

Izdavač
Matica crnogorska

Redakcija

Ivan Ivanović
Dragan Radulović
Marko Špadijer, glavni urednik

Savjet časopisa

Novica Samardžić
Rade Bojović
Ljiljana Dufgran Boričić
Vesna Kilibarda
Dragutin Lalović

Sekretar Redakcije
Danka Barović

Lektura i korektura

Saša Živković

Prevod na engleski

Jelena Samardžić Kotri

Kompjuterska priprema

D&A

Štampa
Grafo Bale, Podgorica

Adresa

Beogradska 24 c
81000 Podgorica
Crna Gora

tel/fax (382) (20) 23 23 01
e-mail: maticacg@t-com.me
www.maticacrnogorska.me

Časopis izlazi četiri puta godišnje

Tiraž 500 primjeraka

Cijena primjerka 5 eur

Žiro račun:
520-389-72

MATICA

**ČASOPIS ZA DRUŠTVENA
PITANJA, NAUKU I KULTURU**

GODINA XXIV, BROJ 96
ZIMA 2023

ISSN 1450-9059

**CETINJE
PODGORICA**
2023

7 geopolitika

7 (Hiper)globalizacijski paradoks
Bojan Jovanović

45 terorizam

45 Akademske i administrativne
definicije terorizma
Marko Kusovac

55 droga

55 Suzbijanje i prevencija
zloupotrebe droga
Milorad Čeranić

83 agrikultura

83 Poljoprivreda i ruralni razvoj u
Crnoj Gori
Čedomir Marović

97 istorija

97 Drugo Francusko carstvo i
Crna Gora 1852–1859
Vukota Vukotić

141 Štedimlija i Hrvatska pravoslavna
crkva u NDH
Željko Karaula

159 Spuž nakon oslobođenja 1880–
1883.
Jovan Muhadinović

169 Feljtoni hrvatskih novinara s
Cetinja 1990–1996.
Ivo Mišur

185 Manastiri u Vraneškoj dolini
Veselin Konjević

polemika 221

Reagovanje na članak **221**
Milana Šćekića „Stari glumac“
Ivan Martinović

književnost 233

Duklja kao poetski motiv **233**
(Brković, Lompar, Martinović)
Anka Vučinić Gujić

Antropološki profil žene u **247**
romanu Čamila Sijarića
„Raška zemlja Rascija“
Sofija Kalezić

lingvistika 263

K projektu zaštite **263**
crnogorskih govora
Novica Vujović

neimarstvo 277

Kako sačuvati knjigu postanja (II) **277**
Velizar Radonjić

U potrazi za narodnim klesarima (II) **319**
Slobodan Čukić

psihologija 335

Psihološki tipovi filozofa **335**
Ilija Kapičić

memoari 379

Ratni dnevnik komandira Marka **379**
Milova Martinovića
1914–1916. godine (III)
(priredio: Srđa Martinović)

3

2

0

2

A

M

I

N

SADRŽAJ

473 arhiv

473 Zapisano je (18)
Branislav Borilović

489 dokumenta

489 Izvještaj Evropske komisije o
napretku Crne Gore za
2023. godinu

(HIPER)GLOBALIZACIJSKI PARADOKS

Bojan Jovanović

The process of (hyper)globalisation implies formation of international institutions and institutions on the global scale. Some of these institutions are becoming or will become supranational. How does such a development affect the modern sovereign states?

Paradoks o kojemu je u ovome članku riječ formulisala je američka autorka En Slotter. Kako čitamo u njezinoj studiji *Novi svjetski poredak*,

„Ovo je globalizacijski paradoks. Potrebno nam je više vlade na globalnoj i regionalnoj skali, ali mi ne želimo centralizaciju decision-making ovlašćenja i prinudnu vlast tako udaljenu od naroda kojima bi bilo vladano.“¹

U naše najnovije vrijeme, tako da kažemo, prostor „iznad“ država, vlada i drugih državnih institucija i stanovništava tih država prilično gusto je naseljen institucijama i instancama koje označavamo terminom: međunarodno (ili internacionalno). Ne samo za potrebe ove analize nije suvišno podsjetiti čitaoca da tako nije bilo oduvijek i da je onaj prostor, inače radije imaginaran, povijesno gledano koliko do juče, zapravo bio prazan.

¹ Anne-Marie Slaughter, *A New World Order*, Princeton University Press, 2004, p. 8.

Naime, prve internacionalne organizacije počinju se ustanovljivati u XIX vijeku. Početkom XIX vijeka, premda zasnovano manje na političkoj a više na funkcionalnoj platformi, osnivaju se razne rane internacionalne organizacije koje listom imaju veze sa trgovinom i bezbjednošću trgovine i plovidbom i to plovidbom internacionalnim rijekama, najprije rijekom Rajnom.

Ugovorom od 15. oktobra 1804. godine između francuske i njemačke imperije uvodi se jedinstven sistem nameta ili trošarina na tako značajnom plovnom putu kakav je i danas Rajna. No ovdje nam je značajnije to da se istim ugovorom, radi realizacije ugovorenoga, ustanovljuje internacionalna administracija te je tako stvorena prva međunarodna administracija odgovorna za to da se nameti nametani svim plovilima koja u to vrijeme plovljahu Rajnom unifikuju i određuju i primjenjuju iz jednoga centra. Tarife ili (tadašnje) carine su bile fiksirane. Pomenutim ugovorom, uspostavljeno je 12 trošarina između Strazbura i granice Nizozemske. Takođe, imale ova organizacija i funkciju rješavanja sporova, normalno ili očekivano iskrslili na relaciji oporezivač – oporezivani. K tome, „nezavisne policijske snage su nadzirale plovidbu na Rajni“.²

Na Bečkom kongresu 1815. g. ustanovljuje se Centralna komisija za plovidbu Rajnom i ustaljeno se smatra prvom internacionalnom i intergavernalnom organizacijom u povijesti. Kasnije, radi bavljenja zaraznim bolestima, ustanovljuje se i to u Konstantinopolju 1838. godine Vrhovni savjet za zdravlje, uključivao je otomanske i evropske predstavnike. Još kasnije, 1863. g. biva osnovan i Crveni krst i tako dalje.

² Joep Schenk, The Central Commission for the Navigation of the Rhine, in: Beatrice de Graaf, Ido de Haan and Brian Vick (eds.), *Securing Europe After Napoleon*, Cambridge University Press, 2019, p. 82.

Jedan svijet

U devetnaestom se vijeku, dakle, pojavljuju prve internacionalne organizacije i internacionale, pojavljuje se i pojačava se institucionalizacija tamo u internacionalnom arealu ili *internacionalizam*.

Uzeto u bazičnom smislu, „kako bi se pojavile intergavernalne i internacionalne nevladine organizacije, nacije i narodi moraju snažno da budu svjesni da oni dijele izvjesne interese i ciljeve preko nacionalnih granica i da je najbolji način za rješavanje njihovih mnogobrojnih problema združivanje resursa i transnacionalna kooperacija, prije nego kroz unilateralne napore pojedinačnih država. Takvo shvatanje, takva globalna svijest, može se nazvati internacionalizam, ideja da nacije i narodi treba da sarađuju umjesto da se preokupiraju svojim nacionalnim interesima ili da ih dostižu kroz nekoordinisane pristupe. Karakteristika povijesti devetnaestog i dvadesetoga vijeka bilo je jačanje snage internacionalizma, pokazano kroz primjer uvećavajućega broja nedržavnih organizacija, čak i dok su se države i nacije razvijale kao važni definisatelji ljudskih života i svjetskih poslova“.³

Ovdje, paralelno sa internacionalizmom i njegovim razvojem, valja identifikovati i institucionalizam, dakle institucionalizaciju u internacionalnoj sferi. „Internacionalizam u smislu saradnje između država i između vlada je uvijek postojao, naravno, u obliku alijansi, ugovora, i sporazuma. Većina ovih, ipak, bile su privremene mjere da se osigura bezbjednost i interesi involviranih strana i nijesu nužno značile izgradnju globalne zajednice sa dijeljenim brigama i ciljevima. Kroz ugovore i sporazume,

³ Akira Iriye, *Global Community, The Role of International Organizations in the Making of Contemporary World*, University of California Press, 2002, Pp. 9–10.

nacije svijeta su periodično težile da ustanove jedan internacionalni sistem, koliko god fragilan i privremen se mogao pokazati... Ova vrsta internacionalizma se podizala, na primjer, u različitim konvencijama u koje su nacije svijeta stupale tokom devetnaestoga vijeka da bi standardizovale težine i mjere, usvojile ujednačene poštanske i telegrafske tarife, i da bi izašli na kraj sa opasnim prenosivim biolestima. Neke od ovih konvencija su vodile ka uspostavi internacionalnih organizacija kakve su Universal Postal Union, the International Telegraph Union, i the International Sanitary Council.⁴

U novije vrijeme – uzmimo tako: u drugoj fazi jednoga te istog procesa/projekta – onaj internacionalizam počinje sve više i više prerastati u novu formu jednoga te istoga – u *supranacionalizam*; a oboje se – internacionalizam i supranacionalizam – i štaviše, samo naizgled paradoksalno, svakako najšire uzeto, takođe i *nacionalizam* – imaju smatrati za faze orkestracije, možemo kao u drugoj formulaciji reći isto forme i formacije, jednoga te istoga procesa/projekta, naime procesa/projekta rekonektivne *svetizacije svijeta* ili još i tako nazvane sveukupne(hiper)globalizacije.

(Hiper)globalizacija je drugi naziv za institucionalno i institucionalizovano ujedinjavanje i sjedinjavanje svijeta u jedan svijet a „ideja ‘jedan svijet’ postoji dugo vremena, ali je zadobila obnovljen značaj tokom Drugog svjetskog rata. U proslavljenom eseju publikovanom u proljeće 1941, Henri Lus je napisao da je ‘naš svijet... jedan svijet, fundamentalno nedjeljiv’“. Takođe, „on je smatrao da američki kapital, tehnologija, filantropija, i idealizam streme jednom takvom svijetu i da će tako nastaviti jednom kada rat bude završen“.⁵ No nemojmo zaboraviti ovom prilikom podsjetiti da je Lus ujedno poznat i kao ideolog ili barem promoter onoga što se naziva *The American Century*.

⁴ *Ibid.*, p. 10.

⁵ Henry Luce, prema: *Ibid.*, p. 41.

Onda, takođe tokom rata, Vendel Vilki, inače kandidat Republikanske partije za predsjednika 1940, promovisao je istu viziju u knjizi pod nazivom *Jedan svijet*, koja je postala popularna. I „čak iako su se nakon rata saveznici podijelili u dva suprotstavljena tabora, preusmjeravajući resurse i energije u pripremu za vođenje Hladnog rata, ideal nedjeljivog svijeta nikada nije nestao. Pogotovo nakon kraja Hladnoga rata, zamisao jednoga svijeta postaje opet validna i aktuelna. „Ali ideal je trebalo prevesti u djelovanje, i to je bio izazov koji su internacionalne organizacije voljno preuzele“.⁶

Jedan svijet kao cilj globalizacije, globalizacijom svijet postaje jedan svijet a u tome nađenju mnoge od internacionalnih organizacija, koje se organizacije barem tendencijski dalje institucionalizuju, imaju ne samo važne nego i pivotalne prinadležnosti. „One su bile, uostalom, angažovane upravo na tom zadatku, i iako njihove aktivnosti nijesu bile uspješne u sprečavanju agresija i surovosti, tragični događaji iz 1930-ih i ratne godine nijesu ih obeshrabrile. Naprotiv, iste te tragedije, pošto su bile doista globalne prema skali, uvjerile su proponente internacionalnih organizacija svugdje da ukoliko nove nesreće rata treba da bude izbjegnute, onda one moraju da udvostruče napore. Kako su to shvatali, rat je uspostavio konekcije između različitih djelova svijeta koji su do tada ostajali razdvojeni, i čak iako se pokolj bez presedana nastavio, svijest o globalnoj interkonektovanosti izgleda da se uvećala. Takva svijest mogla se mobilisati da obezbijedi osnove za postratni internacionalizam, odlučnost da se osnaže pokreti i institucije koje će ponovo ujediniti svijet“.⁷

Svakako, sada se ovaj proces institucionalizacije na internacionalnom planu dalje nastavlja, tako da je Kenet Boulding, poznati ekonomski teoretičar, napisao 1989. godine

⁶ *Ibid.*, p. 41.

⁷ *Ibid.*, p. 41.

da je „uspon internacionalnih nevladinih organizacija bio spektakularan od svega pregršt njih u devetnaestom vijeku do preko 18.000 danas... Ovo je možda jedan od najspektakularnijih razvoja dvadesetog vijeka, iako se do dešavalo tako brzo da je rijetko primijećeno“.⁸

Dakle institucionalizacija o kojoj je riječ, institucionalizacija s one strane nacionalnih država, intenzivira se i ekstenzivira, koliko se može razabrati, i odvija u dva osnovna modusa:

uspostavljanjem novih homolognih organizacija

daljnjom institucionalizacijom već postojećih institucija

Tako nastaje jedna nova ukupnost, takođe jedno novo ustrojstvo. Ukupnost tog ustrojstva autori već uveliko identifikuju kao totalni sistem⁹, globalnu zajednicu, *global commonwealth, new world order* – ili da ne zaboravimo i kao imperiju – a neki čak i kao imperijalnu državu *in statu nascendi*¹⁰.

U centru interesovanja ove analize nalazi se druga faza ili period u razvoju sfere međunarodnih odnosa i institucionalni razvitak te sfere koji ovdje stavljamo pod signaturu: *supranacionalizacija*.

Generalno, direktno nasuprot ideji i ideologiji nacionalizma (koja je ideja ili ideologija, nemojmo previdjeti, ključna za modernost i modernizaciju), ideja i ideologija supranacionalizma se u realnosti zasniva na uvjerenosti, uvjerenju ili uvjeravanju da (u najkraćem) moderna nacionalna država nestaje ili pak da treba da nestane. Pri tome, nestajanje države (na nacionalnom nivou) je bi trebalo da bude direktno korespondentno nastajanju

⁸ Kenneth E. Boulding, *Three Faces of Power*, SAGE Publications, 1990, p. 244.

⁹ Kenneth E. Boulding, *The World as a Total System*, SAGE Publications, 1985.

¹⁰ B. S. Chimney, International Institutions Today An Imperial Global State in the Making, *European Journal of International Law*, <http://www.ejil.org/pdfs/15/1/334.pdf>, 2004.

države (na nadnacionalnom nivou), kako je to demonstrabilno najprije na primjeru tzv. evropskih integracija, konkretno na primjeru Evropske centralne banke: nestajanju centralnih banaka na nivou nacionalnih država (članica) korespondentno je i to direktno nastajanje centralne banke na evropskom ili nadnacionalnom nivou. Drugi primjer je Evropski parlament, ujedno sa Savjetom EU uzet kao (jedan) zakonodavac: prema širokom slaganju, nacionalni su parlamenti najveći umanjenci kada se sumiraju integracije na Kontinentu.

Onda, koliko se može razabrati, kada izučavamo genezu ili razvoj sfere međunarodnih odnosa, generalno se mogu se razlučiti dva glavna perioda, naime, period internacionalizacije i period supranacionalizacije.

U ovoj analizi, očekivano, autor je fokusiran na ovaj drugi period dok je osvrtnje na početke uspostave prvih internacionalnih institucija i formiranja sfere međunarodnih odnosa pertinentno i u funkciji je glavne preokupacije, boljeg razumijevanja problematike, te sagledavanja cjelovite slike.

Period supranacionalizacije, kako smo to označili, otpočinje poglavito nakon Drugog svjetskog rata, osobito sa tzv. Maršalovim planom i Šumanovom deklaracijom.

Gradualno, možemo reći: vrlo gradualno, pojavljuje se i počinje se pojavljivati institucionalizacija koja vrlo podsjeća, zapravo ponavljajuće i podražavajuće podsjeća, na onu i onakvu institucionalizaciju koja je svojevremeno karakterisala, tako da kažemo, nacionalne integracije, drukčije rečeno formiranje ponajprije Francuske, uopšte onih prvih država u Evropi (i svijetu), samo ovoga puta tamo gore, iznad još uvijek postojećih država i odlazeće modernosti.

Attaca, kako su neobične a bazično jednostavne *technai* kako se evo već oko 74 godine ujedinjuje evropski kontinent.

U januaru 1994. godine osnovan je Evropski monetarni institut. U junu 1998. uspostavljena je Evropska centralna banka. A

na dan 1. januara 1999. zvanično je lansirana Ekonomska i monetarna unija (EMU), odnosno, uvedena je evropska valuta nazvana euro. Ugovorom iz Lisabona (stupio na snagu 2009) Evropska centralna banka postaje zvanično institucija EU.

Međutim, kako se može vidjeti u istorijatu EMU ili Evropske centralne banke, čitav projekat je iniciran 1962. kada je (u dokumentu poznatom kao Maržolin memorandum) Evropska komisija zapravo prvi put predložila Ekonomsku i monetarnu uniju.

Dakle, trebalo je da prođe nekih 50 godina kako bi se uspostavila institucija u punoj mjeri, danas supranacionalna i u njezinom velikom vladavinskom kapacitetu. Zapravo, takav je taj kapacitet i do te je mjere ekskluzivno supranacionalan da Evropsku centrlnu banku neki od proučavatelja integracija nazivaju „novi Levijatan“.¹¹

Prema autorskom planu rada, ovaj primjer institucionalizacije ovdje ne bi trebalo da bude važan (samo) za razumijevanje prošlosti i budućnosti ujedinjavanja Kontinenta, nego je kao *techne* instruktivan pogotovo za razumijevanje globalnoga ujedinjavanja ili sadašnjosti i budućnosti tako nazvane globalizacije, tačnije hiperglobalizacije.

U institucionalnom smislu, ujedinjavanje evropskoga kontinenta povlači za sobom – rekli bismo na prvome mjestu – vertikalnu podjelu vlasti ili kako to izražava Ugovor iz Lisabona države članice kao „visoke strane ugovornice između sebe uspostavljaju EVROPSKU UNIJU na koju države članice prenose nadležnosti radi postizanja svojih zajedničkih ciljeva“ (član 1).

Samo – ovo je važno naglasiti premda bi moglo biti riječ više o korolarijumu – prenos nadležnosti o kojemu ovaj ugovor saopštava faktički i formalno-pravno znači i to da sada i od sada država koja je učinila rečeni prenos nadležnosti u realnosti više

¹¹ David J. Howarth, Peter Loedel, *European Central Bank The New European Leviathan?*, Palgrave Macmillan, 2003.

nije nadležna, nego, ako tako nezgrapno možemo reći, postaje podležna; drugim riječima, podložna ili podređena nadležnima ili novonadležnima, instancama i institucijama novim raspodjeliteljima onim nadležnostima koje najprije bijahu njezine, a sada su transferisane na internacionalni i institucionalni „viši nivo“. Razumije se da je tome tako, transfer nadležnosti i shodno tome akumulacija nadležnosti vremenom i u realnosti ono što je internacionalno transformišu u supranacionalno, a što se tiče institucija ili institucionalizacije, institucija transfer ih transformiše u državne institucije na naddržavnoj skali.¹²

Ugovor iz Vestfalije

Kako znamo da je neka internacionalna organizacija zapravo supranacionalna ili kako možemo znati i prepoznati da ista postaje supranacionalna? „Za institucije se kaže da su ‘supranacionalne’ kada zadovoljavaju izvjesne kriterijume: one uživaju izvjesnu nezavisnost od država koje su ih stvorile, njihovi zakoni i odluke su direktno obavezujuće za države članice, kao i za fizička i pravna lica; i opseg njihovih ovlasti je takav da rezultira kvalitativnom razlikom u odnosu na organizacije koje djeluju na internacionalnom nivou“.¹³

Kada govorimo o supranacionalizmu, supranacionalnosti ili supranacionalizaciji, jedno saznanje je veoma značajno za razumijevanje ne samo ovih pojmova ili procesa/projekata, nego i za ukupno saznanje, potpuno i pravilno razumijevanje modernizacije uopšte i onoga što su stvarne razlike postojeće između modernizacije i postmodernizacije.

¹² Obratimo pažnju kako kada je u pitanju OUN ne postoji nikakav „transfer nadležnosti“.

¹³ Giandomenico Majone, *Dilemmas of the European Union The Ambiguities & Pitfalls of Integration by Stealth*, Oxford, Oxford University Press, 2005, p. 4.

U tom smislu je važno razumjeti poziciju države u realnom vremenu i povijesnom ambijentu, najprije njezino nastajanje, nastajanje onoga što se naziva suverena država. Kako objašnjavaju poznavaoči, prve države nastaju na tlu Evrope i to kao „konstytucionalno nezavisne od bilo kakve obuhvatne konstytucionalne sheme“.¹⁴ Tome naprotiv, možemo već sada pohitati da saopštimo, druga faza internacionalizacije ili nastajanje (post)modernih supranacionalnih struktura kao da preobrće tok stvari tako što države modernosti, tako da kažemo još uvijek postojeće, reverzivno preusmjerava, povraćajući ih u takoreći prenatalnost, odnosno upravo „obuhvatne konstytucionalne sheme“.

Ili kako o tome čitamo:

Naš argument je da u Evropi, kolijevci nacije-države, većina nacija-država je stupila u proces redistribucije svog nezavisnog autoriteta ili suvereniteta – zadobijenog relativno nedavno uspostavom njihove 'konstytucionalne samostalnosti' – širim konstytucionalnim shemama.¹⁵

Drugim riječima,

„U Evropi, nacije-države su zaposlene redistribuisanjem njihovog suvereniteta na (u konstytucionalnom i institucionalnom smislu) supranacionalne sheme ili sistem vladavine, u obliku Evropske zajednice i Unije, koja onda podsjeća kako na federalne sisteme vladavine (primjer za to unutar EU je Austrija, Belgija i Njemačka) tako i na imperijalne konstytucionalne sheme vladavine, kako to ilustruje Rimska imperija.“¹⁶

Nacija-država ili nacionalno-teritorijalna država – ili prosto: moderna država – nastaje na tlu Evrope, kako se uobičajeno uzima, 1648. godine i to potpisivanjem mirovnog, Ugovora iz

¹⁴ Paul Close and Emiko Ohki-Close, *Supranationalism in the New World Order*, Macmillan Press LTD, 1999, p. 51.

¹⁵ *Ibid.*, p. 52.

¹⁶ *Ibid.*, p. 52.

Vestfalije. Tako, najprije, nastaje teritorijalna država, koja tek treba da se dovrši, tako da kažemo, dakle da postane i nacionalna (demokratska *etc*), jednom riječju, moderna država ili, ako se hoće i tako – *dovršena država*. Za to vrijeme, država ili država u nastajanju – država u dovršavanju, država u državizaciji – neprekidno je akumulirajuća veća i najveća ovlašćenja ili kako je to objašnjeno i označeno na drugome mjestu – *dimenzionira se ona upravo kao država*, postajući stalno i stalno ono što treba da postane i što je konačno i postala.¹⁷

Sada, uzeto najprije nakon Drugog svjetskoga rata i osobito u naše najnovije vrijeme, proučavalac se ne može oteti utisku, koji utisak je k tome podržan snažnom evidencijom, kako se čitav ovaj proces – ne samo *de facto* nego i *de jure* – ne samo opoziva nego i naprosto preokreće, kako se to vispreno objašnjava: „Baš kao što je Evropa izmislila naciju-državu kao diskretan i suveren geo-politički entitet, tako je nekoliko stotina godina kasnije Evropa izmislila supranacionalni sistem vladavine zasnovan na konstitucionalnoj shemi koja obuhvata – i s time povezan set institucija koje dijele, da ne kažemo potkradaju, njihov suverenitet – njene nacije-države članice. Baš kao što je Evropa bila predvođea sa nacijom-državom, izgleda da je tako i sa supranacionalnim sistemom vladavine: sa supranacionalnim konstitucionalnim režimom“.¹⁸

¹⁷ Alan Džonson definiše naciju-državu kao: „Naciju kojom upravlja država čija vlast se poklapa sa granicama nacije. Do devetnaestog vijeka, svijet nije bio organizovan u smislu nacija-država, već se sastojao iz različitih kolekcija etničkih grupacija sa relativno fluidnim političkim granicama umjesto relativno rigidnih geografskih granica i administrativne kontrole povezane sa modernom državom. Ovo je bilo tako prije svega zato što je bilo malo ako ne i nijedna država dovoljno moćnih da administriraju i kontrolišu nacije. Nasuprot tome, današnji svijet je najvećim dijelom organizovan u nacije-države“ (navedeno prema: Close, p. 53).

¹⁸ *Ibid.*, p. 52.

Ovdje je skladno i važno da se učini jasnim da je uspostavljanje moderne države (koje je uspostavljanje započelo 1648) „popločalo put za sistem država koji će zamijeniti hijerarhijski sistem kojemu je na čelu bio Papa i familija Habzburg“. ¹⁹

Treba pridati realnu aktuelnost saznanju da su „evropske političke zajednice srednjovjekovnoga perioda sve sebe smatrale dijelom šireg entiteta – hrišćanstva – koje je imalo sekularnog nadvladara u obličju imperatora i religijskog glavešinu u Papi. Moderni sistem država će se pojaviti tek kada je došlo do sloma ove sheme, i s time oživljavanja doktrine o suverenitetu“. ²⁰

Naravno, ovdje se može zapaziti ili prigovoriti da autor kojega ovdje citiramo, zapravo, ponešto pogrešno identifikuje kauzalni niz događaja, pošto je bolje i tačnije, barem kako bi da izgleda, reći da je do sloma ove sheme došlo upravo usljed pojave vestfalijske države, tačnije: suvereniteta... tog potpuno novog obilježja onih i do tada postojećih (ali nesuverenih) političkih zajednica.

Sa suverenitetom i suverenizacijom, iste tada i od tada postaju odvojeni politički entiteti, takvi koji se počinju graničiti i o-graničavati, takvi koji sebe (tokom vremena i odvijanjem i razvijanjem dinamike suverenizacije-državizacije) onda prestaju percipirati „dijelom šireg entiteta“... karakterisano sve većim i većim odvajanjem i odvojenošću (političkom, lingvističkom, psihologijskom) i tako sve do devetnaestovjekovnog konstituisanja/konstruisanja skroz-naskroz novih entiteta i id-entiteta, nacija i nacionalnih država.

U svakom slučaju, treba to istaći, radi se o tome da više nije postojao prihvaćeni autoritet ili vlast „iznad“ ili „odozgo“. Više nije postojala – ili je prestajala da postoji u mjeri u kojoj je

¹⁹ *Ibid.*, p. 51.

²⁰ Alan James, *Sovereign Statehood*, The basis of international society, Allen & Unwin, 1986, p. 4.

država kao država postojala i postajala – jednom riječju **hijerarhija**. Povijesno posmatrano, država uzeta kao država u nastajanju, akumulira nadležnosti i postaje nadležna u sve više i više ili za sve više i više tih i tadašnjih oblasti, realiteta kolektivnog i pojedinačnog bivstvovanja. Jedan veći ili najveći dio tih nadležnosti zapravo ne dolazi niotkuda – nego, riječ je o nadležnostima koje kao takve inherentno pripadahu (prema kako se tada i do tada shvatalo, maltene, prirodnome poretku stvari) onim višim instancama ili ako se hoće *arhijama u hijerarhijama*. Dakle, radilo se o tome da se opunomoćenja tih instanci opozovu ili modernijim terminologijama izraženo i objašnjeno radilo se o nečemu što je *realna desuverenizacija*.

U ovom radu preuzima se uzus i Vestfalski mir se *all in all* shvata kao početak moderne Evrope i (samim tim) i kao početak nacionalne-teritorijalne države. Recimo, Vestfalski mir daje formalnu nezavisnost Švedskoj, iako je riječ o teritoriji koja je tehnički bila dio Rimske Imperije. Ukratko, Vestfalska je Evropa ona koja je podijeljena na određeni broj nezavisnih političkih jedinica, koje imaju teritoriju, eksterno priznanje, autonomiju i kontrolu, tačnije: suverenih država.

Sada, pak – i ne od juče – takvo ustrojstvo države, kako na Kontinentu tako i u Svijetu, iščezava i to iščezavajući, rekli bismo, manje spektakularno a više kao snijeg na suncu. Pojavljuje se i već je tu novo ustrojstvo. To novo ustrojstvo sve više liči na premodernu Evropu, podsjeća na ono kako je Evropa bila ustrojena sve do kasnog Srednjeg vijeka, dakle, prije nastajanja i nastanka tada nove povijesne i političke strukture – države.

Konfiguracija se iz osnova preokreće, dolazi do neke vrsta povijesne reverzije. Prevažodno Evropska unija već *per se* oglašava nacionalno-teritorijalnu državu za zastarelu... a s njom i modernost uopšte. Što više nastaje država Evropa time to više, naravno, nestaje Evropa država (ili moderna Evropa) – *država*

Evropa poništavalački opoziva Evropu država. Globalizacija i evroglobalizacija involviraju emergenciju novih, kako se to kaže, „pravila igre“, unutar kojih je država u zbilja nepovoljnom položaju. Pomenuta nova pravila se umnožavaju. Recimo, kao smo o tome pisali ranije, miješanje u unutrašnje stvari jedne države nije više inkriminacija već se institucionalizuje – mal-tene, podrazumijeva.

Danas, kako je i poznato, procjenu ili predikciju onoga što su nazvali „kraj države“ niko ne smatra ekscentričnom, neozbiljnom ili promašenom, niti neutemeljenom; ako se već ista, izgleda sve više, ne shvata, naprotiv, kao ključna postmoderna procjena ili predikcija. To se odnosi na savremenu državu (države) uopšte a tako isto, ako ne i više, na države savremene Evrope.²¹

I umjereniji teoretičari ukazuju na „široko rasprostranjeno osjećanje da je suverenitet postao nominalan, vlast anonimna a njeno mjesto upražnjeno“. ²² Doduše, „autori koji najavljuju kraj države isuviše često pretpostavljaju da su globalni pritisci doveli do erozije moći država, ali ne uviđaju tvrdokornu sposobnost državnog aparata da oblikuje smer nacionalne i međunarodne politike“. ²³ Takođe, primjećuje se i: „Nacionalna država postala je manje važna; ali ona još nije suvišna, jer mnogi njeni politički i pravni mehanizmi počev od ustavnopravnih organizacija do upravnih organizacija nijesu našli zamjenu. Zasada je samo nacionalnodržavni okvir u stanju da bude zaštitni omotač demokratskim i liberalnim institucijama“. ²⁴

S ataviziranjem nezavisnosti ukoliko je ista inherentna određenju državnosti države, dalje sa statarijalnom

²¹ Vidjeti npr.: Lambert J., *Europe: the Nation-state Dies Hard*, *Review of Radical Political Economics*, Vol. 22, No. 1, pp. 1–13, 1990.

²² Klaus Ofe, *Modernost i država*, Filip Višnjić, 1999, str. 10.

²³ *Isto*, str. 119.

²⁴ Hagen Šulce, *Država i nacija u evropskoj istoriji*, Filip Višnjić, 2002, str. 223.

transformacijom međunarodnog u unutrašnje pravo, onda sa adherentnim i akutnim dovođenjem u pitanje realiteta spoljašnje i unutrašnje politike, ukazuje nam se krupna distorzija ili disrupcija u međunarodnoj politici, takva na koju je potrebno ukazati. Znači, nije od juče i sve više i više, insistiranje na statusu državne nezavisnosti ne samo da nije više samorazumljivo – i koliko samorazumljivo toliko i legitimno – nego, sasvim obratno, takvo insistiranje postaje sumnjivo, zastarelo, štaviše čak i inkriminisano.

Tome bi povijesni pandan bilo nekadašnje insistiranje gradova-država na njihovom dostojanstvu, prestižu ili nezavisnosti u odnosu na kraljeve-centralizatore; znači, insistiranje država-gradova na nezavisnosti je bilo zastarelo ili protivmoderno, bazično onako kako je danas takvo insistiranje nacija-država podosta zastarelo ili „moderno, previše moderno“.

Stoga je obaveza pitati (i insistirati na takvoj jednoj zapitanosti): „Je li demokratija u organizacijama i procesima iznad nivoa nacije-države ili zemlje moguća. Ili alternativno, kako se globalizacija širi, hoće li vlast i autonomija nacije-države ili zemlje uveliko opasti, umnogome kao što je vlast i autonomija nezavisnih gradova-država opala kako su ovi bili svedeni na podređene jedinice većih nacije-države ili zemlje“?²⁵ Za to „zastarijevanje“ independencije se sugerije da je prosto „zahtjev vremena“. I tako se i na taj se način, uostalom, sve više javno i oficijelno „propovijeda“. Tako, recimo, povodom tadašnjeg „mađarskog slučaja“, tada novoizabrani predsjednik Evropskog parlamenta Martin Šulc u prvom obraćanju poslanicima, aludirajući na Mađarsku, izjavi: „Mislim da ovaj najviši dom mora da osigura da se u državama članicama demokratija, osnovna

²⁵ Robert A. Dahl, *Is International Democracy Possible? A Critical View*, in: *Democracy and Federalism in the European Union and the United States Exploring Post-national Governance*, S. Fabbrini (Ed.), Routledge, 2005, P. 194.

prava i slobode poštuju i sprovode kao nešto što se samo po sebi podrazumijeva. A onaj ko prekrši našu povelju mora da računa i na našu reakciju. Na to smo, kao parlament, obavezni“. Zatim je sve to pojasnio na konferenciji za novinare: „Neka država članica EU ne može jednostavno da kaže: mi imamo samo unutrašnju politiku. Ne, evropska politika je takođe i unutrašnja politika države članice, a politika države članice je automatski deo evropske politike“. ²⁶

Prema tome, shvatana i shvaćena kao *reverzija* supranacionalizacija može da se shvati i kao svojevrsna i faktička rehijerarhizacija, onako kako se i shvaća u radovima autora kao što je britanski proučavalac internacionalnih relacija (i povijesti ali i budućnosti tih relacija) Hedli Bul.

Novi oblik prava

Sljedeća vrlo krupna transformacija savremenog svijeta, supranacionalizacija ili supranacionalna institucionalizacija na koju ćemo ukazati u najvažnijim crtama, bila bi ona što je zahvatila međunarodno pravo.

Mogli bismo otpočeti u-kazujući da međunarodno pravo više nije međunarodno.

Tačnije, opservira se kako se ono veoma mijenja i to u pravcu ustanovljenja jednog posve novog, potpuno ili u najvećoj mjeri nadnacionalnog/supranacionalnog prava. Tu je podležeća – ona koja determiniše teoriju i praksu globalizacije prava – ideja da se namjesto navodne anarhije u internacionalnim relacijama instauriše ili restauriše određena hijerarhija. Smatra se da je promjena u tom pravcu inicirana odmah nakon Drugog svjetskog rata.

Međunarodno pravo, pravno je do Drugog svjetskog rata bilo definisano kao pravo koje reguliše odnose između suverenih

²⁶ Pokrenut postupak protiv Mađarske, *Deutsche Welle* (na srpskom), 18. 01. 2012.

država koje su njegovi subjekti, pretrpjelo je značajnu korekciju odmah na Nirnberškim procesima 1945. godine. Međunarodna pravila koja štite osnovne ljudske vrijednosti pretpostavljena su zakonima pojedinih nacionalnih država. „U ovom pogledu prekretnicu predstavljaju odluke tribunala u Nirnbergu (i paralelno tribunala u Tokiju). Ovaj tribunal je odlučio, po prvi put u historiji, da kada međunarodna pravila koja štite bazične humanitarne vrijednosti dođu u konflikt sa državnim zakonima, svaki pojedinac mora da prekrši nacionalne zakone (izuzev u slučaju kada nema prostora za moralni izbor, tj. kada mu je oružje upereno u glavu) ukoliko se oni suprotstavljaju pomenutim međunarodnim pravilima. Moderno međunarodno pravo je generalno odobrilo takvo stanovište ovog tribunala, i afirmisalo njegovo odbacivanje odbrane da se radi o poslušnosti naređenjima s vrha u materiji koja se tiče odgovornosti za zločine protiv mira i čovječnosti. Kako je jedan komentator zapazio: „Od procesa u Nirnbergu bilo je potvrđeno da ratni zločinci ne mogu tražiti oslobođenje od odgovornosti pozivajući se na oficijelnu poziciju ili naređenja s vrha. Čak i pokoravanje eksplicitnoj nacionalnoj legislativi ne obezbjeđuje zaštitu od međunarodnog prava“²⁷, objašnjava Britanac Dejvid Held. Ova „nova pravila su osporila princip vojne discipline i potkopala su nacionalni suverenitet na njegovom najosetljivijem mestu: hijerarhijskim odnosima u vojsci“.²⁸

Naravno, uzeto od tada pa sve do danas, donijet je i usvojen čitav niz dokumenata i konvencija kojima se nacionalni suverenitet dalje i sve više i više, kako bi to rekao Held, potkopava. Ti dokumenti i konvencije tangiraju, takoreći, sve relevantnije oblasti: od ekonomije do ekologije.²⁹

²⁷ David Held, *Law of State, Law of People: Three Models of Sovereignty*, Published in: *Legal Theory*, 8. 2. 2002, Centre for the Study of Global Governance, London School of Economics and Political Science, p. 51.

²⁸ Dejvid Held, *Demokratija i globalni poredak*, Libertas, 1997, str. 126.

²⁹ Na primjer: tzv. Kjoto protokol.

Bazično, ključna karakteristika novouspostavljajućeg sve više supranacionalnog i skroz supranacionalnog prava bi bilo ...napuštanje zahteva da se individualne države saglase prilikom stvaranja međunarodnih pravila i uspostavljanja odgovornosti.³⁰

Budući, pak, da je takav jedan zahtjev nezaobilazan i prepoznatljiv kada je u pitanju ukupan rad Hansa Kelzena biće za razumijevanje ove problematike korisno da se o tome kaže riječ-dvije. Kelzen je bio uticajni pravnik u međunarodnim razmjerama. Smatra se jednim od najvažnijih intelektualaca koji je dao teorijski osnov za osnivanje Ujedinjenih nacija (UN). Kelzen se u prve dvije decenije dvadesetog vijeka zalagao za uvođenje nekog oblika međunarodnog pravnog sistema koji bi kao takav bio izvor nacionalnih prava ili ustava. Najvažnija njegova projekcija, *desideratum* – ono za šta se zalagao kao za najviši cilj, bila je „svjetska i univerzalna država, organizovana kao univerzalna zajednica iznad pojedinačnih država, obuhvatajući ih sve unutar same sebe“.

Međutim, takav jedan cilj je bazično karakteristično kantovski pa nas to podsjeća ko je, zapravo, realni „otac“ nadnacionalnog prava. Tako, čitamo u spisu *Vječni mir* da Kant predlaže i sljedeće: „Za države, u njihovom međusobnom odnosu, postoji samo jedan razumski put, da iziđu iz bezakonskog stanja neprekidnog rata: da se, isto kao pojedinci, odreknu divlje (bezakonske slobode), da se prilagode javnim prinudnim zakonima, te da obrazuju međunarodnu državu (*civitas genitum*), koja će se, naravno, sve više širiti, dok naposljetku ne obuhvati sve narode na zemlji“.³¹

Naravno, supranacionalno (ili: kosmopolitsko) pravo, uzeto kao javno pravo međunarodne države, *ipso facto* dovodi u pitanje koncept suvereniteta onakav kako ga krajem XVI vijeka

³⁰ *Demokratija i globalni poredak*, str. 106.

³¹ Imanuel Kant, *Vječni mir – filozofski nacrt*, Gutenbergova Galaksija, 1995, str. 49–50.

definiše Žan Boden. „Suverenitet je atribut osnovnog demokratskog prava, ali se može utemeljiti i u različitim samo-regulativnim udruženjima, od država do gradova i korporacija. Kosmopolitsko pravo zahteva podređivanje regionalnih, nacionalnih i lokalnih suvereniteta pravnom okviru koji je od njih sveobuhvatniji“...³²

To dovodenje u pitanje, vidi se, nije sporadično ili sporedno, nego manje ili više pa i samo po sebi, radikalno. Kosmopolitsko ili supranacionalno pravo dovodi u pitanje sadašnju poziciju nacionalno-teritorijalne države a s njom i cjelokupnu arhitektiku modernog svijeta. Ide se u tome do maksimuma, dotle da se traži da se donese i usvoji ekvivalent ustava nacionalno-teritorijalne države, dakle, neki *Ustav svijeta*. Postavlja se, stoga, najmanje ovakvo osnovno pitanje: „Da li se međunarodno pravo potiskuje novom nadnacionalnom normom“?³³

Globalizacija i evroglobalizacija u praksi znače baš stalno uvećavanje ili širenje tih oblasti nad kojima u nekoj državi članici – pa i državi uopšte – „upravlja pravo koje nije njena neposredna tvorevina“.

Državna vlast ne može biti, da tako kažemo, djelimično suverena, na primjer suverena u pravnom području a ne u ekonomiji, suverena u oblasti monetarne politike, a ne u nekoj drugom i sl. Takođe, državna vlast ne može biti nesuverena u donošenju zakona, a suverena u operacionalizaciji istih. Međutim, prema apercpepciji, upravo baš takva je objektivna situacija. Evroglobalizacija i globalizacija pravnih normi dovode državu upravo u takvu situaciju fraktalnih, „višestrukih“ suvereniteta, onako kao što informatizacija, virtuelizacija i „sajber-prostor“ dovode do pojave i popularizacije tako nazvanih višestrukih identiteta.

³² *Demokratija i globalni poredak*, str. 279.

³³ Kostas Duzinas, *Ljudska prava i imperija*, Službeni glasnik, 2009, str. 292.

U Evropskoj uniji je stvorena nova forma prava, skroz novi pravni sistem koji je eminentno i evidentno nadnacionalan i po tome jedinstven. Premda, nekakav pandan takvom pravnom sistemu moguće je pronaći kako u istoriji Srednjeg vijeka tako, razumije se da je tome tako, zapravo i u pravnom modelu jedne federacije. Znači,

„osnivanjem Zajednice sa neograničenim trajanjem, koja ima sopstvene organe, sopstveni pravni subjektivitet, sopstveni kapacitet i sposobnost predstavljanja na međunarodnom planu i, još konkretnije, realnu snagu koja potiče iz ograničenja suvereniteta ili od transfera ovlašćenja od strane država članica na Zajednicu, države članice su ograničile svoja suverena prava, iako u ograničenim oblastima, i tako je stvoreno pravo koje obavezuje njihove državljane i njih same“. (Stav Evropskog suda pravde; Case 6/64, *Costa v Enel* /1964/ ECR 585).

Isto tako,

„Zajednica uspostavlja novi pravni poredak međunarodnog prava, u čiju korist su države članice ograničile, iako u ograničenom obimu, svoja suverena prava, čiji su subjekti ne samo države članice, već i njihovi građani. Nezavisno od zakonodavstva država članica, pravo Zajednice nameće pojedincima ne samo obaveze, već je zamišljeno da prenosi na njih i prava koja postaju deo njihovog pravnog nasleđa. Ova prava nastaju ne samo kada su izričito garantovana Ugovorom o osnivanju, već i na osnovu obaveza koje ugovor nameće na jasno određen način, kako pojedincima tako i državama članicama i institucijama Zajednice.“ (Van Gend en Loos, C-26/62).

Ako je jedan koherentni skup pravnih normi, uredbi i regula stupio na snagu, ako je dejstven, te ako se us-postavlja tako da zauzima mjesto do tada validnog sistema pravnih normi jednog većeg broja država – dakle, državnog prava, tada se taj skup ili sistem normi shvata ne samo tako da se (od sada) realno i juridički nalazi iznad nacionalnih ili državnih prava, ne samo da

ima primat ili supremaciju, no i da je jedini i jedinstven. Baš to je slučaj kada je u pitanju „komunitarno pravo“. Baš to ga čini nadnacionalnim. Tzv. komunitarno pravo ili *acquis* je karakteristično i po tome što ne derogira ovu ili onu pravnu normu već čitav pravni sistem do tada važeći u kakvoj državi, sada u 27 država. Iz realne jedinstvenosti nadnacionalnog prava odmah proizlazi to da je isto važeće za pojedince stanovnike država-članica. Stoga, principi neposredne primjene i pogotovo direktnog efekta ne predstavljaju samo, kako se to rutinski primjećuje, bazičnu karakteristiku komunitarnog prava, već i najsvojstveniju signaturu jednog nadnacionalnog pravnog sistema uopšte.

Slobodarske konotacije suverenosti

Kad hoćemo da ustanovimo gdje je danas na kontinentalnoj i globalnoj skali lociran suverenitet, pogled, takoreći, luta tamo-amo i gore-dolje, tako ne mogavši da se smiri na nekoj nespornoj ili izrazitoj fokalnoj tački, pošto je „EU već jedan sistem gdje je vlast difuzna, vlasti se preklapaju i separacija između institucija koje zajednički učestvuju u donošenju odluka je rukovodeći princip njene institucionalizacije“.³⁴ Jesu li evropske – no i države uopšte – još suverene? To pitanje je nezaobilazno.

Da li je, objavljeno ili neobjavljeno, suverenost „zastarela“? Ili: „Šta je od suvereniteta ostalo danas? Tokom posljednjih nekoliko godina, suverenitet je postao ugrožen. Svaka od dosad istraživanih tema razjeda zdanje suvereniteta. Pravo čovečanstva, kosmopolitizam, međunarodno pravo, univerzalna jurisdikcija, humanitarni ratovi, imperijalno nasilje, sve to zajedno predstavlja

³⁴ Sergio Fabbrini, Is the Eu an Exceptional?, the Eu and the Usa in Comparative Perspective, in: *Democracy and Federalism in the European Union and the United States: Exploring post-national governance*, S. Fabbrini (ed.) p. 8.

združeni atak na suverenitet. Očigledni konflikt između suvereniteta i prava razrešava se u korist morala. Suverenitet se degradira, on je na silaznoj putanji i zamenjuje se čovečanstvom, odnosno humanitetom“.³⁵ Evo jednog od ključnih – ako ne i ključnog – političkog i politikološkog pitanja. Želimo li da na isto tačno i objektivno odgovorimo, korisno je da se prethodno podsjetimo na tačno značenje i značaj pojma suvereniteta.

Kao što je poznato, pojam datira iz XVI vijeka. O-smislio ga je francuski politički pisac Žan Bodin. Suverenitet – to je najviša vlast. Biti suveren, to znači imati najvišu vlast na jednoj zaokruženoj teritoriji – najvišu vlast prema unutra a nezavisnost prema spolja. Interesantna i instruktivna je razvojna putanja ovog pojma. Svojedobno, to je bila revolucionarna promjena. Novina bez poređenja – suverenitet. Ta novina je ozvaničila velike povijesne promjene. One su išle u pravcu partikularizacije i eksploziranja srednjovjekovnog univerzalizma. Tada, da to razumijemo, pojam suvereniteta ima i slobodarske konotacije. Tako, na primjer, Francuski kralj Fransoa I optužuje po prvi put imperatora Karla V da je *tirannos*, da nezakonito nastoji da stvori univerzalnu evropsku monarhiju, te je Francuska protiv njega započela rat radi odbrane prava svoje nacionalne države. Te slobodarske konotacije koncepta suvereniteta je primijetio i priznao i jedan od najpoznatijih savremenih „napadača“ na suverenitet uopšte, Žak Derida. Suverenitet u tom i takvom povijesnom kontekstu znači neku novopodignutu sprečavačku barijeru u odnosu na vlasti Trona i Oltara. Podiže je, tu barijeru, nacionalno-teritorijalna država, koja se i sama podiže, takođe kao novi ili potpuno novi povijesni realitet. Ili: „U stvari, nije nacionalna država to što je začinjalo imperije. Sama nacionalna država se uzdigla kao odgovor na transnacionalne pokrete“.³⁶

³⁵ *Ljudska prava i imperija*, str. 341.

³⁶ Peter F. Drucker, *Postkapitalističko društvo*, Privredni pregled, Beograd, 1995, str. 117.

Uostalom, ta veza između države i suvereniteta je inherentna. Država je to što jeste baš zato što je suverena ili ukoliko je suverena. Znači, „koncept suverenosti se neće naći u društvima u kojima nema države“.³⁷ Suverena država je ona koja ima centralni politički autoritet. Taj autoritet predstavlja vlast koja je kao vlast ovlaštena na čitavoj teritoriji države. I ta vlast je na toj teritoriji jedina vlast. To je ključna *differentia specifica* suverenosti. Po definiciji, suverenost ne zna za neku vlast iznad sebe, bar ne ovozemaljsku. „Politička organizacija modernosti obeležena je centralnim mestom suverena“.³⁸

Sve to je, velimo, predstavljalo vrlo krupnu, revolucionarnu izmjenu, ne samo u smislu preraspodjele moći ili političke prekonfiguracije već i u smislu načina života. To važi kako za Bodenov koncept suverenosti države, odnosno, vlasti, tako i za Altuzijev koncept suverenosti naroda.

Još nekoliko riječi o povijesnom kontekstu u kojem se pojavljuje i proširuje koncept suverenosti. Pomenuli smo da su mu pridodavane i slobodarske ili oslobodilačke konotacije. Takođe, da se o suverenosti govori u inherentnoj svezi sa nacionalnom državom.³⁹ Državna suverenost ili suverena država pojavljuju se istovremeno – maltene, kao nešto što je jedno te isto – kao reaktivni i radikalni odgovor na razne pokušaje univerzalizacije evropskog kontinenta. „Tako opremljena, Španija je pokrenula prvu kampanju za ovladavanjem Evropom, prvi pokušaj da se Evropa sjedini pod španskom vlašću. Suprotstavljanje španskoj prijetnji je postalo motivacija i otvoreno naznačeni cilj izumitelja nacionalne države, francuskog pravnika i političara Žana Bodena, u njegovoj knjizi *Šest knjiga o republici – Six Livres de la Republique*. Upravo je ta

³⁷ Frensis Heri Hinsli, *Suverenost*, Filip Višnjić, 2001, str. 32.

³⁸ *Ljudska prava i imperija*, str. 344.

³⁹ O tome detaljnije i u: Bartelson J., *A Genealogy of Sovereignty*, (Cambridge: Cambridge University Press), 1995.

španska prijetnja načinila od Bodenove nacionalne države ‘naprednu stvar’ širom Evrope“.⁴⁰

Tim povodom treba istaći sljedeće: Niti jedna država ne može da bude članica neke nadnacionalne organizacije i da ostane suverena. To je toliko očigledno ali se toliko zatumljuje i izlaže artiljerijskoj vatri kojom postrojenja (samo)zaštite od istine brane pojedinca ili populaciju.

Ova teorija – unutar nje pronalazimo razna bavljenja – ukazuje i na to da „nacionalne države simultano ‘izbacuju’ funkcije na supranacionalni nivo i devoluiraju odgovornosti na subnacionalne regione“.⁴¹

Kada se ovdje i drugdje u-kaže da države više nijesu (jedine) suverene to, naravno, ne znači da suverenitet uopšte nestaje. Znači, složili bismo se eventualno sa autorom Bertranom Badijem da živimo u „svijetu bez suvereniteta“ no jedino ukoliko se suverenitet tu shvata onako kako je to izloženo u članu 3. Deklaracije o pravima čovjeka i građanina, gdje se veli: „Izvor cjelokupnog suvereniteta leži u naciji“.

Odnosno, umjesto o kraju ili nestajanju, uputnije i tačnije je govoriti o transpoziciji suvereniteta. Države više nijesu (jedine) suverene ali – gdje odlazi njihov dojučerašnji suverenitet?

Odgovoriti na to je, reklo bi se bar, jednostavno, čak i svakome onome ko iole ozbiljnije prati globalna zbivanja. Pogotovo, ukoliko je teorijski okvir za odgovor teorijski pravac koji se opisuje kao *The Multilevel Governance* ili višerazinsko upravljanje.

Kao *extempore*, treba još primijetiti da je tu riječ o intelektualno ubjedljivoj eksplanaciji savremene (meta) političke situacije. *The Multilevel Governance* daje solidan eksplanatorni

⁴⁰ *Postkapitalističko društvo*, str. 117.

⁴¹ James A. Caporaso, The European Union and Forms of State: Westphalian, Regulatory or Postmodern?, *Journal of Common Market Studies*, Vol. 34, No. 1, March 1996, p. 46.

okvir za razumijevalačko i razaznavalačko odnošenje kako prema projektu evropskih integracija – političkih, ekonomskih, pravnih – tako i prema projektu svjetskih integracija, koji se projekat inače označava frazom „globalizacija“.

Kada, naime, kritičko-istraživački pogled upravimo na zdanje globalne (meta)politike vidi se sve očitiije da se danas upravljanje sve više (i neopozivije) sprovodi na nekoliko nivoa: subnacionalnom, nacionalnom, internacionalnom, transnacionalnom i supranacionalnom-globalnom.

U tako definisanom ili saznatom kontekstu propulzivnije ćemo nastaviti analizu. Dakle, ukoliko gubljenje ili predaju suvereniteta nazovemo desuverenizacija, valjalo bi da se uoči da nju, onako kao sjenka svakoga od nas, prati nešto što u nedostatku boljeg izraza možemo nazvati re-suverenizacija („relokacija suvereniteta“).

Suverene nadležnosti koje izgube savremene (post)suverene države – bilo odlukom o devoluciji ili delegiranju, bilo u smislu nenamjeranih posljedica, prosto zbog supranacionalizacije – to ne isparava neznano kud u stratosferu, nego mahom odlazi na subnacionalni, internacionalni, transnacionalni i supranacionalni nivo odlučivanja i vladanja. O tome čitamo i sljedeće: „Primarni čimbenici proizvodnje i razmjene – novac, tehnologija, ljudi i dobra – kreću se sve većom lakoćom preko nacionalnih granica. Stoga nacionalna država ima sve manju moć da uređuje te tijekove i nametne svoju vlast nad ekonomijom. (...) Međutim, slabljenje suvereniteta nacionalnih država ne znači da se smanjila suverenost kao takva. (...) Naša je osnovna teza da je suverenost poprimila novi oblik, koji se sastoji od niza nacionalnih i supranacionalnih organizama ujedinjenih jedinstvenom logikom vladavine. Mi taj novi oblik suverenosti nazivamo Imperijem“.⁴² Autori koje ovdje navodimo, očito je,

⁴² Majkl Hardt i Antonio Negri, *Imperij*, Multimedijalni institut, Zagreb, 2003, str. 7–8.

slabljenje suvereniteta nacionalnih država i ustanovljenje novih oblika suverenosti razmatraju u kontekstu globalizacije.

Nadolazeći nadsuverenitet

Naravno, kako bi se upravljalo na više nivoa, potrebno je da svaki od tih nivoa upravljanja ima određene nadležnosti. Njihov, pak, alokator, tih upravljačkih nadležnosti, bila bi država. Zapravo, *volens nolens* država je jedini alokator onoga što su *powers*, unutar onoga što je identifikovano kao *The Multilevel Governance*, bilo da govorimo o Evropi, bilo o Globusu. Odavde proizlazi da je naličje uspostavljanja upravljanja – ili vladavine – na više nivoa inherentno to da dođe i dolazi do voljnog ili nevoljnog, svjesnog ili nesvjesnog, namjeravanog ili nenamjeravanog, *supstrahovanja suvereniteta*.

Višerazinska vladavina nije moguća bez podjele suvereniteta, bolje će biti reći, bez desuverenizacije. U toj desuverenizaciji, pak, tako da kažemo, u toj matematici desuverenizacije, nalazi se da su država ili državni suverenitet na poziciji umanjenika. Umanjenje i uspostava suvereniteta su povezani jedno s drugim.

Dok se na jednoj strani ukida (po nekima, maltene, omraženi) suverenitet, dotle se, na drugoj strani, taj isti suverenitet ponovno uspostavlja. Suverenitet se, kao poslije kakve hajke, demontira na (sad već) nižim nivoima vladavine, no (ovo je sve očiglednije i očiglednije) jedino zato da bi se remontirao na „višim“ nivoima vladavine. Na primjer, granični suverenitet država u Uniji se ukida u korist uspostave graničnog suvereniteta Unije. Kompatibilno tome, jasno je to da autori različitih profila, koji se zalažu za desuverenizaciju nacionalno-teritorijalnih država, očekuju da se suverenitet opet locira, dakako na nekom od narednih nivoa u viševladavinskom zdanju planetarno prostrte postmoderne politike. Tako, recimo, „Jürgen Habermas i Richard Falk zalažu se za decentralizaciju vlasti prenošenjem

suvereniteta na nadnacionalna tela, jačanjem globalnog civilnog društva i konstruisanjem transnacionalnih demokratskih institucija“.⁴³

U ovom kontekstu važi i važna je sljedeća upitanost i njoj slijedeći odgovor: „Nema sumnje da suverenitet prolazi kroz period radikalne transformacije. Da li to znači, kako se često tvrdi, da taj princip slabi i da je na putu odumiranja“?⁴⁴ Odgovor koji daje postavljач ovoga pitanja je, prije svega, tačan; takođe, važan za razumijevanje onoga što se događa, te budućnosti nacionalno-teritorijalne države. Uz to, odgovor i obrazlaganje odgovora mogu, pa i moraju, da se konotirajuće shvate – i svakako to negdje i jesu – kao stanovito upozorenje.

Najprije se veli: „Suverenitet kao temelj prava i oslonac jedinstva naroda pripada simboličkom poretku, kao što se u jedanaestom poglavlju može videti. Kada se neki deo nacionalnog suvereniteta uklanja ili predaje nekoj drugoj instanci, on ne napušta simbolički poredak, već se prenosi na drugi pol i kondenzuje u njemu, uvećavajući njegovu auru i moć. Pojam evropskog prava može da potpomogne razumevanju evolucije suvereniteta. Na osnovu principa neposrednog efekta i primenljivosti građani Evropske unije mogu se u domaćim sudovima pozvati na veliki broj evropskih pravnih odredbi, zbog čega se može izdejstvovati da svaka odredba nacionalnog prava koja se kosi sa evropskim pravom ne bude primenjena ili bude izmenjena amandmanom ili opozvana. Evropski sud pravde racionalizovao je ovaj veliki uticaj na pravni suverenitet tvrdnjom da su države članice, stupajući u Uniju i priznajući nadležnost evropskog prava u područjima njegove kompetencije, ograničile taj suverenitet. Na taj način predati nacionalni suverenitet prenosi se na briselske institucije koje stvaraju pukotine u nacionalnom pravu“.⁴⁵

⁴³ *Ljudska prava i imperija*, str. 291.

⁴⁴ *Ibid*, str. 292.

⁴⁵ *Isto*, str. 293.

Zapazimo kako se u citiranoj evalvaciji, naravno ako dobro iščitavamo, između uklanjanja suvereniteta i predaje suvereniteta uspostavlja ekvipolencija – to je isto. Suverenitet se ne ukida radi ukidanja no zbog predaje nekoj drugoj instanci.

Zapaža se i to da je ono o čemu se ovdje zbori ništa drugo (u osnovi) do jedan vid federalizacije ili ponavljajuće odvijanje konkretnog federalizovanja. Povijesno, kada nastaje kakva federalno organizovana politija, suverenitet država se ukidavalački umanjuje, no to nije ukidanje zbog ukidanja i umanjivanje zbog umanjivanja, već zbog transpozicije ka gore, naime, kako bi i federacija imala suverenitet.

Danas, federalizacija koja se prostire kontinentalnim i transkontinentalnim arealom ima ovakav neki shematizam: „Neko bi mogao reći, po analogiji, da iako je najveći broj država izgubio određene atribute tradicionalnog suvereniteta zahvaljujući razvoju humanitarnog i ekonomskog prava, on nije iščezao, već se učvrstio u hegemoničnoj vlasti koja usmerava inicijative koje ga nagrizaju. Suverenitet se prenosi, te se nedostatak njegovih komponenti u nekim državama koncentriše u onome što bi se moglo nazvati supersuverenitet“.⁴⁶

Od suvereniteta do supersuvereniteta... Da li to, onda, znači da se „organizovana hipokrizija“ prenosi sa jednog na drugi nivo, da ćemo imati novu „organizovanu hipokriziju“, ovaj put kontinentalnih i transkontinentalnih, *in ultima linea* globalnih razmjera?

Uglavnom, „suverenitet je počeo da se povlači, a opadanje njegove moći tesno je povezano sa slikom sveta koju je naše doba razvilo. Međutim, ovo povlačenje suvereniteta je relativno. Izgubljeni deo suvereniteta ne iščezava. On biva apsorbovan i kondenzovan u centralnoj instanci nadsuvereniteta“.⁴⁷

Ono što bi ovdje sad valjalo zapaziti bilo bi to da identifikovanjem pominjane instance nadsuvereniteta izlazimo iz okvira

⁴⁶ Isto, str. 293.

⁴⁷ Isto, str. 344.

koji postavlja višerazinsko upravljanje – pošto jedan nivo vladavine dezavuiše ostale identifikovanje nadsuvereniteta implicira kon-centraciju moći i tako da kažemo „jednorazinsko upravljanje“ dok sve u svemu i dalje ostajemo unutar okvira jedne sheme konkretnog federalizovanja.

Koliko god da *The Multilevel Governance* daje vrlo dobar intelektualni instrumentarij za obradu i objašnjenje projekta/procesa kontinentalnih i interkontinentalnih integracija, smisliteljima se može se uputiti i prigovor preimenovanja. Naime, može da se uoči da osim što objašnjava novu realnost regionalnih integracija, koncept o kojemu je riječ može se upotrijebiti za objašnjenje stare, poznate realnosti nacionalne-teritorijalne države. *In short*, šta je jedna federacija ako ne *The Multilevel Governance*? Primjer SAD: Nemamo li u SAD višerazinsko upravljanje?

Tako, valja se složiti sa autorima koji uvidješe da je koncept o kojemu je riječ zapravo stari koncept federalizma ili federacije (dok smo, opet, umjesto o intergavernalizmu ranije govorili o konfederaciji). K tome, ne treba previdjeti ni to da se koncept višerazinskog upravljanja može aplicirati na kakvu imperiju ništa manje nego na Evropsku uniju. To jest, ako pogledamo na poznu Rimsku imperiju vidimo složenu političku organizaciju, podijeljenu najprije na prefekturu Galija, Italija, Ilirik i prefektura Istok. Zatim, prefektura su se dalje dijelile na dijeceze. Zatim, dijeceze su bile podijeljene na provincije. Najzad, postojala je i najmanja politička jedinica – *civitas* (grad) i oblast zavisna od njega. U prefekturama, na vlasti su bili pretorijanski prefekti. Na vlasti u dijecezama bili su vikari. U provincijama, pak, rektori (upravnici) provincija. S obzirom na ovo saznanje – šta je onda drugo jedna Rimska imperija ako ne očigledno vladavina na više nivoa?

I najzad, onaj koncept se može aplicirati kako na postmodernu tako i na predmodernu Evropu, pošto je Evropa kasnog srednjeg

vijeka i rane modernosti baš Evropa višerazinske vladavine, koju je vladavinu okončalo nastajanje i nastanak nacionalno-teritorijalne države, kojoj državi razdržavljenjem, pa i krajem, unutar neke intrigantne povijesne reverzije, zaprijećuje ovo novo višerazinsko upravljanje ili, ako se hoće, ovo novo sred-njovjekovlje.

Nakon ovoga, možemo privoditi kraju i zaključiti da globalizacija i evroglobalizacija radikalno dovode u pitanje modernističko shvatanje suvereniteta – i modernost uopšte. Takođe, realnost suvereniteta u političkom, državnom te i u smislu svakodnevnog života. Doduše, takvo zaključivanje je više priključivanje; naime, tako se prije pridružujemo onome što su već uveliko i ne od juče u-vidjeli brojni autori raznih profila, počev od onih koji pišući o ovome inkantiraju što intenzivniju desuverenizaciju, tako do onih koji to isto vide kao prijetnju, samo prikrivenu maglovitim pa i lisičjim obećanjima i floskulama. Dakle, uzeto po pitanju (budućnosti) suvereniteta, nalazi se da je za globalizaciju Evrope i evropeizaciju Globusa karakteristično značajna istorodna dinamika. To je, pokazana u sirovoj shemi, ovakva dinamika: *suverenizacija – desuverenizacija – re-suverenizacija...*

Anarhija i hijerarhija

Sada se možemo, saznavno, ipak, bolje opremljeni, vratiti onome što je naslovljeno i naslovno, onome paradoksu globalizacije.

Prema Sloterovoj, „narodi i njihove vlade širom svijeta trebaju globalne institucije radi rješenja kolektivnih problema koji jedino na globalnoj skali mogu biti rješavani“.⁴⁸

O kakvim je institucijama riječ? Ove institucije, osim što bi bile/su globalne, takođe „moraju biti sposobne da stvore i nametnu globalna pravila u različitim oblastima i različitim

⁴⁸ *The New World Order*, p. 8.

sredstvima“.⁴⁹ Sloterova sasvim ispravno uviđa opasnost od ekscesivne centralizacije gore iznad država i to na globalnoj skali i njeno razmatranje paradoksa o kojemu je riječ ima veze i sa početnim odbacivanjem koncepta onoga što je/bi bila *world government*.

Ukazujući da su sadašnje glavne internacionalne (možemo ih odrediti i kao globalne) institucije *outdate*, budući da su dizajnirane u kontekstu neposredno nakon Drugog svjetskog rata i „neadekvatne za suočavanje sa savremenim izazovima“, Sloterova, prosto, ponavlja nešto što je u novije vrijeme postalo refren, naime kada je u pitanju *main stream* akademska zajednica na Zapadu. Ili kada ističe zahtjev i zahtijeva da ove institucije „moraju biti reformisane ili čak reinovirane“ i da „nove moraju biti stvorene“⁵⁰, nije u pitanju ništa drugo do to da ponavlja – kako se to popularno kaže – mantru.

Međutim, nije tako kada je u pitanju njeno vlastito rješenje. Umjesto *world government* Sloterova predlaže *global policy network* i na neki način (novi) svjetski poredak zasnovan na internacionalnoj i transnacionalnoj saradnji prije svega vlada država u svijetu, kako ih naziva *government networks*. Dakle, kada je u pitanju daljnja internacionalizacija u svijetu, zalaže se, ne za supranacionalne institucije ili supranacionalizaciju institucija, već za kako je to nazvala, *transgavernmentalizam* – vlade država regiona, kontinenta ili svijeta bi stupale u odnose kooperacije oko svih važnih pitanja i oko problema koji se ne mogu riješiti na državnom nivou ili naporima pojedinačnih država.

Ipak, kada ova politikološkinja, inače, saopštava „potrebno nam je više vlade na globalnoj i regionalnoj skali“, uzima kao neupitno nešto što itekako podliježe valuaciji i evaluaciji. Zatim, stresori u savremenom svijetu iz kojih se izvodi legitimitet (budućih ili reformisanih) globalnih institucija i na koje kao na

⁴⁹ *Ibid*, p. 8.

⁵⁰ *Ibid*, p. 8.

nešto sada već podrazumijevajuće i neupitno referiše, zapravo, nijesu neupitni.

Upravo tu je slabost njezinog argumentovanja ili paradoksa – kada, dakle, veli ili postulira da je potrebno više vlade na globalnoj i regionalnoj skali. Upravo to je upitno.

Inače, ovaj i ovakav zahtjev, propagiranje i zahtijevanje „više vlade na globalnoj i regionalnoj skali“ – preciznije za uspostavu globalnih i kontinentalnih vladavinskih institucija – star je najmanje koliko i sfera međunarodnih odnosa, razmišljanja i teoretisanje o međunarodnim odnosima.⁵¹

Izvorno, kada je u pitanju republikanski prosede, takav zahtjev se pronalazi kod Žan Žak Rusoa. U svoje vrijeme (1761), ovaj sanjar i šetač se veoma založio za uspostavu federacije Evrope ili federativnu Evropu, predlog je uključivao i osnivanje evropske, federalne armije. Nekih tri decenije kasnije, Imanuel Kant je tražio uspostavu federacije na planetarnoj skali, takve koja bi okončala sva neprijateljstva između država i njihovih poglavara. Kod oba mislioca, isti je razlog ili osnov-za-uspostavu vladavinskih institucija na nivou Evrope ili Planete, naime, kako Ruso tako i Kant smatrahu da se države – nalik pojedincima prije uspostave države putem tzv. društvenog ugovora – nalaze u anarhičnome ili prirodnome stanju, kako se još kaže stanju rata sviju protiv svih.

Od tada i tako, ustaljuje se takvo shvatanje i smatranje, internacionalne odnose ili internacionalnu sferu na prvome mjestu karakteriše anarhičnost ili an-arhija.

Kada kažemo – prema ustaljenom shvatanju, misli se na to da faktički svi značajniji predstavnici najvažnijih škola mišljenja u oblasti internacionalnih relacija – svakako prije svega predstavnici škole realizma – stoje na tom stanovištu anarhije ili an-arhije, smatrajući i shvatajući, štaviše, kako je to neka vrsta

⁵¹ A osobito je tako kada je u pitanju liberalizam, uzet uopšte ili uže kao škola mišljenja u *International Relations* oblasti.

očigledne istine i otuda izvedenoga postulata. Kako o tome čitamo, „anarhija je bazični koncept u teoriji međunarodnih odnosa“.⁵²

Ili drugim riječima, *najznačajnija karakteristika internacionalne scene je odsustvo sveobuhvatnog autoriteta*.⁵³

Međutim, nema konsensusa kada je u pitanju ono „šta“ rečene anarhije i disensus među istim tim autorima i predstavnicima različitih, uticajnih intelektualnih struja unutar oblasti internacionalnih relacija – i internacionalnog prava takođe – postaje i povećava se ponajprije oko pitanja u vezi sa realnom „sadržinom“ ili „strukturom“ onoga bazičnoga koncepta.

Tako, prema smatranjima Aleksandra Venta, vodećega predstavnika pravca socijalnoga konstruktivizma, anarhija nije nešto što treba shvatati i eksplicirati kao pojam fiksirane sadržine nego nešto što može da se (diskurzivno) konstruiše i dekonstruiše. I kako veli Vent, anarhija je ono što države naprave od anarhije. S tim u skladu, interesuje ga „logika“ anarhije u međunarodnom sistemu i pitanje: „Šta je u anarhiji dato i nepromjenljivo, a šta je podložno promjeni“?⁵⁴

Kako bilo, karakteristično je da se ovaj Vent uz ostalo zalaže za formiranje, kako formuliše, kolektivnoga identiteta između država“ te (ono što je prije ili iznad svega) za uspostavu nečega što bi bio *globalni monopol organizovanog nasilja*.⁵⁵

⁵² Mohamed Helal, Anarchy, Ordering Principles, and the Constitutive Regime of the International System, *Public Law and Legal Theory Working Paper Series No. 476*, Global Constitutionalism, Vol. 8 (2019), forthcoming March 21, 2019, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3357617, p. 2.

⁵³ *Sovereign Statehood*, p. 5.

⁵⁴ Alexander Wendt, Anarchy is What States Make of It The Social Construction of Power Politics, *International Organization*, Vol. 46, No. 2. (Spring, 1992), p. 391.

⁵⁵ Navedeno prema: https://www.youtube.com/watch?v=ZwgKUp_h1Mc

Opet, kako to vele neki među savremenima autorima od uticaja (koje kako bi se reklo više ne možemo zvati autorima nego doista ideolozima) „moramo misliti o situaciji gdje je kristalno jasno da se ljudska civilizacija – pa čak i čovječanstvo kao takvo – nalazi na ivici istrebljenja“...⁵⁶ i s tim u vezi, ovaj autor/ideolog veli i to da „ne možemo vjerovati postojećem anarhijskom sistemu suverenih država da riješi ovaj problem“.⁵⁷

Dakle, negdje počev od Rusoa i Kanta, smatra se da su internacionalni odnosi jedna forma anarhije i da je „ideja razuma“ da se odnosi između država podrede zakonima i institucijama i da tako stanje rata sviju protiv svih bude smijenjeno mirnim i miroljubivim odnosima između naroda i država, štaviše – stanjem trajnoga mira. I kao što unutra, u državama, postoji određena hijerarhija, tako isto i spolja, uzeto u odnosima između država, treba da postoji, treba da se uspostavi hijerarhija (ili hijerarhija). Tako će biti ukinuta (navodna) anarhija u internacionalnim relacijama... ali šta je sa državama? Jer i one su viđene i predviđene da se podrede spoljnoj hijerarhiji a ne samo njihovi međunarodni odnosi, odnosi sa drugim državama. Šta je sa njihovom nezavisnošću? Njihovom internalnom slobodom – slobodom naroda – slobodom kao intrinzičnom vrijednošću koju je vrijednost na kraju krajeva i Kant odabrao, odbacujući time i tako perspektivu *civitas gentium* ili *state of states*?

No kako bilo, međunarodni odnosi se danas i ne od juče razvijaju upravo u pravcu institucionalne hijerarhije. Ili da to sagledamo iz nešto drugačijeg rakursa, nakon Prvog i Drugog svjetskog rata, počinje se izvan i iznad države i država uspostavljati odnos višega i nižega, prevashodstva u političkom i pravnom domenu, dakle, pojavljuju se hijerarhijski odnosi ili ono što je opisano kao hijerarhija u međunarodnim odnosima.

⁵⁶ Tännsjö Torbjörn, *From Despotism to Democracy*, Springer, 2013, p. vii.

⁵⁷ *Ibid*, Pp. vii–viii.

No u ovoj analizi nije riječ o odnosima između država – nije, hoće se reći striktno gledano, riječ o inter-nacionalnim relacijama – nego o odnosima između država i institucija koje su te iste države oformile, no koje se institucije dalje institucionalizuju – ponekad gotovo *autopoiesis* manirom – tako da u jednoj tački te dinamike institucionalizacije i samoinstitucionalizacije države otkrivaju (rapidno) smanjenje manevarskog prostora za djelovanje i s time u vezi da su zapale ništa manje do u subordiniranost ili, ako se hoće, kako su uhvaćene u nešto što je *mreža subordinacija*.

Naravno, uvijek je postojala neka vrsta hijerarhije u odnosima između država, odnosno postojećih političkih zajednica – uzmimo primjer onoga što se naziva *Pax Britannica* – i „internacionalne hijerarhije su sveprožimajuće. Kako u prošlosti, tako i u sadašnjosti države u cjelini ili djelimično podređuju sebe autoritetu drugih, dominantnih država“.⁵⁸ No kada je riječ o paradoksu (hiper)globalizacije i institucionalizaciji na globalnoj skali, očito, nije riječ o „relaciji između dominantnih i podređenih država“⁵⁹ o kojoj piše proučavatelj međunarodnih odnosa Dejvid Lejk nego o realnoj, nastajućoj hijerarhiji unutar koje su hijerarhije institucije država modernosti podređene ili se gradualno podređuju postojećim i postajućim institucijama globalnosti i postmodernosti.

Kako Lejk pojašnjava, njegova knjiga nije o fenomenu supranacionalnosti/supranacionalizma, kako se izjašnjava u uvodnom dijelu, „ne istražuje stvaranje supranacionalnih ili federalnih autoriteta u kojima dvije ili više potencijalno suverenih država stvaraju treću stranu da vlada nad svima njima“⁶⁰... dočim, upravo je to pojava koju tematizuje i tema koju analizira i traži

⁵⁸ David Lake, *Hierarchy in International Relations*, Cornell University Press, 2011, p. 2.

⁵⁹ *Ibid.*, p. x.

⁶⁰ *Ibid.*, p. x.

da aktualizuje tekst koji je pred čitaocem – uspostava federalnih ili supranacionalnih instanci i institucija s one strane ili iznad nacionalno-teritorijalne države.

Ovako tim prije ako se uzme u obzir i to da i Lejk „očekuje da ova forma vladavine postane još prevalentnija u budućnosti“.⁶¹

Reference:

- Bartelson Jens, *A Genealogy of Sovereignty*, Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
- Boulding Kenneth, E., *Three Faces Of Power*, Sage Publications, 1990.
- Boulding Kenneth, E., *The World As A Total System*, Sage Publications, 1985.
- Chimney B.S., International Institutions Today an Imperial Global State in the Making, *European Journal of International Law*, <http://www.ejil.org/pdfs/15/1/334.pdf>, 2004.
- Close Paul and Ohki-close Emiko, *Supranationalism In The New World Order*, Macmillan Press Ltd, 1999.
- Dahl Robert, A., Is International Democracy Possible? A Critical View, in: *Democracy and Federalism in the European Union and the United States Exploring Post-national Governance*.
- David Lake, *Hierarchy in International Relations*, Cornell University Press, 2011.

⁶¹ Ibid., Pp. x–xi.

- Drucker Peter, F., *Postkapitalističko društvo*, Privredni pregled, Beograd, 1995.
- Duzinas Kostas, *Ljudska prava i imperija*, Službeni glasnik, 2009.
- Fabbrini Sergio, is the Eu an Exceptional?, The EU and the USA In Comparative Perspective, in: *Democracy and Federalism in the European Union and the United States: Exploring Post-national Governance*, S. Fabbrini (Ed.), Routledge, 2005.
- Hardt Majkl i Negri Antonio, *Imperij*, Multimedijalni institut, Zagreb, 2003.
- Held Dejvid, *Demokratija i globalni poredak*, Libertas, 1997.
- Helal Mohamed, Anarchy, Ordering Principles and the Constitutive Regime of the International System, *Public Law and Legal Theory Working Paper*, Series No. 476, Global Constitutionalism, Vol. 8 (2019), Forthcoming March 21, 2019, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3357617
- Held David, Law of State, Law of People: Three Models of Sovereignty, Published in: *Legal Theory*, 8.2.2002, Centre for the Study of Global Governance, London School of Economics and Political Science.
- Hinsli Frensis Heri, *Suverenost*, Filip Višnjić, 2001.
- Howarth David, J., Loedel Peter, *European Central Bank The New European Leviathan?*, Palgrave Macmillan, 2003.
- Iriye Akira, *Global Community, the Role of International Organizations in the Making of Contemporary World*, University of California Press, 2002.
- James Alan, *Sovereign Statehood the Basis of International Society*, Allen & Unwin, 1986.
- James A. Caporaso, The European Union and Forms of State: Westphalian, Regulatory or Postmodern?, *Journal of Common Market Studies*, Vol.34, No.1, March 1996.
- Kant Imanuel, *Večni mir – Filozofski nacrt*, Gutenbergova galaksija, 1995.

- Lambert J., Europe: The Nation-state Dies Hard, *Review of Radical Political Economics*, Vol. 22, No. 1, Pp. 1–13, 1990.

- Majone Giandomenico, *Dilemmas of the European Union the Ambiguities & Pitfalls of Integration by Stealth*, Oxford, Oxford University Press, 2005.

- Ofe Klaus, *Modernost i država*, Filip Višnjić, 1999.

- Pokrenut postupak protiv Mađarske, *Deutsche Welle* (na srpskom), 18.1. 2012.

- Schenk Joep, The Central Commission for the Navigation of the Rhine, in: Beatrice De Graaf, Ido De Haan and Brian Vick (Eds.), *Securing Europe After Napoleon*, Cambridge University Press, 2019.

- Slaughter Anne-marie, *A New World Order*, Princeton University Press, 2004.

- The World State Debate,
https://www.youtube.com/watch?v=zwgkup_hlmc

- Tännsjö Torbjörn, From Despotism to Democracy, *Springer*, 2013.

- Šulce Hagen, *Država i nacija u evropskoj istoriji*, Filip Višnjić, 2002.

- Wendt Alexander, Anarchy is What States Make of It the Social Construction of Power Politics, *International Organization*, Vol. 46, No. 2. (Spring, 1992).

AKADEMSKE I ADMINISTRATIVNE DEFINICIJE TERORIZMA

Marko Kusovac

Despite numerous efforts to provide a unique and generally accepted definition of terrorism, scientists, security experts, terrorist experts, and lawyers have not been able to agree on their views on the meaning and definition of the term terrorism. However, they all agree on one thing, and that is that terrorism is constantly evolving and represents one of the biggest problems today. In its standard definition, terrorism is a type of violence or the threat of violence aimed at causing fear for the purpose of sending a certain message, usually political. Throughout history, terrorism has evolved so much that almost all its aspects are synchronized with the development of science and technology.

Dosadašnji pokušaji definisanja terorizma nijesu doveli do jedne univerzalne, široko prihvaćene definicije. Ipak, savremena nauka ulaže velike napore da ponudi opšteprihvatljivu definiciju terorizma, koja bi predstavljala važan korak ka zaustavljanju njegove eskalacije u budućnosti. O naporima za definisanje terorizma najbolje govori podatak da je od 70-ih godina dvadesetog vijeka do danas zabilježeno više stotina akademskih definicija u okviru svjetske nauke.¹

¹ Profesor Simeunović sve definicije terorizma dijeli u dvije grupe: prvu grupu čine definicije koje su nastale u okviru naučno-obrazovnih institucija,

Po Džonatanu Vajtu (Džonatan R. White) veoma je teško definisati terorizam, možda i nemoguće. Dovoljno je biti svjestan kaže on, da se definicija terorizma mijenja sa političkim i društvenim kontekstom.²

Analitičar i istraživač terorizma i nasilja Aleks Šmid (Alex P. Schmid) tvrdi da bez obzira kako definišemo terorizam, definicija će varirati zbog toga što se kontekst nasilne aktivnosti mijenja.³ U traganju za rješenjem dileme o definisanju terorizma, on takođe pokušava da spoji i pomiri različite stavove, zaključujući da je terorizam apstraktan pojam i da jedna definicija ne može obuhvatiti sva moguća značenja tog termina.

Takođe, Džesika Stern (Jessica Stern) ukazuje na to da su se definicije terorizma mijenjale kako su se mijenjala i vremena i kako je evoluiralo političko okruženje.⁴ Ovim Stern želi da istakne nestatičnost tj. dinamizam terorizma kroz istoriju društva, odnosno njegov istorijski kontekst.

Dakle, dolazimo do zaključka da se definicija terorizma mijenja u zavisnosti od konteksta, a uzroci koji utiču na promjenu značenja ove pojave mogu biti različiti: istorijski kontekst; društveni kontekst; politički kontekst; kontekst nasilne aktivnosti i sl.

Pol Vilkinson (Paul Wilkinson), profesor međunarodnih odnosa i direktor Centra za studije terorizma i političkog nasilja univerziteta St. Andrews, smatra da je „Terorizam sistemska

od strane naučnika i za njihove svrhe, i njih naziva *akademske definicijama*, dok drugu grupu čine definicije koje se uslovno mogu nazvati *administrativnim definicijama* jer su nastale u okviru različitih institucija i za njihove potrebe. Vidjeti: Simeunović D, *Terorizam: opšti deo*, Pravni fakultet Univerziteta Beograd, Beograd 2009, str. 33.

² White R. Dž, *Terorizam*, Alexandria Press, Beograd, 2004, str. 8.

³ Schmid P. A., Jongman J. A, *Political Terrorism: A New Guide to Actors, Authors, Concepts, Data Bases, Theories, and Literature*, Transaction Books, North Holland, Amsterdam 1988, str. 110.

⁴ Stern J, *Ekstremni teroristi*, Alexandria Press, Beograd 2004, str. 17.

upotreba zastrašivanja u svrhu prisile, obično u službi političkih ciljeva.

Koristi se da bi se stvorila i iskoristila atmosfera straha u većoj ciljanoj grupi od samih žrtava nasilja, da se promovise neko načelo, kao i da se meta natjera da pristane na zahtjeve terorista“.⁵

Rafael Lemkin (Raphael Lemkin)⁶ (inače upamćen u krivičnopravnoj literaturi jer je prvi upotrijebio termin „genocid“ a kasnije dao i definiciju ove pojave), određuje terorizam kao umišljenu upotrebu bilo kakvog sredstva kojim može da se stvori opšta opasnost (*danger commun*). Ta opšta opasnost je u stvari opasnost koja prijete interesima više država ili njihovim građanima. Ovaj autor smatra da se terorizam u najširem smislu sastoji od zastrašivanja ljudi izvođenjem nasilnih radnji.

Marta Krenšo (Martha Crenshaw), profesorica na Univerzitetu Stenford, smatra da se terorizam ne može definisati ako se ne analizira sam akt terorizma, njegov cilj i šanse za uspjeh. Prema ovom viđenju, borci za slobodu koriste legitimne vojne metode kada napadaju političke ciljeve. Njihove akcije postaju još legitimnije ako imaju neke šanse da pobijede. Teroristi ne uspijevaju da polože test legitimnosti u jednoj od tri kategorije: vojnim metodama, vojnim ciljevima i šansi da pobijede.

Krenšova takođe ukazuje da nasilje za vrijeme revolucija ne treba brkati sa terorizmom. Za Krenšovu, terorizam predstavlja društveno i politički neprihvatljivo nasilje upereno protiv nevinih ljudi da bi se postigao psihološki efekat.⁷

⁵ Wilkinson P, *Terorizam protiv demokracije*, Golden Marketing, Zagreb 2002, str. 29.

⁶ Lemkin R., *Faut il un nouveau deit de droit gens nomme terrorisme*, Revue de droit penal et crimi-nologie, Belge, br. 13/1933, str. 900–901. vidjeti u: Jovašević D, Rakić M, *Terorizam: bezbjednosni i pravni aspekti*, Institut za političke studije, Beograd, 2007.

⁷ White R. Dž, *Terorizam*, Alexandria Press, Beograd, 2004.str.10

U poznatije akademske definicije spadaju i one čiji su tvorci čuveni specijalista službe bezbjednosti za borbu protiv terorizma, Brajan Dženkins (Brian Jenkins) i vodeći stručnjak za istu materiju sa Univerziteta Džoržtaun, Volter Laker (Walter Laqueur). Oni su, svaki za sebe, definisali terorizam, ali su došli do vrlo sličnih zaključaka. Njihove definicije date 80-ih godina prošlog vijeka zbog svoje jednostavnosti imale su široku primjenu i upotrebnu vrijednost u krivičnom pravu, kao i u vojnom i bezbjednosnom domenu.

Za Dženkinsa je terorizam upotreba ili prijetnja upotrebom sile, usmjerena na ostvarivanje političkih promjena. U definiciji koja je vrlo slična Dženkinsonovoj, Laker kaže da je terorizam nezakonito korišćenje sile protiv nevinih ljudi u svrhu postizanja političkog cilja⁸.

Laker je takođe mišljenja da je uzaludno pokušavati da se napravi neka sadržajnija definicija od ove, i daje prednost jednostavnijim i kraćim definicijama, uz tvrdnju da se značenja i definicije mijenjaju kroz istoriju. Ipak, i Dženkins i Laker u svojim kasnijim radovima priznaju da njihov jednostavan pristup ovoj materiji ima mnogo problema.⁹ Nijedna definicija ne ograničava problem, niti postoji razuman način da se jednostavna definicija primijeni na specifične akte terorizma.

Aleks Šmid (Alex P. Schmid) je pokušao 80-ih godina da stvori akademsku definiciju na bazi konsensusa, tako što je izvršio analizu 109 akademskih definicija terorizma, izvukao iz njih ključne elemente i sakupio putem upitnika mišljenja pedesetak akademskih eksperata, čime je postao nezaobilazan u svakoj ozbiljnijoj analizi akademskih definicija. Njegova empirijska analiza 109 naučnih definicija nalazi 22 zajednička elementa

⁸ Laqueur W, *The Terrorism Reader*, Meridian, New York, 1987. str.72

⁹ Laqueur W, *The New Terrorism: Fanaticism and the Arms of Mass*

Destruction, Oxford University Press, New York, 1999, str. 8–10.

kod većine definicija a ti elementi rangirani prema procentu zastupljenosti izgledaju ovako:¹⁰

- nasilje, sila (83%)
- politički cilj (65%)
- strah, pojačani teror (51%)
- prijetnja (47,5%)
- (psihološki) efekti i (očekivane) reakcije (41,5%)
- razlikovanje (diferencijacija) žrtava i meta (37,5%)
- namjerna, planirana, sistematska, organizovana akcija (32%)
- metod borbe, strategija, taktika (30,5%)
- anomalije u kršenju prihvaćenih pravila bez humanitarnih ograničenja (30%)
- prisila, iznuđivanje pristanka (28%)
- publicitet (21,5%)
- samovoljnost, bezlični, nasumični karakter, nediskriminativnost (21%)
- civili, neutralni, nevini kao žrtve (17,5%)

Ovih trinaest elemenata koji su najučestaliji Šmid izdvaja i od njih razvija definiciju. Šmidova akademska konsensualna definicija glasi: „Terorizam je strahom inspirisan metod ponavljanja nasilne akcije vršene od individua, grupa ili državnih aktera, iz idiosinkratskih, kriminalnih ili političkih razloga, pri čemu (za razliku od ubistva) konkretna meta nasilja nije glavna meta. Neposredne ljudske žrtve nasilja generalno su birane nasumično (mete usljed prilike) ili selektivno (reprezentni ili simboličke mete) iz ciljane populacije i služe kao generatori poruka. Baziran je na prijetnji i nasilju, proces komuniciranja između terorista (organizacije), (ugroženog) žrtve i glavne mete služi da se manipuliše glavnom metom (javnošću) pretvarajući je u metu terora, metu zahtjeva, metu pažnje zavisno od

¹⁰ Simeunović D, *Terorizam: opšti deo*, Pravni fakultet Univerziteta Beograd, Beograd 2009, str. 25.

toga da li su u prvom planu zastrašivanje, prinuda ili propaganda.“¹¹

Definicija izraelskog naučnika Boaza Ganora (Boaz Ganor) i direktora izraelskog Instituta za protiv terorizam, stvorena još 1999. godine, determiniše terorizam kao „namjerna upotreba, ili prijetnja upotrebom, nasilja protiv civila ili civilnih meta, radi postizanja političkih, ideoloških i religioznih ciljeva“.¹²

U definiciji Radoslava Gaćinovića ističe se politički cilj i naglašava smišljeni karakter terorizma: „Terorizam je organizovana primjena nasilja (ili prijetnja nasiljem) od strane politički motivisanih izvršilaca, koji su odlučni da kroz strah, zebnju, defetizam i paniku nameću svoju volju organima vlasti i građanima“.¹³

Za Milana Pašanskog: „terorizam predstavlja sistemsko vršenje (ili prijetnja da će biti izvršeno) oružanih akata na brižljivo odabrane mete napada, po unaprijed utvrđenom planu, sa ciljem izazivanja političkih posljedica u društvu ili šire u međunarodnoj zajednici“.¹⁴

Radovan Vukadinović ukazuje na raznolikost pojavnosti terorizma, a ono što je dominirajuće u svakom obliku koji se može nazvati terorizmom jeste strah koji se unosi horizontalno i vertikalno. Upravo prijetnja silom ili upotreba sile uz strah kao posljedicu mogu se uzeti kao glavne odrednice fenomena koji se inače stalno mijenja i prilagođava novim uslovima. „Terorizam nije oblik gerilskog ratovanja, niti je to politički, niti ideološki pokret. To je metoda kojom određene grupe koje imaju neka

¹¹ Schmid P. A, Jongman J. A, *Political Terrorism: A New Guide to Actors, Authors, Concepts, Data Bases, Theories, and Literatur*, Transaction Books, Amsterdam: North Holland, 1988, str. 110.

¹² Simeunović D, *Terorizam: opšti deo*, Pravni fakultet Univerziteta Beograd, Beograd 2009, str. 41.

¹³ Gaćinović R, *Terorizam*, Draslar partner, Beograd, 2005, str. 60.

¹⁴ Ibid, str. 50.

svoja politička, filozofska ili religijska uvjerenja djeluju kako bi destabilizovale određenu zemlju ili regiju i kako bi na taj način promovisali svoja religijska, ekstremistička, radikalno marksistička, rasna ili fašistička uvjerenja.“¹⁵

Polazeći od toga da terorizam spada u one pojave kod kojih oblik može biti suštinsko svojstvo, Dragan Simeunović daje definiciju terorizma koja slijedi princip preciznog identifikovanja odgovarajućeg realiteta: „Kao višedimenzionalni politički fenomen savremeni terorizam se može teorijski najopštije odrediti kao: složeni oblik organizovanog grupnog, i ređe individualnog ili institucionalnog političkog nasilja obilježen ne samo zastrašujućim brahijalno, fizičkim i psihološkim, već i sofisticirano-tehnološkim metodama političke borbe kojima se obično u vrijeme političkih i ekonomskih kriza, rijetko i u uslovima ostvarene ekonomske i političke stabilnosti jednog društva, sistematski pokušavaju ostvariti ‘veliki ciljevi’ na morbidno spektakularan način, a neprimjereno datim uslovima, prije svega društvenoj situaciji i istorijskim mogućnostima onih koji ga kao političku strategiju upražnjavaju.“¹⁶

Dosta opširnu definiciju Simeunović nastavlja ističući da društveno-ugrožavajući opus terorizma obuhvata prijetnju silom u okviru intenzivne psihološko-propagandne djelatnosti, zloupotrebu interneta u terorističke svrhe, otmice, ucjene, psiho-fizičko zlostavljanje, atentate, sabotaže, diverzije, samoubilačke napade, pojedinačna i masovna politička ubistva, i intenciju ispoljavanja rjeđe nad stvarnim i potencijalnim političkim protivnicima, a češće nad predstavnicima sistema i nevinim

¹⁵ Vukadinović R, *Međunarodni politički odnosi*, Zagreb, Politička kultura, 2004, str. 205.

¹⁶ Simeunović takođe smatra da do sada niko nije dao opšteprihvaćenu definiciju terorizma jer se radi o razvojnoj i složenoj pojavi pa on takođe daje definiciju u „ovom vremenu“. Vidjeti: Simeunović D, *Terorizam: opšti deo* Pravni fakultet Univerziteta Beograd, Beograd 2009, str. 80.

žrtvama. Kao vid individualnog, nelegitimnog, nelegalnog i neinstitucionalnog nasilja terorizam je uvijek okrenut protiv određenih institucija nekog društva, odnosno *in concretum* protiv neke države.¹⁷

Analiza definicija terorizma koje je dala svjetska nauka pokazuje koliko mogu biti oprečna shvatanja jedne iste pojave ukoliko je tako složena i promjenljiva kao što je terorizam.

Takozvane administrativne definicije terorizma (ili definicije po naređenju) su one koje su proizvod određenih državnih ili međunarodnih institucija. Dakle, kao faktor njihovog definisanja uvijek se pojavljuje neka administrativna vlast, odnosno one se uvijek stavljaju u „službu“ vlasti ili međunarodnih institucija.

Dobra strana ovih definicija je što one predstavljaju orijentir organima i službama bezbjednosti u borbi protiv terorizma. Njihova manjkavost je u reflektovanju ideologizovanih političkih stavova državnog, međunarodnog ili nekog drugog političkog rukovodstva, u prenormiranosti ili opštosti ili pak u povodu za jednom konkretnom situacijom, što takve definicije terorizma čini manje primjenjivim u nekoj novoj, u mnogo čemu različitoj situaciji.

Ovaj tip definicija je uglavnom sadržan u zakonskim odredbama, međunarodnim rezolucijama, proglasima vlada i govorima državnika, proklamacijama državne administracije, kao i u specijalizovanim vojnim i policijskim, kao i drugim zvaničnim priručnicima za antiteroristička dejstva.

Administrativne definicije terorizma iako sa nedostacima, jedino egzistiraju u praksi, npr: Stejt department (US State department), FBI (Federal Bureau of Investigation), Tim potpredsjednika SAD, Ministarstvo odbrane SAD, Obavještajna agencija Ministarstva odbrane SAD, Priručnik američke vojske za borbu protiv terorizma različito definišu terorizam.¹⁸

¹⁷ Ibid, str. 80.

¹⁸ Gaćinović R, *Pravno organizacioni aspekti anti-terorističkog djelovanja*, Strani pravni život 3/08, Beograd, 2008, str. 31.

Stejt department: Naslov br. 22 sekcije američkog zakona, sadrži sljedeće definicije:¹⁹

„Termin ‘terorizam’ odnosi se na unapred smišljeno, politički motivisano nasilje koje se čini protiv neborbenih ciljeva od strane subnacionalnih grupa ili tajnih agenata, a koje obično imaju za cilj djelovanje na određeni auditorijum. Termin ‘međunarodni terorizam’ odnosi se na terorizam koji uključuje građane ili teritorije više zemalja. Termin ‘teroristička grupa’ odnosi se na svaku grupu ljudi koja praktikuje međunarodni terorizam, ili koja pod sobom ima podgrupe koje praktikuju međunarodni terorizam.“

FBI definiše terorizam kao „nezakonitu upotrebu sile ili nasilja protiv ljudi ili imovine, sa ciljem da se zaplaši ili na nešto prisili neka vlada, civilno stanovništvo ili bilo koji segment vlade ili stanovništva, da bi se postigli neki politički ili društveni ciljevi“. FBI još opisuje terorizam ili kao domaći ili kao međunarodni, zavisno od porijekla, baze i ciljeva terorističke organizacije koja je u pitanju.²⁰

Tim potpredsednika Sjedinjenih Država: „Terorizam je nezakonita upotreba nasilja ili pretnja nasiljem protiv ljudi ili nečije imovine, da bi se postigli neki politički ili društveni ciljevi. Obično ima za cilj da zastraši ili prisili na nešto neku vladu, pojedince ili grupe ljudi, ili da izmeni njihovo ponašanje ili politiku.“

Ujedinjene nacije: „Terorista je svaka osoba koja, djelujući nezavisno od znanja neke zemlje, ili kao pojedinac, ili kao član grupe koja nije priznata kao zvanično tijelo ili dio neke nacije, postupa na taj način što uništava ili oštećuje imovinu civilnog stanovništva ili vlada, da bi postigao neki politički cilj. Terorizam je akt lišavanja života ili ranjavanja ili akt uništavanja

¹⁹ White R. Dž, *Terorizam*, Alexandria Press, Beograd, 2004, str. 15.

²⁰ Simeunović D, *Terorizam: opšti deo*, Pravni fakultet Univerziteta Beograd, Beograd 2009, str. 43.

ili oštećenja imovine civila ili vlade, bez jasne dozvole određene vlade, od strane pojedinaca ili grupa ljudi koji samostalno djeluju, ili vlada koje djeluju iz sopstvenih pobuda ili vjerovanja, da bi postigli neki politički cilj.“²¹

Od svih poznatih administrativnih definicija daleko najobuhvatnija i najpreciznija je svakako ona koju je usaglasila Evropska unija 2002. godine i po kojoj je terorizam „namjerni akt koji može nanijeti ozbiljnu štetu zemlji ili međunarodnoj organizaciji, počinjen sa ciljem da se ozbiljno zastraši stanovništvo, neopravdano primoravajući vladu ili međunarodnu organizaciju da nešto učini ili da se uzdrži od svakog činjenja, ozbiljno destabilišući ili uništavajući osnovne političke, ekonomske ili društvene strukture zemlje ili međunarodne organizacije (pomoću napada na život i fizički integritet neke osobe, kidnapovanja, uzimanja talaca, otimanja aviona, brodova i drugih transportnih sredstava i dr).

²¹ White R. Dž, *Terorizam*, Alexandria Press, Beograd, 2004, str. 15.

SUZBIJANJE I PREVENCIJA ZLOUPOTREBE DROGA

Milorad Ćeranić

Narcotic drugs and their abuse are one of the biggest threats that the modern world faces in the time we live in, and the forms of crime that can be linked to narcotic drugs, such as formation of criminal organizations for the smuggling of narcotic drugs, corruption, etc. cause damage to the entire society, economy, and also represent a serious threat to national and international security.

When we talk about endangering national security, the destructive effects on all aspects of social life are evident. The damage caused by the abuse of narcotic drugs affects and manifests itself in the most important parts of society and its values, democracy, the rule of law as well as the democratic institutions of a system.

U Crnoj Gori, Evropskoj uniji i globalno, zloupotreba i nezakonit promet drogama i psihotropnim supstancama se doživljavaju kao ozbiljan problem koji predstavlja prijetnju po zdravlje, sigurnost, socijalni prosperitet i prosperitet opšte populacije, posebno mladih ljudi. Zavisnost od droga je prepoznata kao važan socijalno-zdravstveni problem koji predstavlja rizik po javno zdravlje. Istovremeno, ovaj problem je usko povezan i sa drugim društvenim problemima¹ kao što su siromaštvo, nezaposlenost, prostitucija, delinkvencija, kriminalitet, beskućništvo i dr.

¹ Ministarstvo zdravlja Crne Gore, Strategija Crne Gore za sprečavanje zloupotrebe droga 2013–2020, Podgorica, 2013, str. 7.

Zloupotreba droga i psihoaktivnih supstanci može ugroziti bezbjednost svih društava i vladavinu prava, nanijeti patnju kako pojedincima tako i porodicama, i može dovesti do gubitaka života.

U ovom specijalističkom radu ću se baviti zloupotrebom opojnih droga kao i načinima njihovog suzbijanja i prevencije.

Pojam i karakteristike droga

Pod opojnim drogama podrazumijevaju se proizvodi i supstance koje mogu biti prirodnog ili vještačkog, odnosno sintetičkog porijekla, čijom se upotrebom mogu stvarati stanja zavisnosti koja mogu da izazovu oštećenje zdravlja ili na drugi način ugroze integritet ljudi, bilo u fizičkom, psihičkom ili socijalnom smislu.

U svijetu postoje različita tumačenja o sadržaju pojma droge. Ovdje je važno spomenuti dvije definicije koje daje Svjetska zdravstvena organizacija o sadržaju pojma droge. Prema novijoj definiciji, Svjetska zdravstvena organizacija pod pojmom droge podrazumijeva svaku supstancu unijetu u organizam koja može da modifikuje jednu ili više funkcija, dok starija definicija datira iz 1974. godine, kada je grupa eksperata SZO² potpuno i sadržinski jasno odredila što bi trebalo da obuhvati pojam droge. Prema njihovome shvatanju, pod drogama se podrazumijevaju supstance prirodnog ili sintetičkog porijekla koje svojim proaktivnim djelovanjem na centralni nervni sistem mijenjaju stanje svijesti i izazivaju psihičku ili psihofizičku zavisnost.³ Poznato je da se sredstva sa takvim svojstvima mogu upotrebljavati medicinski, a da ne izazivaju stanje zavisnosti.

Uzimanje i stavljanje u promet opojnih droga nije pojava novijeg vremena, već ona postoji od davnih vremena. Kroz

² SZO – koristi se kao skraćenica za Svjetsku zdravstvenu organizaciju.

³ Doc. dr Dragana Ćukić, *Sudska medicina*, 2008, str. 122.

istoriju,⁴ poznata je činjenica da je čovjek pojedine biljke koristio u religiozne i medicinske svrhe, a takođe i radi sopstvenog uživanja.

Danas, upravo radi zaštite zdravlja ljudi i sprečavanja problema⁵ i raznih vidova zloupotreba opojnih droga, njihova proizvodnja i promet su ograničeni pod uslovima predviđenim Zakonom o proizvodnji i prometu opojnih droga. Proizvodnja i promet opojnih droga mogu se vršiti samo za medicinske, veterinarske, nastavne, laboratorijske kao i naučne svrhe. Niko ne može posjedovati opojne droge bez odobrenja, tj. dozvole nadležnog državnog organa. Dok promet opojnih droga na veliko mogu vršiti preduzeća⁶ koja se bave proizvodnjom droga, kao i preduzeća koja vrše promet na veliko, promet opojnih droga na malo vrše apoteke.

Vrste droga

Lista supstanci prirodnog i sintetičkog porijekla nije konačna jer se svakim danom otkrivaju nove supstance. Postoje⁷ brojne podjele droga, a jedna od njih se odnosi na:

- zabranjene droge – sredstva korišćena u medicinske svrhe, a čija je primjena zakonom inkriminisana;
- kontrolisane droge – sredstva koja imaju medicinsku primje-

⁴ Drevni narodi Heleni i Rimljani imali su mak i opijum, a arapski narodi na Bliskom istoku su imali marihuanu, dok je kanabis služio za proizvodnju konopca, odjeće takođe je nalazio primjenu u medicini kao i hašiš koji je služio za ublažavanje bolova. Dok je koka služila za vjerske i magijske obrede kod Inka.

⁵ Socijalnih i drugih povezanih problema.

⁶ Primjer za to možemo navesti otvaranje postrojenja za uzgoj i ekstrakciju ulja kanabisa na području nekadašnjeg kompleksa OBOD-a u Prijestonici Cetinje.

⁷ Dr Velimir Rakočević, *Kriminologija*, 2007, str. 370.

nu, ali stvaraju zavisnost i nalaze se pod posebnom društvenom kontrolom;

- nekontrolisane droge – supstance kije mogu izazvati neki vid zavisnosti, iako se ne nalaze pod posebnom kontrolom.

Drugi autori navode podjelu droge prema:

1. farmakološkim svojstvima:

- narkotici
- psihodepresivi
- psihostimulativne
- halucinogene
- kanabis

2. prema dejstvu na ljudski organizam:

- droge koje prouzrokuju samo psihičku zavisnost
- droge koje prouzrokuju i fizičku i psihičku zavisnost

3. prema porijeklu se mogu podijeliti na:

- prirodne (produkti kanabisa, opijum, kokain)
- vještačke (stimulansi, amfetamini, LSD, ekstazi, organski rastvarači kao i razni oblici tableta)

4. Polazeći od farmakoloških svojstava i dejstva na čovjeka droge se dijele na:

- Halucinogene
- depresorne i
- stimulatивne.

Halucinogene Droge

U ove droge spadaju opijum, morfin, heroin, marihuana i LSD.

Opijum⁸ je prirodni proizvod koji se dobija zasijecanjem sjemenne čaure opijumske glavice koja izlučuje mliječno bijeli sok koji se zgusne u dodiru sa vazduhom i dobija braon ili skoro crnu boju. Na ovakav način dobijeni opijum je sa jakim karakterističnim

⁸ Doc. dr Dragana Čukić, *Sudska medicina*, 2008.

mirisom i elastičnošću koja nastaje poslije dužeg kontakta sa vazduhom. Takođe postoji prerađeni opijum zvani CHANDU koji je pripremljen za pušenje, opijumski talog, tečni opijum i opijum u prahu. Opijum i njegovi derivati ublažavaju bol izazivaju euforiju i pasivnost. Gaji se u Avganistanu i Pakistanu u zemljama „zlatnog trougla“⁹. Opijum sadrži 23 alkaloida koji su podijeljeni u dvije grupe:

- grupa fenantrenskih alkaloida – morfin, kodein, tebain;
- grupa benzilizohinolinskih alkaloida – papaverin, nercein, narkotin.

Morfin je najznačajniji alkaloid iz soka opijuma u kome ga ima od 10 do 14%. Najčešće se upotrebljava kao morfijumska baza i morfijumska so. Ime je dobio po grčkom bogu Morfeju¹⁰.

Morfin izaziva zavisnost i koristi se u medicinske svrhe kao analgetik za ublažavanje jakih bolova, a kao takav se priprema rastvoren u ampulama ili u vidu tableta. Pojavljuje se uglavnom u obliku bijelog kristala, a u zavisnosti od hemijskog procesa dobijanja može biti bež ili kafene boje, uglavnom je bez mirisa mada može imati i miris amonijaka.

Opijum i morfin se unose na mnogobrojne načine u venu, u mišić potkožno, preko usta, pulmonalno u pluća. Smrtna doza morfina za odrasle je 0,2–0,4 grama, prašak opijuma 2–4 grama, ekstrakt opijuma 1,5–3 grama, tinktura opijuma 20–30 grama. Njihovi ulični nazivi su Dreamer, First line, Miss Ema, Mister blue.

Trovanja mogu biti akutna i kod njih su primjetni simptomi kao što su sužene zenice, cijanoza i koma i ona su najčešće zadesna, kao i hronična koja su posljedica dugotrajne zloupotrebe i ovdje se kao simptomi javljaju uske zenice, ožiljci, impotencija, nesanica, nemir i otupjelost.

⁹ Mianmar, Tajland, Laos; u Americi: Meksiko i Kolumbija; Sjeverna Makrdonija i Turska.

¹⁰ Morfej je u grčkoj mitologiji bio bog sna.

Heroin je viskopotetna halucionogena droga čiji naziv potiče od grčke riječi *heron* što znači moćan. U svijetu je poznat i kao prah sreće. Heroin se dobija iz morfijuma i uglavnom se nalazi u granularnom obliku ili u vidu samljevenog praha, boja varira od svijetlo braon do fino bijelog praha, ukus je gorak, bez mirisa je i rastvara se u vodi. Na ličnost djeluje stimulatивно uz osjećaj prijetnosti sa pojačanom radoznalošću, a uz ovo izaziva osjećaje samopouzdanosti i hrabrosti. Najčešće se u organizam unosi pušenjem injekcionim putem i kroz sluznicu nosa¹¹. Osobe koje konzumiraju heroin prepoznaju se po ispoljavanju sljedećih simptoma – suženim zenicama, usporenosti, pospanosti, promjeni u boji glasa, usporenome disanju i puls. Posljedice konzumiranja heroina su teška psihička i fizička zavisnost¹², promjena ličnosti i ponašanja, ogromna potražnja za novcem itd.

Ulični nazivi za heroin su Bomba (mješavina marihuane i heroina), Big H, Dragon Rock, Red Chicken, Joy power, Dinamit. Toksična doza je 5 mg, a letalna od 50 do 70 mg.

Marihuana je biljka koja potiče iz centralne Azije, iz ovog područja proširila se u one djelove svijeta¹³ u kojima vladaju blagi klimatski uslovi koji pogoduju uzgoju marihuane. Pripada grupi zabranjenih droga. Ona se dobija iz lišća i cvjetova indijske konoplje, aktivna komponenta joj je THC¹⁴. Marihuana se najčešće upotrebljava pušenjem listova i cvijeta uvijekih kao cigarete. Ukoliko se marihuana pomiješa da duvanom onda se to zove džoint. Efekti njenog uzimanja mogu se kretati od relaksacije do paranoje, i njeno dejstvo prestaje dva do tri sata po uzimanju.

¹¹ Ušmrkivanjem.

¹² Istraživanja ukazuju da osobe koje su pet puta uzele heroin, u 73% slučajeva postaju zavisnici.

¹³ U Srednjoj Americi se zove *marihuana charas*, na Istoku – hašiš, u Indiji – habak, u Africi – kif.

¹⁴ Tetra hidro kanabinol.

Osoba koja je konzumirala marihuanu se može prepoznati po proširenim zenicama, zakrivljenim očima, ističe se po pričljivosti, dok je opšte stanje slično pijanstvu, dok posljedica može biti prelazak na druge droge. U žargonu korisnika je poznata kao Acapulco gold, Cannabis tea, Baby bang, vutra, trava i gandža. Tendencija zapadnih zemalja je da se marihuana legalizuje¹⁵.

LSD je najača halucinogena supstanca koja se proizvodi kao bezbojna tečnost bez mirisa i ukusa u obliku bijelog praha ili šarenih tableta. Djeluje tako što izaziva konfuzno mentalno stanje praćeno morbidnim fenomenima kao što su pretvaranje u drugu osobu, nekad i u oponašanje životinja, mogućnosti letjenja, imaju osjećaj nepovredljivosti. Poslije prestanka dejstva LSD-a obično se javlja amnezija. Osobe koje konzumiraju LSD se mogu prepoznati po čudnome ponašanju, dezorijentaciji, halucinacijama, proširenim zenicama kao i otežanoj komunikaciji. Ona izaziva psihičku bez fizičke zavisnosti. Među korisnicima je poznata i pod nazivima Prer acid, One way, Peace, Pink Panter.

Psihostimulativne droge

U njih možemo ubrojiti kokain i ekstazi.

Kokain je alkaloid dobijen iz lišća biljke *Erytroxylon coca*, koja raste u Južnoj Americi. To je bijeli, kristalni prašak, bez mirisa, gorkog je ukusa, hladi sluzokožu i čini je neosjetljivom. Osnovni način unošenja u organizam je ušmrkivanjem, pušenjem¹⁶ ali i žvakanjem i injektiranjem. Djeluje kao stimulans i afrodizijak. Prvi put uzet, kokain izaziva gađenje i mučninu, a svako sljedeće konzumiranje popravlja raspoloženje. Izaziva razne oblike halucinacija, povećava fizičke sposobnosti i smanjuje apetit. Smrtna doza je od 200 do 300 mg ako se unosi parentalno ili 1 do 1,5 gram ako se unosi oralno. Osoba koja

¹⁵ Kao primjer možemo navesti Holandiju i Češku.

¹⁶ Poseban oblik kokaina za pušenje je onaj koji se pomiješa sa sodom bikarbonom đe se prilikom pušenja čuje specifično pucketanje – crack.

konzumira kokain često je euforična bez razloga, ima osjećaj viška energije, proširene zjenice, halucinaciju i paranoju. Kao posljedice ove droge javljaju se jaka psihička zavisnost, fizičko propadanje, sklonost kriminalitetu, infekcije hepatitisom i HIV virusom kao i teška depresija.

Ekstazi kao i svi amfetamini upotrebljava se za smanjenje apetita i povećanje budnosti, veoma brzo je pokazala dejstvo opojne droge sa psihoaktivnim dejstvom na ličnost. Ulični naziv mu je „bomba“ ili „eki“. Ekstazi djeluje kao stimulans i halucinogen. Simptomi koji se mogu uočiti kod osoba koje koriste ekstazi su hiperaktivnost, razdražljivost, gubitak apetita, nesanica, široke zjenice, i ubrzan puls. Posljedice konzumiranja ekstazija su razvoj zavisnosti, psihičke promjene, depresija mršavljenje itd.

Depresorne droge

Depresorne droge djeluju na centralni nervni sistem, tako što usporavaju njegovu aktivnost. Ove droge mogu biti prirodnog i vještačkog porijekla. U najpoznatije depresore spadaju opšti anestetici, hipnotici, sedativi, antiseptici, barbiturati i drugi. Pod sedativima podrazumijevamo sredstva koja pri budnome stanju djeluju smirujuće na centralni nervni sistem. Osnovni sastojak skoro svih depresora su razne vrste barbiturata, koji stvaraju depresije centralnog nervnog sistema počev od opšte anestezije pa do blagog sedativnog dejstva.

Putevi i način snabdijevanja opojnim drogama

Put od proizvođača droge do krajnjeg korisnika je jako dug i zahtijeva određeno vrijeme, jer se droga često proizvodi na jednom, a prodaje na drugom kontinentu. Transport zahtijeva preduzimanje mjera koje garantuju siguran transfer.¹⁷

¹⁷ Prof. dr Mićo Bošković, *Kriminalistička metodika*, Beograd, 2005, str. 213–218.

Načini snabdijevanja opojnom drogom su raznovrsni i oni se planiraju i realizuju zavisno od izabranog prevoznog sredstva kojim se namjerava droga prokrijumčariti i od mjera koje primjenjuju carinski i drugi službenici kao i drugih faktora. Glavni vid snabdijevanja je krijumčarenje i preprodaja, dok postoje i slučajevi ilegalnog gajenja indijske konoplje i opijumskog maka. Do sintetičkih droga se najčešće dolazi provalama i obijanjem u zdravstvenim i farmaceutskim ustanovama, a takođe se može pojaviti i falsifikovanje recepata.

Krijumčarenje opojnih droga karakteriše visok stepen organizovanosti, opremljenosti, snalažljivosti, profesionalizam i kolektivni rad. Glavni organizatori i finasijeri međunarodne trgovine drogom raspolazu velikim finasijskim sredstvima, većom količinom droge i mrežom preprodavaca. Sistem ilegalne trgovine drogom je hijerarhijski strukturiran – svako u piramidi poznaje samo onog neposredno iznad sebe i onog neposredno ispod sebe. Sistem ovakve piramide možemo razdijeliti na tri dijela. Prema Kreuzerovoj šemi najniži nivo, srednji nivo koji se naziva siva zona, a najviši dio piramide se sastoji od profesionalno organizovanih trgovaca kojima rukovode kriminalne grupacije. Za krijumčarenje droga koriste se raznovrsna putnička i teretna vozila (automobili, autobusi, kamioni, hladnjače) kao i željeznički, vođeni i vazdušni saobraćaj.

U sagledavanju postupka i načina ilegalnog snabdijevanja tržišta opojnim drogama u obzir se uzimaju sljedeće činjenice:

- prirodne droge su najčešći predmet međunarodnog krijumčarenja.
- prisutna je proizvodna sintetičke droge u većem obimu kako i za međunarodnu trgovinu, tako i za domaće tržište.

Opojne droge krijumčare i amateri i njihov broj je u porastu. Materijalni dokazi su skoro neznatno prisutni. Izvori snabdijevanja kao i krijumčarski kanali se mijenjaju u zavisnosti od ponude i potražnje. Krijumčarenje droga, iz istočnih zemalja u

pravcu Zapadne Evrope u posljednje vrijeme doživjelo je posebnu transformaciju. Ovdje se valja osvrnuti na kratak historijski razvoj krijumčarenja. Početkom sedamdesetih godina Turska je bila jedna od glavnih snabdjevača heroinom za Evropu i istočni dio Sjedinjenih Američkih Država. Ovaj kanal je u saradnji preko Interpola otkriven, a šefovi su lišeni slobode, što je dovelo do toga da sredinom sedamdesetih godina Holandija bude glavni centar za uvoz i distribuciju droge iz jugoistočne Azije, a ovu nedozvoljenu trgovinu su kontrolisale grupe koje su bile locirane u Evropi i ostvarivale su kontakt na Tajlandu, Maleziji, Singapuru. Sredinom osamdesetih godina Pakistan i Indija bile su glavne zemlje snabdjevači Evrope heroinom, transport se vršio morskim i vazdušnim putem. Počev od 1987. godine dolazi do promjena u trgovini heroinom i ostvaruju se novi putevi preko Turske koja predstavlja most između Azije i Evrope, dok Istanbul postaje glavni centar za snabdijevanje Evropskog tržišta drogom. U ovome periodu automobili su sve češće korišćeni za transport droge u Evropu. Glavni snabdjevač evropskog i američkog tržišta kokainom su kolumbijski karteli Kali i Medellin i procjenjuje se da oko 90 % kokaina koji stiže na ova tržišta potiče iz Kolumbije.

U novije vrijeme sve više se koristi balkanska ruta za transport i snabdijevanje heroinom Evropskih zemalja tj. Njemačke, Italije, Španije, Velike Britanije, Francuske, Švajcarske i Belgije.

Putevi droge ka Zapadnoj Evropi su:

- Turska – Bugarska – Crna Gora – Srbija – Austrija ka zapadnoj Evropi,
- Turska – Grčka – Hrvatska – Italija ka zapadnoj Evropi,
- Liban – Sirija – Turska – Bugarska – Crna Gora – Srbija – Austrija ka zapadnoj Evropi,
- Turska – Bugarska – Crna Gora – Hrvatska – Slovenija – Italija (centralna trasa),

- Turska – Sjeverna Makedonija – Albanija – Crna Gora – Italija.

Na navedenim trasama krijumčarenja drogom najčešće se koriste kamioni TIP (međunarodni drumski transport) koji su zaštićeni na osnovu posebnog carinskog režima od pretresanja na granicama država Evrope, što krijumčari koriste da u njima sakriju drogu. U kamionima se droga najčešće sakriva u rezervoaru za gorivo, rezervnome točku, vozačkoj kabini, ispod vozačevog sjedišta, u plafonu vozila, u branicima, u brisačima, u instrument tabli kao i u prtljagu vozača i suvozača.

Droga se iz istočnih zemalja u Zapadnu Evropu ilegalno transportuje i morskim putem duž Mediteranskog basena. Brodovi i feriboti se koriste za ilegalni transport. Za krijumčarenje droge uglavnom se koriste sljedeći morski putevi:

- linija Azija Evropa preko Mediterana i Suetskog kanala
- linija feribotom između turskih luka i evropskih luka
- linija Turska – Grčka suvozemnim putem, a zatim i feribotom u pravcu italijanskih luka.

Krijumčarenje iz azijskih prema evropskim zemljama vrši se i vazдушnim putem i to redovim avio linijama. Lica koja krijumčare drogu redovnim avio linijama koriste razne načine da je prokrijumčare, a najčešći su u koferima sa duplim dnom, šupljine na potpeticama i đonovima od cipela, u odjevnim predmetima ili na tijelu, u hrani koju nose sa sobom, gutanjem ili guranjem u razne tjelesne šupljine.

Takođe zapažena je tendencija da se kokain iz Južne Amerike uglavnom u Evropu uvozi morskim putevima.

Kada droga dospije na tržište slijedi njeno rasturanje potrošačima na ulici koje se najčešće vrši u malim količinama (doza ili gram). Rasturanje droge vrše rasturači (dileri) koji je uzimaju od onog neposredno iznad sebe jer je sistem ilegalne trgovine drogom hijerarhiski strukturiran.

Karakteristike krijumčarenja opojnih droga u Crnoj Gori

Crna Gora je definisana kao novi krak Balkanske rute Turska – Sjeverna Makedonija – Albanija – Crna Gora – Italija jula 1997. godine u Bernu i predstavlja tranzitno područje¹⁸.

Krijumčarenju droga kroz Crnu Goru u značajnoj mjeri pogađaju:

- geostrateški položaj,
- enormno povećanje prometa vozila i lica preko granice i liberalnija kontrola,
- konfiguracija državne granice koja olakšava ilegalne prelase i transport droge, kao i nedovoljan broj stručnog kadra, sredstava i opreme za rad policijskih službenika.

Krijumčarenje droge iz Albanije u Crnu Goru vrši se kopnenim i morskim putem. Putem kopna droga se krijumčari preko graničnih prelaza kao i van njih na otvorenome prostoru. Pogranično područje Tuzi je pogodan ambijent za krijumčarenje droge, što se u praksi i potvrđuje.

Vodenim putem droga se krijumčari preko Skadrskoga jezera i rijeke Bojane, čamcima, barkama i gliserima. U Crnoj Gori droga se krijumčari i sa Kosova i Metohije gdje su raskršća gradova Peć i Priština, preko Rožaja. Drumskim kanalom Istanbul – Priština – Peć krijumčari se heroin u autobusima koji od Peći preuzima i prevozi i krijumčari preko Rožaja Podgorice, Brara u Italiju, i kasnije u Švajcarski i Austriju. Iz pravca Republike Srpske (BiH) droga se u Crnu Goru krijumčari preko graničnog prelaza Vračenići. Crnogorski smjer je zanimljiv krijumčarima zbog slabog nadzora ali i mogućnosti podmićivanja carinskih i drugih organa.¹⁹

¹⁸ Prof. dr Velimir Rakočević, *Kriminologija*, prvo izdanje, Podgorica, 2007, str. 317–318.

¹⁹ Prof. dr Velimir Rakočević, *Krivična djela sa elementima organizovane kriminaliteta specijalne istražne metode*, Podgorica, 2004, str. 13–14.

Metode krijumčarenja prilagođene su uslovima transporta i kontroli policije i carine. Načini krijumčarenja i prenošenja droge prate savremena tehnička dostignuća u oblasti komunikacije i veza.

Kriminalitet iz oblasti zloupotrebe opojnih droga

Stvarni i teški kriminalitet vezan za drogu je krijumčarenje, ilegalna trgovina kao i neovlašćena proizvodnja, držanje i stavljanje u promet narkotika. Ova krivična djela karakteriše visok stepen organizovanosti, profesionalnosti kao i povratništvo. Izvršilac kriminalnih radnji koji je pod uticajem droga osjeća se sigurnim, a ujedno i manje odgovornim za učinjena djela.

Neke droge su stimulativno agresivne prirode i kao takve podstiču akte nasilja koje je jedna od osnovnih poluga na osnovu kojih djeluje narkomafija. Nezakonita trgovina i drugi oblici zloupotrebe droga su usavršeni do te mjere da predstavljaju najopasniji vid organizovanog kriminaliteta. U ilegalnu trgovinu drogom na međunarodnom nivou, pored profesionalnih kriminalaca, umiješani su razni politički, ekonomski i drugi moćnici. Profiti od međunarodne ilegalne trgovine opojnim drogama kreirali su tzv. podzemnu ekonomiju. Ovaj vid kriminaliteta karakteriše pokrivenost, organizovanost, korumpiranost službenih organa, i agresivnost u nastupu. Ulični prodavci tj. dileri su najčešće i sami narkomani koji preprodajom obezbjeđuju sredstva za sebe odnosno drogu za sebe.²⁰

Ako pažljivo pogledamo analizu krivičnih djela koja su u vezi sa opojnim drogama, imajući u vidu njihovu opasnost po društvenu zajednicu, ovaj vid kriminaliteta možemo klasifikovati u tri osnovne grupe:

²⁰ Prof. dr Velimir Rakočević, *Krivična djela sa elementima organizovanoga kriminaliteta specijalne istražne metode*, Podgorica, 2004, str. 94–96.

- *primarni* – pod kojim se podrazumijevaju krivična djela koja su u vezi sa proizvodnjom, preradom, nabavkom i distribucijom opojnih droga;

- *sekundarni* – ovaj vid kriminaliteta odnosi se na krivična djela koja su izvršena pod dejstvom droge kao i same nabavke iste;

- *tercijalni* – vid ovog kriminaliteta obuhvata međunarodne organizovane kriminalne organizacije koje u proizvodnju i ilegalnu trgovinu drogama ulažu određeni kapital i uz sav rizik koji nosi ovako nedozvoljeni oblik trgovine ostvaruju enormno veliku dobit.

Narkomanija kao kriminogeni faktor

Od svih socijano-patoloških pojava narkomanija je najviše povezana sa kriminalitetom. Visoki procenat delinkvenata među zavisnicima od droge ukazuje na to da je kriminalna sredina jedan od važnih uzročnika pojave narkomanije.

U krivičnopravnoj i kriminološkoj literaturi navode se brojni modaliteti konekcije narkomanije i kriminaliteta:

- krivična djela uzrokovana neodoljivom potrebom za pribavljanje drogom,

- krivična djela počinjena usljed poremećaja ličnosti nastalih upotrebom narkotičkih sredstava,

- krivična djela u vezi sa proizvodnjom, prometom, krijumčarenjem i ilegalnom trgovinom.

Narkomanija i kriminalitet su uvijek bili u direktnoj vezi jer gotovo da se svaki narkoman prije ili kasnije odaje kriminalitetu. To je razlog zbog čega se narkomanija smatra oblikom delinkvencije. Njihov kriminalitet obično počinje u trećoj godini tzv. narkomanskog staža, dok oblici kriminalne aktivnosti uveliko zavise od vrste droge, stepena zavisnosti, ličnosti i materijalnog statusa narkomana.

Zavisnici od droge se mogu podijeliti u tri grupe delinkvenata – zavisnik, povremeni uživalac i krijumčar bez posebnog odnosa prema drogi.

Delikte neposredno povezane sa drogom možemo podijeliti u dvije grupe:²¹

- delikte počinjeni pod dejstvom droge – pod dejstvom sintetičkih psihostimulatora najčešće su agresivna ponašanja, nasilje i najteži zločini,

- delikti narkomana izvršeni u cilju pribavljanja droge – potreba sa se po svaku cijenu nabavi droga u većini slučajeva rezultira činjenjem krivičnih djela. Dva su načina dolaska do droge – prvi je direktno pribavljanje droge, dok je drugi vršenje krivičnih djela radi pribavljanja novca za kupovinu droge na ilegalnome tržištu.

*Zakonska regulacija krivičnih djela
iz oblasti zloupotreba opojnih droga u
krivičnom zakonodavstvu Crne Gore*

Kazneni prekršaji vezani za proizvodnju i trgovinu opojnim drogama propisani su Krivičnim zakonikom Crne Gore, u poglavlju XXIV – Krivična djela protiv zdravlja ljudi. Dva su zakonom utvrđena krivična djela koja se odnose na zloupotrebu droga.

Članom 300 KZCG²² regulisana je oblast pod nazivom *Neovlašćena proizvodnja, držanje i stavljanje u promet opojnih droga*

„(1) Ko neovlašćeno proizvodi, prerađuje, prodaje ili nudi na prodaju ili ko radi prodaje kupuje, drži ili prenosi ili ko posreduje u prodaji ili kupovini ili na drugi način neovlašćeno stavlja u promet supstance koje su proglašene za opojne droge ili biljke koje sadrže takve supstance, kazniće se zatvorom od dvije do deset godina.

²¹ Doc. dr Velimir Rakočević, *Kriminologija*, prvo izdanje, Podgorica, 2007, str. 374–375.

²² *Sl. list RCG*, br. 70/2003, 13/2004 – ispr. i 47/2006 i *Sl. list CG*, br. 40/2008, 25/2010, 32/2011, 64/2011 – dr. zakon, 40/2013, 56/2013 – ispr, 14/2015, 42/2015, 58/2015 – dr. zakon, 44/2017 i 49/2018. Član 300.

(2) Ko u namjeri vršenja djela iz stava 1 ovog člana unese u Crnu Goru supstance koje su proglašene za opojne droge ili biljke koje sadrže takve supstance, kazniće se zatvorom od dvije do dvanaest godina.

(3) Ako je učinilac djela iz st. 1 i 2 ovog člana organizovao mrežu preprodavaca ili posrednika,

kazniće se zatvorom od tri do petnaest godina.

(4) Kaznom iz stava 3 ovog člana kazniće se ko prodaje, nudi na prodaju ili bez naknade radi daljeg stavljanja u promet daje opojne droge maloljetnom licu, duševno bolesnom licu, licu koje je privremeno duševno poremećeno, licu koje je teže duševno zaostalo ili licu koje se liječi od zavisnosti od opojnih droga, ili ko stavlja u promet opojnu drogu pomiješanu sa supstancom koja može dovesti do teškog narušavanja zdravlja, ili ko izvrši djelo iz stava 1 ovog člana u vaspitnoj ili obrazovnoj ustanovi ili u njenoj neposrednoj blizini ili ustanovi za izvršenje krivičnih sankcija ili u javnom lokalu ili na javnoj priredbi, ili ako djelo iz st. 1 i 2 ovog člana učini službeno lice, ljekar, socijalni radnik, sveštenik, nastavnik ili vaspitač iskorišćavanjem svog položaja ili ko za izvršenje tog djela koristi maloljetno lice.

(5) Učinilac djela iz st. 1 do 4 ovog člana koji otkrije od koga nabavlja drogu može se osloboditi od kazne.

(6) Ko neovlašćeno pravi, nabavlja, posjeduje, prevozi ili daje na upotrebu opremu, materijal ili

supstance za koje zna da su namijenjene za proizvodnju opojnih droga, kazniće se zatvorom od šest mjeseci do pet godina.

(7) Opojne droge i sredstva za njihovo pravljenje oduzeće se i uništiti.

Članom 301 KZCG²³ se reguliše oblast pod nazivom *Omogućavanje uživanja opojnih droga*

²³ Sl. list RCG, br. 70/2003, 13/2004 – ispr. i 47/2006 i Sl. list CG, br. 40/2008, 25/2010, 32/2011, 64/2011 – dr. zakon, 40/2013, 56/2013 – ispr, 14/2015, 42/2015, 58/2015 – dr. zakon, 44/2017 i 49/2018. Član 300.

„(1) Ko navodi drugog na uživanje opojne droge ili mu daje opojnu drogu da je uživa on ili drugo lice ili stavi na raspolaganje prostorije radi uživanja opojne droge ili na drugi način omogućuje drugom da uživa opojnu drogu, kazniće se zatvorom od šest mjeseci do pet godina.

(2) Ako je djelo iz stava 1 ovog člana učinjeno prema maloljetnom licu, duševno bolesnom licu, licu koje je privremeno duševno poremećeno, licu koje je teže duševno zaostalo ili licu koje se liječi od zavisnosti od opojnih droga, ili prema više lica, ili ko to djelo izvrši u vaspitnoj ili obrazovnoj ustanovi ili u njevoj neposrednoj blizini ili ustanovi za izvršenje krivičnih sankcija ili u javnom lokalitetu ili na javnoj priredbi, ili ako to djelo učini službeno lice, ljekar, socijalni radnik, sveštenik, nastavnik ili vaspitač iskorišćavanjem svog položaja, učinilac će se kazniti zatvorom od dvije do deset godina.

(3) Opojne droge oduzeće se i uništiti.“

Otkrivanje i razjašnjavanje i obezbjeđivanje dokaza

Otkrivanje i presijecanje krijumčarskih kanala sa zaplijenom droge i otkrivanjem što većeg broja lica sa hijerarhijske ljestvice, podrazumijeva prethodno dobro poznavanje puteva i načina ilegalnog transporta droge od mjesta proizvodnje pa sve do tržišta.

U postupku otkrivanja krivičnog djela i učinioca, prvo treba uzeti u obzir sve kategorije lica koja se u bilo kojem vidu pojavljuju kao učinioci, kao i kategoriju narkomana jer se u određenim slučajevima preko njih može doći do lica koje se bavi prodajom droge. Takođe se obraća pažnja i na lica koja prave, nabavljaju, posreduju, daju na upotrebu opremu, materijal ili neke druge materijale namijenjene za proizvodnju ili uživanje opojnih droga.

Do saznanja o krivičnome djelu može se doći putem prijavljivanja građana, prikupljanjem obavještenja, pregledom vozila,

prtljaga i putnika, pretresom, aktivnošću carinskih organa, PTT saobraćaja, saradnjom sa službama, kao i korišćenjem operativno-tehničkih sredstava i metoda.

U postupku obezbjeđivanja materijala dokazne prirode od izuzetnog su značaja materijalni dokazi, jer su lični dokazi rijetki i u velikome broju slučajeva nepouzdati. Pronađena i zaplijenjena droga poslije pronalaska se mora fotografisati, opisati i precizno izmjeriti i sve tačno navesti u odgovarajućim ispravama koje imaju procesni značaj. Pronađenu i zaplijenjenu drogu takođe treba poslati i na određena vještačenja. U sklopu materijalnih dokaza određeni kriminalistički značaj imaju i telefonski imenici, pasoši, razne bilješke, kao i određene isprave koje su se pronašle kod osumnjičenih lica. Značajan materijalni dokaz može predstavljati i pribor za uzimanje opojnih droga (špricevi, igle). Prilikom pronalaženja materijalnih dokaza iz vida se ne smije izgubiti mogućnost pronalaska tragova droge koji najčešće nastaju kao posljedica manipulisanja drogom, u tome smislu razlikuje se tri vrste tragova opojnih droga:

- tragovi droge u sredstvima za prenošenje droge – droga bez obzira na to da li je prirodnog ili sintetičkog porijekla ostavlja vidljive ili nevidljive tragove u sredstvima u kojima se pakuje ili transportuje, pa se isti u laboratorijama mogu detektovati;

- tragovi na priboru za konzumiranje droge – na sredstvima za uživanje droge ostaju različiti tragovi koji zavise od načina konzumiranja i vrste pribora;

- tragovi droge u biološkim tečnostima – ovi tragovi nastaju nakon konzumacije tj. unošenja droge u organizam i potvrđuju da je određeno lice koristilo drogu.

Radi obezbjeđivanja dokaza neophodno je pronađenu drogu kao i tragove droge podvrgnuti određenim vještačenjima radi njihove identifikacije. Metode koji se koriste za ovakav vid vještačenja su tankoslojna i gasna hromatografija, infracrvena spektrofotometrija kao i UV spektrofotometrija, dok jedna od

savremenih ujedno i nezamjenjivih metoda u identifikaciji droge jeste upotreba spektrometra koji daje dobre rezultate u utvrđivanju postojanja tragova droge u biološkim tečnostima.

Za prikupljanje materijalnih dokaza nužno je izvršiti pretresanje lica, prtljaga, motornih vozila i prostorija. Kada se radi o pretresu lica, operativni radnici posebnu pažnju treba da obrate na odjeću i obuću. Kod pretresa prtljaga treba voditi računa o duplome dnu kofera, tašni, zatim i kozmetičke ambalaže kao i odjevnih predmeta. Motorna vozila moraju pretresati stručna lica radi pronalaženja skrivene droge, a prilikom istog pažnju je potrebno usmjeriti na posebno izgrađene pregrade (bunkere) to jeste rezervoar za gorivo, blatobran, vrata, krov, patos i sjedište.

U konačnom, kada se radi o pretresanju objekata tu dokaznu radnju je valjano sprovesti uz prisustvo odgovarajućeg stručnjaka građevinskog profila kome su poznate određene karakteristike i specifičnost konkretnog objekta, što može da predstavlja uslov za uspješno pretresanje. Sve što je pronađeno tokom pretresa se detaljno analizira i istražuje, jer može da pruži konkretne indicije za postavljanje osnovnih verzija, a takođe taje dalja usmjerenja operativne djelatnosti.

Radnje koje se koriste prilikom otkrivanja, razjašnjavanja i dokazivanja krijumčarenja su praćenje, osmatranje, zasjeda, otkup, propuštanje i prikupljanje obavještenja.

Od dokaznih radnji se primjenjuju pretresanje, vještačenja, a u redim slučajevima i uviđaj. Veoma koristi adekvatna primjena odgovarajućih specijalnih istražnih tehnika i operativnih veza.

U otkrivanju krivičnog djela nedozvoljene proizvodnje i stavljanja u promet opojnih droga, nužna je saradnja organa unutrašnjih poslova na određenome području ili čak saradnja na teritoriji cijele države, što zavisi od svakog konkretnog slučaja. Takođe je nužna saradnja između nadležnih organa dviju ili više država, na bazi potpisanih sporazuma o zajedničkom radu na suzbijanju svih vidova krijumčarenja droge. Neizostavna je

saradnja i zajednički rad sa međunarodnim organizacijama kao što su Interpol, Fronteks itd.²⁴

Suzbijanje i prevencija zloupotrebe opojnih droga

Suzbijanje asocijalnog ponašanja u vezi sa opojnim drogama realizuje se u raznim oblicima i načinima djelovanja. S tim ciljem osnivaju se tijela i institucije koje su u svojim aktivnostima manje ili više samostalne ili vezane uz neke državne organe²⁵.

Takođe razvijaju se programi društvene zaštite i prevencije i aktiviraju sredstava masovne komunikacije. U državama postoje institucije kao što su savjeti, udruženja, odbori kao i vijeća koje razvijaju preventivnu aktivnost. Faktor javnosti, pored svoje snažne preventivne uloge koju ima, ne može sam po sebi dovesti do znatnog smanjenja zloupotrebe droge. Sve aktivnosti moraju biti usmjerene na uklanjanje izvora negativnih društvenih pojava, koje se postiže odgovarajućim državnim, socijalnim, zdravstvenim, kulturnim i drugim mjerama. Ovdje možemo dodati i organizovanje odgovarajućih ustanova koje će se baviti njihovim proučavanjem.

Osnovni cilj preventivnih aktivnosti je stvaranje društvenih uslova koji omogućavaju pojedincu da razvije stil života koji će ga spriječiti da koristi drogu.

Postoje različita stanovišta u pogledu pristupa prevenciji i pretežno se navode četiri glavne strategije:

- tradicionalni, moralno legalni pristup – baziran je na moralno legalnom principu koji stavlja akcenat na kažnjavanje ili prijetnju kažnjavanjem zbog zloupotrebe droga;

- medicinski model – se orijentiše na sprečavanje narkomana da inficiraju druge;

²⁴ Prof. dr Mićo Bošković, *Kriminalistika metodika*, Policijska akademija, Beograd, 2005, str. 218–222.

²⁵ Dr Velimir Rakočević, *Kriminologija*, prvo izdanje, Podgorica, 2007, str. 318–320.

- psihosocijalni model – posmatra problem nešto drugačije i smatra da je ljudsko ponašanje u pogledu uzimanja ili neuzimanja droga kompleksno i sociokulturno determinisano. U ovom modelu prevencije akcenat je stavljen na ličnost a ne na drogu,

- sociokulturni model – prevagu daje načinu na koji određeno društvo reaguje na zloupotebu kao i na one koji zloupotrebljavaju droge. Po ovom modelu kao važan izvor uticaja na ličnost se javljaju diskriminacija, industrijalizacija i urbanizacija.

Preventivni programi treba da se sprovode na nekoliko nivoa koji utiču na ponašanje i sistem vrijednosti djece i mladih ljudi, a to su: porodica, zdravstveni sistem, obrazovni sistem, lokalna zajednica i mediji.

Prevencija u zdravstvenome sistemu – Sa medicinskog stanovišta javljaju se veliki problemi koji su izraženi u deficitu dnevnih bolnica, savjetovališta za narkomane. Takođe, neophodno je oformiti evidenciju za bolesti zavisnosti koja bi na državnome nivou posjedovala sve bitne podatke koji se mogu koristiti za uspješnije suprotstavljanje ovoj opasnoj pojavi, takođe je neophodno osposobiti zdravstvene ustanove za naučna istraživanja zavisnika radi efikasnog preventivnog djelovanja.

Zdravstvenome sistemu je povjeren veoma važan segment u prevenciji i suzbijanju zloupotrebe droga, a to je liječenje zavisnosti. Ono se sprovodi u okviru sistema zdravstvene zaštite u zemlji, a mjere rehabilitacije usmjerene ka socijalnoj reintegraciji i održavanju postignute apstinencije sprovode se u sistemu socijalne zaštite. Tretman zavisnosti je dugotrajan proces, koji se odvija u fazama i uz učešće više specijalističkih grana.

Prevencija u obrazovnome sistemu – Škola je optimalno mjesto za razvijanje stavova i vještina za odgovorno ponašanje. Nastavnici i stručne službe škola imaju ključnu ulogu u sprovođenju različitih preventivnih aktivnosti, te je važno da im

se kontinuirano pruža podrška za primjenu i sprovođenje programa za prevenciju bolesti zavisnosti. Škola svojim programima znatno doprinosi prevenciji delinkventnog ponašanja u vezi sa zloupotrebom opojnih droga, ali je neophodna saradnja sa drugim institucijama.

Prevencija u lokalnoj zajednici – Preventivni programi u lokalnoj zajednici su orijentisani ka opštoj populaciji i porodici, uključujući i intenziviranje aktivnosti za djecu i mlade ljude koji predstavljaju rizičnu kategoriju u odnosu zloupotrebu droga i bolest zavisnosti. Preventivni programi u zajednici treba da obuhvate različite sisteme kao što su vaspitno-obrazovni sistem, omladinske klubove, sportske klubove, zdravstvene i socijalne ustanove, nevladine organizacije i medije. Neophodno je podsticati saradnju između različitih učesnika u prevenciji u okviru lokalne zajednice. U lokalnim zajednicama treba stvarati životne uslove koji će biti ideja vodilja populaciji i omogućiti im da žive svoje živote bez droge.

Preventivna uloga medija – Mediji imaju značajnu ulogu u prevenciji zloupotrebe droga kroz pružanje edukativnih informacija o svim štetnim i tragičnim posljedicama koje nastaju upotrebom droga i psihoaktivnih supstanci. Pomoću medija treba da se prate aktivnosti usmjerene ka podsticanju zdravih stilova života, koje se sprovode zajedno sa civilnim sektorom i sportskim udruženjima.

Smanjenje ponude opojnih droga obuhvata prevenciju, odvracanje i suzbijanje kriminaliteta povezanog sa drogama kroz sudsku saradnju i saradnju pravosudnih organa, konfiskaciju imovine, krivičnu istragu i upravljanje granicom. Smanjenje ponude nelegalnih droga je važni dio rešavanja problema zloupotrebe droga i narkomanije, što utiče na rešavanje problema vezanih za bezbjednost građana, saobraćaja, javnog reda i mira i bezbjednosti u mnogim drugim oblastima.

U cilju suzbijanja opojnih droga kao važni segmenti javljaju se: policijska intervencija, carinske intervencije kao i zloupotreba droga kroz krivično pravne akte.

Policijska intervencija – U cilju sprovođenja intervencija orijentisanih ka smanjenju snabdijevanja drogama, pripadnici uprave policije imaju značajnu ulogu. U skladu sa obimom i značajem problema nezakonitih aktivnosti u vezi sa drogama uprava policije ima efikasne službe za borbu protiv droge. Aktivnosti policije treba usmjeriti ka:

- identifikaciji i krivičnom gonjenju organizovanih grupa i pojedinaca koji su organizatori kriminalnih djela krijumčarenja i trgovine na međunarodnom, regionalnom i lokalnom nivou;
- efikasnoj identifikaciji nosilaca kriminalne aktivnosti koji su direktno ili indirektno povezani sa kriminalom u vezi sa drogom.

Carinske intervencije – U carinskom sistemu se sprovode kontinuirane mjere za poboljšanje efikasnosti putne kontrole i prometa na granicama u svim oblicima transporta, takođe se sprovode razni oblici obuke pripadnika Uprave carina. Sprovode se mjere za unapređenje međunarodne saradnje u oblasti prevencije i borbe protiv droge i sa carinama drugih zemalja, kao i međunarodnim organizacijama i institucijama koje se bave drogom.

Zloupotreba droga kroz krivično pravne akte – Krivično-pravna represija usmjerena je prema onima koji proizvode droge, koji ih stavljaju u promet, ili prema onima koji dozvoljavaju, podstiču ili doprinose zloupotrebi droga. Crna Gora je usvojila Zakon o sprečavanju zloupotrebe droga u cilju zaštite zdravlja stanovništva i uskladila nacionalno zakonodavstvo sa međunarodnim standardima u ovoj oblasti. I u krivičnim i u prekršajnim postupcima zbog zloupotrebe droga neophodno je da se sprovede automatsko procesuiranje slučajeva krivičnih ili prekršajnih djela vezanih za droge.

Strategija Crne Gore za sprečavanje zloupotrebe droga 2013–2020.

Strategija Crne Gore za sprečavanje zloupotrebe droga 2013–2020. je uravnotežen, multidisciplinaran i sveobuhvatan strateški dokument sa sljedećim posebnim oblastima od interesa:

1. Smanjenje potražnje za drogama u oblastima:
 - prevencije upotrebe droga u obrazovnome sistemu, lokalnoj zajednici, radnome mjestu, uloga medija;
 - liječenja, rehabilitacije i reintegracije korisnika/ca droga u društvo,
 - uloga civilnog društva,
 - smanjenja štete u vezi sa upotrebom droge.
2. Smanjenje ponude droga kroz
 - intervencije i saradnju između policije, carine i pravosudnog sistema u oblasti narko-kriminala.
3. Monitoring i evaluacija
4. Istraživanja u oblasti droga i upotrebe droga
5. Međunarodna saradnja
6. Sistem za informacije o drogama
7. Finansiranje aktivnosti
8. Akcioni plan za sprovođenje Strategije za 2013–2020.

Ova strategija definiše spisak ciljeva koje pokušava da postigne sprovođenjem mjera iste. Ti ciljevi se mogu podijeliti na:

1. opšte – u smislu uravnoteženog pristupa problemu, opšti ciljevi ove strategije za droge su strukturirani u okviru dva glavna stuba: smanjenje potražnje za drogama i smanjenje ponude droga;

2. posebni – strategija je usmjerena ka ostvarivanju sljede ih specifičnih ciljeva:

- obezbjeđivati uz ekspertsku podršku, postepenu funkcionalnost Nacionalne kontakt tačke, kao središnjeg dijela sistema za informacije za prikupljanje, objedinjavanje i izdavanje podataka i informacija iz oblasti praćenja droga, kao i uspostavljanje veze sa EMCDDA;

- obezbijediti političku i finansijsku podršku za realizaciju aktivnosti definisanih u Akcionom planu 2013–2016, kao i aktivnosti koje će biti definisane kao prioritetne u daljim akcionim planovima na lokalnom i nacionalnom nivou;

- podsticati saradnju između različitih aktera, razvijati partnerske odnose sa civilnim društvom u svim sferama po pitanju droga, uključujući i jačanje uloge nevladinih organizacija;

- podsticanje obuke za sve profesionalce koji rade u ovoj oblasti i ohrabrivanje svih aktivnosti orijentisanih ka stvaranju uslova za razvoj raznih programa obuke na nacionalnom nivou;

- obezbijediti evaluaciju i stabilno finansiranje potvrđenih programa, uključuje i srednjoročnu evaluaciju Strategije za droge²⁶.

Nacionalna kancelarija Crne Gore za droge

Nacionalnim strateškim odgovorom na droge Crne Gore prepoznata je potreba da se oformi institucija za implementaciju strategije. Efikasno i efektivno sprovođenje nacionalne politike na području droga zahtijeva uravnoteženi, multidisciplinarni, integrisani i koordinisani pristup.

Ključna uloga u koordinaciji, nadzoru i praćenju djelotvornosti sprovođenja strategije je u djelokrugu Nacionalne kancelarije za droge pri Vladi Crne Gore, sa obavezom da u saradnji sa

²⁶ Ministarstvo zdravlja Crne Gore, Strategija Crne Gore za sprečavanje zloupotrebe droga 2013–2020, Podgorica, 2013, str. 15–18.

ostalim tijelima državne uprave zaduženim za sprovođenje Strategije sprovodi redovnu evaluaciju kvaliteta programa koji se sprovode.

Sistem praćenja, prikupljanja, upravljanja i razmjene informacija, istraživanja i ocjenjivanja na području droga kontinuirani je proces koji podrazumijeva unapređenje sistema informisanja i prikupljanja podataka, razmjenu informacija između različitih nosilaca aktivnosti, definisanje okvira i standarda za evaluaciju i sprovođenje istraživanja, kao i uspostavljanje stabilne finansijske osnove za sprovođenje navedenih aktivnosti.

Uloga Nacionalne kancelarije za droge, kao i nacionalnog koordinatora u sprovođenju politike smanjenja ponude i potražnje droga, je da obavlja kontinuiranu koordinaciju kako bi se osiguralo da preduzete mjere budu usklađene, kako među tijelima državne uprave, tako i između ostalih institucija i tijela državne uprave, te tijela državne i lokalne uprave i nevladinog sektora.

U okviru nadežnosti Nacionalne kancelarije²⁷ za droge su sjedeće široke oblasti:

- koordinacija,
- monitoring i evaluacija,
- odnosi sa javnošću,
- nacionalni izvještaj o stanju u oblasti droga i upotrebe droga u Crnoj Gori.

Posebnim aktom Vlade Crne Gore definiše se osnivanje Nacionalne kancelarije za droge, okvir rada, nadležnosti, sastav kadra, profil i odgovornosti saradnika.

Obaveza je svih vladinih i nevladinih institucija da sarađuju sa Nacionalnom kancelarijom za droge i da pravovremeno dostavljaju izvještaje po predmetnim oblastima.

²⁷ Vlada Crne Gore, Nacionalni strateški odgovor Vlade na droge 2008–2012 i akcioni plan za 2008/2009. godinu, Podgorica, jun 2008, str. 47.

U pozadini sve snažnije ekonomske, moralne kao i socijalne krize koja postoji u društvu, pojavili su se i različiti oblici socijalne patologije kako pojedinca tako i društva. Sve vidljiviji oblik takvog stanja jeste konstantni porast upotrebe i korišćenja opojnih droga, prije svega kod mlađih osoba. To sve ima alarmatne dimenzije ne samo u broju osoba koje za njom posežu, već i u pratećim oblicima devijantnog ponašanja kojeg ima u različitim oblicima.

Zloupotreba opojnih droga davno je prerasla u kolektivnu dramu čovječanstva. U prevenciji ove negativne pojave u XXI vijeku osnovno je da se droga ne posmatra isključivo kao medicinski fenomen, već prije svega kao društveni fenomen. Preventivno djelovanje ima svoje duboko opravdanje jer se upotrebom psihoaktivnih supstanci izazivaju krajnje negativne društvene i sve druge posljedice.

Kod zloupotrebe opojnih droga treba da postoji adekvatna baza podataka kao što su podaci koliko osoba umire usljed konzumiranja droge, o osobama koje ih konzumiraju, kao i onim osobama koje drogu krijumčare i rasturaju u sistemu ilegalne trgovine. Svi ovi podaci su od ogromne pomoći kada se radi o suzbijanju i prevenciji zloupotrebe opojnih droga.

Suzbijanje i prevencija zloupotreba opojnih droga moguća je samo uz dobro poznavanje cjelokupne problematike kao i u mobilizaciji što većeg broja osoba koje su na direktan ili indirektan način učesnici u suzbijanju i prevenciji.

Literatura:

- Prof. dr Mićo Bošković, *Kriminalistika metodika*, Policijska akademija, Beograd, 2005.
- Vlada Crne Gore, Nacionalni strateški odgovor Vlade na droge 2008–2012 i akcioni plan za 2008/2009. godinu, Podgorica, jun 2008.
- Dr Slaviša Vuković, *Prevenција kriminala*, Beograd, 2010.
- Krivični zakonik (*Sl. list RCG*, br. 70/2003, 13/2004 – ispr. i 47/2006 i *Sl. list CG*, br. 40/2008, 25/2010, 32/2011, 64/2011 – dr. zakon, 40/2013, 56/2013 – ispr, 14/2015, 42/2015, 58/2015 – dr. zakon, 44/2017 i 49/2018).
- Ministarstvo zdravlja Crne Gore, *Strategija Crne Gore za sprečavanje zloupotrebe droga 2013–2020*, Podgorica, 2013.
- Dr Drago Radulović, *Krivično procesno pravo, treće izmijenjeno i dopunjeno izdanje*, Podgorica, 2015.
- Prof. dr Velimir Rakočević, *Krivična djela sa elementima organizovanoga kriminaliteta specijalne istražne metode*, Podgorica, 2004.
- Doc. dr Velimir Rakočević, *Kriminologija*, prvo izdanje, Podgorica, 2007.
- Doc. dr Dragana Čukić, *Sudska medicina*, Podgorica, 2008.

POLJOPRIVREDA I RURALNI RAZVOJ U CRNOJ GORI

Čedomir Marović

Agriculture and rural development constitute one of three priority branches of Montenegro's economic development (energy, food production and tourism). The current level of utilisation of the rich natural and market potentials in Montenegro in this branch of economy is absolutely dissatisfactory.

One of the key reasons why Montenegro is highly dependent on importing food from abroad lies in the fact that the current development policy in this field does not correspond to the modern trends in science and practice of developed countries in Europe and beyond, which has its consequences not only for Montenegrin agriculture, but also for its long-term economic and social stability. Due to the above mentioned, the text that follows offers an outline of what should be the axis of the New (green) Strategy for agricultural development and rural economy in Montenegro.

U dvije ponovljene strategije razvoja poljoprivrede i ruralne privrede u Crnoj Gori (2008. i 2014) piše: "osnovna polazišta za razvoj ove privredne grane kod nas biće „stručno-naučna saznanja u ovoj oblasti i praksa agrarno razvijenih zemalja Evrope“. Nažalost, do današnjeg dana od proklamovanog načela malo je što, ili nije ništa, urađeno!

Nauka je odavno dokazala, da polovina globalnog društvenog proizvoda zavisi od prirode. U tom smislu moje je poruka: vidjeti poljoprivredu i selo u Crnoj Gori onakve kakvi jesu, a ne onakve kakve bismo željeli! Nema identiteta u agrarnoj privredi bez institucionalnog integriteta.

* * *

Crna Gora raspolaže sa oko 255.000 hektara poljoprivrednih površina. Da bi se pomenuti resurs mogao bolje i savremenije koristiti, potrebno je aktuelnu crnogorsku agrarnu politiku i njene institucije izgraditi i prilagoditi brojnim specifičnostima svakog agroekološkog i klimatskog rejonu u Crnoj Gori, pri čemu bi prostornu – organizacionu formu u ovoj oblasti, kao jednu od kapitalnih odrednica za njen budući razvoj, trebalo organizaciono-tehnički reformisati. Bez ustoličenja tog atributa, bio bi efektan svaki pokušaj uspostavljanja optimalnih osnova za razvoj i budućnost ove privredne grane.

Dakle, riječ je o pet agroekoloških i klimatskih rejonu u crnogorskom poljoprivrednom prostoru, čije korišćenje valja postaviti na nove organizacione, tehnološke, ekonomske i razvojne osnove, koje bi polazile od činjenice da u Crnoj Gori postoje sljedeći agroekološki i klimatski rejon: *Primorski rejon, Zetsko-bjelopavlički (mediteranski) rejon, Dolinski rejon, Rejon krša i Rejon visokih planina.*

Svaki od pomenutih rejonu posjeduje svoje edafsko-ekološke i klimatske karakteristike i, polazeći od toga, trebalo bi da upražnjava svoju proizvodnu, tržišno-ekonomsku i razvojnu aktivnost.

Aktuelna agrarna organizacija u Crnoj Gori je sada organizovana pojednostavljeno – na najprostiji mogući način, u tom veoma šarolikom prostoru. U Crnoj Gori danas posluje 48 000 poljoprivrednih gazdinstava i ostalih oblika tržišnog i ekonomskog organizovanja – poljoprivrednih preduzeća i kompanija sa mješovitim kapitalom i dr.

Osnovna karakteristika poljoprivredne djelatnosti u Crnoj Gori je nizak stepen proizvodnog i tržišno-ekonomskog nivoa, u kojoj je glavni ograničavajući faktor razvoja visoko tehnološko-tehničko, tržišno i ekonomsko zaostajanje za zemljama agrarno razvijene Evrope. To zaostajanje se kreće od dva do dva i po puta u odnosu na uporedne privredne sisteme, pri čemu je Crna Gora prinuđena da uvozi značajne količine hrane za potrebe svog stanovništva i turista, sa prepolovljenom proizvodnjom i izvozom, iz uporedne 1989. godine.

Nasuprot istaknutom, prirodne i tržišne mogućnosti za razvoj ove privredne grane su ogromne i nijesu ni približno iskorišćene. Tako, recimo, zemljišni fond se koristi sa svega 6,00 odsto (2022) u proizvodne svrhe. Taj procenat kod agrarno razvijenih zemalja Evrope kreće se od 80 do 100 odsto. Tako neke razvijene zemlje u deficitu sa ovim resursom otimaju zemlju od mora (Holandija). Problem se ovdje ne završava. Naime, problematično je poljoprivredno zakonodavstvo, zemljišna politika, upravljanje agrarnom produkcijom i nedostatak institucija agrarnog sistema kao važne pretpostavke za napredak svakog privrednog sistema!

Ovakva situacija iziskuje potrebu preispitivanja sadašnje agrarne politike u Crnoj Gori, i inauguraciju *Nove (zelene) strategije Crne Gore u poljoprivredi i ruralnom razvoju*, koja bi korespondirala sa nalazima struke i nauke na jednoj strani, a na drugoj, sa praksom razvijenih zemalja Evrope.

Rezultati dosadašnjeg tranzicionog razvoja

Kompleksna – uporedna višegodišnja analiza stanja u oblasti razvoja poljoprivrede i ruralne privrede u Crnoj Gori (1990–2022. godina) nedvosmisleno je pokazala da, i pored uložених napora u proteklom tranzicionom periodu, crnogorska agrarna privreda nije ispunila nade i očekivanja države i njenih građana.

Argumenti za prethodnu tvrdnju, kao što je već istaknuto, nalaze se u knjizi *Poljoprivreda i ruralni razvoj u Crnoj Gori – eseji o prošlosti, sadašnjosti i budućnosti*.

Shodno istaknutom, može se nedvojbeno zaključiti da se poljoprivreda i ruralni razvoj u Crnoj Gori sada nalaze na svojevrsnoj raskrsnici sa mnoštvom pitanja, kako i kojim putevima krenuti ka ekonomski razvijenoj Evropi, i koje alate koristiti na putu približavanja Crne Gore evropskim dostignućima.

Po mojem viđenju stvari, valja krenuti u dva pravca.

Prvo, saniranje postojećeg stanja koje je izrodilo ranije višedecenijsko tranziciono vrijeme, kako bi se obezbijedila zdravija osnova u pravcu kreiranja nove zelene – evropske razvojne koncepcije (strategije), koja bi omogućavala povećanje produktivnosti rada, proizvodnog kvaliteta, konkurentnosti na tržištu hrane, i utrla put jednom novom i intenzivnijem razvoju na duži rok!

Drugo, iznalaženje rješenja i alata koji bi omogućili reformisanje sadašnje tekuće i razvojne politike u pomenutoj privrednoj oblasti, čiji bi cilj počivao na razvoju poljoprivrede i ruralne privrede sa uvažavanjem njenih prirodnih i tržišnih specifičnosti, pri čemu bi osnovno polazište bila savremena naučno-tehnološka saznanja na jednoj strani, i na drugoj sa praksom agrarno razvijenih zemalja Evrope!

Odgovori na prethodna pitanja veoma su kompleksan, slojevit i po prirodi sadržine veoma složen proces, bez čije definicije nema uspjeha na evropskom putu kojem Crna Gora teži!

No, pođimo redom, kako nam prethodne konstatacije nalažu.

Dobra je okolnost što su neke važne grane u poljoprivredi Crne Gore u promijenjenim (kapitalističkim) uslovima privređivanja pronašle put sopstvenog razvoja i ostvaruju ohrabrujuće rezultate, kao što su oblasti: vinogradarstva i vinarstva, industrija piva, proizvodnja meda, proizvodnja maslinovog ulja, proizvodnja suhomesnatih proizvoda i neke druge

proizvodnje, čime pokazuju da su uspješno izbjegle zamke tranzicionog vremena i pokazale ekonomsku održivost na duži rok.

Kada su u pitanju problemi u tekućoj proizvodnji i razvoju poljoprivredne proizvodnje u Crnoj Gori, najviše brige zadaju problemi u oblasti stočarske proizvodnje (po čijim se rezultatima mjeri uspješnost razvoja poljoprivrede i ruralne privrede u jednoj državi). Tako njena sadašnja produktivnost rada zaostaje za agrarno razvijenim zemljama Evrope dva ili dva i po puta! Problem o kojem je riječ, uz ostalo – bilansno, ekonomski i finansijski posmatrano, zadaje velike probleme crnogorskoj ekonomiji i finansijama kako u pogledu angažovanja visokih finansijskih sredstava namijenjenih uvozu hrane, tako i u pogledu nesigurnosti u kriznim vremenima u kontinuitetu snabdijevanja stanovništva i turista prehrambenim proizvodima, da ne govorimo o tome koliko data situacija utiče na standard stanovništva i ekonomsko-finansijsku stabilnost države na duži rok.

Ko i kako bi trebalo da pokrene davno „zaribaldi točak“ u pomenutoj privrednoj grani, decenijama nema odgovora. A, po logici stvari, na to pitanje bi trebali da daju odgovor agrarna vlast, biotehnička nauka i obrazovni sistem u Crnoj Gori! Ova država predugo čeka odgovor na pomenuta i brojna druga pitanja, a od njega nema ni traga.

Kada je u pitanju investicioni razvoj u oblasti poljoprivrede i ruralne privrede, Crna Gora se suočava sa čitavim nizom složenih problema, kao što su:

Prvo, veliki procenat farmera u Crnoj Gori stenju pod teretom gubitaka u svojoj djelatnosti ili žive na granici održivosti, pri čemu nije riječ samo o problematičnoj farmskoj ekonomiji, već propasti visokih ranijih investicionih ulaganja u ovu proizvodnju, čija su sredstva zadnjih decenija bespovratno izgubljena (gašenje farmske produkcije ili njeno svođenje na porodične potrebe).

Bilo bi pojednostavljeno ukoliko bi se problem posmatrao samo kroz prethodnu konstataciju i kada ne bismo imali u vidu masovno bježanje mladih ljudi iz ove proizvodnje i seoskog privrednog života, zbog čega je ruralni egzodus u Crnoj Gori daleko najveći u Evropi! Nesporno, ovaj gubitak je daleko najveći a koliki je niko ne zna.

Drugi problem predstavlja, odavno ustoličeno, zapomaganje u agrarnoj privredi Crne Gore, da je njen glavni razvojni problem i stagnacija – *nedostatak novca*! Međutim, istina je da su izdavanja novca od strane države za podsticanje razvoja poljoprivrede i ruralne privrede permanentno bila zabrinjavajuće niska ili na granici siromašne stavke u državnom budžetu (jedan odsto).

Razvijene države Zapada su odavno shvatile da glavni problem razvoja ove privredne grane leži u znanju, odnosno, zahvaljujući znanju proizvode valjane i održive projekte razvoja. Kod nas ta svijest odavno kao da ne postoji, i kao rezultat jalove investicione politike u agrarnoj privredi Crne Gore, imamo situaciju da se godinama ne mogu namjenski utrošiti bespovratna i povoljna kreditna sredstva namijenjena poljoprivredi i ruralnom razvoju (Abu Dabi fond, evropski IPA-II program i dr).

Dakle, činjenica je da je interes farmera za ova sredstva doveden do beznađa (?), i kao produkt takvog stanja, nema projekata, nema pouzdanog realizatora mogućih ideja i projekata, i kao posljedicu imamo pat-poziciju u ovoj privrednoj grani, ili problem države, što da radi sa višegodišnje neutrošenim sredstvima vanjskih sponzora (povjerilaca).

Nije nepoznato da je investicioni razvoj veoma složena i odgovorna djelatnost, te da traži vrhunsku i specijalizovanu znanja da bi jedan projekat nakon realizacije bio uspješan i ekonomski održiv.

Međutim, Crna Gora je dozlabora deficitarna sa razvojnim – tehnološkim, tržišnim i investicionim kadrom, i ne naziru se rješenja koja bi zamijenila sadašnju sumornu stvarnost!

Tako nam se, recimo, u nedostatku znanja u oblasti strukturnog i investicionog razvoja dešavaju neoprostive greške ili propasti u činjenici da je značajan broj farmi u Crnoj Gori propao (ima se utisak da taj broj niko ne zna); čudno gašenje mljekara u Podgorici, Beranama i Šekularu; propast fabrike voća i povrća u Podgorici; gradnja uljare u Baru (bez tehnološke opreme i rješenja pitanja snabdijevanja sirovinom); propast solane u Ulcinju, i mnogi drugi projekti po Crnoj Gori, koji su 2010. godine (zahvaljujući zabludjelom konceptu neoliberalne ekonomije i tvrdnji da će svemoćna ruka tržišta riješiti sve probleme na zadovoljstvo svih) doveli agrarnu privredu u Crnoj Gori do potpunog sloma, od čega se sve do današnjih dana nije oporavila! Čast rijetkim izuzecima, koji su uspjeli i u ovakvim okolnostima da proizvode hranu i da se dobro pozicioniraju na tržištu („Franca“, Bijelo Polje, Industrija mesa u Nikšiću i na Cetinju, industrija piva i neke druge djelatnosti).

Ograničavajući faktori – dug države prema crnogorskoj poljoprivredi i ruralnom razvoju

U kontekstu prethodne analize, u agrarnoj privredi Crne Gore decenijama su se gomilali problemi sistemskog karaktera, čije su adrese za rješavanje bile i ostale u kancelarijama agrarne vlasti i Vlade Crne Gore, odnosno institucijama koje pripadaju njima. Zbog čega je crnogorski agrarni sistem stalno funkcionisao kao rešeto kojim se ne može zahvatiti voda? O čemu se ovdje upravo radi?

- U agrarnoj privredi Crne Gore živi centralizovani koncept upravljanja agrarnom produkcijom, što je imalo za posljedicu sporo i nekvalitetno donošenje i realizaciju odluka od životnog značaja za razvoj ove privredne grane, zbog čega je agrarni sistem prosto atrofirao.

- Nedostatak funkcionalne unutrašnje organizacije rada i

upravljanja agrarnom produkcijom u prostoru, odnosno pet agroekoloških rejonu: *Mediterranski rejon*, *Zetsko-bjelopavlički rejon*, *Dolinski rejon*, *Rejon krša* i *Rejon visokih planina*¹ što je predstavljalo prvorazredan problem tekuće proizvodnje i razvoja poljoprivrede i ruralne privrede u Crnoj Gori. Ovaj nedostatak sistemskog karaktera proizveo je neusklađena i nekontrolisana dešavanja kako u proizvodnji i razvoju ove privredne grane, tako i funkcionisanju čitavog agrarnog sistema, što je najčešće rezultiralo prevlašću gubitaka nad profitom!

- Nedostatak savremene kadrovske politike (sindrom partitokratije) izrodio je brojne probleme u funkcionisanju agrarne produkcije i poslovne odgovornosti za neučinjeno, odnosno učinjeno, što je uslovalo da crnogorski agrarni sistem „plovi“ kao brod koji se našao na pučini bez kompasa.

- Nedostatak zemljišne politike kao osnovnog alata za uspješno preduzimanje bilo kakvih aktivnosti od kapitalnog značaja za razvoj ove privredne grane, bio je i ostao nepremostiv problem na putu bilo kakvog ozbiljnijeg progressa.

- Nefunkcionisanje postojećih i zanemareni problem izgradnje novih agrarnih institucija, prosto rečeno, unazadilo je crnogorsku agrarnu privredu u najosjetljivijim tekućim i razvojnim oblastima, kao što su: funkcije tehnološke i obrazovne prirode, istraživačko-projektantskog i investicionog razvoja, finansijskih i digitalnih dostignuća, koje bi u boljim okolnostima predstavljale svojevrsan kičmeni stub u proizvodno-ekonomskoj i razvojnoj utakmici na tržištu i dr.

- Nedostatak veće stope budžetiranja poljoprivredne proizvodnje i ruralnog razvoja uslovio je gubitak osjećaja za širinu akcije i prioritetne pravce ulaganja sredstava, kao što su: razvoj tehnoloških i digitalnih tehnologija, poznavanje robnih i finansijskih kretanja na tržištu, izgradnja seoske infrastrukture, i, konačno,

¹ Inženjer Grujica Đuretić, istaknuti crnogorski pedolog i istraživač, u ranijem Poljoprivrednom institutu u Podgorici.

- Nedostatak funkcije godišnjeg planiranja rasta proizvodnje i izvoza hrane, dovelo je do eliminisanja svakog vida odgovornosti za učinjeno ili neučinjeno i dr.

Sve dok se ne riješe istaknuti i brojni drugi problemi koji permanentno proizvode nefunkcionisanje agrarnog sistema na ekonomskoj i razvojnoj održivosti, nije očekivati da će se uskoro u Crnoj Gori uspostaviti novi agrarni sistem, evropskog tipa, niti neki vidniji napredak u privrednoj grani o kojoj je riječ!

Upravljanje agrarnom produkcijom u Crnoj Gori

„Naši su problemi napravljeni od strane ljudi, dakle, oni mogu biti riješeni od čovjeka, a čovjek može biti veliki koliko želi... jer nijedan problem nije van ljudskog bića... pri tome usredsredimo se na praktično i realno rješavanje problema.“

Tekst u nastavku ovog eseja, nema za cilj da objašnjava koliko je važno savremeno upravljanje (menadžment) u bilo kojoj oblasti kulturnog i privredno-ekonomskog razvoja jednog društva. Suština priče koja slijedi odnosi se na važnost uloge i značaja ove visoko kotirane funkcije u pravcu dobrog upravljanja prostorom i privrednom strukturom koja egzistira u njemu. Problemu upravljanja poljoprivrednim i ruralnim gazdinstvima u ruralnom prostoru u Crnoj Gori u proteklom razdoblju nije poklanjana naročita pažnja.

Evo što se želi potencirati kada je istaknuti problem u pitanju:

Bilo bi nasušno potrebno da se na bazi prirodnih, tržišnih i ekonomsko-razvojnih razlika u oblasti rejonskih (regionalnih) karakteristika poljoprivrednog i ruralnog prostora u Crnoj Gori formira *pet kooperativa* koje bi omogućile optimalno upravljanje kako cjelinom agrarne produkcije u datom prostoru, tako i u racionalnoj proizvodnji i njenom razvoju. Kao ključno pitanje u predloženoj organizaciji i podjeli rada onemogućila bi se tzv.

„kratka“ pamet i nazadno shvatanje uloge menadžmenta u tekućim i razvojnim procesima u ovoj privrednoj grani, što bi u optimalnijim okolnostima bitno doprinijelo kako racionalizaciji procesa proizvodnje i većem stepenu njene konkurentnosti na tržištu, tako i njenoj uspješnoj ekonomskoj održivosti i razvoju na duži rok.

Predloženo rješenje (organizaciono ustrojstvo i upravljanje procesima) ne bi važno za ona poljoprivredna gazdinstva koja ne žele da budu članovi potenciranih kooperativa (klasteri), ili za poljoprivredna preduzeća i kompanije koji žele da svoju poslovnu aktivnost vežu za samostalni nastup i poslovnu aktivnost na tržištu.

Ovakav pristup organizaciji rada i upravljanja proizvodnim i tržišnim procesima u crnogorskom agraru, ustoličio bi logiku da ministar poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede

odgovara za plodotvorno kreiranje i realizaciju agrarne politike (strategije) u privrednoj grani za koju odgovara, te da kontroliše njeno striktno sprovođenje i predlaže unapređivanje funkcionisanja etabliranog agrarnog sistema. Sada to nije slučaj.

Institucije agrarnog sistema (naučno-tehnološka, investiciono-razvojna i finansijsko-digitalna), radile bi svoj posao u posebnom poslovnom okruženju (van resora poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede), sa punom odgovornošću za uspješan i održiv sopstveni razvoj i na ekonomskoj (ugovornoj osnovi). Sljedstveno istaknutom, pomenuti princip ne bi važio za fundamentalna naučna istraživanja i za oblast biotehničkog obrazovanja koji bi se odvijao na ugovornoj osnovi i unaprijed dogovorenom programu rada.

Realno, za prelazak na istaknuti sistem finansiranja trebalo bi da postoji jedan prelazni period u kojem bi država finansirala cjelinu rada institucija agrarnog sistema (naučno-tehnološku i obrazovnu, projektantsko-razvojnu i finansijsko-digitalnu funkciju), koje bi formacijski bile dio sadašnje naučno-obra-

zovne biotehničke institucije, dok ovaj princip ne stane ekonomski na svoje noge (najviše dvije do tri godine).

Na trećoj strani, rejonske kooperative i njihovi direktori, sa svojim saradnicima i subjektima privređivanja, imali bi prava i odgovornost da u prostoru kojim upravljaju uspostave perspektivan i održiv program tekuće proizvodnje i razvoja. Za uspješnu realizaciju projekata koje prihvate organi upravljanja kooperative, odgovornost bi snosili proporcionalno oni koji donose odluke – privredni subjekti na terenu i biotehničke institucije prema svom poslovnom udjelu. Dobro planiranje i digitalizacija sistema u realizaciji poslovnih procesa bila bi od *fundamentalnog značaja* kako za napredak u tekućoj proizvodnji tako i za napredak u oblasti razvoja!

Rad i upravljanje kooperativama u početku bi bio podržan od strane zelenog budžeta sa ograničenim trajanjem i u skladu sa međusobnim ugovorom.

Primjenom ovakvog modela organizacije i upravljanja procesima u agrarnoj produkciji Crne Gore bitno bi se doprinijelo ne samo smanjenju troškova poslovanja u cjelini agrarne produkcije, već i u oblasti efikasnosti rada i konkurentnosti proizvoda na tržištu, čime bi se ustoličio princip održivosti razvoja proizvodnje hrane i pružanja usluga na ruralnom prostoru Crne Gore na duži rok, od čega sada nema ni traga.

I konačno, organizacija kooperativa *opšteg tipa* mogla bi da izgleda ovako: „Primorka“ za primorsku oblast sa sjedištem u Baru, „Zetaprodukt“ za područje Zetsko-bjelopavličke ravnice sa sjedištem u Podgorici, „Polimka“ za područje Dolinskog rejona sa sjedištem u Beranama ili Bijelom Polju, „Krš“ za područje Rejona krša sa sjedištem u Nikšiću i „Planinka“ za područje Rejona visokih planina sa sjedištem u Pljevljima ili Žabljaku.

Predloženo (hibridno) rješenje je je iznuđeno sadašnjim stanjem u crnogorskoj agrarnoj produkciji i krupnim razvojnim

raskorakom (zaostajanjem) između našeg stanja u ovoj oblasti, i evropske proizvodne, tržišno ekonomske prakse i ostvarenja.

Neki naš dosta daleki cilj je, izgradnja savremenih i jakih poljorivrednih gazdinstava (klastera), koji će biti sposobni da neograničeno upravljaju procesima u svojim gazdinstvima i samostalno i uspješno nastupaju na evropskom i svjetskim tržištima. Tada nam neće biti potrebne neke hibridne forme organizacije i upravljanja agrarnom produkcijom, jer bi tada morali imati jaka poljoprivredna gazdinstva koja posjeduju svoju proizvodno-ekonomsku i razvojnu statiku (bazu) koja im omogućava konkurentno pozicioniranje kako na domaćem tako i na tržištima Evrope i svijeta.

Da bi se stiglo do ovakvog cilja, potrebno je raspolagati specijalističkim znanjima na mukotrpnom i dugom putu (među faza) do ciljeva koje ostvaruju agrarno razvijene zemlje Evrope. Ova faza se ne može preskočiti, ukoliko iskreno želimo da postanemo dio agrarno razvijene Evrope!

Struka i nauka u oblastima šumarstva i vodoprivrede imale bi zadatak da izrade i usvoje sopstvena sistemska rješenja (strategije) tekućeg i razvojnog poslovanja (operativnog upravljanja poslovnim procesima u okviru vladinog resora kojem pripadaju), s ciljem da i u ovim oblastima privređivanja obezbijede uspješan i održiv evropski put razvoja što, nažalost, sada nije slučaj.

Nakon opredjeljenja resornog ministarstva i Vlade Crne Gore, da li imaju namjeru da reformišu poslovni sistem o kojem je riječ i na datim osnovama, kao preduslovu inaugurisanja Nove zelene strategije u Crnoj Gori, na putu prema Evropskoj uniji, bio bi razrađen *Program – sistem optimalnog tekućeg i razvojnog upravljanja – funkcionisanja cjeline agrarnog sistema u Crnoj Gori na usvojenim osnovama.*

Što i kako dalje?

Sljedstveno istaknutom, bilo bi neophodno organizovati panel stručno-naučnu i političku raspravu na temu: *Poljoprivreda i ruralni razvoj u Crnoj Gori na putu ka Evropskoj uniji*. Istraživačko-razvojna osnova i podaci za razgovor na ovu temu postoje. Cilj održavanja predloženog skupa bio bi da razmotri i usvoji nalaz stanja u crnogorskoj agrarnoj privredi (koja trenutno razvija različite strasti i poglede), a potom predloži moguće puteve i način rješavanja problema koji se odnose na reformisanje sadašnjeg agrarnog sistema (strategije) na duži rok, na putu pridruživanja Evropskoj uniji!

Literatura:

- S. Medenica: *Privredni razvitak Crne Gore 1918–1941*, 2007.
- *Statistički godišnjak Crne Gore za 1989. godinu*.
- *Statistički popis u Crnoj Gori iz 2010. godine*
- Godišnji izvještaj MONSTAT-a za 2015. i 2016. godinu
- *Tehnologija, kultura i razvoj – 2014. i 2016*, Centar za istraživanje razvoja nauke i tehnologije, Beograd
- Prof. dr Pavle Bogetić: *Ogledi o tranziciji u Crnoj Gori*, 2006.
- MONSTAT: *Struktura poljoprivrednih gazdinstava*, 2012.
- Prof. dr T. Popović, dr M. Stanojević, prof. dr M. Radović: *Pravci prestrukturiranja poljoprivrede i sela u Crnoj Gori*, 1996.
- Č. Marović: *Trinaestojulski neimari*, 2012.
- G. Đuretić: *Poljoprivredna regionalizacija u Crnoj Gori*, 1960.
- M. Stanojević: *Danski agrarni izazov*, 1971.
- M. Stanojević: *Zemljišna politika u Crnoj Gori*, 1991.

- M. Stanojević, akademik P. Marković, dr M. Milanović i Č. Marović: *Zelena strategija Crne Gore na tržišnim osnovama i dugoročno*, 1992.

- Z. Ivanović: *Gradovi i komunalni centri u Crnoj Gori*, SANU, knjiga 32, Beograd, 1979.

- Č. Marović: *Aksiomi crnogorske agrarne politike*, 2016.

- Č. Marović: *Na razmeđi dviju politika*, 2013.

- Č. Marović: „Prevlast politike nad tržištem“, *Pobjeda*, 2014.

DRUGO FRANCUSKO CARSTVO I CRNA GORA 1852–1859

Vukota Vukotić

The transition of Montenegro from theocratic to secular government brought numerous breaks in its internal and external policy. One of the most important measures implemented by the new ruler, Prince Danilo Petrović-Njegoš, was to turn the country's foreign policy course from the traditional alliance with Russia to reliance on the Western European Great Powers. In the context of current political developments on the Old Continent, the choice fell on the Second French Empire of Napoleon III Bonaparte to be the new patron of Montenegro. This paper is an attempt to present the circumstances under which this alliance was created and the consequences that arose from it.

*Stvaranje Drugog francuskog carstva i
početak nove politike prema Istoku*

Novo carstvo Napoleona III proglašeno je, nakon plebiscita od 7. novembra, tačnije, 2. decembra 1852. godine. Time je počela nova era u istoriji te zemlje, a čije posljedice će se osjetiti širom Evrope. Dio tih posljedica osjetiti će se i na Balkanu, kroz promjenu paradigme francuske politike prema ovom dijelu svijeta. Tako će se ta politika odraziti i na Crnu Goru i njene unutrašnje promjene. Naime, u isto vrijeme, proglašena je, po prvi put nakon XV vijeka, svjetovna država u Crnoj Gori, a njen novi

vladar Danilo Petrović-Njegoš za knjaza. Lako se mogu povući paralele između događaja u Parizu i dešavanja u Crnoj Gori. U jednoj i u drugoj zemlji početak druge polovine XIX vijeka donio je promjenu političko-pravnog statusa, stabilnost, ali i nove probleme. Obije promjene primljene su od naroda ovih država uz želju da su završena burna vremena, da nastaje doba mira, prosperiteta, sigurnosti i razvoja sa nadom da predstoji neko bolje sjutra.

Međutim, priču o ovom periodu u Francuskoj treba početi nešto ranije. Naime, Francuska je osjetila, još jednom u svojoj istoriji, 1848. godine, buru Revolucije čiji je epicentar bila. Još jednom sve oči i sva nadanja ugnjetenih radnika, seljaka, čak i cijelih naroda, bile su uprte u Pariz i sa zebnjom su osluškivale događaje koji su se tamo dešavali. Na ulicama i barikadama francuske prijestonice bila se bitka za cijelu Evropu, za sve njene narode od najvećeg do najmanjeg. Iz revolucionarnog orkana izašla je na svijet Druga francuska republika, 25. februara 1848. godine, ali nažalost, kao ni prvoj nije joj bilo suđeno da bude duga vijeka. Takođe, za razliku od Britanije, lidera tadašnjeg industrijskog razvoja, Francuska je ostala pretežno agrarna zemlja, a to će biti i u narednih sto godina. Industrijski razvoj tekao je sporo, posebno u periodu restauracije i dalje oslonjen na manufakturni rad.¹ Ipak, sredinom XIX vijeka to je bila više mana nego prednost kako se kapitalistički svijet zalijetao ka imperijalizmu. Iako nastala na načelima demokratije i sa ciljem da se ukine ugnjetavanje i obezbijede prava i slobode za sve građane, Druga republika nije uspjela da se izbori sa privrednom krizom i neslogom unutar vladajućih krugova. Izglasavanjem nekoliko nepopularnih mjera, nove vlasti postaju nepopularne kod naroda, naročito na selu i sve više počinju da se čuju glasovi za restauraciju monarhije. Ubrzo, konzervativci i krupna bur-

¹ Rodžer Prajs, *Francusko drugo carstvo, anatomija političke moći*, Cambridge University Press, str. 9, preuzeto sa <https://rh19.revues.org/>

žoazija, okupljena oko Partije reda, preuzimaju većinu u Skupštini što predstavlja uvod u kraj Druge republike. Slabost nove republike iskoristio je jedan čovjek, Luj Napoleon Bonaparta, sinovac Napoleona I. Nakon kratkog perioda diktature generala Kavenjaka, na vlast, kao predstavnik Partije reda, 20. XII 1848. godine, dolazi upravo Luj Napoleon.

Dolazak na vlast Napoleona III i prilike u Francuskoj

U francuskoj istoriji teško da postoji kontroverznija ličnost od Šarla Luja Napoleona Bonaparte (1818–1873). Rijetko koja ličnost je uspjela da svojom pojavom obilježi cijelu jednu epohu u istoriji jedne zemlje kao što je to pošlo za rukom Luju Napoleonu. I danas, iako su mnogi pisali o njemu, ostalo je mnogo nedoumica oko čovjeka koji je obilježio čitav period, ne samo francuske nego i svjetske istorije. Kao najčešće njegove osobine mnogi ističu nepostojanost i nekonzistentnost u planovima i namjerama, manjak volje da se preduzete akcije sprovedu do kraja, često mijenjanje političkog stava i popustljivost. Drugi u tome vide ne njegovu neodlučnost, već respekt prema vremenu i strpljivost u razvoju stvari.² U svojoj politici i načinu vladavine najviše se upravljao prema dva principa: da treba vladati pomoću masa i za mase i odbojnosti prema parlamentarizmu. U svojoj vladavini on će imati jedan cilj, podizanje ugleda i prestiža Francuske, ali ne putem osvajanja, već preko razvoja duhovne i materijalna civilizacije koja će biti uzor drugim narodima.³ Njegova ideja nikad nije podrazumijevala rat i sukobe, već je uvijek bila socijalna, ideja razvoja industrije, trgovine, humanitarna ideja.⁴ U njegovom sistemu biće svega pomalo: istorije i

² Žorž Lefevr, Šarl H. Putas, Moris Bolion, *Istorija Francuske*, knj. II, Prosveta, Beograd, 1961, str. 346.

³ *Ibidem*.

⁴ Rodžer Prajs, *Francusko drugo carstvo, anatomija političke moći*, str. 15.

ekonomske politike, Rusoa i Napoleona I, engleskog empirizma i sensimonizma, ali ne i liberalizma. Zaista, zanimljivo je povući paralele između stavova Napoleona III i britanskih liberala šezdesetih godina XIX vijeka, iako su ga upravo oni proglasili tiraninom. O Napoleonu III mnogi su imali negativno mišljenje, pa se i danas mogu pročitati stavovi koji kvalifikuju njegovu vladavinu kao promašenu. Posebno negativan stav prema njemu imali su socijalistički historičari koji su se vodili Marksovom kvalifikacijom njegove vladavine.⁵ Međutim, nije sve baš tako. Iako osporavana, njegova vladavina uspješno je transformisala Francusku, ponovo od nje stvorila prestižnu svjetsku silu i sa uspjehom je vodila u doba prelaza sa liberalizma u imperijalizam. Iako je kasnije Treća republika preuzela zasluge za stvaranje kolonijalnog carstva Drugo carstvo, Napoleona III dalo je osnov i kreiralo polaznu tačku na kojoj je to carstvo nastalo. Mada je još od savremenika tretiran kao nestabilna ličnost podložna sugestijama, što su mnogi pokušali da iskoriste, u tom trenutku francuske istorije Luj Napoleon je bio jedina ličnost koja je mogla da ujedini i pomiri sve frakcije u zemlji nastale u revoluciji i zaustavi krizu u kojoj se država našla.⁶ Zavodljivost riječi Bonaparta i prizvuk koji je ona još imala za stanovnike francuskog sela, bila je nešto što nijedna druga ličnost u Republici nije imala. Isuviše građansko i zagledano u Pariz, demokratsko i socijalističko vođstvo Revolucije bilo je nesposobno

⁵ U svom djelu o Napoleonu III, Marks ističe sljedeće: „Njegova vladavina se može opisati kao demonstracija kako je klasni sukob u Francuskoj stvorio uslove i odnose u kojima je bilo moguće da jedan groteskni mediokritet igra ulogu heroja.“ Slijedeći taj primjer i Erik Hobsbaum ga naziva imitacijom cara u svom *Dobu kapitala*. (Karl Marks, *Osamnaesti brimer Napoleona III*, Službeni glasnik, Beograd, 2011)

⁶ Konzervativci i krupna buržoazija okupljeni oko Stranke reda na predsjedničkim izborima istakli su njegovu kandidaturu sa utiskom da je on jedan kreten kojim će se lako upravljati.

da održi tekovine svoje borbe i izvede zemlju iz ekonomskog haosa u kom se našla. Sa druge strane, rojalistička opozicija bila je previše kompromitovana restauratorskim režimom i nije imala snage da oko sebe okupi potrebnu većinu. Samo je Luj Napoleon bio taj činilac koji je uspio da oko sebe okupi i mase iz svih francuskih provincija i zadobije podršku velikoposjednika krupnih industrijalaca. Samo je jedan Bonaparta mogao u sebi ujediniti autoritativni konzervativni režim i širinu revolucionarne ideje. Postavlja se pitanje da li je Luj Napoleon, sa svojom vladavinom, bio neka vrsta preteče svim tim diktatorima koji su obilježili XX vijek, a koji su poput njega vladali „za mase i uz pomoć masa.“ Upravo davanje prava glasa svim punoljetnim građanima, što je bio jedan od zahtjeva najradikalnijeg dijela u Revoluciji 1848, obezbijedilo je vlast Napoleonu kao konzervativnom kandidatu. Slično će biti i u Britaniji gdje je izbornu reformu sprovodila konzervativna vlada Dizraelija. Izbor Luja Napoleona za predsjednika Republike napravio je presedan u političkoj istoriji, antidemokratske i konzervativne snage desnice prestale su da se boje izbora i opšeg prava glasa.⁷ Njegove riječi dočekivane su kao proročanstva, ne samo u Francuskoj, već i širom Evrope, nagađajući šta je htio svojim govorima prećutati, a šta prećutno reći.⁸ Sam Napoleon III svoj program iznio je ovako:

„Ime Napoleon je samo po sebi cijeli program. Kod kuće ono znači red, autoritet, religiju, prosperitet naroda; spolja, nacionalno dostojanstvo.“

⁷ Erik Hobsbaum, *Doba kapitala*, Zagreb, 1989, godine, preuzeto sa <http://scribd-download.com/eric-hobsbawm-doba-kapitala>. Kasnije Henri Kisindžer će reći da birači u Francuskoj govore kao komunisti ali glasaju kao konzervativci.

⁸ Dr. Vasilj Popović, *Politika Francuske i Austrije na Balkanu u vreme Napoleona III*, str. 3.

Prosperitet koji je njegova vladavina donijela pogodio je sve slojeve društva koje je to umjelo da prepozna. Obožavan od strane masa i vođen interesima veleposjednika i buržoazije, lično ubijeđen da je predestiniran da vlada Francuskom, malo je polagao računa na legitimnost svojih odluka i cjepidlačenja parlamentarizma. Jasno prepoznajući zahtjeve naroda, lako je ostvario svoje lične ambicije, 2. decembra 1852. godine postao je car. Ovim činom uspio je učiniti nešto kao i njegov stric, koju deceniju prije njega, čvrstom diktaturom zaustaviti dalje nemire, obuzdati krizu ali i sačuvati tekovine Revolucije. Zahvalnost i jedne i druge strane omogućile su mu da nesmetano i samostalno vlada punu deceniju. Privredni napredak koji je obilježio ovaj period francuske istorije najbolji je primjer uspona liberalizma kao epohe. Simbol trijumfa Drugog carstva biće, bez sumnje, novoizgrađeni Pariz, koji će po planovima barona Hausmana, odbaciti svoje srednjovjekovno lice i svojim novim širokim bulevarima zaslužiti današnje ime – Grad svjetlosti. Ekonomski procvat tokom dvije decenije Drugog carstva poslužiće kao osnova onoga što će pod Trećom republikom biti poznato kao *Belle époque*. Takođe, u potpunosti će zamrznuti socijalno-revolucionarna kretanja u tolikoj mjeri da će to morati da prizna i sam Karl Marks.⁹

Spoljna politika Drugog carstva i pogled na Istočno pitanje

Prva preokupacija i glavni zadatak francuske diplomatije, u doba Napoleona III, bilo je prevazilaženje odredaba Bečkog kongresa 1815. godine i razbijanje Svete Alijanse. Mada je Alijansa već bila samo mrtvo slovo na papiru, odredbe kongresa u Beču još uvijek su važile i držale su Francusku u drugom redu velikih

⁹ Erik Hobsbaum, *Doba kapitala*, Zagreb, 1989, godine, preuzeto sa <http://scribd-download.com/eric-hobsbawm-doba-kapitala>.

sila. Prva zamisao Napoleona III bila je da se približi Britaniji i tako stvori novu evropsku koaliciju koja će na principima liberalizma biti u stanju da se suprotstavi konzervativizmu Rusije i Austrije. Držeći se načela koja je proklamovala Druga republika, iako se često pripisuju njemu, nacionalnog suvereniteta i prava malih naroda na samoopredjeljenje, Napoleon III je izgradio osnovu francuske spoljne politike i ulio nadu svim porobljenim narodima širom Evrope. Ovo potvrđuju njegove riječi:

„Era osvajanja je završena i ne može se vratiti. U današnje vrijeme da bi nacija bila poštovana i moćna ne treba da uvećava svoje teritorije, već da se stavi na čelo velikodušne ideje, čineći da svuda zavladaju vladavina prava i pravda.“¹⁰

Velika opsesija Luja Napoleona bila je stvaranje jedne države u Italiji koja bi bila protivteža Austriji. Ipak, da bi postigao svoj spoljnopolitički cilj morao je da ide zaobilaznim putem i zato odlučuje da djeluje na Istoku. Procjenjujući da se sve ostale evropske sile boje ruske dominacije na Bliskom Istoku, Napoleon je računao da će na taj način najbolje odvući Britaniju iz Svete Alijanse. Kako bi zaustavili napredovanje Rusije ka Crnom moru, u Francuskoj su mislili da će Britanci biti voljni da ih podrže u sukobu sa Rusijom. Problem oko prestiža u Svetoj zemlji biće povod za izbijanje Krimskog rata. Napoleon je računao sa tim da potezanjem Istočnog pitanja i jednom demonstracijom moći francuskog oružja može ponovo ući u koncern velikih sila. Sa druge strane, zbog unutrašnjih prilika u Francuskoj, konzervativne elemente i iz obzira prema njima morao je da sačuva papsku državu na Apeninima. Na tankim strunama između revolucije u zemlji i straha od samog imena Napoleon širom evropskog kontinenta, gradio je svoju spoljnu politiku. Zbog toga, njegova politika izgleda rastrzano i nekonzistentno, bez jasnog plana i kolebljivo, ali kada se zagrebe površina na svijet-

¹⁰ Semjuel M. Osgud, *Napoleon III i Drugo carstvo, Problemi u evropskoj civilizaciji*, Univerzitet Mičigen, 1973, str. 84.

lo izlazi jedan zreo i do najmanjih pojedinosti razrađen plan kojim se vodio Napoleon III tokom cijele svoje vladavine.

Što se tiče Bliskog istoka, Francusku su već 400 godina vezivali prijateljski odnosi sa Osmanskim carstvom. Od 1535. godine Francuska je uživala političke i trgovinske privilegije u Turskoj na kojima se zasnivala njena trgovina sa Levantom. Sredinom XIX vijeka protok trgovine i robna razmjena sa Turskom počinje da slabi usljed pojačane konkurencije iz Britanije i Austrije koja je zamijenila Mletačku republiku.¹¹ Međutim, kako je Otomanska imperija sve više zaostajala i finansijski posrtala, Francuska je pokušavala da zaštiti svoje interese na Levantu. Njen cilj je bio ili da sačuva Tursku od kraha i imperijalnog čerupanja njenih teritorija ili da polako podiže nacionalne države koje bi je naslijedile kako bi one bile sposobne da preuzmu trgovinsku razmjenu sa Francuskom u punom obimu.¹² Za ovo drugo, savršeno joj je odgovarao već proklamovani princip nacionalnog samoopredjeljenja i narodnosti. Zbog toga, svi narodi na Balkanu gledaće u Francuskom drugom carstvu pokrovitelja i jedinog međunarodnog činioca istinski voljnog da se založi za njihove interese. Ali nijesu shvatili da glavni cilj francuske spoljne politike leži u stvaranju italijanske države, a da je Istočno pitanje od sekundarnog značaja za nju i da se samo želi poslužiti njime kako bi imala dovoljno manevarskog prostora za nagodbe sa drugim velikim silama, posebno sa Rusijom. Revolucionarnim zanosom ponešena, Francuska se, čak i kao carevina, vidjela kao evropski antipod carskoj Rusiji. Njene vrijednosti bile su u potpunosti suprotne velikoj sili sjevera još od Napoleona I, a čini se da se i Luj Bonaparta pronašao

¹¹ Dr. Vasilj Popović, *Politika Francuske i Austrije na Balkanu u vreme Napoleona III*, str. 11. On navodi podatke da je Francuska uoči Februarske revolucije iz Turske uvozila robu u vrijednosti od 39 miliona, dok je izvoz bio oko 13 miliona franaka.

¹² *Ibidem*, str. 12.

u tome. Ipak, još neke evropske sile zamišljaće sebe u toj ulozi, naročito Britanija. Kako se širio francuski interes za Balkan, tako je raslo njeno interesovanje za Crnu Goru.

Počeci uspostavljanja crnogorsko-francuskih odnosa

Kontakti Crne Gore sa Francuskom počinju još početkom XIX vijeka kada su se Crnogorci pod vladikom Petrom I sukobili sa trupama Napoleona u Boki i oko Dubrovnika. Do tad egzotična zemlja Orijenta, logor pobunjenika koji je budio maštu romantičara, nakon vojnog neuspjeha protiv Crne Gore, u Parizu su shvatili da je to narod i zemlja sa kojom se mora računati po pitanju rješavanja problema Bliskog istoka. Kada je pod Napoleonom III obnovljen francuski interes za Istočno pitanje obnovila se i želja da se sa Crnom Gorom uspostave odnosi. Gdje nije uspio Napoleon, njegov nećak jeste. Prava prilika da se francuska javnost ponovo zainteresuje za Crnu Goru bila je promjena na vlasti u Crnoj Gori i odluka novog gospodara da od nje napravi svjetovnu državu, a sebe proglasi za knjaza 1852. godine.¹³ Iako je na vlasti bila konzervativna Partija reda, koja je imala svoje klerikalno krilo, novoj carskoj vlasti u Parizu bio je bliži i prijemčiviji za saradnju koncept sekularne države. Valja istaći da iste godine kada se u Crnoj Gori ustoličio knjaz Danilo Petrović Njegoš, u Francuskoj se Luj Napoleon Bonaparta proglasio za cara. Nova Francuska i nova Crna Gora uzdizale se zajedno, jedna ka imperijalnoj sili, druga na putu ostvarivanja svoje državne nezavisnosti.

O promjenama na Cetinju vlasti u Parizu su svakako bile dobro obaviještene, a detaljni opis događaja dao je svom spisu, koji je iz štampe izašao 1862. godine knjažev sekretar Anri

¹³ NMCG, ABO, fond Danilo I, fascikla 1853, pismo Pera Tomova Petrovića Jeremiji Gagiću, ruskom konzulu u Dubrovniku.

Delari.¹⁴ Francuska javnost zainteresovala se za Crnu Goru prilikom prvog pohoda Omer-paše Latasa 1852/53. godine kao, uostalom, i cijela Evropa. Kao što smo već istakli, više od 500 članaka objavljeno je o tome po evropskim listovima. Na zalaganje Austrije, misije grofa Lajningena u Carigradu, Crna Gora je preživjela napad, ali kao što primjećuju francuski poznavaoi prilika, ona je propustila šansu da učvrsti svoj uticaj kod knjaza i u narodu. Prihvatajući knjaževu opoziciju, posebno Pera Tomova, i dajući joj uporište na svojoj teritoriji austrijska diplomatija napravila je grešku koju kasnije nije mogla ispraviti.¹⁵ U času kada se Crna Gora okretala polako ka Zapadu vlast u Beču je zbog svoje pogrešne procjene propustila priliku da čvršće veže novonastalu knjaževinu za sebe što se dalekosežno odrazilo na istoriju, ne samo ove dvije zemlje, nego cijelog Balkana.¹⁶ Ovu grešku iskoristila je Rusija da povрати svoj uticaj i na Cetinje šalje starog prijatelja vladike Rada, pukovnika Jegora Kovaljevskog. Priliku da se nametne i uspostavi svoj uticaj u mladoj knjaževini iskoristila je upravo Francuska. Podstaknuta dešavanjima oko napada Omer-paše, vidjevši u tome opasnost po svoje interese na Levantu i u Sredozemlju, Francuska je u Crnu Goru poslala svog predstavnika Prospera Burea 1853. godine, koji u svojoj misiji ima zadatak da obiđe Turske provincije u Evropi, i balkanske države. Francuskog diplomatu put je vodio preko Carigrada, Janjine, Krfa i Skadra do Cetinja kada se 13. jula 1853. godine sastao sa knjazom Danilom. Odatle preko

¹⁴ Andrija Lainović, *Tri Francuza o Crnoj Gori*, Cetinje, 1949, str. 88. Delari u svom izvještaju navodi da je ruski car nesvjestan posljedica odobrio konverziju vlasti u Crnoj Gori.

¹⁵ Andrija Lainović, *Tri Francuza o Crnoj Gori*, Cetinje, str. 90. Delari smatra da je Austrija to napravila zbog neobaviještenosti i zato jer nije vjerovala da Danilo može zadržati vlast u Crnoj Gori.

¹⁶ Istorijski institut Crne Gore, (u daljem tekstu IICG) Fond Danilo, fascikla 263, Promemorija barona Mamule o austrijskoj politici prema Crnoj Gori.

Kotora i Trsta odlazi u Beograd.¹⁷ Već tokom te misije francuska diplomatija ispoljava svoje zamisli i osnovne koncepcije prema problemu Istočnog pitanja. Bure stavlja do znanja knjazu Danilu da je Francuska svjesna činjenice da se Otomanska država mora raspasti, čak u vrlo doglednoj budućnosti, ali da je njen cilj da to bude kontrolisan proces. Time bi se dala šansa malim narodima koji žive na teritorijama Osmanskog carstva da izgrade svoje nacionalne države koje će biti spremne da se održe samostalno i dalje se razvijaju.¹⁸ Ukratko to je bila politika nacionalnog samoopredjeljenja koju je promovisalo Drugo carstvo Napoleona III. Iza ovoga, kada se radi direktno o problemu Istoka, stoji želja francuske diplomatije da sačuva svoj trgovinski uticaj i robnu razmjenu koju je ostvarivala na Levantu. U slučaju propasti Osmanske države njen cilj je bio da stvori nekoliko manjih država naroda koji su nastanjivali te teritorije i koji bi bili spremni da u punoj mjeri nastave i preuzmu trgovinsku razmjenu sa Francuskom, a da se ne dozvoli da otomanske teritorije preuzmu neke druge evropske sile koje bi ugrozile francusku trgovinu na Sredozemlju.

Zanimljivo je povući paralele između stavova Francuske i Britanije po pitanju rješavanja Istočnog pitanja. Dok smo naprijed vidjeli da se Britanija svim silama zalaže za ostanak Turske u kojoj vide jedinu prepreku širenju Rusije, u Parizu prednost ipak daju malim narodima Balkana i njihovim nacionalnim državama. U Londonu su ovakvo mišljenje odlučno odbacivali. Kao odraz te politike vlasti u Parizu donose odluku da ponovo otvore vicekonzulat u Skadru u ljeto 1853. godine, koji već postojao u doba Napoleona I, još prije završetka Bureove misije. Kao najpodesnijeg čovjeka za taj posao, zvanični Pariz u Skadar je poslao svog

¹⁷ Andrija Lainović, Francuski konzul u Skadru Ijasent Ekar i njegova prva posjeta Crnoj Gori, *Istorijski zapisi*, 1–2, 1956, str. 191.

¹⁸ Dimitrije Dimo Vujović, *Crna Gora i Francuska 1860–1914*, Obod, Cetinje, 1971, str. 14.

diplomatu Ijasenta Ekara (Hyacienthe Hecquard).¹⁹ Novi vice-konzul stigao je u Skadar u oktobru te godine preko Carigrada, Janjine i Krfa. U početku, Ekar se držao instrukcija i preporuka od strane Burea koji je smatrao da francuska vlada mora imati predstavnika koji će uspostaviti odnose sa Crnom Gorom kako bi uspješno nadgledala veze između Cetinja, Beča i Petrograda.²⁰ Prema Bureovom mišljenju Crna Gora je eksponent ruske politike i glavni izazivač ekscesa u regionu i kao takvu treba je zadržati u postojećem položaju i granicama. Po dolasku u Skadar Ekar je razvio živu aktivnost u skladu sa svojim ovlašćenjima i zadacima dobijenim u Parizu. Njegovi ciljevi bili su da učvrsti tursku vlast u Albaniji, bori se protiv ruskog uticaja u regionu, prouči mogućnost francuskog iskrcavanja u albanskom primorju, spriječi sukobe Albanaca i Crnogoraca i uspostavi uticaj Francuske u Crnoj Gori.²¹ Pored ovih političkih ciljeva koji su mu povjereni od vlade u Parizu, Ekar je takođe radio na ostvarivanju trgovačkih interesa svoje zemlje u ovim krajevima. Još u to doba Skadar je prepoznat kao jako trgovinsko središte regionalnog značaja, a koji je najviše služio austrijskim interesima. U početku svog rada Ekar je izraziti predstavnik turkofilske politike francuske i zastupnik njenih osvajačkih aspiracija i kao takav nema nimalo sklonosti prema Crnoj Gori i njenim ciljevima. Instrukcije dobijene iz Pariza, preko ambasade u Carigradu, koje su u skladu sa novom spoljnom politikom koja počiva na načelu

¹⁹ Luj Ijasent Ekar, rođen je 1. maja 1814. godine. Po obrazovanju bio je pravnik, ali po završenim studijama stupa u kolonijalnu vojsku Francuske u Africi. Istakao se kao vrijedan službenik i povjerljiva osoba, pa su mu često povjeravani specijalni zadaci. Bio je francuski konzul u Baiji (Brazil), Skadru i Damasku gdje je i umro 19. XI 1866. godine; (Andrija Lainović, Francuski konzul u Skadru Ijasent Ekar i njegova prva posjeta Crnoj Gori str. 191)

²⁰ Andrija Lainović, Francuski konzul u Skadru Ijasent Ekar i njegova prva posjeta Crnoj Gori, *Istorijski zapisi*, 1–2, 1956, str. 191.

²¹ *Ibidem*.

priznavanja nacionalnosti malim narodima, natjerale su ga revidirati svoj stav i odlučiti se da posjeti Cetinje i knjaza Danila. U aprilu 1854. godine Ijasent Ekar dolazi na Cetinje. U svom izvještaju sa tog puta tačno opisuje stanje u Crnoj Gori koje je zatekao nakon prvog Omer-pašinog pohoda. Prvo što mu upada u oči je veliki uticaj Rusije i širenje ideje panslavizma kako u Crnoj Gori tako i u Boki Kotorskoj.²² U razgovoru sa knjazom Danilom, Ekar doznaje političke koncepcije crnogorskog suverena i to je uvod u postepenu promjenu mišljenja francuskog konzula o Crnoj Gori. Ova posjeta ohrabrila je Ekara da dalje radi na učvršćivanju francuskog uticaja i svijesti u narodu o značaju i prestižu Drugog carstva. Iz razgovora sa knjazom i ostalim crnogorskim glavarima Ekar je shvatio da jedina zapadna sila koja može da ostvari uticaj je upravo Francuska. Takođe, značajan segment izvještaja su zapažanja francuskog konzula o društvu u Crnoj Gori. On vidi šansu za francusku trgovinu u novim običajima kod Crnogoraca kod kojih je, pod uticajem knjaginje Darinke, počeo da raste osjećaj za komfor i luksuz. Na kraju, Ekar zaključuje da je jedino političko rješenje u vezi sa Crnom Gorom to da se Osmansko carstvo natjera da se odrekne jedne, kako se sam izrazio, „problematične provincije koja joj nikad stvarno nije pripadala“ i da se Crnoj Gori omogući teritorijalno proširenje. Ovu ideju on obrazlaže time da nakon što Crna Gora dobije dovoljno obradive površine i time ostvari realne uslove za ekonomsku održivost, ona neće biti više prijetnja po regionalni mir i stabilnost.²³ Ovim rješenjem i Turska bi više dobila nego izgubila tako da se prijedlog ne kosi sa turkofilskom politikom Pariza.

²² NMCG, ABO, fond Danilo, fascikla 1854, Knjaz Danilo-Kovaljevskom, 20. VIII/ 1. IX 185.

²³ Andrija Lainović, Francuski konzul u Skadru Ijasent Ekar i njegova prva posjeta Crnoj Gori, *Istorijski zapisi*, 1–2, 1956. godine, str. 191.

Promjena politike knjaza Danila i oslanjanje na Francusku

Tokom 1853. godine, nakon posjete francuskog konzula, dolazi do promjena u crnogorskoj politici. Knjaz Danilo primoran je da se ponovo bori za uspostavljanje jedne centralne vlasti u državi. Poslije pobune u Piperima 1852. godine, koja je instruirana od strane Omer-paše Latasa, protiv vlasti na Cetinju pobunili su se Bjelopavlići, što je sukob koji će knjaza na kraju koštati života. Kontroverzni događaji na narodnom veselju u manastiru Ostrog 1854. godine, poslužili su kao povod za pobunu protiv knjaza i njegove vlasti.²⁴ Ove događaje u Crnoj Gori sa pažnjom je pratio, preko svojih povjerenika, francuski konzul u Skadru. Upravo nam on ostavlja svoje svjedočenje o tome da su knjaževi neprijatelji iskoristili narodno nezadovoljstvo kako bi podigli pobunu.²⁵

Još veći izazovi od unutrašnjih problema, čekali su knjaza u spoljnoj politici. Bura koju je u međunarodnim odnosima podigao sukob između Rusije i Otomanske imperije, a koji će ubrzo prerasti u sukob evropskih sila poznat kao Krimski rat, ne samo da nije zaobišla Crnu Goru, nego je stavila u centar diplomatskih dešavanja i radnji. Procjena carskih vlasti u Petrogradu da je povoljan trenutak da se riješi Istočno pitanje i „bolesnik sa Bosfora“ zauvijek otjera u istoriju izazvaće prvi veliki sukob evropskih sila još od Vaterloa. Kao što smo naveli u prvom dijelu, car Nikolaj I nije uspio da se dogovori sa Britanijom oko podjele Osmanskog carstva, ali zbog revolucionarnih događaja

²⁴ Živko Andrijašević, *Knjaz Danilo Petrović Njegoš, politički spisi*, Matica crnogorska, Cetinje, 2013, str. 34.

²⁵ Andrija Lainović, Misija jednog francuskog diplomate na Balkanu uoči Krimskog rata, *Istorijski zapisi*, 1–2, 1957, str. 113.

u Francuskoj i Austriji ipak je donio odluku da izazove Tursku. Povod je našao u inicijativi francuske diplomatije na Porti da joj prizna prava zaštite hrišćana u Svetoj zemlji. Napoleon III se na ovaj potez odlučio iz razloga što mu je nakon proglašenja carstva bio potreban jedan brz i lagan uspjeh na spoljnopolitičkom planu.²⁶ Još 1851. godine Napoleon je za ambasadora u Istanbulu postavio svog bliskog prijatelja Šarla de la Valeta. Za razliku od Bonaparte, laValet je bio revnosan katolik i predvodnik skrivene, ali itekako uticajne, klerikalne stranke u Skupštini Francuske. Na svom putu ka Istanbulu La Valet je nepredviđeno posjetio papu u Rimu i od njega dobio podršku Svete stolice za ciljeve Francuske u Svetoj zemlji. Čim je stigao u Carigrad, La Valet se postavio oštro u odnosima sa Portom u namjeri da, kako je sam istakao, „natjera sultana i njegove ministre da se povinuju interesima Francuske“.²⁷ Luj Napoleon je prihvatio ovakve stavove svog ambasadora smatrajući da će pitanje Svete zemlje najbolje poslužiti u razbijanju još jedne svetinje – Svete alijanse. Naime, računao je da će Habzburška monarhija, kao katolička zemlja lako stati na stranu Francuske, a protiv pravoslavne Rusije, a isto tako i Velika Britanija ima svoje interese, koje smo već spominjali, da spriječi prodor Rusije ka Bliskom istoku.²⁸ Ruska diplomatija odgovorila je na to zahtjevom za protektoratom nad svim pravoslavnim življem u Turskoj, što je smatrala legitimnim zahtjevom prema odredbama Kučuk-kajnardžijskog mira. Okupiranjem Vlaške i Moldavije u julu 1853. godine otpočeo je rat. Prevagu u ratu odnijela je, već na početku, Rusija pobjedom u pomorskoj bici kod Sinope. Ovo je natjeralo ostale

²⁶ Čedomir Popov, *Građanska Evropa (1770–1871)*, knjiga II, Matica srpska, Novi Sad, 1989. godine, str. 302.

²⁷ Orlando Fidžis, *Krimski rat*, istorija, 2010, str. 42, preuzeto sa <https://books.google.me>

²⁸ *Ibidem*, str. 44.

evropske sile da u decembru sazovu mirovnu konferenciju u Beču, ali zaključke koji su tamo donešeni Rusija je odbacila što je dalo povoda Britaniji i Francuskoj da vojno intervenišu na Krimu.²⁹

Čim je došlo do tenzija među silama, Crna Gora se našla u centru diplomatskog vrtloga. U početku, knjaz Danilo izražava spremnost da sa svojim snagama pomogne svojoj zaštitnici Rusiji. O tome pismom obavještava ruskog ambasadora u Beču, Majendorfa, sa kojim inače vodi prepisku. Od njega očekuje savjet kako da se postavi u datoj situaciji.³⁰ Međutim, knjaz je ubrzo prinuđen da se okrene unutrašnjim problemima zbog zavjere koju su protiv njega skovali Pero Tomov Petrović, Stefan Perović i serdar Milo Martinović.³¹ Knjaz je reagovao progonom zavjerenika iz Crne Gore koji su ionako nakon bezuspješnog pokušaja atentata otišli u Kotor. Kada se završila drama oko trojice senatora, knjaz je ponovo mogao da se posveti međunarodnim pitanjima. U januaru 1854. godine na Cetinje stiže ruski pukovnik, veliki Njegošev prijatelj, Jegor Kovaljevski sa planom o angažovanju Crne Gore u ratu sa Turskom. Oštre reakcije na misiju Kovaljevskog sprovela je Austrija u strahu od revolucionarnih pokreta među Južnim Slovenima.³² U opasnosti da Habsburška monarhija okupira Crnu Goru u saglasnosti sa Turskom iz Petrograda je stigla preporuka da se odustane od daljih priprema za rat. Diplomatskom misijom knjaževog brata Mirka Petrovića u Zadru potvrđena je crnogorska neutralnost u sukobu u zamjenu za garancije Turske oko zaštite imovine i slobodne

²⁹ Ibidem, str.303.

³⁰ ABO NMCG, fond Danilo I, fas. 1853, br. 449. Knjaz Danilo – Majendorfu.

³¹ ABO NMCG, fond Danilo I, fas. 1853, br. 466. Knjaz Danilo – Majendorfu.

³² Živko Andrijašević, *Knjaz Danilo Petrović Njegoš politički spisi*, str. 48–49.

plovidbe jezerom.³³ Ovi događaji naveli su i francusku diplomatiju da više vremena posveti Crnoj Gori. Preko svojih diplomatskih predstavnika Burea i Ekara, Pariz želi da kontroliše odluke koje se donose na Cetinju. Prevladavajući plan francuske diplomatije je bio da se Crnoj Gori ponudi status Srbije, široka autonomija pod sizerenstvom sultana uz teritorijalno proširenje. Knjaz Danilo je ovaj prijedlog glatko odbio smatrajući ga uvredom za viševjekovnu crnogorsku borbu za slobodu.³⁴ Kao kontraprijedlog knjaz je ponudio plan da se Crnoj Gori međunarodno prizna nezavisnost i da dobije teritorije Kolašina, Zete, Plava i izlaz na more, Bar ili Spič. Ovaj prijedlog knjaz je iznio Ekaru u martu 1855. godine uoči mirovnog kongresa u Parizu.³⁵ Ipak, francuska diplomatija još uvijek je bila nepovjerljiva prema Crnoj Gori. Uz pomoć Engleske, svojom propagandom uspijeva da regrutuje albanske dobrovoljce za rat na Krimu. Tokom svog djelovanja na uspostavljanju veza sa katoličkim plemenima u Albaniji francuski konzul se srijeće sa sve življom srpskom propagandom. U svojem izvještaju od 4. jula 1854. godine, Ijasent Ekar javlja svom ministarstvu u Parizu da je Srbija ta koja je sebi uzela za zadatak da ujedini „razne narode Evropske Turske“. U tom cilju ona šalje svoje emisare u sve krajeve Balkana, od Banja Luke do Soluna, i priziva predstavnike mnogih naroda u Beograd. Ono što je konkretno doznao francuski konzul je odlazak predstavnika Mirdita u Beograd gdje mu je obećana pomoć u naoružanju i municiji ukoliko digne ustanak protiv Turske ili makar samo ostane neutralan. Zanimljivo je da Srbija ovo radi bez znanja Rusije i u tim pregovorima iznosi da ima podršku Francuske i

³³ Andrija Lainović, *Misija jednog francuskog diplomate na Balkanu uoči Krimskog rata*, str. 99.

³⁴ *Ibidem*, str. 99.

³⁵ *Ibidem*, str. 191.

eventualno Britanije.³⁶ Zavodljiva moć i ugled koje je uživalo Drugo carstvo među porobljenim narodima bila je dovoljna da garantuje uspjeh u pregovorima čak i u ovako iluzornim i perfidnim pokušajima. Jedina kojoj se srpske valsti nijesu obratile bila je Crna Gora. Njen položaj eksponenta ruske politike na Balkanu zatvarao joj je vrata u svim ovim prevratničkim radnjama koje su se tajno širile među narodima evropskog dijela Osmanske carevine. Upravo u ovom periodu nastaju dva raličita diskursa politike, jedan u Beogradu, drugi na Cetinju, sa zajedničkim ciljem, istjerivanje Osmanlija iz Evrope. Dok se politika vođena na Cetinju oslanjala na realne procjene sopstvenih snaga i međunarodnih odnosa i svoje uspjehe gradila na vojnim pobjedama, u Beogradu su se odlučili da prate neke druge tokove, u to vrijeme tako moderne, i vežu se za nacionalne pokrete ostalih naroda, naročito Poljaka.

*Knjaz Danilo postavlja pitanje
međunarodnog priznanja Crne Gore u Parizu*

Poraz Rusije na Krimu donio je nove momente na političkoj sceni Evrope. Raspad Svete alijanse, bedema konzervativizma na kontinentu, ako je iko još gajio iluzije da ona postoji, ovim je bio definitivno neulaskom Austrije u rat na strani Rusije. Drugo carstvo Napoleona III izašlo je kao potpuni pobjednik i definitivno se nametnulo kao velika sila. Trijumf kapitalističkih i progresivnih snaga Evrope nad konzervativizmom i feudalnom zaostavštinom uveo je nov raspored snaga i pokazao da je put liberalizma jedini ispravan u datom trenutku. Pobjeda ideja liberalnog kapitalizma, prvenstveno na čelu sa Francuskom, učinila je da mnogi mali narodi u tome vide šansu za svoje nacionalne projekte u oslanjanju i slijeđenju politike koju je proklamovao

³⁶ *Ibidem*, str. 99.

Napoleon III. U tome je svoju šansu vidio i knjaz Danilo iznoseći pred velike sile svoje nacionalnooslobodilačke, ali realno utemeljene planove koji podrazumijevali crnogorsku nezavisnost i teritorijalno proširenje.³⁷ U svojoj politici knjaz Danilo je shvatao da je Balkan i sa njim Crna Gora, poprište sukoba između velikih sila koje se u skladu sa svojim interesima odnose prema nacionalnim pokretima naroda Poluostrva. Krimski rat donosi novine u tim sukobima tako što nakon vjekovne prisutnosti i sukoba Rusije i Habzburške monarhije u tu diplomatsku igru uključuje novi faktor, Francusku.³⁸

Nastalo na revolucionarnim temeljima, Drugo carstvo donijelo je koncepcije u rješavanju nacionalnih pitanja. Sve do poraza Rusije na Krimu u Crnoj Gori su veliku silu sjevera vidjeli kao jedinu zaštitnicu i pokroviteljicu. Sa druge strane Rusija je u njoj vidjela jedinu realnu polaznu tačku i objektivnu snagu kada su u pitanju slovenski narodi na Balkanu. Sila u usponu i pobjednik tek završenog rata, sa prijemčivom spoljnom politikom koja makar deklarativno promovise prava malih naroda, Francuska je bila idealan izbor i jedina nada vlasti na Cetinju. Tome je dopriniosio i marljiv i spretan rad novopostavljenog konzula Drugog carstva u Skadru koji uskoro postaje glavni diplomatski savjetnik knjaza Danila. Pored toga ugled i prestiž koje je zadobilo Drugo carstvo pobjedom na Krimu činili su, nekako modernim, samu činjenicu da svojom politikom slijedite uzore postavljene u Gradu svjetlosti. Time se Crna Gora pridružila čitavom korpusu zemalja koje su svoju politiku okretale prema Parizu. Takođe to je značilo da Crna Gora nije više isključivo podređena volji i zaštiti Rusije, već da postaje predmet širokog spektra evropske diplomatije i svoju sudbinu stavlja na rješavanje koncernu velikih sila.³⁹ Tačka potpunog preokreta u

³⁷ Dr Radoman Jovanović, *nav. djelo*, str. 6.

³⁸ *Ibidem*, str. 7

³⁹ *Ibidem*, str. 19.

odnosima između Crne Gore i Rusije bio je Pariski mirovni kongres 1856. godine. Kako ruska delegacija nije reagovala na izjavu turskog predstavnika da Crnu Goru smatra svojom provincijom, to je kod knjaza izazvalo ozlojeđenost i samo ga uvjerilo da jedinu podršku mora tražiti u Francuskoj. Da bi izrazio svoje nezadovoljstvo oko tretmana Crne Gore, knjaz Danilo je uputio 31. maja 1856. godine svim silama, sem naravno Osmanske carevine, svoj memorandum u kojem je tražio priznanje nezavisnosti diplomatskim putem i proširenje teritorije sa izlaskom na more.⁴⁰ Zanimljivo je da se zahtjevi knjaza u velikoj mjeri poklapaju sa prijedlozima konzula Ekara svojoj vladi koje smo već navodili. Ovo navodi na zaključak da su tačke memorandumima dugo pripremane na Cetinju i očigledno uz konsultacije sa francuskim diplomatom. Zamašna diplomatska akcija koju je započeo knjaz Danilo prema dvorovima velikih sila bila je odraz njegove, vrlo realistične, procjene nastalog stanja u Evropi. Smatrajući da je kongres evropskih sila velika šansa za ostvarivanje svojih interesa, diplomatski, za zelenim stolom, umjesto na bojnopolju, knjaz šalje svoje emisare na skoro sve evropske dvorove. Ipak, glavna odredišta crnogorskih diplomata su Pariz i Petrograd, pa su tako i određeni delegati. U Francusku je poslat knjažev ađutant Danilo Vuković, a u Beč i Petrograd sekretar Milorad Medaković.⁴¹ Savjeti koje su u Parizu Vukoviću prenijeli i sam car Napoleon III i ministar spoljnih poslova Valevski, ticali su se uređenja odnosa Turskom na osnovu odredbi Pariskog mirovnog ugovora. Crnoj Gori je preporučeno da ne bude remetilački faktor Balkana iako je imala mogućnosti da iznese pobunu protiv Turske i bude integrativni faktor za sve okolne narode. Objektivni razlozi koje smo već naveli spriječili su Crnu Goru da uzme učešća u ratu što počinje

⁴⁰ *Ibidem*, str. 21.

⁴¹ *Ibidem*.

da hladi odnose između Cetinja i Petrograda. Nova situacija nastala nakon rata na Krimu primorala je knjaza Danila da potraži drugog pokrovitelja i silu koja će biti voljna da prihvati u zaštitu Crnu Goru. Kako je u svom susjedu Austriji, i pored njenog angažovanja da se zaustavi pohod Omer-paše Latasa, Crna Gora vidjela samo prijetnju i silu koja pretenduje na njene teritorije, jedini logičan izbor u tom insistira na nezavisnosti i da prizna sizerenstvo sultana u zamjenu za teritorijalno proširenje koje bi isposlovale velike sile. Ovaj prijedlog podržavale su i Britanija i Austrija. Jedini oponent ovome ostala je Rusija koja postaje svjesna da polako gubi uticaj u Crnoj Gori što je ostavlja bez oslonca na Balkanu i među hrišćanskim stanovništvom u Turskoj, posebno jer i u Srbiji sve više preovladava francuska struja i uticaj.⁴² Poljuljani temelji ruskog uticaja u Crnoj Gori natjerali su Petrograd na sveobuhvatnu akciju suprostavljanja i suzbijanja francuskih interesa u Crnoj Gori koju je vodila preko svog novog konzula u Dubrovniku Stremouhova koji je svoju dužnost preuzeo u avgustu 1856. godine.⁴³ Ovo djelovanje odrazilo se na unutrašnji politički život Crne Gore, stvarajući dvije struje, prorusku i profrancusku. Njihov sukob rezultiraće na kraju atentatom i smrću knjaza Danila. Međutim, u okvirima diplomatije evropskih dvorova, stvari se mijenjaju nakon Pariškog mira. Napoleonovo carstvo postaje najjača sila u Evropi i svi ostali dvorovi se prilagođavaju tim okolnostima. Poseban interes da se što više približe Parizu imaju London i Petrograd iz razloga koje smo već navodili. Zbog toga je jedno od pitanja koje će biti spona između Francuske i Rusije, pitanje Crne Gore.

Pariski mirovni sporazum predstavlja prekretnicu u diplomatskoj istoriji XIX vijeka. Njegove odluke biće predmet sporenja ili

⁴² Dr. Vasilj Popović, *nav. članak*, str. 64.

⁴³ Dr Radoman Jovanović, *nav. djelo*, str. 25. Jovanović ruskog konzula naziva „beskrupuloznim“.

temelj dogovora još dugo vremena. Prekomponovanje odnosa snaga u Evropi na osnovu zaključenog ugovora odrazilo se i na status Crne Gore u međunarodnim okvirima. Za razliku od Srbije, čiji je status tretiran zajedno sa Vlaškom i Moldavijom, koje su ujedinjene u novu državu – Rumuniju, Crna Gora je ostala uskraćena za međunarodni protektorat. Rezervisanost ruske diplomatije prema knjazu Danilu dovela je do toga da se na samom Kongresu ruski predstavnik izjasni da Rusija nema posebne političke odnose sa Crnom Gorom. Ovu izjavu iskoristio je turski predstavnik Ali-paša da navede kako Porta smatra Crnu Goru dijelom svoje teritorije, ali da nije spremna da nešto mijenja na terenu.⁴⁴ Povedena ovakvim držanjem Rusije na Kongresu, Crna Gora nije imala drugog izbora do da svoju politiku prebaci na neku od zapadnih sila koja bi joj mogla garantovati opstanak i teritorijalni integritet u slučaju novog turskog pohoda. Logično, izbor je pao na, u tom trenutku, najmoćniju silu, Francusku. Međutim, diplomatsko približavanje Francuske i Rusije ne samom Kongresu, dovodi do toga da ovaj zaokret bude manje bolan.

Završetkom Kongresa počinju novi izazovi za evropsku diplomatiju. Istočno pitanje biva stavljeno po strani u smislu potpisanih dogovora za koje se vjerovalo da predstavljaju trajno rješenje ili barem na dugi period. Novo pitanje otvoreno baš Krimskim ratom sada postaje centar interesovanja evropske diplomatije. Ulaskom u rat Kraljevine Sardinije i njenim učešćem na Pariškom kongresu pred evropsku diplomatiju postavljeno je novo pitanje – ujedinjenja Italije. Decenije dugog prevratničkog rada dalekovidim potezima ministra Kavura postale su izgledna opcija u najbližoj budućnosti. Najvažnije u svemu bila je činjenica da je sam car Napoleon III, sada suveren najmoćnije evropske sile, lično zainteresovan za stvaranje nove ujedinjene države italijanskog naroda na Apeninskom poluostrvu. Novo pitanje iziskivaće

⁴⁴ Dr. Vasilj Popović, *nav. članak*, str. 68.

i novu podjelu interesnih sfera i uticaja među silama na Starom kontinentu. Strašna i prijetuća sila sjevera, koja je do prije samo par godina svojim ekspanzionizmom bila prijetnja ukupnom miru i poretku u svijetu, imperijalna Rusija, sada postaje marginalizovana i odsječena od glavnih trgovinskih ruta između Evrope i Azije. Kao takva postaje odličan saveznik i prihvatljiv partner za francusku diplomatiju u rješavanju novonastalih međunarodnih problema. Novi protivnik i suparnik za Francusku postaje Austrija. Dvije sile bivaju direktno suprotstavljene jedna drugoj u pogledu italijanskog pitanja. Njihovo suparništvo nije samo na diplomatskom planu, već postaje i pitanje suočavanja na nivou proklamovanih principa. Konzervativna Habzburška monarhija, čiji je režim nastao na suzbijanju revolucionarnog pokreta 1848–49. godine, u vječitom strahu od nacionalnih pretenzija, direktno će se suprotstaviti napoleonovskoj Francuskoj u rješavanju pitanja Italije. Politika Beča jasno će se ocrtati u izjavi da Austrija ne priznaje nacionalno pravo pri stvaranju jedne države.⁴⁵

Posjeta knjaza Danila Parizu

Sva ostala pitanja u evropskoj diplomatiji u narednih nekoliko godina biće sagledavana kroz prizmu italijanskog pitanja. Sukob dva načela evropske politike, predstavljen u odmjeravanju snaga između Pariza i Beča, davaće opšti koncept sagledavanja stvari sve do konačnog uspostavljanja Italije. U tom smislu i crnogorsko pitanje će biti tretirano na taj način što je navelo neke autore da status Crne Gore povežu direktno sa italijanskim pitanjem. Sukob dvije sile odrazio se i na unutrašnje stanje u Crnoj Gori. Austrija je, vidjevši u Crnoj Gori i njenom ratobornom vladaru, prijetnju za svoje interese na Balkanu, preko svojih agenata gledala da joj što

⁴⁵ *Ibidem*, str. 72.

više naškodi i podrije vlast samog knjaza. Ovo na vidjelo najviše dolazi po izbijanju kučke afere, koju Austrija uz pomoć Britanije koristi da izvrši pritisak na Crnu Goru. Posebno aktivna u stvaranju negativne slike o Crnoj Gori i širenju propagande o događajima u Kućima bila je austrijska štampa.⁴⁶ Ipak, uz pomoć francuskog konzula Ekara pobijene su negativne glasine o Crnoj Gori i likvidirana je ova afera, što je knjaza Danila samo uvjerilo u ispravnost njegove politike oslonca na Francusku.⁴⁷ Iz ovog uvjerenja i bojazni da predstoje novi sukobi sa Turskom knjaz Danilo odlučuje da lično posjeti Pariz i cara Napoleona. U pismu caru Napoleonu knjaz ističe da je opkoljen sa svih strana bez namirnica i municije, napušten od svih i da ima želju da sve svoje nevolje lično ispriповijeda njegovom carskom veličanstvu.⁴⁸ Za tu svoju namjeru on se prvo obratio skadarskom konzulu Ekaru, a zatim i pismeno podnosi molbu Napoleonu III, ali oba puta biva odbijen od strane francuskog premijera grofa Valevskog.⁴⁹ Ijasent Ekar, francuski konzul u Skadru, slijedeći instrukcije svoje vlade, uporno je radio, zajedno sa knjaževim sekretarom Delarijem, da knjaza Danila odgovori od puta u Pariz. Naime, francuska vlada se pribojavala neočekivane posjete vladara jedne međunarodno nepriznate zemlje, što je diplomatski čin koji bi mogao da ugrozi njene odnose sa ostalim silama ali i sa Turskom.⁵⁰ No, Ekarova nagovaranja

⁴⁶ Posebno se u tome istakao zagrebački list *Agramer cajtung* čije navode pokušava da suzbije tadašnja srpska štampa u Austriji. (Novak R. Miljanić, *Crnogorci i Crna Gora u listu „Srbski dnevnik“ (1852–1864)*, bibliografska građa, Cetinje, 1988, str. 210)

⁴⁷ Dr Radoman Jovanović, *nav. djelo*, str. 31.

⁴⁸ *Archives du Ministère des Affaires Etrangères de Paris*, (Turquie-Scutari et Montenegro) oktobar 1857 – april 1858, preuzeto sa: <http://www.gallica.fr>.

⁴⁹ Dr Radoman Jovanović, *nav. djelo*, str. 33.

⁵⁰ Danilo Lekić, Francuski izvori o putu knjaza Danila u Pariz i prijem na koji je tamo naišao, *Istorijski zapisi*, Titograd, 1959, str. 45.

i složena međunarodna situacija nijesu mogle da odvrte crnogorskog knjaza i njegovu ambicioznu suprugu od namjeravanog puta i on kreće prema francuskoj prijestonici 14. februara 1856. godine, da bi u nju stigao 7. marta iste godine.⁵¹ Zbog ovoga se konzul Ekar dugo izvinjavao svom ministru spoljnih poslova. Car Napoleon III i francuski zvaničnici primili su crnogorskog knjaza srdačno, ali sa uzdržanošću zbog straha od reakcije Rusije sa kojom su vođeni pregovori o savezu. Jedno od pitanja oko kojeg će se složiti dvije sile i koje će biti predmet zajedničkog djelovanja je upravo pitanje Crne Gore. Posjeta je izazvala oštre proteste Porte koja se žalila da je time prekršeno međunarodno pravo i da crnogorski knjaz ne smije biti primljen u audijenciju kod cara bez prisustva turskog ambasadora.⁵² Duga posjeta knjaza Danila Parizu nije donijela velike rezultate za Crnu Goru, sem što je njenog vladara uvjerila da je rješenje njenog međunarodnog statusa dio jedne velike i složene diplomatske igre. Uviđajući kompleksnost svog položaja, knjaz Danilo shvata da su njegova očekivanja od ove posjete bila prevelika i da nijedna sila, ma koliko bila moćna, ne drži u svojim rukama rješenje pitanja Istoka. Ipak, knjaz je uspio ovom posjetom da ostvari neke ciljeve. Njegovo savezništvo sa Francuskom je bilo zajamčeno potezima Pariza i samog cara Napoleona, čiji su predstavnici našli način da knjaza predstave imperatoru čak i mimo regularnih ceremonijala i bez prisustva turskog ambasadora. Takođe knjaz Danilo je uspio da posjetom svim ambasadorima velikih sila u Parizu skrene pažnju na sebe i probleme Crne Gore i tako animira evropsku diplomatiju da preduzme korake radi rješavanja njenog statusa. Stanje u kom se nalazi Crna Gora knjaz je detaljno iznio Napoleonu III prvo u pismu upućenom u januaru 1857. godine, a onda i u ličnom razgovoru sa njim.

⁵¹ Dr Radoman Jovanović, *nav. djelo*, str. 33.

⁵² Živko M. Andrijašević, *nav. djelo*, str. 62.

Posjeta knjaza Danila Parizu jedna je od referentnih tačaka njegove vladavine. Preduzeta inicijativa na spoljnopolitičkom planu dala je određene rezultate i definitivno odredila smjer knjaževе politike. Najveći uspjeh ove misije bio je prijem kod cara i Napoleonovo obećanje da će crnogorskom narodu pružiti zaštitu pri rješavanju sporova sa Turskom.⁵³ Isto tako, imala je jak odjek i na unutrašnju situaciju u Crnoj Gori. Otklon od tradicionalne saveznice Rusije, iako u datom momentu racionalan i uslovljen direktnim odnosom među evropskim silama, dao je novi podsticaj knjaževoj opoziciji. Dvije struje u crnogorskoj emigraciji, jedna oko Stevana Perovića-Cuce, a druga oko Đorđija Petrovića sada su imale aktivnu podršku dvije sile, Austrije, na čijoj su teritoriji bili, i Rusije preko konzula u Dubrovniku, Stremouhova. Zamisli knjaza Danila o vođenju i dobrobiti crnogorskog naroda teško su nailazile na plodno tle među Crnogorcima, a njegova vladavina sve više je bila okarakterisana kao tiranska i na štetu sopstvenog naroda. Sa druge strane, dok je Rusija polako prekidala odnose sa Crnom Gorom, Knjaz Danilo nalazio se u sve gorjoj situaciji. Trebalo je srediti stanje u zemlji, što je pokušano uvođenjem novog građanskog zakonika, suzbiti opoziciju, što je i učinjeno u dogovoru sa austrijskim vlastima da se emigracija odalji od crnogorskih granica, a kasnije i ubistvom Stevana Perovića-Cuce u Carigradu. Na spoljnom planu, uvjerivši se u kompleksan položaj koji ima Crna Gora, pogotovo nakon Pariskog mira, gdje je Osmanska carevina i zvanično uvrštena u red velikih sila, moralo se preduzeti nešto što bi i Crnu Goru uvelo u međunarodni poredak. Knjaz se odlučio na pokušaj razgraničenja sa Turskom. Oslonjen na Francusko carstvo i njegovu proklamovanu politiku o zaštiti nacionalnih pokreta, počeo je sa intenzivnijim radom na diplomatskom polju i jačim podstrekom za

⁵³ Danilo Lekić, *nav. djelo*, str. 53.

okolne oslobodilačke pokrete. Pritiskom na Tursku i skretanjem pažnje međunarodne javnosti na problem Crne Gore htio je knjaz ugrabiti priliku za definitivno rješavanje svog državnog statusa i dobiti teritorije koje mu pripadaju.⁵⁴ Otomanska imperija obavezala se Pariskim mirovnim sporazumom da će sprovesti reforme na svojoj teritoriji i uvesti građanske slobode za sve sultanove podanike, posebno slobodu vjeroispovijesti. Međutim, i pored najbolje volje centralnih vlasti u Istanbulu da izvrše ugovorene obaveze, na terenu, posebno na granici sa Crnom Gorom, reforme su naišle na veliki otpor lokalnog muslimanskog stanovništva koje smatralo da time gubi povlašteni položaj u društvu. Pored toga, Turska je radila sve kako bi ubijedila ostale sile da je Crna Gora njeno unutrašnje pitanje.⁵⁵ Podstaknut turskim pritiscima na hrišćansko stanovništvo u Hercegovini i u Vasojevićima, knjaz je ohrabrio prvake i ugledne ljude među njima na pružanje otpora osmanskoj sili.⁵⁶ Knez Danilo širi svoj uticaj među narodom u Hercegovini i ostalim pograničnim nahijama, tako što dijeli crnogorske kapetanske činove lokalnim starješinama, a isto tako šalje svoje vojvode, među kojima se ističu vojvoda Ivo Rakov Radonjić i vojvoda Petar Stevanov Vukotić, kao garant povezivanja tih pokrajina sa Crnom Gorom. Otomanska carevina je brzo reagovala na ove pokušaje knjaza sa Cetinja uvođeci vanredno stanje u Hercegovini i okupljajući vojsku za udar na Crnu Goru.⁵⁷ Ipak, u podozrenju od velikih sila, prvo

⁵⁴ Andrija V. Lainović, *Pobjeda na Grahovcu 1858. godine u spisima savremenika*, Cetinje, 1958, str. 4.

⁵⁵ *Journal des Debats politiques et literatures*, Paris, 26. II 1858, preuzeto sa <http://www.gallica.fr>.

⁵⁶ *Ibidem*.

⁵⁷ Proglas Čani-paše Hercegovcima i Banjanima 1858. godine, u Andrija V. Lainović, *nav. djelo*, str. 20–21.

pristaje na pregovore u Mostaru sa predstavnicima crnogorskog knjaza. Potezi crnogorskog knjaza bili su u potpunosti sprovedeni na njegovu inicijativu iako su turske vlasti podcijevale da iza njih stoji neka velika sila, najprije nova crnogorska saveznica Francuska. Činjenica je da u tom trenutku nijedna evropska sila nije bila spremna da pokrene Istočno pitanje. Kao što smo naveli, evropska diplomatija zaokupirana situacijom i mogućim ratom na Apeninskom poluostrvu nije željela remećenje mira na Bliskom istoku, nakon što je mislila da je to pitanje jednom riješila u Parizu.⁵⁸ Zato je i francuski konzul u Skadru, Ekar svim silama pokušavao da ubijedi knjaza Danila da održi mir sa Turskom i ne podstiče dalje ustaničke aktivnosti u Hercegovini.⁵⁹ Sličnog su mišljenja bili i u Petrogradu. Kao da su se ispunjavale pretpostavke cara Nikolaja I, što je svakako brinulo rusku diplomatiju jer ona sama nije imala udjela u tim događajima, niti je mogla da iz njih izvuče korist za sebe.⁶⁰ S druge strane, i u Parizu su sve više počinjali da uviđaju važnost približavanja i savezništva sa Rusijom. Želja cara Napoleona da riješi pitanje ujedinjenja italijanskog naroda stvaranjem jedne Italije, morala je biti sprovedena na račun Austrije. Kako bi postigla svoj cilj na Apeninima, francuska diplomatija uviđala je neophodnost savezništva sa Rusijom kako bi se Habzburška monarhija držala pod prijetnjom rata na dva fronta, ujedno bi se suzbio i sve jači uticaj Britanije. Kako bi privoljela Rusiju na zajedničku

⁵⁸ Dr Radoman Jovanović, *nav. djelo*, str. 70.

⁵⁹ NMCG, ABO, fond Danilo I, fascikla 1858. Ekar knjazu Danilu, 24. IV 1858.

⁶⁰ Car Nikolaj I još prije rata na Krimu, iznio je mišljenje o stanju na Bliskom istoku. Njegove riječi su: „Predviđam propast Otomanskog carstva u korist anarhije i revolucionarnih principa. Stoga je potrebno da se sporazumim sa carem Napoleonom.“ (Andrija Lainović, *nav. članak*, str. 191)

akciju, Francuska je bila spremna da napravi ustupke Petrogradu i nova situacija na Balkanu joj je bila dobro došla. Ostaviti uticaj Rusije nad pravoslavnim stanovništvom u Osmanskoj carevini u zamjenu za njenu međunarodnu podršku po pitanju stvaranja Italije za Francusku je bila *win-win* situacija *par exelance*. Konačni sporazum sklopljen je na sastanku dva cara, Napoleona III i Aleksandra II u Štutgartu gdje je ruska strana obećala da će zajedno sa Francuskom raditi u slučaju raspada Otomanske imperije.⁶¹ Ovo francusko-rusko savezništvo, koje je izazvalo strah na ostalim evropskim dvorovima, potrajalo je do 1861. godine i početka krize u Poljskoj. Ovim sporazumom, mada ne baš iskrenim ni sa jedne strane, uz naginjanje pruskog kralja Fridriha Vilhelma IV da se, po nagovorima Ota fon Bizmarka, priključi savezu dva cara, ostavljalo je Austriju izolovanu na međunarodnoj sceni.⁶² U isto vrijeme, knjaz Danilo užurbano radi na povezivanju sa dvorovima u Parizu i Petrogradu, kako bi im skrenuo pažnju na situaciju u Crnoj Gori. Sredinom februara obraća se francuskom ministru inostranih poslova Valevskom, objašnjavajući mu svoj miroljubivi stav prema Turskoj.⁶³ Pismom upućenim direktno ruskom caru Aleksandru II, knjaz Danilo pokušava da izgladi odnose i pridobije njegovu podršku za rješenje crnogorskog pitanja.⁶⁴ Vodeći se odlukama iz sporazuma dva cara u Štutgartu 25. IX 1857. godine, knjaz je znao da će sudbina Crne Gore biti rješavana uz poštovanje interesa dvije sile i da mora obezbijediti podršku oba dvora. Kako bi dokazao svoju

⁶¹ A. Dž. P. Tejlor, *nav. djelo*, str. 117.

⁶² *Ibidem*, str. 123.

⁶³ IICG, fond Knjaz Danilo, facikla 48, Knjaz Danilo – grofu Aleksandru Valevskom, 13. II 1858.

⁶⁴ NMCG, ABO, fond Prinovljeni spisi, fascikla 1858, Knjaz Danilo – ruskom caru Aleksandru II Romanovu, 23. II 1858.

odlučnost da prati kurs politike koji mu je preporučen iz Pariza i Petrograda, knjaz Danilo se potrudio da pokaže svoju dobru namjeru u očuvanju mira.

*Posredovanje Francuske u
crnogorsko-turskim sukobima*

Unutrašnje prilike u Crnoj Gori knjaz Danilo uspijeva da riješi povratkom iz Pariza i puštanjem nekoliko zatvorenih opozicionara na slobodu. U jednom trenutku činilo se da će knjaz ponovo vratiti svoju politiku na proruski kurs o čemu svjedoče i izvještaji konzula Ekara vladi u Parizu. Međutim, da bi uspio da napravi neki pomak i na spoljnopolitičkom planu, knjazu Danilu je bila potrebna prilika da svoj problem postavi u sami centar evropske javnosti i diplomatskih krugova. Pritisnut i od strane svojih saveznika da održava red i mir na granicama, knjaz se lomio oko odluke da prizna sizerenstvo sultana i tako obezbijedi teritorijalno uvećanje i šansu za organizovanje održivog razvoja Crne Gore. Rastrzan između dvije odluke, knjaz Danilo vuče poteze u oba smjera. Sa jedne strane, uvjerava dvorove velikih sila da vodi isključivo miroljubivu politiku prema susjedima, da se zalaže za mir i dopušta da se u njegovo ime ambasadori u Carigradu angažuju pred Visokom Portom za dobijanje novog statusa njegove zemlje. Konzulima velikih sila u Skadru, naročito francuskom Ekaru, prepušta napore na smirivanju ustanika u Vasojevićima kako bi pred evropskom diplomatijom dokazao svoju neutralnu ulogu u ovim sukobima. Sa druge strane, nemoćan da se ogлуši o vapaje jednovjernog naroda u Hercegovini knjaz šalje svoje predstavnike kod njih, podstiče upade jajoša na teritoriju Osmanske carevine, angažuje se na organizovanju ustanika i hrabri ih za nastavak borbe.⁶⁵

⁶⁵ *Journal des Debats politiques et literatures*, Paris, 24. II 1858, preuzeto

Usred kolebanja knjaževog kako da postupi dalje, Otomanska imperija je prva povukla potez. Tursko koncentrisanje trupa u Hercegovini i dolazak specijalnog izaslanika Porte, Kemal-efendije, u Mostar dali su knjazu povoda da odluči i iskristališe svoje namjere. Francuska diplomatija preko svog predstavnika Ekara energično je nagovarala knjaza Danila da stupi u pregovore sa Turskom uz posredništvo predstavnika velikih sila. Pristajući, knjaz šalje svog sekretara Delarija u Mostar, ali pregovori skoro i prije početka propadaju, jer Kemal-efendija kao uslov *sine qua non* ističe crnogorsko priznavanje sultanovog sizerenstva.⁶⁶ Neuspjeh direktnih pregovora sa Turskom, u aprilu 1858. godine, pogodio je ustaničkim vođama u Hercegovini i crnogorskim predstavnicima koji su bili tamo, a sam knjaz je imao čiste ruke u razgovorima sa delegatima velikih sila. Konačno, Osmansko carstvo bilo je odlučno da vojno riješi pitanje odmetnutih provincija i probleme sa malom Crnom Gorom. Na ovaj potez Turska se riješila jer nije željela da ustukne pred jednim „narodićem“ od 100 000 duša, kako se slikovito izrazio jedan otomanski delegat, a uz to i na međunarodnom nivou potpomognuta Austrijom i donekle Britanijom.⁶⁷ Još početkom te godine osmanski ambasador u Beču, Kalimani izjavio je grofu Buolu da „Porta ne može više odlagati da silom obezbijedi svoje prava nad Crnom Gorom.“⁶⁸ Ovi potezi i namjere Turske podigli su novu buru i natjerali evropsku diplomatiju da još jednom uzdrhti pred otvaranje Istočnog pitanja.

sa <http://www.gallica.fr>.

⁶⁶ Dr Radoman Jovanović, *nav. djelo*, str. 95.

⁶⁷ Šifrovani telegram francuskog ambasadora u Carigradu Tuvnela francuskom ministarstvu spoljnih poslova od 28. IV 1858. – (navedeno u Andrija V. Lainović, *nav. djelo*, str. 26)

⁶⁸ *Journal des Debats politiques et literatures*, Paris, 26. II 1858, preuzeto sa <http://www.gallica.fr>.

Nespremni za nove potrese na Istoku, evropski diplomatski krugovi preduzeli su široku aktivnost pred Portom kako bi u koriјjenu sasjekli ideju o eskalaciji sukoba sa Crnom Gorom. Kao što smo pisali u prvom dijelu našeg rada, Francuskoј i Rusiji u naporima da suzbije tenzije i osigura mir u Hercegovini, neočekivano se pridružila Britanija svojim predlogom o razgraničenju između Crne Gore i Turske.⁶⁹ Iako su se tri velike sile složile oko tog predloga, Visoka Porta ga je odbacila u potpunosti, sigurna u svoj voјni trijumf.⁷⁰ Rat je bio neizbježan.

U maju 1858. godine desilo se ono što niko na evropskom kontinentu nije mogao da predvidi. Nadmoćna, i u ljudstvu i u tehničkoј opremljenosti, turska voјska pod komandom, iskusnog ali previše samouvjerenog, Husein-paše, 13. maja 1858. godine na Grahovcu doživjela je poraz. Ova pobjeda omogućila je knјazu Danilu da ponovo sa većom energijom izađe pred međunarodnu zajednicu i od velikih sila zatraži razrješenje statusa Crne Gore na osnovu prava stečenih na boјnom polju. Prve reakcije velikih sila bile su usmjerene ka stišavanju sukoba. Francuska je urgirala kod knјaza da ne naredi preduzimanje daljih neprijateljstava prema Turcima i prekine napredovanje ustanika dublje u Hercegovinu.⁷¹ Uporedo sa tim, Francuska se potrudila da bude izuzetno dobro obaviještena o toku bitke i

⁶⁹ *Ibidem*, Telegram vlade u Parizu ambasadoru Tuvnelu 8. maj 1858.

⁷⁰ Prema izvještaju Argiropula, tumača u ruskoј ambasadi u Carigradu svom ambasadoru Butunjevu, veliki vezir Ali-paša je situaciju okarakterisao kao pokušaj da se ponizi Turska i rekao da shvata zašto se Evropa zauzima za Grčku, kao domovinu Perikla i Demostena, ali da ne razumije njenu potrebu da brani jednu „malu varvarsku zemlju!“ (navedeno u Andrija V. Lainović, *nav. djelo*, str. 30)

⁷¹ *Instrukcije zvaničnog Pariza ambasadoru Tuvnelu, 17. maj 1858. godine*; (navedeno u Andrija V. Lainović, *nav. djelo*, str. 67)

veličini turskog poraza preko izvještaja koje su u Pariz poslali njeni konzuli Ekar iz Skadra i Vijet iz Mostara. Na kraju, knjažev sekretar Delari koji je bio u turskom taboru radi pregovora tokom bitke, u početku je proglašen mrtvim što se ispostavilo da nije istina i on je zdravo stigao nazad na Cetinje. Ipak, njegovo prisustvo izazvalo je podozrenje kod nekih velikih sila, posebno u Austriji, oko uloge Francuza za kojeg je smatrano da je po nagovoru knjaza poslat u turski štab kao diverzija. Ovakvim insinuacijama dio evropske javnosti, pošto je cijela stvar dospjela do štampe, koji nije bio naklonjen Crnoj Gori pokušao je pravdati osmanski poraz. Sam Delari je bio prinuđen da autorским tekstovima u nekoliko evropskih novina brani i sebe i Crnu Goru od ovakvih neistina. Za razliku od tih pokušaja, francuska štampa, kao i u ostalim frankofonim zemljama, je bila blagonaklona prema Crnoj Gori i njeni listovi objavljuju hvalospjeve o crnogorskoj hrabrosti na Grahovcu. Listovi *Journal des Debats* i *Le Nord* objavljuju članke o odjecima crnogorske pobjede, prvi u Rumuniji, a drugi iz Carigrada. Dok je Rumuniji, kao i širom Balkana, pobjeda na Grahovcu primljena sa oduševljenjem, u turskoj prijestonici ona je izazvala po riječima dopisnika „srdžbu i bijes“ i doživljena je kao narodna nesreća.⁷² Velika Porta se našla u bezizlaznoj situaciji. Vojni poraz pokazao je njene slabosti, dao je za pravo ustanicima da nastave sa svojom borbom i dao povod zastupnicima Crne Gore koji će nastaviti pritisak na nju za rješavanje odnosa između dvije zemlje. Uz to Porta se opravdano bojala da će Francuska i Rusija iskoristiti ovu priliku i priznati crnogorsku nezavisnost.

Evropska diplomatija bila je zatečena crnogorskom pobjedom na Grahovcu, izvojevanom protiv regularnih turskih trupa, tako da su neke velike sile pokušale da ospore ili bar umanje veličinu

⁷² Članak briselskog lista *Le Nord* iz Carigrada 19. maj 1858. godine; (navedeno u Andrija V. Lainović, *nav. djelo*, str. 171)

ove pobjede. Brzo se pribavši od početnog šoka, diplomate su nagovorile knjaza Danila da ne nastavi gonjenje Turaka. Kako bi spriječile dalju eskalaciju sukoba i možda opšti rat na Balkanu, velike sile su odmah povele žustru diplomatsku inicijativu. Uvidjevši da mora biti postignut dogovor po ovom pitanju, velike sile su tražile formiranje komisije koja će izvršiti razgraničenje između Turske i Crne Gore. Pošto se sada radilo u izmijenjenim uslovima i crnogorska pobjeda na Grahovcu se morala uvažiti i valorizovati, predstavnici velikih sila insistirali su kod Porte na prijedlogu razgraničenja prema stanju iz 1856. godine. Crnogorsko pitanje konačno je bilo predmet interesovanja cjelokupne evropske diplomatije što je i bio cilj međunarodnih napora knjaza Danila. Nakon nekih natezanja i diplomatske igre oko usaglašavanja stava, velike sile odlučile su da formiraju međunarodnu komisiju za razgraničenje, u koju bi ušli predstavnici pet velikih sila, s tim da tehnički dio komisije izade direktno na teren zajedno sa crnogorskim predstavnikom.⁷³ Da bi se i turska strana privoljela da pristupi radu komisije, tri sile – Francuska, Rusija i Britanija – dogovorile su se da održe demonstraciju svoje sile. Za to su poslali svoje brodove u Jadran kako bi pokazali Osmanskom carstvu svoju riješenost da ovo pitanje dovedu do kraja.⁷⁴ Koordinisanje ove akcije ipak nije moglo proći bez surevnjivosti između velikih sila. Rusija je htjela da slanjem svojih brodova istakne svoju ulogu u cijeloj stvari i stavi do znanja Cetinju da se njena volja mora poštovati pri rješavanju problema.⁷⁵ Povodom pristizanja flote u Jadransko more, knjaz Danilo piše caru Napoleonu kako bi mu prenio oduševljenje

⁷³ Dr Radoman Jovanović, *nav. djelo*, str. 114.

⁷⁴ *Ibidem*, str. 121.

⁷⁵ NMCG, ABO, Prinovljenoj spisi, fas.1858, dok. br 126. Petković – Butunjevu, 18/30. V 1858.

crnogorskog naroda pojavom francuske flote.⁷⁶ Tom prilikom francuski viceadmiral Žirijen de la Gravijer posjetio je Cetinje. Razgovor knjaza Danila sa francuskim oficirom najviše je zanimao rusku diplomatiju, pa ruski konzul iz Dubrovnika Petković, o tome potanko obavještava svoju vladu u nekoliko dopisa.⁷⁷ U skladu sa tim, od ruske vlade stižu instrukcije za konzula Petkovića da nikako ne odbija bilo kakav pokušaj knjaza Danila za uspostavljanje tješnjih veza sa Petrogradom.⁷⁸

Jedina sila koja je stala u odbranu prava Porte bila je Austrija. Ambasador bečkog dvora u Parizu upitao je Napoleona III zašto Francuska tako radikalno mijenja stav prema Crnoj Gori u odnosu na godinu ranije. Od cara je dobio odgovor da su sada stvari promijenjene nakon pobjede na Grahovcu.⁷⁹ Poseban značaj bici na Grahovcu dala je francuska i druga evropska štampa. Pariski list *Moniteur* 14. maja 1858. godine donosi na naslovnici veliki članak na ovu temu. U njemu pariski novinar kaže da dok se evropske sile trude da učvrste rezultate pariskog mira, vođene potrebom za očuvanjem reda i mira na kontinentu, bivaju iznenađene ponašanjem Osmanske carevine koja samo komplikuje situaciju iako ne može da ponudi ni nesporna prava ni motive za nužnost takve reakcije. U svom članku pariski novinar rastavlja komplikovanu situaciju na dva jednostavna pitanja: pravo Turske na sizerenstvo nad Crnom Gorom i pitanje vlasništva nad provincijom koju čas drže Turci, čas Crnogorci. Što se tiče prvog pitanja, kako ističe novinar, Otomanska imperija ima da

⁷⁶ NMCG-ABO, Prinovljeni spisi, fas. 1858, br. 128, Petković-butunjevu, 19/31. V 1858.

⁷⁷ NMCG-ABO, Prinovljeni spisi, fas. 1858, br. 132 i 22. VI (4. VII) 1858, br. 154. Petković – Knoringu, 2. V (6VII) 1858.

⁷⁸ NMCG-ABO, Prinovljeni spisi, fas. 1858, br. 1073, Gorčakov – Petkoviću, 27. III (8. IV) 1858.

⁷⁹ Dr. Vasilj Popović, nav. članak, str. 73.

ponudi samo pravo osvajača na crnogorsku teritoriju i prema tome ne može biti govora o njenom pravu na sizerenstvo. Po njemu, nevjerovatno je da Turska, nakon što su se određene sile žrtvovala u cilju da sačuvaju njen integritet i nezavisnost, može sebi da dozvoli da bude ponešena prijetnjom koju po njenu bezbjednost stvara jedna tako mala država. U tome on vidi slabost osmanske carevine i podsjeća da se ista obavezala pariskim ugovorom na poštovanje *statusa quo* po pitanju Crne Gore kako bi joj ostalo sizerenstvo nad Crnom Gorom ali da se knjaz Danilo tom prilikom lično obratio velikim silama kako bi opravdao svoja prava na nezavisnost. Nadalje tokom svoje posjete Parizu i prijema kod cara Napoleona III, knjaz se pozvao na svoja prava da se stavi pod zaštitu velikih sila.⁸⁰

Do kraja 1858. godine radila je međunarodna komisija za razgraničenje Crne Gore i Otomanske imperije. Njen rad protekao je u međusobnim nadmudrivanjima i diplomatskim igrama ambasadora velikih sila u Carigradu. Posljednja sjednica ambadorske konfenencije usvojila je 8. novembra 1858. godine konačnu mapu i liniju razgraničenja između dvije zemlje.⁸¹ Nakon završenog posla oko utvrđivanja granice Crna Gora se našla u pomalo specifičnom položaju. Naime, njene granice bile su usvojene od strane velikih sila i time zaštićene međunarodnim ugovorom, ali ona sama nije bila međunarodno priznata zemlja. Ipak, knjaz Danilo je sa olakšanjem gledao na sve do sada urađeno i smatrao da je time zatvoreno jedno veliko poglavlje u crnogorskoj istoriji. Zato se okrenuo domaćoj politici i sređivanju stanja u zemlji, a opet se ne odričući, ambiciozan kakav je

⁸⁰ Moniteur-ov članak je preuzeo i objavio *London Standard* preuzeto sa <https://www.britishnewspaperarchive.co.uk> Zanimljivo, Andrija Lainović u svojoj knjizi *Pobjeda na Grahovcu 1858. godine u spisima savremenika* ne spominje ovaj članak.

⁸¹ Dr Radoman Jovanović, *nav. djelo*, str. 186.

bio, grandioznih planova o crnogorskoj budućnosti.

Sa druge strane, naredne 1859. godine, Francuska se našla u centru jedne daleko ozbiljnije krize. Naime, u aprilu te godine počeo je rat za ujedinjenje Italije u kome su se sukobile, na ravnicama Lombardije, Kraljevina Sardinija i Habzburška monarhija. Francuska je prirodno, znajući intencije Napoleona III, odmah stala na stranu Pijemonta ispunjavajući dogovor koji je sa carem uglavio Kamilo Kavur u Plombijeru u julu 1858. godine.⁸² Ovaj sukob je, za razliku od crnogorskog pitanja, prijetio da potpuno poremeti raspored snaga u Evropi i dovede do opšteg rata između velikih sila. Iz tog razloga francuska diplomatija tražila je rješenje kako bi se Austrija obeštetila u slučaju gubitka italijanskih posjeda. Naravno, pored nebuloznih predloga da se habzburškoj kruni ustupi Egipat, jedino validno rješenje bilo je njeno teritorijalno proširenje na račun Turske. Francuske diplomate izradile su bile čitav plan raspada Osmanske carevine na četiri dijela od kojih bi neke Austrija mogla prisvojiti tokom vremena.⁸³ Ti planovi su u opticaju bili mnogo više nego što su se njihovi tvorci nadali. Dok su u Parizu to sve bili samo smionici planovi, u Torinu su pokušali da ih sprovedu u djelo. Revolucija na Balkanu, kako bi se okrenula pažnja Austrije, pijemontskim stratezima bila je idealna. U tim planovima Crna Gora je igrala veliku ulogu kao jedina tačka sa koje se mogla izvršiti invazija i napasti Turska. Čak su i vođene pripreme za iskrcavanje samog Garibaldija u Baru.⁸⁴ Ipak, ti planovi su bili nemogući i francuske diplomate su brzo raspršile nadanja svojih italijanskih kolega. Garibaldi će stići na Balkan i u Crnu Goru nekih sto godina poslije, ali kao ime jedne divizije.

⁸² Čedomir Popov, *nav. djelo*, str. 349.

⁸³ Dr. Vasilj Popović, *nav. djelo*, str. 79.

⁸⁴ NMCG, ABO, fond Danilo I, fas. 1858, Ekar – knjazu Danilu, 24. IV 1858.

*Uloga Francuske u prvom međunarodno priznatom
razgraničenju između Crne Gore i Osmanskog carstva
1859. godine*

Sa diplomatske strane, planovi Napoleona III o ujedinjenju Italije bili su mogući jedino uz pomoć Rusije. Savezništvom sa njom Drugo carstvo rješavalo je ne samo položaj Austrije već i Pruske. Car Franc Jozef i bečki diplomate još uvijek su se živo sjećale ruskih trupa u Budimpešti tokom Revolucije 1848/49. godine. Što se Britanije tiče, ona je i sama bila naklonjena italijanskoj stvari, a Napoleon se potrudio da podršku za svoje planove dobije od kraljice Viktorije prilikom njene posjete Šerburu 1858. godine. Pored očite namjere da pomogne Kraljevini Sardiniji u izbacivanju Habzburga sa Apeninskog poluostrva, planovi Napoleona III i Kavura su se bitno razlikovali, pa tako i dolazi do poteškoća u postizanju jedinstvenog plana akcije. Mnogi istoričari do sada ovo su tumačili kao proizvod neodlučnog karaktera Luja Napoleona i manjka njegove jasne koncepcije po ovom pitanju. U stvari, radi se o tome da francuski car razmišlja isključivo na fonu interesa svoje zemlje. Iz tog razloga, Napoleon ne želi odmah i po svaku cijenu sukob sa Habzburškom monarhijom, kao jednom velikom silom, čiji ishod može biti neizvjestan i dovesti do nesagledivih posljedica po cijeli kontinent. Njegov plan je da diplomatski izoluje Austriju i tako je prisili na ustupke u Lombardiji na račun Pijemonta. Takođe svjestan unutrašnje situacije u Francuskoj, njegovog koketiranja sa konzervativnom strankom koja ga je i dovela na vlast, pokušava da van tog sukoba zadrži Napulj i Papsku državu. Za razliku od njega, kralj Vitorio Emanuele i Kavur znaju da bez pobjede na bojnom polju protiv Austrije nikada neće biti osigurane granice nove italijanske države.

Otprilike, može se reći da je Pijemont u tom trenutku bio u sličnoj poziciji kao i Crna Gora prije bitke na Grahovcu. Uz to, tu je bio i treći faktor u vidu pokreta Karbonara na čelu sa Garibaldijem i Macinijem sa njihovim grandioznim planovima. Čak ni Kamilo Kavur, iako veliki idealista i ispunjen snom o ujedinjenju, kao realističan političar nije računao na ujedinjenje sa teritorijama južno od Arna. Nestrpljenje Austrije koja se brzo pleto odlučila da uđe u rat, dalo je povoda Francuskoj da lakše interveniše na strani Sardinije. Napoleonov entuzijazam povodom rata, uz sjećanje na pohod Napoleona I 1796. godine, dobio je na snazi sa nekoliko uspjeha od kojih su najvažniji bili oni kod Međente (4. juna) i Solferina (24. juna). Ovi uspjesi bili su više plod lošeg vođstva i nesposobnosti austrijskih komandanata nego ratne mudrosti samog Napoleona III. Upravo u času kada je nacionalni zanos Italijana bio na samom vrhuncu, Napoleon se odlučio da sa carem Francem Jozefom potpiše primirje u zamku Vilafranki 11. jula 1859. godine. Suprotno revolucionarnim željama ovoga puta prevagu je odnijela čista politika. Luj Napoleon je postupio kao imperator jedne velike kolonijalne sile. Prijateljski upozoren od strane Rusije da postoji opasnost od upada Pruske preko Rajne, sada kada je glavnina francuskih snaga van zemlje, Bonaparta je odlučio prekine svoju ratnu kampanju. Ovo je takođe odgovaralo austrijskom caru kojem je svakako lakše padalo da bude poražen od vodeće evropske sile nego od narodnog revolucionarnog pokreta pa je i on jedva dočekao priliku da potpiše mir. Dvije velike sile sporazumjele su se međusobno o podjeli teritorija i uticaja ne miješajući one o kojima se zaista radilo i preko čijih leđa je rat zapravo vođen, same Italijane. Epoha liberalizma je bila gotova, nova epoha imperijalizma je upravo počinjala.

Napoleon III se povukao iz Italije ostavljajući sada prostor Pijemontu da završi započeti posao. Već naredne godine, Gari-

baldi koristi ustanak na Siciliji i odlučnom vojnom kampanjom *Il mille* obračunavao se sa kraljem Napulja, Frančeskom II. Uz prećutni blagoslov Francuske i druga faza rata je bila riješena i stvorena je nova ujedinjena Kraljevina Italija 1861. godine. Van njene teritorije ostala je samo Venecija koja je još bila pod Austrijom i Rim pod upravom pape.⁸⁵ U času velikog nacionalnog trijumfa Italiju je pogodila i tragedija. Centralna ličnost cijelog *Rizordimenta* Kamilo Kavur umro je 6. juna 1861. godine.

Sa druge strane Jadrana, slično se desilo i u Crnoj Gori. Francuska podrška Crnoj Gori, preko konzula u Skadru, bila je nedvojbeno ali se zasnivala na zaštiti od eventualne turske agresije, poput one iz 1853. godine. Situacija se mijenja kada Crna Gora treba da valorizuje svoje uspjehe protiv Osmanskog carstva. Slično kao u Italiji, čim je došlo do preokreta Napoleon III je pokušao da se izvuče iz tih događaja. Jedno je bilo braniti od uništenja jedan mali narod pred agresijom velike Carevine i praviti se human u očima hrišćanske Evrope, a sasvim drugo, priznavati jednu novu državu nauštrb Otomanske imperije i time rizikovati trgovinske veze i veliki uloženi kapital svojih građana u Tursku.

Nakon velikog trijumfa na Grahovcu, završenog razgraničenja sa Turskom, u času kada je trebalo voditi zemlju u neku bolju budućnost, od posljedica atentata umro je knjaz Danilo Petrović Njegoš. Vlast preuzima, prema njegovoj želji, sinovac Nikola Mirkov, mada do njegovog punoljetstva realnu vlast vrši veliki vojvoda Mirko.

Refleksije francusko-ruskog približavanja na prilike u Crnoj Gori

Eskalacija sukoba u Italiji i pobjede Garibaldijevih trupa nije su bile skroz po volji zvaničnog Pariza. Štaviše, pokazale su da

⁸⁵ Čedomir Popov, *nav. djelo*, str. 359.

francuska diplomatija nije u stanju da zadrži nacionalni i revolucionarni pokret Italijana pod kontrolom i da lagano gubi konce u cijeloj priči. Sve ovo doprinijelo je da Drugo carstvo počne polako da gubi svoj prestiž u međunarodnim odnosima i status prve sile u Evropi.⁸⁶ Čak je i njen saveznik ruski car otišao na sastanak sa austrijskim carem Francom Jozefom i pruskim regentom Vilhelmom u Varšavu. Reakcija Francuske na ovo bio je jedan memorandum koji se ticao italijanskog i istočnog pitanja kojeg je na brzinu sastavio ministar Tuvenel 25. septembra 1860. godine. U njemu se Francuska obavezuje da će ostati neutralna ukoliko Italija napadne Austriju u Veneciji, a što se tiče Balkana ponudila je Rusiji da se sudbina evropskog dijela Osmanske carevine rješava u dogovoru sa svim silama, tako što će se zalagati da nijedna sila ne dobije proširenje na tim teritorijama.⁸⁷ Rusija je bila oduševljena ovim stavom Francuske smatrajući da će joj to ostaviti odriježene ruke za dalji upliv na Balkan i ponovo se čvrsto vezala za Napoleona III.

U praksi, novi sporazum, makar samo i usmen, između Francuske i Rusije značio je zadržavanje francuskog uticaja posebno u Crnoj Gori. Kako je na Cetinju došlo do velikih promjena nakon smrti knjaza Danila, francuska diplomatija počela je da strijepi da li će i nova vlast nastaviti sa politikom koju je započeo prethodni gospodar. U jednom pismu francuskog ambasadora iz Carigrada u to se izražava jasna sumnja.⁸⁸ Ipak, kako smo u prethodnom poglavlju već istakli, prilikom stupanja na prijesto knjaza Nikole, uticaj konzula Ekara bio je nepomućen i on se lično založio za njegov izbor. Odmah po stupanju na vlast knjaz Nikola piše caru Napoleonu III kako bi ga uvjerio da će Crna Gora nastaviti sa svojom politikom oslanjanja na Drugo

⁸⁶ Dimitrije Dimo Vujović, *nav. djelo*, str. 32.

⁸⁷ A. Dž. P. Tejlor, *nav. djelo*, str. 138.

⁸⁸ Dimitrije Dimo Vujović, *nav. djelo*, str. 35.

carstvo. Car je na ovo pismo pozitivno odgovorio i toplo čestitao knjazu Nikoli na izboru. Uz to car je odobrio godišnju pomoć Crnoj Gori od 250.000 franaka.⁸⁹ Najveća briga francuske diplomatije u datom momentu bila je kako da se zadrži mir između Crne Gore i Turske, jer u situaciji ponovnog pregrupisanja i raspodjele savezništava u Evropi novi nemiri nijesu bili potrebni nikome. Zato je Ekar uložio puno truda da od novog knjaza i svih senatora dobije garancije sa crnogorske strane da neće biti novih upada i provokacija preko granica. Isto tako i mladi knjaz Nikola potrudio se da zadrži prijateljstvo i naklonost pariskog dvora Crnoj Gori i lično je pisao ministru Tuvenelu uvjeravajući ga da će nastaviti sa politikom oslanjanja na Drugo carstvo koju je započeo njegov stric.⁹⁰ Takođe, kako bi učvrstio svoju vlast i na međunarodnom planu, knjaz Nikola odlučuje da pošalje svoje najuglednije državnike u diplomatske misije kako bi obezbijedili podršku Crnoj Gori i njenom mladom vladaru. Tako je u Petrograd poslat vojvoda Petar Vukotić, a u Pariz vojvoda Ivo Rakov Radonjić. Vojvoda Ivo Rakov naišao je u Parizu, u stvari u Marseju gdje se nalazio car Napoleon III, na gostoljubiv i pozitivan prijem, a tom prilikom je i bogato obdaren. On je uspio da kroz razgovor sa samim carem izloži novu poziciju Crne Gore i čuje francuske stavove po pitanju daljeg njenog angažmana oko tog pitanja. Napoleon se posebno interesovao kod crnogorskog vojvode oko ubistva knjaza Danila i naglasio svoju i brigu carice Evgenije o daljem statusu knjaginje Darinke. Nakon posjete Iva Rakova Parizu, francuska diplomatija je smatrala da je ponovo uspjela da pridobije Crnu Goru pod svoj uticaj, pa je konzul Ekar preduzeo konkretne korake u pravcu daljeg stabilizovanja odnosa između Crne Gore i Turske.

⁸⁹ *London Standard*, 21. septembar 1860. godine, preuzeto sa <https://www.britishnewspaperarchive.co.uk>

⁹⁰ Dimitrije Dimo Vujović, nav. djelo, str. 36.

Ohrabren prijemom izaslanika turskog guvernera Albanije Abdi-paše, Paska Vase na Cetinju, Ekar je pomislio da je nastupio povoljan trenutak za razrješenje pograničnih sporova. Ipak, turska politika prema Crnoj Gori nije bila miroljubiva i bila je opterećena teritorijalnim aspiracijama, pa do takvih rješenja nije ni moglo doći. Iako je pokušaj normalizovanja odnosa propao, francuskom konzulu u Skadru je pošla od ruke jedna druga stvar. Naime, uspio je da osujeti planove knjaza Nikole i njegovog oca vojvode Mirka da se dalje povežu sa Italijom.⁹¹ Ovo zbližavanje nije bilo po volji ni Rusiji.

* * *

Drugo carstvo Napoleona III, za razliku od nekih drugih velikih sila Evrope, imaće mnogo dinamičniji odnos sa narodima Balkana. Na početku ovog perioda, francuska diplomatija proklamovaće kao jedan od svojih spoljnopolitičkih ciljeva zaštitu interesa malih naroda u Evropi. To će mnogima od njih dati nadu i okrenuće ih prema Parizu. Kao jednu od važnih tačaka za svoju bliskoistočnu politiku Francuska je vidjela Crnu Goru. Zato šalje svoje emisare na Cetinje i uspostavlja konzulat u Skadru. Dok se Velika Britanija mirila i pragmatično držala stava da je Crna Gora jednostavno eksponent Rusije, Francuska je pokušala da to izmijeni i za ostvarivanje tog zadatka povelu živu diplomatsku akciju preko svog konzula Ijasenta Ekara. No, pored zalaganja za prava malih naroda, Francuska vodi zaštitničku politiku i prema Osmanskoj carevini. Za vladavine Napoleona III, Francuska je najveći kreditor Turske. Zato će njeni interesi korespondirati sa zaštitom investicija francuske krupne buržoazije na Istoku. To će u Parizu stvoriti jednu čudnu simbiozu koju neki autori nazivaju liberalnim katolicizmom, u kojoj će glavnu riječ voditi preporođena Crkva i bankarska oligarhija Rotšilda.

⁹¹ *Ibidem*, str. 44.

Što se tiče Crne Gore, njena politika približavanja Francuskoj nije bila odraz neke posebne želje ili htjenja knjaza Danila, već promišljen diplomatski potez uslovljen razvojem situacije na međunarodnoj sceni nakon Krimskog rata. Porazom Rusije kod Sevastopolja, Crna Gora ostaje bez zaštitnika među velikim silama, sa gorkim ali živim sjećanjem na prvi Omer-pašin pohod 1852/53. godine. Stvaranje političkog oslonca na Francusku i napuštanje tradicionalnih veza sa Rusijom, koštaće knjaza Danila glave. U tome mu nije pomoglo ni političko zbližavanje Francuske i Rusije nakon Pariske mirovne konferencije. Zato će prve godine vladavine knjaza Nikole biti jedna vrsta političkog vakuuma u kojem se Crna Gora našla. To se najbolje reflektovalo u uslovima mira nametnutim po okončanju Druge Omer-pašine vojne. Nevoljno francusko-rusko savezništvo ipak je izdejstvovalo ublaženje tih odredaba i relativno povoljan rasplet po Crnu Goru. Napuštanje oslonca na Francusku nije automatski značilo vraćanje pod rusku zaštitu, već će normalizovanje odnosa sa Rusijom morati da sačeka posjetu knjaza Nikole Petrogradu 1868. godine. Ubrzo nakon toga, pod udarcima Bizmarkove Pruske, nestalo je Napoleonovog carstva, blještavog dvorca na staklenim temeljima.

ŠTEDIMLIJA I HRVATSKA PRAVOSLAVNA CRKVA U NDH

Željko Karaula

Based on archival sources and relevant literature, the paper describes the establishment of the Croatian Orthodox Church (HPC) in the Ustasha Independent State of Croatia (NDH) in June 1942 and the role that the Montenegrin-Croatian publicist Savić Marković Štedimlja (1907–1971) had within the HPC on a political and propaganda field at the behest of the NDH regime. His articles and discussions (but also practical organizational work on the opening of new HPC churches) both in the newsletters of the NDH newspapers and in the HPC newspapers and calendars had the task of creating the political ideology of that Church "in Ustasha guise" which was primarily created in the function of "pacification" of the Serbian population after the Ustasha authorities saw that they would not be able to contain the partisan uprising in the territory of the NDH, but also for the purpose of interpreting the history of the Orthodox population in the NDH, where it is mostly emphasized its predominant non-Serbian ethnogenesis. Štedimlja, in a series of discussions in the HPC newsletters, deals with the Serbian Orthodox Church and its equating of Orthodoxy with Serbia.

Neuspjeh ustaškog režima u rješavanju „srpskog pitanja“ na području NDH ekstremnim mjerama (masovna ubojstva, koncentracijski logori, iseljavanja, vjerski prijelazi na katoličanstvo, ukidanje nadležnost SPC nad pravoslavnim stanovništvom u NDH) prisilili su ustaške vlasti, pod njemačkim priti-

skom, početkom 1942. na relativnu promjenu dotadašnje politike represije i uvođenje nove politike „pacifikacije“ prema srpskom stanovništvu koje je činilo oko trećine stanovništva države, oko dva milijuna njezinih stanovnika. Namjera da se ublaži teror nad Srbima bila je posebno motivirana sve bržim i većim rastom partizanskog (i četničkog) pokreta na području NDH. Zato je novi korak u politici NDH prema Srbima bila ideja o osnivanju Hrvatske pravoslavne crkve (HPC). Naime, Pavelićevom odredbom od 18. travnja 1941. ukinut je naziv „srpska pravoslavna vjera“, te je vraćen naziv koji se koristio prije 1918. godine u hrvatskim zemljama – „grkoistočna vjera“. Bio je to, prema Kljaiću, samo dijelić „u općem nastojanju“ novog režima NDH „da se izbriše cjelokupna ostavština Kraljevine Jugoslavije“.¹

Treba napomenuti da ideja osnivanja Hrvatske pravoslavne crkve nije nastala u NDH. Prema povijesnim izvorima, začetnik ideje o takvoj crkvi bio je hrvatski revolucionar iz 19. stoljeća Eugen Kvaternik. Naime, kada je 3. prosinca 1861. bio na primanju kod hrvatskog bana Josipa Šokčevića, zapisao je u svoj dnevnik: „Natuknuh mu potrebu patrijarhata Hrvatske pravoslavne crkve“.² U jeku zanimanja za trijalistički preustroj Austrougarske monarhije, publicist Niko Bjelovučić predlagao je uspostavu dviju pravoslavnih crkava: jedne za Srbe, koja bi se i dalje zvala SPC, i druge za pravoslavne Hrvate, koja bi se zvala HPC. Također je Zemaljska vlada u Sarajevu za vrijeme Prvog svjetskog rata 1915. godine bila sastavila nacrt zakona o

¹ Stipe KLJAIĆ, *Nikada više Jugoslavija*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2017, 344.

² Cherubin ŠEGVIĆ, *Drugo progonstvo Eugena Kvaternika. Godine 1861–1865*, Izdanje knjižare i papirnice u korist „Kluba Ćirilo-Methodskih zidara“ (Šimunić i drugi), Zagreb, 10, Ivan MUŽIĆ, *Pavelić i Šepinac*, Logos, Split, 1991, 17.

Pravoslavnoj crkvi u BiH, u čijem nazivu ne bi bilo srpskog imena.³

Kad program iseljavanja i fizičkog uništenja srpskoga pravoslavnog stanovništva, a potom i prijelazi pravoslavaca na katolicizam nisu uspjeli, rješenje se tražilo u uspostavi Hrvatske pravoslavne crkve kao sredstva odmicanja pravoslavnog stanovništva od nacionalne identifikacije sa srpstvom. Najvjerojatnije su tu ideju potaknuli Nijemci. Naime, povjerenik Abwehra Artur Haeffner u izvješću od 14. lipnja 1941. ističe da Pravoslavna crkva u NDH „treba da dobije priznanje, koje joj je za sada uskraćeno, pod uvjetom da prestane da bude srpska nacionalna crkva i da se formira u skladu s nacionalnim karakterom hrvatske države“. Slično je također pisao i veleposlanik Njemačke u NDH Siegfried Kasche u Berlin početkom rujna 1941. kada je sugerirao mjere koje bi pomogle smirivanju situacije u zemlji, a među njima bi bilo i osnivanje posebne Hrvatske pravoslavne crkve neovisne od SPC. Ali tada ta mjera nije bila konkretizirana.⁴ Nijemci su također smatrali da bi osnivanje HPC, davanje građanskih prava svim pravoslavcima donekle zaustavilo njihovo pridruživanje partizanima i četnicima i sve jače pružanje otpora.⁵ Tako misli i engleski povjesničar Marcus Tanner: „Hrvatska pravoslavna crkva nastala je zbog gubitka značajnog dijela teritorija u korist partizana i četnika, kao i dodatnog njemačkog pritiska zbog sve većeg bezvlašća u zemlji uzrokovanog progonom Srba, zbog čega se je

³ Jure KRIŠTO, *Sukob simbola. Politika, vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Globus, Zagreb, 2001, 247.

⁴ KRIŠTO, *Sukob simbola. Politika, vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 176, Bogdan KRIZMAN, *NDH između Hitlera i Musolinija*, Globus, Zagreb, 1986, 167.

⁵ Petar POŽAR, *Hrvatska pravoslavna crkva u prošlosti i budućnosti*, Naklada P.I.P. Pavičić, Zagreb, 1996, 109.

ustupak Srbima smatrao potrebnim“.⁶

Određeni proboj u tu problematiku napravio je nedavno ruski povjesničar Škvarovski koji navodi da je konkretnu ideju o stvaranju HPC u NDH, prema sačuvanim njemačkim arhivskim dokumentima, prvi put spomenuo u prosincu 1941. njemački izaslanik u Zagrebu Siegfried Kasche u poruci Berlinu. Nakon toga je slijedio pritisak njemačkih predstavnika prema Paveliću nakon čega je vlada NDH pod vodstvom njemačke službe sigurnosti (SD) u NDH izradila projekt Hrvatske pravoslavne crkve. „Stvarni organizator „projekta“ stvaranja hrvatskog pravoslavlja bio je šef njemačke sigurnosne službe (SD) Hans Helm. U tom planu aktivno je sudjelovao povjerenik VI Ogranka SD u NDH Adalbert Kungel i njemački specijalist za rusku emigraciju M. Schumacher. Potonji je pregovarao s mnogim ruskim emigrantima, od kojih se protođakon Aleksij Borisov pokazao kao osobiti pobornik stvaranja HPC.“ Tijekom veljače 1942. održano je niz sastanaka njemačkih predstavnika s Pavelićem po tom pitanju.⁷ Ovi navodi se potpuno slažu s navodima povjesničarke Fikrete Jelić-Butić da je njemačka inicijativa bila presudna za osnivanje HPC.⁸

U travnju 1942. njemački agenti Hans Helm i Adalbert Kungel su i pronašli novog kandidata za poglavara HPC uz pomoć bivšeg pravoslavnog svećenika Miloša Obrkneževića.⁹ Slojevitije

⁶ Marcus TANNER, *Croatia: A Nation Forged in War*, Yale University Press, 2010, 132.

⁷ Bundesarchiv Berlin (BA), R 901/69301. Bl. 77–81, ШКАРОВСКИЙ М. Создание и деятельность Хорватской Православной Церкви в годы Второй мировой войны, 2007, 234–245. Također: https://sedmitza.ru/data/975/993/1234/221_262.pdf (pristup 1. IX 2023.)

⁸ Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska: 1941–1945*, Liber, Zagreb, 1978, 176.

⁹ POŽAR, *Hrvatska pravoslavna crkva u prošlosti i budućnosti*, 139.

tumačenje osnivanja HPC dao je američko-hrvatski autor Jozo Tomasevich kada je napisao: „(...) iako je Crkva (HPC op a.) osnovana kao način smirivanja preostalog srpskog pravoslavnog stanovništva u NDH, ona je u konačnici bila sredstvo za uništavanje vjerskih, kulturnih i nacionalnih veza između Srba u Srbiji i Srba u NDH jer ustaše nisu mogli ostvariti svoj cilj istrebljenja cjelokupnog srpskog stanovništva NDH. Progoni Srba trajali su i nakon njezina osnivanja, iako nisu bili tako intenzivni kao prije.“¹⁰

Očito je stvaranju HPC uglavnom doprinijela međunarodna političko-vojna situacija, kako na frontu Njemačke prema SSSR-u koji je krajem 1941. godine bio izrazito nepovoljan, te spoznaja da se politikom i represijom nije mnogo postiglo u rješavanju „srpskog pitanja“ u NDH. Naime, Nijemci su nakon što su razbili Jugoslaviju povukli skoro sve svoje snage radi napada na SSSR, te ostavili na području NDH samo neznatne snage. 718. pješadijsku diviziju i četiri strjeljačka bataljona (Landesschuetzen) te je „teret okupacije“ prepušten Talijanima. Međutim, oni su na ovom području imali znatne gospodarske interese – eksploataciju rudnih bogatstava ovog područja što je bilo jako važno za njemački ratni stroj i industriju. Neposredno prije rata Jugoslavija je pokrivala veliki dio njemačkog uvoza boksita, bakra, željezne rude, cinka i antimona. Samo u studenom 1941. Treći Reich je pokrivao 25% svojih potreba aluminijske produkcije boksitom s područja NDH. Nakon partizanskog ustanka u NDH i ostatku bivše Jugoslavije oni su izgubili pristup velikom području gdje su se nalazila rudna bogatstva, a osim toga bili su prisiljeni i odvajati određene snage za suzbijanje ustanka koje su dolazile s istočnog fronta gdje su bile

¹⁰ Jozo TOMASEVICH, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: Occupation and Collaboration*. Stanford: Stanford University Press, 2001, 547.

neophodno potrebne.¹¹ Stoga je njemačko vodstvo – Ministarstvo vanjskih poslova Trećeg Reicha i njemačko poslanstvo u Zagrebu vršilo pritisak na vodstvo NDH da promjeni svoj represivni pristup prema srpskom stanovništvu koje je zbog toga činilo ogromnu većinu ustanika.

No, postoje autori koji i dalje tvrde da je osnivanje HPC bila autohtona ideja Pavelića i njegovih najbližih suradnika jer su uvidjeli da neće moći provesti svoju prvotnu politiku istrebljenja srpskog stanovništva u NDH, te su uvidjeli sve veći metež u državi kao posljedicu toga.¹² Osim toga, neki ugledni članovi HPC, kao Miloš Obrknežević i Savić Marković Štedimlja,¹³

¹¹ Detaljnije: Slavko F. ODIC, *Neostvoreni planovi*, Naprijed, Zagreb, 1941, 23–39, Jozo TOMASEVICH, *Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941–1945: okupacija i kolaboracija*, EPH, Zagreb, 2010.

¹² Vidi npr.: Ivan MEŠTROVIĆ, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Knjižica Hrvatske revije, Buenos Aires, 1961, 364.

¹³ Štedimlja, Savić Marković, publicist (Stijena kraj Podgorice, 13. I 1906. – Zagreb, 25. I 1971). Nakon završene gimnazije u Leskovcu (1930) nastanio se u Zagrebu, gdje je objavljivao književne kritike, publicističke i kulturnopovijesne radove. Bio je pobornik crnogorske samostalnosti i protivnik velikosrpskih pretenzija. U djelu *Crvena Hrvatska* (1937) iznio je teoriju o etnogenezi Hrvata i Crnogoraca, te misao da je Crna Gora ostatak Crvene Hrvatske. Tridesetih godina djeluje u Zagrebu kao ljevičarski intelektualac, da bi se slijedom svoga zagovarjanja crnogorske autohtonosti održao i u javnom životu NDH. Za NDH 1941. osnovao je Crnogorsko nacionalno vijeće i Ured Crnogoraca u Zagrebu te 1942. nakladničku kuću Europa Verlag. Politički se angažirao u osnivanju Crnogorskoga državnoga vijeća, kojemu je na čelu bio S. Drljević. Potkraj 1944. otišao je u Austriju, a 1945. sovjetske su ga vojne vlasti internirale u Sibir. Nakon povratka (1955) bio je izručen jugoslavenskim vlastima te je do 1959. bio u zatvoru. Značajnija djela: *Crna Gora u Jugoslaviji* (1936), *Osnovi crnogorskog nacionalizma* (1937), *Kulturnopolitička razmatranja* (1939), *Prilozi za nacionalnu, političku, ekonomsku i kulturnu povijest Crnogoraca* (I–II, 1969), *Deset godi-*

tvrdili su kasnije da je sama Srpska pravoslavna crkva (SPC) željela uspostavu HPC kao privremeno rješenje kako bi se spasilo što više srpskog stanovništva, te su neki prognani episkopi SPC i svećenici izrazili želju da se vrate u NDH kako bi pomogli organizaciji nove Crkve. Obrknežević piše: „Preko metropolita Josifa koji je bio u vezi sa patrijarhom Gavrilom,¹⁴ patrijarh nam je poručio da treba da učinimo sve da se sredi i normalizuje stvar pravoslavlja u novoj hrvatskoj državi“. Moguće je da su se iz vrha SPC čuli i takovi glasovi, ali se SPC kao institucija s time nije složila. Naime, Sveti arhijerejski sinod SPC donio je još u travnju 1942. odluku kojom se proglašava nezakonitost osnivanja HPC, te se ona treba smatrati šizmatičkom.¹⁵

Štedimlja je dosta poslije rata u pismu povjesničaru Ivanu Mužiću (25. XII 1968) tvrdio da je Vatikan tražio da se osnuje HPC, te da su tražili da predvodnik te crkve bude „jedan svećenik udovac, koji je u Budimpešti na univerzi predavao crkveno pravo, za mitropolita. Ali je taj odbio ponudu. To je bio pravi Srbin iz Mađarske.“ Dalje u pismu Štedimlja navodi da se onda pojavio neki „delikvent“ poslan iz Beograda, po Štedimlji vjerojatno agent Nedićeve vlade, koji je predložio da on dovede

na u gulagu (I–II, 2004), *Zavjere protiv svjetskoga mira* (2005). <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=59903> (pristup 1. IX 2023). Detaljnije o Štedimlji: Željko KARAULA, *Drljević (1884–1945) – politička biografija*, Crnogorski kulturni forum – DANU, Cetinje, 2022, Danilo RADOJEVIĆ, Uvodna studija. U: *Tri zabranjene knjige Savića Markovića Štedimlje*. DANU, Podgorica, 2008, 5–43.

¹⁴ Gavril Dožić, patrijarh Srpske pravoslavne crkve.

¹⁵ POŽAR, *Hrvatska pravoslavna crkva u prošlosti i budućnosti*, 109. Zanimljivo da su njemačke sigurnosne službe SIPO i SD u okupiranoj Srbiji onemogućile srpskoj crkvenoj pravoslavnoj hijerarhiji da taj sud iznesu javnosti ni svojim crkvama u inozemstvu. TOMASEVICH, *Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941–1945: okupacija i kolaboracija*, 602.

„pravog mitropolita“. Navodno je za to od vlade NDH dobio „dosta novaca“, te je nakon toga u jednom samostanu na Fruškoj Gori pronašao ruskog emigranta „kozaka, Germogena, senilnog starca i doveo ga u Zagreb. Predveo ga je Paveliću i ovaj je s njim dugo razgovarao.“¹⁶ Ova Štedimlijina naknadna informacija djeluje posve neuvjerljivo.

Bez obzira na razloge i vrijeme nastanka ideje o HPC, službeno ju je objavio Pavelić u Saboru NDH 28. veljače 1942, istaknuvši sljedeće: „Nije istina da hrvatska država nastoji, da pravoslavne prevede na katoličku vjeru. To nije politika. To je pušteno svakome na volju. (...) U pravoslavlje ne dira nitko, ali u hrvatskoj državi ne može biti SPC. Zašto? Zato, jer su svugdje na svijetu pravoslavne crkve nacionalne crkve. SPC je dio srpske države Srbije. (...) Ali ako crkvena organizacija nije internacionalna, ako je partikularna, onda može biti samo nacionalna hrvatska, samo takva koja u svome duhovnom životu vrši i uživa potpunu duhovnu slobodu, slobodu savjesti, ali u svim drugim stvarima mora biti pod nadzorom hrvatske države i njenih ovlasti“.¹⁷

Konačno ustrojstvo Hrvatske pravoslavne crkve dovršeno je u početku lipnja 1942. godine kada je donesen Ustav HPC. Poglavarom HPC-a Grigorij Ivanović Maksimov je imenovan 2. lipnja, a ustoličen je 7. lipnja 1942. u pravoslavnoj crkvi Svetog Preobraženja u Zagrebu u nazočnosti najviših državnih dužnosnika NDH, čime je uveden u kanonski posjed mitropolije. Kao mitropolit („mitropolita Zagrebačke mitropolije“) dobio je ime Germogen. U suštini novi mitropolit HPC Germogen bio je

¹⁶ Danilo RADOJEVIĆ, Pisma S. M. Štedimlje dr. Mužiću, *Matica*, br. 66, ljet 2016, 483, POŽAR, *Hrvatska pravoslavna crkva u prošlosti i budućnosti*, 147.

¹⁷ Hrvoje MATKOVIĆ, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*. Naklada Pavičić, Zagreb, 2012, 114.

samo figura u rukama ustaške i njemačke vlasti. On uskoro biva okružen ljudima koji su provodili ustaške i njemačke naloge u radu HPC poput Alekseja Borisova (protojerej HPC), Serafina Kupčevskog (eparhijski namjesnik i paroh zagrebački HPC), Petra Lazića (predsjednik pravoslavne crkvene općine HPC u Zagrebu), Joze Cvijanovića (protojerej HPC i upravitelj pisarnice HPC), Radoslava Glavaša (odjelni pročelnik u Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja NDH), Miloša Obrkneževića (tajnik mitropolita HPC) i Savića Markovića Štedimlje.¹⁸ Štedimlja je pridodan HPC kao njen propagandist i ideolog očito više sa ustaške nego njemačke strane. Srpski publicisti Svetozar Lozo i Milenko Doder koji su imali pristup obavještajnim dokumentima UDBE na novinarski način su objasnili Štedimljinu ulogu unutar HPC:

„Nakon izvesnog vremena kada se Germogen nalazio kod Pavelića u njegovoj rezidenciji na Rebru, došli su kod njih Andrija Artuković i Savić Marković Štedimlja. Pavelić se tada, očigledno obradovan dolaskom gostiju, obratio mitropolitu Germogenu: „Eh! Evo ih! Uzviknuo je u tom trenutku Pavelić. To sam zaboravio da vam kažem, gospodine arhiepiskope. Ovo je Savić Marković Štedimlja, novinar, prvo pero Zagreba. On će vam biti desna ruka. A ovo je Andrija Artuković, ministar unutrašnjih poslova. Artuković nikako nije htio da vam dade Štedimlju. To je njegov najbolji čovjek u odjelu za propagandu. Tek na moje navaljivanje ustupio ga je i vama. Nadam se da ćete s njim dobro surađivati. Vi ćete za crkvene, vjerske poslove, naći popove, a sve svjetovne stvari, posebno propagandu, voditi će Štedimlja... Imat ćete svoje novine. Razumijete li?! Novine?!

¹⁸ Hrvatski državni arhiv (HR-HDA), fond 1561, SDS RSUP SRH, br. 002.7, Zapisnici sa saslušanja Germogena Maksimova, patrijarha Hrvatske pravoslavne crkve u NDH, Kopije prijava državnom tužiocu protiv Germogena i drugih, Iz arhiva H. Helma – izvješća I i II dio.

Štedimlija je u tom pravcu već nešto poduzeo. Majstor je on za to. Vidjet ćete. Ljuti je neprijatelj komunista, naših zajedničkih neprijatelja. A pravoslavac je, uz to. Vidite da nije istina da mi progonimo pravoslavce. Evo vam Štedimlija. Pravoslavac. Stoji pred vama. Nitko nam neće moći predbaciti da vašu štampu i propagandu vodimo mi ustaše, ili, recimo, neki katolik. Bože sačuvaj. Mi smo o tome mislili. Vaše crkvene novine uređivat ćete vi, pravoslavci. Mi se u to nećemo mješati.“¹⁹

I stvarno je Štedimlija već od sredine 1942. počeo pisati propagandne članke o HPC u listovima NDH, a kasnije i u glasilima HPC. Tako je u režimskom listu *Za Dom* (br. 19, 9. IV 1942) objavljen Štedimlijin članak „Osnutak Hrvatske pravoslavne crkve“, a zatim je, poslije Germogenovog ustoličenja, Štedimlija napravio s novim mitropolitom u istom listu (br. 31, 15. VI 1942) i razgovor pod naslovom „Hrvatski pravoslavni vjernici zahvalni su Poglavniku“. Ovdje je donesena i kraća biografija novog mitropolita HPC. „Mitropolit zagrebački nije nova osoba u hijerarhiji pravoslavne crkve. Rođen u Rusiji, na Donu, pravi je izdanak pravoslavnih donskih kozaka, koji se odlikuju ne samo svojom hrabrošću i junaštvom, nego čeličnim značajem i odanošću svojoj vjeri... Za revolucije, a u ratu protiv boljševika, bio je ujedno episkop donske armije, te dobio arhiepiskopiju jekatarinoslavsku i novomoskovsku. Uslied povlačenja donske armije i haraćenja boljševika morao je ostaviti svoje sjedište, te je s donscom armijom napustio Rusiju... Godine 1922. došao je u Srbiju, gdje je bio u manastirima Ravanici, Rakovcu, odakle je opet prešao u Grgeteg a nakon sukoba i rasula Jugoslavije dobio je samostan Hopovo u Fruškoj gori. Iza Hopova je sada preuzeo

¹⁹ Rastislav V. PETROVIĆ, *Crnogorske ustaše*, (četvrto izdanje), Pleme Kući, Beograd, 2021, 64, Svetozar Lozo, Milenko Doder, Hrvatski pravoslavci. Crkva – agentura okupatora i Hrvatska pravoslavna crkva, *Vjesnik*, 25–26. II 1976.

zagrebačku mitropoliju Hrvatske pravoslavne crkve.“²⁰

Detaljniji životopis novog mitropolita HPC najvjerojatnije je napisao Štedimlja, te je taj njegov tekst izlazio u nekoliko brojeva časopisa *Glas pravoslavlja*.²¹ Štedimlja je postao odgovorni urednik časopisa *Glas pravoslavlja* (prvi broj je izašao 9. travnja 1944)²² te glavni urednik *Pravoslavnih kalendara* za 1943. i 1944. godinu (*Pravoslavni kalendar* za 1945. je otisnut, ali izgleda da se nijedan primjerak nije sačuvao za javnu upotrebu, ali može se nabaviti kod privatnih kolekcionara) koji su izlazili iz njegove nakladničke kuće „Velebit“ iz Zagreba koju su financirale ustaške vlasti.²³ Prvi *Pravoslavni kalendar* za 1943. uglavnom je priredio i napisao Štedimlja, ali dogodila se greška što je skoro cijeli kalendar bio posvećen Paveliću i skoro svi članci napisani o povijesti ustaškog pokreta i NDH. Kao takav je bio posve nepodesan za takvu publikaciju, te je Štedimlja dobio nalog iz vrha Odjela za promidžbu NDH da se više tako ne smije raditi, da članci moraju biti vjerskog karaktera prilagođeni „hrvatskom pravoslavlju“ i njegovim

²⁰ PETROVIĆ, *Crnogorske ustaše*, 65.

²¹ POŽAR, *Hrvatska pravoslavna crkva u prošlosti i budućnosti*, 177.

²² Ukupno je izašlo 14 brojeva. „Glavne članke u tom listu, često i uvodne, pisao je S. M. Štedimlja. Potpisivao ih je kao Pop Pero, Dušan Marković, a nekad punim imenom i prezimenom. Njegovi glavni članci su: Svetosavlje i partizanstvo; Sv. Vasilije Ostroški; Naše dužnosti; Bugarska pravoslavna crkva; Smisao „Svetosavlja“; Balkanski sukobi (prikaz na knjigu dr Sekule Drljevića); Sveti Ivan Vladimir; Godišnjica našeg Ustava; Mitropolit German; Pobjedit ćemo; Naše stanovište; Pravoslavci u Hrvatskoj; Jedno četničko pro-maknuće; Beogradsko shvaćanje bratstva itd.“ PETROVIĆ, *Crnogorske ustaše*, 67.

²³ POŽAR, *Hrvatska pravoslavna crkva u prošlosti i budućnosti*, 325. *Pravoslavni kalendar za prostu godinu 1945*, Izdanje Glasa pravoslavlja, Zagreb, 1945.

vjernicima u NDH.²⁴ O tome pitanju je nešto progovorio i mitropolit Germogen nakon rata na saslušanju: „Izlazio je časopis *Glas pravoslavlja*. Ovaj list po ovlasti ministarstva, izdavao je i uređivao novinar Štedimlija, i sve što je u tom listu bilo štampano bilo je bez moga znanja i kontrole. Opomenuo sam Štedimliju da se s pravcem lista ne slažem, jer on treba više da se bavi crkvenim pitanjima, a ne politikom. On mi je odgovorio da onaj koji plaća, odnosno finansira ovaj list, određuje i pravac pisanja.“²⁵

U *Pravoslavnom kalendaru* za 1944. godinu (koji je opet uglavnom napisao Štedimlija) izlazi Štedimlijin članak o hrvatskom revolucionaru iz 19. stoljeća Eugenu Kvaterniku i njegovom odnosu prema pravoslavlju, vrlo opsežan programski članak „Pravoslavlje u Hrvatskoj“ te niz članaka o poznatim Hrvatima-pravoslavicima, npr. o osnivaču hrvatskog glumišta Stjepanu pl. Miletiću. Štedimlija je napisao i članke o progonu Pravoslavne crkve u boljševičkoj Rusiji te članak „Seljačka Rusija“.²⁶ Štedimlija se kao vrstan poznavatelj srpske i crnogorske povijesti prihvatio uloge njenog tumača i obrane teze o hrvatskom pravoslavlju. Naime, bit Štedimlijinih tekstova i tumačenje povijesti pravoslavnog stanovništva u NDH uglavnom je naglašavala njegovu prevladavajuću nesrpsku etnogenezu. Štedimlija se okomljuje na SPC i njeno izjednačavanje pravoslavlja sa srpstvom jer se nova koncepcija pravoslavlja u NDH nakon osnivanja HPC suprostavljala

²⁴ POŽAR, *Hrvatska pravoslavna crkva u prošlosti i budućnosti*, 326.

²⁵ HR-HDA, fond 1561, SDS RSUP SRH, br. 002.7, Zapisnici sa saslušanja Germogena Maksimova, patrijarha Hrvatske pravoslavne crkve u NDH, Kopije prijava državnom tužiocu protiv Germogena i drugih, Iz arhiva H. Helma – izvješća I i II dio

²⁶ *Pravoslavni kalendar za prestupnu godinu 1944.*, (uredio S. M. Štedimlija), Nakladna knjižara Velebit, Zagreb, 1944.

„svetosavskoj ideologiji“.²⁷

U članku „Pravoslavlje u Hrvatskoj“ Štedimlija opširno obrađuje genezu pravoslavlja u hrvatskim zemljama pri čemu ističe da je doseljeno stanovništvo tijekom turskih osvajanja hrvatskih zemalja bilo vlaško „samo neznatan dio mogao je biti srbskog podrijetla“ te da je to vlaško stanovništvo pod utjecajem pravoslavnih svećenika i učitelja SPC palo pod utjecaj velikosrpske propagande. Nakon stvaranja Kraljevine SHS taj proces se još pojačao. Svojim raspravama Štedimlija oduzima povijesno pravo srpskom nacionalizmu i srpskom pravoslavlju na području NDH. Štedimlija navodi: „Srbski vlastodržci u Beogradu kroz ciele su dvadeset i dvie godine svim sredstvima podupirali ovo odnarođivanje idući u tom još dalje od srbske pravoslavne crkve. Oni su počeli pronalaziti Srbe i među Hrvatima rimokatoličke vjere i nastojati stvoriti područja „srbskog naroda“, kojima bi se Hrvatska razkomadala u više dielova, te se odklonila svaka mogućnost njezina narodnog jedinstva. Međutim, ovi su planovi posve onemogućeni obnovom Nezavisne Države Hrvatske 10. travnja 1941. Po svojoj predaji i po kanonima pravoslavna crkva nije svesvjetska, nego nacionalna i samosvojna. Ona se svojom jurisdikcijom redovito poklapa – sa stvarnom teritorialnom nadležnošću države, u kojoj ima sjedište. Razpadom Jugoslavije morala se, razpasti i pravoslavna crkva u njoj, koja je nosila srbsko ime, premda se ‘službeno’ nije priznavalo u državi druge narodnosti osim ‘jugoslavenske’. Na području Nezavisne Države Hrvatske nije više bilo mjesta nikakvoj srbskoj crkvenoj organizaciji, pa je Poglavljenik posebnom zakonskom odredbom odredio da se organizira Hrvatska pravoslavna crkva na području Hrvatske.

²⁷ Verus (S. M. Štedimlija), *Pravoslavlje u Hrvatskoj*, *Spremnost*, br. 103, 13. II 1944, 1.

Ova je crkva samosvojna kao i svaka druga pravoslavna crkva; ona se u svemu pridržava dogma sv. Pravoslavlja i stoji u prijateljskim odnosima s drugim prijateljskim pravoslavnim crkvama.“²⁸

Prema Štedimliji ključni trenuci koji su doveli do dekretoizacije pravoslavnog stanovništva u hrvatskim zemljama dogodili su se nakon Berlinskog kongresa 1878. i vlasti bana Khuena (1883–1903). Amalgam povijesnih procesa stvaranja srpske države na Balkanu, velikosrpska propaganda vezana uz to, te Khuenova politika *divide et impera* pridonijeli su tomu da se pravoslavno vlaško stanovništvo u hrvatskim zemljama usmjerilo prema srpskoj ideologiji što je trajalo sve do 1941. godine.²⁹

Štedimlija izuzetno hvali ustrojstvo i Ustav HPC. Na drugu godišnjicu djelovanja Hrvatske pravoslavne crkve u *Glasu pravoslavlja* u uvodniku je zapisao: „Od svih pravoslavnih crkava, koje danas postoje, ni jedna nema Ustav, kojim bi joj bila zajamčena tolika prava i povlastice, te toliko mogućnosti procvata i razvitka, kao što ga imade naša crkva. Takav Ustav nemaju pravoslavne crkve ni u onim državama, u kojima je većina pučanstva pravoslavne vjere, a kamo li one čiji su vjernici u državi manjina. Donošenjem ovakvog Ustava koji je izrađen podpuno u suglasnosti sa crkvenim pravilima, kanonima i običajima, poglavnik je pokazao celom svijetu s koliko povjerenja gleda u budućnost države i kakvu važnost poklanja pravoslavnom pučanstvu u njoj. Ovaj naš Ustav može poslužiti kao obrazac za ustave svih ostalih pravoslavnih crkava u svijetu, čiji položaj još nije uredjen ili je pak uredjen po zastarjelim zakonima i naredbama...”³⁰

²⁸ POŽAR, *Hrvatska pravoslavna crkva u prošlosti i budućnosti*. 85–86.

²⁹ S. M. Štedimlija, Pravoslavlje u Hrvatskoj, *Pravoslavni kalendar za prestupnu godinu 1944*, 45.

³⁰ Dušan Marković (S. M. Štedimlija), Godišnjica našeg ustava, *Glas pra-*

Pravoslavne kalendare HPC Štedimlija je uglavnom sam pisao. Tako je u *Pravoslavnom kalendaru za 1945. godinu* napisao poseban članak o „Svetosavlju“. U tom članku on govori o odnosima crkve prema državi, te o dužnostima vjernika prema svojoj crkvi i državi prema propisima pravoslavnog učenja. Štedimlija u opširnom članku raspravlja o smislu i značenju „svetosavlja“, te o političkoj ulozi Srbske pravoslavne crkve u prošlosti i sadašnjosti. U posebnom članku određuje se odnos crkve prema politici i rješavanju političkih pitanja uopće, a na koncu se nalaze dvije zanimljive reportaže i to jedna o životu i radu pripadnika Hrvatske pravoslavne crkve za vrijeme službe u sastavu hrvatskih oružanih snaga, a druga o posvećenju pravoslavnog episkopa u Sarajevu g. Spiridona Mifke. U ovom dijelu *Pravoslavnog kalendara* tiskana je i božićna poslanica poglavara Hrvatske pravoslavne crkve mitropolita Germogena.³¹

Prema dosijeu SDS, Štedimlijina uloga unutar HPC bila je više od propagandnog rada. On je bio glavna spona između ustaških vlasti i HPC, te je i pisao i govorio na radiju za emisiju „Glas Amerike“ o raznim proslavama HPC, te širio njene poruke i u drugim različitim prilikama na Krugovalu Zagreb pozivao „seljake-partizane da se vrate kući jer im ustaške vlasti i HPC omogućuju sigurnost“. Osim toga Štedimlija je organizirao i propagandno vodio niz otvaranja crkava HPC npr. u Živaji (kraj Hrvatske Dubice), Našicama itd.³²

Osim prema ideologiji SPC, Štedimlija se u svojim tekstovima obračunavao sa simbiozom svetosavlja i „odmetničkog partizanstva“ i „bezbožničkog boljševizma“ koji tako vode pravoslavno stanovništvo u NDH „na put bezvjerstva i zločina“.³³ Osim

voslavlja, br. 4–5, 6. VI. 1944, 1–2.

³¹ POŽAR, *Hrvatska pravoslavna crkva u prošlosti i budućnosti*, 329.

³² Dosje SDS RSUP SRH, S. M. Štedimlija (u posjedu autora).

³³ Pop Pero (S. M. Štedimlija), Svetosavlje i partizanstvo, *Glas pravoslav-*

toga Štedimlija je dao znatnu pozornost protuboljševičkom odnosu HPC prema Staljinovoj Rusiji i tamošnjem režimu koji je u svoje kolo upregao i Rusku pravoslavnu crkvu (RPC) te je HPC trebala gajiti dobre odnose prema ruskoj Crkvi u emigraciji i ne priznati kolaboraciju vrha RPC s boljševizmom.³⁴ Štedimlija je pisao i o povijesti i tragičnoj sudbini Crnogorske pravoslavne crkve koja je 1920. nakon uništenja crnogorske državnosti pripojena SPC. Nakon sloma Kraljevine Jugoslavije u travanjskom ratu 1941. na Crnogorskom saboru 12. srpnja 1941. kada je vraćena crnogorska samostalnost trebalo je vratiti i obnoviti crnogorsku crkvenu samostalnost, te imenovati novog mitropolita Crne Gore, ali su talijanski generali odustali od te nakane kada su ukinuli samostalnost Crne Gore nakon partizansko-četničkog ustanka 1941. Štedimlija piše da sada nakon što je Italija kapitulirala i Crna Gora se našla u rukama Njemačke „nema više nikakve zapreke da se uspostavi državna vlast u Crnoj Gori, a onda će doći i do obnove crnogorske crkvene samostalnosti.“³⁵

I kada je krajem 1944. Štedimlija boravio u Berlinu javljao je Ravnateljstvu za promidžbu NDH (ravnatelju) o različitim pitanjima vezanima za HPC. Tako je primjetio tada da u Njemačkoj radi više tisuća radnika i zarobljenika pravoslavaca iz NDH, te da za njih nema u Njemačkoj prikladne propagande da ostanu „lojalni hrvatski državljani“. Tjednik koji izlazi u Berlinu *Domovina Hrvatska* je loš „premalo politički (...) stališki organ radnika“ i za njih pravoslavce NDH potpuno nepodesan.

lja, br. 1, Uzkrš 1944, 9.

³⁴ Dušan Marković (S. M. Štedimlija), *Sudbina pravoslavlja u Rusiji*, Zagreb, 1944, 58–59. Preuzeto iz: Stipe KLJAJIĆ, *Nikada više Jugoslavija*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2017, 351.

³⁵ Pop Pero (S. M. Štedimlija), *Crnogorska Pravoslavna Crkva, Glas pravoslavlja*, br. 4–5, 4. VI 1944, 3.

Napominje da na njih znatan utjecaj vrši list *Srbski rad* koji izdaju srpski radnici pod pokroviteljstvom Nedićeve vlade u egzilu, a koji i među radnicima pravoslavicima iz NDH širi velikosrpsku propagandu. Stoga Štedimlija predlaže da se za njih pokrenu također neke novine ili tiskaju knjige, a u prvi mah da se upotrijebi 10.0000 primjeraka pravoslavnog godišnjaka (kalendara) iz 1943. godine (istrgne iz njega tekući kalendar za tu godinu) te nadopuni novim člancima i izda kao knjiga *Pravoslavlje u Hrvatskoj*. Kao nadopunu predlaže svoje članke o „svetosavlju iz *Spremnosti*“ te članak o pravoslavlju u Hrvatskoj koji je izašao o *Pravoslavnom kalendaru za 1944. godinu*. Tu knjigu bi trebao tiskati i raspačavati „Ustaški radnik u Beču“ i to besplatno među pravoslavicima na radu u Trećem Reichu. Također predlaže da se i *Glas pravoslavlja* distribuira iz NDH u Njemačku.³⁶

No, struktura HPC je od početka bila slaba. Iako je dobivala financijsku pomoć vlasti NDH u cijeloj državi je bio samo 80 pravoslavnih svećenika HPC (sedmina od prijeratnog broja). Stoga je čak jedno vrijeme postojala ideja u vrhu vlasti NDH da se na ispražnjena mjesta pravoslavnih svećenika pozovu bugarski pravoslavni svećenici koji bi osnovali nova pravoslavna sjemeništa i zauzeli položaje u episkopijama HPC. Prema odredbi tadašnjeg ministra unutarnjih poslova NDH Andrije Artukovića na tome je trebao raditi bivši poslanik NDH u Bugarskoj dr. Vladimir Židovec koji je za svog pomoćnika u tom poslu uzeo Štedimliju za kojega je već bio vezan u vezi poslova NDH prema Crnoj Gori. No, taj posao je brzo propao.³⁷

³⁶ HR-HDA, fond 77, Predsjedništvo vlade NDH, kut 237, Inv. br. 302, S. M. Štedimlija Glavnom ravnateljstvu za promičbu NDH (krajem 1944?).

³⁷ TOMASEVICH, *Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941–1945: okupacija i kolaboracija*, 604, Dosje SDS RSUP SRH, S. M. Štedimlija (u posjedu autora).

Usprkos značajnom naporu NDH i Štedimlijinom propagandnom radu u vezi s HPC Tomasevich pravilno konstatira da uzimajući u obzir rezultate trogodišnjeg postojanja HPC koja nije uspjela da se ukorijeni među pravoslavnim srpskim stanovništvom u NDH osim u uskim gradskim sredinama, taj potez je bio promašaj. S nestankom NDH nestala je i Hrvatska pravoslavna crkva jer je bila posve ovisna o Pavelićevom režimu i ustaškoj ideologiji.³⁸

³⁸ TOMASEVICH, *Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941–1945: okupacija i kolaboracija*, str. 604.

SPUŽ NAKON OSLOBOĐENJA 1880–1883.

Jovan Muhadinović

By the decisions of the great powers at the Congress of Berlin in 1878, the Principality of Montenegro significantly expanded its territory. Montenegro acquired large areas of land and for the first time after several centuries, new towns were included in its territory. This paper deals with the first years of Montenegrin administration in Spuž and the manner of implementing state policy in the region that had been a part of the Ottoman Empire for more than four centuries.

Na početku Veljeg rata 1876. godine Spuž je sa okolinom imao manje od 2.000 stanovnika. U varoši i selima bilo je 300 kuća od kojih 50 pravoslavnih, dok su ostala domaćinstva bila muslimanska. U tom periodu je u ovom kraju živjelo svega 450 pravoslavnih stanovnika. Odlukama Berlinskog kongresa 1878. godine Spuž je postao dio Knjaževine Crne Gore. Varoš i okolina tada su ogromnom većinom bili naseljeni muslimanskim življem.¹ Članovima 27 i 30 Berlinskog ugovora muslimanskom stanovništvu u Crnoj Gori garantovana su sva građanska prava kao i sloboda i nepovredivost imovine.²

Nakon uspostavljanja uprave u Spužu, crnogorske vlasti izvršile su podjelu zemlje koja je izazvala probleme. Bez

¹ Dr Branko Babić, *Spuž i njegova okolina od praistorije do 1879. godine*, Cetinje, 2007, str. 244.

² *La Traite De Berlin 1878 / Berliner Vertrag 1878 / Berlinski Ugovor 1878*, Univerzitet Crne Gore, Istorijski institut Univerziteta Crne Gore, Podgorica, 2018, str. 71–73.

ikakvog prava, na imovini muslimana naseljavani su Crnogorci koji su njom upravljali kao ličnom svojinom. Imovina muslimana često je mijenjala korisnike, a da vlasnici o tome nijesu ništa znali. Posjed Bima Mahmutova u kratkom roku davan na obrađivanje čak trojici korisnika – Crnogoraca. Dešavalo se da jedni korisnici napuste zemlju koju bi nakon toga odmah zauzela druga crnogorska porodica. Problemi su nastajali onda kad bi se oni vratili na zemlju koju su obrađivali i vidjeli da je zauzeta. Lokalne vlasti su davajući druge slobodne parcele pokušavale da riješe sporove, ali mnogi to nijesu prihvatili jer su prethodnu zemlju već bili obradili i pripremili za usjev.³ Lokalna uprava uspostavljena nakon priključenja Spuža Crnoj Gori nije bila sposobna da zavede red u varoši. Crnogorske vlasti su za novog kapetana imenovala spuškog muslimana Meda Mećikukića koji je nakon odlaska osmanske vojske izjavio lojalnost dvoru na Cetinju. Bez ikakvog autoriteta na službenom mjestu jednog od prvih ljudi varoši, žalio se cetinjskim vlastima na muslimane i crnogorske doseljenike.

Ministar unutrašnjih djela vojvoda Mašo Vrbica kritikovao je Mećikukića zbog davanja oranica novim korisnicima, a da prethodno nije utvrdio da su one zaista napuštene. Samovoljno i bez dozvole centralne vlasti Mećikukić je dijelio zemlju u Spužu. Pored površina slobodne i neobrađene zemlje zauzete oranice je ustupao drugim doseljenicima čime je izazvao nemire.⁴ Samovolja i zloupotreba službenog položaja od strane crnogorskih kapetana u novooslobođenim krajevima bila je vrlo česta. Takvi postupci dovodili su do problema, a nerijetko i do sukoba među stanovništvom.

³ Kapetan Medo Mećikukić – ministru unutrašnjih djela Mašu Vrbici, Državni Arhiv Crne Gore, Ministarstvo Unutrašnjih Djela, DACG, MUD, f. 29, br. 2559/1, 16.12. 1881.

⁴ Ministar unutrašnjih djela Mašo Vrbica – Kapetan Medu Mećikukiću, DACG, MUD, f. 29, br. 2559/2, 18. 12. 1881.

Mapa Crne Gore nakon Berlinskog kongresa⁵

Crnogorska vlada u pokušaju da spriječi nezakonite radnje izdala je naredbu o popisu zemlje u Spužu. Februara 1882. godine kapetanu Mećikukiću naređeno je da napravi popis svih baština i podijeljenih parcela sa imenima korisnika. Sa Cetinja su zahtijevali da se napravi i izvještaj gdje bi se vidjelo koji su korisnici stvarno obrađivali zemlju. Lokalnoj upravi dat je rok od osam dana da završi popis.⁶ Time je trebalo spriječiti

⁵ Izvor: Nacionalna biblioteka Đurđe Crnojević, Cetinje

⁶ Ministar unutrašnjih djela Mašo Vrbica – Kapetan Među Mećikukiću,

zloupotrebe i zaustaviti samovoljnu podjelu muslimanske imovine u ovom kraju. Prinos sa ustupanih parcela bio je veoma bitan o čemu govori i briga vlasti da se ta imovina koristi na najbolji mogući način. Neefikasnost lokalne uprave opet se pokazala jer popis nije bio završen ni mjesec dana kasnije, što je otežalo politiku crnogorskih vlasti.⁷

Zemlju u Spužu trebalo je razdijeliti najsiromašnijim crnogorskim porodicama. Tako su vlasti u martu 1882. godine Stevanu Đuroviću dale 12 rala oranice na korišćenje ali uz obavezno izdvajanje četvrtine⁸ koja ide vlasniku imanja.⁹ Ogroman broj siromašnih crnogorskih familija dočekalo je proširenje države u nadi da će konačno, nakon više vjekova riješiti egzistencijalne probleme. Na Cetinju su siromašne porodice molile za pomoć govoreći da su zbog gladi prisiljeni da se sele iz Crne Gore. Takav je bio slučaj dva brata iz Bratonožića kojima je dato do 15 rala zemlje da sa svojim porodicama ne bi selili u Srbiju.¹⁰

Površine koje dugo vremena nijesu obrađivane davane su crnogorskim seljacima uz određene povlastice. S obzirom da je takvu zemlju trebalo raskrčiti i kultivisati što je iziskivalo velike napore, korisnici su za tri godine oslobođeni od davanja prihoda vlasnicima imovine.¹¹

DACG, MUD, f. 33, br. 706, 19. 02. 1882.

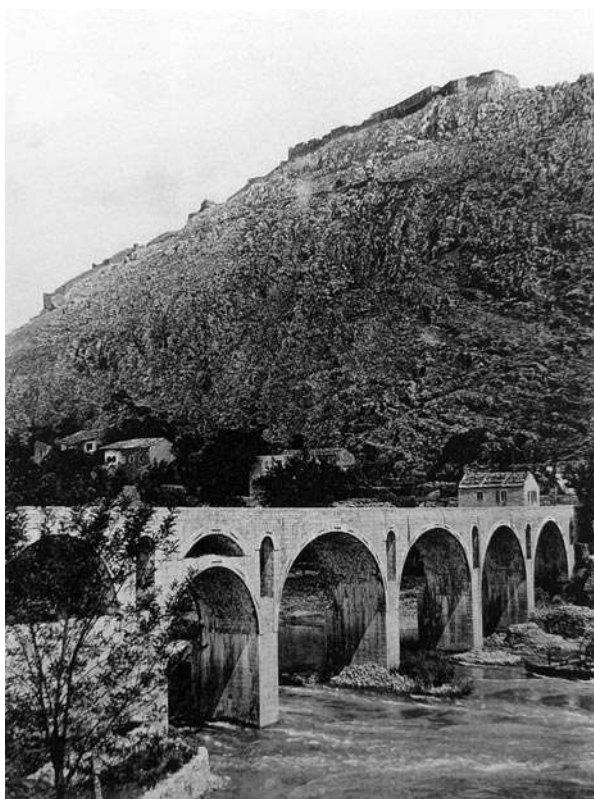
⁷ Ministar unutrašnjih djela Mašo Vrbica – Kapetanu Medu Mećikukiću, DACG, MUD, f. 35, br. 1093, 02. 03. 1882.

⁸ Četvrtina je bila vrsta nadoknade koju je crnogorski seljak morao da odvoji od ukupnog godisnjeg roda i da vlasniku imanja koje je koristio, u ovom slučaju su to bili odbjegli muslimani.

⁹ Ministar unutrašnjih djela Mašo Vrbica – Kapetanu Medu Mećikukiću, DACG, MUD, f. 35, br. 1093, 02. 03. 1882.

¹⁰ Ministar unutrašnjih djela Mašo Vrbica – Kapetan Medu Mećikukiću, DACG, MUD, f. 33, br. 682, 15. 02. 1882.

¹¹ Ministar unutrašnjih djela Mašo Vrbica – Kapetanu Medu Mećikukiću, DACG, MUD, f. 35, br. 1097/2, 03. 03. 1882.

Spuš na početku XX vijeka¹²

Plodna zemlja u Spužu najviše je davana Crnogorcima iz okolnih plemena: Bjelopavlića, Pipera i Zagarča. Korisnici zemlje prvenstveno je trebalo da budu oni koji svoju imovinu ne posjeduju, posebno one porodice koje su se zbog velikog siromaštva i gladi spremale za odlazak iz zemlje.¹³ Bjelopavlići i

¹² Izvor: Slike iz Crne Gore, Izdanje Odbora za proslavu 50-godišnjice vladanja Nj. Kr. Visočanstva Nikole I, Cetinje, 1910, fototipsko izdanje, Centralna banak Crne Gore, Podgorica, 2018.

¹³ Ministar unutrašnjih djela Mašo Vrbica – kapetanu Milovanu Boškoviću, DACG, MUD, f. 46, br. 3613, 02. 09. 1882. god; Ministar unutrašnjih djela Mašo Vrbica – kapetanu Milovanu Boškoviću, DACG,

Zagařčani masovno su dolazili u SpuŹ da traŹe zemlju.

Lokalna uprava je u martu 1883. godine o tome obavijestila ministra unutrašnjih djela vojvodu BoŹa Petrovića Njegoša. Govorili su o ogromnim poteškoćama u raspodjeli zemlje. Porodica bez zemlje bilo mnogo, a površina za naseljavanje sve manje.¹⁴

Popis zemalja u SpuŹu pokazao je da u tom kraju ima oko 58 rala oranice i više od 73 kose livade. Varoškoj upravi naređeno je da raspodjelu zemalja prepuste službi DrŹavnog savjeta. Na taj naćin trebalo je zaustaviti česte zloupotrebe. Rećeno je da će se onima koji je ne obrađuju imovina oduzeti i dati seljacima koji su spremni da je iskoriste na najbolji naćin. U cilju što bolje kontrole od 8. marta 1882. godine zemlju su dobijala samo ona lica koja su imala potvrdu ovjerenu od cetinjskih vlasti.¹⁵ Time je trebalo da se stane na put zloupotrebama službenika lokalne uprave koji se zemlju samovoljno davali i oduzimali kome su htjeli.

Manjak zemlje javljao se i usljed ćestih darovnica knjaza Nikole I Petrovića Njegoša glavarima. Takav je slućaj komandira Baša BoŹovića upravnika varoši u Kolašinu. Pored službenog poloŹaja i kuće u Kolašinu, BoŹović je za zasluge u ratu od crnogorskih vlasti dobio i imovinu u SpuŹu. Iako tamo nije Źivio.¹⁶

Źalbe muslimana – vlasnika imanja stalno su stizale u crnogorsku prestonicu. Jusuf-aga Mećikukić optuŹio je kapetana

MUD, f. 45, br. 3301, 27.09.1882.god; Ministar unutrašnjih djela Mašo Vrbica – kapetanu Milovanu Boškoviću, DACG, MUD, f. 46, br. 3621/2, 30. 10. 1882.god; Ministar unutrašnjih djela Mašo Vrbica – kapetanu Milovanu Boškoviću, DACG, MUD, f. 50, br. 607, 11. 03. 1883.

¹⁴ Ministar unutrašnjih djela vojvoda BoŹo Petrović – Kapetanu Milovanu Boškoviću, DACG, MUD, f. 50, br. 551, 17. 03. 1883.

¹⁵ Ministar unutrašnjih djela Mašo Vrbica – Kapetanu Među Mećikukiću, DACG, MUD, f. 35, br. 1124, 07. 03. 1882.

¹⁶ Ministar unutrašnjih djela vojvoda BoŹo Petrović – Kapetanu Milovanu Boškoviću, DACG, MUD, f. 51, br. 120, 30. 06. 1883.

Meda Mećikukića da mu ne isplaćuje dohotke sa imanja, iako je ispunio sve uslove koje je država postavila. Spuškom kapetanu su sa Cetinja poručili da najhitnije isplati agi sve što mu država duguje i da mu se oslobodi imovina i kuća ukoliko želi da se vrati u Spuž.¹⁷ Muslimansko bratstvo Mećikukića posjedovalo je u Spužu veliku imovinu. U jednom od izvora pominje se i predaja imovine Mustaf-age Mećikukića u selu Lužnice, seljaku iz Komana.¹⁸

Zanimljivo je da su Jusuf-aga i kapetan Medo bili rođaci. Obojica su bili *Turci*, sa tom razlikom što se Medo priklonio novim vlastima i koristeći situaciju postao crnogorski kapetan, dok je Jusuf-aga ostao odan osmanskoj državi i napustio Spuž nakon ulaska crnogorske vojske.

Kapetan Milovan Bošković tvrdio je da Jusuf-aga nije ispunio uslove za preuzimanje dohotka. Prethodno objavljenom proklamacijom knjaza Nikole dohotke su mogli dobiti samo oni emigranti koji u Crnu Goru dođu određenom roku. Bošković je tvrdio da je Jusuf-aga došao nakon isteka datog roka i da je zbog toga od strane kapetana Meda Mećikukića sa svojom porodicom porodicom *istjeran* iz Spuža u Podgoricu. Kao dodatni razlog navode i da nije „...platijo vojnički red kajo drugi podanici Gospodarevi i što suviše traži...“¹⁹ „Voinički red“ je bio vrsta poreza koju su nakon Berlinskog kongresa plaćali oni muslimani koji nijesu htjeli da služe u crnogorskoj vojsci. Taj porez najpoznatiji je kao *nizamija – vojnica*. Svaki musliman od 18 do 50 godina koji je odbijao vojnu službu morao je da plati ovu vrstu poreza. Ona je iznosila 6 fiorina u zlatu godišnje. Ovaj

¹⁷ Ministar unutrašnjih djela Mašo Vrbica – Kapetanu Medu Mećikukiću, DACG, MUD, f. 35, br. 1122, 07. 03. 1882.

¹⁸ Ministar unutrašnjih djela Mašo Vrbica – Kapetanu Iliji Milutinoviću, MUD, f. 35, br. 1172, 16. 03. 1882.

¹⁹ Kapetan Milovan Bošković – ministru unutrašnjih djela Mašu Vrbici, DACG, MUD, f. 44, br. 3127/2, 06. 09. 1882.

porez donosio je značajan prihod državnoj kasi. Muslimani su radije plaćali nego da budu crnogorski vojnici. Nizamija je 1883. godine iznosila preko 13.000 firina, a naredne godine država je prihodovala skoro 16.000 fiorina.²⁰

Neki muslimani izbjegli iz Spuža htjeli su da vrate na svoja ognjišta. O tome svjedoči odobrenje kojim je februara 1883. godine dozvoljeno hodži Kokotliji da ponovo otvori spušku džamiju.²¹ Kapetan Milovan Bošković je cetinjskim vlastima javio da pored sve riješenosti da otvori džamiju, Kokotlija uopšte ne živi u Spužu. Datu dozvolu za rad bogomolje u ovom kraju smatrao je velikim rizikom. Bošković je to vidio kao znak masovnog povratka muslimana što bi ujedno značilo i prinudno iseljavanje crnogorskih porodica iz tog kraja. Zahtijevao je od vlasti na Cetinju da na svaki način hodži ospore povratak u Spuž.²²

Imovina odbjeglih muslimana davana je crnogorskim porodicama koje su bile na rubu egzistencije. Vlasti su, da bi spriječile seobu osam porodica piperskog sela Crnci u Srbiju, istima dodijelile zemlju u Spužu. Koliko je bilo porodica spremnih da se sele govori i naredba spuškim vlastima da od 100 slobođnih rala površine, porodicama bude ustupljeno oranica i livada koliko god mogu da obrađuju.²³

Stanje objekata u Spužu u prvim godinama nakon pripajanja ovog kraja Knjaževini Crnoj Gori bilo je veoma loše. Vrlo brzo nakon što su Crnogorci zauzeli Spuž, kapetani Medo Mećikukić

²⁰ Mirčeta Đurović, Crnogorske finansije 1860–1915, CID, Centralna banka Crne Gore, Podgorica, 2008, str. 119.

²¹ Po naredbi ministra unutrašnjih djela, sekretar Tatar – kapetanu Milovanu Boškoviću, DACG, MUD, f. 49, br. 435, 18. 02. 1883.

²² Kapetan Milovan Bošković – ministru unutrašnjih djela, DACG, MUD, f. 49, 11. 09. 1883.

²³ Ministar unutrašnjih djela Mašo Vrbica – Kapetanu Medu Mećikukiću, DACG, MUD, f. 38, 1604, 15. 04. 1882.

i Ludo Gorašev na Cetinje su poslali izvještaj o stanju varoških kuća i zgrada. U izvještaju se spominje da „... kuća ima sasvim upropašćenijeh zbog slabih krovova ... a ima jedna Državna kuća kod prašnice tekje da pane.“²⁴ Koliko je loše stanje bilo govori i podatak da su i objekti koje je lokalna uprava koristila propali.

Od svih novooslobođenih oblasti priključenih Knjaževini Crnoj Gori Spuš i njegova okolina bili su teritorijalno najmanji. Iako je značajna, na putu Podgorica – Nikšić ova varoš je u odnosu na ostale bila privredno zaostala, uprkos tome što se nalazi u plodnoj Bjelopavličkoj ravnici. Crnogorske vlasti su politiku etničke i državne adaptacije sistematski primjenjivale u ovom kraju. Nakon emigracije muslimana njihova imovina naseljavana je Crnogorcima. Namjere vlade sa Cetinja uspješno su sprovedene uz pomoć lokalne vlasti čiji dio su postali i neki lokalni muslimani. Djelovanjem državnih i lokalnih vlasti onemogućen je povratak na ognjišta muslimanskim stanovnicima. Crnogorske vlasti uspjele su i da ograniče prava muslimana garantovana Berlinskim kongresom. Vlasnici su bili prinuđeni na prihvatanje četvrtina koje su bile toliko male i nedovoljne za korišćenje oduzete im zemlje. Samo u slučajevima koji su mogli prouzrokovati veće probleme crnogorskim vlastima, muslimani su uspijevali da trajno povrate svoju imovinu. Državna politika sprovedena u ovom kraju dovela je da u je narednim decenija skoro sva muslimanska populacija zauvijek napustila svoja ognjišta.

²⁴ Kapetan Medo Mećikukić – ministru unutrašnjih djela Mašu Vrbici, DACG, MUD, f. 30, br. 127, 09. 01. 1881.

Literatura:

Arhivska građa

- Državni arhiv Crne Gore, Fond Ministarstvo unutrašnjih djela za godine 1880–1883.

Monografije

- Dr Branko Babić, *Spuž i njegova okolina od praistorije do 1879. godine*, Cetinje, 2007.

- Mirčeta Đurović, *Crnogorske finansije 1860–1915*, CID, Centralna banka Crne Gore, Podgorica, 2008.

- *La Traite De Berlin 1878 / Berliner Vertrag 1878 / Berlinski Ugovor 1878*, Univerzitet Crne Gore, Istorijski institut Univerziteta Crne Gore, Podgorica, 2018.

FELJTONI HRVATSKIH NOVINARA S CETINJA 1990–1996.

Ivo Mišur

The article describes trips of Croatian journalists to Cetinje in the most sensitive period of relations between Croatia and Montenegrin, before the beginning of the war and immediately after its end. Croatian-Montenegrin political relations of that period were reported by the best-selling Dalmatian newspaper "Slobodna Dalmacija". A report on a cultural event at the end of 1991 turned into a report on the reaction of the people of Cetinje to the shelling of Dubrovnik. During the war, there were no reports, and it was not until 1996 that a journalist was referred again, bringing the article „Čavoglave na Cetinju“.

Dojmovi, ali i osjećaji o stranim zemljama, ma koliko one bile bliske, se još od sredine 20. stoljeća dobivaju najčešće putem masovnih medija. Crna Gora je od 1990. do 2006. godine u očima Hrvata prošla put od zajedničke zemlje, samo druge socijalističke republike, preko neprijateljske zaraćene strane, do krajnje točke nezavisne države. Novinari *Slobodne Dalmacije* iz Splita napravili su devedesetih nekoliko reportaža iz Crne Gore koja im je bila tek na nekoliko sati vožnje. Teme i ton reportaža mijenjali su se ovisno o političkim prilikama i odnosima Hrvatske i Crne Gore. S obzirom na tadašnja zbivanja, predratna

huškanja, rat, poslijeratne napetosti, sve reportaže su bile riskantne, uključujući i Smojinu. O nelagodnosti i strahu kroz svoje tekstove progovaraju i sami novinari. Odlazak u Crnu Goru je devedesetih za hrvatske novinare bila jedna avantura, geografski bliska, ali sigurnosno skliska. S obzirom na sve, može se tvrditi da su o dolasku hrvatskih novinara bile informirane sigurnosne službe, a možda će jednog dana biti objavljeni i izvještaji tajnih službi o reportažama koje će se prikazati u ovom članku. Ne bi bilo dobro ni prešutjeti da su novinari u to vrijeme zaista bili ugroženi što pokazuje slučaj Antuna Masle koji je 20. travnja 1999. uhićen od Vojske Jugoslavije i pod optužbom za špijunažu dva mjeseca držan u zatvoru u Spužu. Trebao je biti izveden pred Vojni sud u Podgorici. Odglumio je napad žuči, zbog čega je prebačen u vojnu bolnicu iz koje je uspio pobjeći 6. lipnja kroz prozor. Uspio se vratiti u Hrvatsku. Godine 1999. bio je predložen i za novinara godine Hrvatskoga novinarskog, a umro je 2022. godine. Zanimljivo je da je Masle rođen u Baru, a odrastao u Dubrovniku. Ovo nije bilo prvo njegovo uhićenje s optužbom za špijunažu. Prvi put je uhićen u Herceg Novom, kada je, u jesen 1991. godine uobičajeno radio svoj novinarski posao. Tada je Masle pisao za tjednik *Globus*. Godine 1999. u Beogradu se u zatvoru nalazio i njemački novinar Schnitzler. *Slobodna Dalmacija* je tada objavila članak naslova: „I crnogorski novinari u strahu.“

U vrijeme drugog Maslinog uhićenja još jedna hrvatska novinarka je boravila na području Crne Gore i to, prema njenim riječima, ilegalno. Riječ je o Mirjani Hrgi. Prije toga je dobila protjerivanje iz Srbije. Na dan Maslina uhićenja jedne crnogorske novine su objavile Hrginu sliku prokazivajući je kao NATO-va špijuna. Valja istaknuti da je tada trajalo NATO-ovo bombardiranje SR Jugoslavije, te je ovakva insinuacija bila vrlo opasna. To jutro je hrvatska novinarka morala bježati iz zemlje, a samo dva sata nakon njena odlaska uhićen je kolega Antun Masle.

Miljenko Smoje nakon četrdeset godina u Cetinju

Prva reportaža čiji će sadržaj biti prikazan bila je putopisna u obliku feljtona. Napravljena je tijekom proljeća 1990. godine. Napisao ju je Miljenko Smoje, poznati hrvatski novinar i književnik (Split, 14. II. 1923 – Split, 25. X. 1995) koji je nedavno dobio spomenik na rivi u Splitu. Od 1948. godine radio je kao novinar u *Slobodnoj Dalmaciji*. Pisao je putopise, scenarije, reportaže i satire o običnom čovjeku i suvremenom životu. Bio je suradnik *Radio Splita*, *Vjesnika u srijedu* i *Vjesnika*. Posebno je značajan kao humorist i pokretač satiričnih listova *Pomet* i *Berekin*. Tijekom 1970-ih napisao je i scenarije za televizijske serije *Naše malo misto* i *Velo misto*, kronike dalmatinskog života u međuratnom i poratnom razdoblju, koje su stekle veliku popularnost. Oba scenarija objavio je i kao romane. Desetljećima je pisao svojevrsnu feljtonističku kroniku, uvijek sa svrhom da zabavi čitateljstvo. U *Dalmatinskim pismima* (1976) opisuje i analizira najbizarnije teme i probleme splitskoga načina života 1960-ih i 1970-ih. Njegovi feljtoni bili su iz perspektive pučkoga pripovjedača koji se rugao licemjerstvu, malograđanstvu, degradaciji morala, podmuklosti i snobizmu. Smoje je već 1979. godine otišao u mirovinu, ali je nastavio pisati za matične novine kolumnu *Dnevnik jednog penzionera*, a povremeno je odrađivao i reportaže. Tako on sam započinje kolumnu: „Da bi pošten čovik preživljava svašta ga toka radit.“ Redakcija ga je uputila na putovanje preko Dubrovnika u Crnu Goru na izlet u Cetinje i Budvu. Išao je preko turističke agencije Atlas. Vrijeme Smojine reportaže je predratno pa tako piše: „Na autobusnoj štaciji razgovaran sa čovikom sridnji godin. Pitan ga: – Odakle si, kume? Odgovara: – Ostarija jesi, ali pamet ti steka nisi. – A kako to? – A eto, pitaš odakle san. Čovječe, u ova luda vrmena to se ne pita. Zbog toga se može danas glavu izgubit.“

Prvi dio feljtona novinar provodi u Dubrovniku odakle se zapućuje prema Crnoj Gori. Drugi dio koji je izašao 29. 03. 1990. nosi naslov *Nadodaj more, misečinu i slavuje*. Pa tako piše o mjestu Crkvice gdje padne najviše kiše u Europi. Prva stanica na koju je autobus stao bio je Kotor: „Stari lipi grad izličija je rane od potresa i opet blista u punoj lipoti. Dica gredu u crikve i muzeje, a ja na pjacu sedan na štekat popit kafu i rakijicu.“

Isječak Smojina feljtona 1990. godine

Smoje primjećuje da su svi cetinjski intelektualci iselili. Svi su u Rimu, Parizu ili na Dedinju. Ovo je po Smoji veći udarac za ovaj grad nego li što je Titograd postao glavni grad Republike. Posjetio je Pomorski muzej: „Omar vrata pripoznan portrete admirala Zmajevića i moreplovca keptana Visina.“ Tu Smoje nadugo i naširoko piše što je čuo o Zmajevićevu životu, a posebno mu je zanimljivo kako je završio u Rusiji. Nakon Kotora kreće se prema Cetinju „Penjemo lovcenskin serpentinan. Uska cesta, oštri zavoji i na svaki predaš oće li autobus udrin u hridine oli se survat u ponor.“ Pogled na Bokokotorski zalivmu je bio prelijep, ali mu se vožnja nije svidjela. Spominje kako je cestu

sagradio kralj Nikola, a prije toga je to bila kozja staza. Prepričava zgodu kada je Njegošu dolazio naručeni biljar, kako su ga četrnaest dana nosili na Lovćen. Nakon mučne vožnje: „Napokon pitomi Njeguši di te čeka lolanda sa crnogorskom lozon, pršuton i siron. Bravo – i medovina.“ Smoje je vidio i Njegoševu kuću, ali samo iz automobila. Zamijetio je pošprдно da oko nje niču vikendice crvenih krovova. Ipak sviđa mu se netaknutost: „U Evropi nima čistije arije. Zagađenost nula, zero. Cetinje nas dočekuje sa potleušicam, docima, zidićima i plaštima kukuruza. Kao da ulaziš u selo Dalmatinske Zagore.“

U trećem nastavku *Drugovi nisu ništa vratili* detaljnije opisuje svoj boravak u Cetinju. Smoje priznaje da je samo jednom u životu bio Cetinju i to davne 1951. godine kada je također poslom išao na svečano obilježavanje stogodišnje Njegoševe smrti. Tada su uvaženi gosti spavali u hotelu Grand, a novinari u školskim razredima. Novinar četrdeset godina poslije posjećuje tadašnji Državni arhiv, a nekadašnji Nikolin kraljevski dvor. U mediteranskom šaljivom i pošprdnom tonu karakterističnim za Mediterance koji ne štede nikoga, u svom stilu ukazuje na skromnost građevine: „skromna palača kavu bi boga danas podići pošten mesar oli poslovođa“. Moje spominje kako je muzej nakon Drugog svjetskog rata opljačkan, da su drugovi uzimali i nisu vraćali.

Samo su iz Italije dobili nazad neke slike Vlahe Bukovca. Smoji je neki tamošnji lik Remzo prepričao anegdotu o Bukovčevu boravku na Nikolinu dvoru. Kad je slikar izradio portrete kraljevske obitelji, Nikola je zovnuo unuka i pokazivao mu slike:

„Ko je ovaj?

To si ti dede. A ovo je baka.

A kad je dijete sve nabrojilo, Nikola se obratio slikaru:

E kad nas je dijete sve prepoznalo, mora da si dobar slikar.“

Smoje dalje očito izmišlja lik nekog Cetinjanina za kojeg kaže da ne zna tko je ni otkud se stvorio kako bi ispričao detaljnije podatke iz povijesti Cetinja, ulazeći u detalje, koliko je naselje imalo potleušica u 19. stoljeću. Napominje da je zgrada austrougarske ambasade za vrijeme Kraljevine Jugoslavije postala sjedište Zetske divizije, pa je narod zove Divizija. Rusko veleposlanstvo je postalo dječja bolnica, a neka druga su postala biblioteke, banke i škole.

Novinar je prolazio pokraj spomenika Lovčenskoj vili, te piše kako je pogrešno mislio da je to spomenik slobodi ili pobjedi. Ispravljajući se piše da je Vila posvećena dobrovoljcima iz Amerike koji su pohitali u pomoć tijekom Prvog svjetskog rata. Smoje piše kako je u arhivu nekih splitskih novina pronašao izvještaj iz tog doba u kojem piše da su se Splitski masovno okupili na rivi kako bi pozdravili brod s dva sina kralja Nikole koji su iz Trsta putovali u Crnu Goru kako bi sudjelovali u borbama. Tadašnji austrougarski policajci su pokušali rastjerati masu, a Splitski koji su se htjeli pridružiti Crnogorcima su uhićeni.

Autor feljtona posjećuje i nekadašnji Đevojački institut koji je počeo s radom u zgardi Bilijarde 1869. godine. Piše da je to bila moderna škola evropskog nivoa, s kabinetima, zbirkama, bibliotekom u kojoj se sticalo široko obrazovanje, ali se učilo i domaćinstvo. Školovale su se djevojke iz uglednijih obitelji, ali i iz Dalmacije. Profesorica u toj školi je piše Smoje, bila i majka Hruščovljeve žene Nine, tj. Hruščovljeva punica. Novinar piše da je to glavni razlog zašto je ovaj sovjetski državnik prilikom posjeta Jugoslaviji htio vidjeti Cetinje. Splitski feljtonist spominje i Trogirana, arhitekta Josipa Sladu koji je projektirao značajne zgrade u Crnoj Gori. Smoju fascinira da su tada na Cetinju koje je imalo petnaest tisuća stanovnika, radile četiri tiskare, a izlazile su novine *Glas Crnogorca*, *Vjesnik*, *Dnevne novosti*, *Cetinjski vjesnik*, *Dnevni list*, *Ustavnost*, šest književnih listova, četiri stručna i dva službena. Po Smoji je s obzirom na broj sta-

novnika Cetinje bilo: „najnovinarskiji grad u historiji sveta“. Razvitak Cetinja je zaustavljen ratovima (Balkanski pa Prvi svjetski). Prijestolnica je 1990. godine bila puna turista. Smoje se na kraju posjeta ovom gradu pozdravio s Pavlom Domazetovićem, tadašnjim direktorom hotela Grand. Novinar neizmjereno hvali direktora, kao velikog profesionalca koji želi hotelu vratiti stari sjaj. Najvjerojatnije je Smoje, kako je to često bivalo i još biva u novinarskom poslu, u ovom hotelu bio čašćen i hranom i pićem, te mu se na ovaj način zahvalio.

Smoje u četvrtom i posljednjem nastavku hvali kraljicu: „Jelena je skupila u sebi sve odlike, sve lipote crnogorske žene. Trkala je di je izbija potres, skakala, pomagala. Njegovala je ranjene soldate (vojnike) i svaki koji je umra, umra je na njezin rukan. Dicu je učila šiti, krojiti i stara Kraljica se jidala i govorila je li ji odgaja za krajice oli za šalturice (krojačice). Nikad više svet neće vidit takvu kraljicu. Moglo bi je se komodno proglasit sveticom.“ Smoje prepričava i vlastite savjete turističkoj vodički. On bi fureštima, pogotovo Talijanima pričao o kraljici Jeleni. Put ga je dalje vodio preko sv. Stefana u Budvu. Smoje ju nije posjetio još od prije potresa. Veliki protek vremena i građevinski napredak ga začuđuju: „Divne plaže, bademi, novi oteli, kafane, đardini (parkovi), palacine, vile. Gospe moja lipote!“ Nakon toga se vratio u Split.

Rat i politika

Samo nekoliko mjeseci nakon Smojina turističkog izleta u srpnju 1990. godine su hrvatski novinari ponovno došli na Cetinje. Ovaj put teme su bile ozbiljnije: Raspre o samobitnosti Crnogoraca. Naslov je bio „Nebesko pitanje na zemlji“. U Crnu Goru je tada otputovao Ilica Mlivončić. Članak počinje: „U Cetinju pitamo gdje se sastaju alternativci. Tražite ‘zagrebačke dečke’ reče nam prolaznik na ulici i upućuje nas na gostionicu

Mala Lokanda. U ovoj reportaži daje se prostor tadašnjim crnogorskim političarima i književnicima, zapravo svima koji su podržavali Crnu Goru, te se daje dosta povijesnih podataka (Sreten Zeković, Dorotije Vušurović, Marko Kalanj, Dragoje Živković, Sreten Perović itd). Intervjui s ovim osobama mogu se naći i u crnogorskim novinama iz tog doba. Objavljen je i veći intervju s Jevremom Brkovićem naslova: „Masonska loža na Cetinju“ s podnaslovom „Bitka za Crnu Goru tek počinje“. Intervju je vodio Srećko Lorger, splitski novinar koji je poslije postao jedan od vodećih ljudi regionalno-orijentirane stranke Dalmatinska akcija.

Za razliku od prve dvije reportaže treća dolazi u ratno doba. Rat je već bjesnio u Hrvatskoj, a novinar *Slobodne Dalmacije* zatekao se u Cetinju u jako zanimljivom trenutku, upravo onda kada je počeo napad na Dubrovnik. Novinarska ekipa predvođena Boškom Đukićem došla je na Cetinje na otvaranje jubilarnog dvadeset petog Cetinjskog likovnog salona. Naslov članka od 14. 11. 1991. je „Cetinje se stidi ratnog plijena“. Đukić prepričava kako je vijest o granatiranju dubrovačkih zidina došla i proširila se među gostima: „S nestrpljenjem je sačekao ceremonijal otvaranja Salona, a onda su se ljudi u grupicama i neskriivenom zabrinutošću žurno udaljavali da čuju i vide televizijski dnevnik u nadi da ipak neće biti ono što se Cetinjem pričalo.“ Hrvatski novinari su s kolegama iz *Oslobođenja* otišli u kavanu Mala Lokanda. Tamo su ih gosti kavane dočekali pitanjem jesu li čuli što se događa u Dubrovniku. Svi su izražavali ogorčenje, piše Đukić, te: „bijesno psuju sve koji su na bilo koji način pridonijeli da se smrt posije i sramota postane pravilo ponašanja“. U kavani je dogovoreno da se ne gleda dnevnik TV Crne Gore jer će biti „friziran“ nego se gledala sarajevska televizija. Novinar spominje Toma Počeka, te donosi njegov citat: „ljepota Cetinja ne može preživjeti stradanje Dubrovnika, kao što tome ne bi mogla odoljeti ni ljepota Dubrovnika, kada bi se Cetinju

nešto slično dogodilo“. Do Hrvata koji su se u nezgodnom trenutku zatekli u Crnoj Gori dolazi peticija potpisana od strane sto pet građana i prijatelja Cetinja. U njoj se od tiskarskog poduzeća Obod i skupštine Cetinja tražilo da se javno odreknu ratnog plijena koji je opljačkao u okolici Dubrovnika: „Neka čitatelji znaju da Crnogorci nisu oni zulumčari i pljačkaši, ni barbari ni neznanbošci!“ Unatoč lijepom gestu, svi su u kavani Mala Lokanda podržavali peticiju, ali su izražavali sumnju u njenu uspješnost. Đukić pak piše citirajući tridesetak Cetinjana iz kavane koji uzbuđeni, kao da se ispovijedaju ili traže oprost: „Neovisno od toga imamo obavezu da kažemo svijetu da nismo ono što čini velika manjina naših sunarodnjaka, pod okriljem vojske i uz makar i nerečeno, pristajanje crnogorskih vlasti.“

Mlada novinarka nakon rata

Četvrto putovanje hrvatskih novinara u Crnu Goru tijekom 1990-ih dogodilo se manje od godinu dana nakon završetka rata. Naslov feljtona iz srpnja 1996. je bio: „Crna Gora između čojstva i kolonije.“ Novinarka je bila tada mlada Dubrovkinja Danica Juričić, a fotograf Joško Ponoš. Danica Juričić poslije udana Spasović odrasla je u Dubrovniku do studiranja u Zagrebu, gdje je diplomirala novinarstvo na Fakultetu političkih znanosti. Bila je novinarka za više medija kao akreditirana izvjestiteljica iz Hrvatskog sabora i Vlade. Objavljivala je u novinama *Danas*, *Slobodnoj Dalmaciji*, *Nedjeljnoj Dalmaciji*, *Vijencu*, *HINA*-i, *Poslovnom dnevniku*, *Business.hr*-u. Bila je dopisnica njemačkih redakcija *Westdeutscher Rundfunk* (WDR) i *Deutsche Welle* (DW). Petnaestak godina kasnije je vodila je političku kampanju i Kabinet bivšeg Predsjednika Republike Hrvatske Ive Josipovića, potom i kampanje Socijaldemokratske partije Hrvatske. Piše i knjige za djecu.

Danica Juričić Spasović danas

Danica Juričić feljton svoje crnogorske avanture počinje riječima kojima odaje svoju uplašenost: „Čim zađete u neprijateljsku državu, automatski se počinjete napadno prijateljski osmjevivati. Nemoguće je obuzdati se u toj laganoj paranoji“ Autorica osjeća da je osjećaj neugodnosti uzajaman: „Osjećaj da ste tamo među njima, morate odmah uništiti osmjehom na koji vam se jednako bez razloga, tupavo, široko uzvraća.“ Prilikom susreta sa svojim crnogorskim domaćinima primijetila je jednu neobičnost. Naime, Crnogorci se za razliku od Srba ne ljube tri već osam puta. Bar su joj tako rekli. Možda su sugovornici ipak samo „koristili priliku“ da se što više puta izljube s mladom, atraktivnom novinarkom, pa su poslije svoje pretjerivanje tumačili patriotskim običajima. Susrela se s Balšom Brkovićem koji je rekao da je kult vojske, kult JNA razbijen te da je crnogorstvo ojačalo. Čula je i priče iz nikšićkih kavana kako, pijana, ruralna kako ona piše, „budala“ lupa šakom o stol i viče: „Iša sam prije dvije godine da palim Dubrovnik, a sada sam Hrvat. Noćas se pjevaju samo hrvatske pjesme.“ U vrijeme reportaže igralo se europsko prvenstvo u nogometu 1996. i Hrvatska je taj dan igrala protiv Danske te pobijedila 3:0. Novinarska ekipa je utakmicu gledala u kući Olge i Božidara Đikanovića: „navijajući svi za

Hrvatsku usred Cetinja ispod otvorenog prozora. Daničić piše kako je jedan Cetinjanin Điko iznio kasetofon na balkon i navio pjesmu 'Čavoglave' kojima je dižući ruke visoko u vis dodao svoj stih: 'Nećete u Crnu Goru dok smo živi mi'". Domaćica je ispričala kako su kada je proglašena SR Jugoslavija na četrdeset dana zatvorili kafić Lokandu jer su bili u koroti što nije proglašena nezavisna Crna Gora. U članku se piše o antiratnim mitinzima na Cetinju i problemima koje su domaći Crnogorci imali s vlastima. Nakon završetka rata u Hrvatskoj borba za „crnogorsku stvar“ tek je počela: „Iako je Cetinje uspjelo zaustaviti agresiju u svijesti tako ispranih crnogorskih mozgova, iako je crnogorska opcija za nezavisnost u strašnom porastu i najveći crnogorski optimisti često su te 1996. godine padali u tešku apatiju.“ Naslov ovog članka bio je prikladan: „Čavoglave na Cetinju“. Drugi dio feljtona izašao je sutradan 10. 07. 1996. pod naslovom „Pearl Harbour među maslinama“. Novinarka opisuje posljedice granatiranja Dubrovnika na porast averzije prema vojsci u Crnoj Gori, te donosi zanimljiv podataka: Premda Crnogorac ni u ženu nije zaljubljen kao u odoru, ni na jednu iduću mobilizaciju nakon Dubrovnika nije ih se odazvalo više od 3 posto“. Napominje da su Crnogorci sa svim susjedima ratovali, ali sa Hrvatskom nikad sve do 1991. godine. Novinarka se bavi i pitanjem poluotoka Prevlake. Novinarka je otputovala i do Ulcinja gdje su se domaći Albanci hvalili kako Ulcinjani nisu išli na Dubrovnik. U ulcinjskom kafiću su privukli pažnju: „Cijeli Ulcinj slio se u kafić u kojem smo sjedili. Došli ljudi vidjeti novinare iz Hrvatske.“ Autorica spominje da je i ovdje prisutno opravdavanje: „Ulaze i već s vrata, premda ih nitko ništa ne pita, očima govore: Nismo mi pucali. Nismo vas mi napadali. Mi ne možemo bez Hrvatske. Mi smo studirali u Dubrovniku.“ U kafanskim pričama neki od Ulcinjana spominju da su se javljali da brane Dubrovnik 1991. godine. Novinari nisu prošli anonimno ni izvan kafića: „Sve što je na ulici maše, trči

za nama. Ni princ ni princeza ne bi se osjećali bolje. Nose darove, hranu na pladnjevima, viski u bokalima. A onda jedi, pij, jedi, pij. Mentalitet koji nema sredine.“ Domaćini su ih vozili i u gusarsko gnijezdo. Novinarica je oduševljena gradom: „Ulcinj je ljudi prekrasan! I Mediteran i Orijent! Tri vjere, katolički i pravoslavni zvonici, i minareti sunčaju se u moru.“ Ipak napominje da su trgovina i turizam stradali zbog sankcija.

Isječak feljtona Danice Juričić 1996. godine

Treći dio naslovljen je: „Krivi jer su Crnogorci“. Danica Juričić upozorava na svu težinu crnogorskog izbora za vrijeme rata u Hrvatskoj: „teško je pala svaka granata koja je zvizla na porculanski Stradun. Ali nije bilo lako ni ostati čovjek među

hijenama koje su se primicale Konavlima. Cijeli tvoj narod ide u rat, a ti nećeš? Ma nemoj? Srpska milicija ne prebija, nego ubija kada se opireš. I onda se skrivaš, u vlastitoj državi, od vlastita naroda, od njegove sramote koja postaje i tvoja jer si kriv što si Crnogorac“.

Novinarka podsjeća da su Cetinjani tiskali brošuru naslova „Stotinu načina da se oslobodiš vojske“ u inat onima koji su tvrdili da nisu mogli izbjeći mobilizaciju od straha. Također, otkriva i neke skrivene hrvatske razloge simpatija prema mogućoj crnogorskoj nezavisnosti jer je bolje graničiti s bilo kojom drugom državom nego s velikom Srbijom. Novinarka ulazi u neke dublje analize razlika Hrvata i Crnogoraca 1991. godine. Najveća razlika je bila stav koji su Hrvati imali, a Crnogorci su ga prema njoj izgubili 1918. i te 1996. godine se rađao iz pepela. Podsjeća kako je srpski kralj ukinuo crnogorsku crkvu dekretom, a na ovim prostorima se tako ukida i narod piše novinarka. U podnaslovu „Luka bez brodova“ novinarka piše o svom posjetu Baru i žalopjkama o sankcijama koje su uništile tamošnju luku. Kratku izjavu je, naime, dao direktor barske luke Petrašin Kasalica.

Četvrti dio feljtona bavi se odnosom Crnogoraca sa Srpskom pravoslavnom crkvom. Prepričava se o krvoproliću na Petrovdan prije nego je vojska krenula na Dubrovnik. Ranjeno je troje procrnogorskih aktivista u sukobu s policijom i pročetničkim prosvjednicima. Novinarka nekoliko puta spominje grafit u Podgorici: „Nikada više 1918“. Điko Đikanović s Cetinja je bio sugovornik autorici. On novinarki prepričava kako je jedan dan otišao u cetinjski manastir dok je liturgiju služio Amfilohije. Prišao mu je i praveći se neuk: „Izvinite jeste li vi gospodin mitropolit Amfilohije Radović? Kada mu je ovaj pružio ruku na poljubac, umjesto cjelova Điko mu je pljunuo na ruku: Ti si doša da pokrštaš Crnogorce u Srbe. Đikanovića su naravno izbacili iz manastira i predali policiji.“ Sugovornik se požalio novinarki

da su poslije rata najednom i Karadžić i Šljivančanin postali nekakvi Crnogorci, a zapravo su elitni Srbi. Mlada novinarka je razgovarala i s Danilom Radojevićem, povjesničarom koji je rekao da su svećenici SPC-a manje duhovnici, a više političari. Iznijeti su podatci Crnogorskog helsinškog odbora koji je tada izvješćivao o diskriminaciji pripadnika Crnogorske pravoslavne crkve. Juričić podsjeća na takozvani Bijeli teror nakon Prvog svjetskog rata u kojem su stradali i pradjedovi Momira Bulatovića. Navode se u članku još o povijesti crnogorske borbe i autokefalne crkve, ali su te stvari opće poznate u Crnoj Gori pa ih neću dalje iznositi. Također, novinarka podsjeća da su devedesetih ukinute brojne državotvorne institucije kao npr. Leksikografski zavod Crne Gore. Opisuju se i veze Zagreba i Crne Gore. Osim Jevrema Brkovića koji je u to vrijeme živio u egzilu, spominje se i zajednica Crnogoraca u glavnom gradu Hrvatske, te posjeti Slavka Perovića Zagrebu. Sljedeći završni citat iz feljtona kao da donekle opisuje i trenutno stanje u Crnoj Gori 2023. godine: „Crnogorci su sučeljeni sa čudom: okupirani izvana, okupirani iznutra. Emigranti u vlastitoj zemlji.“

* * *

Simpatije hrvatske javnosti su tijekom devedesetih godina usmjerene prema borbi za crnogorsku nezavisnost ponajprije zbog vlastitih teških iskustava. Drugi razlog je zajednički otegotni faktor koji je priječio hrvatsku i crnogorsku borbu, a to je velikosrpski hegemonizam. Treći razlog hrvatske podrške je prouzročen drugim razlogom, a to je sažeto u onoj: bolje bilo kakav susjed nego Velika Srbija. Četvrti razlog prisutan je tek kod malenog broja zaljubljenika u povijest, a krije se u tezi o Crvenoj Hrvatskoj kao preteči Crne Gore i Crnogoraca.

Hrvatski novinari su tijekom devedesetih afirmativno pisali o svojim putovanjima s Cetinja. Sve četiri reportaže objavljuje u *Slobodnoj Dalmaciji* u ovom osjetljivom vremenu su i

s profesionalne, novinarske strane iznimno korektno napravljene. Čak, štoviše Crnogorci se prikazuju kao prijatelji. Daje se medijski prostor onim Cetinjanima koji su bili protiv rata i koji su gajili određene simpatije prema Hrvatskoj što je svakako doprinijelo poboljšanju crnogorskog imidža u Hrvatskoj. Može se reći da su hrvatski novinari u Cetinju tijekom devedesetih godina srdačno dočekan od domaćeg stanovništva i s nepovjerenjem od strane policije i obavještajnih službi. Također, hrvatski novinari su pisanjem u svojim člancima s neskrivenim simpatijama podržali crnogorske napore za nezavisnošću. Svi feljtonisti hvale ljepote ne samo Cetinja već i drugih crnogorskih gradova. I u drugim hrvatskim novinama tog doba davalo se prostora ovim temama. Posebnu je pažnju dobivao Jevrem Brković, kao politički azilant i antiratni aktivist. Posjeti hrvatskih novinara bili su i prilika Cetinjanima da pokažu podršku Hrvatskoj što je posebno značajno u trenucima napada na Dubrovnik, pokazati da ne misle svi Crnogorci isto i da iza jedne sramote ne stoji cijeli narod.

Ratna vremena su iznimno opasna, ne samo za građane napadnute zemlje već i za one čija država napada. Ne mislim pritom na vojnike napadače, već one daleko iza crta bojišnice koji se ne slažu s ratom. U očima ratnih hušaka koji u ovim izvanrednim okolnostima kontroliraju ne samo medije već i policiju, oni koji se ne slažu s ratom su peta kolona, nož u leđa, izdajnici, jude ... Ugroženi su njihovi ne samo sloboda (zatvor) ili ugled (blaćenje u medijima) već i životi. Upravo zato većina učini ono što se čini najlakšim i prešuti. Odavno je u svim društvima poznata ta šutljiva većina čija pasivnost u mirnodopskim vremenima nema toliko utjecaj kao za vrijeme rata ili kakve revolucije. Upravo ova dva događaja, rat i revolucije, uvijek iznese na svojim plećima jedna uporna šačica ljudi, kako je pisao jedan komunistički dužnosnik.

Za donošenje suda o povijesnim osobama i događajima potreban je jedan vremenski odmak, te objektivna pregled njihova

djelovanja uzimajući u obzir povijesni kontekst. Očajnička vremena zahtijevaju očajničke mjere, rekao je jednom netko tko je očito živio u jednom takvom vremenu! U ratno doba teško je stajati po strani idealistima i oni upravo tada djeluju i poslije ne traže „svoje“. Rat je uvijek strašna stvar u kojoj na svoje dođu psihopati, a iz običnih ljudi izvuče se ono najgore. Previše je takvih loših primjera na svim stranama u svim ratovima. Časni ljudi su u svim ratovima pokazivali da se u teškim vremenima može ostati moralan i boriti se za jedinu stvar za koju se vrijedi boriti, a to je naš bližnji. Za kraj valja postaviti pitanje kako se ponašati u takvim vremenima u kojima se čini da nema izlaza da se ostane častan, da se ostane dijelom svog naroda, da se sačuva živa glava i sve to zajedno? Uvijek se valja podsjetiti da svaka nevolja prođe da se svaki rat jednom završi, te da je *Svak rođen da po jednom umre, a čast i bruka žive dovijeka.*

MANASTIRI U VRANEŠKOJ DOLINI

Veselin Konjević

In the Vraneš valley, there are monasteries that were centres of literacy from the 16th to the 18th centuries and had a significant cultural and educational role in that region. These were the monasteries of Vranštica, Sokolac and Bliškovo. Although they are only fifteen kilometres apart, all three were dedicated to the Presentation of the Virgin. The fourth monastery in the Vraneš valley – the Zlateš Monastery, near Tomaševo, was built ten years ago by adding the monastery quarters to the existing church dedicated to St. Elijah. The Zastup Monastery was located on the left bank of the Lim, in the village near Brodarevo, municipality of Prijepolje. It belonged to the nahiya of Vraneš, and it was renovated and expanded at the beginning of the 16th century by Prince Đurđe, son of Prince Herak Vraneš.

Vraneška dolina je područje koje obuhvata predio sa dva mjesna centra – Tomaševom i Pâvinim Poljem. To je područje od Slijepča Mosta do Kovrena, koji je granično selo bjelopoljske sa pljevaljskom opštinom. Vraneškom dolinom protiče rijeka Ljuboviđa, po kojoj je, kako se vjeruje, dobila naziv i srednjovjekovna župa, a kasnije nahija Ljuboviđa.

Šahovići (Tomaševo) su dobili ime po muslimanskom bratstvu Šahovići koje je, do 1924. godine, u značajnom broju naseljavalo to mjesto. Po popisu iz 1913. godine, u Šahovićima je upisano 38 kuća (domaćinstava) bratstva Šahovića. To mjesto ranije se

vjerovatno zvalo *Ljubović*; bilo je sjedište srednjovjekovne župe (kasnije nahije) Ljuboviđa. Šahovići su nakon Drugog svjetskog rata (1952. godine) preimenovani u Tomaševo – po narodnom heroju Tomašu Žižiću, koji je bio jedan od organizatora Ustanka 1941. godine u tom kraju.¹

¹ Po nekim izvorima, (bratstvo) Šahovići su potomci onih muslimana koji su, nakon gotovo osam vjekova vladavine Španijom, prognani sa tog područja, zajedno sa Jevrejima i protestantima, od strane španske (katoličke) inkvizicije, u periodu od kraja XV do početka XVII vijeka. Jedan dio tih prognanih muslimana došao je i do Herceg Novog (Boke), Sarajeva, itd. Nema pouzdanih podataka kada je bratstvo Šahovići koje je, zajedno sa drugim muslimanskim bratstvima toga kraja, nasilno iseljeno 1924. godine, naselilo područje današnjeg Tomaševa. Šahovići (bratstvo) se pominju u 17. i 18. vijeku u Kućima, u oblasti Nikšića i u oblasti Herceg Novog. U Šahovićima je, tokom druge polovine 19. vijeka, sve do Balkanskih ratova, bilo sjedište novoformirane osmanske kaze (sreza) Donji Kolašin. (Andrija Jovičević: *Zeta i Lješkopolje – Skadarsko jezero*, CID, Podgorica 1999, 162; Slobodan Drobnjak – Sait Š. Šabotić: *Muslimansko-bošnjačko stanovništvo onogoškog-nikšićkog kraja 1477–2003*, Almanah, Podgorica 2005, 84; <https://dijak.online/koje-bosanske-porodice-su-dosle-iz-spanije-turske-i-irana/>); Miloš K. Vojinović – Tadija B. Bošković: *Popis domova u novima krajevima Kraljevine Crne Gore*, Kolašin, 2015, 124–130). U pomenutom popisu domova „novih krajeva“ Kraljevine Crne Gore, nije se upisivala vjerska i nacionalna odrednica. Upisivalo se: prezime i ime, mjesto, broj goveda, ovaca i konja, i ukupan porez koji to domaćinstvo plaća. Ništa više! Odrednice „srpskih“ i „turskih“, ili „srpskih“ i „muslimanskih“ (domova), koje se navode u zbirnim tabelama ove publikacije, naknadne su konstrukcije njenih priređivača (M. V i T. B).

G. Božović, u svom putopisu iz Šahovića 1936. godine, navodi da se tako (Šahovići) „ranije zvala samo neka ledina ovde, koja je iznad impozantne džamije služila Kolašincima za londžu“ (*okupljanje, druženje* – V. K). (Grigorije Božović: *Graničarska kob – putopisi i pripovetke iz Starog Vlah, Srednjeg Polimlja i Potarja, Prijepolje*, 2010, 146)

O prošlosti područja koje obuhvata današnja mjesna zajednica Pâvino Polje, za razliku od Tomaševa, ima nešto više podataka. Naziv za mjesto – Pâvino Polje, potiče, najvjerojatnije, od druge polovine 17. vijeka, kada je centralni dio nahije Vraneš prozvan Pâvinim Poljem. Po predanju, dobilo je naziv po Pâvi Milikić, kćerki vraneškog kneza Nikole Milikića, koja se udala za islamiziranog mještanina Ahmet-pašu Hasanbegovića. Pojam Vraneš danas se rijetko upotrebljava, za razliku od pojma Vraneška dolina – u značenju oblasti koju obuhvataju mjesne zajednice Pâvino Polje i Tomaševo, koji je sve češće u upotrebi.²

Nahija Vraneš nastala je izdvajanjem džemata (katuna) vlaha iz nahije Ljuboviđe, koji su obrazovali zasebnu nahiju. Naziv nahije Ljuboviđa ubrzo se izgubio i već polovinom XVI vijeka pominje se samo nahija Vraneš. U domaćim izvorima početkom i tokom XVII vijeka Vraneš se naziva župom, dok ga turski izvori istog vijeka bilježe kao nahiju. Iako Vraneš kao teritorijalno-administrativna jedinica, tj. kao župa nije postojao, nikako ne znači da teritoriju nahije Vraneš osmanskog perioda treba identifikovati sa teritorijom stare župe Ljuboviđa.³

² Dr Žarko Šćepanović, *Srednje Polimlje i Potarje*, istorijsko-etnološka rasprava, SANU, Beograd, 1979, 53, 67, 87; B. Šekularac – M. Premović: *Crnogorsko Polimlje u srednjem vijeku*, 90, 94–95.

³ dr Hazim Šabanović: *Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela*, Naučno društvo NR BiH, Sarajevo, 1959, 164, 166; Ž. Šćepanović, Isto, 52–54. Vukoman Šalipurović, „Nekoliko podataka o knezovima u prijevoljskom i pljevaljskom kadiluku od 1677. do 1759. godine“, *Zbornik radova Etnografskog instituta SANU*, knj. 11, Beograd, 1981, 33. Ž. Šćepanović smata da je saradnja Heraka Vraneša sa osmanskom vlašću, te islamiziranje jednog njegovog sina vjerovatno uticalo na to da Osmanlije prihvate formiranje nove nahije – Vraneš, izdvajanjem grupe katuna vlaha iz nahije Ljuboviđa. (Ž. Šćepanović; *Srednje Polimlje i Potarje*, 69)

Vraneška dolina – pogled iz Bijelog Potoka (ispod Žubera)

(Foto: V. K)

Ž. Šćepanović smatra da je nahija Vraneš početkom XVII vijeka bila u sastavu Pljevaljskog kadiluka. Krajem XVII vijeka, nahija Vraneš biće u sastavu Prijepoljskog kadiluka.⁴

Krajem XIX vijeka taj prostor (Pavino Polje, koje je, vjerovatno od kraja XVII ili početka XVIII vijeka, predstavljalo centralni dio nahije Vraneš, i Šahovići) biće u sastavu *kaze* (sreza) Donji Kolašin.⁵

⁴ H. Šabanović: *Bosanski pašaluk*, 230. Šabanović navodi da je „nahija *Ljubović* bila oko današnjih Šahovića, gdje joj je bio centar“, te da je u XV vijeku je pripadala Polimlju i kadiluku Prijepolje. (H. Šabanović: *Isto*, 166.) Ž. Šćepanović navodi da je nahija Vraneš 1626. godine ulazila u sastav Pljevaljskog kadiluka. (Ž. Šćepanović: *Srednje Polimlje i Potarje*, 93) V. Šalipurović, pozivajući se na turska dokumenta o knezu Joksimu iz Vraneša iz druge polovine XVII vijeka, navodi da je nahija Vraneš pripadala Prijepoljskom kadiluku, o čemu nedvosmisleno svojedoče rečeni dokumenti, na koje se poziva Šalipurović. Pljevaljskom kadiluku nahija Vraneš mogla je pripasti, po tumačenju Šalipurovića, tek poslije 1760. godine (V. Šalipurović: *Isto*, 33–34).

⁵ Krajem XIX i početkom XX vijeka ime Donji Kolašin je označavalo tursku kazu (srez) u međuriječju Tare i Lima, od Mojkovca do blizu Prijepolja,

Na prostoru Vraneške doline nalazili su se manastiri Vranštica, Sokolac i Bliškovo, koji su od XVI do XVIII vijeka bili centri pismenosti i imali značajnu kulturno-prosvjetiteljsku ulogu u ovom kraju. Sva tri bila su posvećena Vavedenju Bogorodice. Manastir Zlateš, kod Tomaševa, nastao je prije desetak godina, dogradnjom manastirskih konaka postojećoj crkvi, posvećenoj sv. Iliji.

čije je administrativno središte bilo u Šahovićima (današnje Tomaševo). Kaza Donji Kolašin obuhvatala je nahije Vraneš i Mojkovac, sa po 9 sela, i Ravnu Rijeku, sa 13 sela. U ovoj kazi 1896–1897. godine bilo je 1.030 domova sa 6.337 stanovnika (4.067 muslimana i 2.270 pravoslavaca). U kazi su postojale dvije džamije – jedna u Šahovićima a druga u Pavinom Polju, jedna upravna zgrada, telegraf i 10 škola, uglavnom sibijan mekteba. Godine 1910. ukinute su nahije Ravna Rijeka i Vraneš, a ostala je samo nahija Mojkovac sa 9 sela u svom sastavu, dok su 9 vraneških i 13 sela nahije Ravna Rijeka pripojena centru kaze Šahovići. To je bio srez bez gradskog naselja, a veća su mu mjesta bila Mojkovac, Brodarevo i Šahovići. Ovaj srez je 1911. godine imao 13.911 stanovnika, od čega 10.187 muslimana. Kaza (srez) Donji Kolašin obrazovana je carskom iradom (ukazom) 1303. godine (po Hidžri), odnosno 1884/1885. godine, spajanjem nahija Vraneš, Ravna Rijeka i Mojkovac. Početkom XX vijeka nalazila se u sastavu Sjeničkog sandžaka, a ovaj, zajedno sa Pljevaljskim i još četiri druga ulazio je u sastav Kosovskog vilajeta. Danas Donji Kolašin predstavlja samo istorijski pojam. Jedan od kajmakana ove kaze bio je i Hafiz Salih Gašović (dužnost kajmakana obavljao je od 1887. do 1892. godine), koji je u Šahovićima napisao *mevlud* (pjesme o Muhamedovom rođenju) na bošnjačkom jeziku. Gašović je umro u bjelopoljskoj bolnici 1898. godine. (Žarko Šćepanović: „Društveno-političke prilike u Bijelom Polju i okolini početkom XX vijeka“, 95–96; Isti: „Najstarije stanovništvo Donjeg Kolašina“, *Odzivi*, 12–13, Bijelo Polje, 1975, 93; Isti: „Društveno – političke prilike u Potarju i Zatarju uoči ustanka 1875. i prva ustanička godina u tom kraju“, 106; Isti: *Srednje Polimlje i Potarje*, 123, 224, 225, 234; *Bijelo Polje*, monografija (grupa autora), Bijelo Polje 1987, 143, 149)

Manastir Zastup nalazio se na lijevoj obali Lima, u istoime-
nom selu kod Brodareva, opština Prijepolje. Pripadao je nahiji
Vraneš, a obnovio ga je i proširio, početkom XVI vijeka, knez
Đurđe, sin znamenitog kneza iz nahije Ljubovide Heraka
Vraneša.⁶

Manastir Vranštica

Ovaj manastir nalazio se, najvjerojatnije, na jednom platou
iznad (mjesta) Vranštica, sa lijeve strane rijeke Stožernice, na
oko 3 km sjeverno od Tomaševa.

Arheolog Predrag Lutovac navodi da su terenskim istra-
živanjem otkriveni ostaci manastirskog objekta, sa bedemima,
na osnovu čega pretpostavlja da se radi o ranohrišćanskoj bazi-
lici podignutoj krajem V i početkom VI vijeka i koja, po svom
arhitektonskom sklopu, podsjeća na crkvu izgrađenu na Marti-
nića Gradini (kod Danilovgrada), na osnovu čega se može reći
da je objekat postojao i u ranom srednjem vijeku. „Imajući u vi-
du da se radi o jedinstvenom sakralnom objektu, podignutom u
središtu Vraneške doline, pretpostavlja se da se radi o poznatom
manastiru Vranštica“, kaže Lutovac, navodeći predanje po kome
je središte Humske episkopije iz Stona bilo privremeno u mana-
stiru Vranštica, sve do vremena izgradnje priprate crkve Svetog
Petra u Bijelom Polju, gdje je sjedište kasnije premješteno.⁷

U jednom zapisu iz 1555. godine, navodi se da je episkop
segedinski Zaharija, koji je bio rodom iz Vraneša, dao prilog

⁶ Privilegije koje je knez Đurđe naslijedio od oca, kneza Heraka, naslijedio
je njegov sin, knez Pavle, za kojeg se u popisu Hercegovačkog snadžaka iz
1540. godine navodi da ima džemat koji su sačinjavala 124 vlaška i osam
ratarskih domaćinstava. (Hatidža Čar – Drnda, „Nahija Ljubovida u 15. i 16.
stoljeću“, *Prilozi*, br. 59, Orijentalni insitut, Sarajevo, 2009, 143).

⁷ <https://old.dan.co.me/?nivo=3&rubrika=Ljudi%20i%20dogadjaji&clanak=554830&datum=2016-07-09> (Pristupljeno 15.4.2022)

manastiru Vranštica. Pomen o ovom manastiru sačuvan je i u jednom *prologu* manastira Nikoljac (Bijelo Polje) od 1569–1570. godine. Ovaj prolog pisao je „dijak Vuk ot mjesta Nikolj Pazara“, koji je 1570. godine prepisivao knjige u manastiru Vranštica, pri hramu Vavedenja Bogorodičina, „po zapovijesti manastirskoga igumana, jeromonaha Mateja“. Sačuvani zapisi govore da je u tom manastiru tokom XVI, XVII i XVIII vijeka bila veoma aktivna prepisivačka služba, gdje su kao prepisivači radili monasi iz manastira Nikoljac.⁸

G. Čelebić smatra da su do Vuka Dijaka, u Vranešu, vjerovatno dospjele štampane knjige Božidara Vukovića Podgoričanina, „koji je ohrabrivao domaće pisce, doturajući im iz Mletaka pakete liturgijske književnosti“. „Vuk Dijak, čiji se manastir Vranštica, sa crkvom Vavedenja Bogorodice, nalazio u Vranešu, dakle u širem krugu manuskriptske književne prakse 16. 17. i donekle 18. stoljeća pripadao je ne samo piscima-zanatlijama već i piscima-zvaničnicima, autorima koji su obavljali književni posao s pozicija ponekad i visokog zvanja“, navodi Čelebić.⁹

Godine 1597–1598, pri istome hramu, za vrijeme igumana Tome, pisao je jeromonah Diomidije jedan *minej* za novembar. Sada se nalazi u manastiru Svete Trojice, kod Pljevalja. Godine 1607. pisao je u Jerusalimu jedan *psaltir* monah Diomidije „iz Hercegovine, iz manastira Vranštice, blizu župe Vraneš“ (rukopis se nalazi u manastiru Hopovo). Osam godina kasnije (1615), 2. avgusta, dovršio je u manastiru Vranštica pri igumanu

⁸ D-r Vlad. R. Petković, „Manastir Vranštica“, *Bratstvo*, XX, Beograd, 1926, 59; *Bijelo Polje*, monografija, 99–100; Ž. Šćepanović, *Srednje Polimlje i Potarje*, 85; Ž. Šćepanović: „Manastiri Polimlja i srednjeg Potarja“, *Prosvjetni rad*, br. 9, 1971. godine.

⁹ Gojko Čelebić, *Književnost i pismenost od Crnojevića do Petrovića I*, Ministarstvo kulture Crne Gore – Centar za konzervaciju i arheologiju Crne Gore, Cetinje, 2016, 303–306.

Tomi jedan *apostol* „smireni Antonije“ (sada se nalazi u Berlinskoj biblioteci). U zapisima iz XVIII vijeka, iz manastira Vranštica, spominje se izvjesni iguman Atanasije i hercegovački mitropolit Arsenije, a u dokumentu iz iste godine, navodi se da je mitropolit posjetio taj manastir (Vranštica).¹⁰

Nakon XVIII vijeka, pretpostavlja se da je manastir razrušen, jer nema pomena o aktivnosti u njemu. Poznati „nacionalni radnik“ i učitelj iz Sarajeva Sava Kosanović, došao je 1870. godine u Vraneš „radi promjene vazduha“, te obišao manastire Sokolac i Bliškovo. S obzirom na to da Kosanović u svom putopisu ne spominje manastir Vranštica, sasvim je izvjesno da je u to doba (1870) bio već odavno zapušten i urušen. Nepoznato je kada je manastir zapušten. Pouzdano se zna da je radio i 1733. godine.

Manastir Sokolac

Nalazi(o) se na platou planiskog sela Sokolac, nedaleko od današnjeg Tomaševa, s desne strane rijeke Stožernice, desne pritoke Ljuboviđe. Prvi pisani trag o postojanju tog manastira potiče iz 1516. godine, kada je, kako se vjeruje, angažovanjem jeromonaha Antonija manastir i živopisan.¹¹ Smatra se da je zadužbina Vraneša – vjerovatno kneza Đurđa, sina kneza Heraka, koji je i obnovio i proširio manastir Zastup, kod Brodareva.¹²

Sava Kosanović zatekao je (1870) manastir u ruševnom stanju, a na pragu vrata, oko kojih je opadao malter, zapazio je natpis, koji je govorio o vremenu sazdanja manastira:

¹⁰ V. R. Petković, Isto, 59.

¹¹ *Bijelo Polje*, monografija, 99; Jovo Medojević: *Crkve i manastiri u bjelopoljskom kraju*, Muzej, Prijepolje, 2000, 208.

¹² B. Šekularac – M. Premović: *Crnogorsko Polimlje u srednjem vijeku*, 197–202.

„Izvolenjem otca i pospešenjem sina i sovršenjem svjatago duha sazda se si božestveni hram Vavedenie presvetia Bogorodici, od osnovania trudom i podvigom starca Antonija jeromonaha sa vsemi u Gospodu bratiami i blagodatelemi v leto 7024.“ (1516. godina po Hristu). Kosanović navodi da se za oltarom vide mnogi grobovi, a okolo crkve porušene ćelije. Posljednji iguman ovoga manastira bio je Simeon Vukojičić, koga je, kako navodi Kosanović, „ubio na nekoj mobi Ramo Jelić“, a crkvu su „zapalili turski čobani, koji ljeti izgone stoku na tu planinu“. Smatra se da je i u ovom manastiru bio organizovan prepisivački rad. Zapušten je oko 1870. godine.¹³

Po jednoj legendi, manastiri Vranštica i Sokolac bili su spojeni mljekovodom. Navodno, kaluđeri manastira Vranštica su na Sokocu (selu) držali mnogo stoke, koju su čobani tamo muzli i mlijeko slali u Vranšticu cijevima. U realnosti, pak, ovo nije bilo izvodljivo, jer su se ta dva manastira (Sokolac i Vranštica) nalazila na dva platoa, približne nadmorske visine, između kojih je bilo duboko korito rječice Stožernice.

Polimski muzej u Beranama u jesen 2007. godine obavio je arheološka istraživanja ovog manastira i otkrio građevinske ostatke crkve posvećene Vavedenju Bogorodice. Obilaskom terena i prospekcijom utvrđeno je da manastirski kompleks čine ostaci crkve Vavedenja Bogorodice i tri pomoćna objekta. Na zapadnoj strani jasno se uočavaju ostaci zgrade konaka i trpezarije, dugi 15 i široki 8 metara. Rađeni su od priklesanih kamenih blokova spojenih krečnim malterom sa krupnijim rječnim agregatom. Južno od ove zgrade uočavaju se temelji manjeg objekta dimenzija 6 x 6 m, koji je ukopan u padinu brda. Između ovih građevina uočava se ulegnuće puta koji vodi ka ulazu u crkvu. Na južnoj strani, na oko 10 metara od crkve, nalazi se i treći objekat čije je dimenzije teško definisati zbog

¹³ Sava Kosanović, „Srpske starine u Bosni, Manastir Bliškova“, *Glasnik Srpskog učenog društva*, knj. XII, Beograd, 1871, 181; *Bijelo Polje*, 100.

velikih naslaga šuta. Jasno se uočava njegova podrumaska prostorija ili „izba“ dimenzija 4 x 4 metra.¹⁴

Crkva je, svojom istočnom stranom, ukopana u blago i zaobljeno uzvišenje brda. Prateći objekti sagrađeni su u strmini koja se pruža ka zapadu. Radi se o jednobrodnoj građevini, dugoj 12,40 i širokoj 5,20 metara, sa pripratom na zapadnoj i apsidom na istočnoj strani. Zidovi crkve, osim zapadnog, široki su 0,80 metara. Rađeni su od velikih priklesanih blokova spojenih krečnim malterom sa krupnijim rječnim agregatom. Priprata je malih dimenzija i duga je 2 metra. Pod priprate rađen je od maltera, sa finom glazurom, koja je na pojedinim mjestima oštećena. Na južnoj strani vrata, neposredno uz zid, nađen je otisak kvadratnog postolja svijetljaka ili nosač posude sa svetom vodom, rađen od bijelog mermera. U sloju šuta pronađeno je kvadratno postolje, višestruko profilisano, rađeno od bijelog mermera. Iz priprate se ulazilo u naos crkve na vrata širine 0,90 metara. Dovratnici vrata rađeni su od fino obrađenih blokova sige sa falcom za učvršćivanje vrata. Vrata su bez praga, a pod naosa rađen je od malternog premaza. Crkva je bila zasvođena podužnim polukružnim svodom dok se nad centralnim travejem uzdizalo kube. Na postojanje kubeta ukazuje i nađeni lanac polijejeja koji je bio zakačen klinom i alkom za centralni blok kubeta, tzv. „svodarom“. Na osnovu mnoštva fragmenata maltera sa bojom i djelova boje na zidovima crkve, zaključuje se da je crkva bila živopisana, ali ne i priprata. Veći dio živopisa uništile su žile velike breze koja je rasla na samoj časnoj trpezi i gotovo je uništila do samog poda oltara. U korijenu ove breze nađene su ploče oltarskog stola, a u jednoj su otkrivene svete mošti koje su postavljene prilikom osveštavanja crkve. U gornjoj ploči stola ukopan je trougaoni otvor u koji je

¹⁴ B. Šekularac – M. Premović, Isto, 198. Prenesen izvještaj o arheološkim istraživanjima 2007. godine, koje je obavio Polimski muzej u Beranama.

postavljen olovni fišek sa svetim moštima, a potom je sve bilo zaptiveno posebnim voskom.¹⁵

Nakon pomenutog detaljnijeg istraživanja stručnjaka Polimskog muzeja u Beranama 2007. godine, započeta je obnova ovoga manastira, koja je konačno dovršena postavljanjem zvona 2018. godine.

Obnovljeni manastir Sokolac, zadužbina Vraneša
(Foto: V. K)

Manastir Bliškovo

Nalazi(o) se u mjestu Bliškovo, nedaleko od Kovrena. I za ovaj manastir se „vjeruje“ da potiče iz XIII ili XIV vijeka te da je, navodno, zadužbina Nemanjića. Prvi put se pominje u jednom turskom dokumentu iz 1622. (u kome se navodi da pripada nahiji Vraneš), kada se izdaje dozvola kaluđerima, koji idu za Pljevlja. Na osnovu pomenutog turskog dokumenta, može se zaključiti da je manastir tada imao više kaluđera, što se potvrđuje i zapisom akliscijara manastira Longina iz 1615. godine, koji tada „pri igumanu kir Antoniju“ u manastiru prepisa praznični minej za oktobar.¹⁶

¹⁵ Isto, 200–202.

¹⁶ Ž. Šćepanović, *Srednje Polimlje i Potarje*, 85–86.

Manastir Bliškovo pominje se i 1761. godine kada je dobio jednu bakarnu tepsiju na poklon od manastira Ostrog. Godine 1871. bio je zapustio, ali su mu zidovi stajali sve do krova i sačuvala su se u cjelini oltarska apsida i dosta živopisa. Posljednji iguman bio mu je Đorđije Varaga, koji je pobjegao iz manastira u Svetu Goru. Manastirski posjed 1871. godine još niko nije prigrabio niti obrađivao, već je bio zarastao i zapušten. Još je stajala i manastirska vodenica.¹⁷

Pominje ga i ruski slavista i diplomata Aleksandar Giljferding, koji je obilazio Pljevlja i Kolašin 1858. godine.¹⁸

Manastir je posjetio Sava Kosanović (1870), zatekavši manastirske ruševine kao i brojne razbacane knjige, a svoja zapažanja sa proputovanja objavio je u *Glasniku* Srpskog učenog društva:

„Oдавде 10 сахати к југо-западу преко кршевитих и шумних брегова на домак Бијелом Пољу налази се порушени манастир Блиškova. До крова стоје зидови цијели и олтар, у коме се виде, још у цијелости: слике Богоматере, Златoustог и Василија великог (...)

У проскомидију нашао сам једну србуљу и цијелу гомилу истрнутих одаклен се извуће једна поголема змија. Ту видјех једну бакарну тepsицу на којој и овај натпис: ‘Манастира Острога в лето 1761.’ више врата у припрати на молерају видјех само ово: Изволенiem oтаca Игуман Макариа.

Храм је Ваведенје, а препрата свети Никола. Okoло цркве виде се многе развалине ћелија. Имала је и своју вoдeницу на малој ријечи истог имена. Земље такође okoло нје има доста, но нико је не обрађује (...)“ – записује Kosanović. Posljednji iguman

¹⁷ Lj. Stojanović, *Stari srpski zapisi i natpisi*, knj. III br. 3184, 4644; S. Kosanović: „Srpske starine u Bosni, Manastir Bliškova“, 29, 180. V. Šalipurović, „Nekoliko podataka o knezovima u prijepoljskom i pljevaljskom kadiluku od 1677. do 1759. godine“, 33–35.

¹⁸ Aleksandar Giljferding, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i staroj Srbiji*, drugo izmenjeno izdanje, Beograd, 1996, 210.

ovoga manastira bio je Đorđe Varaga, koji je, kako Kosanović navodi, „od turskoga zuluma utekao u Svetu Goru.“¹⁹

Manastir je obnovljen 2006. godine.

Obnovljeni manastir Bliškovo

(Foto: V. K)

Manastir Zlateš

Stotinak metara od centra Tomaševa, na raskrsnici puta koji se odvaja prema Lijesci i Sokocu, nalazi se manastir Zlateš. Prvobitno je tu bila crkva, posvećena sv. Iliji. Gradnja pomenute crkve započeta je aprila 1931, a okončana je 1934. godine. Za vrijeme Drugog svjetskog rata krov na crkvi i zvoniku je oštećen, kao i metalna kugla na kojoj je bio krst, a i sama crkva je bila dosta propala, jer je dugo vremena prokišnjavala.²⁰

Devedesetih godina prošloga vijeka krenulo se u obnovu crkve, kasnije su dograđeni manastirski konaci i 2011. godine crkva je pretvorena u manastir (Zlateš).

Manastir je nazvan po kraju – Vranešu, koji se nekada, navodno, zvao Zlateš. Naime, po legendi, stanovnici toga

¹⁹ S. Kosanović, Isto, 180.

²⁰ J. Medojević, *Crkve u bjelopoljskom kraju*, 210–215.

područja („Zlatešani“) nijesu došli u Boj na Kosovu, pa ih je prokleo „car“ Lazar: „Dabogda se ne zvao Zlateš, nego bio vran (crn) kao gavran!“ I tako, po legendi, nastade Vraneš (Vran-eš). Ova legenda, svakako, nema uporište u istorijskim činjenicama. U više navrata, eminentni istoričari dokazivali su da je to područje – Vraneš, dobilo naziv po Heraku Vranešu, znamenitom knezu u nahiji Ljubovići iz XV vijeka, po kome je i pleme stočara (*vlah*) kome je pripadao, dobilo naziv – Vraneši.²¹

Manastir Zlateš kod Tomaševa, sagrađen 2011.

(Foto: V. K)

²¹ Žarko Šćepanović, „Plemenska organizacija na području Potarja i Zatarja“, *Predmet i metod izučavanja patrijarhalnih zajednica u Jugoslaviji*, zbornik, CANU, Titograd, 1981, 342, 343, 344; Ž. Šćepanović, *Srednje Polimlje i Potarje*, 70, 71; B. Šekularac, *Dobrilovina i dobrilovinski Katastik*, Mojkovac, 1988. 38, 39; Đ. Tošić, „O vlaškoj skupini Vraneši u nahiji Ljubovića“; B. Hrabak, *Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine*, Beograd, 2004, 184. Hrabak navodi da su „rod Vraneši Vlasi“, te da je ime župe (Vraneš) kasnijeg datuma, „te će biti da su vlasi Vraneši dali ime župi“.

Manastir Zastup

Manastir Zastup jedan je od najznačajnijih srednjovjekovnih manastira u srednjem Polimlju. Nalazio se na lijevoj obali Lima, u istoimenom selu, koje pripada Brodarevu, opštini Prijepolje. Pretpostavlja se da potiče s kraja XIII ili početka XIV vijeka. Po narodnom predanju, manastir posvećen Sv. Arhangelu Mihailu, u Zastupu, zajedno sa manastirom Svetog Nikole u istom mjestu, zastupao je Pečku patrijaršiju nakon njenog gašenja, otuda i njegov naziv – Zastup.

Vraneški knez Đurđe, koji se u zapisu pominje kao „blagočestivi gospodar knez“, 1537. godine obnovio je i proširio manastir Zastup, potom je, zajedno sa jeromonahom Nikiforom, „pristupio izradi crkvenih živopisa i pisanih bogoslužbenih knjiga“.

Činjenica da knez Đurđe proširuje i obnavlja porušeni manastir Zastup govori da je taj manastir, nesumnjivo, pripadao nahiji Vraneš. Nameće se dilema: kako je knezu Đurđu uspjelo, mimo tada izričite naredbe Porte, da obnovi i proširi manastir Zastup? Naime, u bosanskoj kanun-nami iz 1516. godine stoji: „Podignute su crkve u nekim mjestima u kojima one nijesu postojale od starog nevjerničkog vremena. Neka se takve novopodignute crkve dadu porušiti“. Identična netolerantnost ispoljena je i u kanun-nami iz 1539. godine za Zvornički, Bosanski i Hercegovački sandžak, gdje je, pored ostalog, zapisano: „Na onim mjestima gdje nije bilo stare crkve, kasnije sagrađene crkve neka se poruše i razore“. Za kadiju koji se ne bi pridržavao ovih odredbi bilo je predviđeno otpuštanje iz službe. I pri izdavanju dozvola za opravku crkava i manastira vodilo se računa da ne dođe do njihovih proširenja.²²

Ono što se nameće kao logičan odgovor na prethodno pitanje jeste – takvu djelatnost knez Đurđe uspio je da sprovede

²² Ž. Šćepanović, *Srednje Polimlje i Potarje*, 84.

zahvaljući, prije svega, naklonosti i angažovanju svog islamiziranog brata Ibrahima (Ibrahim-paše Vraneševića) i/ili sinovca, Skender-bega Vraneševića, koji je, kako navodi Ć. Truhelka, bio namjesnik Hercegovačkog sandžaka od 1515. do 1517. godine.²³ Nema sumnje da su pomenuta dvojica Vraneševića – Ibrahim-paša i Skender-beg, imali uticaja na Porti i uspjeli da izdejtstvuju svome bratu/stricu (knezu Đurđu) dozvolu za obnavljanje i proširivanje manastira Zastup i (vjerovatno) gradnju manastira Sokolac.

Na mineju za decembar iz 1537. godine, zabilježeno je da ga je napisao jeromonah Nikifor, u mjestu Zastup, u hramu Sv. Arhandela Mihaila, pri rijeci Lim, za službu i čitanje u hramu Sv. Nikole i Uspenja Prečiste Bogomateri, zalaganjem igumana kir jeromonaha Mateja. U tekstu se dalje kaže kako je crkva Sv. Nikole bila mala i prosto zidana i da je postojala jedna porušena ćelija. Zato se knez Đurđe Vraneš potrudio da sa igumanom Matejom na ovom mjestu obnovi crkvu sa dvijema kupolama i oko crkve grad sa kelijama za monahe. Glavna, odnosno velika crkva u Zastupu, koju je rekonstruisao knez Đurđe Vraneš, je crkva posvećena Arhandelu Mihailu, druga je posvećena crkva Svetom Nikoli. Nije sasvim jasno zašto su napravljene dvije crkve – jedna veća i jedna manja, u neposrednoj blizini, a pominje se i treća, koja je bila posvećena Uspenju Prečiste Bogomateri, čiji ostaci do danas nijesu pronađeni.²⁴

²³ Ćiro Truhelka, „Tursko-slovenski spomenici dubrovačke arhive“, *Glasnik zemaljskog muzeja XXIII*, Sarajevo, 1911, 15, 223, 224; Toma Popović, „Spisak hercegovačkih namesnika u XVI veku“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1970, 95.

²⁴ Ž. Šćepanović, „Plemenska organizacija na području Potarja i Zatarja“, 348; Slavoljub Pušica, „Ostaci manastirskih kompleksa srednjovjekovnih crkava svetog Arhandela Mihaila i svetog Nikole u Zastupu“, *Mileševski zapisi*, br. 11, Prijepolje, 2016, 83–109.

U Zastupu su slikari, od marta do novembra 1537. godine, završili zidni živopis i prepisali 12 knjiga mineja. Među tim majstorima slikarima, koji su radili po Hercegovini i Crnoj Gori bilo je, početkom XVI v, dosta majstora iz Dubrovnika u kome su – u isto doba – učili slikarstvo pravoslavni monasi.²⁵

G. Čelebić navodi da nas „zastupski *Anonim* obavještava o propasti manastirske knjižnice u svom skriptoriju koji se u starini zvao još i Drehar (ime Zastup je češće korišćeno, to znači da je manastir bio dio rezervnog plana – da *zastupa* vjeru i crkvene poslove – u kriznom periodu, nakon što je ugrožen položaj patrijaršije)“. Dodaje da su iz pomenutog skriptorija izašli ponajbolji prepisivači Sava (? – 1545) i Jovan Dijak (? – poslije 1552)“.²⁶

Mjesto gdje se nekada nalazio manastir Zastup, kod Brodareva

(Foto: V. K)

Nema pouzdanih podataka kada je manastir zapustio i razrušen. Prema zapisu u Prologu, navedeno je da se Prolog i 12 mineja imaju vratiti manastiru ako se obnovi, i ako do toga ne dođe – da služe Sv. Nikoli na Limu kod Bijelog Polja, gdje je

²⁵ *Istorija naroda Jugoslavije*, knj. II, 541.

²⁶ G. Čelebić, *Književnost i pismenost od Crnojevića do Petrovića*, 377.

ovo i pisano 1726. godine. Do obnove manastira nije došlo, on je prepušten propadanju, a knjige su, kako je stajalo u zahtjevu, predate manastiru Svetog Nikole. Knjige iz ovog manastira, Prolog i 12 mineja, u drugoj polovini 20. vijeka prenešene su iz crkve Svetog Nikole u Bijelom Polju u Narodnu biblioteku Srbije, radi konzervacije i zaštite, gdje se i danas nalaze. Iako je bilo planirano arheološko istraživanje pomenutog lokaliteta u Zastupu 2004. godine, a s tim u vezi su i obavljena određena pripremna istraživanja, do toga ipak nije došlo „zbog izostanka blagoslova odgovornih Eparhije mileševske“.²⁷

Prepisivači iz manastira Zastup

Nikifor Jeromonah (? – poslije 1537) ostavio je prvi pomen o manastiru Zastup. U svom Mineju za decembar 1537/38, on govori o velikim građevinskim poslovima na obnovi crkve i manastirskih konaka, o živopisanju i o prepisivanju knjiga. Napisao je predgovor (*predislovije*) za službu i čitanje u hramu *Svetog i slavnog arhijereja i čudotvorca Hristovog, Nikole i Uspenja prečiste Bogomaterne ikone mirotočiwe*.

„I još hoću da govorim i kažem onima koji čitaju ovaj Minej, da je ova crkva ranije bila prosto građena, i manja, a jedina ćelija porušena i bijedna, ali ovce bijahu željne hrane. I završi se crkveno oslikavanje, i pripisivanje dvanaest mineja, za devet mjeseci. Počeše se mjeseca marta, a završiše mjeseca novembra, trideseti dan, na svetog Apostola Andriju. Na početku i na kraju svega su Otac i Sin i Sveti Duh, sada i uvijek, i u vjekove vjekova. Amin!“²⁸

Od svih dvanaest mineja sačuvan je samo jedan, Nikiforov.

²⁷ S. Pušica, Isto.

²⁸ G. Čelebić, Isto, 138–139. Nikiforov diskurs o ovcama, smatra Čelebić, „nije ništa drugo do metafora koja se odnosi na duhovnu hranu i tekstualnost“.

Četvoroevangelje Nikifora Jeromonaha iz 1537. godine²⁹Minej za decembar, 1537, skriptorijum u manastiru Zastup³⁰

Sava iz Zastupa (? – posl. 1537) – je ne samo savremenik već i vrsnik Nikiforov povjeren drugom manastiru, Sv. Trojici blizu rijeke Vrhobreznice. Život i književni rad Save iz Zastupa nijesu

²⁹ G. Čelebić, Isto, 106.

³⁰ Isto, 107.

u potpunosti poznati, uprkos tome što znamo godinu njegove smrti (1545) zahvaljujući zapisu njegovog sabrata po vjerskoj službi, iz zastupskog skriptorija Jovana Dijaka (? – posl. 1552).

Sava je bio putujući pisar, lutajući pisac. Njegov matični manastir i skriptorij bio je Zastup. Zvao se još i Drehar. Sava je, vjerovatno sa još trojicom najplodnijih autora iz tog skriptorija, radio po narudžbi i pozivu u raznim skriptorijima počev od Trojice pljevaljske do doline Lima i šire. Ostala trojica autora bila su: Nikifor Jeromonah (? – pos. 1537), Nikola Prezbiter (? – posl. 1540) i pomenuti Jovan Dijak, koji je s Nikolom pisao *Prolog*, o čemu se zna po zajedničkom potpisu. U dvije crkve u Zastupu, Uspenja Bogorodice i Sv. Nikole, izrađeno je i do danas sačuvano 11 rukopisa, ali vjerovatno samo u jednom skriptoriju. Sava, pored svog savremenika Božidara Vukovića Podgoričanina, čije knjige je van svake sumnje imao i čiji je književni rad poznao (Božidar je iz Mletaka ohrabrivao domaće pisce), predstavlja najinteresantniju figuru druge četvrtine XVI stoljeća.³¹

Moguće je da je Sava bio u rodbinskim odnosima s Nikiforom Jeromonahom, a obojica sa trojičkim igumanom Visarionom, o kome se nešto više zna i po tome što je Jovan Dijak za njega u pljevaljskoj Trojici pisao *Tipik jerusalimski* i jedno *Četvoroevanđelje*. Sava je umro u skriptoriju Zastupa, dok je s Jovanom pisao *Prolog za septembar i februar 1545. g.* Koautor Jovan Dijak, koga pamtim kao pjesnika među monasima, završio je knjigu i ostavio zapis o smrti svoga sabrata u toku rada.³²

³¹ Isto, 156.

³² Isto, 156.

Iluminacija u rukopisu
Save iz Zastupa
(?–1545)³³

Nikola Prezbyter i Jovan Dijak
– rukopis dvojice pisaca iz
1537.³⁴

³³ Isto, 110.

³⁴ Isto, 102.

Prilozi

Stari zapisi i natpisi

Stari zapisi i natpisi, kao i dokumenta koje objavljujemo u prilogu koji slijedi, najčešće se odnose na prostor današnje Vraneške doline, odnosno tadašnjih nahija Ljuboviđa i Vraneš, a obuhvataju period od sredine XV do početka XIX vijeka.

U turskim/osmanskim defterima (popisnim knjigama) za domicilno hrišćansko stanovništvo gotovo isključivo se upotrebljavao pojam „vlah“ (*eflakan*), piše sa malim slovom „v“, i sugešire na socijalnu kategoriju stanovništva (slobodne stočare), koji su podlijevali posebnom sistemu oporezivanja (plaćanje *filurije*) u odnosu na *raju* (koja je bila značajnije poreski opterećena, plaćala je tri vrste poreza: *ispendžu*, *ušur* i *resm*). U izvorima hrišćanske (crkvene) provenijencije (manastirski zapisi i natpisi, i sl), često se upotrebljavao pojam „hrišćanin“, ili, rjeđe, „pravoslavni hrišćanin“. U pojedinim slučajevima, uz ime je navođena i geografska odrednica, odnosno mjesto iz kojeg potiče ta osoba (primjer: „Vuk iz Vraneša“ isl).

Ni u jednom izvornom dokumentu, koji potiče sa prostora današnje Vraneške doline, sve do sredine XIX vijeka, ne navodi se etnička (nacionalna) odrednica pominjanim osobama. Zapravo, u pojedinim dokumentima, najčešće dubrovačkim, često se upotrebljavao pojam Vlah (sa velikim slovom „V“) za stočarsko stanovništvo iz crnogorskih i hercegovačkih brda, što možemo tumačiti kao etnonim (pripadnost tom narodu).

4 И паметъ Бранишема князъ Бурда з ватомъ и с кн-
жиномъ што ето зчинъ Браниш князъ снѣомъ и Пасканиа(?)
и Бурганиама и Петко зчинилихъ крѣва са всема паметни Блас-
каниа незамирниѣ докѣ е кѣо жиехъ до границѣ и с Анбарн
и со паметн и с Нирани (?) и с Нирани и з Дровици . . . скѣмъ
паметни (и) сѣдоучѣ ни да е извѣише и искражавише Бласке
кѣри и Бласке жие да ки с ѣ знание.

Запис XV в. у рук. (збор. XVI в.) у Петр. Шуба. Б. (36. Хильфердин-
гова бр. 20). — Д. Костин.

Zapis iz XV vijeka, u kome se pominju
pleme Vraneši i knez Đurđe³⁵

1) Повѣстѣ въ первенъ вышней црквѣи сице кѣ написанъ.
Николѣиѣмъ оца и поспѣшениѣмъ сына и совершениѣмъ
свѣтаго доуха, азъ смиренѣи Мардариѣ йеромонахъ скимникъ
емѣже отечествѣ Браниш, приходѣ и приимѣ ниѣ сѣ, и начѣ
се трѣдити со помощію Христа, и ко имѣ егѣ причистиѣ
матерѣ егѣ со вратѣи мои и въ Христѣ водворѣише
церковѣи ко славіѣ и похвалѣ свѣтомѣ славномѣ великомѣченикѣ
Георгіѣ. Семѣ свѣтомѣ мѣстѣ выстѣ ктитѣи князъ Петрѣ
Іванѣи Бранишичѣи со прочими православный Христѣианый,
въ ѣ-й-ѣ, тогда крѣга сѣицѣ ѣ, а ѣиѣ-ѣ

Запис у кнѣзи м. Боговаѣе. — Кругови се не слажу с годином. Год.
1545 били су к. с. 25, а к. м. 4, а овѣ кругови (4 и 18) били су 1692 го-
дине. — Г. Драг. Лапчевиѣи, који је такође овај запис преписао, вели да су
испод тога слике двојице калуѣера у одеждама и камилавкама и излад
нихъ натпис: Велимирониѣи, а испод њихъ: кнѣзъ Петарѣи и кнѣзъ Павле (!).
Ја сам овај запис преписао пре дваестину година, и сад се тога више не
сеѣам. Запис је писао и слике радно јамачно Хаѣи-Рувим после 1796. г.
јер је те године кнѣга откупиѣна за манастир.

Zapis iz 1545. godine, iz manstira Bogovođa, u kome se pominje
(štampar) jeromonah Mardarije, rodом iz Vraneša³⁶

³⁵ Ljub. Stojanović, *Stari srpski zpisi i natpisi*, knj. šesta, Sr. Karlovci,
1926, 51.

³⁶ Lj. Stojanović, *Stari srpski zpisi i natpisi*, knj. šesta, 69.

1570.

Иже изволеніиъ вѣа и сѣпопѣшеніиъ сына и свѣрше-
ніиъ свѣтаго доуха свѣршии се сѣа свѣтаа и божественнаа книга.
глаголюши прологъ, ѿ бытіа въ лѣт(о) 736-й при храмѣ възве-
деніа прѣсвѣтѣи владыничѣ наші богородице и присно дѣви
Маріи, въ монастыри рѣкошѣи Бранцица. И списа се повелѣ-
ніиъ и трудоушѣ прѣподобнишаго въ священноинноуцѣхъ вѣа
нашого игумена іеромонаха Мадѣа съ кратѣшии ѿже о Христѣ,
Богъ да нѣхъ простит. И писа сѣю книгѣи мѣншии и хрѣди оушом
дѣахъ Бѣк ѿ Николь-Пазара. На молю се чѣтоушѣи нахъ прѣпи-
сѣюшѣи, аще се что оверкѣиетъ погрѣшено, любве рад(и) божіи
исправляи(т)е, и мене грѣшнаго(о) о семъ трѣдишаго(о) се благо-
словите, а васъ богъ и мати божіа, аминь.

Записе у рук. цркве Николая у Базелом Полу. — Исписао : Атан. Пејатовић.

Митрополита Грачаници кѣр Дионисіа, въ лѣт(о) 736-й,
вѣчинаа еѣи памѣть.

Записе на зиду у ман. Грачаница над иконом успенија. — Исписао г. Ст
Димитријевић.

Zapis iz 1570. godine, isписан на zidu manastira Gračanica,
u kome se pominje manastir Vranštica i dijak Vuk iz Nikolj Pazara³⁷

1598.

Види бр. 797.

887. Списа се сѣи минен, глаголюши ноимѣи. въ лѣт(о) ѿ сѣз-
даніа мироу 736-го кроуѣ сѣмѣиъ 736, а лоуши 737, злато число
737, демелѣиъ 737, епаха 737, мѣсеца априла 737, дѣнь при храму
въведеніа прѣсвѣтѣи богородице иже въ свѣтаа свѣтѣхъ, моуна-
стѣи (!) зовоушѣи Бранцица, при игумене тоужде обывѣи ѿма
іеромонахъ съ братѣи. Да оуѣмо молю се и азъ, трудоуи се ѿ
семъ, старѣи ѿко ѿтѣмъ, свѣзрастѣи ѿко братѣи, и юнѣ
ѿко ѿ Христѣи братѣи нарица, аще что оверкѣиетъ погрѣшено
рѣчию или словѣи, исправляи(т)е вашими доверни оуи и вы-
стрѣи и подобнии високопарнии шрѣи, мене же смѣрнаго
и моуноуишаго не каинѣи, ѿко оуи прѣишаго оуѣмоу есмь,
а закѣиѣи когѣи и грѣхъ многими шкѣи, проча же
моу несправленіа како сказати възмоу. Язъ смѣрнѣи иноу
звѣиѣи [= Дионисіе ?] іеромонахъ, тѣчию швразомъ иноушѣи
шдѣи, дѣи же никакоже, тоужде обывѣи више речѣи и
азъ, трудоуи се ѿ семъ. И аще кто швинѣи сѣю ѿ сѣи више
речѣишаго монастыра, да ѿсѣи(т) прокѣиетъ ѿ прѣчистѣи богоро-
дице, коуи и въсѣхъ свѣтѣхъ, аминь.

Записе у рук. ман. св. Тројице кол Павла бр. 58. — Исписао г. Атан.
Пејатовић; Гл. З. М. 1901, 314.

Zapis iz 1598. godine, u kome se pominje manastir Vranštica³⁸

³⁷ Lj. Stojanović, *Stari srpski zapisi i natpisi*, knj. III, 160.

³⁸ Ljub. Stojanović, *Stari srpski zapisi i natpisi*, knj. I, SKA, Beograd, 1902, 255.

1607.

Види бр. 886.

Сію светію и вожетвнсію книгѣ, глаголюєми ѡ ал'тырь, писа
 іер'монахъ Саватіе, проігоумень ѡ монастыра Хопова, храма
 светаго и славнаго архіереа Христова Николи, идеже и мощи
 почитають светаго великомученика Оеодора Тірона. Писа се въ
 светѣмъ градѣ Іеросалимѣ, кѣнегда пріити ми тамо ради покло-
 ненія светаго и животворящаго гроба господня и всѣхъ чыстнхъ
 мѣсть его, Вудѣмѣ, глаголю, и светаго Сіѡна, идеже доухъ
 светынъ снниде на оученикы Христови, светѣи Герсцимани,
 идеже іес(тъ) светы гробъ прѣчистіе богородице, и на Слешнѣн
 горѣ, Шнеже възнесе се Христосъ на небеса, и въ Вуданію, идѣже
 Лазара въскрси ѡ мрътвыхъ, и на Іурданѣн рѣцѣ, идеже

крсти се Христосъ, и въсемъ школнымъ поустиннымъ четирдесѣт-
 нице Христови, и лаври светаго Савы. Прѣвѣхомъ тамо сед-
 моромѣсечное врѣме въ храмѣ светаго великомученика Дими-
 тріа противѣ дворовѣ Давидовѣхъ. И писа се въноутрь светаго
 града Іеросалима въ лѣт(о) ж'з'р'ѣ'ї, а ѡ рождѣства Христова
 ж'а'х'з', іудикта ѣ, кроугъ савнцѣ г', а логн. д', съписа се мѣ-
 сеца генваріа л' днь на светѣмъ тры іерар'хы роукою грѣшнаго
 и оуниаго и лениаго мниха именемъ *Λουμδία*, ѡ землѣ Херце-
 говинѣ, ѡ монастыра Бранцица, близъ жѣпе Бранѣшъ. Молю ви,
 шти и братіа, аще боудетъ что погрешено, поюще любе ради
 Христови исправните, и насъ ѡ семъ оусрьдно троудившихъ се,
 благословите, а не казните, поніеже оумъ нашъ въ страстехъ тлѣн'-
 ныхъ погоуѣхомъ.

Запис у рук. ман. Хопова.

Zapis iz 1607. godine u kome se pominje
 manastir Vranštica i „župa“ Vranes³⁹

³⁹ Lj. Stojanović, *Stari srpski zapisi i natpisi*, knj. I, 269–270.

1 Слава сввршителью прѣвлагоу богу въсѣмъ доврѣннѣмъ дѣлашмъ. Свврши (се) светаа и божьстенаа книга въ лѣто ж·в·р·к·г· двѣста ѿ· при ѿгменѣ ѿмонахѣ Оомы и сѣ вратіамъ. И троуднихъ се въ семь и роукодѣлсѣхъ сѣ смѣреннѣмъ ѿтонне¹ таха оу монастырѣ Вранцици мѣздѣ ради, да рекътъ люде ради Христовы: о сем троуднишаго се богу да проститъ; аи и вы оулабчѣте оное Баламова еже къ . . . благословенъ те благословеніи, и клянѣщенъ те проклетъ; и: прїидѣте, благословеніи шца моего, насаждѣте оуготованное вамъ царствіе, въ немже да жительствомъ своимъ славице шца и сына и светлаго доуха въ вѣкы, аминь. Въ тожде врѣмѣ прѣдъержеомъ прѣстолю пеѣвскіи епископъ прѣосвященномъ архіепископѣ кюр Іванноу, и владѣющомъ всею сръбскою землею и поморскою; и сего мѣста владѣтельствующѣмъ тогда всешесвященномъ архіерею и митрополитѣ кюръ Логгунѣ;

и царствующѣмъ тогда въ Константиноградѣ люте когекорац и стада Христова ратникъ соултанъ ѿхмет . . . владѣющомъ кожемъ пошпеніемъ грѣхъ ради нашихъ. И въ то врѣмѣ вѣлика нѣжда христіанскіи родъ шѣдѣрѣаше подъ властію царств . . . не можемъ писанію прѣдати вѣканѣ вѣды за именіе ради, и многы христіанскіи родъ отидѣ . . . яко да избавитъ господъ православно живѣщихъ люте и вѣчныи мѣки и сподобитъ небесномъ царствію своимъ въ вѣкы, аминь.

Запис у рук. (апостола) Берл. В. бр. 13. — Опом. III, 210.

¹ Ова реч тајномъ букацом.

Zapis iz 1615. godine, u kome se pominje manastir Vranštica⁴⁰

Сію доушеспасенію книгѣ мѣсца шхтомирѣ приложи канѣ сѣархъ кюр Логгунъ за сзю доушѣ и родителъ своѣхъ, богу да ихъ простѣ, и положи сѣлжити домѣ вже въ црквѣмъ въхода прѣскетіе богородици зовомъ Ђаншкова; и аще кто ѿнимит ѿ сѣ свѣтлѣ шкителѣи, проклетъ ѿ бога и всехъ свѣтыхъ, аминь.

Описа сѣ сѣа книга при ѿгменѣ кюр ѿтонне въ лет(ѣ) шѣвѣрѣ мѣсца јул. ѿ дѣнь. — И оуписахъ сѣо книгѣ подъ црквномъ стрѣломъ сѣдице, и како е почехъ писати дондѣкѣ свѣрашихъ, ни подигохъ сѣ никамо, ни на ногѣ сѣо въстахъ, к(р)омѣ цю полегахъ тѣвѣдно, пакѣ сѣдѣхъ те писахъ, дѣлама боланѣмъ вѣхъ оуки ѿ горе!

Ванно писанъ у мѣнеју библ. Ак. Наука.

Zapis iz 1615. godine u kome se pominje manastir Bliškovo i eklizijarh (starješina crkve) kir Login⁴¹

⁴⁰ Lj. Stojanović, *Stari srpski zapisi i natpisi*, knj. I, 283–284.

⁴¹ Ljub. Stojanović, *Stari srpski zapisi i natpisi*, knj. četvrta, Srpska kraljevska akademija, Sr. Karlovci, 1923, 107.

СѢН СВѢТА И БОЖЕСТАВНА КНИГА, ГЛАГОЛЕМИ МИНЕН МѢСЕЦЪ
СВѢТІМРІЕ, МОНАСТИРА БРАНИЦА, ХРАМЪ ВАВЕДЕНІЕ ПРѢСВѢТІЕ ВЛА-
ДИЧИЦЕ НАШЕ БОГОРОДИЦЕ. ТО БІСТЪ ВЪ ЛѢТО ЖЗѢЗІ.

Запис у рук. ман. св. Тројице код Павла бр. 24. — Неписао г. Атан.
Пејатовић.

Zapis iz 1709. godine, iz manastira Sv. Trojice kod Pljevalja,
u kome se pominje manastir Vranštica⁴²

581) Да се зна цю би Равноречко срое се Шнесе из манастира
Добриловине да се знаа аманат манастира Равнѣ Рѣке цю се
донесе оу Николаиц оу цркви.

Бугеаіе шковано вѣлико, вѣт. минеа, вѣт. трѣхѣда, вѣт. лѣт.
вѣт. іеугеаіе, вѣт. шалтира, вѣт. шѣхѣтоа, типикъ и Златоуѣстѣ,
пошченне іефреми, вѣт. пролога, крѣстѣ шковани оу Ивана Коро-
ниѣа, панаѣна сѣ часнимѣ д(р)евоу и чаша (и вѣт. д. сѣда ...
бакара и ш немѣ велки оунемѣ и пѣтирѣ сре-
брѣи и днесѣ и звезда и лажница и петриѣла сѣ пѣцима
... одежде вѣдѣ свиле за вѣт. тѣиѣна)¹ сведок Кош
Алаовиѣ из Колашинѣиѣа и Радѣо писацѣ и Сишонѣ Мир-
ковѣ из Обѣда и попѣ Сава и Бранитѣ Черевѣиѣа из Пола
Равсавѣ Басовѣиѣа вѣдѣ Бнелѣа Пола кнезѣ Павла.

И пакѣ да се зна цю би ш Іѣана вѣдѣ ігѣман Ѣвѣдѣсѣ
сѣе до панаѣіе и до чаше и на томе тѣиѣа.. и грѣиѣ.

Запис краја XVII или поч. XVIII века. у рук. Н. Б. бр. 153. — Каталог
Н. Б. 232.

¹ Ово што је у загради превучено настилом и овозико се да прочитати.

Zapis s kraja XVII ili početka XVIII vijeka,
u kome se pominju selo Obod i manastir Ravna Rijeka⁴³

⁴² Ljub. Stojanović, *Stari srpski zapisi i natpisi*, knj. II, SKA, Beograd, 1903, 22.

⁴³ Ljub. Stojanović, *Stari srpski zapisi i natpisi*, knj. II, 462.

Си свѣта и кожествена книга глаголема манастира Бран-
цице, храма ваведенна пресветне владичице нашен прѣчистен
(?) дѣкви Маріе, ва немже нарече (?) игѣман Атанасне са васеми
братнам. Митрополит Прѣсѣни. Лѣта ж. ѡ. ѡ. ѡ. ѡ. (?)¹

Запис у рук. ман. св. Троице код Плеваља бр. 25. — Исписао г. Атан.
Пејатовић.

¹ Година врло нечитка и зато непоуздано.

Zapis iz 1733. godine, iz manastira Svete Trojice, kod Pljevalja,
u kome se pominje manastir Vranštica⁴⁴

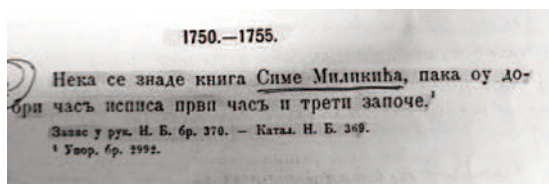
Да се знадѣ кнѣга Сѣмѣ Миликиѣа.

Да се знаде када се прѣстави покоини Никола
Шпѣић, вечна мѣ памѣтъ, бог да га прости и помилѣе,
месеца феврѣарѣва ва ѣторникѣ шести данѣ. Шѣѣ биаше
ѣ Мостарѣ цркѣи слѣжителѣ и свѣмѣ хриѣтианомѣ, а
сада нам ѣстаде црѣва као глаѣха иза неѣа, и бог да га
прости помилѣѣ, ѣ царствѣ небесномѣ са праведними и
са прѣподобными. Писа Сѣмо Мѣликиѣ на 1750.

Запис у рук. Н. Б. бр. 370.

Zapis iz 1750. godine,

u kome se navodi da je Simo Milikić pisao knjige. Rukopis se nalazi
u Narodnoj biblioteci u Beogradu, pod red. brojem 370.⁴⁵

Zapis iz 1750–1755. godine. Rukopis se nalazi u

Narodnoj biblioteci u Beogradu, pod red. brojem 370⁴⁶

⁴⁴ Isto, 92.

⁴⁵ Ljub. Stojanović, *Stari srpski zapisi i natpisi*, knj. II, 164.

⁴⁶ Ljub. Stojanović, *Stari srpski zapisi i natpisi*, knj. III, SKA, Beograd, 1905, 201. Lj. Stojanović navodi da je ovaj tekst predgovor knjizi koju je napisao Simo Milikić 1750. godine, koja se čuva u Narodnoj biblioteci u

СѢА СВЕТАА И БОЖЕСТВЕНАА КНИГА, ГЛАГОЛЕМЪ ОУДЪ БРАНЕША, ЕГО ШЦЕМ И
НОПРОТОПОПЕ КУРЪ НИКОЛЕАА, ГЛАГОЛЕМЪ ОУДЪ БРАНЕША, ЕГО ШЦЕМ И
МАНКОМЪ БЧМЕНИЦА. ПИСА ПОП ДИМИТРИЕ СВОЕЮ НЕКРЕННЮ РЪКОЮ
АЗЪ ГРЕШНИ И МАНШИ ПИВАЦ НА Ж.А.Ѣ.Н.Г. ГОДА.

Запис у ст. штамп. књизи прве у Горажју. — Д. Б. Пет. 1892, 527.

Zapis iz 1753. godine, u kome se pominje oblast Vranes⁴⁷

Манастир Острог въ лѣто 1761.

Напис на банарној тепеџи у разрушеном ман. Блишкови код Белог Поља.
Гл. XXIX. 130.

Zapis iz 1761. godine,

iz manastira Bliškovo, u Vranešu, kod Bijelog Polja⁴⁸

СНА КНИЖИЦА ПОПА ЕТИМІА ѿ села Плевалскагѣ
Поља, штечество егѣ Вранешини, ѿ села Блишковые, тогда
поповаше у Пољу у Цркви. Лѣто господне на
1769, месеца августа .3. день.

Запис у рук. у прв. рукама. — Д. Б. Петоч. 1892, 120.

Zapis iz 1769. godine, u kome se pominju selo Bliškovo i Vranes⁴⁹

Beogradu, pod brojem 370, evidentirana je u Katalogu Narodne biblioteke
Srbije pod brojem 369. (Katalog Narodne biblioteke IV. *Rukopisi i stare
štampane knjige*. SKA, Sastavio Ljubomir Stojanović, Beograd, 1903)

Iako se u ovom zapisu izričito ne pominje mjesto rođenja Sima Milikića,
analizom njegovog sadržaja, smatramo da se radi o Simu Milikiću
(porijeklom) iz Vraneša.

⁴⁷ Ljub. Stojanović, *Stari srpski zapisi i natpisi*, knj. II, 176–177.

⁴⁸ Isto, 204.

⁴⁹ Isto, 233.

Син светаа и божественаа книга, глаголемн шктом, цркве Горачке; да сдѣжи светомѣ Георгию принесе свещеноіерей попѣ Никола Вранеш, оцемѣ и матеромѣ Ечменица. Писа азѣ грешни и мнѣши паче васе чловек Георгие Добриловац ѣхексара патрпар въ 1779.

Запис у ст. штамп. књизи цркви у Горачку. — Д. Б. Ист. 1892, 527.

Из књигѣ Исаіа Париводича, намѣстника Раковачкаго, подписаъ 1779.

Запис у рук. Праш. Б. бр. 16. — Шах. Рук. 62.

Zapis iz 1780. godine, u kome se pominje Vranes⁵⁰

С. св. и бож. кн. попа Петра, штачествомѣ Вранешъ, Рашковичъ, на селѣ зовеми Водно, з подложению монастира светагѣ Довола, храмѣ успение зовеми, близъ рѣцѣ Тарѣ, подложению Плевле, ѿ сотворения мира .Ѧ.Ѧ.Ѧ.Ѧ.

Запис у рус. штамп. књизи у цркви св. Василија у Пријенолу. — Исписао г. Атан. Пејатовић.

Zapis iz 1784. godine, u kome se pominje Vranes⁵¹

Да се зна како прешвещени митропо(ли)т приде ва светѣѣ монастирь зовомѣ Вранищицѣ, да е сваком на прочитание.

Записе XVIII века у рук. књ. св. Троице код Целеваа. — Гл. З. М. 1901, 315.

Zapis iz XVIII vijeka, u kome se pominje manastir Vranštica⁵²

⁵⁰ Isto, 263.

⁵¹ Isto, 271.

⁵² Isto, 468.

Dokumenta manastira Sv. Trojice kod Pljevalja

Tezkera (putni list)⁵³

Za dva kaluđera iz crkve (kilisa) Bliškovo u nahiji Vraneš koji idu u Plevlje.

Krajem zulkade 1031 (početkom oktobra 1622).

(U penči:) Mustafa, kajmakam Hercegovačkog sandžaka.

Tapija:

Pejo iz sela Bodna i Mitar, Vuk i Niko, djeca njegovog strica Vukdraga, prodala su za 3.000 akči manastir Kačevu u istoj vraneškoj nahiji jednu livadu zvanu Beušina luka. Po naplati državne takse izdaje se ova dozvola o državini. Dok godišnje budu plaćali miriju od 160 akči, neka ih niko ne smeta.

God. 1043 (počela 8. jula 1633).

Potpis čajničkog emina.⁵⁴

Tapija

Pejo i Niko i njihov bratić Vukdrag iz sela Doline prodali su i otuđili od svojih desetinskih zemalja i od pašnjaka Krupice jednu livadu zvanu Beušina luka, sa označenim granicama, hrišćaninu Đorđu, igumanu manastira u Kačevu (Qčvh)⁵⁵ u vraneškoj nahiji. Po naplati takse ova se isprava izdaje od strane šeriata s tim da pomenuti iguman i ostali manastirski kaluđeri drže pomenutu livadu i da ih niko u tome ne preči.

God. 1043 (počela 8. jula 1633)

Kadija,

Nazif Fehmi (?)⁵⁶

⁵³ Fehim Barjaktarević, „Turski dokumenti manastira Sv. Trojice kod Pljevalja“, *Spomenik LXXIX*, SKA, Beograd, 1936, 37.

⁵⁴ F. Barjaktarević, Isto, 39.

⁵⁵ Da li se ovo moglo transkribovati kao – Kičava?!

⁵⁶ F. Barjaktarević, Isto, 39.

Isprava čajničkog emina

Simo, sin Nikole iz Vraneša, prije pet-šest dana prvi put je tužio Bekira, sina Adilovog, a spomenuti mu je navedenog konja dao sa svoga računa i to je vjerodostojno dokazao, nakon toga i spomenuti zimija je potvrdio da je dao, što je ovdje i zabilježeno.

17.š. (ša'ban) (1)255. godine. (26. oktobar 1839. godine)

Zimija Aranid, sin Nikolin, jamac je za Sima, sina drugog Nikole iz Vraneša, što je ovdje zabilježeno. 17.š. (ša'ban) (1)255. godine. (26. oktobar 1839. godine)⁵⁷

3 - Zapis iz 1803/1804. godine, u kome tadašnji mitropolit karlovački Stevan Stratimirović opisuje, između ostalih, i predio Vraneša. Ovaj zapis mitropolita Stratimirovića priredio je i objavio D. Ruvarac.⁵⁸

(Prevod: „Između Tare i Lima stoje dva grada, Kolašin pri Tari i Bijelo Polje pri Limu, na jedan dan rastojanja među sobom. Dalje je među tima rijekama nizvodno predio ili pleme Prošćenje i Vranježi (tako!), u kojem je jedan dio žitelja muhamedanski, a ostala manjina svi su naši blagočestivi hrišćani“)

⁵⁷ *Turski (osmanski) dokumenti za istoriju Crne Gore – Pljevaljski sidžil*, Knjiga 2/Tom 1, priredio Šerbo Rastoder, CANU, Podgorica, 2021, 677.

⁵⁸ Dimitrije Ruvarac, „Geografske beleške o Turskoj mitropolita Stevana Stratimirovića iz godine 1803. i 1804“, *Spomenik XXXIX*, SKA, Beograd, 1903, 109–112.

Objavljeni izvori:

- Barjaktarević, Fehim, *Turski dokumenti manastira Svete Trojice*, Spomenik SKA, br. LXXIX, Beograd, 1936.
- Čar – Drnda Hatidža, „Nahija Ljuboviđa u 15. i 16. stoljeću“, *Prilozi*, br. 59, Orijentalni insitut, Sarajevo, 2009, 135–146.
- Elezović, Gliša: *Turski spomenici*, knj. I, sv. I, 1348–1520, Beograd, 1940.
- *Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak*, Orijentalni institut, Sarajevo 1957.
- Pejatović, Atanasije, „Spisak fermana, buruntija, hudžeta, murasela, hućuma, teskera...“, *Spomenik XXXIX*, SKA, Beograd, 1903.
- Popović, Toma, „Spisak hercegovačkih namesnika u XVI veku“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1970.
- Rastoder, Šerbo (priređivač), *Turski (osmanski) izvori za istoriju Crne Gore (1455–1570)*, Knjiga I, Tom I, CANU, 2018.
- Rastoder, Šerbo (priređivač), *Turski (osmanski) dokumenti za istoriju Crne Gore – Pljevaljski sidžil*, Knjiga 2/Tom 1, CANU, Podgorica, 2021.
- Ruvarac, Dimitrije, „Geografske beleške o Turskoj mitropolita Stevana Stratimirovića iz godine 1803. i 1804“, *Spomenik XXXIX*, SKA, Beograd, 1903.
- Stojanović, Ljub.: *Stari srpski zapisi i natpisi*, knj. I, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1902.
- Stojanović, Ljub., *Stari srpski zapisi i natpisi*, knj. II, Srpska kraljevska akademija, Beograd 1903.
- Stojanović, Ljub., *Stari srpski zapisi i natpisi*, knj. III, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1905.
- Stojanović, Ljub., *Stari srpski zapisi i natpisi*, knj. četvrta, Srpska kraljevska akademija, Sr. Karlovci, 1923.

- Stojanović, Ljub., *Stari srpski zpis i natpisi*, knj. šesta, Sr. Karlovci, 1926.
- Šekularac, dr Božidar, *Dobrilovina i dobrilovinski Katastik*, Mojkovac, 1988.
- Šekularac, dr Božidar, *Tragovi prošlosti Crne Gore*, Istorijski institut Crne Gore - Podgorica, Cetinje, 1994.
- Truhelka, Ćiro, „Tursko-slovenski spomenici dubrovačke arhive“, *Glasnik zemaljskog muzeja XXIII*, Sarajevo, 1911.
- Vojinović, Miloš K. – Bošković, Tadija B., *Popis domova u novim krajevima Kraljevine Crne Gore 1913. godine*, Kolašin, 2015.

Literatura:

- *Bijelo Polje*, monografija (grupa autora), Bijelo Polje 1987.
- Božović, Grigorije, *Graničarska kob – putopisi i pripovetke iz Starog Vlaha, srednjeg Polimlja i Potarja*, Prijepolje, 2010.
- Božović, Grigorije, *Po Crnoj Gori*, putopisi, Beograd, 2007.
- Čelebić, Gojko, *Književnost i pismenost od Crnojevića do Petrovića, knj. P*, Ministarstvo kulture Crne Gore – Centar za konzervaciju i arheologiju Crne Gore, Cetinje, 2016.
- Drobnjak, Slobodan – Šabotić, Sait Š., *Muslimansko-bošnjačko stanovništvo onogoškog-nikšićkog kraja 1477–2003*, Almanah, Podgorica, 2005.
- Đurđev, Branislav, „O knezovima pod turskom upravom“, *Istorijski časopis*, SANU, Beograd, 1949.
- Giljferding, Aleksandar, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i staroj Srbiji*, drugo izmenjeno izdanje, Beograd, 1996.
- Hrabak, Bogumil: „Herak Vraneš“, *Godišnjak Istorijskog društva BiH*, VII, Sarajevo, 1955.
- Hrabak, Bogumil, *Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine*, Knj. III, Beograd 2004.

- *Istorija naroda Jugoslavije*, knj. II, Beorad, 1960.
- Jovičević, Andrija, *Zeta i Lješkopolje – Skadarsko jezero*, CID, Podgorica 1999.
- Konjević, Veselin, *Herak Vraneš i nahija Ljuboviđa u drugoj polovini XV vijeka*, Podgorica, 2022.
- Konjević, Veselin, *Vraneška legenda – predanje o Pavi i Ahmetu između istorije i legende*, treće, dopunjeno, dvojezično izdanje, CEKUM, Podgorica, 2020.
- Kosanović, Sava, „Srpske starine u Bosni, Manastir Bliškova“, *Glasnik Srpskog učenog društva*, knj. XII, Beograd, 1871.
- Medojević, Jovo, *Crkve i manastiri u bjelopoljskom kraju*, Muzej, Pijepolje, 2000.
- Pejatović, Tanasije, *Srednje Polimlje i Potarje*, reprint, Pljevlja, 1986.
- Petković, dr Vlad. R., „Manastir Vranštica“, *Bratstvo*, Beograd, 1926.
- Pušica, Slavoljub, „Ostaci manastirskih kompleksa srednjovjekovnih crkava svetog Arhandela Mihaila i svetog Nikole u Zastupu“, *Mileševski zapisi*, br. 11, Prijepolje, 2016, 83–109.
- Šabanović, dr Hazim, *Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela*, Naučno društvo NR BiH, Sarajevo, 1959.
- Šalipurović, Vukoman: „Nekoliko podataka o knezovima u prijepoljskom i pljevaljskom kadiluku od 1677. do 1759. godine“, *Zbornik radova Etnografskog instituta SANU*, knj. 11, Beograd, 1981.
- Šantić, Ferko, „Prijepolje u drugoj polovini XV vijeka“, *Simpozijum Seoski dani Sretena Vukosavljevića XII*, Prijepolje, 1987.
- Šekularac, dr Božidar, *Tragovi Vlaha u Crnoj Gori*, Zavod za kulturu vojvođanskih Rumuna, Zrenjanin, 2012.
- Šekularac Božidar, *Dobrilovina i dobrilovinski Katastik*, Mojkovac, 1988.
- Šekularac, Božidar – Premović, Marijan, *Crnogorsko polimlje u srednjem vijeku*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2017.

- Šekularac, Božidar – Premović, Marijan, „Ljuboviđa u popisu Hercegovačkog sandžaka iz 1477. godine“, *Matica*, zima 2013/proljeće 2014, Podgorica, 2014.

- Škaljić, Abdulah: *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, četvrto izdanje, Sarajevo, 1979.

- Šćepanović, dr Žarko, „Društveno-političke prilike u Potarju i srednjem Polimlju krajem XVIII i u prvoj polovini XIX vijeka“, *Simpozijum Seoski dani Sretena Vukosavljevića*, Prijepolje, 1978.

- Šćepanović, Žarko: „Manastiri Polimlja i srednjeg Potarja“, *Prosvjetni rad*, br. 9, 1971.

- Šćepanović, Žarko, „Plemenska organizacija na području Potarja i Zatarja“, *Predmet i metod izučavanja patrijarhalnih zajednica u Jugoslaviji*, zbornik, CANU, Titograd, 1981.

- Šćepanović, dr Žarko, *Srednje Polimlje i Potarje*, istorijsko-etnološka rasprava, SANU, Beograd, 1979.

- Šćepanović, dr Žarko, „Srednjovjekovna sela Jabučno i Palež i granične međe župe Ljuboviđe“, *Istorijski zapisi*, br. 3–4, knj. XXVII, Titograd 1970.

- Tošić, Đuro, „O vlaškoj skupini Vraneši u nahiji Ljuboviđa“, *Mileševski zapisi*, br. 2, Prijepolje, 1996.

Internet adrese:

<https://dijak.online/koje-bosanske-porodice-su-dosle-iz-spanije-turske-i-irana/>

<https://islamansiklopedisi.org.tr/cebelu>

<https://old.dan.co.me/?nivo=3&rubrika=Ljudi%20i%20dogadjaji&lanak=554830&datum=2016-07-09>

REAGOVANJE NA ČLANAK MILANA ŠĆEKIČA „STARI GLUMAC“

Ivan Martinović

In response to the text "The old actor" by Milan Šćekić, published in the last issue of the Matica, Ivan Martinović presents an extensive argument about the circumstances in Montenegro at the end of the First World War. He disputes Šćekić's statement that King Nikola was acting in order to avoid signing peace with Austria-Hungary under dishonest conditions. Obviously, there are two different perceptions of the last days of Montenegro and the role of King Nikola. In any case, it is better for establishing the truth to hear different arguments than to deal with assumptions.

Danas je dokazano, o tome postoje mnogi dokumenti, da je srpski pukovnik Petar Pešić, načelnik Generalštaba crnogorske vojske od juna 1915. do januara 1916, sistematski koristio svoju poziciju da uništi povjerenu mu vojsku. On ne samo da je priznao svoju izdaju nego se i tim činom neviđenog beščašća ponašao. Naravno, Pešić je morao imati saučesnike, koji su, jednako kao njihov doprinos sramnom činu, još uvijek obavijeni velom tajne. Za očekivati je da su oni bili u vladajućim krugovima Kraljevine Srbije, a moguće je da su Pešića, barem prećutno, pokrivali i pojedini saveznički krugovi.

Zvuči nevjerovatno, ali zadnjih šezdestak godina, najugledniji crnogorski historičari traže Pešićeve saučesnike na drugoj strani, tj. među najistaknutijim crnogorskim vođama, u prvom redu, u

kralju Nikoli. Tako Nikola Škerović pominje „agitaciju kapitulantskih poslušnika kralja Nikole“¹. Dok Novica Rakočević kaže: „Crnogorska vojska je imala mogućnosti i uslova da se povuče, samo da su na takav poduhvat bili spremni odgovorni faktori crnogorske države, u prvom redu kralj Nikola.“² Nijedan od dva autora ne pokušava da rekonstruiše razvoj događaja već ponavljaju unaprijed donesenu političku ocjenu kao „naučni“ zaključak. Svejedno, iz dokumenata koje su iznijeli, svaki čitalac može izvesti zaključak da su pravi razlozi za kolaps Crne Gore vrlo kompleksni i da tek treba dati konzistentno objašnjenje. Oba autora preskaču da analiziraju motive crnogorskih glavara i dileme sa kojima su bili suočeni i tako omogućavaju sebi da dođu do politički poželjnih ocjena.

Interesantno je da Milan Zelenika, generalštabni oficir austrougarske vojske, a potom general u dvije jugoslovenske države, Srbin iz Prijedora, još 1954, među prvim optužuje i saveznike koji su, ostavivši Crnu Goru na milost i nemilost Austrougarskoj, u mnogome doprinijeli njenom kolapsu. U to vrijeme, ideologija nije dozvoljavala da se prouči taj, po svemu sudeći presudni, faktor za katastrofu Crne Gore.³

Nevjerovatno je da je *Matica* nedavno objavila članak Milana Šćekića „Stari glumac“ koji ide puno dalje nego Škerović i Rakočević u klevetanju kralja Nikole: „...jer je kralj Nikola od saradnika tajio da će napustiti zemlju, i što se kao vrhovni komandant nije potrudio da povuče makar dio crnogorskih trupa, što se nesumnjivo moglo izvesti. *Naprotiv, sve je učinio da se to ne dogodi.* I zbog toga se ne može isključivo kriviti perfidni

¹ Nikola Škerović, *Crna Gora za vrijeme Prvog svjetskog rata*, Titograd, 1963, str. 154.

² Novica Rakočević, *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu 1914–1918*, Cetinje, 1969, str. 192.

³ Milan Zelenika, *Rat Srbije i Crne Gore 1915*, Beograd, 1954, str. 503 i 504.

načelnik crnogorske Vrhovne komande Petar Pešić...“^{4 5} Danas se takve neosnovane optužbe na račun kralja Nikole i Crne Gore ne mogu čuti ni u Srbiji, osim u nacionalističkim krugovima tipa Šešelja: „Sve ukazuje na to da je Nikola I želeo da ode u inostranstvo sam, a ne s vojskom toliko snažno zadojenom idejom ujedinjenja sa Srbijom, kako bi jedino on mogao da predstavlja kontinuitet crnogorske države i da saglasno svojim željama utiče na političke odluke sila Antante u pogledu budućnosti Crne Gore.“^{6 7 8}

Šćekićeve optužba je totalno apsurdna. I državnik daleko manjeg iskustva i mudrosti od kralja Nikole bi znao da je bez vojske potpuno beznačajan i osuđen da zavisi od milostinje velikih sila i, prema njemu i Crnoj Gori neprijateljski raspoložene, Srbije. Ali kako je cilj da se umanju Pešićeva krivica trebalo je „naći“ neko objašnjenje, ma kako apsurdno ono bilo.

Kao Nikolin motiv Šćekić navodi incident iz jula 1915. kada je grupa crnogorskih vojnika kod Nikšića tražila da njima komanduju srpski oficiri, pa se, Nikola, poučen tim iskustvom, plašio da će crnogorska vojska biti progutana od srpske. Šćekić ne uzima u obzir da se incident u Nikšiću odigrao tokom perioda intenzivne kampanje da se sruši kralj Nikola tokom ljeta 1915.

⁴ Kurziv je dodao autor ovog članka.

⁵ Milan Šćekić, „Stari glumac“, *Matica*, Podgorica, jesen 2023, br. 95, str. 198.

⁶ Vojislav Šešelj, *Ideologija srpskog nacionalizma*, Velika Srbija, Beograd, 2002, str. 95.

⁷ Dosljedno Šešeljevima fiks idejama, knjiga je izdata u nepostojećoj Velikoj Srbiji(!?) a ne u tadašnjoj Jugoslaviji.

⁸ Šešelj je prenio citat iz *Istorije srpskog naroda*, šestotomnog djela izašlog u periodu najagresivnijeg srpskog nacionalizma od 1981. do 1993. Interesantno, da valjda svjesni apsurdnosti svoje teze, autori *Istorije srpskog naroda* daju vojsci pravo da predstavlja kontinuitet crnogorske države. Ne skupštini i vladi nego vojsci.

Od kampanje se na kraju odustalo. Za odustajanje je bio i sam Pešić sa obrazloženjem da nije pravi trenutak tj. da to ne bi u narodu prošlo.

Naravno, Srbija nije odustajala od svoje namjere⁹, vrebala je povoljniju priliku koja se (ne)očekivano ukazala početkom 1916. Ako bi srpska vojska progutala crnogorsku, zašto se Pešić plašio povlačenja crnogorske vojske. Dvadeset ili trideset hiljada vojnika više bi i te kako dobro došlo na Solunskom frontu. Krajem ljeta 1915. Pešić je predlagao da se Sandžačka vojska stavi pod srpsku komandu, a ostatak crnogorske vojske prepusti sam sebi u nadi da će nestati. Ako je kralj Nikola stvarno procjenjivao da je od dva zla manje biti bez vojske, zašto je stalno insistirao da se na Solunskom frontu formiraju crnogorske jedinice? Odbijanje i saveznika i Srbije da razmatraju Nikoline zahtjeve jasno pokazuje da su trebali Nikolu bez vojske. Prisiljavanje malobrojnih Crnogoraca da se bore pod srbijanskim barjakom nije išlo nimalo lako. Nije se prezalo ni od likvidacija bez suda i istrage.¹⁰

Osim toga, ako bi crnogorska vojska bila progutana na Solunskom frontu, u čemu bi bila razlika 1918? Crnu Goru bi i tako i tako okupirala Srbija. Jedino samostalna crnogorska vojska vođena Crnogorcima, u prvom redu kraljem Nikolom, je mogla spasiti Crnu Goru od katastrofe 1918. Šćekić ne daje nikakav dokaz za svoje tvrdnje, čak ni jednu fusnotu, on slaže svoju konstrukciju koristeći raznorazna sjećanja koja su, ne samo međusobno nepovezana u logičku cjelinu, nego i međusobno kontradiktorna i, što je najvažnije, dokazuju upravo suprotno od onoga što je njegova teza, tj. dokazuju upravo da

⁹ Šćekić nije jedini autor koji subverziju objašnjava lošim karakteristikama Petra Pešića. Pešić je bio samo izvršilac nečijeg plana. Sudeći po usponu Pešićeve karijere, pretpostavljeni su bili zadovoljni njegovim rezultatima.

¹⁰ Svjedočanstvo o likvidaciji nepoćudnih Crnogoraca ostavlja Stevan Bajković u svojoj knjizi *Vrijeme gladnih i žrtvovanih*, Cetinje, 2019, str. 44.

drugi u Crnoj Gori, a ne kralj Nikola, nijesu htjeli povlačenje crnogorske vojske.

Kao prvo, radi se dugotrajnoj krizi, koja poslije napada Austrijanaca početkom 1916. prelazi u akutnu fazu gdje se situacija mijenja, uglavnom pogoršava, iz dana u dan, a u samoj završnici iz sata u sat. Situacija na terenu je kontradiktorna, nestabilna i u ukupnoj sveobuhvatnosti nije nikome poznata. Kruže glasine, od kojih se neke zlonamjerno šire, a druge su pak posljedica panike i užasa koji vlada i među običnim narodom i među vojskom i među glavarima.

Krenimo redom, poznatu i mnogo citiranu izjavu kralja Nikole Nikoli Pašiću početkom decembra 1915. da bi on želio da se povuče za Srbima, a da niko drugi u Crnoj Gori to neće Šćekić naziva notornom laži (sic!). Nasuprot, ta izjava je vrlo blizu suvoj istini. Nekoliko crnogorskih ministara poslije rata će potvrditi da odluke nije donosio kralj nego oni.¹¹

Dva svjedoka, Janko Tošković i Petar Plamenac, tvrde da je na sudbonosnoj sjednici crnogorske skupštine koja se održala 13. decembra 1915, par dana po susretu kralja Nikole i Nikole Pašića, jedino Petar Plamenac bio za povlačenje. Znajući da je Tošković bio uvjereni bjelaš, a Plamenac uvjereni zelenoš njihov svjedočanstvo se mora uzeti ozbiljno. Tim više što se svi ostali svjedoci nekako kroz maglu sjećaju zasijedanja te skupštine – atmosfera je bila teška ali niko da se sjeti čemu je većina naginjala. Ni Sekula Drljević čiji je vatreni govor srušio vladu Janka Vukotića nije ostavio detalje. Interesantno je da je zapisnik sa te skupštine nestao. To je jedini skupštinski zapisnik koji je nestao. Neko nije htio da se znaju detalji. Ipak, može se naslutiti da je većina bila podijeljena u dvije grupe, one koji su bili za nastavak rata u Crnoj Gori i one koji su bili za traženje mira. Šćekić očigledno skupštinu ne smatra vrijednom pomena.

¹¹ To se može naći u *Zapisima* ali i u sjećanjima Radomira Vešovića koje Šćekić u svom izlaganju više puta pominje.

Ideja o miru je bila sveprisutna. Ruski predstavnik na Cetinju, Obnorski je još prije početka austrijskog napada smatrao da CG treba da traži separatni mir.¹² Pobornici mira među crnogorskim političarima su bili mnogobrojni i nikako se ne mogu nazvati kapitulantima ili, još gore, izdajnicima. Njima nije bilo jasno da Austrougarska nema razloga da pristane na mir. Ostavljena od saveznika, Crna Gora je bila lak plijen za nju. Mir je bio iluzija. Naći ko je sve bio za mir i zašto, pravi je izazov za svakog istaživača tog perioda. Koliko god ta politika bila iluzorna i pogubna, ona nije bila izdajnička, dok je Pešićevo djelovanje izdajničko.

Pobornici rata su znali da se borba ne može nastaviti bez savezničke pomoći. Ta pomoć je bila čvrsto obećana, Francuzi su poslali generala Mondezira da organizuje logistiku potrebnu da Crna Gora nastavi borbu. Nade pobornika rata na crnogorskoj teritoriji nijesu bile bez osnova. Što je bila pozicija kralja Nikole u prvoj polovini decembra 1915. Uz tako malo podrške ideji povlačenja među glavarima, on se nije mogao otvoreno zalagati za nju. Imamo mnogo osnova da se zaključi da je nastavak borbe u Crnoj Gori smatrao najboljom opcijom, vjerovao je savezničkim obećanjima.

Kako su se stvari razvijale, tako se i pozicija svih političkih faktora, i u Crnoj Gori i među njenim saveznicima, mijenjala.

Šćekić daje mnogo potpuno neosnovanih izjava. Previše bi prostora tražilo da se sve one temeljito pobijaju, pa navodimo tri kao ilustraciju. Navodno je kralj Nikola još u jesen 1915. odlučio da će napustiti zemlju¹³ i dalje nekog obmanuo govoreći da će srpska vojska ili dio nje ostati u Crnoj Gori¹⁴.

Kad je srpska vojska odlučila da se povlači prema Crnoj Gori, niko nije znao kako će se to završiti ili, bolje reći, gdje će ta vojska završiti. Bilo je inicijalnih savezničkih planova da srpska vojska, ili dio nje, ostane u Crnoj Gori i Albaniji. Jedna engleska

¹² Dragoljub Živojinović, *Nevoljni saveznici*, Beograd, 2000, str. 148.

¹³ Milan Šćekić, navedeno djelo, str. 198.

¹⁴ Milan Šćekić, navedeno djelo, str. 199.

ideja je išla tako daleko da je predviđala da se na Kosovu organizuje otpor. Tako da kralj Nikola nije ni mogao odlučiti u jesen da će napustiti Crnu Goru, niti je lagao kad je rekao da očekuje da srpska vojska ostane u Crnoj Gori i pomogne njenu odbranu. Za takvu je ideju Petar Pešić bio i sredinom decembra 1915.

Niti je kralj Nikola varao Lazara Mijuškovića kad je pred Božić rekao da sa optimizmom gleda na nastavak rata¹⁵. Već pomenuta misija francuskog generala Mondezira o tome svjedoči.

Ali sve je to propalo jer saveznici nijesu mogli ispuniti obećanja. Snabdijevanje se pokazalo nerješivim problemom zbog kontrole toga dijela Jadrana austrijskom mornaricom. Početkom januara poslije potapanja broda sa crnogorskim dobrovoljcima kod Medove, situacija postaje alarmanantna, o čemu postoji svjedočanstvo samog Mondezira.¹⁶ Austrijski napad na Lovćen će da uslijedi sutradan.

Nedjelju dana kasnije će se još jasnije pokazati nesposobnost saveznika da pomognu. Nikola Pašić će da šalje očajničke telegrame da se srpska vojska konačno evakuiše iz Albanije čitavih mjesec dana pošto je stigla u Skadar. Evakuacija je jednokratni zadatak, a snabdijavanje Crne Gore konstantni. Kao što je poznato, srpsko vojska će biti evakuirana iz Drača tek poslije marša koji će odnijeti mnoge živote. Veliko je historijsko pitanje da li bi višednevno vijećanje srpskog vođstva završilo odlukom o povlačenju da su znali kakva ih gibelj čeka jednom kad se dočepaju Skadra.

Vidjevši sve to, malo ko u Crnoj Gori je htio da se povlači u januaru 1916. O tome svjedoči dnevnik Radomira Vešovica¹⁷ koga je Šćekić više puta u članku pomenuo.

Dugo pripremani napad Austrougraske na Lovćen je drastično otežao ionako tešku situaciju. Potpuno potcjenivši austrijsku snagu i njene taktičke namjere, crnogorska Vrhovna komanda

¹⁵ Milan Šćekić, navedeno djelo, str. 201.

¹⁶ Piraon de Mondzir, *Albanska golgota, uspomene i ratne slike*, Beograd, 1936, str. 39.

¹⁷ Radomir Vešović, *Memoari*, Podgorica 2005, str. 348.

nije preduzela adekvatne mjere da za odbranu Lovćena. Suprotno očekivanju mnogih, Lovćen je *morao* brzo pasti. Gotovo uvijek u takvoj situaciji poražena strana traži objašnjenje u izdaji. Prva je optužena jedinica na koju se sručio glavni udarac austrijske armade. I naravno njen komandant Niko Pejanović. U prvim satima i danima poslije bitke gotovo svi su dijelili „mišljenje“ da je Kuk pao bez metka. Takvo uvjerenje je dolazilo dijelom iz onoga što su raportirale susjedne jedinice. I to je razlog za neosnovane optužbe koje je kralj Nikola uputio Niku Pejanoviću. Nikome nije padalo na pamet da su Austrijanci uspjeli neopaženo opkoliti Pejanovića i njegovu jedinicu napali na prepad.

U narednim decenijama, optužbe da je Kuk „ženski upušćen“ će da budu svesprisutno objašnjenje za ono što se desilo na Lovćenu. Mihailo Lalić će da ih ponovi sedamdestih godina dvadestog vijeka, a mnogi manje ugledni i još više anticnogorski autori će da ih ponavljaju do dana današnjeg. Istina, kako su počeli da izlaze detalji o austrijskoj akciji, o brojnosti njima agažovanih snaga, o koordinisanoj akciji sva tri roda vojske, o austrijskim jedinicama koje se na pojedinim mjestima gdje premoć nije ogromna dezoranzirano povlače, o odbrani Krimlja, o crnogorskim jedinicama koje drže pozicije iako opkoljene daleko brojnijim neprijateljem sa tri strane... mišljenje se promijenilo. Danas je uglavnom prihvaćeno da je brzi pad Lovćena posljedica goleme vojne premoći Austrijanaca.

Međutim, neposredno po padu Lovćena, ništa nije doprinijelo dezintegraciji crnogorske vojske kao „saznanje“ da je Kuk pušten bez ispaljenog metka. Kasnije, izvještaj vojvode Boža Petrovića to potvrđuje. Zaraza dezintegracije se širila onom brzinom kojom se ta vijest širila među vojskom, o tome svjedoči, doduše inderiktno, Miro Božović u svojim sjećanjima.

Način na koji se Pejanović branio od neosnovanih optužbi je samo povećavao famu o lakom padu Kuka. Po svoj prilici, njemu do kraja života nije postalo jasno da su na 3 do 4 kilometra

fronta koje je njegova jedinica pokrivala „iz zemlje“ iznicali sa svih strana Austrijanci. On se branio da gladni, bos i goli narod ne može više da se bori. To je svakako bilo tačno, ali ne i *pre-sudno*. Naravno, nedostatak snabdijevenja, za koje je upravo dan ranije postalo jasno da se neće riješiti, je razlog za takvo stanje crnogorske vojske. Iako je sve prilično jasno i dosta jednostavno, Šćekić nije ni blizu da poveže dezintegraciju sa nedostatkom snabdijevanja još i manje sa navodnim gubljenjem Kuka bez metka.

U takvoj situaciji je trebalo imati jasan plan i djelovati brzo. I upravo je tu Pešić vidio svoju šansu sijući zabunu i konfuziju. Tako je dalje demoralisao vojsku i narod i slamao volju crnogorskim vođama. O tome jasno svjedoči izvještaj francuskog ambasadora Delaroš Vernea svojoj vladi. Crnogorski historičari, gotovo bez izuzetka, preskaču taj izvještaj iako ga je još 1926. objavio Petar Plamenac u zagrebačkoj *Novoj Evropi*. Ne čudi ignorisanje Verneovog izvještaja jer on, tim više što dolazi od neutralnog i dobro informisanog posmatrača, obara sve postojeće verzije kolapsa Crne Gore u januaru 1916.

Nije ni čudo da je u takvoj situaciji Crna Gora tražila mir, niti da je ta opcija bila gotovo opšteprihvaćena među crnogorskim liderima poslije pada Lovćena. Sa sigurnošću možemo tvrditi jedino za Petra Plamenca da je bio protiv. Čak i ultraborbeni Vešović je postao u dva dana vatreni pobornik mira, o čemu svjedoče njegovi memoari. Svejedno, kralj se nećka. Razumljivo je da mu se jako teško bilo odlučiti na taj korak. Još je Petar Pešić 1925. godine obznanio da su pregovore o miru odobrili svi ambasadori savezničkih država osim francuskog.¹⁸ Naravno, Pešićev motiv je bio da opravda svoje insistiranje da treba tražiti mir. Ne čudi da je Delaroš Verne bio protiv. On je razumio Pešićev plan. Poslije toga kralj Nikola nije imao izbora nego da traži mir. Vrijeme će pokazati da je traženje mira bila greška iako su motivi onih koji su bili za mir, sa izetkom Pešića naravno, bili časni.

¹⁸ *Ratnik*, br. 1–2, Beograd, 1925, str. 74.

Kraljevo obraćanje Franju Josifu je bio desperatni diplomatski pokušaj da se dobije koliko toliko častan mir. To, naravno, Šćekić ne može da shvati, za njega postoji samo kraljeva gluma sa ciljem da se crnogorska vojska ne povuče. Tako neobjektivno tumačenje bi bilo smiješno da nije žalosno.

Kao što znamo, mir ponuđen od strane Austrijanaca je bio sve samo ne častan. Kralj je odbio da ga prihvati, ali je bio u velikoj manjini. O tome svjedoči telegram istog Petra Pešić srpskom ministarstvu vojnom od 13. januara 1915:

„Kralj nije pristao na uslove primirja i zato je Vlada dala ostavku. Serdar Vukotić je došao obrazovati Vladu. Verovatno Crnogorska vojska povući će se na Skadar za odbranu, ma da je najveći deo napustio položaje i otišao kući. Uzrok ovome je pored gladi nemanje municije i što ceo narod veruje da postoji ugovor o miru između Austrije i Crne Gore.“¹⁹

U tom trenutku, opcija nastavka rata u Crnoj Gori, vjerovatno dominantna na skupštini od 13. decembra 1915, više nije bila moguća. Ono što je uslijedilo dovešće par dana kasnije do formiranja grupe pristalica povlačenja koja se sastojala od tri čovjeka – kralja Nikole, serdara Janka Vukotića i Petra Plamenaca. Svi ostali su bili za prihvatanje bilo kakvog mira sa Austrijom.

Šćekić mnogo citira dnevnik Rista Popovića koji je prvo-razredni dokument i da nije zaslijepljen svojim neosnovanim predubjeđenjima, primijetio bi da je Popović veliki pristalica prihvatanja bilo kakvog mira. Isto je i sa Vešovićem, ostali nje-su ostavili pisanog traga. Pristalice mira po svaku cijenu imaju *jake* razloge za svoju politiku, oni djeluju iz patriotskih pobuda. Svejedno, njihova pozicija je potpuno pogrešna, to će vrijeme prikazati. Vjerovatno je i sam Popović uvidio svoju grešku, u protivnom ne bi odmah stao na stranu ustanika 1918. Kako je god teška situacija za Crnu Goru bila u januara 1916, bila je još bitno teža u decembru 1918.

¹⁹ Ljubinka Škodrić i Aleksandar Marković, *Prvi svetski rat u dokumentima arhiva Srbije*, Tom 3, Beograd, 2018, str. 613.

Nijedan političar od formata nije i ne može uvijek i pred svakim biti iskren. Mora prilagođavati ono što govori okolnostima u kojima se nalazi. Mnoge situacije koje Šćekić naziva glumom kralja Nikole²⁰ nijesu drugo do, bilo dizanje morala, bilo zaobilaznim putem ukazivanje da je Crna Gora u teškoj situaciji. No glavno što Šćekić podvodi pod glumu je bilo izbjegavanje da se potpiše mir pod austrijskim uslovima. Istina je da se od 13. januara 1916. kralj dovijao na sve načine da ne podleigne pritisku okoline i potpiše mir. Na kraju je i uspio da izbjegne potpisivanje i zarobljavanje. Svaki Crnogorac treba da mu je zahvalan zbog toga. Da je kojim slučajem potpisao mir ili bio ubijen odbijajući da to učini, teška pozicija Crne Gore iza Prvog svjetskog rata bi bila još puno teža.

Nažalost, dezintegracija je bila previše uzela maha i trojac – kralj, Vukotić i Plamenac, nije uspio izvući ni dio vojske iako im je to bila namjera. Preduzimate mjere su dolazile dan ili dva prekasno. To je dosta tipično kad se kriza izmakne kontroli, viđeno hiljadama puta i u ratu i u miru. Kralj se jedino tajno mogao povući, javno to nije bilo moguće.

Ostaje da se razjasni kraljev sukob sa Jankom Vukotićem. Gotovo svi izvori kažu isto, Vukotić, Petar Plamenac i princeza Ksenija su bili jedini na koga se u zadnjim danima pred kolapsom kralj Nikola mogao osloniti. Gotovo nema sumnje da se kralj dogovorio sa Vukotićem da će otići u Skadar gdje je već bio predsjednik vlade Lazar Mijušković i da će se sljedeći dan vratiti. Nažalost, situacija se u 24 sata toliko pogoršala da se kralj *nije mogao* vratiti. Tako se Vukotić našao u nemogućoj situaciji, kojoj je, dodoše nehotično, besmislenim napadom na Mojkovcu, malo i sam kumovao. U kriznim situacijam, pod

²⁰ Kad se čita Šćekićeve tekst zaključilo bi se da kralj Nikola nikada nije ništa radio do besciljno glumio. Očigledno on ne postavlja sebi pitanje kako je to glumom kralj Nikola u toku svoje duge vladavine postigao nevjerovatne uspjehe u modernizaciji, razvoju i priznanju Crne Gore.

velikim stresom, sa nepotunim informacijama, greške su neminovne čak i kada su namjere najbolje.

Prirodna je Vukotićeva ljutnja u momentu kada je kralj javio da se ne vraća, doduše o tom incidentu se zna u prvom redu iz Sljepčevićevog zapisa objavljenog mjesec dana po Vukotićevoj smrti. Očigledno se Sljepčević plašio da objavi svoj tekst dok je Vukotić bio živ. To izaziva sumnju u vjerodostojnost Sljepčevićeve verzije.

Svejedno, ostalo je zapisano Vukotićevo mišljenje nekoliko godina po završetku rata gdje kaže da je, s obzirom na okolnosti, kralj trebalo da ostane u Skadru.²¹ Ta ocjena mnogo govori o Vukotićevoj veličini. Ipak, Vukotić vjerovatno nije u pravu. Kralj Nikola je uhvatio defakto zadnji brod za Italiju. Biti zarobljen u Skadru ili u Crnoj Gori, svodilo se na isto.

Ako išta, za Crnu Goru bi bilo bolje da su i Vukotić i ostatak vlade izbjegli austrijsko zarobljavanje. U okolnostima u kojima su se oni našli, to je vjerovatno bilo nemoguće.

Kolaps Crne Gore 1916. tek treba da bude svestrano, objektivno i sveobuhvatno istražen. Spletom okolnosti, Crna Gora se našla u klopki iz koje je jako teško bilo naći izlaza. Bilo je grešaka svih koji su odlučivali, ali barem sa crnogorske strane, nije bilo očigledne zle namjere. S druge strane, djelovanje Petra Pešića je od početka do kraja imalo uništenje Crne Gore kao cilj.

Za očekivati je da bi Matica crnogorska trebala dati punu pomoć zadatku rasvjetljavanja zbivanja u Crnoj Gori početkom 1916. Zato čudi da se na njenim stranicama mogu pročitati duboko zlonamjerni tekstovi neinformisanih autora kao Milan Šćekić.

²¹ Niko S. Martinović, *Janko Vukotić i kapitulacija Crne Gore 1916 godine*, Cetinje, 1957, str. 40.

DUKLJA KAO POETSKI MOTIV (BRKOVIĆ – LOMPAR – MARTINOVIĆ)

Anka Vučinić Gujić

The paper points out Duklja as a poetic motif of Montenegrin writers Jevrem Brković, Mladen Lompar and Miraš Martinović, indicating that in the historical and ethnological context, poetic texts gain semantic and aesthetic meaning.

Motiv Duklje u poeziji Jevrema Brkovića, Mladena Lompara i Miraša Martinovića predstavlja imaginarni dijalog sa davninom, a vraćanje u dalju prošlost Crne Gore i evociranje sjećanja na istorijske ličnosti, vladare i toponime, svojevrsni je vid poetske katarze. Dukljanski period, prema istorijskim podacima, traje od sredine IX do kraja XII vijeka, a Duklja je i najznačajniji urbani centar iz perioda rimske vladavine na teritoriji Crne Gore. Dokaz da je Duklja već na samom početku tog perioda bila država predstavlja olovni pečat kneza (arhonta) Petra.

Mitologija, religija i književnost koju današnja semiotika prepoznaje kao znakovne sisteme u poetici Brkovića, Lompara i Martinovića se prepliću i dopunjavaju i opravdavaju Lotmanov stav da je književnost modelativni sistem sistema. Duklja tako postaje artistski motiv, a njihova autentično strukturirana i stilizovana poetska ispoljavanja intenziviraju ulogu čitalaca u procesu književne komunikacije aktivirajući im horizont očekivanja. Istorizam i fikcija diskursi su koji se prožimaju i

izvor su semantičnosti poetskih tekstova inspirisanih dukljanstvom a historiografska metafikcija, kao suštinska odrednica postmodernizma, omogućava im da se prikaz pojedinačnog uzdigne do ranga opštosti. Tekstualna poruka pojačava se i aktiviranjem mitskih i arhetipskih obrazaca kojima vrše umjetničku rekonstrukciju postojećeg svijeta.

Jevrem Brković: Dukljanske molitve

U okviru obimnog opusa Jevrema Brkovića je i zbirka *Dukljanske molitve* (1991) inspirisana, kako sam pjesnik u proslavu kaže – Dukljom i dukljanstvom. U Proslavi pjesnik daje hronološki pregled utemeljivača nacije, a za moto zbirke uzeo je, kako navodi, latinski zapis sa jednog portala u Duklji – *Druge liječiš, a sam si pun rana* – i time iskazao bolnu nutrinu u težnji, između ostalog, da otkrije prapočetke svog naroda, često u dugom istorijskom hodu osporavane. Prema sopstvenim navodima, dukljanskom poezijom bavio se više od tri decenije, „a ko svoje prave korijene poništava na tuđim se nikada ne okopirka, ne uspostavi i ne uspravi“. (Brković, 2002: 177)

U *Dukljanskim molitvama* Jevrem Brković ironičnom intonacijom ukazuje na nedovoljnu spremnost svojih predaka za očuvanje dukljanskog identiteta. Naglašenost obraćanja Stvoritelju u cilju otkrivanja prokletstva svog roda, poetske su refleksije s namjerom da se minimizira uloga pojedinca u odnosu na Svevišnjeg i da se na izvjestan način opravda izostanak prodornijeg stava Dukljana u zadržavanju autentičnih obilježja. U Brkovićevoj poeziji ne možemo govoriti o semantičkoj autonomiji teksta, jer tek u istorijskom, etnološkom i lokalnom kontekstu njegovi tekstovi dobijaju na snazi.

Citati iz *Ljetopisa Popa Dukljanina* nalaze se ispred tematskih ciklusa posvećenih Duklji, a uspostavljanjem značenja sa čitavim krugom klasičnih i arhaičnih tradicija, pjesnik učitava

novo umjetničko ostvarenje. Intertekstualnost u pjesnikovoj historiografskoj metafikciji pokušaj je da se umjetnička istina prikaže iz više uglova.

Reminiscencija na istorijske ličnosti: Konstantina Porfirogenita, kneza Vojislava, Teutu, Vladimira i Kosaru, Bodina i toponime: Prapratnu, Lontodoklu, grad Šas ili grad Svač propraćena je kritičkom ironijom. U postmodernističkom duhu pjesnik se vraća istoriji, ali problematizuje cjelokupnu našu predstavu o istorijskom znanju. Brković prošlost svog naroda inkorporira u svoju poeziju, ali ukazuje i na nestabilnost tradicionalnog jedinstvenog identiteta. U spoju između sadašnjosti i prošlosti pjesnik ne oživljava niti poništava jednu od strana te dihotomije, već ih koristi da prikaže partikularnost prošlih događaja. Iako je Duklja za pjesnika „najljepše razoren grad jedne arheologije“ i iako za njega postoje nadzemna i podzemna Doklea, on je i „svjedok dukljanske drame koju živi“.

U *Dukljanskim kristalima* iskazana je trajnost dukljanske patnje. Poetski prikaz Vladimira (oslovljava ga bratom) i Kosare (naziva je sestrom našom) potencira uspostavljanje bliskosti i saosjećanja sa njihovim pečalnim završetkom. Pošto je istorija već tekstualizovana, Brković historiografskom metafikcijom spaja referencu i vlastitu percepciju. Vladimir i Kosara ništa narodu dukljanskom ne ostaviše u amanet, do samo svoju ljubav i dva imena prastara, pa pjesnik ugrađuje istorijske podatke, ali istovremeno i sopstveni poetski svijet. U pjesmi *Krst Svetog Vladimira* lirski subjekat kroz vjekovno raspeće na tom krstu, osjeća vječno dukljansko patno srce, a dukljanski amanet „pun srdžbe, kletve, ridanja i rana prima“ kao usud. Pjesnik u formi nadličnog pokazuje stalnu težnju za prevazilaženjem ličnog u korist kolektivnog, pa govoreći o svojoj sudbini stalno ima u vidu svoj narod kroz vjekove („razorene kule u Duklji i meni“). Za njega Lontodokla, nestali dukljanski grad postaje i njegovo ime, njegovo duhovno traganje za Prapratnom izgubljenom

prijestonicom Duklje i težnja da je ovovremeni, samo su neki od pokušaja pronicanja u svoje korijene. O Lontodokli se prije nekoliko decenija doznalo tek toliko da ima dvostruke bedeme i kapije, da se pod njima nalazi kasnoantička i rimska keramika u fragmentima. Prapraterna, rezidencijalni centar dukljanskih kraljeva, po navodima Popa Dukljanina, bila je jedna od devet župa, a prostirala se između Bara i Ulcinja, u oblasti Mrkojevića. Grad Šas ili Svač nalazio se sjeverno od Šaskog jezera, dostigao je vrhunac svog razvoja u srednjovjekovnom periodu iako je bio okupiran od različitih osvajača, Prema legendi, imao je 365 crkava koliko dana ima i godina (*Imao je taj grad Šas ili Svač / Crkava koliko godina dana / Što vrijeme, što tutnjeći osvajač / Sada je to mnoštvo kamenih rana*).

Pjesma *Manastir Svetoga Srđa i Vakha* lirska je evokacija na kraljeve i kneževe iz dinastije Vojislavljevića koja je vladala Dukljom od kraja X do kraja XII vijeka i koji su u ovom manastiru na rijeci Bojani u blizini Skadra našli vječni mir („stanište dukljanskih mučenika“). U pjesmi *Dukljanski Bodin* koja se sastoji iz pet cjelina poetski je dat pregled Bodinovog života kroz presjek njegovog vladarskog, porodičnog i ličnog polja. Na osnovu istorijskih podataka Duklja je za vrijeme Bodinove vladavine dostigla državni i teritorijalni zenit zahvaljujući njegovoj mudroj vladavini („gledao Zapad, osluškivao Istok“), a nakon Bodinove smrti moć Duklje naglo je opadala zbog čestih sukoba između Bodinovih nasljednika. Pjesma je i poetska pohvala Bodinovoju lucidnosti i blaženosti i žestini prema potrebi, a „na odori dukljanskog orla je zlatni kljun“. Orao – simbol snage, hrabrosti, prodornosti i najudaljenijih visina, čest je motiv u Brkovićevoj poeziji, a zlatni kljun nagovještava kraljevski, čak božanski karakter. Završna strofa iskazuje da je istorijski kod duboko utisnut u pojedinca, a završni sintagmem („nesrećno povijesnog“) sumira sudbinu Dukljanina kroz vjekove. (*Dukljanin taj, njegov*

*rodoslov i rod / U bilu su mome zemno i nebesno / Osjećam ga
i vidim kada se god / Zagledam u sebe nesrećno povijesnog!
/Dukljanin Bodin – V).*

Pjesnikov dijalog sa istorijom vlastitog naroda Brkovićeve je literarna preokupacija. Pošto prošlost upoznajemo sa distance koja nam omogućava da je bolje spoznamo, ironija nas čuva nostalgije, jer nas lišava želje za povratkom u prošlost kao vrijeme boljih vrijednosti. (*Traje haos sklada, kameno rasulo / Temelji su kule sad bolesna java / Raspala stvarnost, oblik i čvrstina / Zloćudno vrijeme samo sebe sluša /U dragom kamenu umire istina /Umire prostor i u njemu duša.*)

Pred potonju uru potonja dukljanska besjeda starca Teodosija odraz je Brkovićeve historiografske metafikcije u kojoj Jakvintin san nagovještava dukljansku propast. („San što ga Jakvinta usni, tvoja je java, Gospode“). Vjerovanje da san može da predkaže ono što će se dogoditi sastavni je dio epskog narodnog diskursa i lutajući motiv svjetske književnosti. Gašenje kraljevske loze sa Jakvintinim sinom Đorđem, Jakvinta kauzalno povezuje sa pohlepom i izdajom samozvanog kralja Gradihne i četiri mu „zmijska sina“. Istorizam kao postmodernistička komponenta duboko je inkorporiran u poetski tekst, jer su istorijski fakti da je nakon smrti kralja Bodina moć Duklje slabila zbog čestih građanskih ratova i unutrašnjih razdora koji su je na kraju uništili, a posljednji kraljevi iz dinastije Vojislavljevića (Vladimir, Dobroslav, Đorđe, Grubiša, Gradihna, knez Radoslav) nijesu uspjeli da sačuvaju Duklju od vizantijskog i raškog uticaja. Spajajući pomoću sna istorijske podatke sa fikcijom, Jevrem Brković čitaocu pruža uvid u neminovnost posrnuća dukljanskog kraljevskog roda, dočaranog ikoničkim znacima kao što su: rušitelji, gavraništa, prah i pepeo, krvava nebesa, krvave sablje, dvosjekli noževi i dr. Direktno pjesnikovo obraćanje Stvoritelju ili Gospodu upućuje da je čovjek nemoćan da usmjerava makrokosmos i da je istorijska sudbina Dukljana

uslovljena voljom Svevišnjeg. Igra riječima istovremeno je i pjesnikov vapaj da se očuva nacionalni identitet („Ima nas a nema, nema nas a ima i tako / vavijek“). Retorskim pitanjem („zašto smo od postanja prokleti i na zemlji prokletoj?“) pjesnik želi da odgonetne razloge Stvoriteljove srdžbe i tmine povijesne. Poput Homera koji u *Ilijadi* u heksametru prikazuje da sudbina Ahejaca i Trojanaca zavisi od volje bogova, i u ovoj pjesmi se kroz razmišljanja ostarjelog rapsoda prati gubljenje dukljanstva. Antički stilski manir upotrebe ukrasnih epiteta uočljiv je u opisu ženskih likova (Jakvinta mudrozbora, Dukljanka po imenu Asterja, dugovrata i ljepooka). U prološkom sintagmemu akcenat je stavljen na leksemu potonja, jer u potonjem času pjesnik navodi ulazak Dukljana u „prostranstvo toplog mraka i dugog zaborava“, ali u hrišćanskom duhu traži da sačuvaju duhovni mir. *Kaži nam, Svevišnji, jezikom gromova, ako / naški ne znaš. / Jezik ćemo gromova i od naškog bolje razumjeti, / Jezik smrti znamo i bolje ga zborimo / od maternjeg ovog. / Jezik nam je sve što imamo, Gospode, zato / ga i ne govorimo! / U tom su jeziku najljepše riječi u strahu izgovorene. / Pred potonju uru potonja dukljanska besjeda starca Teodosija/*

Pjesnikov stav da Dukljani dobro poznaju jezik smrti, ali i jezički obrt u stavu da ga ne govore jer je to jedino obilježje koje imaju, semantički je premreženo sa mučnom sudbinom, jer *biće to narod sa tuđim srcem i umom / s tuđinstvom u očima / Plakaće na veseljima, a smijati se na veljim žalostima*. Obraćanje starca Teodosija (*zašto nas više nema i što Bogu nijesmo bliži / i češće pred očima*) više je težnja da se aktivira čitaočev horizont očekivanja i da se u toj interakciji nasluti uzročnost (*Sami protolkujte kakva je to kob i šta to znači*). Sumorna vizija ogleda se i u anticipiranju moralnog posrnuća i duhovnog izobličenja (*Dukljani potonji, soja monigrenskog, ovo je / ona ognjena noć / Iza koje nas više neće biti, vidim taj oganj*

i / nas u njemu, / ne vidim. Epilog poetskog teksta ima istorijsku osnovu, jer je oslabljenu dukljansku državu osvojio oko 1185. godine raški župan Stefan Nemanja. U opozitu između prošlosti i naslućivanja onog što će se dogoditi sadržana je istorijska drama jednog naroda, a određivanje hronotopa pjesnikova je pokušaj da revitalizuje prošlost iz novog ugla. Brković pokazuje da preplitanje različitih slojeva doprinosi idejnoj značajnosti poetskog opusa.

Mladen Lompar: Triptihon iz nacionalne biblioteke

Kapitalno djelo Mladena Lompara *Triptihon iz nacionalne biblioteke* obuhvata tri poetske cjeline, od kojih je početna *Kraljica Jakvinta, opat Dolči i vrijeme stida* gdje dukljanska obala postaje umjetnički prostor i organizacioni elemenat likova. Postmodernističkom tehnikom pronađenog dokumenta, pergamenta sa slikom opata u klečećem položaju i Jakvinte u rajskom pejzažu, Lompar biblijskim asocijacijama na Adama i Evu inicira grijeh kao motivsko čvorište. Jakvintina sudbinska određenost povezana je s njenom ljepotom ali je uspostavljen korelativni odnos sa drugim činiocima („stolovala si i u samostanskoj čamotinji daleko od razvijenih zastava Bodinovihi i svoje grabljivosti“) što doprinosi izuzetnosti njenog fatuma. Grijeh, oprost i stid tri su semantička polja indirektno povezana sa izuzetnošću njene ljepote (crnokosa, graciozna, senzualnih usana). Opat je svjestan grešnosti, spreman na žrtvu, a poniženje povodom Jakvintinog naknadnog odbijanja shvata kao zasluženu kaznu. Lompar u duhu postmodernizma opata Dolčina smatra izuzetnim zbog ljepote grijeha a antinomičnost sintagmema – „ljepota grijeha“ – ukazuje na koliziju između hrišćanskog morala i estetskih stavova. Grijeh u Lomparovim poetskim tekstovima gubi negativnu konotaciju, a do prevrednovanja grijeha dolazi usljed postmodernističkog stava

da nema poretka koji bi osigurao pravila ponašanja, čime su narušeni čvrsti identiteti. Astigmatičan način viđenja stvari doprinosi da se sve završava u estetskoj igri, bez mogućnosti univerzalnog znanja i opšteprihvaćene istine.

Potencirana je Jakvintina odlučnost da se povuče („nijesi odabrala pravi grijeh za vječnost, način da gledaš u crveni cvijet šipka i da mu se raduješ“) a u grčkoj mitologiji koštica nara simbol je kobnih slasti. Zmija, kao biblijski motiv, simboliše pad opata Dolčina i njegovu nemoć. U *Pjesmi opata Dolčina* bog je markiran kao tvorac grijeha ali socio-kulturni model nameće potrebu ljudima da sakralnim načinom života ugode bogu. Prisutna je konstantna raspolućenost između profanosti i svetosti. Autorova napomena za opata Dolčija – „ušao je u vrijeme crne idile“ – pojačava semantičku napregnutost jer idila odiše skladom i duhovnom čistotom, a crna boja simboliše ništavilo, tugu i smrt. Lompar opata Dolčina premješta iz vremena Bodina u vrijeme Petra I (nazivajući ga opat Dolči) i različitim istorijskim kontekstima, kritičkom ironijom ispituje prošlost i sadašnjost. Prikazom Crne Gore u pjesmi *Montenegro* postiže se djelimično otuđena tačka gledišta, jer je data iz ugla jednog izvanjca,. (ovo će biti Crna Gora / još mnogo vjekova / u tamnicu zatvorenje i okovi // i uvijek će tu biti / sveci i pjesnici / žrtve i krvnici // lutaće još dugo /učiti strane mitove / izgovarati tuđe molitve / bolovati rane drugih / i skapavati). Stileme – „tamnica“, „okovi“ i „zatvorenje“, usmjerene na prostorno i vremensko modelovanje Crne Gore, izraz su sumorne poetske perspektive i upućuju na ljudsku i moralnu podvojenost. Nedostatak svijesti o značaju vlastitog identiteta sadržan je u svakom stihu završne strukturne cjeline, a okrenutost drugim, stranim kulturama i empatičnost sa tuđim bolovima, biće uzrok njihovog dugog lutanja i traganja (još mnogo vjekova), sa tragičnim ishodom, što je istaknuto leksemom – „skapavati“, koja je i poeta.

Pošto se umjetnički lik izgrađuje ne samo na principu realizacije, već i odstupanja od tradicionalne kulturne sheme, semantizovan je Lomparov odnos prema oprost. Ciklus *Kraljica Jakvinta, opat Dolči i vrijeme stida* završava se lirskom minijaturom *Vrijeme stida* u kome spuštenu jarbol simboliše potonulu lađu i egzistencijalni krah nakon svođenja životnih računa. Napon između očekivanog („zelena ostrva i zlatno žalo“) u kojoj svjetlosnom simbolikom (zeleno/žuto) iskazuje vitalni princip i stvarnosti, dat je kroz dvije vremenske perspektive (prošlost i budućnost). Otud jarbol u horizontalnom položaju i zlatno žalo i zelena ostrva podvučeni crtom u sabiranju kao matematičkoj operaciji, nagovještavaju dolazak stida kojim se preosmišljava kodiranje teksta. Ako grijeh Jakvintu i opata Dolčina čini veličanstvenim, zašto dolazi vrijeme stida?

Miraš Martinović: Glasovi iz Doklee

Pronicanjem u drevne civilizacije Miraš Martinović u *Glasovima iz Doklee* ukazuje da su niti prošlosti duboko utkane u sadašnji trenutak i da se sudbine ljudi, gradova i kultura prožimaju i međusobno osvjetljavaju. Poput Lomparovog stanovišta da „pepelište nije jalovo za pjesničko traganje“ je i Martinovićev stav je da se u prošlosti može naći sva budućnost, što putovanje čini smislenim, a obojica su na fonu Andrićevog stava da se vjekovi čudesno približavaju i sučeljavaju. Faktičko stanje grada, carstva, civilizacije samo je polazište iza kojeg se otkriva tajanstvena istorija koja može biti sakrivena u materijalnim ostacima i duhovnom nasljeđu, a to poetski zapisi reflektuju.

Glasovi iz Doklee su višeslojno djelo sa autentično strukturiranim i stilizovanim dijalozima sa prošlošću, a Duklja kao artistski motiv semantički povezuje poetike Miraša

Martinovića, Jevrema Brkovića i Mladena Lompara. U poglavlju na kraju knjige, nazvanom *Predjeli i sudbine*, Martinović podacima o mjestima, gradovima, istorijskim i mitskim bićima, arheološkim nalazištima povezuje faktografsko, mitološko i lirsko.

Istorizam je osnov za stvaranje znakovnih sistema, ali aktiviranjem mitskih i arhetipskih obrazaca vrši umjetničku rekonstrukciju postojećeg svijeta i lirskim hodom kroz istoriju pojačava tekstualnu poruku. Duboke naslage prohujalih vremena i njihovog pulsa duboko su u nama, pa je i Prevalisa utkana u naše biće, samo treba proniknuti u arhetipske naslage sopstva. Toponim Prevalisa (poznanoantička provincija nastala odvajanjem teritorije od jugoistočnog dijela rimske provincije Dalmacije) istovremeno je i jedan od toposa Martinovićeve poetike. Poetsko crtanje mape Prevalise treba da podstakne čitaoca da je Prevalisa u nama i da je ne treba drugdje tražiti. Tradicija egzistira u pojedincu i narodu, samo je potrebna izoštrena svijest i samosvijest.

Autor putovanjem kroz istoriju otvara lavirinte i povezuje vremenske planove ukazujući da je antinomičnost u bilo kojem obliku (prošlost – sadašnjost, uzlet – pad, svjetlost – tama) odlično polazište za dublje sagledavanje egzistencijalnih obrisa. Osim toga, autorova refleksivnost omogućava kontinuiranu otvorenost za preispitivanje stvarnosti. Metaforičan iskaz – „Nakon svega našao knjigu u ruševinama Doklee“ – ukazuje da drevne civilizacije mogu biti plodne za pjesničku inspiraciju. U prožimanju istorijskog i imaginarnog oblikovan je i tekst *Zvijezda*, a u *Glasovima iz Doklee* zvijezda ima posebnu simboliku koju u dodatku *Predjeli i vrijeme* autor detaljno pojašnjava: „Imena su se mijenjala, Prevalisa, Prevalitana, Duklja, Crna Gora... Njen lik se javljao ma pod kojim imenom da je živjela ova zemlja. Tragao sam za nestalim gradovima, tražeći onog za kojeg je vezana legenda; njega i pepeo u koji se

pretvorila, ona koja se samo jednom rodi. Nema traga od tog grada. Nekad bi pomislio da je Lontodokla. Drugi tvrde da se zvao Novigrad, treći pominju imena s čudnim nazivima kakva se još nijesu čula. I Prapratna se pominje kao grad koji je doživio ovu sudbinu. Ni nakon upornih traganja, ime grada, ni svjedočanstva o njemu, koje bi potvrdila legenda, nijesam našao. Na tom putovanju, u tim traganjima, ljepota djevojke Prevalise, njen grad i njihova sudbina, oblikovali su ovu knjigu. Ponekad bi mi se činilo da je vaja nevidljiva ruka...“ Autor uvodi učestali motiv da je izuzetnost u ma kojem vidu istovremeno i uzrok kobi, čime se objašnjava nestanak gradova, ljudi, kultura. Pepeo simbolizuje smrt, ali u tekstu i transformaciju u nove duhovne snage koje štite u doba klonuća. Upravo kontrast koji se reflektuje kroz javljanje svijetlog traga za vrijeme tamnih noći i njegova moć da „u doba iskušenja prosvijetli, da snagu i nadu“ upućuje na težnju za očuvanjem individualnog i kolektivnog identiteta u teškim vremenima. Epilog je oblikovan neobičnom konotacijom jer postmodernizam odbacuje konačne odgovore a pruža preispitivanje svih aspekata postojanja: „Otišla je davno, nastanila na nebu, na mjesto zvijezde, što ju je usmrtila. Blista umjesto nje.“ Dominacija leksema sa svjetlosnom simbolikom i očuvanost Prevalisinog imena sugerišu optimističnu viziju da se iskonsko, tradicionalno ne može potrijeti i da pred ljepotom pokleknu i oni koji bi je htjeli degradirati.

Polivalentnost simbola potvrđuje Herderlinov stav da je lirska pjesma produžena metafora jednog osjećanja. Svjetlosna simbolika sastavni je dio brojnih tekstova *Glasova iz Doklee*, sa različitim varijetetima. Postmodernizam odbacuje sveznanje, što utiče na kontekstualnu upotrebu stilskih sredstava. Tako su „zvijezde nada da nećemo zalutati“ ali mogu biti varljive i zato se treba čuvati njihovog sjaja. Ako su „naši životi neizvjesna buđenja“ zvijezde mogu biti osnova za umnožavanja ljubavi i vrijednosnu nadogradnju, ali i obmana, varka.

Postmodernizam nema utvrđene moralne postulate, pa u tekstu *Ljubav u Doklei* zvijezda uspostavlja svojevrstan oblik kosmičkog poravnanja. Ljubavi između Ilirke i Rimljanina zbog socioloških i kulturoloških razloga tragično se okončava što se povezuje sa pojedinim znamenjima i padom zvijezde na hram boginje Dijane. Uvođenjem legende kao specifičnog diskursa pojačava se poruka da je zabranjena ljubav uslovlila nestanak Doklee za koju su vjerovali da je vječna. Vjetar donosi glas lirskom ja da će biti podignut grad ljubavi – Vječna Doklea, čime se postiže semantička zaokruženost. Osim toga, završni poetski tekst *Ljubav u Doklei* znakovno je premrežen sa prethodnim tekstovima koji sugerišu da su usnuli gradovi, zvjezdani gradovi što svjetlucaju u tami, a porušena Doklea je sa sudbinom upisanom u zvijezde. Postoji vrijeme tmine, kad se javlja svjetlost, ideje traže ostvarenje, a riječi lako ugledaju svjetlost dana.

Otud se i u imaginarnom dijalogu sa Prapratnom (*Prapratna*) glorifikuje moć riječi koje mogu da ožive nekadašnje gradove i kulture ako se pažljivo osluškuje eho svakog kamena. Kroz spoznaju vječitog polariteta sila dobra i zla, naslućuju se usponi i padovi, a neizbježnost mijena data je kroz pesonifikovanu sliku kamenja koje govori. („Niko ne čuti kao kamenje“ i „Došlo je vrijeme, kamenje je progovorilo!“).

Uvođenje mitskog diskursa potpomaže ponovno preispitivanje sopstva i prošlosti. Melpomena, boginja sjećanja, po kojoj tekst nosi naziv, svojevrstni je vodič lirskog ja kroz sjećanja i snove i zato je njena uloga da mu osvijetli Prevalisu „satkanu od bola i radosti“. Putovanje kroz istoriju, prošlost, mitsko, pokušaj je otkrivanja vječnih znakova i obrazaca ljudskog ispoljavanja, koje dovode na kraju do poetske katarze – „Tada osjetismo kako se Prevalisa umnožava“. Tami koju bude sjećanja na prolaznost kontrastirana je svjetlost koja treba da pokaže ljudima da lirska reinterpretacija prošlosti nije

uzaludan trud i da će iz tame izroniti primjeri tradicije koji nam osvijetljavaju put.

Sačuvani kamen ili slovo na natpisu (*Dan u Dokle*) nijesu samo arheološko nalazište i trag života na prostoru nekadašnje Duklje, već i duhovna i civilizacijska spona sa precima. „Mi se na njih naslanjamo. Oni se u nama produžavaju“. U spoju prošlosti i sadašnjosti, bola i radosti u kojoj lirski pripovjedač osjeća damare Prevalise, nagovještava se značaj „ponornica krvi“. Martinovićeva poetika slijedi Eliotov stav da osjećanje istorije uključuje ne samo ono što je prošlo u prošlosti, već i što je sadašnje u prošlosti, čime se vremensko postepeno stapa sa svevremenskim. Martinovićeva poetika sugerise da je spoznaja konačnosti ovozemaljskog postojanja impuls za intenziviranje ljepote trenutka – „Gledaj u jezero, uživaj koliko možeš. Nikada se neće povratiti ovaj dan. Ni jučerašnji, niti prekjučerašnji, neće“.

Poetike Brkovića, Lompára i Martinovića u saglasju su sa Borhesovim stavom da je prošlost niz snova i kao takve predstavljaju skup istorijskih odjeka umnoženih u autorovim imaginacijama. Snagom poetske riječi približavaju se Platonovom stavu da poezija ako je dobra, bliža je istini od istorije.

Literatura:

- Hačion, L. (1996), *Poetika postmodernizma*, Novi Sad: Svetovi
- Bart, R. (1971), *Književnost, mitologija, semiologija*, Beograd: Nolit
- Šekularac, B. (2021), *Tragovi prošlosti Crne Gore*, Podgorica: Matica crnogorska.

-
- Istorijski leksikon Crne Gore, Ć-J (2006), Podgorica.
 - Brković, J. (2002), *Zidanje i razur kule Ozrovića*, Podgorica: DUKS
 - Lompar, M. (2006), *Triptihon iz nacionalne biblioteke*, Cetinje Dignitas
 - Martinović, M. (2018), *Glasovi iz Doklee*, Zagreb: Vijeće crnogorske manjine grada Zagreba, Skaner studio d. o. o.
 - Lotman, J. M. (1976), *Struktura umetničkog teksta*, Beograd: Nolit.
 - Gerbran, A., Ševalije, Ž. (2004), *Rečnik simbola*, Novi Sad: Izdavačka kuća KIŠA.
 - Milobar, F. (2008), *Dukljanska kraljevina*, Osijek: Crnogorsko kulturno društvo Montenegro-Montenegrina.

ANTROPOLOŠKI PROFIL ŽENE U ROMANU ĆAMILA SIJARIĆA „RAŠKA ZEMLJA RASCIJA“

Sofija Kalezić

In her work on the anthropological profile of women in Ćamil Sijarić's novel "Raška zemlja Rascija", author Sofija Kalezić writes about Sijarić's literary portrayal of women, both from the oriental and Orthodox worlds, which is particularly well-reflected in the way he sculpted the physical and spiritual portraits of his heroines.

Ćamil Sijarić (18. 12. 1913–6. 12. 1989), rođen je u selu Šipovice kod Bijelog Polja u imućnoj zemljoposjedničkoj porodici. Rano je ostao bez roditelja, te je odrastao kod strica, koji ga je školovao. Osnovnu školu završio je u Godijevu, zatim Veliku medresu u Skoplju (1927–1935), iz koje je bio isključen iz političkih razloga. Maturirao je u Vranju, a Pravni fakultet završio je u Beogradu. Kao student pripadao je naprednim studentskim pokretima, a za vrijeme rata živio je u Mostaru, Bosanskoj Gradišci i Banja Luci. Bio je dopisnik Tanjug-a, a 1945. godine bio je sekretar Suda narodne časti u Banja Luci.

Radio je i kao novinar „Glasa“ i kao dramaturg pozorišta u Banja Luci, odakle je 1947. godine prešao u redakciju časopisa „Pregled“ u Sarajevu. Bio je član Glavnog odbora Narodnog fronta, te urednik u redakciji Radio-Sarajeva, gdje je radio do penzionisanja 1983. godine. Počeo je pisati i objavljivati još kao student, a poslije rata javio se pjesmama i pripovijetkama.

Godine 1956. objavio je roman „Bihorci“, za koji je dobio Jugoslovensku nagradu za roman.

Objavio je više zbirke pripovjedaka i zapisa o gradovima kao i romane „Kuću kućom čine lastavice“ (1962), „Mojkovačka bitka“ (1968), „Konak“ (1971), „Carska vojska“ (1976), „Raška zemlja Rascija“ (1979), zbirke pjesama „Lirika“ (1988) i „Koliba na nebu“ (1990). Izabrana djela Ćamila Sijarića objavljena su 1981. i 1991. godine. Pojedina djela Ćamila Sijarića prevedena su na ruski, bugarski, engleski, turski, albanski, poljski, francuski, njemački, estonski i mađarski jezik. Dobitnik je više književnih nagrada i društvenih priznanja, a bio je redovni član ANUBiH i ANU Crne Gore.

Već prvim svojim zbirkama pripovjedaka *Ram Bulja*, *Zelen prsten na vodi*, *Naša snaha i mi momci*, *Sablja*, *Na putu putnici*, *Kad djevojka spava to je kao da mirišu jabuke*, *Francuski pamuk*, *Izabrane pripovijetke* i *Priče kod vode*, u književnoj kritici je s pravom primjećivano da pisac Ćamil Sijarić predstavlja osobenu i modernu stvaralačku pojavu. Romani *Bihorci*, *Kuću kućom čine lastavice*, *Mojkovačka bitka*, *Konak*, *Carska vojska* i *Raška, zemlja Rascija*, publikovan 1979. godine, potvrdili su viđenje kritičke i čitalačke publike o iskrenom pripovjedačkom peru i originalnom talentu ovog bjelopoljskog književnika.

„Filozofsko-kritički gledano“, zapaža Avdo Nurković, „razmišljajući na marginama Sijarićevih romana, u prvi osvrt mišljenja dolazi samostalnost i originalnost piščeve umjetničke forme. Tu se prepliću estetičke kategorije: lijepog, ružnog, tragičnog, komičnog i ljupkog, što govori o nivou Sijarićevog umjetničkog djela. Tako, kada raspravljamo o esenciji Sijarićeva djela, približavamo se egzistencijalnoj i fenomenološkoj ljepoti iskaza i življenja. Da podsjetimo, Sijarić je još kao medresant i student sakupljao duhovno blago Bošnjaka Sandžaka i tako

Ćamil Sijarić
(1913–1989)

uspostavljao duhovnu saradnju sa SANU u Beogradu i JAZU u Zagrebu, što mu je omogućilo studiranje.“¹

Husein Zvrko u knjizi *Ćamil Sijarić – Pripovjedna proza*, navodi da „ponikao iz kraja u kojem se riječ i priča posebno cijene, Sijarić se toliko unio u umijeće kazivanja da je i sam ušao u priču, saživio se sa njom, dajući tako poseban doprinos u simbiozi usmenog pripovijedanja i kazivanja pisca-umjetnika, pri čemu daje neponovljivo bogatstvo u sazvučju intonacija, verbalne i neverbalne komunikacije ljudi i događaja o kojima priča. Plijenio je pažnju i oduševljavao jer je gotovo svaku zgodu umio da pretvori u priču i svemu što je pisao davao je snagu i dubinu ljudske dramatike.“²

¹ Avdo Nurković: „Estetska dimenzija Sijarićevih romana“, u: *Vaspitanje i obrazovanje, časopis za pedagošku teoriju i praksu*, br. 1–2, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2018, str. 63–64.

² Husein Zvrko: *Ćamil Sijarić/ Pripovjedna proza* (poglavlje: „Općinjenost pričom“), Dobra knjiga, Sarajevo, 2013, str. 11.

Mada je o Sijarićevom djelu za dugi niz godina od njegovog nastanka mnogo rečeno, njegovo viđenje i tumačenje u svakom novom vremenu donekle je drukčije, te se može konstatovati da u svakoj eposi ono dobija nova semantička, simbolička i uopšte smisaona značenja. Bogat slikovitošću, raznovrsnošću kolorita, lirski portretisanim junacima, vještom kompozicijom, idejnom slojevitosti i brojnim drugim osobinama, njegov posljednji, i po pojedinim kritičkim sudovima umjetnički najuspjeliji, roman *Raška, zemlja Rascija* i danas duhovno pobuđuje recipijenta na kompleksno zaranjanje u mistični i šaroliki svijet Sijarićevog djela. Između naznačenih tačaka romana, kao poseban problem ističe se autorovo viđenje fenomena žene u svim sferama njenog bivstvovanja – kao supruge, majke, sestre, ljubavnice, druga u nevolji, pažljivog sagovornika ili samo nijemog učesnika u jednom zlom vremenu i zaostalom, patrijarhalnom ambijentu.

„Priča romana u zamišljenoj mozaičkoj kompoziciji“, o istorijskom kontekstu ovog ostvarenja piše Marko Nedić, „zapčinje promenom dotadašnjeg stanja upravo na istorijskoj pozornici, kada Turci 1683. godine pokreću pohod na Beč i kada u njemu budu poraženi. Reč je, dakle, o vremenu najveće moći turske carevine i trenutku posle kojeg ona počinje da slabi i da se povlači iz Austrije i Ugarske i iz Srbije, ostavljajući u njima prazan prostor za različita organizovanja ili individualna delovanja protiv svoje vlasti i za pobune i ustanak srpskog naroda u težnji da se uz pomoć austrijske vojske oslobodi turskog ropstva.“³

Radnja ovog romana odvija se u Sandžaku, na prostoru između Akova i Novog Pazara, krajem XVII vijeka. Austrija objavljuje rat Turskoj i samim tim daje povod srpskom stanovništvu da se ponada svom viševjekovnom snu –

³ Marko Nedić: „Lirsko-istorijska osnova romana *Raška zemlja Rascija*“, pogovor romanu Ćamila Sijarića *Raška zemlja Rascija*, Unireks, Podgorica, 2006, str. 293.

oslobođenju od čizme Otomanske imperije. Međutim, te nade na kraju doživljavaju krah i sve se završava velikom seobom Srba pod vođstvom Arsenija Čarnojevića. Ova „spoljašnja“, odnosno istorijska priča predstavlja okvir, a unutar autorovog pripovjedačkog fokusa je drama raspada porodice boljarskog kneza Avrama.

Antropološki profil žene u romanu *Raška zemlja Rascija* moguće je pratiti na dva plana: opštem ili *univerzalnom* i pojedinačnom, odnosno *personalnom*. U prvom slučaju Sijarić oslikava globalni udes koji bi se mogao nazvati i fatumom ženskog pola. Stvaraočevi ženski likovi nerijetko su ovaploćeni kao sporedni, mada samo u uslovnom značenju ovog pojma. Na njima ne počiva osnovni, istorijski tok naracije, ali junakinje Ćamila Sijarića čine temeljne stožere bez kojih bi se predmetnost ovog romana jednostavno urušila, postala jednoobrazna i izgubila na liričnosti i zanimljivosti.

Žene kod ovog pisca povlače konce događaja na posredan i suptilan način; one egzistiraju u ćutnji, stišanih strasti, bez mnogo izgovorenih riječi, iza debelih kućnih zidina. Okružene minaretima i nebom, čas vedrim i prozračnim, čas nepristupačnim i tmurnim, kao iskonske pripadnice arhaičnog orijentalnog ambijenta čiji su kako dekor, tako i suštinska vrijednost, one najčešće ne polažu prava na sopstvenu individualnost, te se u većem broju slučajeva umjetnički ovaploćuju u roditeljskoj i bratovljevoj, a nakon udaje u suprugovoj sjenci. Ipak, primjećuje se da se one, poput kakvih mirišljavih i živopisnih ruža, savršeno uklapaju u opšti, iako tragični, lirikom natopljen ambijent, te da se u opštem sazvučju i poetskim akordima ovog romana, kao odraz individualiteta njihov stišani, melodični vokal itekako zapaža.

Na individualnom planu junakinje romana kristališu se vlastitim personalitetom koji objedinjuju njihova snaga ličnosti s jedne, kao i prefinjena intuitivnost, strpljivost i taktičnost, s

druge strane. Njihova mudrost nije umjetnički konkretizovana na direktan i neposredan način, već je infuzno protkana kroz gotovo svaku stranicu ovog djela, bilo kao verbalizovana misao, bilo kao diskretno i plemenito postupanje u različitim egzistencijalnim okolnostima. Portrete ženskih likova kod Sijarića možemo pratiti u širokom dijapazonu – kroz likove kćeri boljar-skog kneza Avrama – Jaglike, kao i njenih sestara, supruga Andrije i Negobrata – Đurđe i Vitače, koje su psihološki i sudbinski prikazane postupkom međusobnog kontrastiranja, do Nur-begove lijepe i mlade žene. Nazivi pojedinih anonimnih junakinja realizovani su posredstvom epiteta, kojima se označava njihova situaciona ili duhovna odrednica, kao što je, na primjer, žilidarska aginica. Evo kako Sijarić umjetnički izgrađuje portret mlade udovice:

„Uredila je sebe i obukla što je najljepše imala i na grlo i na ruke navalila nakite: od pasa do ispod koljena išle su dimije od svile sa cijelom šumom razvedenih cvjetnih grana, tako da se činilo da se u toj šumi sva izgubila i da bi bilo uzalud tražiti je. Od pasa, od kukova, mlada udovica bila je sva na vidiku: vidjelo se kako joj, u svojoj tjeskobi pod košuljom i jelekom, sa mnogo puljaka i pucadi, pucaju puna njedra, kao da hoće otud da provale, činilo se da bi od tijela odskočile da ih u zaptu ne drže puljke i petlje. Bila je udovica dobro utegla svoja prsa, čineći im nepravdu; da su to dvije golubice, ne bi gukale, nego kukale od tjeskobe. Lice joj se nije vidjelo – krila je lice, zastrla ga crnom koprenom i ta je crna krpa bila jedina crnina na njoj, i inače, cijeloj bijeloj i cvjetnoj.“⁴

Dok žene orijentalnog svijeta autor oslikava u kontrastu između bujnosti tijela i lica čije su crte nedostupne očima posmatrača, pripadnice pravoslavnog življa Sijarić prikazuje u osnovi na sličan način, u rascjepu između osjećanja strasti i imperativa razuma, odnosno tradicije. Okoštali svijet nepisanih

⁴ Ćamil Sijarić: *Raška zemlja Rascija*, Unireks, Podgorica, 2006, str. 45.

moralnih normi i prkosa prema nanosima kolektivnog, najupečatljivije je realizovan u liku junakinje Radune, koja u težnji da se odupre sredini rađanjem vanbračnog djeteta, tragično završava. Opisi pejzaža na neposredan način korespondiraju s raspoloženjima i sudbinama kako ženskih, tako i muških junaka, dok lik Avramovog sina Ilije u određenoj mjeri posjeduje feminizirana obilježja, kao što su izrazita emotivnost, fluidnost, naglašena intuitivnost, pomanjkanje interesovanja za bitke i oružje, sklonost narodnim predanjima uz izrazite elemente fantastičnog i iracionalnog.

„Dajući sliku sela deskriptivno-simboličkim postupkom, karakterističnim za tzv. naivno slikarstvo“, Radovan Vučković piše o neraskidivoj vezi čovjeka i prirode u Sijarićevom djelu, „pisac stvara jedan *naivni* svet koji siše grudi prirode, pa iz njega bije beskrajna toplina koja se može stvaralački uhvatiti samo tako kako to autor i čini: *lirskom sugestijom*. Ali to ipak nije *pastoralni svet* zato što ga pritiska beda i normativi njegove kulture (folklor)... Otud u stvaranju štimunga života ovoga naivnog i toplog, samog i gluhog sveta, Sijarić nastoji da potencira njegovu umrtvljenost u intenzivnom pokretu prirode, izolovanost i zatvorenost u sebe. Međutim, u njegovom delu ona prevazilazi tu čisto dekorativnu funkciju, postajući sastavni deo i osnovni nosilac umetničke filozofije.“⁵

Po neprestanoj smjeni realnog i imaginarnog, stvarnosnog i fikcijskog, epskog i lirskog, pripovjedački postupak Ćamila Sijarića u književnoj kritici poređen je s kreativnim modelom koji Risto Ratković koristi u romanu *Nevidbog*, kao i sa nadrealističkim elementima Ratkovićenog umjetničkog prosodea. Izrazita metaforičnost teksta oličena je u simbolički orijentisanim jezgrovitim i snažnim rečenicama, koje po dubini

⁵ Radovan Vučković: Folklor i priroda u delu Ćamila Sijarića, u hrestomatiiji: *Crnogorska književnost u književnoj kritici VI (neorealizam)*, priredio Slobodan Kalezić, Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2003, str. 148.

i čistoti formulacije podsjećaju na sentencije: „Jedan hodža mi je rekao da je od svega na svijetu najljepše gledati u nebo kad se zora rasklapa“; „Od ljubavi se najviše dobija kada se od nje umire“; „Kad na zemlji nije imao više kud, otišao je na nebo“; „Što je gore od zatvorenih vrata, a ne imati ulaska“ i tako dalje. Ovakve misli autoru povremeno služe kao moto za pojedina poglavlja, čime se posebno naglašava kontemplativnost i poetičnost autorskog štiva, kao što je, na primjer, moto jedanaestog poglavlja koje glasi: „Izjutra sunce ogrije goru svu rosnu – svu mokru od suza, a mi mislimo da je padala kiša.“⁶

Sandžak kao literarna preokupacija i dominantni lajt-motiv javlja se na gotovo svakoj stranici ovog djela, čak i u slučajevima kada glavni junaci pozele da napuste ovaj ambijent i pobjegnu što dalje od njega, kao što je slučaj s opisom preljube između Avramove kćeri – Vitače i Šemsudina, sina Nur-bega. U epilogu spomenute epizode ovi junaci, kao samim čudom, ostaju u životu i zdravoj pameti zahvaljujući Vitačinoj sestri Jagliki i mladićevoj majci, koje mudrošću i diskretnošću štite preljubnike. „Literatura za mene predstavlja humanizam“, načela svoje eksplicitne poetike nerijetko je isticao sam autor. „Jedna priča o čovjeku, puna gorčine, suza, očaja, vedrine, uvrijeđenosti. Ona nije utilitarna u jednom užem smislu, ona to i ne smije da bude, kao što ne smije da bude jasan ni dnevni program akcije i agitacije. Postoji klasična persijska filozofija, po kojoj se vječito bore pol dobra i pol zla. A na toj liniji zlo – dobro razvija se čitava ljudska djelatnost, pa i umjetnost, naravno, ubrzavajući hod čovječanstva od pola zla ka polu dobra, u čemu se baš i sastoji njen humanizam.“⁷

U književnoj kritici s razlogom je primjećivano da je Sijarić u svom djelu od historičara pozajmio događaje, a od filozofa ideje.

⁶ Svi citati preuzeti su iz romana Ćamila Sijarića: *Raška zemlja Rascija*, Unireks, Podgorica, 2006, str. 67.

⁷ Grozdana Olujić: *Pisci o sebi*, Mlado pokolenje, Beograd, 1959, str. 56.

Sam autor je navodio da je ostao vjeran faktografiji i istoriji, ali da se nije povodio za grubim i bukvalnim preslikavanjem stvarnosti. Na pitanje Grozdane Olujić da li su likovi njegove proze autentični, pisac je odgovorio: „Ni govora! Logično je da imaju neki svoj prototip u stvarnosti, ali o nekom identičnom – ni riječi. Mislim da pisac koji uzima žive likove ne može daleko stići. To je velika smetnja mašti. Likovi se izmišljaju. Njih obrađuju same ideje.“⁸ Problem antropološkog profila žene u Sijarićevoj prozi, između brojnih drugih motiva, konkretizuje se i erotskim, kao, moglo bi se reći, *nadmotivom*. Potrebno je, prije svega, napomenuti da je sam autor prema fenomenu žene njegovao pjesnički i filozofski odnos: „Žena i voda su nešto u rodu“, isticao je pisac u meditativnom maniru, „dvije tajne, dvije zagonetke. Eto ti, pa odgonetaj! A nama je živjeti u ovom svijetu, u ovom šarenom svijetu koji nije ništa drugo nego san velike sanjalice... San sanjan, a nedosanjan...“⁹

U duhu i atmosferi Sijarićeve proze dominira strast žene Orijenta, nabijena dinamikom, neverbalizovanim emocijama, istočnjačkom prepuštenosti sevdahu i omamljujućem osjećanju nirvane. U jezičko-stilskom sloju djela zapaža se svojevrsna škrtost dijaloga i monologa, što s jedne strane možemo tumačiti kao minus prisustvo znaka, a s druge kao otvorenu tendenciju pisca da sa što manje riječi kaže što više. Takođe, izrazita sklonost ka lirizaciji i poetizaciji teksta kod ovog autora ne biva zloupotrijebljena i po pravilu je podređena osnovnoj ideji romanesknog odlomka ili psihološkoj karakterizaciji junakinje.

Posebno je interesantan odnos glavnog junaka, boljarskog kneza Avrama prema najmlađoj kćeri Jagliki, koji je, za razliku

⁸ Ibid, str. 58.

⁹ Velimir Milošević: Razgovor je duši poslatice, u knjizi *Ćamil gora razgovora/ Savremenici o Ćamilu Sijariću*, priredio Faruk Dizdarević, Međurepublička zajednica za kulturno prosvjetnu djelatnost, za izdavača: Isak Kalpačina, Pljevlja, 2001, str. 27.

od brojnih drugih relacija u romanu, ispunjen ljubavlju i roditeljskim razumijevanjem. Vidjevši, međutim, da ona nije u stanju da realizuje odnos s muškarcem na tradicionalno ustaljen način, za Avrama njeno okretanje mistici i transcendentalnom svijetu religije, predstavlja sinonim porodične degradacije. Autor opisuje nezdravi zanos ove junakinje, inspirisan likom Svetog Jovana s freske u Sopoćanima:

„Čekala ga je, u svojim snovima, pod stablom jasena u travi – dok je odozgo sijao mjesec i zvijezde po nebu treperile; čekala ga je raširenih ruku u mjesečinu, i samim kao mjesečina koja hoće da uhvati. Ljubila ga je, upijala svoje usne u njegove i gubila se, nestajala sa ovoga svijeta – sva luda, sva gola. Od nekakvog užasa u sebi udarala je rukama po zemlji i prsa izvijala u vreo zapet luk i tražila da je Jovan iscijedi, tu pod jasenom na travi, kao travku sporiš i da od nje ostane samo kaplja, ona što se kapne na ranu – na dušu.“¹⁰

Sijarićeve junakinje vlastiti usud primaju s fatumskom rezignacijom i dostojanstvenim pomirenjem, dok fatalističko poimanje života, prisutno na gotovo svakoj stranici ovog lirikom natopljenog štiva, demonstrira njihovo nastojanje da se duhovno ne dezintegrišu, već da u svojoj vjeri ostanu ukrijepljene i čiste. O etičkim problemima u ovom romanu i životnoj filozofiji autora, nerijetko se u književnoj kritici primjećivalo da je Sijarić bio specifičan pisac istorije koja se u jednom kraju dogodila i prošla, a koju je on spasavao vještinom čuđenja – vjerovao je da je puno bolje čuditi se svom životu, nego se žaliti na njegovu nemilosrdnost.

Takođe, primjećivana je karakteristika narativnog postupka ovog stvaraoca u okviru kojeg je pripovijedanje organizovano tako što on gradi paralelne tokove, povremeno zaustavljajući

¹⁰ Čamil Sijarić: *Raška zemlja Rascija*, Unireks, Podgorica, 2006, str. 108.

fabulu i „prebacujući“ je s jednog pripovjednog plana na drugi. Spomenuti elementi postupka čvrsto su postavljeni u cilju ovaploćenja osnovne ideje djela o ljudskoj nemoći i prolaznosti. Motiv žene, koji čini lirsku dimenziju teksta, ne egzistira separatno od problema vojske i vojevanja, kao epskog imperativa, te realizovani u integrativnom sklopu, oni emaniraju punoću i raznovrsnost romaneskne građe.

Jedan od najljepših i ujedno najtragičnijih segmenata djela jeste opis erotske veze između glavnog junaka Avrama i djevojke iz Nikeje, koja nosi ime čuvene proročice iz Delfa – Pitije, a koju njen gazda za jednu ili dvije noći prodaje slučajnim prolaznicima ili trgovcima. „Uzela je Avrama za ruku“, saopštava nam autor, „kao majka dijete i već se, tim prvim dodiror, spremala na dalek put sa njim... Na nekakav svoj Olimp da bogovima prinese na žrtvu njih oboje, a prije toga nek su goli, kako to i vole neki bludni bogovi. Svukla je i razbacala sve što je na sebi imala: lažnu svilu, lažne nakite dobijene na poklon od lažnih ljubavnika, i kao kakav delija na bojnem polju, sva gola, stala da izaziva na sukob junaka iz Rascije Avrama.“¹¹

Cjelokupne naredne stranice Sijarićevog teksta, po melodičnosti, ritmičnosti i dinamici rečenice, kao i po ekonomičnosti, nježnosti i dubini poetskog iskaza, asociraju na pjesmu u prozi: „Od ljubavi se najviše dobija kada se od nje umire: kad iz zemlje, iz ljubavi pod njom izraste cvijet; ko nije volio neće ga ni pogledati, a ko je volio uzdahnuće.“¹² Ova epizoda romana u epilogu takođe ne odiše optimističnom intonacijom, već i u njoj istočnjačka prepuštenost apatiji pobjeđuje kratkotrajno nastojanje za smislenijim i potpunijim životom. U rjeđem broju slučajeva, autor se koristi postupkom uopštavanja, kada opisuje ženu na kolektivnom nivou, kao, na primjer, turske djevojke nakon pohare njihove kasabe, koje ostaju u zbjegu među

¹¹ Ibid, str. 145.

¹² Ibid, str. 156.

tuđinskom vojskom, bez doma i porodice, prava na prošlost i budućnost.

Kao što su za većinu (čak i ateistički orijentisanih) ljudi presudna životna iskustva religiozna, tako i za Ćamila Sijarića svako viđenje života predstavlja predanje protkano mitološkim motivima. Bez obzira na žanrovsku polivalentnost djela ovog pisca – on je, prije svega, iskonski pripovjedač koji lomi pečate ljudske tuge, razotkrivajući psihološke svjetove junaka koji su životom, u isto vrijeme, osuđeni na smrt. Takvoj neobičnoj pripovjedačkoj strukturi on daruje sopstvenu snagu antropomorfizacije, koja priču oblikuje u širokom luku od folklorne anegdote, do mitološki obojenog narodnog predanja.

„Teme Sijarićeve proze nisu nove“, zapaža Božo Milačić, „nije ni sredina sasvim, sredina u kojoj događaji otkrivaju neslućene ljudske fizionomije, ljude koji su samo prividno jednostavni, ruke koje mirišu na krv, na mokru vunu i srneće kože, na kamenjar i planinu, oči pune otmica i svađa, nevjerice i ljubavi, trave planinske, gostoljublja i smrti. U njima su zajedno hljeb, so i nož. Ruka i metak... Okamenilo se vrijeme i samo se ljudi kreću, vrte se u krugu. Penju uz kamene obronke, prelaze planinu, otimaju jedni drugima, muče se i pomamno zaigravaju uz tanki pisak zurle i jeku bubnja.“¹³

Sijarićeva pripovjedačka magija ujedno predstavlja, da upotrijebimo sintagmemu Mišela Bitora, svojevrsnu *laboratoriju priče*, ostvarenu u smislu postmodernističkog shvatanja literature. Ona je njegov integralni dio, iz kojeg proizlazi mnoštvo rukavaca, koji zahvaljujući osobenoj individualizaciji uspijevaju da objedine piščeve ideje, ujedinjene kako logikom naracije, tako i njenom metaforičkom nadogradnjom. „Knjige Bihorci, Carska vojska, Raška zemlja Rascija... i ostale“, Petar Arbutina izriče sud o kompletnom

¹³ Božo Milačić: Jedno novo književno ime, u knjizi: *Crnogorske književne teme*, NIO “Pobjeda”, Titograd, 1979, str. 99.

Sijarićevom romansijskom opusu, „sadrže beskonačne riznice istorijske mudrosti. Uz izvesna uopštavanja, može se tvrditi da je Ćamil Sijarić od konceptualnog okvira istoričara pozajmio događaje, a od filozofa ideje, te intuitivno osećanje u pulsaciji svog lirskog i poetskog znanja i viđenja sveta... Rudimentarna folklornost, odanost etničkim i nacionalnim motivima, samo su prvi stepenik na usponitom putu otkrivanja i tumačenja univerzalne paradigme o čovekovom mestu pod suncem, o hudom parčetu sudbe zemaljske, o životu između čije proste činjenice i muke življenja stoji znak jednakosti, i večitoj priči čiji je jedan od najvećih posvećenika bio upravo Ćamil Sijarić.“¹⁴

Vodeći čitaoca sigurnom stvaralačkom rukom kroz naizgled realističnu fabulu protkanu gustim tkivom simbolike i alegorije, Sijarić gradi antropološki profil junakinja kroz raznovrsne prizme, od estetske, etičke i kulturološke do istorijske, religijske i mitske. Sve spomenute dimenzije raznovrsnog i kompleksnog lika žene orijentalnog i hrišćanskog svijeta pažljivo su realizovane na individualnim obrascima junakinja romana *Raška, zemlja Rascija*, ali se svakako može primijetiti da se njihovi više ili manje razrađeni umjetnički vokali ulivaju u jedinstveni i univerzalni antropološki kodeks, na kojem stabilno počiva idejno-kontemplativna osnova djela.

Jezik u Sijarićevim romanima vrlo je živopisan i upečatljiv, obojen posebnim duhom Orijenta, što njegovu prozu čini uvjerljivom, dajući joj dinamiku i plastičnost naracije. „Analiza orijentalizama u ovom romanu pokazala je“, smatra Nerkesa Kurpejović, „da su oni posljednjih godina u velikom broju zastarjeli i postali dio pasivnog leksičkog fonda. Tako je *avlija* ustupila mjesto dvorištu, *ćuprija* – mostu, *jelek* – prsluku.

¹⁴ Petar Arbutina: Ćamil Sijarić – priča od devet decenija, u knjizi istoimenog autora: *Najviša tačka reke*, Ratkovićeve večeri poezije, Bijelo Polje, 2014.

Nasuprot ovome, jedna četvrtina tretiranih orijentalizama u romanu spada u stabilan leksički fond, kao što su: *alat*, *baglama*, *bakar*, *čelik*, *česma*, *dušek*, *kutija*, *ortak*, *peškir*, *šal*, *taban*, *tavan*, *torba*, *zainat* itd. Međutim, Sijarić je u romanu koristio riječi koje se rijetko upotrebljavaju u govoru ili su već sasvim iščezle. Ovakve lekseme imaju čisto stilsku funkciju u literarnom djelu. Takve su *kaftan* (vrsta duge gornje haljine), *karantaš* (vrsta zlatnog prstena), *kuskun* (uzica, dio konjske opreme), *maraz* (hronična bolest), *mušabek* (drvena rešetka na prozorima), *pajanta* (letva na tavanu za sušenje mesa), *širit* (ukrasna traka na odjeći), *zapt* (stega, disciplina) i dr.¹⁵

Na leksiku orijentalnog porijekla kod ovog književnika ukazuje i Hasnija Muratagić – Tuna: „Veliki broj ovih leksema, Sijarić je jednostavno preuzeo iz svog zavičaja i njima gradio sopstvenu umjetničku realnost. Kada ih ne bi bilo u Sijarićevim djelima, onda bi nam sredina, likovi i sam pisac bili daleko od životne istine. Orijentalizmima se služio u prvom redu da kolorizira sredinu.“¹⁶

Slika žene u Sijarićevim ostvarenjima veoma je naglašena, ali nikada u potpunosti razotkrivena i definisana jer bi takvom demistifikacijom ona prestala da bude tajna, upletena u mistično tkanje cjelokupne romaneskne strukture. U mozaičkom konceptu romana, autor je pažljivo i postupno, umjetnički inventivno razotkriva, dio po dio, i čitaocu neprestano prikazuje u novim dimenzijama, budeći u njemu želju da je spozna do kraja. S pouzdanim stvaralačkim umijećem koje znalački govori

¹⁵ Nerkesa Kurpejović: Orijentalizmi u romanu Ćamila Sijarića „Raška zemlja Rascija“, njihovo porijeklo, frekventnost i semantička klasifikacija, u: *Vaspitanje i obrazovanje, časopis za pedagošku teoriju i praksu*, br. 1, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2020, str.

¹⁶ Hasnija Muratagić – Tuna: Zavičajni jezik u književnom djelu Ćamila Sijarića, *Književni jezik*, br. 24/ 1–2, Univerzitet u Sarajevu, Institut za jezik, Sarajevo, 2013, str. 10–11.

o stalnoj retardaciji fabulativnog toka, čitalac više ne strema ka epilogu i razrješenju radnje, nego uživa u njenim digresijama i tajanstvenim rukavcima, u kojima se antropološki profil žene, kroz niz interesantnih epizoda, u svojoj kompleksnosti realizuje.

Literatura:

Primarna

Sijarić, Ćamil: *Raška zemlja Rascija*, Unireks, Podgorica, 2006.

Sekundarna

- Olujić, Grozdana: *Pisci o sebi*, Mlado pokolenje, Beograd, 1959.
- Milačić, Božo: „Jedno novo književno ime“, u knjizi: *Crnogorske književne teme*, NIO Pobjeda, Titograd, 1979.
- Milošević, Velimir: „Razgovor je duši poslatica“, u knjizi *Ćamil gora razgovora/ Savremenici o Ćamilu Sijariću*, priredio Faruk Dizdarević, Međurepublička zajednica za kulturno prosvjetnu djelatnost, za izdavača: Isak Kalpačina, Pljevlja, 2001.
- Vučković, Radovan: „Folklor i priroda u delu Ćamila Sijarića“, u hrestomatiji: *Crnogorska književnost u književnoj kritici VI (neo-realizam)*, priredio Slobodan Kalezić, Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2003.
- Racković, Nikola: „Ćamil Sijarić“, u knjizi istoimenog autora: *Leksikon crnogorske kulture*, Društvo za očuvanje crnogorske duhovne baštine, Podgorica, 2009.
- Zvrko, Husein: *Ćamil Sijarić/ Pripovjedna proza* (poglavlje: „Opčinjenost pričom“), Dobra knjiga, Sarajevo, 2013.
- Muratagić – Tuna, Hasnija: „Zavičajni jezik u književnom djelu

Ćamila Sijarića“, *Književni jezik*, br. 24/ 1–2, Univerzitet u Sarajevu, Institut za jezik, Sarajevo, 2013.

- Arbutina, Petar: „Ćamil Sijarić – priča od devet decenija“, u knjizi istoimenog autora: *Najviša tačka reke*, Ratkovićeve večeri poezije, Bijelo Polje, 2014.

- Nurković, Avdo: „Estetska dimenzija Sijarićevih romana“, u: *Vaspitanje i obrazovanje, časopis za pedagošku teoriju i praksu*, br. 1–2, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2018.

- Kurpejović, Nerkesa: „Orijentalizmi u romanu Ćamila Sijarića „Raška zemlja Rascija“, njihovo porijeklo, frekventnost i semantička klasifikacija, u: *Vaspitanje i obrazovanje, časopis za pedagošku teoriju i praksu*, br. 1, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2020.

K PROJEKTU ZAŠTITE CRNOGORSKIH GOVORA

Novica Vujović

Montenegrin dialects have been thoroughly studied in the works of domestic and foreign philologists, and despite this fact, no dialect of the Montenegrin language has yet been nominated for inclusion in the protected intangible cultural heritage. This paper points out several details that are important to consider in order to implement the protection of Montenegrin dialects as efficiently as possible. As part of the priorities of the cultural, linguistic and educational policy in our country, that process must include the participation of Montenegrins in order for the dialectological assessment of the material to be reliable. Remnants of old language ideologies and non-scientific approach in public performances need to be eliminated through educational and affirmative programs of Montenegrin dialects as an intangible cultural heritage.

Montenegristika u svom jezikoslovnom dijelu na raznim poljima daje informacije iz vanjske i unutrašnje istorije crnogorskoga jezika uopšteno, a obilje publikovane dijalekatske građe pruža nam oslonac u specifičnostima s raznih crnogorskih područja.¹ Iskustva su dijalektologa iz minulih decenija, a to je i naše iskustvo iz rada na terenu u novije vrijeme potvrdilo, da jezički dijalekatski sadržaji, dakle primjeri koji se oblički ili po

¹ *Crnogorski jezik 1768–2020: bibliografija*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost i Narodna biblioteka „Radosav Ljumović“, Podgorica i Cetinje, 2021.

bilo kojoj fonetskoj specifičnosti nijesu našli u normi crnogorskoga jezika – trpe mnoge izmjene ili se povlače iz javne upotrebe jezika zbog favorizovanja normiranog jezičkog obrasca. U nekim područjima komunikacije možemo reći da takvi oblici i nestaju pred našim očima.

Kompleksnost društvenoistorijske perspektive i današnjih sociolingvističkih okolnosti koje uslovljavaju razumijevanje ove teme – obavezuje nas da kreatorima kulturne politike budemo na usluzi tako što ćemo, bilo teorijski, bilo na konkretnim situacijama, približiti lingvistički aspekt ovoga problema (primarno dijalektološki, međutim, uza nj ide razumijevanje odnosa dijalekt – standard/jezička norma), kao i kulturološki aspekt (s ulogom autentičnih nestandardnih idioma u znatnom dijelu naše tradicijske kulture i uopšte nematerijalnog kulturnog dobra).²

² Kako se na zvaničnoj e-stranici Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje može videti, u Hrvatskoj su prvi govori upisani na listu zaštićenih 2007. godine. Filološka i kulturološka dimenzija značaja tih tzv. lokalnih govora, onako kako su je hrvatske kolege opisale apsolutno se može uzeti kao prihvatljiva za crnogorsku situaciju: „Uvrštavanje pojedinoga govora na Listu znak je da je lokalna zajednica prepoznala svoj govor kao važan element svojega identiteta te da će nastojati prenijeti ga na mlađe generacije i tako očuvati njegov kontinuitet, prijenosom sa starijih na mlađe. Različiti su načini kako se to postiže, a najčešće je pisanjem rječnika mjesnoga govora te održavanjem kontinuiranih radionica za najmlađe. Iskustvo je pokazalo da je, nakon što se država institucijski počela baviti zaštitom, bolje rečeno prepoznavanjem i očuvanjem govora kao kulturnoga dobra, došlo do sustavnoga praćenja i rada na očuvanju mjesnih govora. Mjesnim se govorima ne bave više samo zaljubljenici u svoj kraj i govor (iako većinom oni na svojim leđima nose sve administrativno-organizacijske korake u očuvanju govora), nego su govori postali nezaobilazan dio identiteta mnogih, dio kojega se ne srame, dapače, dio identiteta koji se sa pravom i ponosom ističe“ *Jezik kao baština. Hrvatski govori kao nematerijalna kulturna baština*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje (<https://jezik.hr/jezik-kao-bastina.html>)

Multidisciplinarnost na ovim poslovima potvrđuje se doprinosom u domenu prosvjete (misli se na programe i udžbenike za crnogorski jezik³) te pravnim ili zakonodavnim aspektom bez kojega se u duhu poštovanja potreba nacionalne kulture i međunarodnih konvencija o rečenom poslu ne može ni govoriti.

Dijalektolozi su još i prije više decenija za crnogorsko, pa i cijelo štokavsko jezičko područje doslovno konstatovali: „Dijalekti gube bitku sa standardom“ ili još direktnije: „Naši dijalekti izumiru!“ Paralelno je s ovakvim konstatacijama, a i znatno prije njih, kod nas u filološkoj struci, obrazovnom procesu, te kulturnoj javnosti – praktično za sve vrijeme u prosvjetnoj praksi i serbokroatističkoj jezičkoj politici nakon Drugoga svjetskog rata – učvršćivano shvatanje da je srpskohrvatski/srpski književni jezik (dakle – standardni jezik) onaj jezički obrazac koji se po kriterijumu *prestiza*, *autoriteta*, *civilizacijskog dostignuća* ili *pravičnosti* uzima kao nadređen svim drugim idiomima. Na tom tipu jezičke ideološke podloge u našem obrazovnome sistemu razvijan je stav o jeziku, te njoj imanentom aparaturom *pravilno* prema *nepravilno*, odnosno s pozicije otkrivanja onih koji *kvare* naš jezik prenošeno je razumijevanje odnosa standard – dijalekat. Nijesu bile rijetke prilike kad ugledni lingvisti izjavljuju da „u srećnim kulturama dijalekti umiru“: ovđe smo, u stvari, preformulisali izjavu poznate srpske jezikoslovke Milke Ivić: „Trebalo bi da je svima prisutna u svesti ova dobro poznata istina: blago narodima koji gube dijalekte, jer je to znak da nestaju najbolnije razlike između sela i grada, da pismenost postaje zaista opštenarodna svojina“.⁴

³ Inspirativni su rezultati istraživanja koje je svela Dušana Popović, pa ih vrijedi koristiti u kontekstualizaciji teme kojom se u ovome članku bavimo: Dušana Popović, *Naša škola: dijalekatska odstupanja u govoru učenika osnovnih škola na području starijih crnogorskih govora*, Zavod za školstvo, Podgorica, 2010.

⁴ Milka Ivić, „Problem norme u književnom jeziku“, *Jezik*, 1/1965/66,

U savremenoj se literaturi, međutim, ovome pitanju pristupa apsolutno drugačije: „Znanstveno gledano, doista nijedan standardni oblik ne može biti inherentno/imanentno bolji od nestandardnoga. No u društvenoj se praksi to, naravno, ne doživljava uvijek tako – tj. činjenica je da se o standardu, zbog rečene ideologije standardnog jezika, vrlo često, bar implicitno, razmišlja kao o boljoj, pravilnoj, uglađenijoj, vrjednijoj itd. verziji jezika. To je historijski i gledano u okviru odnosa društvene moći i sasvim razumljivo – standardni dijalekt je najčešće govor obrazovanijih, govor elitâ, govor najbogatijih, govor grada a ne sela itd. Utoliko onda i nije čudno da se, kao i drugi oblici društvenih praksi viših klasa, i njihov jezik smatra društveno prestižnijim“.⁵

Crnogorska filologija može biti najponosnija na onaj njezin dio što je dijalektologijom zovemo. To su joj obezbijedili domaći i inostrani jezikoslovci najvišega ranga što su se bavili ili kompletnom analizom kojega od crnogorskih govora ili kakvim užim problemom crnogorske dijalektologije. Treba, međutim, konstatovati da se pod uticajem različitih jezičkih ideologija i autoriteta koji su ih kreirali dugo izbjegavalo precizno atribuiranje bilo kojega idioma crnogorskoga jezika te su isto tako veoma dugo sve markantnije opštecnogorske jezičke činjenice proglašavane *provincijalizmima*. S tako neutemeljenim pristupom tradicionalne serbokroatistike/srbistike u savremenoj jezikoslovnoj montenegristici i definitivno je raskinuto s pojavom knjiga Adnana Čirgića, ponajviše zahvaljujući knjigama *Dijalektologija crnogorskoga jezika*⁶ i

časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 1965, str. 5.

⁵ Anđel Starčević, Mate Kapović, Daliborka Sarić, *Jeziku je svejedno*, ur. Ivan Sršen, Sandorf, Zagreb, 2019, str. 117–118

⁶ Adnan Čirgić, *Dijalektologija crnogorskoga jezika*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2017.

*Dijalektolozi i crnogorski jezik.*⁷ Od temeljnoga je značaja za ovo pitanje dijalektološka procjena građe, konsultovanje pouzdanih predstavnika jezikoslovne montenegristike koji će ukazati na razlike između izvornih oblika i falsifikovanih materijala s terena.

U današnjoj smo Crnoj Gori u potrebi da idiomima crnogorskoga jezika naučno pristupamo, da nijedan ne favorizujemo na štetu i po cijenu nestanka ostalih idioma, već da u duhu međunarodnih konvencija i pravilnika o nematerijalnome kulturnom dobru i sami ozbiljno i bez predrasuda taj dio naše jezičke baštine adekvatno zaštitimo i afirmišemo. Razumijevanje tih pojedinosti i njihovih posljedica u crnogorskoj nauci, prosvjeti i kulturi, njihovo uvezivanje u naučni sistem na temelju relevantne lingvističke domaće i inostrane literature samo je prvi korak a uporedo s tim važno je pravno razumijevanje i definisanje, kao i zakonska aparatura kojom se ova problematika uređuje i pojmovno prepoznaje kao dio kulturne politike i, kao najkonkretniji vid u ovome procesu, zakonski štiti. Budući da se kompleksnost ovoga pitanja posmatra u, prije svega, neophodnosti opisa temeljnih termina kako u crnogorskoj dijalektologiji i kulturnoj politici, tako i u sferi pravnih akata i literature – ispostavlja se, po našem shvatanju, da je za adekvatnu valorizaciju u crnogorskoj kulturnoj strategiji ovoga dijela kulturne baštine logično ukazivati na sociolingvističku i kulturološku opravdanost, znatnim dijelom i identitetsku utemeljenost kandidovanja crnogorskih govora za upis u registar dobara nematerijalne kulturne baštine. U ovome se članku termini *nematerijalna kulturna baština* i *nematerijalno kulturno dobro* koriste naizmjenično, katkad i kao sinonimi. Takva upotreba rečenih termina ne može proizvesti nikakve nedoumice ili nejasnoće, jer je uvijek jasno na koji se sadržaj odnose

⁷ Adnan Čirgić, *Dijalektolozi i crnogorski jezik*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2020.

te da ih autor navodi sa sviješću da je termin „baština“ širi pojam. (Važnije pojedinosti traže znatno više prostora i najfunkcionalnije ih je ponuditi u kontekstu pojedinih članova Zakona o zaštiti kulturnih dobara.⁸)

U bavljenje ovim problemom treba ući sa sviješću da se on tiče širokoga društvenog vrednovanja dijalekatskih sadržaja, imati, dakle, na pameti da se tiče opštih prilika u društvu, kulturnoj i prosvjetnoj zajednici i opštih stavova u vezi s dijalektima. Naša je procjena da se valjano ovaj problem može razumjeti samo ako se adekvatno kontekstualizuju postignuća u crnogorskoj dijalektologiji u prošlosti i danas, kao i vanjezička komponenta koja je pratila uspostavljanje i razvitak montenegristike, te iz razvojnih etapa te discipline u montenegristici mnogo lakše razumijemo i brojne procese u našoj kulturnoj politici. Crnogorski dijalekti, dakle, spadaju u one proizvode duha u nas koji su sastavni dio historijskoga toka crnogorske kulture i tradicije, ali i nosilac prepoznatljivosti autohtonih govornika i lokalnih tradicija na novou užih mikrodijalekatskih područja. Mimo podataka koje jezička struka crpi iz dijalekatske građe vrlo su nam važna znanja koja iz takve građe crpimo i za potrebe discipline izvan filološke analize. Dijalekti i dijalektska leksika nose u svom vjerodostojnom liku „sliku života ljudi, njihovoga trajanja kroz vjekove na prostoru koji im je nametao način života i privređivanja, đe su živjeli u stalnome dodiru s kulturama i jezicima naroda koje su zatekli, kao i onih koji su kasnije na bilo koji način dolazili u kontakt s njima. Sve što je bilo dio svijeta crnogorskoga čovjeka ugrađeno je u jezik i potvrđeno kroz bogatstvo leksike i izražajnih mogućnosti crnogorskoga jezika“.⁹ Ovakav kompleks činjenica,

⁸ Zakon o zaštiti kulturnih dobara usvojen je 27. jula 2010. („Sl. list Crne Gore“, br. 49/10 od 13.08.2010).

⁹ Novica Vujović, „Dijalekatski rječnici i njihov značaj“, *Lingua Montenegrina*, časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja, br. 15,

nažalost, prati nepostojanje potrebe da se one ugrade u aktuelni koncept kulturne politike, a trenutno ne primijećujemo potrebu od nadležnih kulturnih vlasti da se definiše, opiše i afirmiše konkretno ovaj dio crnogorske nematerijalne kulturne baštine.

Spoljašnja istorija jezika tokom XX vijeka i za ovo koliko smo u XXI na pitanju crnogorskoga jezika potvrdila je koliko se političkim i izvannaučnim odlukama može uticati na identitet jednoga jezika i koliko se kontinuiranom ideološkom propagandom može stvoriti otpor kod govornika da svoj jezik imenuju kao crnogorski. S druge strane, one izvorne jezičke obrasce, foneme i leksiku koju dosljedno i svakodnevno upotrebljavaju u službenoj komunikaciji pod uticajem rečenih ideoloških koncepata nekih beogradskih lingvista kojima su generacijama bili izloženi govornici crnogorskoga jezika počinju osećati kao izraz niže kulture, što je još opasnije kao obilježje ruralnosti. Ono što je u mnogom pogledu crnogorske društvene prilike u minulim decenijama razlikovalo od ostalih na štokavskome prostoru, očitovala se u povlađivanju kreatorima jezičke politike koncipirane po kriterijumu ideologije standardnoga srpskohrvatskoga/srpskoga jezika, no teže od ostalog je razvijanje osećaja inferiornosti kod govornih predstavnika iz Crne Gore s ozbirom na to da je zvanična srpskohrvatska/srpska jezička norma sva markantna obilježja njihova jezika izbacila iz službene upotrebe. U novije vrijeme dodatno su na zbunjivanje crnogorske kulturne, naučne i javnosti u cjelini uticali negativni komentari o crnogorskoj normi, suštinski joj negirajući pravo na postojanje, te svodeći je na seljački jezik, na jezik neobrazovanih ljudi, a sve u osmišljenoj medijskoj i kampanji bez naučnoga utemeljenja.¹⁰

Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2015, str. 42.

¹⁰ Rajka Glušica, *Crnogorski jezik i nacionalizam*, Biblioteka XX vek, knj. 243, ur. Ivan Čolović, Beograd, 2020. Za falsifikovanim argumentima iz ove knjige pošli su i neki lingvisti političari – vidi: Milorad Pupovac, „Vernakulari

Istina je, međutim, da se preko dijalekata čuva čitav nematerijalni svijet govornika, tradicijska kultura i duhovnost, a savremeni pravilnici o kulturnim dobrima, konkretno za nematerijalno kulturno dobro, omogućavaju da se ovaj značajan segment crnogorskoga nasljeđa i baštine, značajan činilac identiteta i osobnosti lokalnih zajednica, sačuva od zaborava i preda naraštajima koji dolaze. Svjedoci smo da se u javnim nastupima, kao i u praksi kod nekih nastavnika prepoznaju tragovi tradicionalističkoga shvatanja jezika, te da su i dalje prisutni produkti idealizovanja standardnoga jezika kao uzora za jezičku pravilnost uprkos tome što su i savremeni crnogorski programi i udžbenici prošli fazu temeljnog reformisanja. Imajući u vidu da „ojačana dijalektalna osviještenost postepeno umanjuje kompleks manje vrijednosti“¹¹ kod govornika – od interesa je kulturne i opšte politike podsticanje pozitivnoga stava prema nestandardnim idiomima. Potrebna je osmišljenja edukativna kampanja na svim nivoima (od škole, medija, lokalne zajednice pa do najrazličitijih programa u NVO projektima) koja će voditi do podizanja svijesti o govorima crnogorskoga jezika kao sadržajima nematerijalne kulturne baštine. „Važno je što država prepoznaje kulturno dobro i što ga

država i diskursi nacija: rasprava povodom knjige Rajke Glušice *Crnogorski jezik i nacionalizam*“, *Tragovi*, god. 5, br. 2, Srpsko narodno vijeće, Zagreb, 2022.

Na te smo radove odgovorili ranije: Novica Vujović, „Crnogorskoj nauci antidoprinos – prikaz knjige: *Crnogorski jezik i nacionalizam*“, *Montenegrin Journal for Social Sciences*, br. 4, Centar za geopolitiku, Nikšić, 2020, str. 199–210; Novica Vujović, „Crnogorski jezik između nauke i manipulacije – reagovanje na tekst Milorada Pupovca“, *Kolo*, 1/2023, Matica hrvatska, Zagreb, 2023.

¹¹ Milan Kranjčević, „Gacki čakavski govori s područja Otočca – zaštićeno nematerijalno kulturno dobro Republike Hrvatske“, *Senjski zbornik*, br. 46, Gradski muzej Senj i Senjsko muzejsko društvo, Senj, 2019, str. 341.

smatra vrijednim na nacionalnoj razini. U isto se vrijeme time stvara i obveza očuvati to kulturno dobro (...) to znači širenje obveze na sve one koji tomu mogu pridonijeti: od škola, knjižnica, pučkih učilišta, lokalne samouprave pa do raznih udruga koje se bave kulturnim fenomenima.¹² Razumije se, da bi se što veći učinak kod mladih generacija i njihovih vrijednosnih stavova u vezi s nestandardnim idiomima ostvario neophodno je da se realizacija ovih program prilagodi naprednim komunikacijskim alatima i platformama savremenoga svijeta.

Prema pregledu internetske baze <https://cg.cobiss.net/>, te pretrage po zadatim riječima *nematerijalna baština* dobili smo kao rezultat znatan broj radova o tradicijama Boke Kotorske i uopšte Crnogorskoga primorja, zatim centralnih ili ševernih opština, nekoliko je među evidentiranim u crnogorskoj bibliotečkoj bazi i specijalističkih radova studenata na teme o nematerijalnoj kulturnoj baštini, specifično onih radova koji se bave turističkim aspektom kulturne baštine, kao i više izvještaja sa skupova ili promocija knjiga. Među njima ima istaknutih autora, a najstariji članci potiču iz 2009. godine. Zapaža se da u registru radova u evidenciji Nacionalne biblioteke „Đurđe Crnojević“ nema naslova monografija koji se specifično lingvistički bave nematerijalnom kuturnom baštinom u Crnoj Gori. U korpusu literature nalazimo i zbornik radova *Nematerijalna kulturna baština Paštrovića*.¹³ U zborniku nalazimo dva priloga u kojima se govori o jezičkim temama a njihovi su autori serbisti, univerzitetski profesori Jelica

¹² Milan Kranjčević, „Gacki čakavski govori s područja Otočca – zaštićeno nematerijalno kulturno dobro Republike Hrvatske“, *Senjski zbornik*, br. 46, Gradski muzej Senj i Senjsko muzejsko društvo, Senj, 2019, str. 342.

¹³ *Nematerijalna kulturna baština Paštrovića*, Društvo za kulturni razvoj Bauo i JU Muzeji i galerije Budve i Etnografski institut SANU, Petrovac na Moru i Budva i Beograd, 2019.

Stojanović i Miodrag Jovanović (Jelica Stojanović: „Antroponimi u Paštrovskim ispravama (XVI–XVII vijek)“, str. 391–408; Miodrag Jovanović, „Administrativno-pravni termini mletačke države u sjećanjima današnjih Paštrovića“, str. 409–430). Značaj i obim *Paštrovskih isprava* u crnogorskoj tradiciji i kulturi povodom kojih je pisala Jelica Stojanović, istoričarka srpskoga jezika, tražili su kratki osvrt na njezin prilog kako bi se neke nepreciznosti izbjegle u procesu zakonske zaštite ili utvrđivanja, odnosno opisa autentičnoga lika bilo kojega segmenta jezika Paštrovića, s njima dakako i antroponima. Tačno autorka zapaža da ti tekstovi i osobito pitanje njihova dosadašnjeg priređivanja i objavljivanja u koje moraju biti uključeni i filolozi predstavljaju važan korpus građe za istoriografska, kulturološka, pa i lingvistička istraživanja u nas. Cilj u kojemu se autorka po svaku cijenu trudi da antroponimima iz toga dijela crnogorskoga imenoslovlja dadne srpski karakter problematičan je višestruko. Zanimajući mnoge opšte odlike našega imenoslova u koje se prirodno uklapa većina antroponima Paštrovića ispitivanoga perioda, zanemarujući čak i eksplicitno geografsko lociranje područja s kojega potiču antroponimi, pa čitalac/istraživač kojemu je nepoznat taj teren ostaje u dilemi kojoj državi Paštrovići pripadaju – autorka analizu daje kroz gusto razasute markere: srpska antroponimija, srpski narodni jezik, istorijska antroponimija srpskoga jezika, srpski onomastikon itd. Frekventnost imena s osnovom *vuk-*, na primjer, autorka dovodi u vezu s kultom Svetoga Save, za koji veli da je „nasljeđe prisutno je na svim srpskim prostorima, pa i u Paštrovićima“ (Jelica Stojanović: „Antroponimi u Paštrovskim ispravama (XVI–XVII vijek)“, str. 402). Da odnos crnogorske i srpske tradicijske kulture u činjenicama ipak ne stoji tako kako autorka kaže, potkrijepićemo samo jednim citatom: „Da je crnogorska tradicijska kultura zasebna u odnosu na srpsku, vidi se

ponajbolje što u njoj nema Sv. Save kao ključnoga lika srpskih tradicijskih vjerovanja. Poznato je da je Savindan, onoliko koliko se praznovao u Crnoj Gori, bio u narodu prepoznat kao 'školska slava'. O svetosavskome kultu ne svjedoče ni putopisci ni etnografi. Njegovi su pomeni novijega datuma i svi su 'knjiški'. Ali ako se sagledaju svojstva koja Sv. Sava ima u srpskoj tradicijskoj kulturi, a koja su data prema Čajkanovićevu nalazu, doći će se do još jedne krucijalne razlike između srpske i crnogorske tradicijske kulture. Pandan Sv. Savi u srpskoj tradiciji u crnogorskoj je vrlo često niko drugi do Dukljan, koji je poprimio obilježja Đavola, o čemu će kasnije biti riječi. Nema sumnje da se u nekim osobinama pandan Sv. Save u Crnoj Gori ogleda u Sv. Vladimiru, Sv. Ivanu Crnojeviću i Sv. Petru Cetinjskome. To se posebno dobro uočava kad se uporede neka predanja u kojima je ime tih crnogorskih svetitelja naknadno svjesno zamijenjeno likom Sv. Save“ (Adnan Čirgić, *Natprirodna bića u tradicijskoj kulturi Crnogoraca*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018, str. 21–22). U Zborniku čitamo vrijedna uputstva antropološkinje Milice Nikolić, naučnice čiji je veliki doprinos izučavanju, afirmaciju i institucionalnom organizovanju crnogorske kulturne baštine: „ne treba zaboraviti da nasljeđe bilo kog karaktera u znatnoj mjeri počiva na zajednicama, one su njegovo prirodno okruženje, te se jedino potpunim angažovanjem lokalne zajednice, i u saradnji sa institucijama, može postići adekvatan okvir za dugoročno očuvanje. U suprotnom, svi institucionalni naponi usloviće razdvajanje elementa ili dobra od njegove prirodne okoline, te gubljenje većine ili svih njegovih funkcija, a time i njegove suštine“.¹⁴

¹⁴ Milica Nikolić, „Koncept zaštite nasljeđa i ostale (teorijske) apstrakcije“, *Nematerijalna kulturna baština Paštrovića*, Društvo za kulturni razvoj Baou i JU Muzeji i galerije Budve i Etnografski institut SANU, Petrovac na Moru i Budva i Beograd, 2019, str. 53.

Generacije današnjih montenegrista zajedno s istraživačima iz drugih disciplina dužni su sebi staviti u zadatak zaštitu crnogorskih govora kao nematerijalnoga kulturnog dobra i definisanje njihova autentičnoga lika. Naučna istina i potreba savremenoga crnogorskog društva ne smije se žrtvovati ni pred isuviše očiglednim negiranjem sadržaja i identiteta crnogorske kulture oličenim bilo u postupcima trenutno najvažnijih predstavnika vlasti u Crnoj Gori bilo u djelovanju Srpske pravoslavne crkve koja u kontinuitetu pokazuje namjeru da političke procese usmjerava a kulturnu baštinu Crnogoraca asimiluje i preimenuje u srpsku. Da bi se postavljeni cilj valjano temeljio i potom realizovao, vrijedno je imati na pameti da se nematerijalna kulturna baština i njoj pripadajuća dobra, konkretno crnogorski govori, prema svim segmentima i identiteta, i istorije i današnjega stanja treba sagledavati kroz spektar održivosti u kulturi i na nivou lokalnih sredina i ukupno crnogorskoga društva – a u svim se tim poslovima crnogorski filolozi, zakonopisci, prosvjetni radnici i kreatori programa i projekata trebaju naslanjati na vrijedna iskustva kolega iz drugih sredina. Na primjerima dobre prakse iz spoja nauke i zakonskih rješenja iz okruženja vrijedno je pripremati se za poslove koji se pred nas stavljaju u narednom periodu. Prije ostalih ovđe se treba osloniti na hrvatska iskustva budući da je kod Hrvata veliki broj lokalnih govora, kao i brojne lokalne tradicije na tim govorima ostvarene, već verifikovan zakonskom zaštitom, a njima u slavu realizuje se godišnje znatan broj programa i manifestacija s lokalnom i nacionalnom kulturnom i identitetskom prepoznatljivošću.¹⁵

¹⁵ Za više informacija: Igor Nikičić i Emina Berbić Kolar, „Sinjska alka – primjer dobre prakse održivosti nematerijalne kulturne baštine Republike Hrvatske“, *Održivo nasljeđe : zbornik radova znanstvenih konferencija učiteljskog fakulteta na mađarskom nastavnom jeziku = Fennntartható örökség: a Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar tudományos konferenciáinak*

Literatura

- *Crnogorski jezik 1768–2020: bibliografija*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost i Narodna biblioteka „Radosav Ljumović“, Podgorica i Cetinje, 2021.
 - Čirgić, Adnan: *Dijalektologija crnogorskoga jezika*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2017.
 - Čirgić, Adnan: *Natprirodna bića u tradicijskoj kulturi Crnogoraca*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018.
 - Čirgić, Adnan: *Dijalektolozi i crnogorski jezik*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2020.
 - Glušica, Rajka: *Crnogorski jezik i nacionalizam*, Biblioteka XX vek, knj. 243, ur. Ivan Čolović, Beograd, 2020.
 - Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje (<https://jezik.hr/jezik-kao-bastina.html>)
 - Ivić, Milka: „Problem norme u književnom jeziku“, *Jezik*, 1/1965/66, časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 1965, str. 1–8.
 - Kranjčević, Milan: „Gacki čakavski govori s područja Otočca – zaštićeno nematerijalno kulturno dobro Republike Hrvatske“, *Senjski zbornik*, br. 46, Gradski muzej Senj i Senjsko muzejsko društvo, Senj, 2019, str. 337–344.
 - Nikičić, Igor i Berbić Kolar, Emina: „Sinjska alka – primjer dobre prakse održivosti nematerijalne kulturne baštine Republike Hrvatske“, *Održivo nasljeđe : zbornik radova znanstvenih konferencija učiteljskog fakulteta na mađarskom nastavnom jeziku = Fenntartható örökség: a Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar tudományos konferenciáinak tanulmánygyűjteménye*, ur. Rita Horák, Sveučilište u Novom Sadu Učiteljski fakultet na mađarskom nastavnom jeziku Subotica, Subotica, 2022. str. 177–199.
-
- tanulmánygyűjteménye*, ur. Rita Horák, Sveučilište u Novom Sadu Učiteljski fakultet na mađarskom nastavnom jeziku Subotica, Subotica, 2022. str. 177–199.

- Nikolić, Milica: „Koncept zaštite nasljeđa i ostale (teorijske) apstrakcije“, *Nematerijalna kulturna baština Paštovića*, Društvo za kulturni razvoj Bauo i JU Muzeji i galerije Budve i Etnografski institut SANU, Petrovac na Moru i Budva i Beograd, 2019, str. 47–54.

- Popović, Dušanka: *Naša škola: dijalekatska odstupanja u govoru učenika osnovnih škola na području starijih crnogorskih govora*, Zavod za školstvo, Podgorica, 2010.

- Pupovac, Milorad: „Vernakulari država i diskursi nacija: rasprava povodom knjige Rajke Glušice *Crnogorski jezik i nacionalizam*“, *Tragovi*, god. 5, br. 2, Srpsko narodno vijeće, Zagreb, 2022.

- Starčević, Anđel i Kapović, Mate i Sarić, Daliborka: *Jeziku je svejedno*, ur. Ivan Sršen, Sandorf, Zagreb, 2019.

- Stojanović, Jelica: „Antroponimi u Paštrowskim ispravama (XVI–XVII vijek)“, *Nematerijalna kulturna baština Paštovića*, Društvo za kulturni razvoj Bauo i JU Muzeji i galerije Budve i Etnografski institut SANU, Petrovac na Moru i Budva i Beograd, 2019, str. 391–408.

- Vujović, Novica: „Dijalekatski rječnici i njihov značaj“, *Lingua Montenegrina*, časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja, br. 15, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2015, str. 35–44.

- Vujović, Novica: „Crnogorskoj nauci antidoprinos – prikaz knjige: *Crnogorski jezik i nacionalizam*“, *Montenegrin Journal for Social Sciences*, br. 4, Centar za geopolitiku, Nikšić, 2020, str. 199–210.

- Vujović, Novica: „Crnogorski jezik između nauke i manipulacije – reagovanje na tekst Milorada Pupovca“, *Kolo*, 1/2023, Matica hrvatska, Zagreb, 2023.

- Zakon o zaštiti kulturnih dobara – „Sl. list Crne Gore“, br. 49/10 od 13. 08. 2010.

KAKO SAČUVATI KNJIGU POSTANJA (II)

Velizar Radonjić

Architectural heritage and culture are not only artefacts, archaeological excavations, old buildings or bridges. Architectural heritage is a chronicle of our creation and existence. Our historical reader and book of Genesis. The highest certificate of our identity. This is a reminder of the architectural heritage that has been given to us for safekeeping, and at the same time an initiative to expand the list of protected buildings and raise the established protection system to a higher level.

Ljudski rod na prostoru današnje Crne Gore postoji još iz doba paleolita. U posljednjoj interglacijalnoj fazi pleistocena, živjeli su praljudi koji su pripadali široj rasi homo primigeniusa... O njihovom postojanju na ovim prostorima svjedoče arheološka nalazišta lokaliteta Crvena stijena u blizini sela Petrovići u jugozapadnom dijelu Crne Gore. Procjenjuje se da je era paleolita trajala od 60.000. do 35.000. godine prije nove ere... Istraživanja na lokalitetu Kremenštica u selu Petnjik kod Berana na prostoru od jednog hektara, koji leži uz obalu Lima, svjedoče o postojanju naselja koje datira iz doba neolita... Rano bronzano doba nam je ostavilo i prve fortifikacijske objekte – gradine. Najpoznatije su Međeđa glava, sjeveroistočno od Duklje, zatim Trijebač, Kablja, na lijevoj obali Zete, Jažnjak, na Rogamskim stranama na izlasku rijeke Morače u Zlatičko polje¹...

¹ Živković Dragoje, *Istorija crnogorskog naroda (Od starijeg kamenog doba do kraja srednjeg vijeka)* Tom I, Cetinje 1989.

Crna Gora je nastala na raskršćima gdje se ukrštaju putevi: migracioni i karavanski, trgovački i osvajački. Putevi su su donosili vojske i vojskovođe, carske galije i divlje horde, sa sve četiri strane svijeta. Stasavala na razmeđu civilizacija i kultura, vjera i religija, naslijedila je od osvajača i vjekova sve njihove različitosti i sve njihove krajnosti. Nastala na vododjelnici civilizacija i razmeđu svjetova, uvijek razapeta između Istoka i Zapada, naslijedila je graditeljsku baštinu različitih civilizacija i kulturno nasljeđe različitih svjetova – i sa istoka i sa zapada...

Ovaj članak je još jedna inicijativa za zaštitu graditeljske baštine i graditeljskog nasljeđa u Crnoj Gori.

Prema strukturi nepokretnih kulturnih dobara u Crnoj Gori, najviše ima sakralnih objekata svih vjerskih zajednica (o kojima je više riječi bilo u prethodnom dijelu ovog članka) i stambenih i državnih zgrada i palata u Kotoru i Boki. Nepokretno kulturno dobro su urbane cjeline: Istorijsko jezgro Cetinja, Žabljak Crnojevića, grad Perast, poluostrvo Prevlaka, ostrvo Sveti Stefan, naselje Vranjina... Na spisku su arheološka nalazišta Crvena stijena u Petrovićima kod Nikšića, rimski Kastrum u Dolcu kod Berana, brojni tumuli, mogile, gradine, stećci... zatim fortifikacijski objekti, dvorci, poslanstva, državne građevine... Zaštitu uživaju mostovi na Rijeci Crnojevića i Mrtvici koje je podigao knjaz Danilo, Adžijin most u Mijokusovićima kod Danilovgrada, Veliki most u Virpazaru, most na Moštanici i Carev most u Nikšiću. Most na Zelenom viru u opštini Kolašin...

Carev most na putu Podgorica – Nikšić

Nepokretno kulturno dobro Crne Gore čine i: Pećina Lipci kod Cetinja, Tavanica i duborez u kući porodice pokojnog Đura Đurišića u Ulcinju, Guvno na Ivanovim koritima, Olupina broda „Galijun“ kod rta Kabala u opštini Herceg Novi, Plaža „Labud“ u Podgorici, Rimski kanal za vodu Zlatica – Duklja u opštini Podgorica, Neznabožačko groblje u Morinju, Stara električna centrala na Cetinju, Put Kotor – Krstac... U nastavku će biti više riječi o tome kada i kako su nastala pojedina nepokretna kulturna dobra u Crnoj Gori.

Nastanak gradova

Istorija gradi i razgrađuje, kako carstva tako i gradove, svuda na planeti, pa i na području sadašnje Crne Gore. S obzirom na to da je imala „višak istorije“, na prostoru Crne Gore proces nastajanja i nestajanja gradova bio je dinamičniji nego drugdje. U početku su nastajala i nestajala prva naselja o kojima svjedoče samo artefakti i legende. U prethodnom poglavlju su pomenuta prva naselja iz mlađeg kamenog i ranog bronzanog doba na lokalitetima: Kremenštica u selu Petnjik kod Berana, Trijebač, Međeđa glava, Kablja... Nastajanje gradova je moralo da sačeka bolja vremena sa većim stepenom razvoja ljudskog roda.

Najstariji gradovi nastali su mnogo prije nove ere: Jerihon u Palestini je nastao nekih 9.000 godina prije Hrista, Biblos (Libanon) 5.000 godina, Damask 4.300, Plovdiv (Bugarska) oko 4.000, a Jerusalem tek nekih 2.800 godina prije Hrista.

Prvi gradovi na našim prostorima nijesu toliko stari. Nastali su mnogo kasnije, uglavnom par vjekova prije Hrista. Bila su to „... urbana jezgra crnogorskih ilirskih ubježišta – gradova s utvrđenjima i podgrađima, s jedne, i nekropole – grobišta s grobnim prilozima s druge strane.“² Najstarija naselja i gradovi

² Živković Dragoje, *Istorija crnogorskog naroda (Od starijeg kamenog doba do kraja srednjeg vijeka)* Tom I, Cetinje 1989, str. 31.

su uvijek nastajali blizu vode pa su i prvi gradovi na području Crne Gore nastali na primorju i priobalnom dijelu Skadarskog jezera.

Na osnovu dosadašnjih istraživanja, ostataka gradova i ostataka materijalne kulture, sa sigurnošću se može zaključiti da su Risan (Rison), Budva (Butua), Ulcinj (Olcinium), Medun (Meteon) i Samobor (eventualno Burzumona) najstariji gradovi, odnosno glavna utvrđenja ilirskog naroda u Crnoj Gori. Kada je koji od ovih gradova tačno nastao ne može se sa sigurnošću reći. Međutim, ako se napravi uporedna analiza izbora lokacije, tehnike građenja, namjene prostora, urbanizacije i sličnih parametara, sa visokim stepenom sigurnosti može da se zaključi da pripadaju istoj – ilirskoj epohi.

Sa novim gospodarima nastajali su i novi gradovi. Tako je nastala Doclea, pa Municipijum, Anderba, Antivari... pa redom – do gradova koji i sada postoje na području Crne Gore: Andrijevića, Bar, Berane, Kolašin, Podgorica, Kotor, Ulcinj, Cetinje, Nikšić, Pljevlja, Bijelo Polje, Plužine, Gusinje, Mojkovac...

Sticanjem nezavisnosti i međunarodnog priznanja Crne Gore na Berlinskom kongresu 1878. godine Cetinje postaje još jedna od evropskih prijestonica. Crna Gora osniva državne institucije, primjerene njenim potrebama i ekonomskoj moći. Ubrzano se gradi putna infrastruktura (o čemu je u *Matici* nedavno objavljen opširan članak) i javni objekti (danas bi to nazvali kapitalni objekti).

Po projektima Josipa Sladea, vojvode Maša Vrbice i inženjera Paklera, izgrađene su ceste od Kotora do Cetinja i od Cetinja do Rijeke, a odatle do Vira, odnosno do Podgorice i Nikšića. Josip Slade, Vladimir Vorman i Dragiša Milutinović su uradili regulacione i urbanističke planove Nikšića, Danilovgrada i Podgorice. Na Cetinju, u Podgorici, Nikšiću i Baru se grade veleposlanstva, pozorište, dvorci, bolnica... Sve ovo projektuju i

grade izvanjci: Josip Slade, Koradini, Ogist Pere, Maguljani, Pakler, Tapavica..., a potom i prvi crnogorski graditelji Vojvoda Mašo Vrbica, Marko Đukanović, Andrija Radović, Vasilije Žugić, Lazar Mijušković, Ljubomir Popović...

Državne građevine

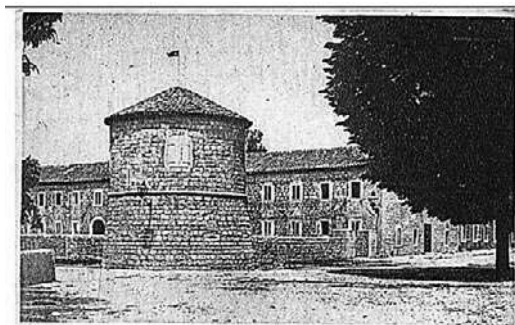
Kakvo god da je društveno i ekonomsko uređenje administracija se razmnožava poput ameba, prostom diobom, pa su kancelarije uvijek bile na cijeni. Zato, za izgradnju državnih građevina nikada nije manjkalo novca. Podsjetiću na neke od njih koje svojom namjenom, projektnim rješenjem ili nekom drugom posebnosti pripadaju nepokretnom kulturnom blagu Crne Gore.

Biljarda

Prva državna građevina podignuta u osvit moderne Crne Gore bila je Biljarda, sagrađena 1838. godine kao Njegoševa rezidencija, za potrebe Senata, perjanika i državne administracije. U jednoj od prostorija bio je smješten bilijar koji je Njegoš donio u Crnu Goru, po kome je građevina idobila ime.

Biljarda je izgrađena iz novčane pomoći dobijene od Rusije, a po projektu ruskog pukovnika Jakova Nikolajeviča Ozereckovskog. Sama građevina je pretrpjela više adaptacija i rekonstrukcija u kojima je mijenjan njen prvobitni izgled. Sadašnji, najbliži prvobitnom izgledu, datira iz rekonstrukcije izvršene 1951. godine. Tada je u Biljardi, povodom stogodišnjice Njegoševe smrti, formiran Njegošev memorijalni muzej.

Za vrijeme Austrougarske okupacije, u Biljardi je 1916. godine napravljen reljef Crne Gore. Reljef je urađen u malteru u razmjeri 1:10000. Radila ga je grupa austrougarskih vojnih eksperata i ratni zarobljenik, vajar Marko Brežanin iz Spiča.

Biljarda

Štampano: 1905 g.

Izdavač:

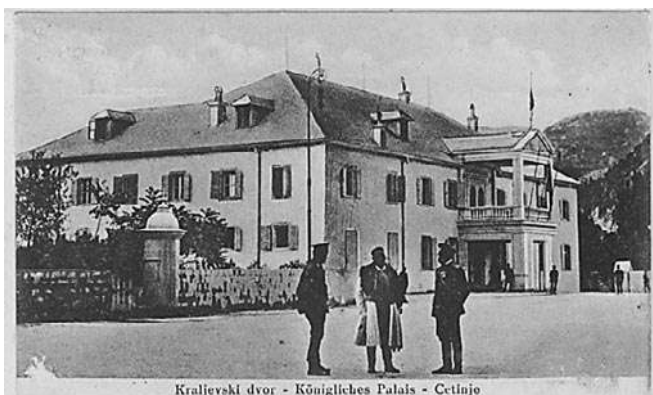
Zbirka: J. Vuksanović

Reljef Crne Gore, foto: Velizar Radonjić

Dvorac kralja Nikole

Prvobitno zamišljen kao Dvor knjaginje Darinke, udovice knjaza Danila, podignut je 1863. godine. Za potrebe Knjaževog dvora, rekonstruisao ga je i dogradio inženjer Pakler 1867. godine. Dvorac je pretrpio još nekoliko intervencija. Prva iz 1910. godine po projektu Ferdinanda Balaka. Intervencije 1911.

Dvorac kralja Nikole (između 1912. i 1930)³

godine projektovao je francuski arhitekta Safrej. Radove je izveo češki arhitekta i preduzimač Karlo Belada.

Od 1926. godine Dvorac je pretvoren u muzej. Sada je to muzej kralja Nikole.

Vladin dom

Dom Knjaževske vlade, planiran i podignut kao dio ukupnih aktivnosti na proglašenju Crne Gore za Kraljevinu. Građevina je podignuta po projektu italijanskog arhitekta Ćezare Augusta Koradinija. Nadzor nad izgradnjom je vodio Marko Đukanović, prvi crnogorski građevinski inženjer. Objekat je namijenjen za Vladu i druge državne organe na Cetinju. Njegova izgradnja je trajala godinu dana. U vrijeme kada je sagrađen bio je najveći objekat i prva građevina sagrađena od armiranog betona u Crnoj Gori. Svečano je otvoren 15. avgusta 1910. godine.

Od 1977. godine u Vladinom domu je smješten Državni muzej Crne Gore. Građevina je pretrpjela više intervencija i adaptacija. Najznačajnija je bila intervencija izvršena par godina poslije zemljotresa iz 1979. godine. Pored konstruktivne sanacije i

³ Likovno-grafička zbirka NBCG „Đurđe Crnojević“.

rekonstrukcije objekta izvršeno je i prilagođavanje objekta muzejskim potrebama. Radove je izveo „Lovćeninvest“ iz Titograda pod stručnim nadzorom inženjera Ivana Vanje Ponomareva.

Cetinje

Cettigne

Dom kraljevske vlade – Vladin dom na Cetinju⁴

Plavi dvorac

Izgradnja Rezidencije prestolonasljednika Danila, poznatije kao Plavi dvorac, započela je u aprilu 1894. godine. Temelje je osveštao poglavar Crnogorske pravoslavne crkve Mitrofan Ban. Položen je kamen temeljac na kome su uklesani knjaževi stihovi: *Sretan ovi dvorčić bio/ Za Danila moga sina/ Gospod nek mu blagi pošlje/ Svoj blagoslov sa visina.*⁵

Nema podataka ko je projektovao dvorac. Nadzor nad njegovom izgradnjom vodio je inženjer Marko Đukanović.

Dvorac je pretrpio više adaptacija i sanacija. Između dva rata je u njemu jedno vrijeme bila i Gimnazija. Poslije Drugog svjetskog rata je korišćen kao galerijski prostor. Na kraju mu je

⁴ Likovno-grafička zbirka NBCG „Đurđe Crnojević“

⁵ Dragica Đurašević Miljić, „Arhitektura u doba kralja Nikole“, *Matica* br. 64, zima 2015, str. 376–377.

početkom XXI vijeka vraćena prvobitna – rezidencijalna namjena. Sada je u njemu službena rezidencija Predsjednika Crne Gore.

Plavi dvorac iz vremena kada je u njemu bila Gimnazija⁶

Dvorci u Baru, Nikšiću, Podgorici

Dio graditeljskog nasljeđa iz doba vladavine knjaza Nikole predstavljaju i dvorci podignuti u Baru, Nikšiću i Podgorici.

Dvorski kompleks na Kruševcu (Kruševa glavica) u Podgorici čine Dvorac Petrovića, Dvorska crkva, Perjanički dom, nekadašnja trpezarija i konjušnica. Kompleks je građen od 1891 do 1894. godine. Nije poznato ko je projektovao dvorac i ostale objekte. Nadzor nad izgradnjom je vodio inženjer Marko Đukanović. Kad su počeli balkanski, a zatim i Prvi svjetski rat Dvorac je preuređen u bolnicu.

Nakon Drugog svjetskog rata u samom Dvorcu je bilo hirurško odjeljenje, operaciona sala i „šok soba“ (sinonim za intenzivnu njegu). Nova bolnica, sadašnji Klinički centar CG je izgrađena 1974. godine, pa je Dvorac iseljen. Nedugo potom je

⁶ Likovno-grafička zbirka NBCG „Đurđe Crnojević“

Dvorac Petrovića u Podgorici
Centar savremene umjetnosti Crne Gore

Dvorac Petrovića u Nikšiću

Dvorac na Topolici

rekonstruisan za galerijske potrebe. Radove na rekonstrukciji je izvelo OGP „Titograd“, a rukovodilac radova je bila mlada arhitektica Biserka Mirović Lakić. Nakon rekonstrukcije, u Dvorcu je 1. novembra 1984. godine otvorena Galerija nesvrstanih „Josip Broz Tito“. Danas je u njemu Centar savremene umjetnosti Crne Gore.

Dvorac u Nikšiću je, po mnogima, najljepši od svih dvoraca Petrovića. Sagrađen je 1900. godine u podnožju Petrove Glavice. Dvorac je projektovao arhitekta Josip Slade. Dvorac je 1984. godine renoviran i od tada se koristi kao zavičajni muzej.

Dvorac Kralja Nikole na Topolici u Baru je zapravo kompleks koji čine veliki i mali dvorac, dvorska kapela, zimska bašta, balska dvorana i kula stražara. Sagrađen 1885. godine, na „pjenu od mora“. Bio je namijenjen prestolonasljedniku Danilu. I ako nema do kraja pouzdanih podataka, preovlađuje mišljenje da je i ovaj dvorac projektovao Josip Slade.

Dvorac je više puta renoviran i adaptiran za muzejske i galerijske potrebe i u njemu se nalazi Zavičajni muzej Bara.

Banovinska uprava

Poslije Prvog svjetskog rata Crna Gora nestaje sa političke mape Evrope. Postaje dio Zetske banovine u Kraljevini SHS. To znači i drugačije prioritete kod izgradnje infrastrukture i javnih građevina. Pomenuću najznačajnije od njih koje su izgrađene između dva rata.

Cetinje, nekadašnja prijestonica suverene Kraljevine, sada je samo banovinski centar, odnosno administrativno sjedište pojedinih institucija pa je najznačajnija javna građevina iz tog perioda Zgrada Banovinske uprave. Izgrađena je 1932. godine po projektu ruskog arhitekta Nikole Krasnova. Nalazi se na lokaciji između Ruskog poslanstva i Kraljevskog pozorišta Zetski dom“.

Zgrada
Banovinske
uprave,
foto: Likovno
grafička zbirka
NBCG „Đurđe
Crnojević“
Cetinje

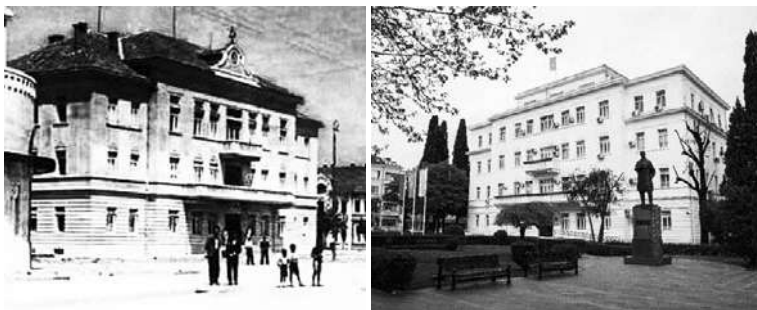
S obzirom na to da je objekat projektovan za potrebe državne administracije, to se i danas koristi za iste namjene. U ovoj zgradi je smještena Skupština Prijestonice Cetinje sa administrativnim aparatom. U njoj se dva puta godišnje održavaju i zasijedanja Skupštine Crne Gore.

Najzanimljivije zgrade izgrađene u međuratnom periodu u Podgorici su Carinarnica, Zgrada Trgovačke komore, Opštinski dom, Muška zanatska škola, Oficirski dom, Gimnazija...

Zgrada carinarnice je sagrađena 1928. godine. Zgradu je projektovao inženjer Gligorije Vukčević, a izveo inženjer Veliša Popović. Nakon Drugog svjetskog rata zgrada je korišćena za potrebe Radio Titograda. Sada je u njoj Privredni sud Crne Gore i MONSTAT (Zavod za statistiku CG).

Zgrada
Carinarnice –
sada Zgrada
Privrednog suda

Opštinski dom, prvobitni i sadašnji izgled⁷

Opštinski dom, odnosno Zgrada Opštine je podignuta po projektu inženjera Veliše Popovića. Građena je u periodu od 1929–31. godine. Nakon rata dograđen joj je jedan sprat. U njoj se i danas nalazi uprava Glavnog grada.

Crnogorske banke

Prvi novčani zavod u Crnoj Gori (Crnogorska banka) osnovan je 1906. godine. Crna Gora, prvi put u svojoj istoriji, ima svoj novac – perper. Prvi novac je iskovan 1906. godine u kovnici novca u Beču. Tri godine kasnije, 1909. godine, na Cetinju su iskovan prve serije srebrnih perpera.

Muzej novca Cetinje⁸

⁷ <https://podgorica.me/vijesti/539>

⁸ Foto: <https://www.cbpcg.me/RePEc/novac/muzej-novca/>

Zgrada Banke je, prvobitno, podignuta kao porodična kuća koju je poznati neimar toga vremena Miloš Lepetić izgradio za svoje potrebe. Kuću je 1906. godine iznajmila Poštansko telegrafska štacija. Crnogorska Banka je 1910. godine preuzela zakup zgrade i izvršila njenu rekonstrukciju, dogradnju i nadogradnju. Rekonstrukciju je izveo Dragutin Belada po projektu arhitekta Momčila Tapavice.

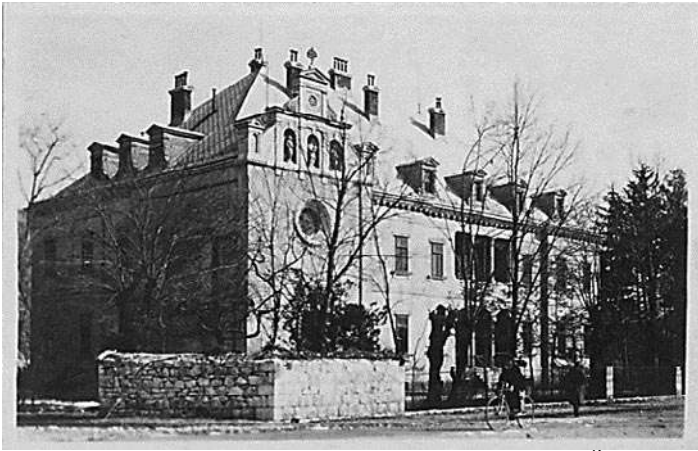
Crnogorska banka je zgradu koristila kao svoju sve do početka Drugog svjetskog rata. Poslije rata zgrada je pripala Narodnoj banci Crne Gore, odnosno Centralnoj banci CG. Danas je u njoj Muzej novca.

Diplomatska predstavništva na Cetinju

Posebnu vrijednost graditeljskog nasljeđa na Cetinju iz doba vladavine knjaza Nikole čine diplomatske misije – poslanstva svih država koje su u tom periodu nešto značile na političkoj mapi Evrope. Austrougarska, Rusija, Italija, Francuska i Velika Britanija su namjenski gradile zgrade za svoja diplomatska predstavništva, a Srbija, Turska, Belgija, Grčka, Njemačka i Bugarska su iznajmljivale odgovarajuće privatne kuće na lokacijama u blizini Dvora.

Austrougarsko poslanstvo je građeno u periodu od 1896. do 1899. godine. Građeno je po projektu arhitekta Josipa Sladea, koji je vodio i nadzor nad izgradnjom objekta. Uređenje enterijera je povjereno italijanskom arhitekti Koradiniju. Za vrijeme austrougarske okupacije u Prvom svjetskom ratu u ovoj zgradi je bilo smješteno vojno guvernerstvo za Crnu Goru.

Između dva rata u objektu je bila komanda Zetske divizije (vojske Kraljevine SHS). Poslije Drugog svjetskog rata zgrada se koristi za potrebe raznih prosvjetno-pedagoških ustanova, a u posljednje vrijeme za potrebe Zavoda za zaštitu spomenika kulture. Poslije zemljotresa iz 1979. godine izvršena je opsežna rekonstrukcija, konstruktivna sanacija i adaptacija zgrade.

Zgrada Austrougarskog poslanstva na Cetinju⁹

Zgrada Ruskog poslanstva, je izgrađena 1903. godine po projektu arhitekte Koradinija. Kao poslanstvo je korišćena do 1915. godine. Između dva svjetska rata je korišćena za potrebe Gimnazije.

Zgrada Ruskog poslanstva¹⁰

⁹ Foto: Likovno grafička zbirka NBCG „Đurđe Crnojević“.

¹⁰ Foto: Likovno grafička zbirka NBCG „Đurđe Crnojević“.

Za potrebe dječje bolnice zgrada je adaptirana 1953. godine. Poslije zemljotresa iz 1979. godine izvršena je rekonstrukcija i adaptacija zgrade i vraćen joj je prvobitni izgled. Od 1981. do 1986. godine korišćena je za potrebe Kulturološkog fakulteta, nakon čega je u ovoj zgradi smješten Fakultet likovnih umjetnosti.

Zgrada Italijanskog poslanstva, je izgrađena u periodu od 1905. do 1910. godine¹¹. Prvi plan za izgradnju zgrade Poslanstva uradio je inženjer Bovio. Plan nije bio dovoljno reprezentativan pa se odustalo od njega a izrada novog plana povjerena braći Faustu¹² i Đuzepeu¹³ Bagati Valseki. Izgradnjom zgrade je rukovodio italijanski arhitekta Ćezare Augusto Koradini.

Zgrada Italijanskog poslanstva¹⁴

Nakon kapitulacije Crne Gore početkom januara 1916. godine Poslanstvo prestaje sa radom i zgrada više puta mijenja svoju

¹¹ Izvor podataka: Burzanović Slavko, Dajković Aleksandar, Italijansko poslanstvo na Cetinju, *Izgradnja*, br. 7–8, jul–avgust 1913, Beograd.

¹² Fausto Bagatti Valsecchi (13.09.1843–16.02.1914. Milano).

¹³ Giuseppe Bagati Valsecchi (18.08.1845–20.04.1934. Milano).

¹⁴ Foto, internet prezentacija NBCG „Đurđe Crnojević“.

namjenu. U njoj je, primjera radi, poslije 1918. godine bila smještena Komanda petog žandarmerijskog puka. U oktobru 1930. godine italijanska država zgradu poslanstva prodaje Srpsko-albanskoj banci čiji je vlasnik bio Lale Zuber.

Poslije Drugog svjetskog rata, nove vlasti su, zajedno sa ostalom imovinom Lala Zuberu, nacionalizovale zgradu italijanskog poslanstva. U njoj se od 1945. do 1954. godine nalazio Antituberkulozni dispanzer i Bolnica za plućne bolesti; od 1945. do 1960. Dom učenika Pedagoške škole. Od 1960. godine zgrada je ustupljena Centralnoj narodnoj biblioteci „Đurđe Crnojević“. Polovinom sedamdesetih godina (1975–1979) zgrada je sanirana i prilagođena novoj namjeni. Idejni projekat je 1974. godine urađen u Republičkom zavodu za urbanizam i projektovanje. Glavni projekat je 1975. godine uradio arhitekta Vasko Đurović. Radove su povjereni „Lovćeninvestu“ iz Titograda, a stručni nadzor arhitekti Draganu Spasiću sa Cetinja.

Najnovija sanacija zgrade je izvršena 2006. godine po projektu IPG Zavoda za urbanizam i projektovanje iz Herceg Novog.

Zgrada Engleskog poslanstva je izgrađena 1913. godine po projektu arhitekta Hartija. Za diplomatske potrebe je korišćena samo dvije godine, odnosno do početka Prvog svjetskog rata.

Između dva rata zgradu je koristio Ban Zetske banovine. Poslije rata je promijenila nekoliko namjena, a sada je u njoj smještena Muzička akademija.

Zgrada Francuskog poslanstva, koju mnogi smatraju jednom od najljepših građevina na Cetinju, podignuta je 1910. godine. Zgradu je projektovao francuski arhitekta Pol Gode (Paul Guadet) u saradnji sa kolegom Ogistom Pereom.

Između dva rata u zgradi je bila smještena Narodna banka, a zatim Srpsko-albanska banka. Poslije II svjetskog rata služila je za potrebe crnogorske UDBE. Od 1949. godine ustupljena je Centralnoj biblioteci CG i u njoj se nalazi Odjeljenje stare i rijetke knjige, konzervatorska radionica....

Zgrada Engleskog poslanstva¹⁵

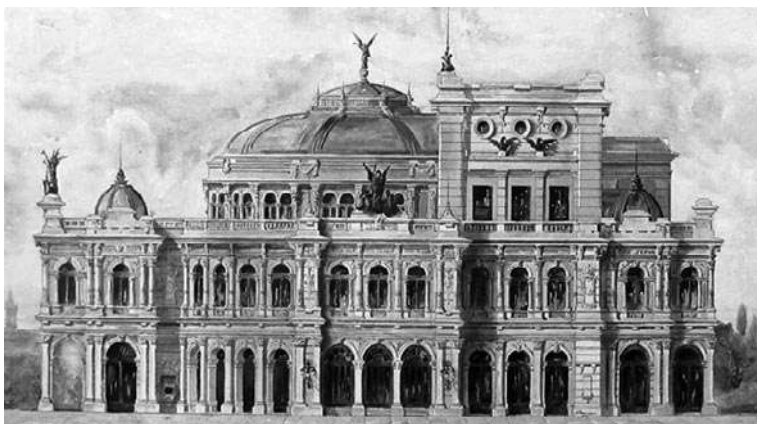
Zgrada Francuskog poslanstva¹⁶

¹⁵ Foto: <http://cetinje.travel/ambasade/englesko-poslanstvo/>

¹⁶ Foto: Velizar Radonjić

Izgradnja crnogorskih hramova kulture

Nezavisnost i međunarodno priznanje na Berlinskom kongresu, značilo je i više prostora za kulturni preporod i osnivanje institucija prosvjete i kulture u Crnoj Gori. Na Cetinju je 1884. godine osnovano Kraljevsko pozorište Zetski Dom. Istoimena pozorišna zgrada je, po projektu Josipa Sladea, sagrađena 1888. godine. U njoj su igrana djela knjaza Nikole „Maksim Crnojević“ i „Balkanska Carica“ najgledanija pozorišna predstava toga doba u Evropi. Popularnost „Balkanske carice“ doprinijela je i jačanju međunarodnog ugleda Crne Gore kao jedne od evropskih kulturnih adresa. Svjestan značaja kulturnog stvaralaštva i ugleda koje to stvaralaštvo prati, kralj Nikola je planirao da na Topolici u Baru sagrađi još jedno pozorište. Projekat Teatra Nikole I u Baru, uradio je 1911. godine, italijanski arhitekta i učitelj crtanja Afolfo Magarini. Na žalost, nastupili su ratovi, pa teatar u Baru nikada nije izgrađen.

Nerealizovani projekat: Kraljevsko pozorište u Baru – prednja fasada¹⁷

¹⁷ <https://www.facebook.com/tvojbar>

Kraljevsko pozorište Zetski dom

Kraljevsko pozorište Zetski dom je najstarija institucija kulture u Crnoj Gori. Njegova izgradnja je započela 1. maja 1884. godine po projektu Josipa Sladea. Građevinskim radovima je rukovodio Jovo Terzović iz Herceg Novog. Grubi radovi su završeni 1888. godine pa je pozorište te godine i počelo sa radom.¹⁸ Zgrada je konačno završena 1896. godine. Sanirana je i rekonstruisana 1910. godine po projektu arhitekta Maguljanija.

Kraljevsko pozorište Zetski dom¹⁹

Za vrijeme Austrougarske okupacije zgrada je demolirana, a kasnije pretvorena i u konjušnicu. Obnovljena je 1931. godine kada joj je vraćena prvobitna namjena. Pozorište je pretrpjelo više intervencija, a najznačajnije su bile nakon zemljotresa iz 1979. godine kada je zgradi vraćen prvobitni izgled.

¹⁸ Dragica Đurašević Miljić, Arhitektura u doba kralja Nikole, MATICA br 64, zima 2015., str 283

¹⁹ Foto: <https://whc.unesco.org/en/documents/141367>

U međuratnom periodu izgrađeni su Dom trezvenosti u Beranama, Dom zanatlijsko -radničkog društva u Nikšiću, Narodni dom u Risnu...

Dom trezvenosti u Beranama

Izgradnja Doma trezvenosti u Beranama počela je 1925, a završena 1934. godine. Zgrada je zadužbina kralja Aleksandra I Karađorđevića, koji je to obećao prilikom posjete Crnoj Gori 1925. godine. Zgrada je podignuta za potrebe trezvene mladeži i Sokolskog društva. Bila je centar kulturnih zbivanja u Beranama. U njoj je, u prvoj godini rata, poslije Trinaestojulskog ustanka i oslobođenja Berana od italijanskog okupatora, 21. jula 1941. godine održana Skupština narodnih predstavnika svih opština Sreza beranskog i izabran prvi Odbor narodnog oslobođenja za Srez beranski. Bio je to prvi organ narodne vlasti u porobljenoj Evropi, a jedan od njegovih istaknutih članova bio je Gavro Cemović, prvi crnogorski inženjer koji je poslije Prvog svjetskog rata diplomirao na Beogradskom univerzitetu. Poslije rata zgrada je mijenjala gazde i namjenu. Konačno je dobila pravu namjenu. Od 1996. godine u njoj je smješten Polimski muzej.

Dom zanatlijsko-radničkog društva u Nikšiću

Dom zanatlijsko-radničkog društva u Nikšiću je izgrađen 1925. godine. Podignut je dobrovoljnim radom radnika i zanatlija i dobrovoljnim priložima građana i stanovništva iz okolnih sela koji su poklonili veliki dio građevinskog materijala. Pomogli su

i iseljenici. U Domu je izgrađena sala sa pozornicom, koja je imala 430 sjedišta u parteru, ložama i na galeriji. Izgradnja Doma je dala veliki doprinos kulturnom i društvenom preporodu međuratnog Nikšića. Samo tri godine nakon njegove izgradnje u Nikšiću je osnovano Gradsko pozorište.

Pozorište se nakon deset godina ugasilo a opremu i inventar ustupilo „Zahumlju“. Poslije Drugog svjetskog rata, Dom je ustupljen Narodnom pozorištu koje je osnovano, 15. marta 1949. godine u Nikšiću. Za 19 godina postojanja Narodno pozorište je u ovoj zgradi imalo 116 premijera pozorišnih predstava svih žanrova. Pozorište je odlukom opštinskih vlasti, 1965. godine prestalo da postoji. Inventar i oprema su poklonjeni radničkom univerzitetu. Zgrade Doma zanatlijsko-radničkog društva u Nikšiću odavno nema. Izbljednula su, odavno, i sjećanja na nju.

Narodni dom u Risnu

Narodni dom u Risnu je izgrađen i otvoren 1931. godine. Sagrađen je novcem koji je donirao Vaso Ćuković, najveći filantrop u istoriji Crne Gore. Pored Narodnog doma, donacijama Vasa Ćukovića je izgrađena bolnica u Risnu, zatim elektrifikacija i vodovodna mreža u Risnu. Njegovim donacijama su se školovala siromašna djeca...

Narodni dom je dugo bio jedan od najmodernijih objekata ove vrste u Crnoj Gori. Stradao je u katastrofalnom zemljotresu koji je Crnu Goru pogodio 1979. godine.

Obrazovne ustanove

Đevojački institut

Zgrada Đevojačkog instituta na Cetinju podignuta je 1871. godine po projektu austrijskog inženjera Paklera. Bila je to prva moderna školska zgrada namijenjena za potrebe Đevojačkog instituta „Carice Marije“, prvog ženskog srrednjoškolskog zavoda u Južnih Slovena, osnovanog 1863. godine. Institut je osnovan sredstvima koja je kao pomoć dala ruska carica Marija Aleksandrovna, po kojoj je institut i dobio ime.²⁰

Zgrada Instituta je, zavisno od namjene i potreba, pretrpjela više intervencija u odnosu na prvobitni izgled sa priložene fotografije.

²⁰ Osnovni podaci o Đevojačkom institutu i fotografija objekta su sa internet prezentacije JU Dom učenika i studenata Cetinje <https://studentskidomct.me/index.php/me/o-domu/istorijat>

Đevojački institut Carice Marije

Između dva svjetska rata i za vrijeme Drugog svjetskog rata zgrada Instituta je korišćena kao vojna bolnica. Poslije 1949. godine u Institutu je bila Medicinska škola „Dr Stanko Martinović“, a od 1977. godine Dom učenika i studenata.

Zgrada Bogoslovije na Cetinju

Između dva rata na Cetinju je izgrađena Zgrada crkvenog suda – Bogoslovija. Nalazi se iza zgrade Vladinog doma, a projektovao je arhitekta Periša Vukotić.

Mušku zanatsku školu je projektovao Periša Vukotić. Škola je preživjela rat, nakon čega je u njoj jedno vrijeme bila Osnovna škola „Branko Božović“. Posljednjih par decenija u njoj je smještena Muzička škola „Vasa Pavić“. Veliša Popović je bio izvođač i na Zgradi Gimnazije (danas Gimnazija „Slobodan Škerović“) koja je podignuta 1930. godine.

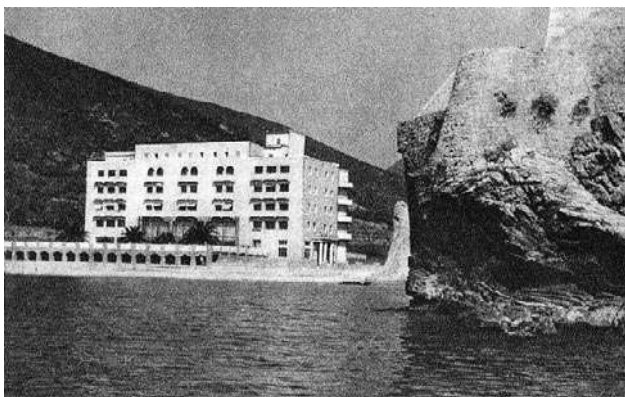

Muška zanatska škola – danas Muzička škola „Vasa Pavić“

Hoteli

Period između dva rata obilježila je i izgradnja novih hotela na crnogorskom primorju. Najviše ih je izgrađeno u Herceg Novom: Amerika, Rudnik, Jadran, Balkan, Savina, Evropa, Topla, Beograd...

Sa izgradnjom puta Cetinje – Budva počinje i izgradnja hotela i objekata za odmor na budvanskoj rivijeri. Najpoznatiji i najreprezentativniji je svakako Grand Hotel „Avala“. Hotel je podigao Radomir Stojić, apotekar iz Beograda. Nakon par godina pregovora oko kupovine zemljišta, zakupa dijela obale i prikupljanja potrebnih papira, hotel je počeo da se gradi 1937. a svečano otvoren 16. jula 1939. godine. Hotel je imao 96 soba sa 186 ležajeva. Projektovao ga je arhitekta Dragomir Tadić.

Hotel „Avala“

Nakon oslobođenja Budve, hotel je služio kao partizanska bolnica. Poslije rata je nacionalizovan i postao državno vlasništvo. Dugo je važio za najmoderniji hotel na Jadranu koji je doveo savremeni turizam u Budvu. Jedan od čestih gostiju bio je i jugoslovenski predsjednik Josip Broz.

Arhitekta Dragomir Tadić je projektovao i vilu Topliš u Miločer, koja je 1938. godine izgrađena kao dio rezidencijalnog kompleksa Karađorđevića.

Vila Miločer

Poslije Drugog svjetskog rata rezidencijalni kompleks „Miločer“ je nacionalizovan i decenijama se koristio za rezidencijalne potrebe državnih organa i odmor najviših funkcionera. Na žalost, ni on nije preživio tranziciju.

Istovremeno kada i Avala u Ulcinju je, 1938. godine, na brdu Suka otvoren Državni hotel Zetske banovine – Banovinski hotel. U izgradnju hotela je uloženo skoro dva miliona tadašnjih dinara. Imao je 80 savremeno opremljenih soba. Projektant hotela je arhitekta Petar Periša Vukotić. Poslije rata hotel je preimenovan u Hotel „Jadran“. U njegovom zaleđu, iznad Male plaže, godinu kasnije, po projektu zagrebačkih arhitekata Bauera i Haberlea, sagrađen je i 1939. godine otvoren Hotel „KO-OP“. Hroničari su zabilježili da je ovaj hotel bio jedna od rijetkih modernističkih zgrada u Crnoj Gori. Imao je šest spratova, 66 soba... U jednom od bombardovanja tokom Drugog svjetskog rata hotel je oštećen. Nakon rata je rekonstruisan i otvoren kao Radničko odmaralište „Ivan Milutinović“. Rekonstruisan je i preuređen 1955. godine od kada dobija ime Grand hotel „Galeb“.

Hotel „Galeb“

Hotel „Jadran“

„Jadran“ i „Galeb“ su decenijama bili simboli grada i okosnica razvoja ulcinjskog turizma.

U katastrofalnom zemljotresu koji je 1979. godine pogodio crnogorsko priomorje, hoteli su pretrpjeli značajna oštećenja.

„Jadran“ je porušen, a „Galeb“ rekonstruisan i obnovljen. Projekat rekonstrukcije je uradio arhitekta Miodrag Bevenja. Na žalost, i on je, od strane novog vlasnika nakon privatizacije početkom ovog vijeka porušen do temelja.

Polovinom pedesetih godina je ribarsko selo na ostrvu „Sveti Stefan“ rekonstruisano i pretvorenu u Grad hotel „Sveti Stefan“, omiljeno ljetovaliste svjetskog džet-seta: Sofija Loren, Karlo Ponti, Kirk Daglas, Ričard Vidmark, Sidni Poatje, Bobi Fišer, Boris Spaski, Jurij Gagharin, Alberto Moravija, Sandro Pertini, kralj Umberto II.... Hotel su projektovali arhitekti Branko Bon, Vladeta Maksimović, Radmilo Zdravković, V. Đokić i N. Radanović.

Sveti Stefan

Prve građevine za kolektivno stanovanje

Arhitekta Dimitrije Leko je projektovao Zgradu Zadrnog doma koja je 1933. godine, podignuta naspram zgrade Hipotekarne banke. Bila je to prva kolektivna stambena zgrada projektovana po principima savremene arhitekture. Kao primjer prvih modernih kolektivnih stambenih zgrada je i zgrada poznata pod imenom Banski stanovi, podignuta 1931. godine po projektu arhitekta Gojka Tadića.

Banski stanovi,

foto: Likovno grafička zbirka NBCG „Đurđe Crnojević“ Cetinje

Prve moderne stambene zgrade u Titogradu projektovale su Vujadin Popović, Radmilo Zdravković i Periša Vukotić. Ugaonu zgradu, sagrađenu 1955. godine, koja iz ulice Slobode izlazi na glavni gradski trg projektovao je Vujadin Popović, Zdravković je projektovao prvu zgradu u nastavku Pošte u Ulici Slobode. Skoro sve prve zgrade u Hercegovačkoj, Karađorđevoj i Njegoševoj ulici je projektovao Periša Vukotić.

Ugaona zgrada, projekat Vujadina Popovića

Tragovi postanja

Nepravедno bi bilo preskočiti tragove postanja nekadašnjih gradova i stare tvrđave kao posebnu kategoriju svjedočanstva našeg postojanja i trajanja.

Duklja (Doclea)

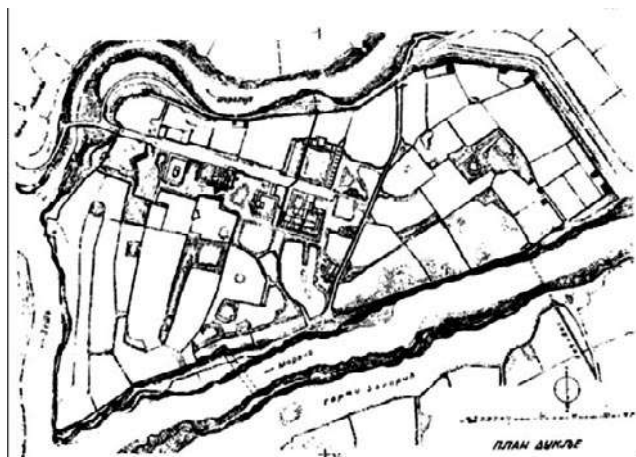
Podignuta je na raskršću rimskih puteva, u ravnici između rijeke Morače, Zete i Širalijske. Dokleja se, pod ovim imenom, prvi put pominje kod Ptolomeja u II vijeku nove ere, a u IV vijeku pod nazivom Dioklija. Od osnivanja je imala status municipija.²¹ Po nekim izvorima podigao je rimski car Dioklecijan i po sebi joj dao ime. Po drugim izvorima ime grada je nastalo iz imena ilirskog plemena Docleati koje je naseljavalo ovu oblast.²²

O stradanju Duklje ima više teorija. Po jednoj, Dokleja je razorena od strane Istočnih Gota za vrijeme njihovog pljačkaškog pohoda 488/9. godine, na što asocira čitav niz arheoloških tragova. Drugi, pak, smatraju da je stradala u katastrofalnom zemljotresu 518. godine, a da su je Istočni Goti nakon toga opljačkali i napustili.²³ Duklju su pustošili i kasnije, neko prilikom arheoloških istraživanja odnoseći vrijedne artefakte, drugi uništavajući ostatke antičkog grada prilikom izgradnje željezničke pruge (nesvjesni njihove vrijednosti), trećima je trebao kamen za izgradnju kuće, ograde i sl.

²¹ Dragoje Živković, *Istorija Crne Gore* (Od starijeg kamenog doba do kraja srednjeg vijeka) Tom I, Cetinje 1989.godine, str.55.

²² Grupa autora *Istorija Crne Gore*, Knjiga prva, od najstarijih vremena do kraja XII vijeka, Titograd, Redakcija za istoriju Crne Gore 1967. strana 316

²³ Dragoje Živković, *Istorija crnogorskog naroda* (Od starijeg kamenog doba do kraja srednjeg vijeka) Tom I, Cetinje 1989.godine, str.74.

Plan Duklje²⁴

Dokleja je bila jedini tipični rimski grad na području Crne Gore. „Glavna gradska ulica (via principalis) išla je od sjeverozapada ka jugoistoku. Na tu ulicu bili su oslonjeni najvažniji gradski urbani objekti.... S desne strane glavne ulice nalazio se prvi doklejski hram s dvorištem i jednom manjom kućom... U produžetku ulice bila je podignuta jedna palata s atrijumom i peristilom. S te iste strane dalje je bio sagrađen jedan hram u liniji zapad-istok, za koji se, prema jednoj reljefnoj predstavi, smatra da je bio posvećen boginji Dijani. U nastavku, ali s lijeve strane glavne ulice, nalazile su se terme (kupatila) razdvojene pregradnim zidom u dva dijela za muške i ženske. Preko puta termi nalazio se glavni gradski trg, četvrtastog oblika, sa trobrodom gradskom bazilikom...“²⁵

²⁴ Grupa autora *Istorija Crne Gore*, Knjiga prva, od najstarijih vremena do kraja XII vijeka, Titograd, Redakcija za istoriju Crne Gore 1967, str. 208.

²⁵ Dragoje Živković, *Istorija crnogorskog naroda (Od starijeg kamenog doba do kraja srednjeg vijeka)* Tom I, Cetinje 1989. godine, str. 55.

Herceg Novi

Herceg Novi je u proljeće 1382. godine osnovao bosanski kralj Tvrtko I Kotromanić i nazvao ga Sveti Stefan. Osnivanjem grada dobio je sopstvenu luku i izlaz na more i u njega prenio privredno središte na jadranskoj obali. Dubrovčanima se to nije dopadalo pa su blokirali luku i primorali Tvrtka da prizna njihov monopol na trgovinu solju. Bez trgovine solju grad je tavorio nekih pola vijeka sve dok mu Herceg Stefan nije udahnuo život. Poslije Tvrtkove smrti grad je ostao u posjedu Sandalja Hranića Kosače, za čije vladavine je dobio ime Herceg Novi i doživio najveći procvat

Turci ga osvajaju 1482. godine i sa kraćim jednogodišnjim prekidom kad su njime upravljali Španci, vladaju više od 200 godina, sve do 1687. godine. Nakon Turaka počinju smjene osvajača i civilizacija: Mlečani, Austrijanci, Rusi, Francuzi, Austrougari. Nakon I svjetskog rata postaje dio Zetske banovine u sastavu Kraljevine Jugoslavije, pa opet novi rat i novi okupatori sve do oslobođenja 28. oktobra 1944. godine, kad ulazi u sastav Narodne Republike Crne Gore.

Sahat kula
u Herceg Novom

Odbrana grada je zahtijevala izgradnju utvrđenja, pa je u XV i XVI podignuta Španjola, u XVI vijeku Kanli kula, Sahat kula – Tora podignuta je 1667. godine, Kula Sv Jeronima 1687. Morska tvrđava Forte Mare građena između XIV i XVII vijeka, obnovljena je 1833 .godine. Citadela, stradala u zemljotresu 1979. godine, građena je za vrijeme mletačke vlasti.

Catarum...

Kotor je jedan od najstarijih gradova na području sadašnje Crne Gore. Prema nekim izvorima još u ilirskoj epohi, na mjestu sadašnjeg Kotora, postojalo je manje naselje, kako se pretpostavlja, pod nazivom Catarum²⁶, sa tvrđavom podignutom na oko 260 metara iznad mora²⁷. U Risanskom zalivu je već postojao Rison (Risan) a na drugoj strani Acruviom, koji se po nekim istraživačima nalazio na području Bigova, a po drugima na području Grblja.

Imajući u vidu povoljnu poziciju za odbranu koju je imao utvrđeni Catarum, pretpostavlja se da su se stanovnici nezaštićenog Acruviuma, tokom IV i V vijeka preselili u bezbjedniji grad.

Kotor 1615. godine,
Henry de-Beauvau²⁸

© The Hebrew University of Jerusalem & The Jewish National & University Library

²⁶ Barski rodoslov pominje više imena ovog grada: Decatarum, Ecatarum, Cataro (Catarense, Catarini)

²⁷ Sadašnja tvrđava Sveti Ivan

²⁸ <https://waytomonte.com/rs/p-943-fortress-of-kotor>

Tvrđava na brdu postaje tijesna pa se grad spušta na obalu između dva izvora (vrela) Škurde i Gurdića koja su obezbjeđivala dovoljno pitke vode za grad. Početkom IX vijeka podignuta je Katedrala svetog Tripuna. Niču nove građevine, počinje podizanje bedema oko grada...

Ni Kotor nije izbjegao sudbinu drugih gradova na području Crne Gore. Bio je meta mnogih napada i osvajanja. Sredinom IX vijeka saracenski admiral Kalfun sa flotom od 36 brodova napao je, spalio i razorio grad. Vijek kasnije Kotor je napao i opljačkao makedonski car Samuilo..., i tako vjekovima. Kad nije bilo ratova Kotor je stradao u zemljotresima. Najrazorniji su bili onaj 13. juna 1563, 25. jula 1608. i 15. aprila 1979. godine²⁹. U ovom iz 1979. godine toliko je stradao da nije bilo nijednog objekta koji nije bio oštećen ili srušen.

Jedni su ga pljačkali i spaljivali, drugi gradili, a on je i pored svega toga opstajao i postojao.

Palata Ivana Crnojevića u Kotoru

Po nekim izvorima svoju palatu u Kotoru je imao i gospodar Crne Gore Ivan Crnojević. O postojanju palate i tačnoj lokaciji nema materijalnih tragova. O njoj se zna iz rukopisa „Bove d'oro“ koji je ostavio Kotoranin, benediktanac O. Timotej Ćizila (Cisilla). Rukopis je 1810. godine prepisao Peraštanin Tripo Smekija. U pomenutom rukopisu, na strani 14. opisana je palata Ivana Crnojevića.

„Ne smije se propustiti (da se ne spomene) stara palača Ivana Crnojevića, kneza Crne Gore (principe de Mauromonte), koji je uvršten u broj u togu odjevenih (togati) mletačkih i dubrovačkih plemića, u kojoj je boravio, mada je dolazio u grad (Kotor) radi svoje zabave i radi ostaloga, kako je običavao da

²⁹ Istorija seizmičnosti Crne Gore, Zavod za hidrometeorologiju in seizmologiju Crne Gore, Sektor za seizmologiju, web adresa: http://www.seismo.co.me/Istorijaska_seizmichnost.htm

se zabavlja sa gospodom kotorskim plemićima. U ovoj palači mu je bila rezidencija. Tu se vide tamnice za zločince; velika dvorana ili zbornica (palamento), gdje je primao u audijenciju svoje podanike i druge. U ovoj palači nećak kralja francuskoga i vojvoda od Austrije, kad su išli u Soriju, da posjete presveti grob Hrista, našeg spasitelja, kad su krenuli iz Dubrovnika i stigli u Kotor, bijahu ukonačeni na javni (državni) trošak. Palača je sada prešla u ruke svijetlog gospodina Marina Meksa (Meshsa) plemića kotorskoga.“

(P. D. Š. „Palača Ivana Crnojevića u Kotoru“, ISTORISKI ZAPISI NRCG, Godina V, Knjiga VIII, Sveska 1–3, januar – mart 1952, strana 176).

Anderba, Anagastum, Onogošt...

Istorija postanja Nikšića seže do IV vijeka i rimskog utvrđenja Anderba (Castrum Anderba) podignutog na Moštanici. Rimljane su zamijenili Istočni Goti pa je utvrđenje preimenovano u Anagastum (Onogošt).³⁰

Anderba je bila raskrsnica rimskih cesta. Put iz pravca Skadra i Duklje ovdje se račvao pa je jedan krak išao prema Šavniku, Lever Tari i Pljevljima (Municipijum). Drugi krak je išao preko Moštanice, Kusida, Riječana prema Neroni i Epidauru, s tim što se ispod Budetine glavice jedan krak odvajao prema Grahovu i Risnu.

Poslije Gota dolaze Sloveni, pa Nemanjići, Kosače..., a u ljeto 1465. godine osvajaju ga Turci i podižu svoj grad. Nastupaju vjekovi stalnih borbi između nikšićkih Turaka i slobodnih crnogorskih plemena iz njegovog okruženja – sve do 28. juna 1876. godine i bitke na Vučjem dolu, kojom je izvojevana je jedna od najvećih pobjeda crnogorskog naroda, poslije koje knjaz Nikola napada Nikšić i konačno ga oslobađa 9. septembra 1877. godine.

³⁰ Grupa autora, *Istorija Crne Gore, Knjiga prva od najstarijih vremena do kraja XII vijeka*, Titograd, Redakcija za istoriju Crne Gore 1967, str. 253.

Nikšićka tvrđava iz turskog perioda³¹

Municipijum, Taslidža...

Najveće, najznačajnije, a svakako zasad i najbolje poznato rimsko naselje provincije Dalmacije u unutrašnjosti Crne Gore, predstavlja Municipijum u Komini kod Pljevalja.³² Pretpostavlja se da je nastao u drugom vijeku naše ere. Sa Skadrom i primorjem bio je povezan rimskom cestom, odnosno njenim sjevernim krakom Nikšić – Šavnik – Jezera (na području Žabljaka) – Lever Tara, Vežišnica – Komina. Municipijum je kako se pretpostavlja razoren u VI i VII vijeku prilikom invazije Slovena.

Arheološko nalazište Komina kod Pljevalja

³¹ <http://sandzackaknjizevnost.com/slobodan-drobnjak-sait-s-sabotic-kulturne-prilike-i-kulturni-stvaraoci-niksica-iz-osmanskog-perioda/>

³² Grupa autora, *Istorija Crne Gore, Knjiga prva od najstarijih vremena do kraja XII vijeka*, Titograd, Redakcija za istoriju Crne Gore 1967, str. 221.

Formiraju se slovenska naselja i prvi gradovi. Tako se već početkom IX vijeka pominje naselje Breznica, nastalo pored istoimene rijeke na mjestu sadašnjih Pljevalja. Kako su se mijenjali osvajači i gospodari tako je i grad, razvijajući se mijenjao ime. Poslije Slovena dolaze Nemanjići, pa Altomanovići, Kosače, a od 1465. godine Osmanlije. Sa osmanlijama dobijaju ime Taslidža.

Pljevlja su od 1576. do 1833. godine bila sjedište Hercegovačkog sandžakata, što je omogućilo njihov razvoj. Nekadašnje naselje je preraslo u grad čiji se urbani razvoj najviše vezuje za ime Husein-paše Boljanića. Prema zapisima Evlije Čelebije, Pljevlja su u XVII vijeku imala 500 kuća. Poznati su bili pljevaljski zlatari, puškari, kujundžije, kovači...

Nakon Berlinskog kongresa Pljevlja mijenjaju gospodara a da ih za to niko nije ni pitao. Prvo austrougarska, pa opet turska vlast, nakon balkanskih ratova ulaze u sastav Crne Gore. U Prvom svjetskom ratu ih okupira Austrograrska, nakon rata postaju dio Zetske banovine u sastavu Kraljevine SHS, a od 1945. godine dio Narodne Republike Crne Gore u sastavu nove Jugoslavije.

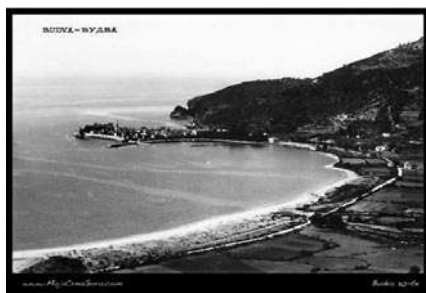
Budva

Budva je grad poseban po mnogo čemu. Jedan od najstarijih gradova u Crnoj Gori, podignut na najljepšem dijelu crnogorskog primorja, više puta rušena i podizana iz pepela, grad koji je vjekovima unazad propisao norme ko i pod kojim uslovima može graditi u njemu³³ – sada sinonim devastacije prostora kakva nije zabilježena u istoriji Crne Gore.

Ime Budve (Butua) pominje se još u V vijeku prije nove ere. Antička Budva je prvobitno bila ilirska naseobina podignuta kao trgovačka stanica, a prema arheološkim istraživanjima već u II vijeku p. n. e. bila je razvijen antički grad. Ilire smjenjuju Grci,

³³ *Srednjovjekovni Statut Budve.*

potom Rimljani, Vizantinci, a u VI vijeku je razaraju Avari. Isto su, u IX vijeku dva puta učinili gusari Saraceni. Od IX vijeka Budvom upravlja Duklja, a od XII vijeka Nemanjići, u drugoj polovini XIV vijeka Balšići, pa Mlečani. Turci su je 1571. godine zauzeli, opljačkali i spalili. Vijek kasnije, 1667. godine razorena je u katastrofalnom zemljotresu. Nakon pada Mletačke Republike smjenjivali su se i njeni gospodari, sve do 1918. godine kada je pripojena matici Crnoj Gori.³⁴ U još jednom razornom zemljotresu 1979. godine Budva je, po ko zna koji put, razorena i još jednom ustala iz ruševina.

Budva, razglednica iz 1930. godine³⁵

Stara Budva je, uprkos razaranjima, većim dijelom ostala sačuvana kao jedinstvena arhitektonska i urbanistička cjelina karakteristična za mediteranske gradove. Pored gradskih bedema Starog grada, sačuvane su tvrđave Mogren, Kosmač... brojne crkve u gradu, Reževićima, Stanjevićima, Praskvici, Podlastvi...

Cetinje

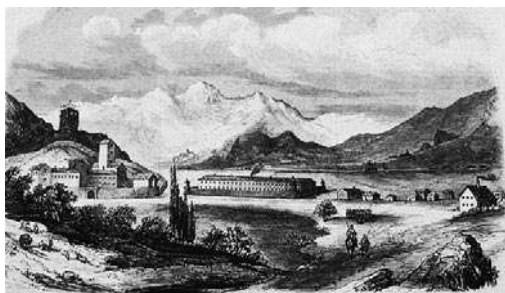
Priča o Cetinju nije puka priča o nastanku grada. Cetinje nije samo grad. Cetinje je Crna Gora. Zato je priča o Cetinju, priča o Crnoj Gori i njenom postanju i opstajanju, priča o borbi za slobodu

³⁴ Dr Dušan Martinović, *Budva*, monografija CRNA GORA, „Književne Novine“, Beograd 1976, str. 666.

³⁵ <http://www.mojacrnagora.com/razglednica-budva-30s1/>

i nezavisnost... priča o njenim stradanjima i velikim bitkama. Cetinje je priča o njenim podjelama i čegrstima. Sve je to Cetinje. Za razliku od drugih gradova u Crnoj Gori, Cetinje nikada nije imalo višak istorije, ono je od svog postanja stvaralo istoriju.

Prva slova u priči o Cetinju ispisao je 1482. godine Ivan Crnojević, Gospodar Crne Gore. Prinuđen da se povlači pred turskom najezdom, u podlovcenskoj kotlini Dolac, sagradio je dvorac za sebe, a dvije godine kasnije i Cetinjski manastir. Sa Oboda je preselio sjedište države, a sa Vranjine i sjedište Zetske mitropolije. Tako je Cetinje, samim postanjem, postalo i prijestonica Crne Gore.

Cetinje – nastanak grada³⁶

Dva vijeka kasnije, početkom maja 1685. godine, Turci, pod komandom skadarskog sandžak-bega Sulejmana Bušatlije Malog, prodiru na Cetinje i pale Cetinjski manastir, ali im ne uspijeva da uspostave vlast nad ovim dijelom slobodne Crne Gore. Nijesu uspjeli ni prilikom drugog pokušaja 20. septembra 1692. godine. Treći pokušaj da osvoje Cetinje izveli su 8. avgusta 1712. godine. Turskom vojskom je komandovao Ahmet-paša. Ponovo su prodrli na Cetinje, „sažegli“ obnovljeni Cetinjski manstir, ali nakon pet dana morali su da se povuku. Punih 100 godina poslije prvog pohoda, Turci su od 18–23. juna 1785. godine, pod komandom skadarskog namjesnika Mahmut-

³⁶ http://www.cetinje.me/cetinje/site_mne/public/index.php/index/artikli?
id=4

paše Bušatlije, zahvaljujući „domaćoj čegrsti“, zauzeli Cetinje i još jednom „razorili“ Manastir. Mahmud-paša se nakon nekoliko dana sa Cetinja, preko Brajića spustio u Primorje, počinio veliki zulum nad Paštrovićima, ali ni ovog puta nije uspio da uspostavi tursku vlast na Cetinju.

Mahmut-paša Bušatlija, devet godina kasnije, 22. septembra 1796. godine, kreće u konačan obračun sa slobodnom Crnom Gorom. Odsudna bitka se odigrala na Krusima u Lješanskoj nahiji. Crnogorci, „zatočnici mrijet naviknuti“, pod komandom vladike Petra I Petrovića, odbranili su se od četiri puta brojnije vojske, posjekli Mahmud-pašu i izvojevali još jednu veliku pobjedu.

Periodi mira i ratova se smjenjuju kao na traci. Svaki period mira, koliko god bio kratak, na Cetinju se koristi za uspostavljanje i učvršćivanje vlasti i izgradnju najvažnijih objekata.

Knjaz Nikola dovodi na Cetinje poznate arhitekte i „inđžinire“: Josipa Sladea, Dragišu Milutinovića, Paklera, Pola Gadea, Vladimira Vormana, Anta Deškovića, Koradinija, Maguljanija...

Prvi vodovod izgrađen je 1891. godine, u naredne tri godine podignuta su i otvorena dva gradska parka, a 1910. godine Cetinje dobija prvu električnu centralu, uvodi električno osvjjetljenje i javnu uličnu rasvjetu.

Sa završetkom Prvog svjetskog rata i nestankom Crne Gore sa političke mape Evrope, Cetinje, umjesto prijestonice nezavisne, slobodne i suverene države, dobija status upravnog centra Zetske banovine. U tom međuratnom periodu na Cetinju je izgrađeno svega nekoliko važnijih objekata: zgrada Banovinske uprave, koja je i danas u funkciji kao zgrada Skupštine Cetinja, zatim zgrada Hipotekarne banke, gimnazije i nekoliko stambenih objekata.

Po završetku II svjetskog rata i oslobođenja Crne Gore, Cetinju se za kratko vraća status glavnog grada. Odlukom

najviših državnih organa Titograd, od 13. jula 1946. godine, postaje glavni grad u koji se sele sve važnije državne institucije sa Cetinja. Predsjednik SFRJ Josip Broz Tito, 9. maja 1975. godine, odlikovao je Cetinje Ordenom narodnog heroja.

Spomenik Ivanu Crnojeviću
Gospodaru Crne Gore i
osnivaču Cetinja.³⁷

(Nastaviće se u narednom broju...)

Literatura:

- Radonjić, Velizar *Hronika graditeljstva u Crnoj Gori*, autorsko izdanje, Podgorica 2021. godine.
- Uprava za zaštitu kulturnih dobara CG, Spisak nepokretnih kulturnih dobara 2023.

³⁷ Foto: V. Radonjić.

- Živković Dragoje, *Istorija crnogorskog naroda (Od starijeg kamenog doba do kraja srednjeg vijeka) Tom I*, Cetinje 1989.

- Zakon o zaštiti kulturnih dobara (Sl. list CG, br. 049/10, 040/11, 044/17 i 018/19)

- Malbaša, Predrag, *Stanje kulturne baštine Crne Gore*, Ministarstvo kulture CG, 2006.

- Grupa autora, *Istorija Crne Gore, Knjiga prva, od najstarijih vremena do kraja XII vijeka*, Titograd, Redakcija za istoriju Crne Gore 1967.

- Grupa autora, *Istorija Crne Gore, Knjiga druga, Tom prvi, od kraja XII do kraja XV vijeka*, Titograd, Redakcija za istoriju Crne Gore 1967.

- Niko Martinović, Crna Gora biografski zapisi i tragom istorijskih mijena, https://www.montenegrina.net/pages/pages1/religija/cetinjski_manastir_n_martinovic.htm

- <http://muslimanicg.info/niksic/niksic-3/>

- 37 <https://waytomonte.com/rs/1-233-monasteries-churches-temples?page=1&per-page=24>

- Wikipedija

- <https://hramvaskrsenja>

U POTRAZI ZA NARODNIM KLESARIMA (II)

Slobodan Čukić

During the three-year research of sepulchral customs and architecture on the soil of Montenegro, we paid a lot of attention to the self-taught folk masons-stone carvers or "masters of stone", as they were called in the documents. Some of them even carved human figures, some kind of portraits of the deceased, improving themselves slowly and creating small schools of naïve art. In the first part, we dealt with Stanko Lepetić, and in this one, we will talk about Dušan Kosić and other stone carvers in whose work we recognise Lepetić's influence.

U prethodnom broju pisali smo o samoukom „umjetničkom kamenorescu“ Stanku Lepetiću iz Mokrina iznad Herceg Novog, koji je izvršio uticaj na nekoliko narodnih klesara-kamenorezaca. Slijedi priča o još jednom samoukom podorjenskom majstoru iz susjednog naselja.

U selu Svrčuge je, u periodu nakon Prvog svjetskog rata, djelovao majstor Dušan Novakov Kosić, rođen 1895. godine. Bio je 10–15 godina mlađi od Stanka Lepetića koji je pravio kamene spomenike još 1898. godine kada je Dušan bio trogodišnjak. Pouzdano možemo reći da je Dušan N. Kosić znao za Lepetićeve rukotvorine i da je odrastao uz priče o njegovoj slavi i umijeću, pa se nameće i misao da je kod njega naučio klesarski zanat. Međutim, Kosić je, kao i Lepetić, bio samouk, a

to može značiti samo jedno – da nije imao učitelja, odnosno, da nije šegrtovao uz starijeg majstora i od njega se učio klesarskoj vještini. Ukoliko je i bilo tako, sigurno je da su mu Lepetićeve spomenici služili kao uzor. To se jasno vidi po tome što neke Kosićeve rukotvorine imaju identičan ili skoro isti oblik kao i Lepetićeve. To su visoki uzglavnici s krstom na vrhu, na kojima takođe zatičemo klesane bareljefne likove pokojnika. Pored toga, na spomenicima koje je Dušan Kosić pravio u međuratnom periodu (1918–1941) nalazimo dekoracije, identične onima koje je Stanko Lepetić isklesao tridesetak godina ranije. O tom uticaju najuvjerljivije svjedoči nadgrobni spomenik Josipa G. Lazarevića u mokrinskom zaseoku Lazarevići koji je S. Lepetić načinio 1907. godine (kada je Dušan Kosić imao 12 godina). O tome smo već govorili. Taj četvrtasti visoki uzglavnik na ivicama ima ukrasne polustubove sa kanelurama, što u identičnom obliku nalazimo na spomenicima koje je tri decenije kasnije klesao Dušan Kosić. Ovo pokazuje da je Kosić pažljivo analizirao Lepetićeve rukotvorine pred crkvama u rodnim Svrčugama, obližnjim Lazarevićima i kod mokrinske crkve Sv. Varvare, preuzimajući određena Lepetićeve rješenja i kompozicije. Kosić je, svakako, imao i sopstvenih rješenja, čemu treba dodati i to da je bareljefne likove klesao na osoben način.

O Dušanu N. Kosiću imamo više biografskih podataka koje je objavio Krsto Kiko Kosić. Ugledao je svijet u Svrčugama 18. oktobra 1895. godine. Završio je osnovnu školu i osim poljoprivrede, kao samouki majstor, bavio se kamenorezačkim poslom. Imao je šestoro dece. Bio je vrlo napredan i prosvijećen, a proslavio se učešćem u izvedbi *Balkanske carice* u Svrčugama 1936. godine, što je bio događaj od mnogo šireg značaja. Kako piše Krsto Kosić, skupa sa učiteljom Nikolom Barovićem „bio je glavni u tom projektu“, a tumačio je i ulogu Ivan-bega Crnojevića. Dušan je ovjekovječen na kolektivnoj fotografiji učesnika izvedbe, a sliku je načinio poznati novski fotograf Stevo Lepetić.

Jedna Kosićeva rukotvorina nalazi se kod crkve Sv. Vasilija u Svrčugama. To je nadgrobni spomenik Soke Kosić načinjen 1936. godine. Na uzglavniku je klesani lik pokojnice do pojasa, u anfasu, u narodnoj odjeći, po modelu koji je u prethodnim decenijama razradio Stanko Lepetić. I kod Kosića uočavamo težnju ka klesanju detalja. Pod likom Soke Kosić je natpis, a na poleđini uzglavnika u dnu stoji potpis:

ДЈЕЛО ДУШАНА Н КОСИЋА

Majstorski potpis Dušana Kosića
na grobnici Soke Kosić u
Svrčugama

Spomenik Soke Kosić
kod crkve u Svrčugama

Ovaj spomenik je oblikom sličan spomenicima S. Lepetića, s time što su na ivicama uzglavnika izvedeni dekorativni polustubovi koji su povezani lukovima (slijepe arkade ili arkature). Pritom treba reći da na rukotvorinama Stanka Lepetića nijesmo uočili slijepe arkade, pri čemu treba dozvoliti mogućnost da ih ima na nekom spomeniku koji nijesmo videli.

Još jednu rukotvorinu Dušana Kosića iz sredine 1930-ih godina nalazimo na groblju kod crkve Sv. Nikole u Kruševicama. Riječ je o raskošnom spomeniku porodice Radović s kvadratnim postamentom, na kome je visoki četvrtasti uzglavnik s krstom na vrhu. Na ivicama uzglavnika se nalaze dekorativni kanelirani polustubovi, bez arkada, identični onima na spomeniku Josipa G. Lazarevića koji je načinio Stanko Lepetić 1907. godine. Među stubovima se nalazi više klesanih likova. Na zapadnoj strani stoji bareljefni lik muškarca u narodnom odijelu, izveden do koljena, s desnom rukom „za pas“ i brojnim detaljima poput obruba na kapi, bora na čelu, zjenica, vezene žice na džamadanu, nokata na prstima. Na dolami su prikazani nabori i ukrasi, a ivice dolame izvedene su krivudavo, čime je klesarija dobila na dinamici i životnosti. Tome je doprinijela i veća plastičnost (ispupčenost) u odnosu na klesane likove pokojnika koje je pravio Stanko Lepetić. Pod ovim prikazom je natpis:

ШПИРО РАДОВИЋ 1874 + 1926

Na suprotnoj strani uzglavnika izveden je još jedan muški lik u narodnom odijelu, na identičan način, a pod njim stoji:

ЈОВО РАДОВИЋ 1823 + 1911

Na bočnim stranama isklesani su ženski likovi u nešto nižem bareljefu. Pod prvim je natpis:

СПОМЕНИК ПОДИЖУ БРАЋА РАДОВИЋИ
ТРИВКО НЕЋО И ЈОВО ЋЕДУ ЈОВУ, БАБИ СТАНИ
ОЦУ ШПИРУ МАЈЦИ ЈОВАНКИ 1935

Pod drugim ženskim likom stoji:

СТАНЕ ЈОВОБА

U dnu uzglavnika, u vijencu nalazi se majstorski potpis:

РУКОДЕЛА ДУШАН КОСИЋ СВРЧУГЕ

Lik Špira Radovića
na porodičnoj grobnici
u Kruševicama

Lik Jova Radovića
na porodičnoj grobnici
u Kruševicama

Potpis Dušana Kosića
na grobnici porodice Radović
u Kruševicama

Dušan N. Kosić je aktivno učestvovao u pripremama za Trinaestojulski ustanak 1941. godine. Bio je komandir gerilskog voda. Po rasformiranju Orjenskog bataljona uhapšen je i osuđen na smrt, a potom na vječitu robiju koju je izdržavao u Italiji i Njemačkoj. Ubijen je 1945. godine u koncentracionom logoru Dahau. Njegovo ime nalazi se na spomeniku palim borcima u NOB-u u Svrčugama.

Pred crkvom Sv. Vasilija u Svrčugama nalazi se porodična grobnica Dušana N. Kosića, koju je izradio svojeručno. Na

ivicama uzglavnika su izvedeni kanelirani polustubovi, kao i na grobnici porodice Radović u Kruševicama. S prednje strane uzglavnika, između stubova, nalaze se klesani likovi Jovana (1865–1938) i Soke (1875–1950). Na bočnoj strani uzglavnika, među stubovima, nalazi se bareljefni lik samog Dušana Kosića sa dlijetom i čekićem u rukama pod kojim stoji natpis: ДУШАН КОСИЋ. Prikazan je u građanskom odijelu pod kojim se vidi džamadan sa detaljno izrađenim vezom. Likovi su i ovdje, kao i na spomeniku porodice Radović, vrlo naglašeni (ispupčeni) u odnosu na ravnu podlogu. Ovo pokazuje da je Dušan Kosić sredinom 1930-ih već bio ovladao osobenim stilom, u čemu su ga prekinuli ratni događaji. Na poledini uzglavnika je natpis:

СПОМЕНИК ДУШАНА КОСИЋА 1895-1945
РАТ МУ НЕ ДАДЕ ДА ГА ЗАВРШИ
КАО БОРАЦ ЗА СЛОБОДУ
ПАДЕ У ЛОГОРУ СМРТИ ДАХАУ

Lik Dušana Kosića na porodičnoj grobnici u Svrčugama

Natpis na porodičnoj grobnici Kosića u Svrčugama

U podnožju spomenika nalazi se nedovršeni životinjski lik.

Dušanova kćerka Danica (1921) bila je borac Orjenskog bataljona od 1941. godine, kasnije u Petoj crnogorskoj brigadi. Poginula je aprila 1943. u jurišu na Planu u Hercegovini. To je jedna od pet slavnih Danica, po kojima šetalište u Herceg Novom nosi ime.

Opisani spomenici u Kruševicama i Svrčugama su vrlo skladni i dopadljivi, a dekorativni detalji poput perfektno izvedenih kaneliranih polustubova izazivaju čuđenje, budući da su njihovi tvorci bili samouki. Na tim spomenicima ima i drugih ukrasnih („baroknih“) detalja, ali to nije ono što zaokuplja našu pažnju.

Klesarska tradicija u podorjenskom kraju najosobenija je po klesanim ljudskim likovima na visokim piramidalnim uzglavnicima, a začetnik ove prakse je po svemu sudeći bio mokrinski majstor Stanko Lepetić. Njegov uticaj prepoznali smo na rukotvorinama drugih kamenorezaca u okolnim naseljima, na kojima smo takođe našli portrete isklesane s manjom ili većom umješnošću, s više ili manje detalja.

Jedan primjer našli smo u susjednom selu Kamenom, kod crkve Sv. Nikole. U blizini Kamenog se 15. septembra 1687. godine odigrala slavna Kotobiljska bitka u kojoj su Crnogorci do nogu potukli Turke koji su hitali u pomoć turskoj posadi u Herceg Novom. Nakon oslobođenja Novog 30. septembra 1687. na tom području se naselio izvjestan broj Hercegovaca i Crnogoraca. Ovih drugih je bilo znatno više – što je izgleda činjenica koja veoma onespokojava neke istraživače prošlosti pa je redovno prećutkuju. Među doseljenim Crnogorcima bio je i čuveni pop Andrija Popović iz Kosijera, koji se više puta pominje u mletačkim izvještajima iz tog doba, a koji je sa svojim ljudima odigrao istaknutu ulogu u Morejskom ratu.

Na groblju kod crkve Sv. Nikole u Kamenom, nalazi se grobnica s visokim četvrtastim uzglavnikom na kome stoji krst. Na prednjoj strani uzglavnika, u elipsoidnom okviru isklesan je muški lik u narodnom odijelu, do pojasa, s kapom na glavi i rukama za pasom. Na dolami i džamadanu se vide brojni detalji. Pod ovim je natpis:

СПОМЕНИК ПОДИГОШЕ БРАЋА МАНДИЋА
ПЕТАР И НИКОЛА И ТОМО СВОЈИМ РОДИТЕЉИМА
БОЖУ И МАРИ И БРАЋИ ВАСУ
МИЛАНУ ИЛИЈИ СЕСТРИ САВЕТИ 1939

Klesani lik na porodičnoj grobnici Mandića u selu Kameno

Ovo je jedina grobnica s klesanim portretom kod crkve Sv. Nikole.

Nekoliko stotina metara dalje, nalazi se crkva Sv. Stefana đe smo pronašli još jedan kameni spomenik s klesanim likom. Na kvadratnom postolju stoji visoki uzglavnik na čijem je vrhu krst. U okviru se nalazi portret pokojnika u narodnom odijelu, s tokama i desnom rukom za pasom. Natpis glasi:

СПОМЕНИК УСТАШИ 1876 Г. – 1878.
САВИ С. СТИЈЕПЧИЋУ ПОДИГОШЕ МУ
СИНОВИ БОШКО И ГОЈКО. ТАКО И МАЛЦИ
МИЛИЦИ И БРАТУ СТЕВУ 1927 Г.

Na prvi pogled bi se moglo pomisliti da je riječ o rukotvorini Stanka Lepetića ili Dušana Kosića, ali u dnu krsta nalazimo sljedeći majstorski potpis:

MJCT JAHKO

Ko je bio kamenorezac Janko za sada nemamo odgovora, osim da je riječ o savremeniku mokrinskih majstora. Na groblju kod crkve Sv. Stefana našli smo još jednu Jankovu rukotvorinu iz 1933. godine, grobnicu porodice Vuković, koja je identičnog oblika kao i prethodna, ali na kojoj nema klesanog portreta.

Selo Kameno je udaljeno oko dva kilometra od Mokrina, a toliko je, u pravcu juga, udaljeno i selo Mojdež. Na groblju kod crkve Sv. Spasa u Mojdežu nalazi se više starih kamenih grobnica, a među njima i dvije s visokim uzglavnicima na kojima su klesani likovi pokojnika.

Prvi spomenik pripada porodici Popović i stoji u samoj blizini oltarskog dijela. Načinjen je 1934. godine. Na kvadratnom postamentu je uzglavnik na kome stoji krst. Na njemu nalazimo ime još jednog majstora-kamenoresca. Na uzglavniku su, u okruglastom okviru, isklesani muški i ženski lik u građanskom odijelu. To su supružnici Milan i Nena Popović. Muški lik je prikazan u nekoj vrsti uniforme, možda mornarske. Na bočnim stranama su likovi Sv. proroka Ilije i Bogorodice. Na poleđini je u bareljefu isklesano stablo loze sa lišćem i grozdovima. Na poleđini uzglavnika u dnu stoji:

МИЛАН МАРИЋ КАМЕНОРЕЗАЦ

Drugi spomenik pripada porodici Brajević. Identičan je prethodnom i na njemu vidimo potpuno iste dekoracije – vijenac na kvadratnom postamentu, barokne ukrase na vrhu uzglavnika

– što znači da bi i to moglo biti djelo majstora Milana Marića. Ovdje se na uzglavniku, u okviru, nalazi samo jedan klesani lik. Pokojnik je prikazan u narodnom odijelu, s rukom za pasom, ali bez detalja na nošnji koji su uobičajeni na klesanim portretima u Mokrinama i Kruševicama. Na ovom mjestu počivaju Novak Brajević (1884–1915) i njegova supruga Nane Tušup (1894–1920). Spomenik je podignut 1946. godine. Na poleđini je isklesano stablo loze s lišćem i grozdovima, na isti način kao i na spomeniku porodice Popović, što nam govori da to jeste djelo Milana Marića. Ova dva spomenika su i jedine njegove ruketvorine na koje smo naišli.

Klesani lik
na grobnici
Novaka
Brajevića
na groblju
u Mojdežu

Na groblju kod crkve Sv. Spasa u Mojdežu nalazi se i jedan kameni spomenik iz 1923. godine, na kome stoji potpis:

КАМЕНОРЕЗАЦ ВУКО ШАБОВИЋ

Dalja potraga je pokazala da je uticaj podorjenskih kamenorezaca ostavio traga i u krivošijskim selima. Veliko iznenađenje uslijedilo je kada smo sličan klesarski manir zatekli visoko iznad Risna u Krivošijama, u Dragoševom Selu,

udaljenom oko 35 kilometara od Mokrina. Na groblju kod crkve Sv. Jovana naišli smo na dva spomenika na čijim su visokim uzglavnicima stajali klesani likovi pokojnika. Prikazi su bili u paru i pojedinačno, kao i na grobljima u Mokrinama i Kruševicama.

Na prvom spomeniku pred crkvom, na kvadratnom postamentu stoji visoki kameni uzglavnik s krstom na vrhu. Na uzglavniku je bareljefno isklesana figura muškarca u cjelosti, u narodnom odijelu, s desnom rukom „za pas“. Na dolami i džamađanu su izrađeni brojni detalji. Natpis je izveden oko glave, u polukrugu:

КНЕЗ СТЕВО Ј ЛАКИЋЕВИЋ Р 1867 У 1927

Nekoliko metara dalje, takođe pred crkvom, stoji kameni spomenik istog oblika. Na uzglavniku su u bareljefu isklesana dva ženska lika do pojasa, u narodnom odijelu. Pod njima je natpis koji otkriva da je riječ o supruzi i kćerki naprijed pomenutog kneza Steva:

СПОМЕНИК ПОДИЖЕ СТЕВО ЛАКИЋЕВИЋ
СЕБИ СУПРУГИ СИМАНИЈИ КЋЕРИ САВЕТИ 1941 Г

Oblik ova dva spomenika ima izvjesne sličnosti sa onima koje su majstori Stanko Lepetić i Dušan Kosić načinili u Mokrinama i Kruševicama. I ovdje su na ivicama uzglavnika izvedeni dekorativni kanelirani stubovi, ali sa neuporedivo manje vještine. Dok su kod Lepetića i Kosića ti stubovi okruglasti i izrađeni do perfekcije, ovdje su ravni i vidno je da majstor svojom vještinom nije bio dorastao tom zadatku. Nema ni ukrasnih detalja koje nalazimo na rukotvorinama mokrinskih kamenorezaca. Majstor je uložio mnogo više truda u klesanje lika kneza Steva, dok su ženski likovi izrađeni krajnje jednostavno. Sva je prilika da je ove spomenike načinio neki lokalni samouki klesar koji je oponašao spomenike Stanka Lepetića.

Iznenadjenje zbog otkrića ovakvih klesarija u Dragoševom Selu je bilo utoliko veće što smo prethodnih mjeseci obišli groblja u Grahovu i na Grahovcu, kao i u Dragalju i Gornjim Ledenicama, đe nije bilo ničega sličnog – ni spomenika s visokim piramidalnim uzglavnicima, ni klesanih likova pokojnika. Na osnovu toga mogli smo donijeti samo jedan zaključak – da su klesarski uzori u Krivošije stigli iz pravca podorjenskog područja.

Sudeći po godinama izrade koje smo našli na opisanim spomenicima, ovaj klesarski manir je upražnjavan od 1900. do 1949. godine. Ovo je, u punom značenju te riječi, bila narodna naivna umjetnost, koja nije prepoznata i opisana na zadovoljavajući način. Njeno žarište je, po svemu sudeći bilo u Mokrinama. Istraživanje podorjenskog, zubačkog i krivošijskog područja pokazalo je da su uticaji iz Mokrina strujali prema okolnim selima – Kamenom, Mojdežu, Kruševicama i Grabu, pa i dalje ka Trebinju.

Već je rečeno da ovakvih rukotvorina nema na području Dragalja i Grahova i dalje prema sjeveru i zapadu, u banjanskim selima. Osim toga nije ih bilo ni u Trešnjevju u Cucama. Nijesmo ih našli ni na drugoj strani, u selima između Trebinja i Bileće, niti na groblju u Bileći. Na osnovu ovoga nametnuo se zaključak da su Trebinje i Dragoševo Selo u Krivošijama bili krajnje tačke do kojih su dopirali podorjenski uticaji.

Međutim, nešto kasnije u Vračenovićima naišli smo na još jednu grobnicu s klesanim likom pokojnika, koja tipološki i stilski pripada opisanim nadgrobnim spomenicima. Nalazila se na starom vraćenovićkom groblju, na izbočenom brijegu, sa koga puca pogled ka bilećkoj udolini.

Vračenovići su smješteni na vrhu prostrane kamenite uzvisine odakle se put naglo spušta ka graničnom prelazu i obližnjoj

Bileći. Brijeg na kome stoje crkva Sv. Georgija i maleno groblje nalazi se na obodu jedne geografske cjeline u kojoj su sela Vračenići, Počekovići, Klenak i Petrovići. Groblje je očuvano, i na njemu se nalazi tridesetak kamenih grobnica od prije 80–140 godina. S južne strane crkve je 7–8 grobnica, a među njima je i pomenuti nadgrobni spomenik prepoznatljivog oblika. Na četvrtastom postamentu stoji visoki piramidalni uzglavnik s krstom na kome je raspeti Isus. Na prednjoj strani uzglavnika, u elipsoidnom okviru, isklesan je muški lik do pojasa, u narodnom odijelu, s rukama za pasom. Na kapi je nalazi grb koji se ne može prepoznati zbog uticaja atmosferalija i nagriženosti. Isklesane su i toke, a na prsima sedam ordena u nizu. Za pasom je sablja, a preko ramena i grudi kaiš od sablje. Desna ruka je na levoru, lijeva na sablji. Pod likom je natpis:

„МИРНО ЛЕЖИ У ХЛАДНОМ ГРОБУ
ЈЕР СЕ СЛАВНО ОДУЖИЈО РОДУ
БЕРУЋ СЛАВУ НА БОЈНОМЕ ПОЉУ
ГЋЕ СЕ СРБИ СА ТУРЦИМА КОЉУ“
СПАСОЈЕ КОМНЕНИЋ, ОФИЦИР ЦРНОГОРСКЕ
ВОЈСКЕ, РОЂЕН 1836 ГОД. УМРО 1916 ГОД.

Na drugoj strani uzglavnika stoji natpis:

ВЈЕЧНИ ДОМ ПОДИГНУТ 1932 ... СПАСОЈА
И РАДОВАНА КОМНЕНИЋА ИЗ ... ОВАЈ ДОМ
ПОДИГОШЕ ЗАХВАЛНИ СИНОВИ СПАСОЈЕВИ:
БЛАГОЈЕ ОФИЦИР, ГАВРИЛО И ЛАЗАР
КАКО РОДИТЕЉИМА, СТРИЦУ И СТРИНИ
ТАКО СЕБЕ И СВОЈИМА ОСИМ ЗОРКЕ И СТАНЕ
КОЈЕ СУ УМРЛЕ У РОПСТВУ 1918. ГОД.

Iznad klesanog lika nalazimo majstorski potpis:

ИЗ. П. ШУПИЋ

Klesani lik na grobnici
Spasoj Komnenića
na grobnici u Vračnovićima

O ovom kamenorescu nemamo nikakvih podataka. Način na koji je izradio lik Spasoj Komnenića podsjeća donekle na lik Vula Spaića na groblju u Grabu u Zupcima.

Grobnice koje smo opisali, nalaze se u krajnjem jugozapadnom i zapadnom dijelu Crne Gore, a dijelom i na obližnjem hercegovačkom području. Njihova osobenost su likovi pokojnika koji su klesani na prepoznatljiv način, u najvećem broju slučajeva u narodnom odijelu, sa manjim razlikama u izvedbi detalja. Ovakvih naivnih „portreta“ ima oko 60, a najviše ih je na grobljima kod crkve Sv. Varvare u Mokrinama i kod crkve Sv. Nikole u obližnjim Kruševicama.

Na kraju ćemo pomenuti da se na drugom kraju Crne Gore, na groblju kod crkve Sv. Vaznesenja Hristova u Kržanji u Kučima, nalaze dva kamena sanduka s krstovima na kojima su isklesani bareljefni likovi pokojnika.

Pred kržanjskom crkvom nalazi se kameni sanduk s krstom.

Na sanduku je nečitljivi natpis. Kompozicija na krstu je vrlo dopadljiva. U vrhu je floralni ukras. U sredini je isklesano pet ordena u nizu. Pod ordenjem je bareljefni lik gologlavog muškarca u narodnoj nošnji s rukom na sablji. Nad njime je po svoj prilici stajalo ime, ali se krst polomio baš na tom mjestu, a prilikom popravke ime je prekriveno cementom. Pod ovim likom, u dnu krsta, stoje još dvije bareljefne isklesane figure. Prva je gologlavi muškarac u narodnom odijelu, a druga muškarac u narodnom odijelu s kapom i oficirskim grbom. Nad njima je natpis:

ИВАН : ПОП НЕШО

Ova imena omogućavaju nam da utvrdimo kome pripada grobnica, jer se na spomeniku poginulim ratnicima iz Kržanje nalaze i imena Ivana M. Mirkovića i Neša M. Mirkovića – popa Neša, koji su obojica poginuli u bici na Novšićima 1879. godine.

Krst na grobnici
porodice Mirković
u Kržanji

Sa istočne strane crkve je još jedan kameni sanduk sa krstom, koji je po svoj prilici izradio isti majstor. Na sanduku je godina izrade: 1901, a pod njom natpis koji je veoma oštećen uticajem artmosferalija i nije čitljiv. U dnu krsta isklesan je ženski lik, po svoj prilici u narodnoj nošnji. Ispod lika stoji:

ИЉИНКА.

Na drugoj strani krsta je pri vrhu isklesan barjaktarski grb, a u sredini je bareljefni lik muškarca u narodnom odijelu, u dolami, gologlav, s desnom rukom za pasom, i visoko podignutim krstaš-barjakom u lijevoj. Na krstašu se naziru inicijali H.I. Pod ovim likom je natpis:

МИЛУН Ј ГОШОВИЋ ПОГИНУО 1879 Г.

Kameni krst na grobnici
porodice Gošović
na groblju u Kržanji

Na spomeniku poginulim ratnicima iz Kržanje nalazi se i ime Miluna J. Gošovića, poginulog u bici na Novšićima 1879. godine.

U dnu krsta su, jedan pored drugog, bareljefno izvedeni muški i ženski lik, u narodnom odijelu, isklesani do pojasa. Pod njima je natpis:

МИЉИЋ И СТОЈА.

Ovakve kompozicije se na području Kuća mogu vidjeti samo u Kržanji. S velikim pouzdanjem možemo reći da je ove grobnice načinio neki lokalni majstor, koji ni na koji način nije bio povezan sa kamenorescima iz zapadnog dijela Crne Gore. Kako je glasilo njegovo ime, za sada ostaje zagonetka.

(Nastavlja se)

PSIHOLOŠKI TIPOVI FILOSOFA

Ilija Kapičić

In an attempt to explain opinions that are characteristic of a certain psychological type, the author explains two attitudes and four functions of consciousness, the combination of which Carl Gustav Jung used to classify psychological types, and gave an account of the psychological types of philosophers that he discovered by analysing their work. And not only of philosophers, but also of artistic and philosophical directions. The psychological type of philosophers determined their work.

*Put je beskonačna posuda;
Koristim je ja, i nije ispunjena svijetom;
Ne može se presjeći, vezati, zamračiti i stišati;
Njene su dubine skrivene, sveprisutne i vječne;
Ne znam odakle dolazi;
Dolazi prije prirode.*

*Kao što i drugi tako i ja učim:
'Ko izgubi sklad protivi se prirodi';
To je suština moga učenja.*

Lao Ce, Tao te Ćing

Kada je objavio *Psihološke tipove* (1912) i po njima postao poznat, Jung nije uspio da skrene psihoanalizu sa svog puta. Zato je napustio i stvorio svoju školu analitičke psihologije.

Poslije grčkog filozofa i ljekara Galena, Karl Gustav Jung je prvi naučno klasifikovao psihološke tipove. Prema njegovoj psihologiji, postoji osam osnovnih psiholoških tipova ličnosti. Određuju se kada se svjesnom stavu, introvertnom ili ekstrovertnom, dodaju funkcije svijesti: mišljenje, osjećanje, percepcija ili intuicija. Njihovom kombinacijom dobija se čisti psihološki tip. A to su: introvertno-misaoni, introvertno-osjećajni, introvertno-senzitivni (perceptivni), introvertno-intuitivni, ekstrovertno-misaoni, ekstrovertno-osjećajni, ekstrovertno-senzitivni i introvertno-intuitivni tip. Njima se mogu dodati još četiri tipa, kada se, na primjer, primarnoj funkciji doda aksilarna. Na primjer, introvertno-misaono-intuitivni tip. Dvije funkcije su racionalne, a druge dvije iracionalne. Mišljenje i osjećanja su racionalne, a percepcija i intuicija iracionalne. Ne mogu se kombinovati dvije racionalne ili dvije iracionalne funkcije.

Dva stava

Stav je spremnost psihe da djeluje i reaguje na posebne stimulanse, na određeni način. To podrazumijeva postojanje određene subjektivne konstelacije u čovjekovoj psihi, koja opredjeljuje pravac i reagovanje na pomenute stimulanse. Stav se odnosi na subjektivno stvorene sadržaje koji obilježavaju čovjekova očekivanja. Na stav utiču urođne dispozicije, uticaj okoline i slično. Stavovi se odnose na psihičku orijentaciju, koja može biti unutrašnja i spoljašnja, u odnosu na objekat. Razlikujemo dva osnovna stava: introvertni i ekstrovertni (lat. *extro/intro* – unutra/vani, *vetere* – okretanje). Oni su rezultat evolucionog prilagođavanja. Subjekt je vlastitost pojedinačne osobe, njegov subjektivni um, prosto i jasno, ono što je on lično. Objekat je spoljašnji svijet, vanjsko okruženje u psihičkom i mentalnom smislu. Svaki tok može biti unutrašnji i spoljašnji.

Čovjekov ego ima odnos prema subjektu i objektu, zavisno od svjesnog stava. Stavovi nijesu crte ličnosti već mehanizam iz kojeg proizlazi odgovarajući karakterni razvoj. Ekstrovertnost i introvertnost mogu se u izvjesnom stepenu promijeniti i isključiti, zavisno od volje.

Ekstrovertnost

U ekstrovertnom stavu postoji spoljašnji tok libida koji teče prema objektu. Prema Jungu, libido je čovjekova ukupna psihička energija, a ne samo seksualna. Manifestuje se kroz pozitivno interesovanje u odnosu na objekat. To rezultira otvorenim interesovanjem za ljude, stvari i odnose. Čovjek koji je ekstrovertan *lično* živi u objektu. Ekstrovertni ljudi usklađuju svoje reakcije, ideje i norme sa *duhom vremena*. Oni su otvoreni, bučni, komunikativni, društveni i prilagodljivi. Cijene i vjeruju u objektivne informacije, a odgovore traže u objektivnoj stvarnosti i svijetu oko sebe. Ekstrovertna umjetnička kreacija je premodeliranje iskustva spoljašnjeg svijeta, dok introvertna umjetnost dolazi iz subjektivnog sadržaja i potpuno je imaginarna. Za ekstroverta je objekat svijet u koji vjeruje i u kojem pronalazi istinu. Subjekat je na drugom mjestu – otuđen, sporedan, dalek i izvor je sumnjive nejasnoće. Ekstrovertni ljudi se brzo troše. Često ponavljaju iste greške. Teško ostaju sami sa sobom, jer im tada iz podsvijesti (šume) izlaze divlje životije.

Ekstrovertni pokret se probudio u *renesansi*, iz introvertnog *srednjeg vijeka*, koji je bio ispunjen misticizmom i transcendencijom. *Renesansa* (ponovno rađanje) serija je pokreta u XIV, XV i XVI vijeku, u Italiji, Njemačkoj, Francuskoj, Engleskoj i drugim djelovima Evrope. Misao *renesanse* uticala je na koncept humanizma koji naglašava vrijednost pojedinca i zasnovan je na ideji da je čovjek racionalno biće. Ljudi u renesansi su proučavali drevne

civilizacije Grčke i Rima i došli do zaključka da njihov kulturni domet reflektuje to antičko doba. Takođe, vjerovali su da je moguće unaprijediti ljudsko društvo kroz klasičnu edukaciju i racionalne principe. Edukacija se zasniva na proučavanju drevnih tekstova, uključujući poeziju, istoriju, retoriku i moralnu filosofiju. Humanistički ideal im je bio *pietas et eloquentia* (lat. – pobožnost i elokvencija). Kasnije su intelektualci Evrope nastavili da grade na idejama *renesanse*, posebno u XVIII vijeku, vijeku prosvjetiteljstva, kada je naučni progres vodio naglašavanju čovjekovog razuma. Jedan od najvećih mislilaca tog vremena, Volter, tvrdio je da je *renesansa* bila kritična faza oslobađanja čovjekovog uma od sujevjerja i iracionalnosti, koji su bili dio hrišćanskog srednjovjekovnog društva. Tipični predstavnici tog načina mišljenja bili su: Kanasus, Erasmus, Kopernik, Luter, Da Vinči, Vasalijus i drugi.

Introvertnost

U introvertnom stavu postoji ununutrašnji tok libida, u smislu negativnog odnosa subjekta prema objektu. Interesovanje ovog tipa se ne kreće prema objektu, već se povlači nazad prema subjektu. Slododna psihička energija se povlači nazad prema sebi. Subjekt je nadmoćni motivišući faktor. Introvert živi u svom subjektivnom svijetu. Ideja o egu je kontinuirana i dominantna je svijesti. *Projekcija* je dakle introvertni proces. Suprotna je od *introjekcije* i znači projektovanje subjektivnih sadržaja na objekat. Introvert teži da bude tih, nesocijalan, neadaptiran za društveno okruženje. Kasnije odrasta nego ekstrovert. Introvert je uvijek zaokupljen sobom i svojim psihičkim procesima. Sve što dolazi do njegovog uma dolazi od subjekta. Ovaj stav je visoko vrednovan na Istoku. Odbrambena strategija pripada introvertnosti, a trošenje ekstrovertnosti. Introvert posjeduje ekstrovertni stav, samo je potisnut u

nesvjesno. Isti slučaj je i sa ekstrovertom. Priroda posjeduje oba ova *oblika* (stava), jedan od njih može biti preovlađujući u jednom vremenu ili dijelu svijeta. Platonove ideje možemo smatrati introvertnim, pošto je vidio opšte koncepte i ideje kao stvarne. Prema njemu, ideja ima svoju metafizičku egzistenciju nezavisno od pojedinačnog objekta. Za njega je stvarnost *odraz* postojanja ideja. Od ovoga pristupa suprotan je pristup Cinika. Akcenat su stavljali na stvari koje su čulno dokazive.

Poslije Kantove idealističke tačke posmatranja i njegovog sugerisanja da postoje urođene forme uma koje daju stvarnost prostoru i vremenu, slijedi Fihteova transformacija ove filozofije u neki ekstremni i potpuno introvertni *subjektivni idealizam*. On eliminiše Kantovu stvar po sebi i postulira volju kao posljednju stvarnost. Fihte tvrdi da je univerzum stvorio neki apsolutni ego, a da je čovjekova volja samo jedna njegova parcijalna manifestacija, koja teži prema Bogu kao prema nesvjesnom idealu. Fihte je bio pod uticajem Hegelove ideje *apsolutnog duha*. Za Hegela je duh objektivna činjenica koja postaje vidljiva kroz istorijski proces. Šeling je otišao još dalje u redukciji stvari po sebi, u neku samosvjesnu aktivnost apsolutnog duha. Te ideje je dalje nastavio introvertni pokret *romantizam*. Romantičari kažu: „Tijelo je spoljašnji izgled duše, a duša je unutrašnje iskustvo tijela“.

Psihičke funkcije (funkcije svijesti)

Četiri funkcije svijesti dominantne su psihičke aktivnosti pojedinca. Psihička funkcija je dominantna forma psihičkih aktivnosti koje pod različitim okolnostima ostaju iste. One su određene manifestacije libida. Nijesu međusobno povezane i ne mogu se svoditi jedna na drugu. Samo kroz njih pojedinac je sposoban da se bavi stvarnošću. One određuju subjektivno razumijevanje svijeta. Psihičke funkcije koje razlikujemo su:

mišljenje, osjećanje, percepcija i intuicija. Čovjekova stvarnost nije proizvod objektivnog stanja stvari ili formulisane ideje, već se oboje kombinuju u živom psihičkom procesu. Simbol je kombinacija funkcija svjesnih i nesvjesnih elemenata iz kojih fantazija kreira svjesnu stvarnost i omogućava proširenje svijesti. A, fantazija je unutrašnji život suprotnih funkcija. Funkcija koja postane svjesna primarna je čovjekova superiorna funkcija svijesti, a njena suprotost ostaje u nesvjesnom i postaje inferiorna. Primarna, dominantna funkcija vodič je pojedincu u istraživanju svijeta. Funkcija je način razmišljanja i transformacije informacije bez obzira na dati sadržaj. Primarna funkcija je sasvim pod kontrolom svijesti. Ostale funkcije su djelimično svjesne. Pored primarne postoji i druga aksilarna (pomoćna) funkcija, a ponekad i treća, koja ima suodlučujući uticaj na svijest. Pomoću stavova i psihičkih funkcija možemo klasifikovati svakog pojedinca. Kao što sam već rekao, u istoj osobi ne mogu biti klasifikovane dvije racionalne ili iracionalne funkcije. Korišćenje jedne isključuje korišćenje druge.

Funkcije svijesti

Mišljenje

Mišljenje je funkcija svijesti koja donosi proces stvaranja novih ideja u određenu konceptualnu shemu. Riječ mišljenje znači *povezivanje* ideja pomoću konceptata, tj. kroz akt prosuđivanja. Mišljenje je logički akt koji prihvata ili odbacuje sadržaje razuma. Nastaje između dva pola: *istina* i *neistina*.

Mišljenje je uvijek zasnovano na upoređivanju dva ili više sadržaja, stavova, iskaza, i tome slično. Odnosi se na istinito ili lažno iskustvo. Tačnije, na intelektualno razumijevaje stvari, posebno njihovih odnosa. Ono je racionalnost, sistematski proces koji teži razumijevanju stvari kroz analizu i logičko zaključivanje.

Ako je osoba svjesna onda je mišljenje usmjereno i logičko, bez obzira na to koliko je ta logika subjektivna. Nasuprot njemu je neusmjereno, iracionalno mišljenje. Takođe razlikujemo aktivno i pasivno mišljenje. Aktivno mišljenje je usmjereno i preduzeto prema određenom kraju prosuđivanja. Pasivno mišljenje je intuicija. Ono leži ispod *granice* svijesti. Mišljenje se smatra suprotnim od osjećanja, a racionalno je u mjeri u koliko je u skladu sa zakonima razuma. Mišljenje se dijeli na:

Intuitivno i spekulativno

Ovo mišljenje nema opravdanje svojih sadržaja pomoću logičke klasifikacije. Njegove premise su nesvjesne i zato cjelokupni zaključak ima osjećajni i intuitivni prizvuk. Predmet ove vrste mišljenja je toliko veliki da se ne može shvatiti. U njemu je vodič intuitivna slika primljena kao kvalitet koji se može istraživati. Ono je poput broda koji slijedi *sjevernu zvijezdu*. Ovaj pristup je iznjedrio Plankovu konstantu.

Ovaj tip mišljenja je slobodan i zamršen u neku apstraktnu konstantu koja je izvan utvrđene logike. Ovo mišljenje često kritikuje sljedeće,

Logičko i matematičko

Ime ove vrste mišljenja pokazuje nam da se zasniva na logici *vidljivog*. Logički mislioci teže da stvore jedan sveobuhvatan, zatvoren i koherentan sistem koji je povezan sa logikom uzajamnosti. Ovo mišljenje isključuje sve osim *želje za saznanjem*. Koristili su ga analitički mislioci poput Gudmana, Paulija, Popera, Vitgeštajna, Rasela, ali i Imanuel Kant. Otac analitičke filozofije Aristotel otkrio je apriorna svojstva i složio ih u logička pravila. Mislioci koji se sa njim slažu koriste logiku validnog rezonovanja i argumente. Ako je jedna premisa pogrešna i

zaključak je pogrešan. Logičko mišljenje slijedi četiri principa. Misлити logički korespondira sa sljedećim:

Principum contradictoris – tvrditi u isto vrijeme da dvije suprotne izjave nijesu tačne,

Principum identitatis – zahtijeva da sadržaj konstrukcije u svakoj vezi ostane isti,

Principum exclusi tertium – Dvije suprotne tvrdnje ne mogu se odbaciti, ako se jednoj nešto pripiše drugoj se nešto mora dodati. Hegel je pobio ovaj princip, i

Principum rationalis suffiendis – svaki sud mora biti garantovan dovoljnim razlogom da bismo bili ubijeđeni u njegovu valjanost.

Empirijsko i pozitivističko

Ova vrsta mišljenja se temelji na podacima dobijenim kroz osjetilno iskustvo, na rezultatima empirijskih istraživanja i opservacionog posmatranja stvarnosti. Obuhvata sve mentalne aktivnosti koje su povezane sa koncept-formulacijom, rješavanjem problema, intelektualnim funkcionisanjem, kreativnošću, kompleksnim učenjem, pamćenjem i tome slično. U svim slučajevima u kojima se koristi razum i logika, eksperimentalni podaci možemo govoriti o ovoj vrsti mišljenja. Vijek prosvjetiteljstva donio je kritičko preispitivanje nečega što je do tada smatrano istinitim i doveo do pojave savremenog sekularizma. Doveo je do pojave ove vrste mišljenja. Donio je *work and progress*. Rene Dekart (1596–1650) je čitav život tražio *direktan put do istine*, pa se morao baviti mišljenjem bez njegovog predmeta.

Osjećanje

Osjećanje je proces koji se dešava između ega i datog sadržaja. Taj proces daje sadržaj određenoj vrijednosti u smislu prihvatanja

ili odbacivanja, a nakon toga slijedi stav voljenja ili ne voljenja. Osjećanje vrši *procjenu* ili provjeru vrijednosti. Zato je neka vrsta prosuđivanja. Kada osjećamo nečemu dajemo određenu vrijednost. Osjećanje nam govori koliko i u kojoj su mjeri stvari za nas važne. Osjećanje je funkcija vrednovanja stvari, događaja, ideja i koncepata, na pozitivno i negativno, s obzirom na subjektivni sadržaj. Cilj osjećanja nije da uspostavi intelektualno poređenje kroz konceptualni odnos, već da uspostavi subjektivno osjećajni kriterijum usvajanja ili odbacivanja shvaćenog sadržaja. Osjećanje nam govori da je nešto veliko ili malo, da ga volimo ili ne volimo, da je nešto prijatno ili neprijatno, itd. U Jungovom smislu, osjećanje ne treba miješati sa emocijom. Osjećanje nema emocionalno dejstvo. Emocija stimuliše pojedinca na dalju aktivnost. Emocija uključuje određene fiziološke promjene kod pojedinca. Tri osnovne reakcije ovoga tipa su *ljutnja*, *strah* i *ljubav* i pojavljuju se kao odgovor na spoljašnje stimulanse, ili su rezultat nekog subjektivnog procesa kao što su sjećanje, povezivanje ili imaginacija. Do kraja dovedena emocija je *afekat*. Osjećanje je suprotno od mišljenja i oni su neuporedivi. Osjećanje se dijeli u dvije kategorije: *aktivno*, određeno, utemeljeno na volji i *neodređeno*, iracionalno osjećanje – senzacija. Osjećanje je racionalna funkcija, ali njegova moć ne leži u razvoju neokorteksa već u instinktivnom *starom mozgu*, koji se često povezuje sa desnom hemisferom. Odbacivanje racionalnog modela mišljenja *vijeka prosvetiteljstva* od strane filozofa *romantizma* njegov su najbolji primjer. Vratili su život intuitivnom i sentimentalnom pristupu razumijevanja svijeta: oslanjali su se na maštu i subjektivni pristup, slobodu mišljenja i izbora, na idealizaciju prirode. Racionalno nerazumljive ideje Getea, Puškina, lorda Bajrona, Šelija, Blejka i drugih daju nam putokaz razumijevanja stvarnosti koja leži duboko sakrivena iza kraljevstva svijesti. Osjećanja nam pokazuju kako nam ponekad instinkti mogu više reći o aktuelnoj stvarnosti od razuma.

Percepcija (senzacija)

Senzacija je pihčka funkcija koja posreduje percepciju fizičkih stimulansa, i zato je identična sa percepcijom. Proizvodi konkretne činjenice i reprezentacije svijeta. Bavi se predmetima i činjenicama objektivnog svijeta. *Senzacija* znači obraćnje pažnje na nešto što se događa u nama i izvan nas, unutar naše unutrašnje i spoljašnje pažnje. Njeni sinonimi su *opservacija*, *eksternalizacija* i *eksterocepcija*. Senzacija propušta da razumije kontekst, implikacije, značenje i alternativne interpretacije, pa umjesto toga pokušava da reprezentuje činjenino stanje i informacije dostupne čulima. Ostvaruje se putem čula. U um se prenose percipirane slike spoljašnjih predmeta. Takođe imaju elemente osjećajnosti jer prenose afekte na osjećanja. Senzacije su posebno razvijene kod djece i primitivaca, a u oba slučaja dominiraju mišljenjem i osjećanjima. Senzacije su van zakona razuma. Date su *a priori* i zato im nedostaju kategorije racionalnih zakona: dobra i zla. U filosofiji najviše su ovu funkciju koristili Epikurejci. Prema njima, život je zadovoljstvo. To mišljenje još možemo vidjeti u hedonističkim doktrinama koje zastupa *senzualizam*. Za njih je zadovoljstvo najveće dobro. Epikurejci, racionalni hedonisti, tvrde da je istinsko zadovoljstvo jedino dostupno pomoću razuma. Naglašavali su vrline samokontrole i razboritosti. Jasno je da je u tim vremenima traženje zadovoljstva bila prva tehnika bavljenja životom, jer je život često nasilno prekidano ratovima i pogibijom.

Čitav pogled na svijet može se zasnivati na očiglednim informacijama. Empirizam je najbolji primjer za to. Džon Lok osnivač empirizma (1632–1704) izjavio je *Nihil est intellectu quod non sit prius in sensu* (nema ničeg u razumu ničeg što prethodno nije bilo u čulima), na što mu je introspektivni racionalist Lajbnic odgovorio *Nisi intellectu ipse* (osim samog

razuma). U „Ogledu o ljudskom razumu“ (1690) Lok kaže da razum i saznanje dobijaju informacije iz iskustva. „Taj veliki izvor ja zovem senzacija“. Predstavници ovog načina mišljenja još su Kondijak, Hobs, Helvecijus...

Intuicija

Teorijski, intuicija je *najproblematičnija* psihička funkcija. Sasvim je nemoguće razumjeti je bez iskustvenog uvida. Metodološki se može dokazati samo nakon što se predskazane ili predviđene situacije uzastopno dogode. Posreduje percepciju na neki nesvjestan način. Riječ intuicija na latinskom znači *pogledati u* (imati uvid). Ona je vrsta instinktivnog razumijevanja koja svoje sadržaje predstavlja cjelovito i potpuno. Data je *a priori*, poput senzacije. Intuicija je slušanje *unutrašnjeg glasa* ili *obaziranje na poticaje iznutra*. Ima neki numinozni kvalitet, jer posjeduje unutrašnju izvjesnost i uvjerenje. Utemeljena je na određenom stanju psihičke pažnje čiji je izvor u nesvjesnom. Opaža skrivene mogućnosti i zato je orijentisana prema cilju. Ponekad se razumije da predviđa buduće događaje. Intuicija ignoriše detalje i fokusira se na opšti kontekst i atmosferu. Opaža pravac prema kojem se stvari kreću bez jasnih dokaza. U sebe uključuje ishodišne procese i latentne mogućnosti, s obzirom na sadašnje stanje. Intuitivne osobe opažaju situaciju u globalu, u jednom holističkom maniru. Vide stvari u *krupnom planu*. Koriste slutnje, gledaju prema krajevima i stižu izvan činjenica. Fokusiraju se na skrivenu, numinoznu stvarnost postojanja. Kod Sokrata (Platonovi *Dijalozi*) ona je unutrašnje biće, duhovni unutrašnji glas *Daimon* (demon), koji utiče na čovjekovu sudbinu i upozorava čovjeka na grešku ili pogrešnu odluku. Intuitivci izlaze izvan činjenica, osjećanja i ideja u potrazi za suštinom stvarnosti. Ova funkcija svijesti prethodi idejama. Ona je matrica iz koje su se u prošlim vremenima razvili mišljenje i

osjećanja kao racionalne funkcije. Prvi filosofi su bili intuitivci: Heraklit, Anaksagora, Pamenid, Anaksagora... Dali su osnovu mišljenju kroz svoje opservacije i intuitivne uvide. Ničeovog *Zaratustru*, kaže nam Jung na *Seminaru o Ničeovom Zaratustri*, pisala je njegova intuicija. Intuicija ga je kroz snove upozoravala na predstojeće ludilo. On te snove nije ispravno razumio. Pored već pomenutih intuitivci su bili Spinoza, Bergson, Jung...

Psihološki tipovi filozofa

I – Ekstrovertno misaoni tip

Ekstrovertno mišljenje je izvedeno iz objektivnih činjenica i opštih obrazaca ili ideja koje proizlaze iz tradicije ili intelektualnog uticaja okruženja. Ovaj tip ličnosti zasniva svoje djelovanje na intelektualnoj analizi objektivnih činjenica. Takvi ljudi žive sa opštom intelektualnom formulom moralnog koda utemeljenog na zamišljenim idejama pravde i istine. Oni i od drugih ljudi očekuju da prepoznaju i slijede njihov obrazac. Teže da igraju korisnu ulogu u društvenom životu. Ako postanu neurotični mogu biti eksperti, fanatici, tirani i neprijateljski orijentisani prema onima koji su *izdali* njihovu definiciju *opšteg dobra*. Tada potisnute tendencije mogu izbiti na površinu u obliku *ličnog nemorala*, prevara, seksualnih prestupa, trikova... Ovo mišljenje redukuje stvarnost na fiziologiju, empiriju i metafiziku. Pokazuje kako dobro poznate činjenice mogu postati *religija*. Naravno, ova vrsta mišljenja je produktivna i vodi otkrivanju novih činjenica, čiji je sadržaj empirijsko-eksperimentalni materijal. Posmatranje i eksperiment stvorili su filozofski pokret empirizam. Kao predstavnika te vrste mišljenja odabrao sam jednog od njih. To je škotski istoričar i filozof, osnivač skepticizma i empirizma,

Dejvid Hjum (1711–1776)

„Um nikad ne može izvršiti neku radnju koju ne možemo shvatiti pod pojmom percepcije. I konsekvntno tome, taj pojam se ne odnosi samo na sve one sudove pomoću kojih razlikujemo dobro i zlo već i na sve operacije uma.“¹

Hjum je jedan od najvećih filozofa koji su ikada pisali na engleskom jeziku. Rođen je u Edinburgu 1711. godine. Obrazovao se na Univerzitetu u Edinburgu. Na studije prava se upisao sa dvanaest godina. Na njegove filozofske i moralne stavove uticali su klasici, posebno Ciceron. Bio je lošeg zdravlja i poslije kraćeg rada u jednoj poslovnoj kući u Bristolu 1734. godine otišao je u Francusku. Vratio se 1737. godine, i po povratku napisao *Raspravu o ljudskoj prirodi* (1740). To djelo nije dočekano sa aplauzom. Konačno ga je *Istorija Engleske* učinila poznatim. Radio je kao administrator, bibliotekar, diplomata.

U vremenu između 1762–1765. godine radio je kao sekretar britanske ambasade u Parizu. Obožavali su ga francuski književni krugovi, a bio je prijatelj sa Žan Žak Rusoom. Po završetku rada u Parizu poveo je Rusoa sa sobom u Englesku, ali je Ruso obolio od manije gonjenja optužujući Hjuma za zavjeru protiv njega. To se prijateljstvo završilo javnim denuncijacijama ta dva čovjeka. Sasvim namjerno i svjesno za života nije objavio *Dijalog o prirodi religije*.

Pošto je slijedio Sokratovo samosaznanje, Hjuma klasifikuju kao empiristu, skeptika, sekularistu, čak i naturalistu, budući da je vidio čovjeka kao dio prirodnog poretka koji nije određen od razuma već od strasti, čije je vjerovanje formirano od strane mehanizama povezanih asocijacija apstahovanih iz iskustva i čije su moralne norme stvorene iz osjećanja naučenih konvencija. Na Hjumovu poziciju su uticali su Džon Lok i

¹ Dejvid Hjum, *O moralu*.

Džordž Berkli. Oni su se bavili pitanjima razuma i senzacija. Hjum je od njih otišao dalje nastojeći da dokaže da su razum i razumsko prosuđivanje samo naviknute asocijacije različitih senzacija i iskustva. Inspirisao je Kanta koji je rekao da ga je „Hjum probudio iz dogmatskih snova“. Tvrdio je da je *vjera* svojstvena senzitivnom, a ne kognitivnom dijelu prirode. Osnovne sadržaje uma zove percepcija i razlikuje je od *impresija* i *ideja*, koje su kopije, odrazi i imaginacije percepcije. „Impresije uvijek dolaze prve. Sve naše ideje imaju porijeklo u iskustvu“. Odbacio je princip uzročnosti. Mislio je da smo biološki predodređeni (programirani) da vjerujemo. Tvrdio je da zakoni i regule nemaju unutrašnju vrijednost, da su prosto konvencije i zato nijesu obavezne. Kriterijum je korist. Njegova teorija je u opoziciji racionalizmu koji tvrdi da čovjek može saznati istinu pomoću razuma i bez korišćenja čulnog iskustva. Priroda nije identična sa njenom percepcijom. Za čovjekovu religioznost odlučujuće determinante su osjećanja, naime to su strah i nada. Bez vjere za čovjeka je svijet zamršeni kaos događanja, „jer je njegov um toliko slab“². Vjera je utemeljena na nekom neobjašnjivom instinktivnom osjećanju psihe. „Univerzum duguje svoj razvoj prirodi stvari, a ne volji i inteligenciji Tvorca. Kao da je Bog Planer“. Po njemu svijet može biti rezultat nekog kosmičkog uma. Bio je agnostik.

II – Ekstrovertno osjećajni tip

Ovaj tip ličnosti pretežno se javlja u ženskoj psihologiji. U *Psihološkim tipovima* (1921) Jung kaže: „Primjeri ovog tipa koje mogu prizvati u sjećanje bez izuzetka su žene“. Ovaj tip prihvata tradicionalne društvene vrijednosti i mišljenje. Stremi homogenizaciji odnosa sa spoljašnjim svijetom. Prilagođava se objektivnim uslovima. Zato što toliko mnogo zavisi od spoljnjih

² Dejvid Hjum, *Prirodna istorija religije*, 1777. godine

impulsa, a ne istinskih subjektivnih prioritetata njegova osjećanja izgledaju *hladna, besosjećajna*. Oni ne mogu misliti o onome što ne mogu osjetiti. Njihovo mišljenje nije nikad *sui generis*. Svijet je voljen i o njemu se misli da je pravi ukoliko je prilagođen objektivnim vrijednostima. Mišljenje ostaje u opoziciji osjećanju i inferiorno je. Kada ovaj tip postane neuotičan osjećanja mogu postati ekstravagantna i zavise od trenutnog entuzijazma koji se mijenja zavisno od okolnosti. Zato takva osoba može izgledati histerična, nestabilna, zlovoljna ili patiti od mnogostruke ličnosti. Kao predstavnika ovoga tipa izabrao sam filozofa i pjesnika. A to je,

Johan Volfgang fon Gete (1749–1832)

Faust:

To neko kuca? Naprijed molim!

Ko to opet želi da me mori?

Mefistofeles:

To sam ja.

Faust:

Naprijed, uđi!

Mefistofeles:

Tri put me pozovi, tek ću onda doći!

Faust:

Onda naprijed!...

Gete je poznati njemački pisac, romanopisac, dramatičar, naučnik i filozof. O njegovom značaju možemo suditi po uticaju njegovih kritičkih spisa, poezije, drama, romana i ogromne korespondencije na literaturu i pisce uopće. Smatra se da je najraznovrsnija figura svjetske literature.

Rođen je 28. avgusta 1749. godine u Frankfurtu na Majni, kao sin vladinog službenika. Od 1765. do 1768. godine studirao je

pravo u Lajpcigu. Tu se zainteresovao za literaturu i slikarstvo. Zbog lošeg zdravlja vratio se u Frankfurt gdje je proučavao okultnu filozofiju, astrologiju i alhemiju. Pod uticajem prijateljice njegove majke, Susan Katarin von Kletenberg, članice luteranskog pokreta zvanog *Pietizam*, Gete je stekao uvid u religiozni misticizam. Nastavio je da studira pravo u Strazburu, a pored toga proučavao je muziku, umjetnost, anatomiju, hemiju i biologiju.

U Strazburu je stekao dva važna prijateljstva značajna za njegov filozofski rad. Jedno je sa Frederik Breon koje mu je kasnije postala model za ženske karaktere u nekoliko djela, uključujući i dramu *Faust*. Drugo se pokazalo kao najstimulativnije intelektualno iskustvo njegove mladosti, prijateljstvo sa filozofom J. G. Herderom. Herder je pomogao Geteu da postane skeptičan prema uticaju francuskog klasicizma koji je preovladavao u Njemačkoj tog vremena. Podučavao je Getea da razumije Šekspirove drame, u kojima je odbačen klasični sklad u korist direktnog emocionalnog izraza, te da postane svjestan vrijednosti njemačke narodne poezije i gotičke arhitekture, kao inspiracije za njemačku literaturu koja je prethodila njemačkom *romantizmu*. Kao rezultat svoje nesrećne ljubavi sa Šarlot Buf, Gete je napisao romantični i tragični roman *Jadi mladog Vertera* (1772). To je romantična i tragična priča o neuzvraćenoj ljubavi. O opsjednutosti ženom koju ne može da ima. Ideja je samoubistvo kao izlaz iz emocionalnih problema. Roman završava: „Nijedan sveštenik nije prisustvovao sahrani“. Gete prikazuje razum i emocije kao sukobljene i nepomirljive sile. Zalaže se za srce iznad uma. Napisao je i *Esej o metamorfozi biljaka* (1790), gdje anticipira Darwinove ideje organske evolucije.

Gete je bio prijatelj sa Frederikom fon Šilerom i to je prijateljstvo bilo od najveće važnosti u Geteovom životu. Bili su prijatelji od 1794. godine, pa sve do Šilerove smrti 1805. godine.

Šilerove kritike i sugestije na njega su djelovale stimulatивно. Šiler je ohrabrivao Getea da nastavi rad na *Faustu*, na I dijelu *Fausta* koji je objavljen 1898. godine, dok je II dio objavljen posthumno, 1832. godine. U korespondenciji njih dvojice možemo zapaziti kako je introvertno misaona ličnost Šilera kompenzirala ekstrovertno osjećajnu ličnost Getea. Šiler je omogućio Geteu uvid u sopstvenu ličnost, na što mu se Gete zahvaljuje u pismu.

Faust je vrhunski domet Geteovog dugog života. Remek-djelo njemačke i svjetske literature. To nije samo novi prevod dobro poznate legende o srednjovjekovnom naučniku, čarobnjaku, doktoru Faustu, već je i simbolička *individuacija* ličnosti u svim svojim račvanjima. A, Geteov *Prometej* stvaralac je i umjetnik. On reprezentuje Geteov svjesni stav, dok je *Pandora* duša koja je personifikacija nesvjesnog. Prometej je odbacuje. Dakle, ona simbolizuje Geteov inferiorni stav. Njeno pojavljivanje u Prometejevoj duši indicira Geteovu čežnju za integracijom nesvjesnog. Potrebna je radi ujedinjenja izdiferencirane (svjesne) sa neizdiferenciranom (nesvjesnom) funkcijom. Epimetej koji ženi Pandoru pokazuje koliko je nesvjesno poistovjećeno sa dušom, koja iz tog razloga ne može biti integrisana. Epimetej zato predstavlja inferiornu funkciju. On je povezan sa Pandorom (dušom, animom) kroz numinoznu identifikaciju i nije svjesni odnos. Očaranost Pandorom znači da je nesvjesno (Epimetej) funkcija koja je pokrenuta i spremna za integraciju. Pomirenje Prometeja i Epimeteja se događa poslije Epimetejevog svjedočenja o svom erotizmu i razumu. To su rješenja tipična za ekstroverta. Potreba za integracijom ličnosti bila je u Geteovom inferiornom introvertnom stavu. Mefistofeles je analogija za Epimeteja.

Čitajući Getea možemo vidjeti i osjetiti da je ovaj mislilac razigran, vedar, kreativan, orijentisan prema objektu, emocionalan, simboličan, intuitivan, dubok i objektivan. Život

mu je bio otvoren za nove estetske impulse. Inspirisao pjesnike i filozofe poput Ničea, Beketa i Kafke.

III Ekstrovertno senzitivni tip

Interesovanje ekstrovertno-opažajnog tipa usmjereno je na stvari i događaje upravo onako kako se događaju, bez selekcije, suprotno od racionalnih tipova. Ovaj psihološki tip uglavnom je pod uticajem objekta kroz senzaciju koja mu uzrokuje vezanost za objekat. Aktuelno iskustvo se izvodi iz konkretnog objekta i fizičke aktivnosti. Prema tome, svjesni stav je usmjeren prema objektima i aktivnostima koji izazivaju snažne senzacije. Ti ljudi su realisti *par excellence*, teže senzitivnom iskustvu što je više moguće, poželjno ali ne i nužno zadovoljstvu i svemu što je materijalno. Primjer tog mišljenja je: „Bog ne postoji, sve je u rukama moćnika, oni vladaju svijetom i sve kontrolišu.“ Oni žive bez ideala, potpuno, stvari su onakve kakve su. Ljubav im je ukorijenjena u fizičkoj atrakciji objekta. „Dobro se oblače kako dolikuje situaciji, a za pijatelje čuvaju sto sa mnogo jela i pića.“ Soba im je ispunjena statuama i slikama vizuelnih umjetnosti. Sve ima svoje estetsko mjesto.

Taj tip ličnosti privlači fizičke osobine ljudi i objekata. Mnogo ne razmišljaju, nijesu introspektivni, nemaju transcendentne ideje, sem onih zasnovanih na senzitivnom, često seksualnom zadovoljstvu. Nemaju povjerenje u unutrašnje psihičke procese, a prednost daju objektu. Filozofski pokreti koji reprezentuju ova psihološki tip su pozitivizam, senzitivizam, hedonizam, epikurejstvo. Diogen piše: „Svo naše iskustvo izvedeno je iz percepcije, bilo pomoću stvarnih kontakata, analogija ili drugih sličnosti ili sažimanja uz malu pomoć zaključivanja.“

Jedan od značajnih predstavnika ekstrovertno-senzitivne filozofije je Džon Lok, jedan od osnivača empirizma. Ali, umjesto da se bavimo njim odšetaćemo u Francusku, u 1715.

godinu, kada je rođen Helvecijus, čisti hedonist i mehanicistički materijalist. Dok je Lokova filozofija racionalna, hladnokrvna i kontemplativna, Helvecijus je više vezan za stvar čula, žestinu strasti, životnu neobuzdanost. Bio je otvoren za javne stvari i revolucionarna pitanja.

Klod Adrien Helvecijus (1715–1771)

„Poništavajući želje poništavate vaš um. Svaki čovjek bez strasti u sebi nema načela za djelovanje, nema motiv za akciju.“

Ovaj francuski filozof rođen je u Parizu 1715. godine. Vodio je porijeklo od porodice ljekara čije je izvorno prezime bilo Schweitzer, latinizirano Helvecijus. Studirao je na *Colledge Louis le Grand*, gdje je diplomirao 1738. godine. Poslije je postao kraljičin dvorjanin. Dosađujući se jalovošću života na dvoru, trošeći uzaludno život, 1751. godine se povukao se na malo imanje u dvorac Vore u Peršu, gdje se posvetio filozofiji. Englesku je posjetio 1764. godine, a Njemačku 1765. godine, gdje ga je primio Fridrik II. Kralj mu je posvetio značajnu pažnju. Bio je jedan od enciklopedista i zastupao je skeptička i materijalistička stajališta. Njegovo djelo *De l'esprit* (Duh) smatrali su bezbožničkim, a osudili su ga papa i parlament Pariza.

Koristeći Lokovu ideju da je um *tabula rasa*, Helvecijus je tvrdio da su svi ljudi rođeni s jednakim mogućnostima i da razlike nastaju pod uticajem vaspitanja. Da svi oblici intelektualnih aktivnosti imaju svoj početak u senzacijama i da su isključivi motivi za akciju samozadovoljstvo i lična korist. Rasprave iz njegovih djela mogu se sumirati kao:

1. sve čovjekove sposobnosti mogu se redukovati na fizičke senzacije, čak i sjećanje, poređenje, prosuđivanje;
2. lično interesovanje se temelji na ljubavi prema uživanju i strahu od bola. Jedinu su izvor akta prosuđivanja;
3. svi umovi su jednaki. Razlika leži u nejednakoj želji, a ta želja izvire iz strasti. Sve dugujemo obrazovanju.

Originalne ideje u njegovom sistemu su one o prirodnoj jednakosti umova i svemoći edukacije. I Epikur je bio predstavnik tog tipa ličnosti.

Epikur (341–270 p.n.e.)

„Čovjekovu prirodu ne treba prisiljavti već uvjeravati, a mi ćemo je uvjeriti zadovoljenjem potrebnih želja ukoliko nijesu štetne, a ako su štetne nemilosrdno ih zabraniti.“

Epikur je grčki filosof koji je rođen 341. godine pne na ostrvu Samos, u jednoj antičkoj porodici. Umro je 270. godine pne. Privatno ga je obrazovao otac i nekoliko filozofa. Došao je u Atinu sa osamnaest godina da bi ispunio vojnu obavezu. Po završetku vojne obaveze ponovo se povezao sa ocem u gradu Kolofon gdje je počeo da podučava. Osnovao je filozofsku školu u Mitilineu na ostrvu Lezbos oko 311. godine p.n.e, a poslije dvije ili tri godine postao starješina škole u Lampsakusu. U Atinu se vratio 306. godine pne gdje se nastanio za stalno. Tu je podučavao o svojoj hedonističkoj filozofiji.

Njegovi *Osnovni principi* koji se ponekad prevode kao *Vrhovne maksime* kolekcija je od četrdeset navoda iz Epikurovih spisa, koje služe kao izvod iz njegove etičke teorije. Dozvolite mi da izaberem neke koje ilustruju njegov ekstrovertno-senzitivni tip:

a. (2) „... Za nas smrt nije ništa. Jer, ono što se razlaže na svoje elemente iskustvo ne osjeća. A, ono što se ne osjeća za nas nije ništa.“

b. (3) „Veličina zadovoljstva doseže svoju granicu uklanjanjem svih bolova. Kada je takvo zadovoljstvo prisutno, sve dok nije prekinuto, nema bola ni tijela ni uma, niti oboje zajedno.“

c. (5) „Nemoguće je živjeti zadovoljan život, a da se ne živi mudro, časno i pravedno, i nemoguće je živjeti mudro, časno i pravedno, da se ne živi zadovoljno. Kad god nešto od toga

nedostaje, kad na primjer čovjek nije u stanju da živi mudro iako živi časno i pravedno, nemoguće mu je živjeti zadovoljan život.“

d. (8) „Nemati zadovoljstvo loša je stvar sama po sebi, ali stvari koje proizvode određeno uživanje stvaraju poremećaj mnogo duže nego što traje samo uživanje.“

e. (9) „Kada bi se svaki užitak mogao akumulirati, ne samo u vremenu nego i u tijelu i osnovnim djelovima prirode, tada se užitak nikad ne bi razlikovao jedan sa drugim.“

f. (22) „Moramo u obzir uzeti krajnji cilj i sve jasne čulne dokaze, jer inače će sve biti prepuno neizvjesnosti i zabune.“

Sve što je uopšte rečeno o ovom psihološkom tipu nalazimo u učenjima Helvecijusa i Epikura. Njihovo cjelokupno filozofsko učenje nije tako jednostavno kao što je ovdje predstavljeno, jer su predstavljeni samo neki njihovi glavni principi, koje možemo shvatiti kao simbolički izraz tipičnih stavova kojima se bavimo.

IV Ekstrovertno-intuitivni tip

Ekstrovertna intuicija je orijentisana prema spoljašnjem svijetu i budući da je najvećim dijelom nesvjesna, njena objašnjenja se oslanjaju na intuitivni stav. Ekstrovertna intuicija pokušava da razmotri sve mogućnosti koje su inherentne nekoj objektivnoj situaciji. Jung nam kaže: „Intuicija nije puka percepcija ili vizija, već kreativni proces koji daje objektu onoliko koliko od njega i uzima – pa ovaj tip djeluje u skladu sa tim.“ Za predstavnike ovoga tipa ključne riječi su vizija i penetracija. Primarna funkcija intuicije je da prenese slike ili shvati odnose između stvari koje ne mogu biti prenesene ili shvaćene pomoću ostalih funkcija. Ta funkcija djeluje kroz živi uvid i često ima vizuelne, imaginativne kvalitete.

Intuicija je sposobna da razumije cjelokupni događaj ili ideju prema njihovoj suštini ili cilju. Kreće se ispod površine, ali je

kao senzacija koja je naivna percepcija vidljivih kvaliteta predmeta. Ekstrovertno-intuitivni tip vidi obične događaje kao predvidljivi broj ili mnoštvo znakova iz kojih se mogu odrediti osnovni procesi ili skrivene mogućnosti. Kod njih postoji konstantna potreba za novim iskustvima i novim situacijama, kako bi obezbijedili nove stimulanse za intuitivni proces.

Ekstrovertno-intuitivni tip izvanredan je dijagnostičar i odlično koristi situaciju. Ti ljudi vide mnoge mogućnosti, stalno preduzimaju nove poduhvate i dobro opažaju skrivene mogućnosti drugih ljudi. Nosi ih entuzijazam njihovih vizija i inspirišu druge hrabrošću svojih uvjerenja. Lako im dosadi u nepromijenjenim okolnostima i gube duh. Karakterše ih entuzijazam za nešto novo i rizično dajući život vizijama. Vezivanje za vlastite vizije često ostavlja vrlo malo pažnje za potrebe i gledišta drugih. Moral ovog tipa ljudi veoma je karakterističan i bazira se na lojalnosti vizijama i intuitivnim uvidima. Za njih je mnogo značajniji autoritet vizija nego logičko potvrđivanje kategorijalnih imperativa.

Filosofi određuju intuiciju kao oblik saznanja ili razumijevanja nezavisno od iskustva ili razuma. Filozofi koji su se oslanjali na intuiciju bili su Baruh de Spinoza, Imanuel Kant, Fridrih Niče i Anri Bergson. U filozofiji Bertranda Rasela intuicija je vrsta *nemišljenog uvjerenja*. Prema tome, ona je vrsta nededuktivnog mišljenja. Prema Spinozi, intuitivno saznanje daje pojedincu razumijevanjenekog uređenog i ujedinjenog Univerzuma koji je apsolutan, neograničen i pojedinačan. Zato sam izabro Spinozu za predstavnika ovog tipa ličnosti.

Benediktus Baruh de Spinoza (1632–1677)

„Stvar se zove konačnom stvari svoje vrste kad se može ograničiti sa drugom stvari iste vrste... Pod Bogom mislim na biće sasvim beskonačno, tj. na supstancu koja se sastoji od

beskonačnih atributa, od kojih svaki sadrži vječnu i beskonačnu suštinu.“

Benedikt de Spinoza je holandski racionalistički filozof i religiozni mislilac koji se smatra najsveobuhvatnijim modernim predstavnikom panteizma.³ Rođen je 24. novembra 1632. godine od roditelja špansko-portugalskog porijekla. Njegovi preci su pobjegli iz Portugalije 1502. godine nakon spaljivanja Jevreja na trgu Rozio u Lisabonu. Obrazovan je iz klasičnih jevrejskih izvora. Kasnije se udaljio od izvornog judaizma kao rezultat razvoja prirodnih nauka i čitanja Hobsa i Dekarta. Veoma rano je napisao *Tractatus de Deo et Homine Eiusque Felicitate* (*Rasprava o Bogu i čovjeku, i njegovoj sreći*), u kojem se naslućuju obrisi njegovog razvijenog filozofskog sistema: *Tractatus Theologico Politicus* (*Teološko-politička rasprava*) i disertaciju *De intellectus Emenditione* (*O unapređenju razumijevanja*).

Čarls Luj I, izborni knez Palatina, ponudio mu je katedru filozofije u Hajdelbergu. Međutim, Spinoza je odbio to mjesto kako bi se oslobodio bilo kakvih vrsta ograničenja svojih intelektualnih aktivnosti koji su mu mogli postaviti teolozi. Takođe je odbio državnu penziju koju mu je ponudio Luj XIV kralj Francuske, zbog uslova da jedno od svojih djela posveti monarhu. Spinozin najpotpuniji izraz je djelo iz 1674. godine *Ethica Ordine Geometrico Demonstrata* (*Izlaganje etike geometrijskim poretkom*). Prema toj raspravi, Univerzum je identičan sa Bogom koji je neuzrokovana *supstanca* svih stvari. Bog je za njega supstanca – priroda (kreativna priroda – *natura naturans*).

Koncepcija *supstance* koju Spinoza izvodi iz skolastičke filozofije nije materijalna stvarnost već tačnije metafizički entitet, sveobuhvatna i samodovoljna osnova za cjelokupnu

³ Filozofski pravac koji pretpostavlja da su priroda i svijet identični s Bogom.

stvarnost. Spinoza priznaje mogućnost postojanja beskonačnih atributa supstance, ali je smatrao da su samo dva dostupna čovjekovom umu, *širenje* (ili svijet materijalnih stvari) i svjesno *mišljenje*. Smatra da mišljenje i širenje zavise i postoje u nekoj konačnoj stvarnosti, Bogu. *Uzročnost* u Spinozinom sistemu može postojati između pojedinačnih objekata (tj. fizičkih tijela) u atributu širenja i između pojedinačnih ideja, ali ne i između objekata i ideja. Kako bi objasnio prividne interakcije između objekata i ideja Spinoza je razvio teoriju *paralelizma*, prema kojoj „svaka ideja ima svoj fizički duplikat, i slično tome, svaki fizički objekat ima svog identičnog dvojnika“.

Za njega su fizički objekti i ideje posebni oblici supstance. Svi pojedinačni oblici su oblici Boga u atributu širenja, a sve pojedinačne ideje oblici Boga u atributu mišljenja. Bog je vječan, transcendentan i i premašuje sve modalne promjene. Sve pojedinačne stvari, bile u atributu širenja ili mišljenja, konačno su nepostojane, prolazne. I pored toga, tvrdio je da postoji neuništivi svijet. Taj svijet se ne može pronaći u području postojanja stvari, već u svijetu esencije. Čovjekovo intuitivno sananje o Bogu izvor je duhovne ljubavi prema Bogu (*Amor Dei Intellectualis*), koja je pak dio ljubavi u kojoj Bog voli sebe. Spinozino poimanje suštine blisko je povezano sa sholastičkom koncepcijom *stvarnosti* i Platonovim razumijevanjem arhetipskih ideja, iako se od njih razlikuje u važnim pogledima. Spinoza je zamišljao „suštinu kao konceptualne entitete univerzalnih aspekata svih stvari“.

Ono što je uzrok samom sebi slobodno je. Egzistencija u jednom ili drugom atributu (širenje i mišljenje) je ropstvo. Sloboda pobjeđuje samo u području esencije. Objektivni svijet nagovještava istinu, a ona se može otkriti samo intuicijom, intuitivnim uvidom, a ne dedukcijom. Za njega su tijelo i duša dva aspekta iste suštine. Takođe su identični „fizički poredak objektivnog svijeta i logički poredak uma“. Njegov koncept

imanentnog Boga nije bio dobro prihvaćen od njegovih savremenika. Nije pripadao nijednom pokretu niti školi, i nije utemeljio nijednu školu. Bio je prvi filozof koji je izveo etičke principe iz geometrije. Njegova je intuicija bila potpomognuta njegovim sistematskim mišljenjem, ali je njegovu teoriju vodila snaga percepcije. Vijek poslije njegove smrti djelo mu je prepoznato. Iako nije imao sljedbenike presudno je uticao na Getea i Vilijama Vordsvorta, a Persi Šeli se redovno konsultovao sa Spinozinim radovima radi inspiracije.

V Introvertno-misaoni tip

Ideje kao gradivo za ovu vrstu mišljenja uvijek su proizvod unutrašnje arhaične slike. To je razmišljanje za svoju sopstvenu svrhu i uvijek je usmjereno prema unutra, prema subjektivnim idejama i ličnim uvjerenjima, a ne prema vani, prema praktičnim rezultatima. Introvertno-misaoni tip ima tendenciju da bude indiferentan i nepraktičan prema objektivnim pitanjima. Njegovi zaključci su *conjunctio oppositorum* (ujedinjenje suprotnosti). Osobe ovoga tipa ličnosti izgledaju meditativno, spekulativno, mogu se činiti hladnim, arogantnim i ćutljivim. Ponekad pokazuju averziju prema ljudima kao i društvima koja ih ne razumiju. Posao obavljaju polako i sa teškoćom. Predstavnici ovog tipa mišljenja izgledaju uhvaćeni od vlastitih ideja, pomoću kojih pokušavaju da misle što je dublje moguće. Ako postanu neurotični mogu se ponašati rigidno, povučeno, grubo i osorno. Ekstrovertno mišljenje se bavi činjenicama (Darvin), dok introvertno mišljenje kod filozofa istražuje subjekat (ja, sebe), *Sopstvo*, samo mišljenje i unutrašnju stvarnost. Ideolozi i fenomenolozi koji izrastaju na primordijalnim idejama pripadaju ovoj kategoriji. Pomenuću samo neke od njih: Dekart, Šiler, Šopenhauer i Imanuel Kant. U teologiji sveti Avgustin je introvertan, a Toma Akvinski

ekstrovertan. Platon i Aristotel tipični su filozofski par, gdje Platon istražuje ideje, a Aristotel objektivni svijet.

Za filozofa koji reprezentuje ovaj tip izabrao sam Imanuela Kanta, zato što je razvio konzistentni intelektualni sistem i prvi osporio filozofsku dogmu o senzornom izvoru svih informacija, kao i metafizičko vjerovanje o spoznaji transcendentnih ideja.

Imanuel Kant (1724–1804)

„Pravo obuhvata cjelinu uslova pod kojima se dobrovoljni postupci svake osobe mogu u stvarnosti uskladiti sa dobrovoljnim postupcima svake druge osobe, prema univerzalnom zakonu slobode... Načelo univerzalne slobode reprezentativni je uslov koncepcije prava, iskazujući ga u čistoj intuitivnoj koncepciji a priori, po analogiji mogućnosti slobodnog kretanja tijela, prema fizičkom zakonu jednakosti akcije i reakcije.“⁴

Imanuel Kant je veliki njemački filozof i smatra se jednim od najuticajnijih mislilaca savremenog doba. Rođen je 22. aprila 1724. godine u Kenigsbergu, gdje se obrazovao na *Collegium Fredericanum*. Na koledžu je proučavao klasične nauke, a na univerzitetu fiziku i matematiku. Prijatelji su mu 1755. godine pomogli da nastavi studije i stekne doktorat. Sljedećih petnaest godina proveo je na univerzitetu predajući fiziku i matematiku, ali je postepeno proširivao svoje polje interesovanja, kako bi pokrio skoro sve grane filozofije. Postao je profesor logike i filozofije 1770. godine. Narednih dvadeset sedam godina nastavio je da predaje i privlači brojne studente u Kenigsberg. Kralj Pruske Fridrih II 1792. godine zabranio mu je da predaje i piše o religiji. Kant se tome pokorio narednih pet godina, sve do kraljeve smrti, a nakon toga se osjetio slobodnim od obaveze prema monarhu. Penzionisao se na univerzitetu 1798. godine, nakon čega je objavio pregled svojih religioznih ideja. Umro je 12. februara 1804. godine.

⁴ Imanuel Kant, *Metafizika morala*, str. 398.

Ugaoni kameni Kantove filozofije, koja se još zove kritička, sadržan je u *Kritici čistog uma* (1871), u kojoj istražuje osnove čovjekovog saznanja i stvara ličnu epistemologiju (nauku o saznanju). Poput ranih filozofa, Kant je razlikovao modele mišljenja kroz analitičke i sintetičke hipoteze. Prema Kantu, svi opšti stavovi se mogu podijeliti na empirijske i *a priori* stavove. Empirijski stavovi u potpunosti zavise od percepcije, a *a priori* stavovi imaju suštinsku vrijednost i nijesu zasnovani na takvoj percepciji. Razlika između ova dva stava može se ilustrovati empirijskim stavom „Voda je vlažna“ i apriornim stavom „Čovjek je smrtna“. Kant tvrdi da je moguće stvoriti sintetičke apriorne sudove. To filozofsko stajalište poznato je kao *transcendentizam*.

U *Metafizici morala* (1797) Kant opisuje svoj etički sistem koji je zasnovan na vjerovanju da je konačni autoritet za moralni razum. Njegovi moralni zakoni daju čovjeku relativnu slobodu, a to je pitanje razmotrio u *Kritici praktičkog uma* (1788). Moralni zahtijeva slobodu. Sloboda nije anarhija, već vladanje sobom i svjesno ostvaruje zakone univerzuma koje otkriva razum. Vjerovao je da sloboda svakog pojedinca treba da bude cilj po sebi, a zakoni bi proizlazili iz ujedinjene volje i odnosili bi se na sve subjekte. Ukoliko pojedinac želi da bude građanin mora se potčiniti volji zakona. Iskustvo morala daje nam pravo da vjerujemo u realnost slobode. Bez postuliranja transcendentnih ideja ne možemo postulirati moralni zakon, a bez njega ne možemo postupati moralno – samo slučajno. Kantova filozofija je na granici arhetipskog mišljenja.

Kant je napisao brojne rasprave o raznim naučnim temama, a mnoga od njih su na polju fizičke geografije. Njegovo najpoznatije naučno djelo je *Opšta istorija prirode i teorija neba* (1755), u kojem je izložio hipotezu o stvaranju Univerzuma iz rotirajuće nebule. Tu teoriju je kasnije nezavisno od njega razvio Pjer de Laplas. Kant je imao veći uticaj od bilo kog drugog

filosofa savremenog doba – „Sa Kantom možete filosofirati ili filosofirati protiv njega, ali ne možete bez njega“ – rekli su mnogi. Kant je takođe uticao na Karla Gustava Junga koji je sebe smatrao *kantovcem*. Jung je, nasuprot Kantu, transcendentnim idejama pripisao realnost zasnovanu kroz uticaj na psihi. U Jungovim rukama, kategorije su se promijenile u empirijski vidljive arhetipove. Karl Gustav Jung je mnogo puta u svom djelu naglasio zašto Kant pripada introvertno misaonom tipu: prije svega to je ideja od koje on polazi i koja je u osnovi Kantove teorije, a daje jedinstvo iskustvu, njegovim oblicima, kategorijama i objektivnom kategorijalnom imperativu, transcendentnim idejama, a drugo je njegova orijentacija na subjekat, razum, svijest i mogućnosti uma. Kantovo mišljenje je sintetičko, pozitivno, matematičko i logičko. Kantovo mišljenje ne vuče ideju iz objekta, već iz subjektivnog sadržaja. Njegovo mišljenje nastoji da *produbi*, a ne da *proširi* rasuđivanje.

Njegova moralna teologija nije nova religija, već logički nužni koncept koji je otkriven u objektivnom svijetu... Kantovo mišljenje je apstraktno, intuitivno i asimilativno. Jung uči da je subjektivni (arhaični) faktor univerzalno jednak, a isto se može osjetiti u Kantovom učenju o transcendentnim idejama. Što je predmet apstraktniji to je manje vrijedan kritike. Za Junga *Ideja* je čista apstrakcija. To je takođe razrađeno u Kantovoj filosofiji. Kantovo mišljenje je deduktivno i sintetičko. Osjećanja su mu bila sakrivena u tami intuitivne *Sjenke*, ispod površine njegovog vlastitog razumijevanja.

VI Introvertno-osjećajni tip

Ovaj tip je određen subjektivnim faktorima, *par exellance*. Dubina njegovih osjećanja samo se može nagađati i ne može se razumjeti. Introvertna osjećanja devalviraju objektivnu stvarnost i veoma se rijetko otvoreno pokazuju. Fokus takvih osjećanja je

okrenut prema unutrašnjim procesima i primordijalnim slikama, a u ekstremnom obliku mogu se razviti u mističnu ekstazu. Kada se pojave na površinu izgledaju negativno i indiferentno. Njihov moto je: „Tiha voda teče duboko“. Međutim, osjećanja su unutra duboka i mogu biti praćena religioznim i poetskim tendencijama. Introvertno-osjećajni tip je melanholičan i neostupan, a može se skrivati iza banalne ili dječje maske. Takva osoba teži da bude neupadljiva, ne pokušava da ostvari utisak i propušta da odgovori na osjećanja drugih. Takvo mišljenje konstantno traži primordijalne idealističke slike koje na nesreću postoje samo u svijetu ideja, ali je sposobno da tu ideju projektuje na objektivni svijet i da od njih stvori viziju. Osnovne primordijalne slike poput Boga, slobode i besmrtnosti sadrže osjećajne vrijednosti i nijesu ideje razuma. Ovaj tip ličnosti osjeća što je dobro i loše *mnogo prije nego što za to ima argumente*. Kada je neurotičan postaje despotski gazda. Tada može zamisliti da zna što drugi ljudi misle. To se može razviti u paranoju, a simptomi su iscrpljenost, histerični simptomi sa fizičkim poremećajima kao što je anemija, sa svim svojim posljedicama.

Ovom tipu ličnosti pripadao je sveti Avgustin, ali i duboko osjećajne žene kao: Elizabet Grin, Mrija Lujza fon Franc, Astrud Žilberto ili Edit Pjaf. Primjeri ove vrste su Seren Kjerkegor i Majstor Ekart. Romantizam je pravac u umjetnosti koji je tipični predstavnik ovog tipa mišljenja. Romantičarska filozofija nastoji da se izrazi kroz vrlo intenzivno stanje osjećanja, pomoću mističnih i skrivenih simbola, koji mogu biti dostupni samo kroz iskustvo osjećanja, kroz moral, estetiku ili religiju. Romantizam je opozicija i kritika vijeka prosvjetiteljstva. Za predstavnika ovog tipa ličnosti izabrao sam Serena Kjerkegora, koji okrećući se prema duši otkriva nam subjektivnu patnju, slobodni izbor i samoodređivanje čovjekove sudbine. Unutrašnje vjerovanje određuje istinu u srcu svakog pojedinca. Neka takva stvarnost je holistička. On nam otkriva oživjelu *funkciju srca*.

Seren Kjerkegor (1813–1855)

„Kada je dužnost ljubavi voljeti ljude koje vidimo, tada nema ograničenja. Ako se dužnost treba ispuniti, ljubav mora biti neograničena. Ona se ne mijenja bez obzira koliko se objekat promijenio.“⁵

Bio je danski religiozni filosof koji se bavio filosofijom egzistencije pojedinca i čovjekovim slobodnim izborom. Duboko je uticao na savremenu filosofiju, posebno na *egzistencijalizam*. Otac mu je bio trgovac i strogi Luteranac, koji je svojim mračnjaštvom, krivicom, poštovanjem autoriteta i imaginacijom uticao na sina. Seren Kjerkegor je studirao teologiju i filosofiju na Univerzitetu u Kopenhagenu, gdje se susreo sa Hegelovom filosofijom i snažno na nju regovao. Za njega je Hegel bio „apstrakti mislilac koji je ignorisao postojanje etičkog pojedinca“. To demonstrira Kjerkegorovu introvertnu prirodu nasuprot ekstrovertno misaonom tipu njmačkog filosa. Godine 1841, postao je svjestan da ne želi biti luteranski pastor. Očevo nasljedstvo mu je omogućilo da se posveti pisanju i u sljedećih četrnaest godina stvorio je dvadeset četiri djela. Njegova djela su eseji, aforizmi, zamišljena pisma, dnevnici i ostale literarne forme. Mnoga od njih su izvorno objavljena pod pseudonimom. Izabrao je filosofiju egzistencije zato što je smatrao da je filosofija izraz napornog istraživanja života pojedinca, a ne konstrukcija nekog monolitnog sistema u maniru G. V. F. Hegela. Hegel je tvrdio da filosofija mora da dostigne potpuno racionalno razumijevanje čovjekovog života i istorije, dok Kjerkegor naglašava dvosmislenost, emocionalnost, tjeskobu i paradoksalnu sudbinu čovjekove sudbine. Prkosio je racionalizmu i objektivnom objašnjenju stvarnosti, tvrdeći da su osnovni problemi čovjekovog života najveće intimne i subjektivne istine.

⁵ Seren Kjerkegor, *Djela o ljubavi*, str. 165.

Njegova filozofija je isprepletana emocijama, nemirima, posvećenju Bogu, ljubavi i unutrašnjem religioznom životu. Takvoj emocionalnoj filozofiji nije potrebno racionalno objašnjenje, već slika čovjekovu patnju i njegovu usamljenost u materijalnom svijetu. Tvrdio je da sistematska filozofija objašnjava čovjekov život u terminima logičke neminovnosti i izbjegava čovjekov slobodni izbor i njegovu ličnu odgovornost. Vjerovao je da pojedinac stvara svoju vlastitu prirodu kroz slobodni izbor, koja se može stvoriti u odsustvu univerzalnih i objektivnih standarda. U svom prvom velikom djelu *Ili Ili*, Kjerkegor opisuje dvije faze čovjekove egzistencije koju svaki pojedinac može birati: *estetsku* i *etičku*. Estetski način života je hedonizam koji se sastoji od potrage za zadovoljstvom. Etički način života uključuje tegobnu obavezu prema društvenim i religioznim zahtjevima. U svom kasnijem radu *Staza životnog puta* pronašao je da potčinjavanje dužnostima uzrokuje gubitak pojedinčeve odgovornosti i predlaže treći put, religiozni, na kojem se čovjek potčinjava *volji Boga*, a čineći to pronalazi *istinsku slobodu*.

U *Strahu i drhtanju* (1846) Kjerkegor je usredsređen na božju naredbu datu Abrahamu da žrtvuje sina Isaka (*Postanje*, 22: 1–19), a to Bog čini kako bi narušio Abrahamova etička uvjerenja. Abraham dokazuje svoju vjeru postojanim potčinjavanjem, izvršavajući božju naredbu, čak iako je ne razumije. Ova *suspenzija etike*, kako je Kjerkegor zove, dozvoljava Abrahamu autentično obavezivanje *svom Bogu*. Da bi izbjegao očaj, pojedinac mora učiniti sličan *skok vjere* u životu koji je inheretno religiozan, tajanstven i pun rizika. Zbog straha od ništavila čovjek je pozvan vjeri.

Pred kraj života Kjerkegor je iskusio mnoge gorke kontroverze, a posebno zbog uspostavljanja Danske luteranske crkve koju je smatrao svjetovom i pokvarenom. Njegovi kasniji radovi, kao *Bolest na smrt*, reflektuju neki povećani mračni vidik hrišćanstva, nagovještavajući patnju kao suštinu prave vjere. Pripada

introvertno-osjećajnom tipu sa razvijenom intuicijom kao aksilarnom funkcijom. Za njega je objektivni svijet izvor nerazumijevanja i patnje. Ideal je pronašao u čisto subjektivnom faktoru koji je bio sasvim okrenut unutrašnjem kraljevstvu Boga, koji se dostiže kroz slijepu vjeru i subjektivnu transformaciju *Sopstva*. Egzistenciju upoređuje sa „jahanjem divljeg ždrijepca“, a takozvanu egzistenciju sa „padanjem u snu u vagon sa sijenom“. Za njega je svijet bio objektivna neizvjesnost, a njegov vlastiti kontemplativni život bio je prepun ljubavi i emocija.

Njegov se uticaj najprije raširio u Skandinaviji i Evropi njemačkog govornog područja. Prepoznat je kao jedna od najuticajnijih figura savremene filosofije egzistencije. Umro je 11. novembra 1855. godine

Da bi obogatili introvertno-osjećajni tip moramo letimično pomenuti djelo engleskog pjesnika, slikara i gravera Vilijama Blejka. Imao je nešto zajedničko sa sa Kjerkegorom, a to je samoistraživanje unutrašnjeg svijeta i Boga koje je strogo zasnovano na osjećanjima. Svoje djelo je izrazio kroz osjećanja, a ne kroz logiku.

Vilijam Blejk (1757–1827)

Tigar

*... Čiji to čekić i lanac koji?
U kojoj peći mozak ti skroji?
Koji to nakovanj i koja jeza,
Užase smrti za tebe sveza?...*

Noć

*... Mjesec je poput cvijeta
U svom visokom stanu,
Sa tuđim svijetlom u noći
sjedi i ruga se danu...⁶*

⁶ Svi prepjevi u eseju su autorovi.

Rođen je 28. novembra 1757. godine u Londonu, gdje je proveo većinu života. Bio je samouk, ali široko načitao. Na njegovu poeziju uticali su radovi Jakoba Bemea (Boheme) i Emanuela Svedenborga. Kao dijete želio je da bude slikar.

Zovu ga predromantičarem, jer je odbacio literarni stil mišljenja i ostao izdanak romantične filozofije, sa svom njenom sentimentalnošću, intuicijom i osjećajnošću. Njegova grafička umjetnost odredila je konvencije XVIII vijeka. Naglašavajući nadmoć intuicije nad razumom osjećao je da idealni oblici treba da budu stvoreni iz posmatranja prirode ali i iz unutrašnjih kontemplativnih vizija. Mnoge njegove slike su religiozne prirode, ali daje svoje tumačenje dogme. To su ilustracije za djela Džona Milтона, Džon Bajnanov *Hodočasnikov put* i biblijsku *Knjigu o Jovu*.

Blejk je stvorio kompletnu ličnu mitologiju i vlastite simboličke karaktere. Nastojao je da izrazi svoje intuitivne vizije kao umjetničke kreacije. Blejk kaže: „Ja ne posmatram spoljašnje kreaciju ... ona je prepreka i nije akcija.“

VII Introvertno-senzitivni tip

Introvertne senzacije su utemeljene na subjektivnoj komponenti percepcije. Percepcija nije direktno određena predmetom, već je on samo nagovještava. Subjektivnu percepciju karakteriše značenje koje se za nju prilijepi. Ovaj tip razumije *pozadinu* fizičkog svijeta mnogo bolje nego njegovu spoljašnjost. Slojevi subjektivnih utisaka nanose se na sliku tako da postaje nemoguće odrediti što će se percipirati iz znanja o predmetu. Stoga, percepcija presudno zavisi od unutrašnjih psiholoških procesa koji se razlikuju od jedne osobe do osobe. Jung kaže: „To je nesvjesna dispozicija koja mijenja osjetilnu percepciju u njenom izvoru, lišavajući je tako karaktera čisto

objektivnog uticaja.⁷ Senzitivna komunikacija sa unutrašnjim stimulansima njihov je aksiom. Ono što je odlučujuće kod ovog tipa ličnosti je stvarnost subjektivnog faktora, a ne stvarnost opaženog predmeta. To je svijet viđen u ogledalu. U svom najpozitivnijem obliku introverta senzacija se nalazi kod kreativnih umjetnika. Takve osobe spolja izgledaju kao da ih uopšte ne dotiče objekat.

Subjektivni svijet arhaičnih slika tada može potpuno ovladati svijesću tako da osoba živi u privatnom, mitološkom svijetu fantazije, u kojem su stvari i životinje obdarene ljudskim i superljudskim moćima – što najbolje vidimo u bajkama *Alisa u zemlji čuda* i *Kroz ogledalo*. Takvo ogledalo bila je percepcija Salvadora Dalija (1904–1989)⁸. Taj tip često živi u mitološkom svijetu božanstava i demoni i u svom najekstremnijem obliku, kad je percepcija sasvim spojena sa svijetom nesvjesnog, taj svijet može stvoriti psihotične halucinacije i otuđenje od spoljašnjeg svijeta. Kada je normalan, od ovog tipa možemo očekivati subjektivnu umjetnost i filozofiju. Predstavnici ekstrovertno-senzitivnog tipa su ekspresionisti, i zato su svi završili u delirijumu i pijanstvu kraja devetnaestog vijeka, dok su introvertno-senzitivni tip nadrealisti, i imaju pomjerenu percepciju. Filozofija utemeljena na sličnom procesu devalvacije objekta sa razvijenom osjećajnom komponentom bila bi filozofija Rudolfa Štajnera ili čak Gurdijeva.

Introvertno-senzitivni tip subjektivno reaguje na događaje, na način koji nije povezan sa objektivnim kriterijumima. Često se to smatra neprikladnom i nepotrebno pretjeranom reakcijom.

⁷ C. G. Jung, *Psihološki tipovi* (1921), par. 647.

⁸ Salvador Dali – bio je španski slikar, pisac i član nadrealističkog pokreta. Rođen je u Figueresu u Kataloniji, gdje se obrazovao u *Školi lijepih umjetnosti*. Pridružio se nadrealizmu 1929. godine. Dalijeve slike iz tog perioda prikazuju slike snova, bizarne i svakodnevnne predmete u neočekivanim oblicima koji krše pravila i *realističnu objektivnot*.

Pošto objekti ne uspijevaju da prođu kroz zid subjektivnih impresija taj tip može izgledati neutralan i indiferentan prema objektivnoj stvarnosti. Takva osoba može percipirati svijet kao iluzoran ili čak zabavan. Takva vrata je u filozofiji otvorio Džordž Berkli.

Džordž Berkli (1685–1753)

*Esse est percipi.*⁹

Džordž Berkli je irski sveštenik i filozof. Smatra se osnivačem moderne škole idealizma, koji je kasnije nazvan *solipsizam*. Smatrao je da se materija i cjelokupni materijalni svijet ne mogu zamisliti da postoje nezavisno od uma. Fenomen osjećanja može se objasniti samo pretpostavkom božanstva koje stalno izaziva percepciju u čovjekovom umu.

Rođen je u selu Kilkeni u Irskoj, 12. novembra 1685. godine. Studirao je na Trinity Colledge, Dublin. Objavio je *Raspravu o principima ljudskog saznanja* 1710. godine. Kada nije uspio da uvjeri ljude u svoju teoriju objavio je *Tri rasprave između Hilasa i Filonusa*¹⁰ ili jednostavno *Tri dijaloga*, 1713. godine. Oba iskaza njegove filozofije njegovi su savremenici smatrali besmislicom. Umro je 14. januara 1753. godine.

Berklijev filozofija je odgovor na skepticizam i ateizam. Tvrdio je da skepticizam nastaje kada se iskustvo ili senzacije odvoje od stvari. Jednom kad se to učini, više nije moguće saznati stvari osim *putem ideja*.

Da bi se prevladala ta odvojenost, mora se prepoznati da se *postojanje čulnih stvari sastoji u njihovom prepoznavanju*. Sve što se percipira je stvarno, a jedine stvari za koje se može znati da postoje su one koje se percipiraju. U odgovoru na pitanje da li stvari postoje samo kad se percipiraju odgovorio je da *stvari*

⁹ Latinski – Biti, znači biti opažen..

¹⁰ *Hilas (hile)* – grčki materija; *Filonos (ljubitelj uma)*.

postoje kao ideje u umu. Međutim, Berkli je insistirao da svari postoje odvojeno od čovjekovog uma budući da ne možemo kontrolisati koje ideje imamo. Iz tog razloga mora postojati neki apsolutni um u kojem su sve ideje sadržane, kao beskonačno svuda prisutni duh, tačnije bog, koji percipira sve. Berklijev filozofski sistem ekstremno je eliminisao mogućnost saznanja spoljašnjeg materijalnog svijeta. Iako je njegov filozofski sistem stvorio malo sljedbenika, njegova kritika argumenata za odvojeni spoljašnji svijet i koncept materije snažno je od tada uticao na neke filozofe. Evo jednog citata iz *Rasprave o ljudskom saznanju*:

„Pored bezbrojnih varijacija ideja ili predmeta saznanja postoji nešto što ih saznaje i percipira i vrši različite operacije kao što su volja, njihovo zamišljanje i pamćenje. Ovo percipirajuće aktivno biće ja zovem um, duh, duša ili samim sobom. Tim riječima ne označavam nijednu od svojih ideja, već stvar koja je sasvim različita od njih, u kojoj postoje, ili što je isto u kojoj percipiraju, jer postojanje ideja sastoji se u tome da se percipiraju. Ili dalje ... što se podrazumijeva pod pojmom postojati kad se primijeni na osjetilne stvari? Sto na kojem pišem kažem da postoji – tj. vidim ga i osjećam, a ako sam van moje radne sobe mogu reći da postoji, što znači da bih ga mogao opaziti da sam u njoj, ili da ga neki drugi duh sada opaža. Postoji miris, to znači osjeća se, postoji zvuk znači čuje se, boja ili predmet opažaju se čulom vida ili dodira... Jer, što se kaže o apsolutnom postojanju nemislećih stvari bez ikakve veze sa njihovim opažanjem čini se sasvim neinteligentno.

‘Postojati’ znači ‘percipirati’, nije moguće da postoji izvan umova i mislećih stvari koji opažaju... Moje poimanje ili zamišljanje ne proteže se izvan mogućnosti stvarnog postojanja ili percepcije. Zato mi je nemoguće da vidim ili osjetim bilo što bez stvarnog osjećanja o toj stvari, tako da mi je nemoguće zamisliti bilo koju osjetilnu stvar ili predmet koji se razlikuje od osjećanja ili percepcije njega...

Opažamo kontinuirani slijed ideja, neke iznova postoje, neke su promijenjene ili su sasvim nestale. Dakle, postoji neki uzrok tih ideja od kojeg one zavise, koji ih stvara i mijenja. Da taj uzrok ne može biti bilo kakav kvalitet, ideja ili kombinacija ideja jasno je iz prethodnog odjeljka. Zato, mora biti supstanca. Ali, pokazano je da ne postoji tjelesna ili materijalna supstanca, Stoga ostaje da je uzrok ideja bestjelesna aktivna supstanca ili Duh.“

Za njegovo mišljenje možemo reći da ima obilježje ideološkog mišljenja, u kojem je božji um primaran i nadmoćan ishodišni faktor. Vrijednost libida, ili ako hoćete glavno interesovanje, kod Berklija leži u vrijednosti percepcije. Za njega je percepcija kognitivna funkcija. Dok je Lok koristio percepciju da dokaže da um iz nje proizlazi, da se iz nje širi, Berkli je dokazivao da percepcija i njeni izvori proizlaze iz uma. Percepcija je snažno uticala na oba filozofa i odredila i mišljenje, te stvorila ideje o svijetu koga su istraživali.

VIII Introvertno-intuitivni tip

Introvertno-intuitivna vizija može se najbolje prikazati onim što je britanski pjesnik Alfred Tenison napisao:

*Ipak me je nešto ili mi se čini
 Dodirnulo sa mističnim sjajem,
 Poput munje i zaboravljenih snova –
 i osjetih nešto da stanuje ovdje
 Nešto što se dogodilo davno, ali ne znam gdje,
 Nešto što bez riječi mogu da objasnim.*

Za intuiciju se može reći da je neka vrsta *religiozne* funkcije. Usmjerena je prema unutrašnjim dubinama koje posjeduje psiha. Pokušava da izmiri unutrašnje događaje sa psihičkim procesima i arhetipskim slikama. Može imati mitski, simbolički, mistički ili proročki karakter. U svom tipičnom izrazu, introvertno-intuitivni tip može biti umjetnik, mistik, sanjar,

prorok ili čudak. Takve osobe imaju vizionarski ideal koji otkriva jedva razumljive misteriozne poruke. To su zagonetni, nezemaljski ljudi, koji žive daleko od običnih ljudi. Nijesu zainteresovani da objašnjavaju ili racionalizuju svoje vizije, već se zadovoljavaju samo da ih objave. Zato, uglavnom nijesu shvaćeni od svojih savremenika. *Da ne postoji ovaj tip ličnosti Izrael ne bi imao proroke!* U suštini, to je poremećaj inervacije fizičkih efekata koji proizvode unutrašnje slike i određuju naprijed rečenu prirodu. Ljudi ovog tipa ličnosti su stalno u kontaktu sa unutrašnjim slikama.

U *Psihološkim tipovima* (par. 660), Jung kaže: „Baš kao što nesvjesno nije kao *caput mortum* već sa nama koegzistira i podvrgava se promjenama koje su iznutra povezane sa tokom događaja, introvertna intuicija kroz svoju percepciju tih unutrašnjih procesa može imati podatke koji mogu biti od najveće važnosti za razumijevanje kuda ide ovaj svijet. To je način na koji takvi ljudi mogu predvidjeti i ‘vidjeti’ mogućnosti koje se kasnije mogu dogoditi.“

Za ovaj tip ličnosti moral je, kao i za ekstrovertno-intuitivni, stvar vodeće vizje i viđenog estetizma. Njihov *mistični rad* uvijek je bolan i praćen živim slikama, kao što je bio slučaj kod Nostradamusa. Kada postanu neurotični, potisnute senzacije se mogu izraziti na primitivan, instinktivni način i poput njihovh ekstrovertnih duplikata introvertni intuitivci često pate od hipohondrije i konvulzija. Mnogi antički filosofi i filosofi Istoka pripadaju ovoj kategoriji. Primjeri nijesu samo Lao Ce, Kon Fu Ce, već i srednjovjekovni mističari kao što su Sveti Jovan od krsta, Majstor Ekart, Jakob Beme ili Piko de la Mirandola. Savremeni mislioci ovoga tipa su Niče, Jung i Bergson. Ja sam za njihovog reprezentanta izdvojio dva, Bergsona i Ničea.

Anri Bergson (1859–1941)

„Intelekt se odojio od jedne ogromne šire stvarnosti, ali između njih ne može postojati jasna razlika, sve ostale okolne konceptualne misli ostaju kao neki nejasni ostaci koji prizivaju svojoj zvore.“¹¹

Francuski filozof savremenog doba Anri Bergson bio je sin Jevrejina muzičara i Engleskinje. Obrazovao se na *Lycée Condorcet* i *École Normale Supérieure* gdje je studirao filozofiju. Poslije karijere vaspitača i profesora u mnogim školama izabran je za profesora u *École Normale Supérieure* 1898. godine. Od 1921. do 1929. godine bio je *Predsjednik za intelektualnu kooperaciju Lige Naroda (CICLN)*. Njegovo englesko porijeklo po majci objašnjava kako su u mladosti ostavili dubok uticaj na njega Spenser, Mil i Darwin, ali je njegova filozofija u velikoj mjeri reakcija protiv njihovog racionalističkog sistema.

Internacionalno je poznat po koncepcijama unutrašnjeg trajanja, kreativne evolucije i ograničenja čovjekovog intelekta. U svojoj doktorskoj tezi *Esej o neposrednim podacima svijesti (Essey sur les donnes immédiates de la conscience)* (1898), Bergson je ponudio interpretaciju svijesti kao postojanje na dva nivoa. Prvi se može dostići pomoću duboke intuitivne introspekcije, a drugi pomoću spoljašnje projekcije prvog.

Bergson je odbacio prvenstvo matematičkih i mehanicističkih koncepata. Ističe da se tok iskustvenog trajanja ne može mjeriti vremenom i da se čovjekova posebnost koja se pojavljuje u trajanju izražava u dešavanju koje se može predvidjeti. Svoje ključne uvide razvio je u *Materiji i pamćenju* (1896), gdje objašnjava međusobni odnos tijela i duha. U *Uvodu u Metafiziku* (1903) razvio je teoriju prema kojoj intuicija koja razumije

¹¹ Anry Bergson, *Kreativna revolucija*, str. 210.

dinamički tok igra glavnu ulogu. A, u *Kreativnoj Evoluciji* (1907) upotrijebio je svoj intuitivni metod za rješavanje problema biološke evolucije, zaključujući da se darvinističkim mehanizmom ne može objasniti nastajanje života i njegovo širenje.

Za njega je naučno vrijeme nešto što je djeljivo na jednake djelove i može se izmjeriti pomoću sata, dok intuitivno iskustvo stvarnog vremena nastavlja trajanje u kojem je svaki trenutak jedinstven. Slično tome, svaki fenomen istinskog čovjekovog života (svjesnost, sloboda i tome slično) mogu se saznati samo pomoću neposredne intuicije. Bergson je razvio svoju filosofiju u brojnim knjigama koje su postale poznate, ne samo zbog njegove žive interpretacije života, već i zbog snažne upotrebe metafora, simbola i intuitivnih analogija koje su sposobne da uhvate cjelokupno značenje problema.

Dublje Sopstvo je centar kreativnog postojanja i slobodne volje – a, *elan vital* je ključna riječ za njegovu teoriju. Nastvio je da proučava čovjekovu svijest usmjeravajući pažnju na odnos tijela i uma. Tvrdio je da je kod njih razlika u stepenu, a ne u vrsti. Bergson je takođe razvio teoriju vremena u svojim drugim djelima i primijenio je na živa bića.

Dobio je Nobelovu nagradu za književnost, koju nije mogao lično da primi. Umro je 4. januara 1941. godine. Uticao je na mnoge pisce, umjetnike i filozofe dvadesetog vijeka. Bio je majstor proznog stila i izvanredan predavač. Njegov mistični, simbolički i živi stil bio je u suprotnosti sa formalističkim racionalnim materijalizmom njegovih savremenika. Bergson je naglašavao nadmoć intuicije nad intelektom i promovisao ideju o dva suprotna toka, inertna stvar u sukobu sa organskim životom kao vitalnom potrebom koji teži kreativnoj akciji. Zbog svega tog Bergson je introvertno-intuitivni tip.

Bergson pripada kreativnim intelektualnim misliocima sa razvijenim logičko-analitičkim sposobnostima. Njegovo mišljenje je intuitivno i sintetičko. Poput Spinoze, Bergson je

koristio intuiciju kao intelektualni metod. Konačno, to je brilijantno prikazao intuitivni pionir instinktivnog i nesvjesnog metoda Fridrih Niče, čiji je stil sličan neoplatonisti Plotinu ili čak osnivaču taoizma Lao Ceu.

Fridrih Niče (1844–1900)

„Mislim na takav porast prijetnje od Rusije da bi Evropa takođe morala odlučiti da postane prijetnja, naime da uspostavi svoju volju pomoću nove kaste koja će vladati Evropom dugo, užasnu vlastitu volju koja će biti u stanju da ostvari svoje ciljeve hiljadama godina od tada – kako bi se završila ta dugotrajna komedija njenih brojnih rascjepkanih država, kao i njihovih dinamičkih i demokratskih rascjepkanih volja. Vrijeme je za sitničavu politiku prošlo. Već sljedeće stoljeće donijet će borbu za dominaciju nad Zemljom – pritisak na široku skalu politike.“¹²

Fridrih Niče je njemački filozof, pjesnik, pisac i klasični filolog. Smatra se za jednog od najproduktivnijih i najuticajnijih filozofa savremenog doba. Rođen je 15. oktobra 1844. godine u saksonskom selu Reken (Prusija). Ničev otac, luteranski sveštenik, umro je kada je Niču bilo pet godina. Odrastao je u kući sa majkom, babom, dvije strine i sestrom. Studirao je klasičnu filologiju na Univerzitetu u Bonu i Lajpcigu. Sa dvadeset i četiri godine izabran je profesora klasične filologije na Univerzitetu u Bazelu. Loše zdravlje ga je primoralo da se povuče ode u prenziju 1879. godine. Deset godina kasnije doživio je mentalni slom uzrokovan aktivnom formom sifilisa (naslijeđen od oca). Od njega se nikad nije oporavio. Umro je u Vajmaru 25. avgusta 1900. godine.

Osim grčke kulture, na njega su uticali Artur Šopenhauer, teorija evolucije i prijateljstvo sa kompozirirom Riharom Vagnerom. Niče je veoma produktivan pisac sa velikim stilom,

¹² Fridrih Niče, *S onu stranu dobra i zla (1885!)*, str. 131.

intuicijom i simboličkim uvidom. Njegova filozofija nagovještava budući razvoj događaja koji su predskazani lakim provokativnim stilom. Ne posmatra konceptualnu sliku, već ide izvan nje, prema simbolizmu i značenju. Jedna od osnovnih Ničeovih koncepcija je da su tradicionalne vrijednosti reprezentovane prvenstveno sa hrišćanstvom izgubile moć u životu pojedinca. To je objavio rečenicom: „Ništa nije istinito, Bog je mrtav, sve je moguće.“ Vjerovanje u Boga je osobina slabih. Za njega ne postoji transcendentni svijet Platona i Kanta, već samo Heraklitov svijet vječitog toka. Tvrdio je da nove vrijednosti moraju zamijeniti tradicionalne, što ga je dovelo do koncepcije *Übermensch*–a, višeg čovjeka. Brilijantno je vidio njemačku poziciju svog vremena, pa možemo reći da je vidio i razumio buduće tragične događaje dva svjetska rata. Mnogi ideolozi, uključujući Hitlera, uzimali su i koristili njegove ideje da bi manipulirali masama.

Prema njemu, mase koje je zvao „stado“ ili „gomila“ afirmišu tradicionalne vrijednosti, dok je njegov *Übermensch* nezavistan i veoma individualan. On je visoko osjećajan, ali strasti kontroliše razumom. Radije se koncentrisao na ovaj stvarni svijet nego na nagradu u nekom drugom svijetu koju obećava religija. *Übermensch* afirmiše život koji u sebe uključuje bol i patnju, a oni su vjerni pratilac čovjekove egzistencije. On je kreator vrijednosti, *gospodar morala*, neko ko izražava svoju snagu i nezavisnost nekoga ko je sa *onu stranu vrijednosti*. Iz psihološke tačke gledanja neki takav stav pokazuje Ničeovu identifikaciju sa arhetipskim slikama. Jung kaže: „U Zaratuštri se Niče identifikuje sa nesvjesnom Sjenkom Evrope svog vremena.“

Tvrdio je da je cjelokupno čovjekovo ponašanje motivisano *voljom za moć*. U pozitivnom smislu moć nije dominacija nad drugim, već potreba za nečim što je nužno za kreativnost. Takva moć se manifestuje u *Übermensch*–ovoj nezavisnosti, kreativnosti i originalnosti. Iako je eksplicitno odbacio mogućnost da se do

sada pojavio neki viši čovjek, pomenuo je nekoliko pojedinaca koji bi mogli služiti kao model. Među njima nabrojio je Leonarda, Mikelandela, Šopenhauera, Vagnera i Getea. Koncept *Übermensch-a* često se pogrešno tumači kao postulat društva sluga – gospodara i često se poistovjećuje sa totalitarističkom filozofijom.

Kao izvanredni pjesnik Niče je obogatio njemački jezik i izvršio veliki uticaj na njemačku i francusku književnost i filozofiju. O njegovim konceptima su razpravljali Karl Jaspers, Martin Hajdeger, Pol Tilih, Albert Kami, Martin Buber, Karl Gustav Jung i Žan Pol Sartr. Iako je njegova filozofska kritika prepuna provokacija sa odbacivanjem svih moralnih i religioznih dogmi, razvila je intuiciju sa svom ironijom i brutalnošću. Niče je briljantan intuitivni mislilac sa potisnutim osjećanjima. Stil mu je poetski i jedinstven, ali je i dalje filozofski. Dok je Bergson intuiciju analizirao racionalno, Niče je koristio da otkrije i nagovijesti nesvjesno kretanje čovječanstva, njegovu filozofiju i religiju nesigurnosti i neizvjesnosti. Od samog početka se interesovo za grčke predsokratovske filozofe koje je tumačio kao vrlo intelektualne i psihički cjelovite. Sokrata i Aristotela je smatrao dekadentnim. Vremenom je postajao sve više afektivan i strastven, glorifikujući čovjekovo nesvjesno i instinkte. Taj proces je posebno sazio u *Zaratuštri*:

„Kada je zaratuštra stigao u obližnji grad, koji je ležao naspram šume, u njemu je zatekao na trgu mnogo naroda. Jer, bilo je objavljeno da će se pojaviti hodač na žici. I Zaratuštra ovako reče narodu: ‘Učim vas *Übermenschuu*. Čovjek je ono što se mora prevazići. Što ste vi učinili da ga prevaziđete? Sva stvorenja su do sada stvorila nešto izvan sebe: a vi želite da budete osjeka te velike plime i da se vratite životinjama, radije nego da prevaziđete čovjeka.

Što je majmun za čovjeka? Predmet smijeha i bolnog stida. I upravo će to biti čovjek za *Übermensch-a*: Predmet smijeha i bolnog stida...

Preklinjem vas braćo ostanite vjerni Zemlji i ne vjerujte onima koji vam govore o nadzemaljskim nadama. Oni su trovači bez obzira da li to znaju.

Oni su prezirači života, ljudi koji truju sebe, odumiru i Zemlja ih je sita: Pustite ih da nestanu!”“

Niče je kroz identifikaciju sa *Sopstvom* projektovao arhetipske ideje na *Übermensch-a*, a vitalne ideje primordijalnih slika na *volju za moć*. Iako mu je mišljenje bilo divergentno, bilo je intuitivno i sintetičko. Sa Ničeom filozofija prestaje da bude filozofija, već počinje da bude drama.

RATNI DNEVNIK KOMANDIRA MARKA MILOVA MARTINOVIĆA 1914–1916. GODINE (III)

Marko Martinović was the artillery commander of the Montenegrin army. He graduated from military schools in Bulgaria and Russia, as well as the Faculty of Archaeology in Moscow, which makes him one of the most educated officers in Montenegro, and probably the first Montenegrin educated archaeologist. He wrote a very detailed and precise journal entitled Montenegro in the European War from 1914 to the end of 1915 that represents a very important historical source, particularly regarding the activities on the Lovćen front.

1. X 1915. g. – Na frontu nema ništa novo.

Komandantu opšte rezerve brigadiru Niku Pejanoviću naređeno je sa br. 8258 da pošlje 300 vojnika radi izgradnje šančeva na Golišu.

Poslati su komandantima UPUI za četničko ratovanje (v. 7, 22. IX, 9, 27. X. t. g).

2. X 1915. g. – Vrhovna komanda sa br. 6572 od danas (L. O. pov. dol. br. 155) šalje nam nekoliko primjeraka Odre de bataille-a neprijateljske vojske prema Crnoj Gori, štampan prema dobijenim podacima u štampariji Ministarstva vojnog na Cetinju, dana 28. septembra 1915. godine.

I) ... Kao komandant rečene vojske označen je đeneral Sarkotić.

Kako naš odred najviše interesuju podaci za neprijateljsku vojsku u Boki Kotorskoj i Krivošijama, to ćemo podatke koji se na njih odnose dati u cjelini.

Kao komandant Boke Kotorske i Krivošija označen je feldmaršallajtnant Veber fon Vebenau.

Načelnik štaba kapetan Veber.

Načelnik artilj.-inženjerskog odjeljenja pukovnik Kraus.

Štab se nalazi u Hercegovom

1-vi sektor BOKA KOTORSKA

Komandant Veber fon Vebenau

10 bataljona

2-gi puk honveda

19-ti Člandvera

1 bataljon 61-og puka

Ima vojnika iz 22-og i 32 puka

1 četa honveda br. 6

1 eskadron konjice

ARTILJERIJA

V gradski artiljeriski puk

TOPOVA 270

2-gi sektor KRIVOPŠIJE – LASTVA

Komandant major Matičević

4 1/2 bataljon

37-mi landšturmsi pj. puk

2 čete bataljona grend-jegera

ARTILJERIJA

Odjeljenje V gradskog artilj. puka

TOPOVA 59

Mitraljeza 4 (?)

Svega vojnika 8.500

Svega topova 329

Svega mitraljeza 4 (?)

II) ... Kao komandant BILEČKOG UTVRĐENOG LOGORA označen je đeneral-major ANDRIJAN. Štab u Bileću. Ukupna snaga označena: vojnika 9.500 topova 67, mitraljeza 9.

III) ... Kao komandant sektora GACKO označen je pukovnik LUKAČ – štab sektora u Nevesinju. Ukupna snaga označena: vojnika 10.000, topova 25, mitraljeza 10.

IV) ... Kao komandant sektora SARAJEVO (prema Sandžačkoj vojsci) označen je đeneral Čekarić. Ukupna snaga označena: vojnika 7.700, topova 20, mitraljeza 7.

Prema pomenutom rasporedu ukupna snaga neprijateljske vojske prema Crnoj Gori iznosi:

Bataljona 50 1/4

Vojnika 35.700

Topova 441 i

Mitraljeza 23

U gornjoj cifri neprijateljskih snaga nije uzeto u obzir snaga i naoružanje flote u Boki Kotorskoj, o čemu je rečeno u ovom dnevniku u odjeljku RATNO BRODOVLJE U BOKI KOTORSKOJ (str. 29 i 30).

Ukoliko su gornji podaci tačni teško je reći, jer se brojno stanje vojske u Boki i Krivošijama stalno mijenjalo. Sada kada je neprijatelj pripremao napad na Srbiju i počeo ga izvoditi, dovoljan mu je bio broj od 8.500 vojnika u Boki i Krivošijama jer je ta vojska dovoljno bila zaštićena, bilo u forovima, bilo u blokhauzima, utvrđenim kasarnama itd, a sve opkoljeno

vještačkim preponama i t. sl. Označeni broj topova (329) izgleda bio je veći, prema broju koji smo znali, od koliko je u stvari bilo po podacima, iz ranijeg vremena. Uzevši u obzir razmještaj ovih topova, jasno je, da se nijesu svi mogli upotrebiti protiv nas u slučaju jednog napada.

Od topova na ratnom brodogradilištu moglo se jednovremeno upotrebiti protiv nas prilikom jednog napada bar 50 topova. Topovi manjih kalibara ovdje nijesu uzeti u obzir.

Po jedan primjerak ovog Odre de bataille-a poslan je komandantima kolona i art. sektora, da učine ispravke ukoliko bi bili u mogućnosti i da izvijeste ovu komandu.

3. X 1915. g. – Neprijatelj s Goražde ispalio nekoliko metaka na položaje Zetske brigade, ali štete nije bilo.

Glavna intendatura stavlja nam na raspoloženje 2000 pari uniformi, koje su i od ljetnjeg i od jesenjeg štofa izrađene. Sa ovim brojem ne može se ni 1/4 odreda snabdijeti.

S brojem 8311 ova je komanda zatražila od komandanata kolona i brigada, da pošlju sheme izvršenih na njihovom frontu fortifikacijskih radova. Komandant Zetske brigade Raičević na ovo odgovara, da u području nema lica, spremnih za taj posao (K. Zet. brig. br. 4406; L. O. dol. br. 17045). Drugi komandanti to nijesu javili, ali ni sheme nijesu poslali. Komentara ne treba.

4. X 1915. g. – Na frontu Srbije produžuju se borbe. Austro-Njemci zauzeli su Beograd, Smederevo i Požarevac. Bugari su napali Srbiju na cijeloj graničnoj liniji. Grčka se ne smatra vezana ugovorom sa Srbijom, da ovu pomogne.

O važnosti gornjih neprijateljskih operacija nije ovdje mjesto da se govori, jer sama stvarnost govori. Srbija se nalazi u vrlo teškom položaju a pomoći nema. Njen položaj je i naš.

5. X 1915. g. – Komandant odreda je otputovao na Cetinje. – Kralj je bolestan.

6. X 1915. g. – Poslan je Vrhovnoj komandi Odre de bataille odreda. On glasi:

Komandant odreda brigadir knjaz Petar Petrović

Šef štaba komandir Petar Lompar

Komandant artiljerije komandir Joko Martinović

I. LJEVOKRILNA KOLONA

Komandant brigadir Ivo Đurović

Šef štaba kapetan Risto Stojanović

6 bat.

Bataljon Gornjo-crmnički

Bataljon Donjo-crmnički

Bataljon Barski

Bataljon Mrkojevički

Bataljon Ulcinjski

Crmničko-primorska brigada

Bataljon Dobrovoljački

Mitraljeza (Maksim) 4

II DESNOKRILNA KOLONA

Komandant brigadir Milutin Vuković

Zast. šefa štaba poručnik Vlado Vrbica

7 1/2 bat.

Bataljon Njeguško-čeklički

Bataljon Cetinjski

Bataljon Cucki

Kat.brigada

Bataljon Donjo-zetski

Bataljon Gornjo-zetski

Bataljon Lješkopoljski

Zetska brigada

Bataljon Kombinovani

2 čete dobrovoljaca

Mitraljeza 7 (5 Maksim, 2 Gatling)

ARTILJERIJA

2 – 8.7 sm polj. Kr. nbm. topa (tur.)

2 – 15 sm lake ops. haubice (rus.)

2 – 7.5 sm polj. Kr. nbm. topa (dom.)

4 – 8.7 sm polj. Kr. nbm. topa (tur.)

2 – 7.5 sm brd. Kr. nbm. topa (dom.)

1 – 7.65 sm polj. Obuhovski topa (rus.)

2 – 7.5 sm brd. Kr. nbm topa (tur.)

2 – 7.5 sm polj. Kr. brm. topa (tur.)

REZERVA

Komandant brigadir Niko Pejanović

3 bat.

Bataljon Ljubotinjski

Bataljon Ceklinski

Bataljon Ceklinsko-dobrski

Riječko-lješkopoljska brigada

2 – 7.5 sm brd. Kr. nbm. topa

OPSADNA ARTILJERIJA

Komandant komandir Petar Lekić

SEKTOR KUK

Komandant komandir Petar Lekić

2 – 24 sm teške ops. motrire (ital.)

2 – 15 sm lake ops. mortire (ital.)

2 – 21 sm teška ops. haubica (ital.)

1 – 12 sm poljska ops. haubica (tur.)

2 – 12 sm dalekob. ops. topa (franc.)

4 – 155 mm dalek. ops. topa (franc.)

2 – 12 sm dalek. ops. topa (ital.)

1 – 8.7 sm poljski kr. nbm. top (turski)

SEKTOR KRSTAC

Komandant kapetan Blagota Martinović

1 – 24 sm teška ops. mortira (ital.)

1 – 15 sm laka ops. mortira (ital.)

1 – 12 sm laka ops. mortira (turska)

1 – 21 sm teška ops. haubica (ital.)

3 – 15 sm lake ops. mortire (rus.)

2 – 8.7 sm poljska Krup. nbm. topa (tur.)

2 – 7.5 sm brd. Krup. nbm. topa (tur.)

1 – 15 sm poljska mortira (rus.)

Svega po brojnom stanju oficira i vojnika 9.241

Topova 47

Mitraljeza 11

Napomena. U brojnom stanju vojnika unešeni su kako prisutni, tako i odsutni, borci i neborci.

Vojnika – boraca ima prisutnih 7.307

Odsutnih 1.103

Svega (bez oficira) 8.410

Osim topova i mitraljeza, pomenutih u prednjem sastavu trupa, u odredu ima pušaka raznih sistema, eksploziva i prava kako slijedi:

Naziv	Štab odreda	Desno- krilna kolona	Ljevo- krilna kolona	Riječka brigada	Formi- rana baterija	Artiljerija Kuk i Krstac
MOSKOVKA 97 g. Kal. 7.62mm	35	2794	1419	1013	289	3
MAUZERKA 7.65mm (427) (T.)	13	242	142	19	11	-
ANLIHER 8mm (AUS) – (156)	27	101	18	3	7	-
Novijeg tipa pušaka 6136	75	3137	1579	1035	307	3
BERDANKA 10.6mm	2	71	481	-	-	151
BERNDL 11mm (austr.) (208)	-	110	95	-	-	3
Starog tipa pušaka 913	2	181	576	-	-	154
BOMBA ručnih ruskih (1142)	-	320	466	356	-	-
BOMBA ručnih srbi- janskih (83)	250	203	194	192	-	-
BOMBA naročitih (93)	-	55	38	-	-	-
Svega BOMBA (2074)	250	578	698	548	-	-
AKARITA (kg 209)	-	100	-	29	-	80
Dinamita (kg 450)	-	100	250	-	-	100
Svega jakog eksploziva kg 659	-	200	250	29	-	180
DIMNOG BARUTA – kg 1280	-	100	-	-	-	1180
BEZDIMNOG kg 75	-	-	-	-	-	75
Svega baruta kg 1355	-	100	-	-	-	1255
KAPSULA za dina- mit (426)	-	300	100	1	-	25
SLUŽBA TELJA (20)	-	12	5	1	-	2

PUŠČANE I MITRALJEŠKE MUNICIJE

Od MOSKOVKE 2.161.119

Od MAUZERKE 74.318

Od MANLIHERKE 7.686

Svega 2.243.123

Od mitraljeza MAKSIM 114.346

Od mitraljeza GATLING 30.000

Od BERDANKE 81.742

Od VERDNDKOVE 9.902

Svega 91.644

Ovdje dajemo pregled stanja artiljerijske municije, u koliko su o ovome dali komandanti jedinica tačne podatke.

Gornji spisak se odnosi na municiju koja je stajala na raspoloženju artiljerijskih starešina u blizini oruđa; nešto malo municije, a najviše za francuske dalekobojne topove, bilo je u odnosnim slagalištima.

Danas je jedan naš vojnik (Marinović) poginuo na predstraži kod Mirca. Ubila ga je jedna austrijska izvidnica, koja se tu bila neopaženo privukla, neprijateljska izvidnica dolazila je na Kozmač u Donj. Grblju i vratila se, a da se nije sretala s našima.

7. X 1915. g. – U vezi pogibije Marinovića ova je komanda sa br. 8434 dala primjedbu komandantu Zetske brigade i naređeno je, da se bolje vrši služba izviđanja i osiguranja pretstraža, kako se ne bi slični slučajevi događali. Po onom slučaju daje svoju primjedbu i Vrhovna komanda sa br. 6621 (L. O. dol. br. 17200).

8. X 1915. g. – Oko 5 1/2 časova izjutra izašle su iz Boke 7 torpednjača i kretale se pučinom do prema Baru. Vratile su se oko 8 1/2 časova ne preduzimajući ništa protiv nas.

Komandantu Opšte rezerve brigadiru Pejanoviću naređeno je, da premjesti bataljon Ceklinski na Majstore (L. O. br. 8468).

Komandant odreda vratio se s Cetinja. Kralju je okrenulo na bolje (v. 5. t. mj).

Vrhovna komanda sa br. 6629 od danas (L. O. pov. 156) primjećuje, da neprijatelj ovih dana češće djeluje u pravcu Zalaza i Visoke Gore. Ovo može biti demonstracija prema Krscu a vjerovatno i namjera, da sa prikupljenim u Risnu snagama lako dočepa odsjek Zalazi – Visoka Gora, pošto zna, da je naša snaga tu slaba. Vrhovna komanda obraća pažnju na ovaj sektor i preporučuje, da se izviđanjima utvrdi namjera neprijatelja.

9. X 1915. g. – Komanda odreda naredila je sa br. 8508 komandantu Zetske brigade, da otpočne rad na utvrđivanju Mirca i Krimalja.

Uopšte, radovi na šančenju i pletenju žice produžuju se.

Za četničku akciju prijavili su se 10 vojnika iz Riječko-lješaanske brigade (v. 1. X t. g.; v. 17. i 22. IX i 1, 27. X t. g).

Na našim frontovima nema osobitih izmjena. Na srbijanskom ratištu borbe se i dalje vode. Produžuju se napadi na Srbiju i sa sjevera i sa istoka.

Vrhovna komanda sa br. 6647, da je potreba, da se Srbiji uputi pomoć, kojeg je mišljenja i Nj. vel. kralj. najbolje bi bilo, da se pošlju 2 ceklinska bataljona u Skadar, da zamijene onamošnje 2 regrutska bataljona, koji bi bili dalje upućeni (L. O. pov. dol. 157).

Komandant odreda sa pov. izl. br. 108 od danas odgovara, da pomoć koju smo gotovi dati bratskoj Srbiji leži mu na srcu, kao i svim Crnogorcima, ali da misli, da bi se odvajanjem trupa iz odreda u ovakvoj situaciji, koja je dobro poznata Vrhovnoj komandi, moglo više naškoditi opštoj stvari, nego li joj koristiti.

Vrhovna komanda na ovo nije ništa odgovorila.

10. X 1915. g. – Stiglo je za odred 2095 bluza i 2158 pari gaća. Ova odjeća će se podijeliti borcima jedinica u Donjem i

Gornjem Grblju. Ostale jedinice, koje nijesu odjeću primile čekaće dok im red dođe. Napomena. Sektor Kuk i Krstac su primili odjeću. Riječka brigada je primila odjeću prilikom kretanja za Hercegovinu (v. 12. 6. 1915. g).

Vrhovna komanda izvještava sa br. 6671 da su Austrijanci prešli Drinu kod Višegrada. U Srbiji na sjevernom frontu neprijatelj je zauzeo Kosmaj, a na istočnom su Bugari došli do Kumanova (v. 14. t. mj).

11. X 1915. g. – Da bi se što bolje maskirale naše baterije za sve su topove pripremljeni fišeci od bezdimnog praha. Za francuske dalekobojne topove takođe su pripremljeni fišeci od bezdimnog praha, te je danas vršeno probno gađanje protiv Grabova s položaja Rudinice. Gađao je i Krstac sa 24 sm mortirima protiv Goražde a takođe i sa 15 sm haubicom. Ispaljeno je 43 metka. Neprijatelj je odgovorio s Goražde iz kazamata protiv Rudinica, a s Taraboša i otvorenih baterija iskraj Vrmca protiv Krsca. Jedan vojnik je na Krscu lako ranjen (Kuk, br. 1760, L. O. dol. 17420).

Komandant odreda sa nekoliko oficira posmatrao je paljbu sa osmatračke tačke.

12. X 1915. g. – Još 30. pr. mjeseca poslan je Vrhovnoj komandi izvještaj o razmještanju naših trupa. Razmještanje je sledeći:

RAZMJESTA J TRUPA LOVČENSKOG ODREDA

Na dan 30. IX 1915. g.

I DESNOKRILNA KOLONA

A) KATUNSKA BRIGADA (3 bataljona)

1) Na desnom krilu odreda, a u vezi s Hercegovačkim odredom (njegovim lijevim krilom), nalaze se dvije čete Cuckog bataljona, od kojih je jedna u Obodu s predstražnim lancem na Visokoj Gori, a druga u Gomilicama s predstražama od Visoke Gore do sela Vališta. Ostale tri čete rečenog bataljona nalaze se na Njegušima, kao brigadna rezerva.

2) Njeguško-čeklički bataljon drži položaje od zaključno sela Vališta dio Ždrijela Krsca. Čete su raspoređene: jedna u Valištima, dvije u Malim Zalazima, a dvije u Velikim Zalazima i Donjim i Gornjim Gačevićima.

3) Cetinjski bataljon drži položaje od Ždrijela Krsca do i sa Zvjerinjakom, đe održava vezu sa desnim krilom Riječke brigade. Čete su raspoređene: tri u Petrovu Ljut, jedna u Vučjem Dolu, a jedna u Bižaljevcu.

4) Mitralješka odjeljenja: odjeljenje MAKSIM smještena ispred topova na Volujaku, desno do tzv. Belvedera, a odjeljenje GATLING ispred Laništa u tzv. Skali od Orlice. Brišu pristupe ka Zvjerinjaku, Pračištima i kolski put Kotor – Njeguši.

B) ZETSKA BRIGADA

1) Dvije Dobrovoljačke čete na kantomanu na Mircu s predstražnim lancem od Troljeza do Miračkog Potoka, držeći vezu s Riječkom brigadom na svom desnom krilu.

2) Mitralješko odjeljenje MAKSIM tuče prostor između Goražde i Mirca.

3) Lješkopoljski bataljon u selu Pelinovo i Gornje Šišiće s predstražnim lancem od i sa Miračkim potokom, Krimalj i kose istoga do i sa Ilinim Gumnom do crkve sv. Gospođe.

4) Zetski bataljon u selu Šišiće i Prijerade. Od ovog dvije čete u selu Nalježiće s predstražnim lancem od i sa crkvom sv. Gospođe, pa ispred Sutvare do Biočke Glavice.

5) Gornjo-zetski bataljon u selu Goroviće kao brigadna rezerva a sa lancem od i sa Biočke glavice, pa brežuljcima kroz polje, do zaključno Koložunjskog Potoka, zapadno od kolskog puta Budva – Kotor ispred kuće Lepavića, držeći vezu sa Ljevokrilnom kolonom na Koložunjski Potok.

6) Poljska 8.7 sm Krupova nebr. baterija (turska) na Koložunju Potocima s topovima na položaju ILIN KRŠ. Tuče prostor od kuća Radanovića, Sutvare do Mirca.

7) Poljska brzometna baterija (2 više 1 top) sa stanovanjem na

Koložunju a položajima topovima: 2 na Golišju a 1 na kosama ispred Goliša, sa istim zadatkom.

8) Brdski 7.5 sm Krupov nebrzometni vod kao i poljski Krupov 7.5 sm nebrzometni vod u Šišićima a sa topovima na položajima: Brdski vod na BOJOV RID a poljski na glavici Rašće. Tuku pravac kolskog puta Kotor – Budva.

II LJEVOKRILNA KOLONA

A) CRMNIČKO-PRIMORSKA BRIGADA

1) Dobrovoljački bataljon u selu Kovače i Višnjevo da predstražnim lancem od i sa Koložunjskim Potokom do Bajova Brda.

2) Gornjo-crmnički bataljon u selu Trešnjicu i Ukropce sa predstražnim lancem od ukupno Bajova Brda na Đuranovića Brijeg, Karadžine kuće i košare u Franovićima do Kozmača.

3) Donjo-crmnički bataljon u selu Lazareviće, Benoviće, Parapide, Bućine i Kubasa s predstražnim lancem od pomeđu Prčije Glave i Kozmača na Vilimu k Trpezicu pri moru.

4) Barski bataljon u selu Zagoru i Krimovicu s lancem obalom morskom od Trpezice do Jaza.

5) Dva mitralješka odjeljenja MAKSIM u Donjem Grblju u selu Kubase, Trešnjicu i Ukropce s mitraškim gnijezdima na Prčijoj Glavi.

6) Jedan dio Mrkojevičkog bataljona u selu Glavate, upotrebljava se na radove na preprečnim sredstvima.

7) Odjeljenje policije u Mrčevu Polju.

8) Posada (policija) u Budvi.

9) Posada na Kastio. Drži stražu morskom obalom u rejonu Paštrovića.

10) Posada u Spiču drži stražu morskom obalom od Crnog Rta do rijeke Željeznice.

11) Straža na Sutormanskom tunelu.

12) Ulcinjski bataljon na radu u Ulcinju.

13) Formirana četa artiljerista na kantonmanu u Barskom Polju. Drži stražu morskom obalom od rijeke Željeznice do rta Volujice.

14) Jedna četa Mrkojevićkog bataljona na Dobroj Vodi. Drži stražu od rta Volujice do Velikog Pijeska do Mrkojevića.

15) Jedna laka 15 sm opsadna haubica na položaju zapadno do mosta na Lukavcima.

16. Jedna laka 15 sm opsadna haubica u Donjem Šušanju.

17. Poljski 8.7 sm Krupov nebrzometni na Volujici.

III OŠTA REZERVA

A) RIJEČKA BRIGADA

SMJEŠTENA JE NA KANTONMANE NA Lovćenu, i to:

1) Ceklinski bataljon u selu Dolove.

2) Ljubotinjski bataljon: 1 četa na Velikom Bosturu, a ostale na bivaku Ljubin-potoku.

3) Ceklinsko-dobrski bataljon: 1 četa na Dolovima a ostale na Ljubin-potoku. Osigurava položaj Troljez – Zvjeronjak.

B) BRDSKI VOD – 7.5 sm Krupov nebrzometni na položaju brežuljku niže Vjetrenog Mlina, blizu Čavora.

IV FORMIRANI BATALJON

1) Kao posada u Budvi a razmješten je: a) 1 četa na Prijedoru i Seocima, za neposrednu odbranu zaliva JAZA; b) 1 četa u Budvi; v) 1 četa u selu Majine, i g) 1 četa u selu Bečića, da brani iskrcavanje od sv. Stevana do zavale.

2) Jedan mitraljez MAKSIM pri posadi u Budvi, za odbranu od iskrcavanja u Budvi i protiv aeroplana.

V VOD BRDSKI 7.45 sm KRUPOVIH BRZOMETNIH TOPOVA

Nalazi se na visu KOŠTANJICA (sv. Spas). Brani JAZ i BUDVU s mora, a takođe i od aeroplana.

Napomena. – Ovaj vod sa formiranim bataljonom i 1 mitraljezom (v. t. 5) u slučaju borbe upotrebiće se kao počasna rezerva na Golišu.

VI OPSADNA ARTILJERIJA

A) SEKTOR KUK

1) Na ZLATARICAMA: 2 – 21 sm haubice; 2 – 15 sm francuska dalekobojna topa; 2 – 24 sm mortire i 1 – 12 sm italijanski dalekobojni top.

2) U TRNOVIM DOLIMA: na Miračkim kosama 2 – 12 sm dalekobojna topa (1 italijanski, 1 francuski); 1 – 15 sm mortira; 1 – 12 sm haubica i 1.8.7 sm poljski krupov nebrzometni top.

3) na RUDINICAMA: 2 – 155 mm i 1 – 12 sm francuski dalekobojni top.

B) SEKTOR KRSTAC

1) u LANIŠTIMA: 3 – 15 sm lake opsadne haubice i 1 – 15 sm poljska mortira;

2) Na VOLUJAKU: 2 – 7.5 sm poljska krupova nebrzometna topa;

3) U KNEZ DOLU: 2 – 15 sm i 1 – 12 sm mortira; i

4) Na SMREKOVOJ GLAVICI: 1 – 21 sm opsadna mortira.

(Izvjestaj je potpisao komandant Lovćenskog odreda brigadir knjaz Petar Petrović)

- Goražda je gađala Krstac sa desetak metaka, ali bez uspjeha.

- Na pletenju žice i šančenju se i dalje radi.

13. X 1915. g. – Na jednoj našoj predstraži u Donjem Grblju prebjegao je iz Boke Hercegovac Jovan Miš, rodnom iz sela Šuša, okruga Trebinjskog.

On je, kako kaže, od 6-og bataljona landšturma. Kaže, da je u boju od 8-og pr. mj. bila 3-a četa ovog bataljona i jedan bataljon Mađara. Po njegovom iskazu onog su dana imali 25 vojnika, što mrtvih, što ranjenih, kako od naše pješadije tako i artiljerije (s

Rudinica). Kaže, da se kod crkve sv. Arandela gradi šanac za 2 topa. Što se tiče tajina, primaju: u jutro po 250 gr kafe; na podne supa i malo mesa, a u večer supu. Dnevno primaju po 1/2 kilograma hljeba. Svakih 10 dana isplaćuje im se po 7,60 kruna za ostale njihove potrebe (Zapisnik Jovana sproveden je vrhovnoj komandi sa br. 8626 od danas).

14. X 1915. g. – Vrhovna komanda sa br. O.6711 (L. O. pov. dol. 150??) javlja, da je Višegrad (v. 10. t. mj) pao usljed slabog vršenja stražarske službe – u ovom slučaju noću – te je neprijatelj iznenada napao i zauzeo Višegrad. (Višegrad je držala crnogorska i srbijanska vojska). – Vrhovna komanda napominje, da su položaji Lovčenskog odreda takvi, da je najvjerojatnije, da će se neprijatelj koristiti noćnim prepadom, da te položaje zauzme a naročito odsjek Krstac. Preporučuje se opreznost i češće patroliranje. Neprijatelj se od više dana pojavljuje prema Zalazima i na odsjeku Donjeg i Gornjeg Orahovca. Preporučuje se preduzimanje mjera, da ne bi bilo iznenađenja.

Na osnovu gornjeg, naređeno je svim komandama (v. izl. br. 8632), da obrate osobitu pažnju na vršenje pretstražne i izvidničke službe, a komandantu desnokrilne kolone još i to, da pojača front Mali Zalazi – Ratkova Gora (L. O. br. izl. 8633).

15. X 1915. g. – Rđavo vrijeme ometa radove na šančenju, ipak radi se po malo. Neprijatelj prema nama miruje. Plete žicu oko vijenca.

Brigadir Pejanović sa br. 3660 javlja, da mu jedinice nijesu primale tajin za tri dana. Naređeno je odmah intendanturi na Cetinju sa br. 8660 da neodložno uputi tajin Riječkoj brigadi.

Primjedba: Pitanje snabdijevanja vojske tajinom nije urađeno kako treba. Uvijek se ponešto ne prima. Ako se primi meso, zaostane oriz; ako se primi oriz, zaostane meso; ako se sve primi, onda se primi manja količina. Naša vojska je nedisciplinirana, to je tačno; može joj se što-šta prigovoriti, ali treba priznati, da umije i da trpi.

Hercegovački odred zauzeo je Stepen, vrh koji je bio u neprijateljskim rukama.

18- X 1915. g. – Rđava vremena i dalje traju.

Jedna neprijateljska podmornica prokrstarila je do Ulcinja. Možda se boji od francusko-englesko-italijanske flote, koja gospodari (?) Jadranskim morem.

Vrhovna komanda sa br. 6789 javlja, da su naši održali pobjedu kod Višegrada i zarobili jednog poručnika, 100 vojnika, 4 topa i jedan mitraljez. Ovom prilikom upotrebljavane su i ručne bombe. Neprijatelj je imao preko 400 mrtvih i više ranjenih. U izvještaju Vrhovne komande br. 6798 kaže se, da je neprijatelj imao 800 mrtvih i ranjenih, a da je zarobljeno tri oficira i 300 vojnika.

Neprijatelj je ispalio dva šrapnelska metka na kuće Radanovića s Goražde. Štete nije bilo.

Primjedba: Kuće Radanovića su na kraju puta Budva – Kotor i još u početku rata potpalila ih je austrijska artiljerija.

20. X 1915. g. – Vrhovna komanda sa br. 6807 od danas javlja, da se neprijatelj u Boki priprema za neku akciju. Dovlači veliki ratni materijal, a stiglo je i teretnih 60 automobila. Preporučuje se pažnja i kontrolisanje ovih podataka.

Drugim brzojavom (br. 6822) javlja, da je tačno, da su u Boku stigli 60 teretnih automobila, za po 40 vojnika svaki. Pošto bi se moglo desiti da neprijatelj oproba da prebaci na njima iznenadno 2400 vojnika, bilo k Cetinju preko Krsca, bilo preko Krtola za Grbalj, to Kralj naređuje:

a) Da se svi mostovi na putu Kotor – Krstac (na našoj strani) kao i oni u Grblju poruše;

b) Na oba gornja puta da se minama pokvare djelovi na nekoliko mjesta u dužini od ne manje 20 metara;

v) Naređuje se najveća opreznost i strogost na predstražama, radi čega će komandant odreda i komandanti kolona svake noći šiljati po 2 oficira iz svojih štabova, koji će kontrolisati predstraže, i to: prvi do pola noći, a drugi poslije pola noći.

G) Pošto se neprijatelj sprema da osvoji Crnu Goru, to preduzeti sve mjere za odbranu, a naročito što prije dovršiti utvrđivanje položaja (pod. dol. br. 159 i 160).

- U izvršenju gornjeg naređenja preduzete su potrebne mjere.

Noćas je razrušen veliki kameni most kod kuća Radanovića.

Kvarenje puta i barikadiranje unekoliko je još poodavno izvršeno na putu Kotor – Njeguši, o čemu je još 28. avg. t. g. bio dao svoj predlog komandant desnokrilne kolone sa svojim br (L. O. pov. dol. br. 135 od 29. 8. 1915. g).

- Taraboš je gađao naše položaje na Krscu.

21. X 1915. g. – Grabovac je gađao naše položaje u Donjem Grblju, a takođe i selo Pelinovo.

19. t. mj. neprijatelj je, koristeći se noću, maglom i kišom napao na front Hercegovačkog odreda i zauzeo nekoliko visova, i to: Stepen Vrh, Runjavac, Ercegovu Gradinu, Troglav i na njemu 15 sm laku opsadnu haubicu (rusku), Orlovo Brdo i Vardar, na strani Vučjeg Dola. Nadiranje neprijatelja je ustavljeno oko 4 sata po podne. Vodi se artiljerijski boj. Preduzete su mjere, da se izgubljeni položaji preotmu. O ovome nas izvještava Komanda Hercegovačkog odreda sa br. 9688 (L. O. dol. op. 17762 od 20. t. mj).

U toku 20. i 21-og borba je produžena i povraćeni su granični položaji. Ovom prilikom naši su zarobili na Troglavu 2 brdska topa, 3 mitraljeza, 1 reflektor i drugog materijala. Neprijatelj je imao velikih gubitaka. Među mrtvima su nađeni: 1 major, 2 poručnika i 1 ljekar. O ovome izvještava Vrhovna komanda sa br. O. 6840, L. O. dol. br. 17859.

- Pošto je neprijatelj ovako snažno napao Hercegovački odred, komanda istog je upotrijebila na frontu Grahova bataljone Pavkovički i Vražegrmski čime je dio fronta Hercegovačkog odreda, od Visoke Gore (naše desno krilo) do Kličevca, ostao prazan. Kako se ovo nije smjelo dopustiti, to je Komanda Lovčenskog odreda sa br. 8818 od danas odmah naredila

Komandantu Desnokrilne kolone brigadiru Vukotiću, da najhitnije uputi čete Cuckog bataljona da zauzmu rečeni ispražnjeni prostor fronta, a da se vrate na svoja stara mjesta, kad se neprijatelj otjera i kad dođu jedinice Hercegovačkog odreda, da rečeni prostor preuzmu (v. 28. t. mj).

22. X 1915. g. – Neprijatelj je gađao s Pelinova, ali bez štete.

- U izvršenju naredbe Vrhovne komande od 20. t. mj. svake noći se vrši kontrola predstraža na front odreda.

23. X 1915. g. – vrhovna komanda sa br. 6892 naređuje, da se svi odsutni vojnici neodložno vrate u svoje jedinice. U vezi toga Komanda odreda je odmah izdala shodna naređenja (L. O. br. 8869).

Komandant Desnokrilne kolone sa br. 3048 izvještava, da je naređenje o šiljanju cuckih četa put Grahova izvršeno (L. O. 17915, v. 21. t. mj).

- Komanda odreda je naredila svim komandama, da se rad na šančenju najhitnije dovrši i da jedinice budu na oprezu u slučaju neprijateljskog napada (L. O. br. izl. 8872).

Moramo očekivati napad ili demonstraciju na našem frontu i biti spremni, jer je neprijatelju potrebno, da nas zadrže, da ne bismo mogli odvajati od naše vojske i šiljati u pomoć Srbiji, đe ratna situacija nije ni najmanje povoljna, naprotiv, stvar naša srpska ide sve grđe i grđe. Mi se šančimo, tvrdimo i čekamo, jer preduzeti kakvog napada, niti smo u stanju, niti ima smisla. Za napad na Boku treba nam svega više, nego što imamo i čime možemo u takvom slučaju raspolagati.

24. X 1915. g. – Ne iznosimo opširno stanje odredskog oružja i municije, jer se u malom razlikuje od onog koje smo dali na dan 20. pr. mj. Razlika je samo: što su 2 brdska Krupova brzometna topa pridodata Kom-Ljevokrilne kolone, prevezeno je na Kuk za francuski 12 sm dalekobojne topove 340 granata a za 155 mm – 315; municije od Moskovke pribavljeno je oko 186.000 metaka, a od Berdanke 30.000; 40 pušaka je poslato na Cetinje kao nepotrebne.

- Ministarstvo vojno sa br. 11929 (L. O. dol. 17970) javlja, da je od učitelja, profesora i đaka formiran 1 bataljon, koji će se poslati kao pojačanje Hercegovačkom odred. Oni pak iz Crmničko-primorske oblasti stavljaju se na raspoloženje Komande Lovčenskog odreda. I ostali vojnici iz pozadine, đaci, činovnici – sve se šalje malo po malo svojim jedinicama. Odredski formirani bataljon već je pojačan sa nekoliko vojnika muhamedanac i naših iz stare naše Primorske oblasti. U vezi s gornjim postoji nekoliko štampanih naredaba vojnim i građanskim vlastima kao napr.

- Prva naredba Ministra vojnog broj P. 11920 Kab. 8530 od 23. okt. 1915. g. počinje sa: „S obzirom na situaciju, a na zahtjev Vrhovne komande, Kraljevska vlada svojim rješenjem od danas broj 530 odlučila je, da se odmah prekinu predavanja u svim školama i da se od svih đaka, profesora i učitelja formira jedna četa, odnosno bataljon i uputi hitno Komandi Hercegovačkog odreda...“.

Vidi se da su prilike vrlo ozbiljne a to se i zvanično potvrđuje. Nastaju sve ozbiljniji i ozbiljniji dani za srpski narod. Austro-Njemci i Bugari vode za sada svoje operacije s uspjehom. Maleno srpsko pleme mora da se bori sa mnogo većim protivnikom. Pomoć saveznika naših slaba je i ništavna. (v. 11. X t. g).

- Juče je bilo malo borbe kod Grahova; napadi neprijatelja bili su slabiji i lako su odbijeni. Kako se javlja, neprijatelj je i ovom prilikom imao ozbiljnih gubitaka, naši su neznatni.

25. X 1915. g. – Vrhovna komanda sa br. 6973 (L. O. br. 18025) dol. javlja, da su sa fronta prema našem odred. 4 neprijateljska bataljona uzela učešća u bojevima kod Grahova, te traži, da se ovo provjeri.

Usljed toga, što neprijatelj upotrebljava zagušljive gasove na svim frontovima, Vrhovna komanda se pobrinula da se izrade maske, a koje sve savezničke vojske upotrebljavaju. Nekoliko komada je već poslano sa uputstvima o upotrebi istih. Komandi

Desnokrilne kolone upućeno je 400 komanda a na Lovćen 600 komanda (Min. Vojno br. 12016; L. O. dol. br. 18026). Ovaj je broj neznatan, dok se za svakog vojnika ne nabavi tih masaka. Do sada na našem cijelom frontu neprijatelj nije upotrebljavao zagušljive gasove, ali to ne znači, da ih i ubuduće neće upotrebiti. U Srbiji su Njemci upotrebljavali te gasove, ali nijesu postigli željene rezultate, jer je srbijanska vojska bila snabdijevana s dovoljnom, količinom tih masaka.

Naše maske su bile obične pamučne domaće izrade.

26. X 1915. g. – Danas su tri neprijateljske torpednjače krstarile pučinom a aeroplan letio. Izviđanje.

Vrhovna komanda sa br. O.6989 od danas javlja, da je juče bilo artiljerijske borbe na svim našim frontovima a mjestimično da je bilo i pješadijskih napada manje važnosti.

Vrhovna komanda dalje javlja, da se u Srbiji već nalazi saveznička vojska od 120.000 ljudi, sa po 1 baterijom na svakih 1000 ljudi i s po 2 mitraljeza na svaku četu. Teška artiljerija stigla je u Solun. Dvije francuske i dvije engleske divizije ukrcavaju se u Marselju za Solun. Prva ruska pomoć od 5 korpusa jednim dijelom iskrcala se u Varni, a drugim dijelom preko Dobrudže ide za Bugarsku. Druga ruska pomoć ide morem za Solun. Italija će uskoro poslati svoju pomoć Srbiji. Očekuje se skori ulazak Rumunije i Grčke u akciju, kao naših saveznika (Ovaj akt je zaveden u Komandi odreda pod br. dol. 18047).

Primjedba: – Ovaj izvještaj Vrhovne komande stigao je da podigne duh kod mnogih, premda je bio nekako skoro nevjerovatan. Tolika pomoć! Već se računalo, da će akcija Njemačke na Balkanu biti neuspješna i sa hrđavim posljedicama kako po nju, tako i po Bugarsku i Tursku. Već se računalo o podjeli Bugarske; o akciji Rusije na Carigrad i šta li se još nije zamišljalo. Tolika pomoć! Bilo je i onih, koji su sumnjali, među kojima je bio i pisac ovog dnevnika (v. 16. X t. g.).

Neprijateljska artiljerija je gađala Vašišta i okolinu.

- Rad na šančenju i izradi preprečnih sredstava produžuje se.

27. X 1915. g. – uspostavljena je telefonska veza sa poljskom 8.7 sm nbm. baterijom na Koložunju – Ilin Krš.

- Vrhovna komanda sa br. 7009 javlja, da se osjeća jači pokret u Kotoru. Skreće pažnju na sektor Krstac (L. O. pov. dol. 163 od danas). U vezi sa gornjim, Komanda odreda je naredila svim komandama, da budu spremne da dočekaju i odbiju svaki neprijateljski napad i da se ne bi desilo, da budu iznenađeni.

- Vrhovna komanda pita, kakve je izvještaje donio naš povjerenik (V.K. br. 6961, 25. t. mj). Sa br. 109 odgovoreno je istog dana, da je povjerenik donio vijest, da se sprema napad na Lovčenski odred, ali se ne zna kada.

- Još 17. X t. g. – Vrhovna komanda je uputila neka uputstva o izviđanju i četničkom ratovanju, odredivši Lovčenskom odredu 2 sektora – 1 u Krivošijama a 2-gi u Grblju. Komanda odreda je izdala dalja naređenja po ovom pitanju. U izvršenju istih brigadir Pejanović je odredio jednog oficira sa 10 vojnika, a slično tome i brigadir Vukotić. Ovi vojnici će se uputiti na Njeguše i pod komandom svojih oficira otpočeti rad shodno odnosnim uputstvima (L. O. izl. br. 9040 i 89041 u vezi s dol. op. 17299) (v. 17, 22. X u 9. X t. g).

Komanda Crmničko-primorske brigade odrediće put izviđača i četnika i isto tako i Komanda Zetske brigade. Ove grupe će zasebno dejstvovati i to većinom ko obične izvidnice, jer četovati u utvrđenom, preprečnim sredstvima ispisanom logoru Boke Kotorske nemoguće je. Razumije se, da će grupe biti u stalnoj vezi jedna s drugom (v. izl. L. O. br. 9042, brig. Đuroviću i br. 9043, komandantu Raičeviću u vezi sa predlogom prvog od 13. t. mj. br. 6355).

28. X 1915. g. – U toku noći Vrhovna komanda sa br. 7011 izvještava, da je neprijatelj preduzeo napad na Hercegovački odred, te da se bude u pripravnosti (L. O. pov. dol. 165). Odmah

su izdata shodna naređenja. Dnevni izvještaj iste Komande kaže, da je neprijatelj učinio bezuspješan noćni napad.

- Sandžačka vojska je zarobila 50 vojnika i 2 mitraljeza.

- Komandant Hercegovačkog odreda vojvoda Đuro Petrović sa br. sl. od juče izvještava, da je u sedmodnevnim borbama Hercegovačkog odreda neprijatelj bio odbijen. Dalje se kaže, da je predio između linije Hercegovačkog odreda i linije neprijatelja pokriven neprijateljskim leševima. Neprijatelju je zaplijenjeno: 4 brdska topa, 4 mitraljeza, 3 telefonska aparata, 1 reflektor, 70 konja, 200 pušaka, 100.000 fišeka. Zarobljeni su dva oficira, 1 ljekar i 40 vojnika i povraćena je ona haubica (15 sm), koju su Austrijanci bili oteli 21-og t. mj. Gubici odreda su: 230 mrtvih, od kojih 11 oficira i 300 ranjenih, od kojih 10 oficira. Neprijatelj je tražio da mu se dozvoli, da pokopa mrtve i pokupi ranjene, ali mu nije dozvoljeno, dok to potraživanje ne dođe do njihovog glavnog komandanta (v. 21. t. mj).

29. X 1915. g. – Nešto malo pješadijske čarke bilo je kod Visoke Gore ali bez značajnih posljedica.

Na Ratkovoju Gori naši su zarobili 4 vojnika, od kojih su 2 dovedena u Komandu odreda a 2 ranjena su sprovedena na Cetinje u bolnicu. Jedan od dovedenih Đuro Memić iz Knina, kaže, da je njih 32 druga poveo vahmajstor da napanu i izvide imamo li onamo artiljerije i da obrate na sebe pažnju, kako ne bismo šiljali pomoć onima na Troglav. Oni su bili sa 2-og bataljona i 37-og puka. Ostali podaci su bez značaja (Kom. D. Kol. 3229, L. O. op. dol. br. 18162).

- Grabovac je gađao položaj Pobrđskog Prijedora, ali štete nije bilo.

30. X 1915. g. – Evo dugo vremena, vrijeme je stalno kišovito, te ometa radove na poboljšanju odbrambenog stanja naših položaja na frontu. Ipak se radi ponešto.

21. X 1915. g. – na osnovu naređenja Vrhovne komande od juče, br. 7054, naređeno je svim višim komandantima u odredu

sa br. 9141 da odrede po 1 oficira, koji će se baviti prikupljanjem podataka o neprijatelju i o tome izvještavati. Po ovome je već postupljeno.

- Na Troljezu se rade šančevi, što je neprijatelj dobro uočio, te je danas vatru s Grabovca uputio na te šančeve i saobraćajnice i dosta ih pokvario. Žrtava nije bilo. Rad se nastavio. O ovome izvještava komandant Desnokrilne kolone sa svojim br. 3768.

- Vrhovna komanda sa br. 4886 od danas naređuje, da se od svih bataljona u odredu uputi na Cetinje po 10 zdravih, odjevenih vojnika sa spremom. Prema ovome, Komanda odreda je odmah postupila izdajući shodna naređenja sa izl. Br. 9137.

- Pukovnik Petar Pešić sa br. 7078 javlja, da je Veles osvojila srpsko-englesko-francuska vojska i da Bugari „beže“ ka Štipu.

Napomena. – Izvještaj tješi, ali premda i nije zvanično potvrđen, ne bi rekao čovjek, da stvari onamo dobro stoje. Srbijanska vojska s borbom odstupa jakom pritisku sa dvije strane. Stalno se očekuje ruska pomoć, ali nje nema. Pomoć ostalih saveznika dosta je jadna.

- Jedinice u Donjem i Gornjem Grblju nijesu primile tajin u mesu na dan 6-og t. mj., inače se primalo redovno po 500 grama. Hleba se davalo po 600 grama, osim 1-og, 2-og i 27/30. kada se primilo po 500 grama; 3-eg po 400 gr, a 4-og i 6-og po 300 grama. Nikako nije bilo hleba na dan 5. t. mj.

Pri zaključku ovog mjeseca dajemo pregled brojnog stanja Lovčenskog odreda na dan 20. t. mj. (oktobra), koji je dostavljen Vrhovnoj komandi. (MATICA, br. 95, II dio, TABELA sa str. 557)

Iz gornjeg se spiska vidi, da u odredu ima prisutnih:

Nižih činova – boraca svega 6.788

Kada se uzmu u obzir odsutni dodalo bi se 1.387, te bi tako bilo svega boraca u odredu 8.175.

Kako se neće svi odsutni vratiti u svoje jedinice, a u ukupnom broju osutnih uneseni su i ranjeni i bolesni, to bismo mogli opšti broj boraca svesti na jedva nekih 8.000 boraca.

Ostali podaci dati su u gornjem stanju.

2. XI 1915. g. – Vrhovna komanda sa br. 71006 od danas javlja da jedan povjerenik izvještava, da se u Konavlima i prema cijelom frontu Lovčenskog odreda nalazi svega 12 bataljona vojske, svaki od po 800 ljudi. Onamo se govori, da neprijatelj misli upraviti glavni pravac napada preko kuća Radanovića – Lukavca – Topliša i Pobora. Ista traži, da se ovo provjeri, dok zna da smo mi skoro u nemogućnosti, da štogod tačnije doznamo pokraj svih naših dobrih želja u tome pravcu (L. O. dol. pov. 166).

3. XI 1915. g. – Sasvim rđava vremena ometaju rad na šančenju i utvrđivanju položaja. Utvrđivanje položaja je svakako potrebno, ali ako neprijatelj izvrši napad u nekoliko pravaca sa jačim snagama, šančenje neće pomoći.

4. XI 1915. g. – Komandant Zetske brigade komandir Raičević javlja iz Bratešića (L. O. dol. br. 18389) da položaj Krimalj – Mirac do pod Treljevom osiguravaju tri čete sa jednim mitraljeskim odjeljenjem a da tri čete Lješkopoljskog bataljona stoje u rezervi. On je mišljenja, da je ova snaga dovoljna (Troljez pripada Riječkoj brigadi).

Primjedba: Pitanje je, da li je ova snaga dovoljna da održi položaje pri jednom ozbiljnom neprijateljskom napadu, koji bi se izveo s ozbiljnom namjerom, da se zauzmu lovčenski položaji, a koji bi napad bio potpomognut jakom artiljerijskom vatrom s forova i ratnih brodova, kojoj su izloženi ti položaji.

5. XI 1915. g. – Bez osobitih izmjena na našem i Hercegovačkom frontu. Jedan dio Sandžačke vojske vodio je jake bojeve na Javoru, nanio neprijatelju ozbiljnih gubitaka i zaustavio nadiranje neprijatelja, koje bi imalo teških posljedica za srbijansku vojsku, koja je otstupala. Naši su se ovdje pokazali odlično. Srbijanski nasljednik prestolja Aleksandar izjavio je pohvalu našim trupama za junaštvo i samopožrtvovanje za odbranu otadžbine. I njemačka štampa je pohvalno pisala o juna-

čkim borbama Crnogoraca. Usljed otstupanja srbijanske vojske i naši su se morali povući u pravcu rijeke Lima i ka Rožaju.

Uopšte, stanje je ozbiljno i postaje sve ozbiljnije.

6. XI 1915. g. – Na našem frontu nema ništa novo. Neprijatelj nas nikako ne uznemirava, ali ni mi njega.

Obećana ruska pomoć nije stigla ni po granici Bugarske (v. 24. X t. g).

8. XI 1915. g. – Goražda je ispalila nekoliko metaka na selo Bratešiće. Automobili stalno krstare od Tivta do Vrmca i Goražde.

9. XI 1915. g. – Komandant odreda sa pov. br. 112 javlja Vrhovnoj komandi, da neprijateljska ofanziva na svim našim frontovima daje mu povode vjerovati, da će neprijatelj napasti i područni mu odred, te predlaže, da se narodu u rajonu odreda stavi do znanja, da se što prije iseli onaj dio, koji je namjeran da se seli u unutrašnjost zemlje, jer u slučaju vojnih operacija, ovdašnje ni vojne, ni građanske vlasti ne bi bile u stanju, da narodu izađu u susret prilikom evakuacije. Moli se za odgovor.

10. XI 1915. g. – Vrhovna komanda sa br. 7217 (L. O. dol. pov. 167) javlja, da je Njeg. vel. kralj i kraljevska vlada, a u sporazumu sa Vrhovnom komandom, riješio i da je naređeno svim oblasnim upravama, da se saopšti narodu, da u slučaju evakuacije neke oblasti, nikome ne dozvole napuštanje svojih domova, već svak mora da ostane na svom mjestu. Opštinske vlasti ostaće takođe na svojim mjestima i predavati uredno dotična mjesta neprijatelju. Ovo se tako naređuje zbog oskudice u hrani (Veza našeg pitanja br. 112 od juče).

Naknadnom naredbom Ministarstva vojnog pov. br. 264 (L. O. pov. d. 168) naređuje se, da vojska u slučaju otstupanja uzme sa sobom hranu i potjera stoku.

Goražda je juče gađala položaje Ceklinskog bataljona ali bezuspješno.

11. XI 1915. g. – U dopuni dana 24. pr. mj. napominjemo da se nije formirao Đački bataljon, već su većinom svi pomenuti u

odnosnim naređenjima upućeni u svoje jedinice. Mladići od 17 godina uvršćuju se u redove vojske.

Po koja manja ratna lađa izađe iz Boke, prokrstari pučinom i vrati se u Boku. Jedna torpednjača se duže zadržala pred San Đovani di Medua, a nad lukom je letio jedan avion i bacio četiri bombe. Izvještavaju, da je na pijesku u Medovi nađena jedna torpeda 5–6 m dužine. Neprijateljske podmornice se takođe onamo kreću, te je moguće, da je neka gađala torpedom kakav naš transport, pa torpeda nasjela na pijesak. Možda je avion gađao rečenu torpedu. Vijest da je jedan naš transport na dvije milje od Medove torpedovan, ne potvrđuje se.

Privezani balon se danas podizao u Boki radi osmatranja.

U smislu naredbe Ministarstva vojnog br. 264 od juče izdato je shodno naređenje komandantima kolona (L. O. pov. izl. 113).

12. XI 1915. g. – Komandant desnokrilne kolone sa br. 3384 (L. O. 18685) izvještava, da je neprijatelj otvarao pušcanu i mitraljesku vatru s Goražde i Markova Dola u pravcu Krsca, osvjetljavajući zemljište raketama.

Vrhovna komanda sa br. 7243 (L. O. dol. br. 170) saopštava, da će neprijatelj preduzeti opservaciju morske obale duž našeg Primorja. O ovome smo izvijestili komandante kolona i artiljerijski sektor.

Primjedba: Opservaciju našeg Primorja i do sada je vršio neprijatelj i pomoću aviona i pomoću svojih ratnih brodova. Moguće da će se ovo nadgledanje pojačati i biti ozbiljnije nego do sada, jer će Medova postati uskoro, možda, jedina baza za snabdijevanje srbijanske vojske, koja odstupi.

Ministar vojni sa pov. br. 233 (L. O. pov. dol. 171) izvještava da nam iz Francuske dolazi više materijala, nego što smo tražili. Dolazi 30 miliona fišeka; 30 hiljada pušaka, dosta topova raznog kalibra, hrane itd. itd.

Njegovo vel. kralj gospodar izdao je proglas narodu, u kojem jasno ocrtava sadašnje stanje. Proglas je odštampan u br. 53

zvaničnog lista GLAS CRNOGORCA od 12. novembra t. g., te ćemo ga ovdje u cjelini dati.

MOJEM DRAGOME NARODU

Možda se još nije svud pronio glas, Moj dragi narode, u tvoja brda i doline kako se Srbija bori i kako samo krok po krok ustupa ispred tri carstva i nevjerne Bugarske Kraljevine, zalijevajući svaku stopu svoje zemlje svojom i neprijateljskom krvlju. Sila je neodoljiva na Srbiju, a nepogode vremena nemilosne; one joj otežavaju borbu. Srbija bi nenadno napadnuta usred raznih diplomatskih zapleta, ali se držala i drži junački uz njenog Svijetlog Kralja i Unuka Mi, Njegova Sina Prestolonasljednika. Krok po krok ustupa mudro i pribija se k našim gorama s osnovnom cijelji da sjedinjenim snagama našim uspješnije se odupremo neprijatelju. Vruća pomoć Crne Gore, koju joj je pružila pobjedama na Grahovu, na Troglavu, Višegradu i Javoru, nije bila dovoljna da silni val neprijatelja ustavi ili odvрати.

MILI MOJ NARODE!

I Crnoj Gori se sprema isto što i Srbiji, ali, što je zapisano u knjizi sudbine, ne zna se. Svakome neka je znano, da će Crna Gora ostati uvijek vjerna i sljedstvena svojim predanjima, da je radija smrt nego li robovanje, da joj je od svih dobara i blaga na svijetu najdraža njena sloboda.

NARODE DRAGI MOJ!

Nijedna stopa moje junačke zemlje nije još do danas nogom neprijateljskom pogažena. Ona će se strašno i krvavo braniti, a nastupe li i dani još težeg iskušenja, tada će nam Bog najbolje pomoći, kao što je pomogao i nama i našijema starijema kad su god bili u mukama. Pomoći će nam i naši veliki saveznici, čim se priberu i ponarede. I mi ćemo najposlije dobiti, nego, ako Boga znaš, nemoj u prvinu klonuti, nego budi mudar i priseban i sljeduj

uputstvima i naredbama, koje će ti Moja Vlada naznačavati. Za materijalni opstanak i ishranu pobrinuli su se naši Saveznici, i mi ćemo je imati u dovoljnoj količini. Blagorodni i na moru najmoćniji saveznik, Englez, ispred njih uveo je na sebe zadaću da hranom snabdijeva i Crnu Goru i prebjegli narod iz Hercegovine, Bosne i Srbije. Ti ćeš se, namučeni Moj narode, još napatiti, ali bez hrane nećeš biti. Ti ćeš iz svojih skrovišta čujati po planinama odjeke našega oružja i vesele glase dobitnika. Svaki junački sin crnogorski udvostručice se u hrabrosti kad zna da mu je porodica obezbijedena i hranom snabdijevana, a u izgledu ima snažnu pomoć Saveznika i konačnu pobjedu. Borba, koju će tada vitez crnogorski povesti, biće samo krvava igra, koju će svijet sa divljenjem gledati i slaviti ime crnogorsko. Čuje li se glas, da je neprijatelj ovo ili ono mjesto ili oblast pritisnuo i osvojio. To će biti, vjerujte, samo privremeno. Čuje li se glas, da sam se i Ja sa Moga stonoga mjesta pošenuo, ondje će biti Moj prijesto – đe Ja budem, na vrhu koje planine, otkuda gledati ispod Moga barjaka čudesna djela ruku Mojijeh vitezova, koje Mi broj godina smeta predvoditi i pred njima letjeti kao nekada s bila na bilo tvojih gora, pjevajući pjesmu pobjedničku. Ja vjerujem u tajanstvene glase te pjesme, vjerujem u tvoju hrabrost i tvoju izdržljivost, vjerujem da si ti Bogom izabrani narod da budeš drug u podvizima najboljih naroda, vjerujem da ćeš pobijediti i biti srećan; vjeruj i ti, narode hrabri Moj, u Mene i u ovo Moje proročanstvo, koje Me nikad do sad nije iznevjerilo. Ovom te poslanicom očinski pozdravljam i blagosiljam, a kao neustrašivom ne treba da ti dovikne.

Ne boj se!

Tvoj KRALJ

Cetinje

Na dan Sv. Kralja Dečanskog

1915.

U prednjem proglasu Nj. vel. kralj je sve istakao, da nije potrebno davati objašnjenje. Ipak, naši vojnici ne misle, da

ćemo i mi biti pregaženi kao Srbija. Nekakav duh zrači u tome pravcu, a odakle je to. Kako se to utičilo, to bi mogao reći neko od bolje obaviještenih. Budućnost će sve iznijeti na videlo.

14. XI 1915. g. – Komanda Zetske brigade sa br. 5027 (L. O. br. 18696) javlja, da se neprijatelj tvrdi na glavici ispred Stare tvrđave, Vijenca i Goražde. Neprijatelj je gađao naš pretstražni raspored, ali bez uspjeha.

15. XI 1915. g. – Danas je komanda odreda sa br. 9426 naredila svima komandama, da prekinu davati odsustva vojnicima.

16. XI 1915. g. – Vrhovna komanda sa O.vr. 7310 (L. O. op. dol. 18813) izvještava, da je neprijatelj zauzeo Foču, Metaljku i Prijepolje. Naši su zarobili jednog oficira, tri podoficira i 50 vojnika.

Primjedba: Mora se napomenuti, da je brzojav Vrhovne komande od 26. pr. mj. br. 6989 bio netačan, iako je zvanično ovoj komandi saopšten. Rusi se nijesu onda iskricali u Varnu, niti su prelazili preko Dobrudže; nijesu ušle u akciju Rumunija i Grčka; Italija nije poslala pomoć. Ni do danas nema od nje ništa, niti od ruske vojske; niti od onih 6 divizija, što su se onda ukrcavale u Marselju. Srpska stvar na Balkanu je bila vrlo slabo ocijenjena i potpomognuta od saveznika. Ali, nije ovdje mjesto, da dajemo ocjenu savezničkih grehova prema Srbiji i Crnoj Gori, o tome će mjerodavniji dati svoju riječ.

Srpski narod iz Srbije potuca se od nemila do nedraga ili stoji pod okupacijom Austro-Njemaca ili Bugara.

Dosta je naroda izbjeglo u Grčku i Crnu Goru, te se time znatno otežalo materijalno stanje našem i onako siromašnom narodu. Životne namirnice su poskupile po 1–5–8 puta. Oskudica raste, mora se trpjeti.

Tek što je izašla kraljevska proklamacija Nj. V. kralja (12. t.

mj) a na našim pretstražama se nalaze neprijateljski propagandni letci. Nećemo objašnjavati, već dajemo jedan tačan prepis letka, nađenog ispred pretstražnog lanca Njeguško-čeklićkog bataljona. Letak je štampan na crvenoj hartiji. Prepis letka poslan je Vrhovnoj komandi kao i dežurnom kraljevom ađutantu. Letak glasi:

Vojnici Crnogorci.

Još prije mjesec dana stojale su Austro-ugarske i Njemačke vojske na sjeveru Srbije na Dunavu, koji je usljed velikih kiša bio tako narastao da je bilo na oči gotovo nemoguće, da se pređe preko njega, dok su se u isto vrijeme bugarske vojske okupljale na istočnoj jako utvrđenoj fronti vašega saveznika.

Uprkos svakog nevremena i uprkos svih srpskih naprezanja, danas su – nakon nekoliko nedjelja dana probijene i uništene srpske jake fronte na granicama, pa su još naše vojske brzo i pobjedonosno prodrle već duboko u srce Srbije. Za koji dan će u našim rukama biti i zadnji ostatci stare Srbije. Ima već dosta vremena što se zastave Austro-Ugarske monarhije i njemačke viju na konaku u Beogradu, na Avali i na Kragujevačkom arsenalu, dok su s druge strane Bugari ne samo došli u Niš, već Srbima presjekli i sve puteve u Solun, Bitolj i Debru. Bugari su povrh toga krvavo razbili one čete što su ih Francuska i Engleska poslale Srbiji u pomoć i nanijeli im teških gubitaka i bacili ih na grčku granicu.

Vojnici Crnogorci! Nemate šta da očekujete od rata, što ga još danas vodite; za vas je ovaj otpor uzaludno prolijevanje krvi za stvar, koja je izgubljena.

Moćna Rusija je potučena pa ne može da povрати nijedan dio od onih velikih svojih zemalja, što ih je izgubila. Ima i godina dana, što Francuzi i Englezi uzalud prolijevaju krv, da Nijemce suzbiju iz Francuske i Belgije. I Italija, koju i vi sami prezirete, evo već šesti mjesec, što uzalud gubi stotine i stotine hiljada

svojih ljudi, a da ne može makar i malo da uspije. Italija – na svoju bruku i sramotu pred čitavim svijetom – stoji još i sada na onom istom mjestu, đe je bila, kada je prekršila zadanu riječ. Povrh toga se Srbija može danas manje no ikada da nada pomoći od Rumunske i Grčke.

Vojnici Crnogorci! Otvorite oči, dajte se razboru! Zar da vi istini vjerujete nesavjesnim zavaravanjem ententinih država u ovim teškim danima, kada Srbija stoji pred strahovitim slomom od šta je ništa ne može da spasi? Zar da vi vjerujete šupljim i praznim obećanjima Engleske i Rusije, koje hoće da im ostanete sluge za njihove poslove? Pred rat vas je zavela šaka zaslijepljenika – i sada morate uzalud da založite svoje glave. Spas i udes Srbije je danas samo u vlasti Austro-Ugarske, Njemačke i njihovih saveznika. S udesom Srbije vezan je i spas Crne Gore. Stoga se okanite, da se i dalje uzalud opirete, jer će vaš otpor morati da dovede dotle, da posvema budete uništeni. (Proglas nema potpis).

Što bi se moglo reći na ovaj proglas? Prvi i drugi stav istog tačni. Četvrti nije besmislen. Ali treći? On je propagandni i ne može se prihvatiti. I Napoleon je pobjedonosno dopro do Moskve, pa se grdan vratio. Saveznici nas ne pomažu, kako smo sa nadom (v. 5-ti stav), ali tu je ipak izvor snage; tu je ona čuvena otpornost engleskog naroda, sposobna da istraje do kraja. Ako ne zbog nas, hoće zbog sebe i zbog toga i mi je smijemo gubiti nadu. Ne treba nikada zaboraviti – da konac djelo krasi.

Primjedba: Inženjer Anđus javlja, da su mu 25 Anamalaca utekli sa rada na kolskom putu (br. 519. – L. O. br. op. dol. 18734). Ovo se navodi kao primjer, s kakvim se teškoćama bore naše vlasti i sa kakvim se elementom mora raditi.

17. XI 1915. – Naoružanje odreda pojačano je sa 20 mitraljeza KO Modet 1914 god., kal. 7.65 od kojih 14 dodjeljuju se jedinicama u Donjem i Gornjem Grblju i Primorju, a 6 se dodjeljuje desnokrilnoj koloni – na Njeguše. Već se vrše vježbanja sa vojnicima a starešine su bile pozvane u Budvu, đe su se upoznali sa radom oko ovih mitraljeza. (v. dnevnik od 15. VIII i 26. IX t. g).

Mitraljezi MAKSIM ostaju i dalje u odredu, premda je bio plan, da se pošalju drugim odredima. (Min. vojno br. 13088; L. O. 17839) – vidi i dnevnik od 22. t. mj).

Brigadir Pejanović sa brojem 3863 (L. O. dol. 18862) traži, da mu se pošalje opanaka za područnu mu brigadu. Nastupila su rđava vremena, studovi, snijeg, a vojska mu je bosa, kaže se u njegovom pismu.

U potpunom je pravu. Sva komanda se muči, da što bolje snabdije vojsku, ali stvar teško ide. Nema se. Krivica za obuču stoji do Glavne intendature, koja ili ne šalje obuču, ili ta obuća ništa ne vrijedi, već prska prvih dana nošnje.

Da bi se u nečem izašlo u susret, odobreno je komandama u studenijim mjestima, da mogu zadržavati ovčije kože da od njih vojnici šiju kožuhe.

18. XI 1915. – Vrhovna komanda sa br. 7328 (L. O. dol. op. 18866) javlja, da su naši razbili neprijatelja kod Metaljke i potjerali ga u pravcu Goražde. Sa br. 7338 pak javlja, da neprijatelj čini jak pritisak na pravac Priboj – Pljevlja. Naši su zauzeli položaje za odbranu varoši.

Komanda desnokrilne kolone sa br. 3435 (L. O. 18879) javlja, da se sinoć iskrcavao u Kotoru jedan parabrod, ali se ne može znati kakav je materijal istovaren.

Neprijateljske podmornice stalno krstare u pravcu Medove i Drača.

Primjedba: Situacija postaje svakim danom sve teža i teža. Srbijanska vlada je na putu za Skadar a takođe i diplomatski kor.

Vojska otstupa ka našim predjelima. Petar putuje za Skadar. Naša vojska drži približno liniju Peć – Rožaj – Pljevlja. Na ostalim našim frontovima stanje je neizmjenjeno. Čujemo, da se arhiva ministarstva na Cetinju pakuje. Rđav znak!

19. XI 1915. – Bataljoni dobrovoljački i Mrkojevički upućeni su na rad na putu Kastio – Konfin a takođe i Anamalci, koji su radili na preprečnim sredstvima na frontu (L. O. izl. 9500; 9501).

U zaliv Boke uplovile su s pravca Dubrovnika 6 manjih neprijateljskih ratnih lađa, od kojih su, kako izgleda, 4 razarača. O ovome je izvještena Vrhovna komanda sa br. 9503.

Vrhovna komanda javlja, da je zbog pojave jakih neprijateljskih snaga s Metaljke i priboja naređeno da se Pljevlja evakuišu bez borbe i da se zauzmu novi položaji za borbu (V. K. 7363).

20. XI 1915. – Vrhovna komanda sa br. 7390 (L. O. 18970) javlja, da je neprijatelj 19. t. mj. energično napadao na rijeku Čehotinu; ali da su mu napadi odbijani.

U vezi sa gornjim izvještajem i ranije primljenim izgledalo bi, da naša vojska drži položaje rijekom Čehotinom, pa planinom Lisac, ka Rožaju, đe je štab Kosovskog odreda, pa k Peći i Đakovici. Ove su varoši u našim rukama.

21. XI 1915. – Kao što smo već napomenuli, primjećuje se češće kretanje neprijateljskih ratnih lađa u pravcu Medove. Dvije su bile pod Ulcinjom, o čemu izvještava baterija s Šušanja sa br. 1674 (L. O. op. dol. 18983).

22. XI 1915. – Jutros pred zoru isplovile su iz Boke 7 neprijateljskih lađa, od kojih je jedna bila laka krstarica, tipa NOVARA (sa 4 dimnjaka, 3500 t, brzine 26 m na sat) a ostale su bile veće torpednjače i stigle su pred Medovu oko 8 1/2 časova. Stigavši pred Medovu počele su bombardovati zaliv, kojom prilikom su utopile 2 parabroda transporta i 4–5 većih brodova na jedra. Na jednom od ovih parabroda bila je 1 brzometna

baterija iz Francuske, sa svojom municijom; oko 20.000 metaka za Krupove brzometne topove kao i drugog materijala u hrani itd. Manji brodovi sa raznom trgovačkom robom ostali su nepovrijeđeni. Saveznička flota se nije niđe pokazala. Ona je dopratila transporte i ostavila ih sudbini, koja ih je ubrzo zatim postigla. Ova neprijateljska flota se koristila mrakom i maglom, te je neprimjetno stigla do Medove. Oko podne se ova eskadra vratila u Boku istaknutih zastava i uz počasnu paljbu.

Paljbu sa strane Medove čuli su i na haubici u Šušanj u i o tome izvijestili ovu komandu.

- Ovaj nemili događaj služi da pokaže, ako smijem reći, sramotu savezničkog rada prema nama, još u ovako kritičnim po nas danima. Kralj je bio na Njegušima i uz ostalo kazao za ovaj događaj. Izrazio je nadu, da će nas saveznici poslije ovog slučaja bolje pripaziti.

- Pet mitraljeza MAKSIM oduzimlju se našem odred u upućuju starosrbijanskom (V. K. Br. 7455, L. O. dol. pov. 175; Min. vojn. 13297; L. O. op. dol. 19031).

- Vrhovna komanda sa br. 7460 (L. O. pov. dol. 176) javlja, da je iz Trebinja stiglo u Zeleniku 4 bataljona ljudi.

23. XI 1915. – Komanda Desnokrilne kolone sa br. 3497 javlja da je doznala preko vojnika, koji su silazili u neprijateljsko zemljište, da su 21. t. mj. u Boku stigli 4 puka (regimente) od kojih se nešto iskrcalo na Glavate, nešto na Prčanj i u Perast, a ostatak da stoji neđe sakriven. Kaže se da su dovezli mnogo topova i municije u San Đovani. Misli se, da će jedan dio ići u Krivošije. U Boki se govori, da će sa jednom vojskom udarati u pravcu Nikšića, da se sastave s onom iz Novog Pazara i da će o njihovom Božiću Lovćen biti u njihovim rukama. Vojništvu je naređeno da bude u pripravnosti. Ista komanda sa br. 3496 javlja, da su vojnici iz Njeguško-čekličkog bataljona primijetili iskrcavanje materijala sa dva mala parabroda u Prčanju. Na ovu stranu Veriga da se primjećuje veća živost, nego li ranije. Na

kućama se primjećuje više dima, a oko kuća više stoke. Primjećuje se takođe više sječa šume nego obično. Put na dno polja Dvrsna pregrađen je na 5–6 metara visokim zidom i uz brijeg oko 20 metara.

Komanda odreda izvijestila je o ovome Vrhovnu komandu sa svojim pov. izl. brt. 119.

- Neprijatelj popravlja put Kotor – Špiljari. Izgrađuje kolski put od ciglane u Krtole k crkvi sv. Đorđa. Naša artiljerija s Kuka počela je da gađa i ometa taj rad, ali je onda i neprijatelj otvorio paljbu protiv Kuka i Krsca, ali štete nije bilo. Kako se iz svega vidi, neprijatelj se priprema za neku akciju; dovozi materijala u Boku; dovozi vojsku; oni znaci, kao dimovi, stoka, sječa šume, koji se pominju u gornjem izvještaju. Desnokrilne kolone dopunjuju tu pretpostavku. Avioni izviđaju; flotske jedinice energičnije djeluju, udaljujući se iz svoje baze. Veća živost nego prije.

- Neprijateljski avion je danas u tri puta bacio bombe na Cetinje. Žrtava nije bilo ali štete u staklariji i t. sl. bilo je. Ovo je prvi put, da su bombardovali neku našu nezaštićenu varoš od dana pregovora u Lazarevićima 29. V t. god. Govori se, da su francuski avijatičari bacili bombe na Krtole i Novi, ali tačno se ne zna. Ovo bombardovanje Cetinja moguće da je neka odmazda.

- Vrhovna komanda sa br. 7494 (L. O. 19086); javlja, da je neprijatelj vrlo energično nadao naše prednje djelove kod Čelebića i u pravcu Pljevalja i Kraljeve Gore. Naši slabi djelovi zadržali su neprijatelja cio dan, pa su se onda povukli na glavni položaj. Zbog opšte situacije evakuisana je Metohija i Lakovica.

- Na pitanje Komande Ljevokrilne kolone br. 42 od 21. t. mj. (L. O. pov. 174) šta će se sa stanovništvom u slučaju evakuacije, odgovoreno je, da se u tom slučaju stanovništvo ne dira, već neka ostane đe ko hoće (L. O. 117).

Pribilješka. – neđe u razgovoru s Dvorom komandant Odreda knjaz Petar pomenuo je i o nekoj namjeri neprijatelja za napad.

Odmah nakon toga tj. 14. t. mj. Petar Pešić (Vrhovnog komandanta) sa br. 7288 (L. O. pov. 173) pita komandanta odreda, zašto je izvještavao prije Dvor a ne Vrhovnu komandu o nekoj namjeri neprijatelja za napad. Na ovo je odmah odgovoreno sa pov. br. izl. 115 u smislu, kako je gore rečeno. Pukovnik Pešić mogao je izbjeći ovo pitanje, a znao je dobro, da u tom tako zvanom izvještaju nije bilo ničega novog, što nije znala Vrhovna komanda ili o čemu nije bila izviještena. Otac komandantov je Kralj i vrhovni komandant crnogorske vojske, te se u ovom slučaju pitanje (između redaka rečeno – opomena) moglo izbjeći.

Prije nego predemo na dnevnik za 24. t. mj. dajmo pregled brojnog stanja odreda na dan 20. t. mj.

BROJNO STANJE
LOVĆENSKOG ODREDA
Na dan 20. XI 1915.

_____ je dana pobjeglo 10 ljudi, ali mi nije poznato, da li su pohvatani.

25. XI 1915. g. – Komanda desnokrilne kolone sa br. 3509 javlja, da je komitska četa opazila prikupljanje neprijatelja u pravcu Ratkove Gore (L. O. br. 19131). Ista sa br. 3514 izvještava, da položaje ispred Ratkove Gore od Vališta do Visoke Gore drže dvije čete Njeguško-čekličkog bataljona sa po jednim vojnikom na 100 m odbrambene linije, a od Visoke Gore do Kličevca dvije čete Cuckog bataljona sa po jednim vojnikom na 200 metara linije, te da bi trebalo onamo uputiti pojačanje, a on ga nema odakle poslati.

Vrhovna komanda sa br. 7564 naređuje, da se naredi komandantu desnokrilne kolone, da svoje trupe grupiše na vjerovatnim prelazima, a ne da ih raspoređuje po granici kao da će da hvata patrole i špijune. Ako se potvrdi vijest, da neprijatelj

grupaše snage na desnom krilu, da se uputi na Njeguše jedan bataljon iz opšte rezerve.

Na osnovu gornjeg, poslata je slična naredba komandantu desnokrilne kolone brigadiru Vukotiću (L. O. br. izl. op. 9633). Komandant odreda, koji je još 21. t. mj. tražio od Vrhovne komande da može poći na Cetinje službenim poslom i onamo otputovao 22. t. mj. naredio je komandantu desnokrilne kolone, da bataljon Njeguško-čeklički pođe i pojača desno krilo kolone, stojeći u rezervi i da se ne drži kordonskog osiguravanja; da bataljon Cucki zauzme položaje bataljona Njeguško-čekličkog; rezerva da se upotrebi, kad se jasno odredi pravac neprijateljskog napada (K. D. Kol. 3522, L. O. dol. op. 19169). U toliko je stigao izvještaj, da se neprijatelj povukao ispred Ratkove Gore, te je komandant desnokrilne kolone naredio, da Njeguško-čeklički bataljon pojača front ispred Ratkove Gore, dok se stvar ne razjasni (K. D. K. br. 3514, L. O. dol. op. 19168).

Neprijateljska četa, koja je juče radila između Krsti od Laza i Grabovca i danas je onamo radila. Neprijatelj istovaruje neki materijal u Tivtu. Aeroplan je letio u pravcu Ulcinja, nad Barom i Grbljem. S Markova Dola neprijatelj je gađao sa dva metka našu bateriju na Vjetrenom Mlinu.

Vrhovna komanda sa br. 7558 (L. O. dol. op. 19156) javlja, da je juče neprijatelj energično napadao Sandžačku vojsku, ali da su napadi odbijeni. Poslije višednevne borbe sa srbijanskim trupama, neprijatelj je zauzeo Peć.

26. XI 1915. g. – Naša artiljerija s Rudinica gađala je vojnike, koji su radili na putu pod Kozmačem, ispalivši na njih 5 metaka iz 155 mm franc. dalekob. topova. Grabovac i Goražda su ispalili po nekoliko metaka na Prčiju Glavu. U toku noći neprijatelj je radio u Krtoljskom polju, pod Kotorskim bedemom i ispod Markova Dola i Vrmca. Tačnijih podataka o ovim radovima nemamo. Cijelu noć su se kretali kari i

automobili. (Izvj. za art. br. 2072) Kom. ops. art. a ostalo od K. D. Kol. br. 3534).

Komanda ljevokrilne kolone br. 6994 javlja, da se noću čulo kretanje ratnih lađa od ušća Bojane do Medove. Misli se, da su brodovi minirali obalu. Ista javlja, da je neprijateljski avion bacio dvije bombe na Ulcinj, ali da štete nije bilo.

Ministarstvo vojno šalje na Krstac kao pojačanje jedan 7.5 sm brdski top sa po 150 metaka – granata i šrapnela.

Pošto su radovi na preprečnim sredstvima skoro dovršeni, sada se Vrhovna komanda sjetila, te s br. 7600 (L. O. dol. op. 19218) naređuje, da se drveni kočevi, kao nesolidni, zamijene sa gvozdanim, kojih dosta ima. Ova naredba nije uzeta u izvršenje, jer se s mukom i ovo do sada radilo i bez volje, a kako li se dalje radilo na zamjeni drvenih kočeva sa gvozdanim. Nema alata; nema za to vještih ljudi, a što je glavno, nema dobre volje. Inače, na utvrđivanju položaja još se radi.

Radovi na kolskom putu Kastio – rijeka Željeznica se produžuju. Kroz 2–3 dana na put će biti gotov za kolski saobraćaj (v. 19. t. mj).

Sa drugih frontova javlja se: neprijatelj je energično napadnut na front Jabuka – Mataruge – Sjenica – Trešnjevica. Odbijen je s gubicima preko Dubočice. Zarobljeno je preko 100 vojnika i 50 pušaka (V. K. Br. 7585).

27. XI 1915. g. – Neprijateljske ratne lađe krstare kao i do sada, a takođe i aeroplani. Prema izvještaju jednog povjerenika u Stolivu i dr. mjestima Boke Kotorske stalno se radi, istovaruje materijal itd. Isti kaže, da je u Perastu istovareno 8 haubica, a u Prčanju da je istovarena velika količina materijala za betonske radove; u Risan je istovareno dosta brdske artiljerije i bodljikave žice, inženjerskog alata i materijala, kao i municije. Na Vrmcu se, kako kaže povjerenik, vrši preoružanje; u Tivat se istovaruje žica, drveni i dr. materijal za barake; u Tivtu i Krtolama nalazi se 5–6000 radnika. Vojska pridolazi u Konavle. Govori se da će

o Božiću Lovćen biti u njihovim rukama.

O svemu gornjem izviještena je Vrhovna komanda sa pov. izl. br. 121 od danas.

Komandantu desnokrilne kolone brigadiru Vukotiću skreće se pažnja na liniju Zalazi – Visoka Gora (L. O. izl. 9669).

Komanda Hercegovačkog odreda sa br. 10728 javlja, da se neprijatelj utvrđuje prema frontu odreda (L. O. dol. br. 19242).

Vrhovna komanda izvještava sa br. 7615. da je neprijatelj odbijen kod Mataruga (Sandžačka vojska) i da mu je zarobljeno 30 vojnika.

29. XI 1915. g. – Bez osobitih izmjena na frontu.

Neprijatelj je popravljao šanac kod crkve sv. Đorđa.

Četiri neprijateljska aeroplana, jedan za drugim letjela su u pravcu Bara i Medove. Na Pristan (Barski) i okolinu bacili su 10–15 bombi od kojih dvije nijesu eksplodirale; na pristan u Ulcinj bacili su dvije. Štete u Baru i Ulcinju nije bilo.

30. XI 1915. g. – Na našem frontu bez izmjena.

Na frontu Hercegovačkog odreda i Sandžačke vojske bilo je borbe u toku jučerašnjeg dana, ali bez naročitog rezultata. (V. K. Br. 7672, L. O. zol. 19343).

Vrhovna komanda sa br. 7680 (L. O. pov. dol. 179) izvještava, da je pod Tivat stigao jedan transport i da izgleda, da je dovezao vojsku. Traži da se ovo provjeri. Po ovome su pitane komande, ali nijesu mogle o ovome da dadnu bilo kakvih podataka.

Vrhovna komanda sa br. 7676 javlja, da će na Cetinje stići 2-og decembra jedna pionerska četa sa dva oficira i 100 vojnika. Od ovih će se jedan oficir i 40 vojnika uputiti na Njeguše radi utvrđivanja desnog sektora kolone, ostali će se uputiti u Donji Grbalj radi utvrđivanja našeg lijevog krila.

I tako, evo se završuje i ovaj mjesec, pun briga i opasnosti za našu Otadžbinu, koje se prenose i u sljedeći mjesec i Bog zna dokle. U dnevniku je izloženo sve, što se u toku ovog mjeseca dogodilo.

Život u odredu je prošao relativno miran, ishrana vojske tekla je dosta dobro i ako ne najbolje. Vojska u Donjem i Gornjem Grblju i Primorju nije dobila meso četiri puta. Bivalo je i drugih grešaka kao na pr. brigadir Pejanović javlja 27. t. mj. sa br. 3924 (L. O. dol. 19239), da su mu jedinice podijelile mesni tajin za 12 dana i da je svakog vojnika zapalo po 3 kg, što znači, da je dnevni obrok bio samo 250 grama mesa, a to iznosi polovinu od redovnog sljedovanja. Hljeb je bio kukuruzni i trebavano je po 600 grama dnevno, nekih dana je bilo po 500 grama. O orizu i t. sl. nije bilo pomena. Odjeću još nije primila sva vojska u odredu. Pri kraju mjeseca razdijeljeni su opanci Riječkoj brigadi.

1. XII 1915. g. – Neprijatelj je ispalio 2–3 metka (artiljerijska) na front Zetske brigade. – Naša haubica s Kuka gađala je sa 3–4 metka neprijateljski logor u Mrčevcu, našto je neprijatelj odgovorio sa nekoliko metka, ali štete nije bilo (Kom. op. Art. 2094; L. O. dol. 19406).

- Radove na putu u Suliocko Polje neprijatelj nastavlja. – Brodovi stalno dolaze i odlaze u Tivat i Krtole (Ko. Zet. brig. 5197, L. O. dol. 19369).

- Neprijatelj je u toku 30. pr. mj. energično napadao front Sandžačke vojske, osobito pravac Pljevlja – Kraljeva Gora – Mataruge – Genab. U borbu je uveo i topove većeg kalibra. – Odbijen je sa velikim gubicima (V. K. br. sl.; L. O. dol. 19375).

2. XII 1915. g. – Komandant odreda sa br. sl. s Cetinja (L. O. dol. br. 19433) naređuje, da se prekinu davati odsustva vojnicima, pa makar kakva bila domaća potreba. – U vezi prednjeg su odmah izdata shodna naređenja nadležnim komandantima.

- Od pionera o kojima je riječ u dnevniku od 2. pr. mj. 1 oficir sa 50 vojnika upućen je za Krstac i 1 oficir sa ostalih 50 vojnika upućen je na Lovćen (V. K. 7735; L. O. dol. 19434).

- Neprijatelj nastavlja radove u Boki. Aeroplani lete i bacaju po koju bombu (1 na Cetinje); manji ratni brodovi i dalje krstare pučinom.

- Vrhovna komanda sa br. S. 7716; L. O. dol. 19421) izvještava da je juče zorom neprijatelj žestoko napao na sve položaje Sandžačke vojske; borba je trajala cio dan i prednoć. – Naše prednje trupe su se povukle na položaje sjeverno do Šahovića i Bijelog Polja. Na pravcu Peć – Rožaj neprijatelj je poslije višednevne borbe zauzeo Rožaj.

3. XII 1915. g. – Komandant odreda vratio se s Cetinja preko Brajića sa svog službenog putovanja.

4. XII 1915. g. – Sa br-op. izl. 9792 izvijestili smo Vrhovnu komandu da na frontu odreda nema ništa novo. Neprijatelj produžuje radove, prevozi materijal po forovima. Torpednjače, podvodne lađe i aeroplani krstare.

- Na ostalim našim frontovima: U toku 2-og i 3-og t. mj. neprijatelj je napadao cijeli front Sandžačke vojske; ova pak vrši pokrete za zauzimanje novih položaja. – Na frontu Hercegovačkog odreda neprijatelj je napadao, ali je odbijen preko rijeke Sućeske. O prednjem izvještava Vrhovna komanda sa br. Sl.; L. O. dol. 189493. NB. Ovaj izvještaj nosi potpis „Zast. nač. Štaba Serd. J. Vukotić“.

5. XII 1915. g. – Naša 8.7 sm poljska Krupova baterija sa Goliša ispalila je desetak metaka protiv radnika, koji rade na putu u Suliockom Polju. – Neprijatelj je odmah odgovorio s Grabovca i Goražda, ispalivši na istu bateriju 17 metaka. Gubitaka nije bilo (Kom. Zet. brig. br. 5233; L. O. dol. 19539).

- Vrhovna komanda javlja, da je na istočnom frontu u toku 4-og t. mj. neprijatelj izbio na liniju Kraljeva Gora – Šahovići – Bijelo Polje. Zarobljeno je preko 100 neprijateljskih vojnika (V. K. br. O.7776; L. O. dol. 19530).

6. XII 1915. g. – Danas je imendan Njeg. Vel. Kralja. – Nije bilo nikakvih svečanosti. – Nastupili su teški dani. – Kako li se nedavno svetkovao ovaj dan. – Iako je mala i siromašna ova zemlja, bilo je i svečanih, veselih i radosnih dana. Nema sada tih dana. – Bog jedini zna, kad li će ih i da li će ih opet biti?

- Na našem frontu bez izmjena.

- Komanda Hercegovačkog odreda javlja, da je neprijatelj dejstvovao artiljerijskom i mitralješkom vatrom. – U Lastvi se primjećuje neprijateljev logor (X.O. br. 10940; L. O. dol. 19555).

- Vrhovna komanda javlja, da je neprijatelj odbiven kod sela Lipovca (istočni front) i da mu je zarobljen jedan mitraljez i 50 vojnika. Na pravcu Berane – Rožaj neprijatelj je odbijen jednim protivnapadom do Rožaja (V. K. 7789; L. O. dol. 19553).

- Sedam neprijateljskih ratnih lađa krstarile su pučinom i vratile se u zaliv.

9. XII 1915. g. – Naša poljska baterija ispod Goliša gađala je radnike, koji rade put Suliocko Polje – Sv. Đorđe, kao i četu, koja je bila izašla naprijed, kao zaštitnica ovih radnika. Paljba je bila uspješna i razagnala je radnike. – Neprijatelj je odmah otvorio vatru s Goražda i Grabovca protiv ove naše baterije. Gađanje je dobro vršeno, ali štete nijesmo imali ni u ljudstvu ni u materijalu. – Naši dalekobojni topovi s Rudinica ispalili su na redut Grabovca 5 metaka i kako je izgledalo ovom prilikom je uništen jedan neprijateljski poljski top. – Komandant odreda sa nekoliko oficira štaba bio je na svojoj osmatračkoj tački na visu iza Barina Brda. – O svemu je izvještena Vrhovna komanda sa br. izl. 9853.

Danas je otvorila vatru i haubica sa Lukavca protiv Goražde. Gađanje nije bilo dobro. Ispaljeno je 5 metaka. – Haubica je dobro maskirana granjem i pri paljbi neprijatelj je obmanjivan vještačkim paljenjem metaka na 3-oj dolinici ispred haubice, koje je mjesto neprijatelj i gađao. (Haubica je 15 sm laka opsadna – ruska).

- O stanju na ostalim frontovima Vrhovna komanda izvještava s br. O.7859; L. O. dol. op. 19687 sljedeće:

a) Na sjevernom bez promjene. Sve porodice sa desne obale rijeke Tare neprijatelj šalje u pozadinu sa njihovom stokom i namirnicama i utvrđuje se na cijelom frontu;

b) Na istočnom frontu: Na Mojkovačkom pravcu slaba pješadijska borba; na pravcu Suhi Do – Berane neprijatelj je napadao na naša istaknuta odjeljenja, na Hasanskim kosama i od sela Jagoča ka rijeci Limu sa 2 bataljona, 4 topa i 2 mitraljeza. Napadi su odbijeni. Zarobljeno je 5 neprijateljskih vojnika.

10. XII 1915. g. – Vrhovna komanda sa br. 7829 (L. O. dol. op. 19665) od juče za posljednji put naređuje utvrđivanje desnog sektora Desnokrilne kolone i izradu vještačkih prepreka, određujući u ovom naređenju koje će jedinice koja mjesta utvrditi i posjesti:

a) Cucki bataljon će utvrditi – Senj – Dragošev Do – padina Bjeliša – Truhov Do – Meki Laz i Kosman. Po izvršenom radu 3 čete će posjesti položaje, a ostatak bataljona nalaziće se u rezervi iza Pišteta;

b) Njeguško-čeklički bataljon utvrdiće i posjesti Radaljev Vrh sa 1 četom; od Vališta do Krsca dovoljna je jedna četa, a ostatak će se nalaziti iza Pastin Grada kao rezerva i da služi kao puščana baterija za pravac preko Pračišta;

v) Dva mitraljeza GATLIG da se zamijeni s brzometnim mitraljezima i dodati 2 poljska ili brdska topa, koji bi bočno tukli pravac preko Pračišta i prostor ka Škaljarima, Žanjevu Dolu i Bižaljevcu;

g) Narediti, da se s rijeke prenese žica i namjesti na već postavljeno polje na prostoru Zvjeronjak – Bižaljevac. – Na ovom prostoru podići i zasjeke, jer šume onamo ima dosta;

d) Najhitnije utvrditi ivicu od Bižaljevac pa iznad Žanjeva Dola.

đ) Na Njeguše odmah uputiti kao rezervu 1 bataljon Riječke brigade.

- Na frontu odreda nema osobitih izmjena. Usljed poboljšanja vremena dala se mogućnost neprijateljskim avionima da malo prokrstare. Bili su do Skadra i onamo bacili nekoliko bombi, od kojih je bilo žrtava i štete u materijalu. (Poginuo je inž. Žugić i

2 srpska oficira i dr). Francuski avioni iz Skadra se ne pojavljuju – ili ih ovamo nema, ili ne žele sukobe sa austrijskim avijatičarima.

- Naređenjem Komandanta odreda bilo je obustavljeno davanje odsustva vojnicima (v. 2. t. mj), ali prinuđen nuždom vojnika i njihovih porodica, Komandant odreda je dozvolio da se daju odsustva po 15-orici vojnika iz svake čete Zetske brigade za po 10 dana, da bi se s time izbjeglo nezadovoljstvo i negodovanje u vojsci. O ovome je izvještena odmah Vrhovna komanda sa pov. izl. br. 123. Vojnici su preko svojih izaslanika tražili dopust, da pođu svojim kućama i pomognu svojim porodicama, koje stradaju od gladi, inače, da će biti prinuđeni, da sami napuste jedinice i pođu svojim kućama. – Komandant odreda je sve ovo predočio Vrhovnoj komandi i tražio da ista preduzme mjere i pritekne u pomoć tim porodicama (V. br. op. izl. 9834 od prekjuče). S Cetinja je obećano, da će se preduzeti potrebni koraci, ali vojnici tim nijesu bili zadovoljni, te je tako slijedilo naređenje Komandanta odreda za davanje dopusta, o čemu je gore rečeno.

U gorepomenutom brzojavu ove Komande br. pov. 123 naglašeno je, da je stanje porodica u Zeti pogoršano dolaskom srbijanske vojske i naroda. – Izvještava se Komanda, da su preduzeti koraci da se ovaj privremeni manjak vojske u slučaju potrebe ne pokaže. I u ovom brzojavu se moli Vrhovna Komanda, da sa svoje strane preduzme korake, da se pomenutim porodicama priteče u pomoć. Vrhovna komanda je sa br. SL. odgovorila, da je sve mjere preduzela.

Napomena: Nužda je natjerala Zećane, da traže otpuste i pođu do svojih porodica. U Podgoricu i okolinu navrla je bila srbijanska vojska, koja je odstupala a takođe i izbjeglice. Pritješnjeni mukom, nuždom i nevoljom, morali su i štete činiti onamošnjem življu, koji je i sam stradao. Sjekli su voćke i loze za ogrijev, upotrebljavali su za istu svrhu i druge drvene

predmete itd. Kilo hljeba već se prodaje po 20 dinara... Muke, patnje, borba za život, prinuđavaju na postupke, koji i samom izvršiocu nijesu po volji. Prilike su za mnoge bile očajne... Vlada srbijanska je u Skadru.

11. XII 1915. g. – Neprijatelj je posio Ratkovu Goru, ali je naređeno da se sa nje protjera (K. D. Kol. 3708; L. O. izl. 19753). – V. 12. t. mj. Neprijatelj i dalje radi na putu u Suliockom Polju.

- Poljski 7.5 sm Krupov nebrzometni vod biće namješten u uvalu ispred haubičkog položaja preko puta i zapadno od Berina Brda. Radi maskiranja položaja ovog voda i haubice namjestiće se dva vještačka topa ispred mosta kod Berina Brda, iz kojih će se paliti vještački metci. Ovaj improvizovani vod izdaleka liči na pravi i iz njega će se paliti zamotuljci dimnog baruta. Ovaj vod nije na otvorenom položaju, jer bi se u tom slučaju primijetila obmana.

- Brigadiru Pejanoviću naređeno je, da lično pođe i izda naređenja za utvrđivanje ždrijela Vratna kod Majstora (L. O. 9883).

- Primjećuje se neki zao duh u vojsci. Mnogi regruti iz drugih odreda napuštaju svoje kombinovane jedinice i odlaze u svoje plemenske jedinice. Vrhovna komanda naređuje, da se takvi smatraju kao vojni bjegunci s bojnog polja i da se strijeljaju (V. Kom. Sl. L. O. dol. br. 19764). Iz Hercegovačkog odreda odbjegli su neki pioneri i pošli u svoje stare jedinice. Naređeno je komandantu Desnokrilne kolone i Riječke brigade, da ovakve, ako ih bude odmah upute Hercegovačkom odredu (L. O. izl. br. 9892). Iz Zetske brigade pošlo je svojim kućama bez dozvole 34 vojnika, o čemu izvještava Komanda Desnokrilne kolone sa br. 3584; L. O. dol. 19703. Ovo i pored toga što im se izašlo u susret i dozvoljeno, da se po 15-torici iz čete daju odsustva po 10 dana (v. dnev. od 10. t. mj).

- - - - -

Ministar vojni sa br. 38831 izvještava, da je otežano snabdijevanje vojske provijantom usljed smetnje neprijateljske flote, koja nam je potopila dosta materijala u Medovu, natovarene brodove duž naše obale. – Ishranu otežava i dolazak srbijanske vojske i izbjeglica iz Srbije. Moli se komandant, da bi objasnio vojsci sve teškoće i da bi se postarao, da se vojska snabdije provijantom iz okolnih mjesta. Za dane, kada vojska ne primi tajin, daće se naknada u novcu. (L. O. dol. 19763). U smislu gornjeg je učinjeno što treba.

- Na pučini su se primijetile savezničke ratne lađe. Vjerovatno su dopratile dva transporta u Medovi. Na jednom je stigao iz Rusije bivši Komandant Lovčenskog odreda divizijar Mitar Martinović, koji je bio kao izaslanik naše Vlade pri ruskoj Vrhovnoj komandi.

Sad su izgleda naši saveznici malo pažljiviji, te čuvaju transporte, dok se istovare, a ne kao ono u Medovi na dan 21-og pr. mjeseca.

12. XII 1915. g. – Ratkova Gora je preoteta i zarobljeno je 9 neprijateljskih vojnika kao i nešto ratnog materijala (v. 11. t. mj).

Povodom ovog zauzeća Njeg. Vel. Kralj je čestitao Komandantu odreda i zahvalio mu na junačko držanje trupa (V. K. br. 7925; L. O. dol. 19779). Komandant odreda sa svoje strane zahvalio je trupama, koje su uzele učešća u ovom boju.

Primljeni izvještaji glase: Neprijatelj je između 10. i 11. t. mj. posio položaj Male i Velike Ratkove Gore kao i liniju od Obitnog Ždrijela i otpočeo da se na njoj utvrđuje. S tim zauzimanjem postao je gospodar prilaza od sela Vališta do Gomilica i Drenova Brda, te je naređeno Komandantu Njeguško-čekličkog bataljona da neprijatelja napane noću između 11-og i 12-og t. mj. i da ga protjera. Komandant bataljona sa 2 čete napao je neprijatelja oko 11,1/2 časova noću i proćerao ga ka Veljem Selu. Ovom prilikom zarobljeno je 9 neprijateljskih vojnika. Od ovih je jedan feldfebel (narednik) Priks Ernst,

Njamac iz Češke: 2 su Bošnjaci – pravoslavni; od kojih je 1 vodnik; 2 su iz Galicije i 3 iz Češke, a za jednog nije dat podatak. – Svi ovi vojnici su GRENCJEGERI.

Borba je trajala 2 časa.

Poslije zauzeća Ratkove Gore neprijatelj je protiv naših na njoj otvorio artiljerijsku paljbu sa Šanika i Vranova Brda, ali gubitaka nije bilo. – Zauzete položaje posjelo je izvidničko odjeljenje od 50 vojnika. Prema iskazu zarobljenika, Ratkovu Goru su napali 250 ljudi, da je zauzmu i utvrde i da štite odatle radnike, koji bi radili put od Veljeg Sela do Ratkove Gore. – Zaplijenjeno je nešto kuhinjskog materijala, 4 puške i 2 dvogleda. Komanda Desnokrilne kolone naredila je, da se posjednuti položaji utvrde. Gubitaka s naše strane nije bilo (K. d. K. BR. 3731; I. O. dol. br. op. 19791). Napad na Ratkovu Goru izvršile su 2 čete Njeguško-čekličkog bataljona i to jedna pravcem od Vališta, a druga od Obitnog Ždrijela. O gornjem napadu izviještena je Vrhovna komanda sa br. 9911 od danas.

- Radovi u Suliockom Polju se nastavljaju.

- Prema naređenju Vrhovne komande br. 7921; L. O. pov. dol. 183, artiljerija na Visokoj Gori i Bjelošu stavljena je pod komandu komandanta Lovćenskog odreda, te je o tome izviješten komandant Desnokrilne kolone brigadir Vukotić.

- U vezi jučerašnje naredbe vrhovne komande, naređeno je svim komandantima, da sve prebjegle odnosno, dobjegle iz drugih odreda vojnike stražarno upute ovoj Komandi (L. O. br. 9897).

- U vezi s jučerašnjim aktom Ministarstva vojnog br. 38831 naređeno je Oblasnoj upravi u Budvi, da iz oblasti rekvirira 25.000 kg mesa za jedinice Lovćenskog odreda u Donjem i Gornjem Grblju i ostalom našem Primorju (L. O. br. izl. 9908).

13. XII 1915. – Na našem frontu nema osobitih novosti. Neprijatelj je u toku 2 časa obasipao vatrom Ratkovu Goru sa Vranova Brda, o čemu je izviještena Vrhovna komanda radi znanja sa br. 9930.

Na ostalim našim frontovima stanje je ovako:

U toku 10-og Sandžačka vojska je napala neprijatelja kod sela Lepenca i prognala ga ka Bijelom Polju. Ostalo je na bojištu 500 neprijateljskih leševa a zarobljen je jedan kapiten sa 100 vojnika. U toku 11-og borbe bez značaja. U toku 12-og poslije borbe u toku cijelog dana naše trupe su razbile neprijatelja i zauzele sela Godušu, Goduevo, Dobri Do i Bar (izv. V. K. br. Sl).

Kralj je čestitao Sandžačkoj vojsci na postignutom uspjehu.

Na frontu Hercegovačkog odreda neprijatelj je u toku ova 2 dana tukao artiljerijskom vatrom položaje na strani Vučjeg Dola. Štete nema. Na predstražama Skopča Gora – Kozmač, čarke. O prednjem je izvijestila komanda Hercegovačkog odreda sa br. 11184; L. O. dol. op. 19841.

14. XII 1915. – Jutros oko 7 časova neprijatelj je otvorio jaku artiljerijsku vatru sa Šanika, Vranova Brda i Golog Vrha i stalno tuče Ratkovu Goru. – Neprijatelj se pokazuje u grupama na Obitnom Ždrijelu, te komandant Desnokrilne kolone zaključuje, da će to biti demonstracija, a da će neprijatelj napasti na Ratkovu Goru, da nastavi rad puta i da spriječi saobraćaj od sela Vališta za Gomilice (K. D. K. br. 3763; L. O. dol. op. 19842). Komandant Njeguško-čekličkog bataljona javlja komandi kolone, da se neprijatelj prikuplja u okolini Veljeg Sela i nastavlja rad na putu od kasarne u Ježevićima ka Ratkovoj Gori. Artiljerija sa Vranova Brda, Šanika, Golog Vrha, Taraboša i s jedne ratne lađe ispod Markova Vrta stalno obasiplje vatrom položaje Ratkove Gore, koja postaje sve opasnija za održavanje. Čete s Ratkove Gore gađu neprijateljske izvidnice, koje se pođekada pojave (L. O. dol. op. 19843). Neprijatelj je napadao oko 11 časova, ali je bio odbijen. Usljed jake artiljerijske vatre položaj postaje sve opasniji veli se u izvještaju Desnokrilne kolone br. 3774; (L. O. dol. op. br. 19844). Oko 1/2 časa po podne neprijateljska vatra je popustila. Naši drže sve svoje položaje. Četa Raičevićka stići će noćas na Gomilice đe se već

nalaze sedam četa sa mitraljezima. K. D. K. u svim izvještaju o prednjem misli, da će ova snaga biti dovoljna (K. D. K. br. 3779; L. O. dol. br. 19847). S naše strane koliko je ovoj Komandi poznato, bilo je 2 mrtva i 2 ranjena.

O svemu ovome izviještena je Vrhovna komanda oko 5,1/2 časova po podne sa br. 9935 i 9942. Kako Vrhovna komanda nije bila ranije izviještena o pomenutoj borbi to je hitno brzojavom pod br. 7956 tražila izvještaj, prigovarajući opravdano... „Najžešća artiljerijska vatra vodi se čitav dan na Vašem frontu a Vrhovna komanda nije izviještena...“ I zbilja, paljba je žestoka, čulo se čak i u Budvi. Mora da su se naši dobro čuvali, jer je gubitaka bilo vrlo malo prema vršenoj paljbi. Možda je ispaljeno po 2000 metaka raznog kalibra.

Komanda desnokrilne kolone s br. 3788 javlja, da je u 4 1/2 časa po podne Komanda Njeguško-čekličkog bataljona izvještava, da neprijatelj ozbiljno napada Ratkovu Goru. – Čete se drže odlično. Komandant bataljona dalje kaže, da se boji, da ne nastupi malaksalost trupa usljed oskudice hrane, jer je ovo treći dan, da se nije primalo hljeba. – Komandant kolone moli Komandu odreda, da bi se pobrinula, da se trupama što prije pošlje makar i malo hrane (L. O. 19858). U smislu gornjeg odmah su preduzeti potrebni koraci.

U 10 časova uveče komandant Desnokrilne kolone sa br. 3792 javlja: - Komandant Tomanović sa Bate izvještava, da je u toku današnjeg dana neprijatelj posio položaje između Obitnog Dola i Dugih Dolina; namjestio 2 brdska topa između Dugog i Obitnog Dola; streljačke zaklone gradi po visovima Treslice i Prosja. Ispred šančeva je počeo odmah da plete žicu. Tomanović je postavio mitraljeze i 1 četu na položaj ispred Obitnog Dola i spriječio razvijanje neprijatelja u tome pravcu i u pravcu Ratkove Gore. Naređeno mu je da drži vezu sa Njeguško-čeklićkim bataljonom. Haubica ispod Visoke Gore ispalila je 23 metka protiv Golog Vrh (L. O. dol. 19863).

- Preduzete su shodne mjere na cijelom frontu odreda.

- Artiljerija sa Goliša (8.7 sm polj) otvarala je paljbu protiv Suličkog Polja; sa Rudinica (155 mm dal.) protiv Grabovca, s Koložunjskih Kosa (12 sm haubica) protiv Polja; sa Lukavca (15 sm haubica – ruska) protiv Goražde, a 7.5 sm polj. Krup. topovi protiv Polja. Metci 7.5 sm topova slabo osmotreni (od 8 svega 2) a ostala paljba bila je dobra. Neprijatelj je odgovorio s Goražde i gađao gornje naše položaje. Danas nije više gađao vještačku bateriju u Lukavce, već je bio paljbu uperio protiv prave haubice, koja je u blizini vještačke baterije, ali bez uspjeha (v. 11. t. mj).

Za vrijeme gornje paljbe komandant odreda sa nekoliko oficira štaba nalazio se na osmatračkoj tački k. 200 zapadno od izvora potoka Lukavca i odatle je davao naređenja i uputstva artiljeriji, koja je vršila paljbu.

- neprijateljska artiljerija je ispalila danas na frontu odreda preko 2000 metaka dok je naša ispalila oko 100. Najviše je ispalila 8.7 sm baterija – nekih 59 metaka, protiv Suličkog Polja, Vijenca i Grabovca i sela Lješevića. Srazmjera 1:10 tj. na 10 metaka neprijateljskih naš 1.

- Jutros je krstarila prema našem Primorju saveznička flota. Primijetili smo 7 jedinica, dok su ostale vjerovatno krstarile po dalje. Kasnije su prokrstarile i neprijateljske torpednjače. Neprijateljski avioni krstare i izviđaju. 11-og su letjeli nad Cetinjem, Skadrom, Nikšićem, Podgoricom, Rijekom, D. Gradom, Spužom, i Tuzima. Bacili su po koju bombu na Podgoricu, Tuze i Nikšić. O savezničkim avionima nema ni pomena.

Prema gornjem se vidi, da neprijatelj vrši izviđanja u našoj pozadini, iza naših frontova.

- - - - -

Oko 10 časova u večer Komanda odreda dobila je brzojav Ministra vojnog pod br. Kab. 18339 (I. O. dol. pov. 185). U ovome brzojavu se kaže, da je Austro-ugarska Vlada preko

grčkog poslanika uputila sljedeće: „Prema vojničkim raportima, dobijenim sa ratišta, nađeno je Austro-Ugarskih vojnika ostavljenih od Crnogoraca ne zakopanih; sa njih bilo je skinuto vojničko odijelo, pri tome sa osječenim ušima i izvađenim očima. Ima ih zakopanih, ali samo tako da su im glave van zemlje. Kao represalije za ovo oskrnavanje Austro-ugarske vojne vlasti zatvorile 62 crnogorska vojnika zarobljenika. Ako Crnogorci ponove slična zvjerstva ili učine koja djela protivno odredbama međunarodnog prava apliciraće se još strožije represalije. Preduzeti će se još strožije mjere, ako Crnogorska Vlada kao represalije za ovaj postupak bude još gore tretirala Austro-ugarske zarobljenike u Crnoj Gori.“ Izvolite strogo narediti, kaže se u aktu Ministarstva vojnog, da se ne bi ovako ili slično što u buduće desilo.

Primjedba: – Da li se ova optužba Austro-ugarskih vojnih vlasti osniva na činjenicama, nemoguće mi je reći, svakako da je bilo razloga za ovako nešto, jer sa onakvim represalijama Austro-ugarske vojne vlasti nijesu Bog zna što postigle, niti su imale što da postignu.

Što se tiče Lovčenskog odreda prepisaću tačno što sam napisao u svom dnevniku onog dana, kada je u Odred stiglo pomenuto pismo Ministra vojnog. „U našem odredu nije bilo sličnih slučajeva, već naprotiv, pokazuje se izvjesna pažnja kako prema zdravim i ranjenim zarobljenicima, tako i prema poginulima, koji se uredno zakopavaju, čim se prije mogne. Ranjenike sa očigledno smrtnom ranom naši vojnici prenose na plećima po 4–5 sati, da ih što prije ponesu u bolnicu, te da bi im se ukazala pomoć. Takav je slučaj bio 12. 8. t. god. Austrijski vojnik donesen je iz Grblja gotovo mrtav (bio je teško ranjen kroz trbuh), nije ni noć preživio, ali su ga ipak naši vojnici donijeli u bolnicu. Pri ovakvom stanju, ne može biti ni govora o opravdanosti austrijskih navoda, bar u koliko se to tiče našeg odreda.

- Pošto jedinice na desnom našem krilu nijesu primale tajin, naređeno je brigadiru Vukotiću sa br. 9936 da rekvirira meso i da se pobrine, da se pečeno šalje vojnicima na položaje. Stavlja mu se na znanje, da će dvorski automobili prevesti s Cetinja 1000 kilograma hljeba. Preporučuje se, nek i žene i djeca nose vojnicima i hranu, i municiju i dr. potrebe.

15. XII 1915. – Komanda Desnokrilne kolone sa br. hitno 3797 (L. O. dol. op. 19877) javlja, da ga komandant Njeguško-čekličkog bataljona izvještava (poručnik Bećir), da neprijatelj prikuplja snage ispred Ratkove Gore i da izgleda, da će produžiti napad. Cijele noći je bilo pješadijske i mitralješke borbe – imamo gubitaka. Boji se, da neće moći održati položaje, te traži da mu se pošalje jedan bataljon u pomoć. Žali se na slabo dejstvo Cuckog bataljona te je komandant kolone naredio komandiru Tomanoviću (komandantu Cuckog bataljona) da energično napane neprijatelja preko Obitnog Ždrijela. Komandant kolone misli, a prema dosadašnjem razvijanju događaja, da je ona snaga dovoljna, da zadrži položaje. Ne treba zaboraviti, da je komandant odreda juče javio s Berina Brda kao hitno, brigadiru Vukotiću, da će se Komandi kolone povrh Ljubotinjskog bataljona dati i bataljon Ceklinsko-dobrski, ako potreba bude zahtijevala.

- Komanda Desnokrilne kolone odmah iza gornjeg brzojava izvještava urgent brojem 3799 8L. O. dol. 19878), da poručnik Bećir (Njeguško-čeklički bataljon) javlja, da su Cucke čete otstupile i da traže pomoć. Komandant kolone je i po treći put naredio komandiru Tomanoviću (komandant Cuckog bataljona) da drži položaje na Obitnom Ždrijelu.

- Oko 3, 1/2 časa po podne komandant Desnokrilne kolone izvještava (L. O. dol. 19897) da poručnik Bećir po ordonansu javlja, da je neprijatelj zauzeo Ratkovu Goru sa okolnim položajima i da Cucki bataljon nije nikako učestvovao u borbi. Ima poveći broj vojnika izbačenih iz stroja. Traži hitnu pomoć.

Komandant kolone je poslao 2 čete Ljubotinjskog bataljona. Napomena: Za izbačene iz stroja v. 16. t. mj.

Na gornji brzojav komandanta Desnokrilne kolone, komandant odreda brzojavio je komandantu Cuckog bataljona, da je uzrok zauzeću Ratkove Gore nastupanje u borbu bataljona Cuckog, što se jedino može popraviti, ako Cucki bataljon do zore preotme od neprijatelja Ratkovu Goru. Pri napadu će im pomoći 2 čete Ljubotinjskog bataljona i neki dio Njeguško-čekličkog. Glavni napad će izvesti Cucki bataljon. Naređuje se komandantu, da stupi u vezu sa komandantom bataljona Njeguško-čekličkog, koji će u zajednici sa četama bataljona Ljubotinjskog štititi njegovo lijevo krilo. Ratkova Gora se mora do zore zauzeti, pa ma sa kakvim gubicima.

- Sa drugim brzojavom odmah je izvještena Komanda Desnokrilne kolone o gornjoj naredbi i naređuje joj se, da izda shodnu dispoziciju u smislu ove komandantove direktive. Glavno je sada, da se zauzme Ratkova Gora i da se ne dozvoli neprijatelju da se u tom sektoru učvrsti.

S trećim brzojavom traži se od komandanta desnokrilne kolone, da izvijesti o jačini neprijatelja, koji je posio položaje: pita se će je sada naša vojska, koja je u blizini tih položaja; što je uzrok nastupanju Cuckog bataljona u akciju. Slične podatke traži i Vrhovna komanda sa br. 7977, da bi ocijenila pravo stanje stvari. Ista preporučuje opreznost, jer misli, da je napad na Ratkovu Goru demonstracija (L. O. dol. op. 19901).

Ostavljamo za malo Ratkovu Goru i prelazimo na lijevo krilo odreda. Jedna izvidnica Gornjo-crmničkog bataljona od nekih 30 druga a 1 oficirom (u rezervi hje bilo 30 druga) napala je na neprijateljsku kod crkve Sv. Vare. Napad je izveden oko 3.1/4 po podne sa dvije strane i to sasvim iznenadno. Borba je trajala 1 čas. Neprijatelj je otvorio artiljerijsku vatru s Goražde i sa Grabovca. Naši su zarobili dva neprijateljska vojnika a na mjestu je ostalo 4 mrtva neprijateljska vojnika. Po kazivanju zarobljenih,

bilo je još nekoliko ranjenih, koje je neprijatelj odveo. Zaplijenjeno je 6 pušaka i to su sve Moskovke. Ove su sa nišanom na 3300 dok su naše sa 2.700. Naših vojnika je ranjeno 4, od kojih 1 teško. Jačina neprijatelja je bila 22 vojnika, kojima su bili u rezervi, ispod crkve Sv. Vare, 60 druga (Izvj. K. Ljev. Kol. Br. 7268; L. O. dol. 19904).

Poslije ovog sukoba neprijatelj i dalje radi i šanči se. Sada šanči i glavicu iznad Suliočkog Polja, zvanu Vučje Brdo.

- Vrhovna komanda br. 7959 naređuje, da se artiljerijska i pješadijska vatra stvara samo onda, kada neprijateljska pješadija dođe na dobar domet, inače, da se štedi municija (L. O. br. 19885). U vezi prednjeg izdata su naređenja svim komandantima sa izl. br. 9954.

- Vrhovna komanda sa br. 7960 (L. O. dol. op. 19880) izvještava, da Srpska Vrhovna Komanda ne odobrava da srpski vojnici stupaju u crnogorsku vojsku. Naša Vrhovna komanda naređuje, da se svi takvi vojnici upute u Podgoricu, inače će se smatrati kao vojni bjegunci. Na osnovi ovog naređenja Vrhovne komande izdata su iz Komande odreda shodna naređenja svim komandantima (L. O. izl. 9955).

Pribilješka. U našem odredu nijesmo bili opterećeni primanjem ovakvih dobrovoljaca, te ni daljim upućivanjem u Podgoricu.

NAPOMENA. Vojska se ovih dana vrlo slabo snabdijeva hranom. Sa obućom stvar stoji baš nikako. Nekom dijelu vojske data je odjeća, a ostalima vunene pletene fanele. O svemu je predloženo Glavnoj intendanturi kao i intendanturi odreda – prvoj sa br. 9945, a drugoj sa br. 9943. Jutros je poslato hleba i beškota vojsci na Lovćenu, Njegušima i Mulinovu Počivalu, o čemu izvještava Intend. L. O. pod br. 11519. Intendant Lovćenskog odreda za sve ove nestašice stavlja odgovornom Glavnu intendanturu, što izlaže i u ovom aktu br. I. 11524, L. O. dol. br. 19888.

16. XII 1915. g. – Na naređenje Komandanta odreda od juče, Komandant Cuckog bataljona sa br. 3024 odgovara: – Da je izvršio više nego je glasila Naredba Komandanta Desnokrilne kole od 13. t. mj. br. 3758. Napad na Ratkovu Goru ne može izvršiti, jer mu dvije čete drže liniju od Visoke Gore do Ploče Grahovske, ne smiju napustiti taj položaj do novog naređenja; od ostale tri čete jedna bježe između Prosja i Visoke Gore u pravcu Drenovog Brda, a sve tri drže položaj od Visoke Gore do i sa Jezerima Čekličkim. Sa ove tri čete mu nije moguće napad izvršiti, a već tri dana, reče, čete vode ogorčenu borbu s neprijateljem. Kada je odstupio oko 3 časa po podne (brzjav je od 15-og na ponoći) neprijatelj je jako bio posio Ratkovu Goru. Uvjerava, da je savjesno ispunio svoju zadaću i sve naredbe. Ko se dira u njegovu čast i čast njegovog bataljona, tražiće ga do najstarijeg u zemlji, jer su natrpane neistinite podvale junačkom i vjernom kralju bataljonu Cuckome. Potpisao komandant Cuckog bataljona, komandir Petar Tomanović.

Primjedba: – Prema gornjem izgledalo bi, da izvještaj Komande Njeguško-čekličkog bataljona nije bio tačan (v. 125. t. mj).

Komanda Desnokrilne kolone sa br. 3822 (L. O. dol. br. 19918) javlja, da komandir Tomanović izvještava: da su mu 3 područne čete izjavile, da im nije moguće zauzeti Ratkovu Glavu i da je pod taj uslov neće zauzimati.

- Ista Komanda (D.K.) sa br. 3821 (L. O. dol. 19919) javlja da je poručnik Bećir izvijestio, da je u toku borbe na Ratkovoj Gori 14-og i 15-og t. mj. bilo gubitaka 5 mrtvih i 22 ranjena; da je naš brdski top na Radeljevu Vrhuni uništen od neprijateljske granate; da je jedan artiljerijski vojnik ranjen, da je vojska usljed dugotrajne borbe i oskudice u hrani jako iznurena i da joj je nemoguće ništa preduzeti, dok se ne bi oporavila.

Dakle, izlazi, da nije povećani broj vojnika Njeguško-čekličkog bataljona izvađen iz stroja, kako je poručnik Bećir izvijestio Komandu Desnokrilne kolone (v. 15. t. mj), jer je iz Njeguško-

čekličkog bataljona, koji boji 500 vojnika poginulo 5 a ranjeno 22 vojnika, od kojih su dva poginula i 15 ranjenih čeklički a ostala tj. 3 poginula i 7 ranjenih su njeguški.

- Povodom naređenja komandanta odreda od juče (v. dn. 1 stav) komandant Cuckog bataljona komandir Tomanović javlja: „Na Ratkovu Goru ću kad svršim s onim, koji je napustio istu, a koji je možda za istu neistinu rekao“. – Dalje, posebno javlja: „Poslije velike ogorčene borbe od 3 sata, danas 15. t. mj. neprijatelj je zauzeo Ratkovu Goru. Oko 10 sati prije podna odstupile su čete Njeguško-čekličkog bataljona, te sam produžio borbu na zadatom mi položaju do 3 sata po podne, te pošto je neprijatelj zauzeo rečeno mjesto, nastupi oko 2 sata sa velikom masom pješadije i mitraljeza na naše desno krilo preko Prosja u pravcu Drenovog Brda, te sam bio primoran, da odstupim sa rečenim četama uzrokom toga, što je neprijatelju bio cilj, da me zaobiđe desnim krilom.“ (Javlja, da mu je poginuo jedan vojnik).

Šef Štaba kolone Kapetan Božović javlja iz Zalaza, da su čete u toku borbe prošlog dana napustile Ratkovu Goru pod pritiskom jake artiljerijske vatre, što izgleda da je najvjerojatnije, kada se uzmu u obzir okolnosti i pretrpljeni gubici.

- Komanda Desnokrilne kolone sa br. 3825 (L. O. dol. 9930) izvještava da neprijatelj prikuplja i dovozi materijala na Ratkovu Goru. Naredila je komandantu Cuckog bataljona, da brani Drenovo Brdo do potonjeg vojnika.

- Juče oko 5.1/2 časova po podne Komandant Odreda je naredio Šefu Štaba odreda, koji je bio ovih nekoliko dana na Cetinju, da odmah otputuje na lice mjesta i izvidi stvar i o tome podnese izvještaj. Ovaj javlja danas sa br. sl. L. O. br. 19928 iz Malih Zalaza da napad na Ratkovu Goru nije izvršen (a prema iskazima Komandanta Njeguško-čekličkog bataljona, komandira četa i samih vojnika) usljed opšte iznemoglosti. Dalje kaže, da se neprijatelj šanči na Ratkovoj Gori. Snaga neprijateljeva prema podacima iznosi 1–2000 ljudi. Radnika se vidi oko 200 i oni su

osigurani jakim stražarskim lancem. U Donjem Orahovcu se vidi 3 teretna automobila, 3 kara i 20–30 konja. U Donjem Orahovcu se vide veliki dimovi oko kuća. Izgleda, veli dalje u izvještaju, da je neprijatelj zauzeo Ratkovu Goru, da štiti rad na putu Orahovac – Drenovo Brdo i da osigura pravac na Visoku Goru. – Komandantu bataljona i komandirima četa pokazao je moguće pravce nastupanja. Dalje, veli, da komandanta Cuckog bataljona još nije vidio.

O svemu gornjem komandant Odreda je izvijestio Vrhovnu komandu sa br. 9961 i 9965, dajući opis borbe prema dobijenim izvještajima, pored gornjeg saopštava se, da je prema izvještaju komandanta desnokrilne kolone u napadu na Ratkovu Goru učestvovalo do 4000 neprijateljskih vojnika.

Vrhovna komanda sa jednim brzojavom od danas izjavljuje sumnju, da je bilo toliko neprijateljskih vojnika. Sa ovim se slaže i pisac ovih redaka. Možda je bilo 1200–1500 vojnika, ali mora da je glavnu ulogu odigrala neprijateljska artiljerija, koja je tukla Ratkovu Goru i čelno i bočno. Neprimanje tajina, koje se pominje u izvještaju poručnika Bećira, ne može se u potpunosti prihvatiti, premda se ne može preko toga preći.

- Neprijatelj i dalje radi na ovom frontu i prenosi materijala po forovima. Prema izvještaju Vrhovne komande 7988 (L.O. 19914) neprijatelj je dovezao 2 velike mortire pod Risan u namjeri da ih izvede u Krivošije protiv Grahova ili desnog odsjeka Lovčenskog odreda. O ovome je ova Komanda, znanja radi, izvijestila Komandu Desnokrilne kolone sa br. izl. op. 9962).

- Na frontu Zetske brigade a prema izvještaju Komande Desnokrilne kolone br. 3828 sa „hitno“, bilo je borbe između neprijateljske izvidnice, jačina jedne čete i naših predstraža i izvidnica. Neprijatelj je napao kod Sutvare i bio je odbijen, te je odstupio ka staroj tvrđavi i polju. Tri naša vojnika su ranjena (L. O. dol. 19926).

Komanda Ljevokrilne kolone sa br. hitno 7269 u 1/2 sata

popodne javlja: – u 7 sati jutros, pošla je naša izvidnica iz Gornjo-crmničkog bataljona, snage 30 vojnika u Dubravu kod crkve Sv. Vare. Jedno neprijateljsko odjeljenje od 100 ljudi nastupalo je i pošto je došlo blizu, naši su otvorili vatru na njih. Neprijatelj je ostupio. Naši su zarobili 2 neprijateljska vojnika i zaplijenili 4 puške Moskovke kao i ranije pomenute u dnevniku od 15. t. mj. Neprijateljski gubici su 4 mrtva, a izgleda da je bilo još mrtvih i ranjenih. Jedan naš vojnik je poginuo. Opet je nastupilo jedno jače neprijateljsko odjeljenje. Puščana paljba se još čuje (L. O. dol. 19925). Naša artiljerija je gađala to odjeljenje. Neprijatelj je opet nastupao; vjerovatno da pokupi mrtve i ranjene (K. K. br. sl., L. O. 19929).

- Čim se dobio izvještaj o jučerašnjem prepucavanju, Komandant odreda je odmah svojim autom otputovao na osmatračku tačku, đe su stigli i oficiri štaba. Jedna četa formiranog bataljona odmah je krenula za Lukavce, a takođe i vojna muzika, bez koje se ovog puta moglo. Kako nije došlo ni do čega ozbiljnijeg vratili smo se popodne u Budvu.

- Ovog istog popodneva primijetila se austrijska flota koja je isplovila iz Boke i kretala se u pravcu Bara, Medove ili Drača. Primijetio sam jednog „Monarha“ i jednog „Sigetvara“ prema Prijevoru, kako plove jugo-istoku. Neke lađe su bile isplovile još jutros. Prema izvještajima bilo je oko 20 jedinica, koje su po grupama plovile, u rečenom pravcu. Bližih podataka nemamo.

- Na izvještaje o borbama na Ratkovoj Gori Vrhovna komanda sa br. 7993 (L. O. pov. dol. 186) primjećuje, da je kod Odreda vrlo slabo organizovana služba izviđanja i to:

- 1) Napad je bio iznenadan; predteren neizviđen;
- 2) Izvještaji su bili nikakvi, pa i sada, kada je borba svršena. Vrhovna komanda ne zna ništa ni o jačini neprijatelja, ni đe je sada naša vojska.
- 3) Komandant kolone (brigadir Vukotić) nije ni izašao s

Njeguša, a Komandant odreda nije imao uticaja na borbu.

Naređuje, da se u buduće postupa prema izdatim naređenjima.

Sa drugih naših frontova se javlja:

- Na frontu Sandžačke vojske 15. t. mj. jaka artiljerijska borba (V. K. br. 7989).

- Neprijatelj je napadao Troglav. – Napadi su odbijeni. Artiljerijskom vatrom neprijatelj gađa položaje Kapavica – Vučji Do. Neprijatelj se šanči na Golobrdū, Zimzelenu i Vijencu na strani Planika, a na Vrmcu radi jedno topovsko mjesto (Kom. Herc. odreda 11273).

17. XII 1915. g. – Vrhovna komanda sa br. „hitno“ 8017 (L. O. pov. dol. 187) javlja, da će sada neprijatelj, pošto je zauzeo Ratkovu Goru težiti da zauzme Drenovo Brdo, da bi sebi stvorio bazu za dalje operacije na Bati i Dubu u bok i pozadini Lovćenskog i hercegovačkog odreda. Naređuje, da se Drenovo Brdo brani kao prednja tačka a da se kao glavni položaj što bolje utvrdi i brani linija Kuzman – Visoka Gora – Lastva – Srpski Vrh kao i položaji, koji su izloženi u naređenju Vrhovne komande br. 75678 od 8-og t. mj.

U vezi gornjeg Komandant odreda naređuje sa br. 9972 šefu Štaba odreda, koji je još u Malim Zalivima, da se Drenovo Brdo brani do potonjeg vojnika. Sa br. 9979 naređeno je istome (Šefu Štaba) da prikupi talne podatke o borbi na Ratkovoj Gori i o jačini neprijatelja.

- Na frontu Crmničko-primorske brigade bilo je prepucavanja u blizini Kozmača. Ubijen je jedan neprijateljski podoficir. Neprijatelj radi oko šanca kod crkve Sv. Vare (Izv. Kom. Ljev. kolone 7280).

Pred linijom Donjo-crmničkog bataljona nađen je leš austrijskog pionerskog kapetana Andrije Mihailovića. Kod njega je nađena kratka sablja i neka pisma, koja će se uputiti

Komandantu odreda (Izv. K. Lj. kolone br. 7280; L. O. br. 19971).

Pribilješka. Kod poginulog kapetana Mihailovića i njegovog ordonansa podoficira Mauera nađena su dva privatna pisma, i jedna topografska karta s naznačenim na njoj razmještajem trupa Lovčenskog odreda dosta tačni. Sve je to poslato Vrhovnoj komandi sa pov. br. 129 od 19. t. mj. Naša artiljerija pričinila je još gubitaka neprijatelju.

- Naša artiljerija s Rudinica ispalila je danas na razne ciljeve 41 metak, a juče 35. Neprijatelj je odgovorio, ali bez šteta po nas (Komanda Ops. Art. Br. 2177; L. O. br. 19965).

- Na ostalim našim frontovima artiljerijska borba (V. K. br. 8018; L. O. 19959).

18. XII 1915. g. – Na Ratkovoj Gori neprijatelj se stalno utvrđuje. Automobili krstare po Boki i prevoze materijal. U Zaliv su stigle 1 krstarica i 5 podvodnih lađa (Izv. K. D. K. 3845; L. O 19990).

- Šef štaba odreda s Njeguša šalje izvještaj o borbama na Ratkovoj Gori (L. O. pov. dol. 188).

Opisuje položaje, što se vidi iz poslane skice. Zemljište je kamengvozd sa velikim škiljevima, pećinama i rupama. Neprijatelj može nastupati prikriveno. Položaj se tuče kosom vatrom s Vranova Brda i Šanika, a bočnom sa flote iskraj Markova Vrta i sa Vrmca i Taraboša. Razmještaj trupa na dan 14-og t. mj. bio je kao što je na skici pokazano. Neprijatelj je 14-og t. mj. tukao naše položaje artiljerijom s Golog Vrha, Vranova Brda, Šanika i s flote iskraj Markova Vrta, a u isto doba prikupljao pješadiju s Golog Vrha i ostalih položaja, a tako i iz Orahovca, koristeći se gustom maglom. Snaga neprijatelja prema iskazima, a i kako se uvjerio 15-og i 16-og t. mj, bila je od 1500–2000 ljudi sa 4 mitraljeza. Kako prikupljanje tako i napad 15-og t. mj. neprijatelj je izvršio pod prikrćem magle. Neprijatelj je preduzeo napad na jednom frontu od 4–5 km tj. od

Male Ratkove Gore do Obitnog Dola i Prosja. Oko 10 sati prije podne neprijatelj je zauzeo veliki vis Ratkove Gore i s njega protjerao četu Raičevićku (Njeg.-čeklički bat). Komandanta bataljona Bećira o ovome je izvijestio ordonans Kuševija, koji pade ranjen. Čete na desnom krilu ostaju na svojim mjestima. Poručnik Bećir hita da vrati lijevo krilo, ali preko Vrleti ne može stići, a poslije čete Raičevićeke ostupaju i ostale čete na lijevom krilu. (Prema skici na Maloj Ratkovoj Gori bila je četa Erakovića – lijevo krilo Raičevićeke, a na lijevom krilu Erakovićeke bila je četa Vrbaljska). Poručnik Bećir kaže, da je, čim je čuo za napad na Ratkovu Goru naredio poručniku Bigoviću (iz Cuckog bataljona) da sa 1/2 čete pojača Velju Ratkovu Goru, ali poručnik Bigović odriče i kaže, da mu je naređeno, da sa 1/2 čete ide na Obitno Ždrijelo, a da je 1/2 čete poručnik Bećir ostavio kod sebe. Četa poručnika Dragutinovića (vučedolska) i oficira Mijuškovića (petrodolska) kao i dvije čete Cuckog bataljona držale su se do 3 sata po podne, dok ih je bočna puščana mitralješka vatra primorala da ostupe u pravcu svojih položaja, što su i učinjele u potpunom redu, osiguravajući pristupe ka Visokoj Glavici, Drenovu Brdu i Visokoj Gori. U ovom vremenu neprijatelj je posio Ratkovu Goru, Obitno Ždrijelo, i počeo se pojavljivati preko Prosja u pravcu Drenova Brda. Kad je neprijatelj počeo zauzimati ogranke Velike Ratkove Gore oficir Mijušković je predložio da se izvrši protivnapad, našto ostali četni komandiri nijesu pristali, jer se neprijatelj bio počeo javljati u bok desnom krilu, a lijevo krilo bilo je potpuno napušteno. Magla je spasila ove 2 čete od velikih gubitaka, a možda i od ropstva. Neprijatelj je uništio naš brdski krupov 7.5 sm k.brzometni top na Radaljevom Vrh,u, pošto je bio ispalio jedva 4-5 metaka. Napad na Ratkovu Goru od naše strane nije obnovljen, jer su čete bile rastrojene, pa i vojnicima se nije htjelo napadati. Za 4 dana nijesu primali tajina. Kad je tajin poslat uspjeli su da ga podijele tek 16-og t. mj.

Neprijatelj se utvrđuje na Ratkovoj Gori. Vide se 150–200 radnika, koje čuva stražarski lanac. Izgleda, da ima 40–50 stražarskih mjesta.

Ratkova Gora, veli se dalje u izvještaju, makar i pod jakom artiljerijskom vatrom, mogla se održati. Danas već, bez 3–4 jaka bataljona i artiljerije, ne bi se mogla uzeti, pa i tada sa velikim žrtvama. Dalje se kaže, da bi dobro bilo onamo odrediti jednog stalnog komandanta, da bude uprava objedinjena; skoncentrisati bataljon Cucki od desnog krila do i sa Visokom Gorom; bataljon Njeguško-čeklički od Vališta do Visoke Gore; Cetinjski od Žanjeva Dola do Malih Zalaza, a na Žanjev Do, Bižaljevac i Zvje-ronjak staviti jedan bataljon Riječke brigade. Bataljonu Cuckom, pošto mu je front dugačak, dati u rezervu jedan bataljon na Vatu.

Gomilice, Radiljev Vrh, Visoka Glavica i Drenovo Brdo utvrđeni su blindiranim šančevima. Čete rade druge šančeve i dopunjuju stare. Kod vojnika se primjećuje neraspoloženje zbog napuštanja Ratkove Gore. I komandanti bataljona i komandiri četa dali su riječ, da će sadašnje njihove položaje neprijatelj uzeti samo preko njih mrtvih. Mitraljezi KOLT daju zastoj i poslije 100 metaka dobija se jako zagrijavanje i daju veliki dim. (Izvještaj potpisao komandir Petar Lompar – Njeguši, 18. XII 1915).

- Ministar vojni sa br. 12271 (L. O, dol 20000) izvještava, da nam je neprijateljska flota potopila transporte – MIHAISE u Draču i ANTIPA u Medovu a pod Ulcinjem brod LILI. Potopljeno je preko 2000 tona hrane. Dalje se kaže, da na moru i u italijanskim pristaništima imamo dosta hrane, koja će stići i da su preduzete mjere sigurnosti, ali do tada treba da se komandanti pobrinu i nađu načina da vojska ne postrada od gladi, pa ma koliko to koštalo. Koliko novca ustreba staviće se na raspoloženje. Objašnjava o teškoćama i brigama i onoga ko radi oko toga i onoga, ko na hranu čeka.

Pribilješka. – Potopljavanje pomenutih brodova transporta izvršeno je 16. t. mj, onog dana kada smo u dnevniku

napomenuli, da je neprijateljska flota plovila u pravcu Bara – Medove – Drača. Brzohodne neprijateljske ratne lađe isplovile su još pred zoru iz Boke i otplovile u pomenutom pravcu i potopile rečene transporte. Ovom prilikom susrele su se sa našim savezničkim ratnim brodovima, koji su potopili 3 veće torpiljerke i 1 neprijateljski aeroplan. Ovakve smo podatke bar dobili.

- Gornji žalosni slučaj pokazuje još jedanput sa kakvim teškoćama u svakom pogledu je imala da se bori naša mala zemlja u ratu sa jednom velikom silom, a pri ovakom labavom ponašanju naših saveznika, koji dopuštaju da im se pod nos tope transporti, koje su oni isti dopratili, da maloj saveznicima tobože pomognu u ishrani skoro ogladnjele vojske itd. Daljih komentara ne treba.

U vezi gorepomenutog naređenja Ministra vojnog Glavna Intendantura javlja, da se po sada izdaje vojsci po 400 grama hleba i 750 grama mesa (Int. odreda br. 11630; L. O. br. 20014).

19. XII 1915. g. – Neprijatelj se šanči poljem ispred kuća Kovačevića u pravcu Vučjeg Dola i crkve Sv. Nikole (L. O. br. Dol. 20029). Na frontu Ljevokrilne kolone laki susreti izvidnica (K. Lj. K. Br. 7322; L. O. dol. op. 20034).

Na frontu desnog odredskog krila neprijatelj utvrđuje Obitno Ždrijelo i glave podno Prosja. Izvidnice mu dolaze do Drenova Brda (K. D. K. 3856; L. O. 20058).

- Šef Štaba odreda javlja s Njeguša, da su šančevi na frontu Cetinjskog bataljona izrađeni i blindirani dobro. Na Vrmcu i Tarabošu stalno krstare teretni automobili (L. O. dol. 0060).

- Neprijateljska flota i aeroplani krstare kao obično.

- Komandant Ljevokrilne kolone stalno izvještava o tim pokretima neprijatelja... Izašle su 2 lađe... kreću se u pravcu istočno ili ... pučinom... jedna se lađa vratila... vidi se jedna podvodna lađa u pravcu Sada se digao aeroplan i kreće se u pravcu.... ide iznad položaja... itd. itd.

Na ostalim frontovima: 18-og t. mj. jaka artiljerijska vatra i napad kod Mojkovca i Bogičevce i u pravcu Dečani – Plav. Neprijateljski napadi su odbijeni (V. K. 8057; L. O. dol. br. 20035).

20. XII 1915. g. – Vrhovna komanda sa br. 8077 (L. O. pov. dol. br. 189) naređuje: 1) Da Cucki bataljon posjedne i utvrdi front od Kličevca do i sa Visokom Gorom; 2) Njeguško-ćeklički od Visoke Gore do i sa Valištima; 3) Cetinjski od i sa Krsceom do Žanjeva Dola a od Krsca do Malih Zalaza da ostavi samo 1 četu; 4) Ljubotinjski od i sa Žanjevim Dolom do i sa Zvjeronjakom; 5) Na Batu ako bude potreba poslaće se pomoć iz opšte rezerve s Danilo-Grada.

Ista Komanda sa br. 8081 (L. O. 20080) naređuje, da se naznači opšti komandant za odsjek od sela Vališta do Kličevca.

Napomena. – Sve gornje je u vezi sa raportom Šefa štaba odreda od 18. t. mj. sprovedenog u prepisu Vrhovnoj Komandi sa pov. br. 126 od juče.

Za komandanta gore pomenutog sektora Komandant odreda je naznačio komandira Petra Đuraškovića, a komandiru Lomparu je naređeno, da ostane na Njegušima dok se razmještaj trupa ne izvrši prema gornjem naređenju Vrhovne komande.

- Artiljerija s Rudinica gađala je neprijateljsku pješadiju koja je radila na putu u Suliocokom Polju, ispalivši 40–45 metaka (Kom. ops. art. 2186, 2192).

Na Mojковаčkom pravcu slaba artiljerijska vatra. Na pravcu Suhi Do – Berane neprijatelj je napadao kod Gudujeva, ali je odbijen. Na ostalim frontovima slaba artiljerijska i pješadijska borba bez promjena od značaja (V. K. Br. 3082; L. O. dol. br. 20086).

21. XII 1915. g. – Dan je prošao u miru. Neprijatelj produžuje svoje radove na putevima itd. Mi ga pođekada ometamo, ali ga

smesti u ovome ne možemo, jer moramo štedeti municiju, koje imamo malo i moramo je čuvati za odsudni čas. Prema stanju municije za 20. nov. t. g. na jednu topovsku cijev na neposrednom raspoloženju imamo prosječno oko 215 metaka, a to je upravo ništa.

Da bi slika bila jasnija daćemo ovdje stanje artiljerijske municije u Odredu na dan 24. novembra t. g. U glavnom slagalištu na Cetinju bilo je još nešto municije za francuske dalekobojne topove i od 24 sm opsadne mortire, ali su i to bile neznatne količine, koje su slabo mogle uplivisati na borbenu snagu naših artiljerijskih oruđa. Evo pomenutog stanja.

VRSTA TOPOVA	Topova	GRANATA				SVEGA		
		Običnih	Fuganih	Brizantnih	Torpednih	Granata	Šrapnela	Karteča
7.5 sm brd. Krup. brz. met	2	-	-	82	-	82	209	-
7.5 sm brd. Krup. brz. met	6	571	-	-	-	571	802	53
7.65 sm polj. Obuhovskih	1	-	-	-	-	-	227	-
7.5 sm polj. Krup. brz. met	2	-	-	242	-	242	196	-
7.5 sm polj. Krup. ne brz. met	2	352	-	-	-	352	66	20

8.7 sm polj. Krup.ne brz.met	9	1362	-	-	-	1362	371	18
12 sm polj.tur. haubica		-	-	63	-	63	63	-
15 sm polj.rus. mortira	1	-	-	-	-	-	83	-
12 sm ops. dalek. ital.	2	147	-	-	-	147	62	-
12 sm ops. dalek. franc.	2	-	-	1012	-	1012	-	-
15 sm ops. dalek. franc.	4	-	-	1386	-	1386	-	-
21 sm teš.ops. haubica	3	240	-	-	125	365	259	-
15 sm laka ops.rus.	5	-	291	399	-	690	-	-
24 sm teš. ops.mor tira ital.	3	305	-	104	-	409	-	-
15 sm laka mort. ital.	3	763	-	80	-	843	-	-
12 sm laka mort. tur.	1	-	-	80	-	80	-	-
SVEGA	47	1340	291	3448	125	7604	2338	91

Kada se pogleda gornji spisak može se slobodno reći, da Lovčenski odred i nije imao artiljerije za odbranu u slučaju jednog ozbiljnog neprijateljskog napada. Polovina oruđa su bili teški nezgrapni nepokretni topovi, nesposobni da ruše neprijateljska utvrđenja, a još manje sposobni za odbranu od živih ciljeva – neprijateljske napadne pješadije. Od lakših pokretnijih topova samo su 5 topova bili brzometni, a kada se pogleda na spisak i njima odgovarajuće raspoložive municije, onda o njihovoj brzometnosti ne može biti govora. Uspješna brzometnost zavisi od oruđa, dobre posluge i količine municije. Ako jednog od ovih uslova nema, nema ni brzometnosti. Ostali poljski i brdski topovi nijesu odgovarali prilikama, u koje su bili zapali. Njihova sporost nije davala nadu na uspješnu odbranu za slučaj ozbiljnijeg napada.

Pri ovakvim prilikama Lovčenski odred je očekivao s dana u dan neprijateljski napad, koji je bio neminovan i za koji su sve prilike nagovještavale.

Komandant odreda (sa br. 10070 od danas) uputio je svim komandantima jedno uputstvo o borbi. Za primjer se uzima borba na Ratkovoj Gori. Komandant ističe i vjeruje u preimućstvo naše pješadijske borbe. Radi nje neprijatelj pribjegava jakoj upotrebi artiljerijske vatre, da dejstvo naše pješadije paralize. Mi se s artiljerijom protivnikovom ne možemo mjeriti: 1) usljed njene brojne nadmoćnosti; 2) usljed nesavremenosti naših artiljerijskih oruđa (nebrzometnosti i nedalekobrojnosti); 3) usljed malobrojnosti municije i 4) usljed slabih fortifikacijskih radova a koji su skopčani sa našim slabim finansijskim sredstvima, koja nam ne dozvoljavaju da gradimo utvrđenja za odbranu i sl.

Dalje se u naređenju objašnjava ukratko tok borbe na Ratkovoj Gori i naređuje komandantima, da za vrijeme napada:

1) Prvu borbenu liniju posijedaju s malim snagama, kao i

visove, koje neprijatelj tuče artiljerijom; 2) da glavninu drže nazad i u stranu ili prema terenu, kako bi ova bila zaštićena; 3) rezervnu da upotrebljuju kada artiljerijska vatra protivnika oslabi, a to će biti, kad se neprijateljska pješadija primakne na jurišnom ostojanju; 4) da se obrati osobita pažnja na namjere protivnikove; 5) da se izgrađuju novi šančevi; 6) prije nego li neprijatelj izvrši juriš preduprijediti ga protivjurišem; 7) mitralješka odjeljenja imaju se držati na prvoj odbrambenoj liniji i upotrebiti, kad neprijatelj nastupi sa ozbiljnim masama, i 8) Municiju štedjeti i upotrebljavati, kada neprijatelj bude pod našim pogledom i dobrim domašajem.

Naređuje se komandantima, da tačno postupaju prema gornjim uputstvima i da uvijek označe u svome području, đe će se nalaziti za vrijeme borbe.

(Ovo naređenje je komandant odreda svojeručno napisao i potpisao).

Neprijatelj je na Ratkovoj Gori ogradio jedan šanac od kamena i na tome se za sada ograničio. Produžuje rad na krčenju puta. Naši rade na utvrđivanju sadašnjih položaja (Kom. Lompar s Njeguša br. Sl; L. O. dol. 20122).

Vrhovna komanda javlja da je na Mojkovačkom pravcu cio dan bila borba i da je neprijatelj odbijen. Na pravcu Suhin Do – Berane slaba vatra. Na pravcu Dečani – Plav, napali smo neprijatelja sa stiglim pojačanjima i protjerali ga ka Dečanima (V. K. Br. 8100; L. O. dol. Br. 20122).

Pribilješka. – Još 12. t. mj. okupili su se naši narodni oci na Cetinju. 13-0g je Kralj. Vlada dala ostavku a tek juče je sastavljena nova. U ovu su ušli: Lazar Mijušković, kao predsjednik i Ministar inostranih djela; Marko Radulović, kao ministar pravde, prosvjete i crkvenih poslova; Andrija Radović, kao ministar finansija i građevina; Risto Popović, kao ministar unutrašnjih djela i brigadir Radomir Vešović kao Ministar vojni.

Ranije su bili: Serdar Janko Vukotić, Mirko Mijušković, Ljubo Bakić, Savo Vuletić, Gavriilo Cerović i brigadir Mašan Božović.

22. XII 1915. g. – Komandant odreda se povjerljivim šifrovanim brzojavom pod br. 127 dostavlja Vrhovnoj komandi, da je pozitivno izviješten, da je Divizijska komanda iz Novog premještena na Crkvice i da će neprijatelj napasti Lovčenski odred u četvrtak tj. 24-og t. mj. Traži, da se rezerva s Danilovgrada približi našem frontu. U Boku je stiglo 10 bataljona Bošnjaka. Traži da u srijedu, četvrtak i petak našoj obalom krstari saveznička flota. Brzojav je poslat kao hitan u 11 časova i 35 minuta prije podne.

- Krstarenje savezničke flote imalo je jak moralni značaj za našu vojsku, a pored toga spriječilo bi da neprijateljska flota ma šta preduzme izvan Boke protiv odredskog boka ili pozadine.

- U 4 1/2 sata po podne Vrhovna komanda sa hitnim brzojavom br. 8182; L. O. pov. dol. 190 javlja, da će prema dobijenim izvještajima neprijatelj napasti na cio front Lovčenskog i Hercegovačkog odreda, ali da se ne zna glavni pravac napada, što treba čim prije saznati. Naređuje, da naša artiljerija ne stupa u dvoboj sa neprijateljskom već da čeka dok neprijateljska pješadija dođe na 2 km; pješadija ostaće iza zaklona dok protivnikova pješadija dođe na 800 m i bliže. Rezervu upotrijebiti kada se otkrije pravac napada. Ne dopustiti, da nas neprijatelj u tome prevari. Objektivno cijeniti snagu protivnikovu, niti je smanjivati, niti uveličavati. Od toga zavisi glavni naš uspjeh pa i sudbina otadžbine.

- Sa br. izl. op. 10082 naređeno komandiru M arku Đuroviću, da sa dobrovoljačkim bataljonima krene za Budvu.

- Sa 10083, naređeno komandantima, da budu spremni, jer će neprijatelj napasti do 24. t. mj.

- Sa br. 10084 naređeno komandantima, da se svi vojnici vrate s odsustva.

- Još su izdate druge naredbe, kao da se izvrši popuna municije za mitraljeze KOLT; da se sva municija od franc. dalekob. topova kao i 24 sm mortire preveze na Kuk i dr.

- Artiljerija s Rudinica ispalila je 23 granate na Suliocko Polje i na pristan kod Krtole (Kom. ops. art. 2205; L. O. 20164).

- Neprijatelj je s jedne ratne lađe i s Goražde ispalio oko 40 metaka na naše položaje Krimalja i Ponikve. (Jedan naš vojnik je ranjen).

Pribilješka. – Kretanje neprijateljske flote i aeroplana kao obično. Neprijateljske podmornice stalno nam nanose štete, napadajući naše brodiće, koji nam hranu i dr. prevoze. Obično ih gađu iz topova. Bio je slučaj, da se brodić skloni u kakav zaliv a mornari se skrivaju na obali, a podmornica se približi i njeni mornari izađu i miniraju brodić. O ovakvim slučajevima izvještava Oblasna uprava iz Bara (v. br. 24559; L. O. dol. 20159).

23. XII 1915. g. – Po svim izgledima, neprijatelj će nas napasti ovoga Božića. Komanda odreda je o tome dobila sigurne podatke od povjerljivih lica i o tome izvijestila Vrhovnu komandu a ova pak, isto tako izviještena, javila je o tome ovoj komandi, što se vidi iz dnevnika za 22. t. mj. da će napad biti izvršen ovih dana, potvrdila su i dva njemačka avijatičara, od kojih je jedan bio grof Fon Holek. Da li je drugi bio neki major Cobel, ne mogu tvrditi. Oni su bili prinuđeni usljed kvara motora, da se spuste nedaleko Ulcinja. Kako ih nije niko primijetio uputili su se u pravcu Bara i dalje u pravcu Kašćela, te su tek između Bara i Kašćela bili primijećeni i uzeti pod stražu. Oni su izjavili na saslušanju, da nema što da kriju, da ćemo biti napadnuti ovih dana, ali da ne znaju tačno dan. Oni su bili iz Njemačke i na epoletama jednog su bili venzeli (oznaka) A. III. tj. pripadao je puku, kojemu se računao kao šef ruski car Aleksandar III (upućeni su na Cetinje).

24. XII 1915. g. – Danas je Badnji dan. Proveli smo ga nekako neveselo, više tužno. Unosili smo badnjake, ali to je bilo sve.

25. XII 1915. g. – Božić, veliki praznik uspomene na rođenje Spasitelja, koji su i naši stari i mi proslavljali na najsvečaniji način, danas je bio zaboravljen. Premda neprijatelj nije pokazivao neke naročite spoljašnje znakove da je gotov napad, ipak smo osjećali neko grozničavo stanje; osjećali smo primicanje oluje. Shodno naređenju komandanta odreda oko podne smo se oficir štaba uputili u selo Goroviće i stigli onamo oko 1 1/2 sata. Komandant odreda je otišao u selo Bratešiće; neki oficiri su ostali u Gorovićima a neki su pošli na Berino Brdo. Ništa se nije naročito dogodilo. Bilo je nešto malo artiljerijske vatre. K večeri je stigao u Goroviće i šef štaba odreda, koji je bio na Njegušima, zbog razmještaja trupa na desnom krilu odreda. Prenočili smo u Gorovićima, stalno u očekivanju ozbiljnih događaja po našu otadžbinu, po nas sve. I ranije smo dobijali izvještaje o pripremanju neprijatelja za napad i t. sl. ali nikada nijesmo bili tako ubijeđeni, da se to i ostvaruje, kao sada. Danas nam je Božić, zaboravili smo na njega, jer čekamo mjesto svetkovine borbu s jakim dušmaninom našeg naroda; borbu za dalju sudbinu tog istog naroda, sudbinu, koja je u opasnosti. Oduševljenje je slabo; potištenost se primjećuje. Narod je čuo za sudbinu, koja je postigla našu braću iz Srbije, – to nije moglo, a da ne dadne otisak na dušu naše vojske i naroda uopšte.

26. XII 1915. g. – Jutro, 7 1/2 sati. Razliježe se topovski pucanj, za njim drugi, treći... Jeka se razliježe na sve strane. Štab odreda ide u Bratešiće, ali pošto nema podesnijeg mjesta za osmatranje, vraća se na svoju osmatračku tačku u Gorovićima.

- Neprijatelj sa svojih ratnih lađa izašao je iz Boke i iz zaliva Trašte obasiplje vatrom naše položaje u pravcu Prčije Glave i uopšte u Donjem Grblju, for Grabovac gađe; gađu otvorene baterije s Radovića; gađu baterije iz Suliockog Polja. Ispod

Krtola gađe krstarica Karlo VI, a ispod Tivta gađe oklopljača Monarh; gađu drugi brodovi; gađe Goražda; Markov Do; Vrmac; gađe Taraboš; gađu otvorene baterije s okuka kolskog puta kod Goražde; gađu odnekud i mortire od 305 mm. Gađu utvrđenja duž našeg fronta prema Krivošijama. Cijelim frontom čuje se jeka i tutanj artiljerijske paljbe. Naša artiljerija djeluje, bori se protiv neprijatelja što najbolje može.

Kriminalj izgleda kao vulkan od eksplozija neprijateljskih milenitnih granata. Granate i šrapneli se rasprskavaju nad svim našim položajima Mirca, Šišića, Lukavca, Povrđa, oko crkve Pobrdske; gađu položaje artiljerije na Koložunj i Pode, ali se onamo granate često ne rasprskavaju. Krstac i Kuk su pod najvećom artiljerijskom vatrom protivnika. Oko 10 sati čuje se već i puščana paljba a pođekada i mitralješka. Neprijatelj se pokazuje na cijelom frontu. Na lijevom krilu odreda u Donjem Grblju primjećuju se 2–3 čete ljudi, ali se ne vidi namjera za napad. O neprijatelju u Donjem Grblju daje izvještaje Komanda Ljevokrilne kolone i kapetan Andrija Jovičević, koji je onamo iz Štaba odreda poslan radi veze. Uopšte u Donjem Grblju u toku cijelog dana nije bilo napada – djelovala je protiv onamošnjih položaja samo neprijateljska artiljerija, od koje su poginuli 3 naša vojnika.

U Lukavce je stigao formirani bataljon kapetana Puniše Bojovića i zauzeo položaje. Pred podne su poginuli 2 vojnika ovog bataljona, a 2 su ranjena.

U pravcu Pelinova nije bilo neprijateljskih napada već daleko prepucavanje, a tako isto i duž fronta bataljona Donjozetskog.

Ipak, neprijatelj se prikupljao pod zaštitom svoje artiljerije, a protiv koje je naša, kao što smo nejedanput rekli, bila nemoćna.

Iz Komande odreda su izdavana razna naređenja, koja je komandant lično predavao, i koja su se odnosila na prenošenje artiljerijske vatre, o ranjenicima, dodavanju municije, pokretu rezerve itd.

Poslije podne artiljerijska vatra je postala još žešća, ali je malo zatim tj. oko 3 1/2 sata počela slabiti usljed kiše, magle i mećave. Naša artiljerija je vršila svoju dužnost u koliko joj je snaga dopuštala. Usljed slabe mogućnosti osmatranja stanja na frontu, Komanda odreda se premjestila u selo Goroviće. Prema mišljenju komandanta Zetske brigade komande Andrije Raičevića prema njemu operiše oko 5000 neprijateljske vojske.

Na mitraljeski vod MAKSIM kod Mirca poginuo je od artiljerijske vatre potporučnik Blažo Vukmirović.

Oko 4 sata neprijatelj uspijeva da zauzme Troljez, te se s time stanje Dobrovoljačkog bataljona znatno otežava, jer mu se neprijatelj javlja s boka. Prema izvještajima brigadira Pejanovića Troljez već tri puta prelazi iz ruke u ruke, što se kasnije ne potvrđuje; prema drugim izvještajima, koji su stizali u Komandu odreda, Troljez je vrlo slabo, ili nikako branjen. Komandant odreda naređuje brigadiru Pejanoviću da se položaj pojača i da se Troljez ne pusti. Napuštanjem Troljeza popuštaju i dobrovoljci na Krimalju, te tako i Mirac pada u ruke neprijatelja. Brigadir Pejanović ne može ništa da uradi, Komandant odreda naređuje brigadiru Pejanoviću, da pošto-poto zauzme prekoć Troljez s jednim protivnapadom Ljubotinjskog bataljona, koji je i napustio Troljez. S pitanjem zauzeća Troljeza bilo je skopčano i pitanje ostupanja naših trupa iz Donjeg i Gornjeg Grblja. Brigadiru Đuroviću (komandant Ljevorječke kolone) naređeno je da pripremi kolonu za ostupanje a da ga otpočne tek onda, kada za to dobije naređenje. Ostupanje da izvrši tako, da mu Gornjo-crmnički bataljon ostupi ka Poborima i zauzme položaje, da očuva Ždrijelo Vratno (prolaz preko Majstora i Bjeloša za Cetinje); Donjo-crmnički bataljon da ostupi ka Brajićima i čuva Ždrijelo Đurđevo (prolaz preko Brajića – Obzovice za Cetinje); formirani bataljon da drži vezu sa svima a da se zadrži na Golišu. – Haubica u Lukavcima (15 sm laka ops. rus), ima da se uništi (primljena je bila njena

milenitna granata, da se u cijevi rasprsne); poljski 7.5 sm Krupov vod ima da se uputi kolskim putem ka Baru; brdski 7.5 sm brzometni vod ima da ostupi ka Vratnu (Vod. kap. B. Lekića). Vod je, koliko se dalo primijetiti dobro djelovao. Takođe odstupa i brdski 7.5 sm nebrzometni vod kapetana Abramovića. Tri poljska brzometna topa (1 Obuhovski i 2 Krupova) poručnika Marića tukli su prostor između Goražde i Pipoljevca i pješadiju oko „Stare Fortece“ i u selu Dubu. Oko 2 sata po podne gađali su položaj kod crkve sv. Vane i vrh Krimalja. Ispaljeno je 317 metaka. Gubitaka s naše strane nije bilo. Bataljon Zetske brigade odstupaće ka Vjetrenom Mlinu.

Brigadir Pejanović brzojavom izvještava, da mu je nemoguće zauzeti Troljez usljed umorenosti trupa, a „Kuk ću“, kaže se u brzojavu „braniti do posljednjeg vojnika, pa makar me i zarobili“.

Poslije jednog ovakvog izvještaja, nije ostajalo drugo, već da se naredi odstupanje Crmničke brigade. To je bilo neke oko 6–6 1/2 sati u veče. Oko 7 1/2 sati, pošto su izdata potrebna naređenja o povlačenju trupa i izviještena Vrhovna komanda, komandant odreda sa štabom krenuo je za Budvu. Noć je bila tamna i kišovita; tačno je odgovarala našem duševnom stanju.

Pribilješka. – Po zauzeću Troljeza Komanda odreda je primala razne izvještaje, sve nesigurno i nepouzdan, kao npr: Neprijatelj je pod samim Kukom... Neprijatelj je već na Ljesice... Neprijatelj je na 500 metara ispod topova na Kuku... Neprijatelj je daleko od topova... Boj se bježe oko topova... itd. Prema ovakvom stanju stvari nikakva naređenja nijesu mogla biti izdavana, a i da su izdavana, ne bi bila izvršavana. Dezorganizacija je bila već nastupila i vršila svoje. Držanje artiljerista je bilo ponajbolje, možda za to, što top nekako osobito vezuje za sebe svog saradnika – topdžiju i zbog toga, što su artiljeristi skupljeni iz raznih krajeva naše države, te su saradnja i druželjublje jače izražene, a nema ni plemenskih i bratstveničkih nesuglasica.

Taj lijepi odnos se pokazivao i u mirno doba kako među vojnicima – artiljeristima, tako i među oficirima.

Komanda odreda se vratila u Budvu oko 11 1/2 sati u večer. Oficiri su preuzeli dežurstvo kod telefona, a komandant je prenoćio u kancelariji Oblasne uprave. Noć je bila mračna i oblačna. Čuo se po koji topovski pucanj, ali neke naročite akcije nije bilo.

Primjedba: – Pošto u prednjem kratkom izlaganju nije bilo govora o odredskom desnom krilu treba objasniti, da je 23. t. mj. bio formiran tzv. KOTORSKI ODRED pod komandom divizijara Mitra Martinovića, te je ovaj trebao da preduzme komandu nad tim odredom 25. t. mj. Njegov sektor je od Žanjeva Dola do Grahova. Na tome frontu neprijatelj je vršio pritisak u pravcu Žanjeva Dola i Krsca kao i na lijevom krilu Lovčenskog odreda sa istim uspjehom. Krstac je bio pojačan francuskim detašmanom s Cetinja, a stigao je bio i Lješanski bataljon.

Na Lovćen se očekivao brigadir Luka Gojnić sa brigadom od dva bataljona – Kučkog i Bratonožićkog, ali on je još bio na putu.

Prema dobijenim izvještajima na Krscu je neprijatelj artiljerijskom vatrom uništio jednu 24 sm tešku mortiru, dva 15 sm lake opsadne haubice (ruske), jednu 21 sm tešku opsadnu haubicu (italijansku) i jedan 8.7 sm poljski Krupov nebrzometni top.

Neprijateljski avioni su stalno izviđali nad našim položajima, dok ih nije nevrijeme u tome omelo.

I tako su se naše današnje operacije završile tragično po nas. Ostupili smo na čitavom frontu. Troljez je popustio i omogućio svojim padom posljedice o kojima smo već rekli.

27. XII 1915. – Rano izjutra štab odreda otputovao je iz Budve za Cetinje a zatim će na Lovćen. Grad je napustilo i nekoliko građana jer nijesu smjeli čekati dolazak neprijatelja.

Prema dobijenim izvještajima neprijatelj je oko 4 1/2 časa izjutra napao položaje Kuka i zauzeo ih. Naša artiljerija na Kuku onesposobljena je za upotrebu, nešto od neprijateljske artiljerije, a ostalo su onesposobili naši artiljeristi. Jedna neprijateljska granata pogodila je u grlo 24 sm teške mortire baš u trenutku kada je bila napunjena granatom. Od eksplozije su poginuli 4 ili 5 artiljerista a nekoliko ih je ranjeno.

Tako je pao Kuk naš najvažniji artiljerijski položaj. Odbrana Kuka se ne može pohvaliti, jer je nije ni bilo. Artiljerijski položaj ne može se odbraniti sopstvenim topovima a još manje, kad su to nepokretni opsadni topovi. Kuk se mogao još braniti protivnapadima naše pješadije i odbacivanjem neprijatelja, kojega zbog sigurnosti svojih trupa koje su napadale, nije mogla uspješno pomagati svoja artiljerija; neprijatelj nije imao ni dobre otporne tačke za napad, ali... nije bilo raspoloženja za borbu, nije bilo onog starog ponosa crnogorskog. Istina, Kuk se nije mogao održati i na kraju krajeva borba bi bila uzaludna, jer je mnogo jači neprijatelj navirao sa svih strana; i sa strane Vjetrenog Mlina i u pravcu Goliša i Krsca. Kroz dan ili dva dana Kuk bi ostao u pozadini i time bi njegova sudbina bila zapečaćena, kao i ostalih položaja naših oko Lovćena, jer mi nijesmo bili u stanju da neprijatelja dočekamo na svim pravcima njegovog nastupanja – Krstac, Kuk, Vjetreni Mlin, Goliš, Vratno, Brajići, Bar, a neprijatelj je imao dovoljno snage da napada u svim tim pravcima, a to se i potvrdilo. Obećanje svoje, da će Kuk braniti do potonjeg vojnika, Brigadir Pejanović nije ispunio (v. dnevnik od juče).

Oko 10 časova izjutra već je bio ostupio neki dio Crmničke brigade dosta uredno.

Poljski 8.7 sm topovi baterije Petričevića demontirani su i municija pokvarena, jer se nijesu mogli prevoziti.

Ista sudbina je postigla i dva poljska 7.5 sm nebrzometna topa koji su bili u Grblju.

Baterija Marića od tri poljska brzometna topa (dva 7.5 sm Krupova i jedan 7.65 sm ruski) shodno naređenju brigadira Pejanovića br. 5478 ostupa ka Golišu na koji stiže u 3 časa po podne i otvara vatru na Čavore i strane ka Kuku, đe je bila neprijateljska pješadija. Oko 5 1/2 časova po podne dobija naređenje od komande brigade br. 5484 da odstupi, jer da cio Lovčenski odred ostupa ka Presjeci. Grehota je, kaže se u naređenju, da se topovi ostave, ali ako se ne može drukče, onda da se unište. Formirani i Zetski bataljon, koji su bili određeni da pomognu, da se rečeni topovi odvuku slabo su se odazvali naređenju i Marić je bio prinuđen da topove i municiju potpuno onespособi i koliko može poništi, a zatim je ostupio ka Majstorima sa svojim vojnicima.

Dva brdska 7.5 sm nebrzometna topa, koja su bila ostupila iz Šišića na Goliš, ispalila su nekoliko metaka i ostupila na Majstore oko 5 1/2 časova po podne.

Formirani batalion koji je brojio 350 ljudi, a sada bio jačine svega 120 ljudi, jer su se ostali, po iskazu samog njegovog komandanta, razili po svojim prvašnjim jedinicama, ostupio je na Majstore takođe oko 6 časova.

Prema dobijenim izvještajima jutros oko 6 časova Lješanski batalion je bio trenutno preoteo jedan dio položaja na Kuku, ali je morao iste napustiti, jer ni od koga nije bio potpomognut.

Štab odreda je bio na Brajićima na putu za Lovćen preko Cetinja ali bilo je odlučeno da se ide preko Uganja pravo za Lovćen, ali kad se dobio izvještaj, da je Kuk pao u neprijateljske ruke, štab se uputio ka Cetinju a bilo je i naređenje kraljevo, da komandant odreda ide na Cetinje radi podnošenja izvještaja i radi eventualnih naređenja. Cetinje je već bilo pokriveno snijegom, koji je padao.

Na Cetinje je već bio stigao brigadir Luka Gojnić koji je vodio kao pojačanje Lovćenu brigadu Kuća i Bratonožića, koja se okupljala na Cetinju. Lično sam se obratio brigadiru Gojniću i

pitao ga sa koliko vojske raspolaže u brigadi. Odgovorio mi je, da će imati oko 1100 ljudi, ako svi stignu.

- Noć je nastupila. Neprijatelj se nalazio na Kuku sa naše predstraže su trebale da budu na Dolovima i nedaleko Kuka; Vjetreni Mlin, Babjak i Bostur bili su u našim rukama.

28. XII 1915. – Gornjo-crmnički bataljon, mjesto da ide na Majstore, kako mu je naređeno radi zaštite pravca Bjeloši – Cetinje ka Brajićima, đe je bio upućen Donjo-crmnički bataljon jer kako je Komanda onda izviještena, „neće on da se odvaja od Donjo-crmničkog bataljona“. Prije je trebalo očekivati da će Donjo-crmnički bataljon, da se ne bi odvajao od ostalih Crmničana, poći na Majstore kod Gornjo-crmničkog bataljona đe je trebao ovaj da bude, a izišlo je obratno.

Umalo, što i komandanta kolone brigadira Đurovića nijesu povelj sa sobom. On se sam sjutra dan sa svojim šefom štaba kapetanom Stojanovićem i mislim, sa komandantom Gornjo-crmničkog bataljona komandantom Vujačićem, javio na Lovćen.

Crmničani su napuštajući Majstore zapalili u crkvi 400 kašeta fišeka od Moskovke, jer nijesu htjeli da ih ponesu.

- Zorom, Ceklinski bataljon ostavlja položaje na Lovćenu i ide na Majstore, da prihvati prtljag, koji je onamo bio ostavio.

- Komandant odreda sa štabom polazi jutros za Lovćen. Usput od Lovćena k Cetinju stalno se srijetaju vojnici iz raznih jedinica, koji pod raznim izgovorima bježe, jer se to drukče ne može nazvati; neki nose puške na opravku; neki je bolestan; nekog šalje komandant bataljona, da „nešto“ prihvati; neki prati ranjenog rođaka; neki malo okrvavljen ide, da mu se rane previju itd. itd. Mnoge od ovih smo vraćali i predavali ih vojnicima Kučko-bratonoške brigade, koji su išli u pravcu Lovćena, da ih ovi predaju njihovim jedinicama. Ovi prvi su imali slabo volje za povratak u svoje jedinice, a ovi drugi da ih do jedinica sprovedu i ako im je to bilo usput. Bilo je i artiljerista, koji su na ovakav

način otstupali iako su sticajem prilika ostali bili bez svojih topova, a nijesu puškama bili naoružani, ipak zbog toga nijesu morali otstupati, jer se do pušaka moglo doći, i na taj način pomoći svojim drugovima pješacima. Jednog vojnika (sada se ne sjećam iz kojeg je bataliona bio), koji je tobože nosio pušku na opravku a lijepo se primjećivalo, da bježi da se u varoš ugura, komandant odreda je bio prinuđen i izazvan, da izvađenom sabljom tuče tjerajući ga, da se vrati u svoju jedinicu.

Primjećivalo se rasulo, kojemu kao da nije bilo lijeka.

Komandant sa štabom dolazi na Presjeku u 2 sata po podne. Iz pravca Babjaka vide se sniježnim putanjama redovi naših otstupajućih vojnika. Polako ide jedan za drugim u potpunom redu. Došavši do Kraljeva dvorca na Ivanovim Koritima doznajemo, da je to Riječka brigada, koja otstupa po naređenju svog komandanta. Ovaj je „čuo“, da je „neko“ sa desnoga krila „viknuo“, da otstupaju, jer će inače biti opkoljeni. Ovo, da je neko viknuo iz bataljona Cetinskog, koji je na desnom krilu brigade.

Pribilješka. – Ne treba mnogo objašnjavati da se uvidi, kakvo je stanje bilo, kada je „neko“ sa onim što je „viknuo“ i ako je „viknuo“, mogao učiniti, da jedan komandant brigade na osnovu toga izda naređenje za otstupanje svoje brigade pred neprijateljem.

- Na vrat, na nos, naređuje se Komandantu Riječke brigade brigadiru Pejanoviću, da odmah pošlje bataljon Ljubotinjski da čuva Međuvršje (prostor među Štirovnikom, Jezerskim Vrhom i Babjakom), prilaz ka Ivanovim koritima od Krsca a preko Vučjeg Dola; bataljon Ceklinski da zauzme Babjak a da na njegovom lijevom krilu drži položaje bataljon Ceklinsko-dobrski.

- I brigada Zetska pod komandom komandira Andrije Raičevića, otstupa pod „jakim“ natiskom neprijatelja. Naređuje se odmah komandiru Raičeviću, da pošlje jedno osiguranje u pravcu Dolova da ih brani a tako i Vjetreni Mlin, koji nije bio još zauzet od strane neprijatelja. Dalje da pošlje osiguranje u pravcu

Vratnog, jer je onamošnji prolaz napušten od strane Gornjo-crmničkog bataljona (o čemu je već rečeno). Onamo je bio i formirani bataljon, ali su se njegovi vojnici svojevolumno razišli kud koji, a njihov komandant kapetan Bojović došao na Lovćen bez vojske. Na Majstore je bio upućen komandir Dvorske straže kapetan Savo Kraljević sa nekih 150 ljudi od dvorske formirane čete. (Vojnici iz svih bataljona). Ovi su imali da brane napuštenu od Gornjo-crmničkog bataliona Ždrijelo Vratno.

Komanda odreda upućuje se u pravcu jedne glavičice prema Babjaku. Tu su i neki komandanti i drugi oficiri. Brigadir Pejanović uzrujan ističe sebe i svoju odvažnost, pravdajući se za otpušanje, a komandant Zetske brigade Raičević kaže da ne može svuda stići da čuva prolaze itd. U to vrijeme pak neprijatelj šalje po koju granatu većeg kalibra između Babjaka i Štirovnika. Komandant odreda daje naređenje

A i uputstva u nadi, da će se položaji zauzeti i da će se stanje popraviti, jer već stiže i Kučko-bratonožićka brigada pod komandom brigadira Gojnića. Stigao je i knjaz Mirko. Idemo naprijed ka Dolovima. Nije dugo potrajalo a čuje se mitralješka paljba sa položaja Babjaka (bilo je 4 1/2 sata po podne). Ukratko kazano, brigadir Pejanovića nije niko poslušao, niti su položaji Babjaka i drugi bili posjednuti od naših prije dolaska neprijatelja, te je tako ovaj lako došao do tih položaja i zauzeo ih. S naše strane čulo se samo malo prepucavanje i to su, kako su ustanovili, pucali ordonansi štaba odreda, koji su bili poslani do ispod Babjaka, pa su odatle pucali. Brigada Raičevića ne uzimlje učešća u borbi.

Pribilješka: – Da bi se obližnji napušteni položaji što prije ponovo zauzeli, komandant odreda šalje komandira Joka Martinovića i serdara Jovana Sredanovića kod Ljubotinjskog bataljona s naređenjem da ide i zauzme položaje, za koje mu je već bilo naređeno da zauzme i da vojnicima objasne stanje i uplivišu na njih. Prema iskazu imenovanih izaslanika, vojnici

skoro što ih nijesu napali fizički, rekavši im: „Hajte vi i knjaz naprijed, lako je vama, vama su čaprice plaćene“. – Slično tome nije uspio ni Komandant odreda knjaz Petar, kao god ni knjaz Mirko, kod ceklinskih bataliona.

Prednje podatke dajem, kako sam ih onda na licu mjesta dobio.

Teško je objasniti ovakve postupke naših vojnika, našeg naroda, jer bi nas to daleko odvelo ali ćemo se ipak pomučiti, da to kasnije ukratko učinimo.

Po zauzeću Babjaka od strane neprijatelja naša dva 7.5 sm brdska brzometna Krupova topa otvorila su paljbu protiv položaja na Babjaku, sa svojeg položaja kod kolskog puta a iza Ivanovih Korita, ali je paljba bila slaba. Dva mitraljeza MAKSIM (s. Mirca), koji su bili u blizini topova nijesu otvarali paljbu jer neprijatelj tu veče nije dalje nastupao.

- Dakle, Babjak je u neprijateljskim rukama. U ovo doba već je bila stigla na Lovćen brigada Kučko-bratonoška pod komandom brigadira Luke Gojnića. Okrećući se ka Lovćenu i Njegoševom grobu brigadir Gojnić je upozorio vojnike svoje brigade na značaj Lovćena za cijelu Crnu Goru i crnogorski narod; na značaj onog groba na njemu, groba najvećeg Srbina i Slovena koji treba da branimo itd. itd. Taj poziv svog komandanta vojska nije s nekim naročitim oduševljenjem prihvaćala.

Videlo se, da se sa brigadom Pejanovića i Raičevića neće ništa uraditi, pa se naređuje, da se bar zadrže na položajima, na kojima su zamrkli, jer artiljerijska vatra neprijateljska bila je slaba ili je nije bilo, a neprijatelj je ostajao preko noć onamo, đe je zamrcuo. K večeri je stigla na Lovćen i jedna poljska srbijanska brzometna baterija sa poslugom od Srbijanaca.

Riješeno je, da brigada Gojnićeve zauzme položaje grebenom Presjeka; bataljon Ljubotinjski od Crkvice na Jezerskom Vrh

pa grebenom k jugu desnog krila brigade Gojnića, a jedan od zetskih bataljona da zauzme položaje Treštanika na lijevom krilu iste brigade. Kada u jutru ove brigade (Zetska i Riječka) dobiju izvještaj od brigadira Gojnića, da je određene položaje posio, da ove brigade otstupe i dođu u rezervu njegove brigade.

S ovim se Komanda Lovčenskog odreda predaje u ruke brigadira Gojnića i stara komanda prestaje sa svojim dejstovanjem. Bivši komandant odreda knjaz Petar otputovao je za Cetinje, a šef Štaba, prvi ađutant Štaba i komandant artiljerije ostali su na Presjeci, dok su potrebna naređenja u vezi s gornjim odaslana pak su se i oni uputili za Bjeloše, đe su bili neki drugi oficiri bivšeg odredskog štaba, dok su neki bili s Knjazom otputovali za Cetinje.

29. XII 1915. g. – Jutros je Kralj stigao na Lovćen (ispod Presjeka).

- Brigadir Gojnić drži sinoćne položaje.

Pribilješka. – Kako je brigadir Gojnić preuzeo dalju komandu nad Lovčenskim odredom, a raniji štab tog odreda je rasformiran, to je i moja dužnost kao prvog ađutanta prestala. Dalja naređenja koja su izdavana, nijesu išla kroz moje ruke, te o njima ne mogu dati nikakvih zvaničnih podataka. Izložiću ukratko što sam lično vidio i primijetio u ovim časovima potonje odbrane lovčenskih položaja.

- - - - -

- Kao što gore navedoh, Kralj je stigao jutros na Lovćen.

- Ovih dana vrijeme je bilo hladno, osobito noću. Noći su ovdje hladne i u drugo doba godine, a kamo li zimi. Svu noć je vojska provela pod otvorenim nebom grijući se pored naloženih ognjeva – umorna i neraspoložena.

Kralj neraspoložen a otimlje se, da bude vedriji. Vojska ga je dosta hladno primila bez onog negdašnjeg oduševljenja, bez onog našeg starog „Živio!“ Izgleda, kao da ni sam ne zna što hoće, i zašto je došao ovdje. Penje se na jedan vršić ispod

Presjeke, sijeda na jednu stolicu i razgleda naokolo kao izgubljen. Vojska se gomila po putu; perjanici sa svojim konjima zakrčili put. Neprijateljski aeroplan leti nad nama, krstari, ali bombe ne baca, nije mu ni bilo potrebe. Kralja savjetuje da ide, ali on neće. Ipak nakanjuje se i kreće automobilom put Cetinja.

Neprijatelj je zanoćio i na Njegušima. Tzv. Kotorski odred pod komandom divizijara Mitra Martinovića nalazi se na Bukovici, izvršio je svoj zadatak kao i Lovčenski odred, stalno otstupajući pred nastupajućim neprijateljem.

Hercegovački odred otstupao je u pravcu Nikšića na sličan način.

Sandžačka vojska poslije bitke na Mojkovcu takođe je u neredu otstupala.

Naša vojska nije bila više vojska za borbu – neprijatelj je mogao dosta bezbrižno dalje nastupati. Naša Vlada je već poslala palamentare radi pregovaranja s neprijateljem, odnosno s pismom do njega. Pismo su odnijeli komandir Risto Ljumović¹ i poručnik Mitar Popović². Neprijateljska komanda bila je na Njegušima. O toku pregovora daće podatke mjerodavniji po tom pitanju.

Na Cetinju anarhija. Pljačkanje magazina, namještaja iz raznih nadleštava itd, da je skoro bila potreba, da neprijatelj što prije dođe i uspostavi red. Pljačkali su i članovi tobože uglednijih porodica; pljačkali su i sami čuvari stvari, koje su čuvali.

Arhive nadleštava su dalje upućivane, a takođe i neke dvorske stvari, rasulo na svakoj strani. Sve je obezglavilo.

Slično se događalo i u drugim mjestima.

Na Cetinju su određeni građani, koji će neprijatelja presresti.

Vojnici otstupaju kud koji hoće. Neki put svojih kuća a neki put Podgorice. U Podgoricu se šalje i arhiva nadleštava s Cetinja

¹ Risto Ljumović (1876–1958), inženjerijski komandir, vojnu školu učio u Galatasaraju, ađutant kralja Nikole u Francuskoj.

² Mitar Popović, kasnije komandir, vojnu školu učio u Beču, ordonans oficir princa Danila u Francuskoj, stradao 1944.

itd. Kruže glasovi, da će vojska da napane Cetinje i da opljačka. Šta li se sve ne govori?!

30. XII 1915. g. – Vojska i dalje odstupa – ide kud ko hoće. Svuda se primjećuje haos. U Podgorici, koja je bila kao neko zborni mjesto, strašan nered. Ovdje su već bila preseljena ministarstva. Kralj se nalazi na Kruševcu sa svojom porodicom. I tamo je velika zabuna. U Podgorici haos. Oskudica u hrani. Hleba se ne može naći, osim ako se dobije vojnički tajin. Puno i izbjeglica iz Srbije i domaćih. Nema mjesta za prenočište itd. itd.

Neprijateljska vojska je ušla u Cetinje nešto malo po ponoći. Od straha od pljačke zamoljene su neprijateljske vlasti, da pošlju patrole kroz varoš, čemu su se ove odazvale.

Ponašanje neprijateljskih trupa bilo je bolje, nego se očekivalo. Ostupanje naše vojske se produžuje, bez otpora.

Neprijatelj produžuje nastupanje na Rijeci a istovremeno ka Virpazaru i Baru; od Rijeke ka Podgorici; od Grahova ka Nikšiću itd. kako je najlakše bilo, da se okupacija izvrši.

Neprijatelj je ovom prilikom internirao dosta kako vojnih, tako i građanskih lica (ovo je kasnije u martu, aprilu i dalje vraćao svojim kućama, ali je otpočeo sa novim interniranjem u grupama).

Pregovori se i dalje vode s neprijateljem. Neprijatelj traži potpunu kapitulaciju; traži predaju oružja; traži predaju srbijanske vojske, koja se nalazi na našoj teritoriji; traži ishranu njenih trupa itd.

Neprijateljski zarobljenici, koji su kod nas bili skiću po Podgorici, jadni, gladni, slabo odjeveni, ogrnuti vrećama ili pa čime.

Vlada drži sjednice; ne zna ni đe joj je glava.

Daju se plate za 4 pa za još 2 mjeseca ove godine. Konji krepaju od gladi a sijena ima u Zeti i Lješkopolju koliko je god potrebno. Vojnici se vrzaju tamo i ovamo kao bez glave. Svuda jad i nevolja.

Sve se ovo dešava 2-og, 3-og i 4-og januara. Divizijar serdar Janko Vukotić stigao je u Podgoricu i radi na tome, da bi organizovao nešto vojske za doček neprijatelja na Krusima i Carevu Lazu. Proturaju se vijesti, da će Gospodar „umaći“, pa se radi i na sprečavanju toga. Međutim, Kralj autom dolazi posred Podgorice i poziva vojsku da ga čeka kod Careva Laza. „Sreća je velika“ rekao je, „Nećemo se pustiti“, „Pa ću poslije opjevati vaša junačka djela“, dodao je stari Kralj. Kralj se vraća na Kruševac, ali ga ne prate stari usklici „Živio!“

Srbijanska vojska se povlači prema Skadru, da ne bude zarobljena, a odatle će za Medovu i dalje.

Pregovori se i dalje vode s neprijateljem, koji polako i dalje nastupa. Radi se oko tumačenja riječi „predaja oružja“. Čudnovato pitanje za rješavanje, kada se jasno vidi, ko ima oči, da se ne mogu neprijatelju davati nikakvi uslovi i da se ne mogu vršiti nikakva nagađanja, već da će biti onako, kako to on bude htio.

Od strane naših vlasti ne daju se nikakva objašnjenja, ne daju se nikakva uputstva. Mnogi bi od oficira, činovnika i dr. lica željeli da znaju što god o pravom stanju, te da se odluče, da li da idu dalje ka Skadru i dalje, dalje, ili da idu svojim kućama.

Govori se o odbrani, koju će da dadne kod Skadra naša i srbijanska vojska. Koja? Ni jedna, ni druga nijesu bile sposobne za jednu takvu odbranu.

Neprijateljski avion je bombardovao Skadar, preko kojeg otpupa srbijanska vojska. U Skadru je još naša uprava.

U Podgorici haos kao i do sada. Slagališta na Plavnici opljačkali su vojnici, koji su lađama doplovili do nje.

Prema dobijenim podacima austrijska vojska je stigla u Crmnicu. Svuda se predaje oružje, oficiri, koji su se našli u Podgorici predali su sablje u naše vojno slagalište. Puške i drugo oružje moglo se videti bačeno u rijeci Ribnici i Morači.

Kada je videla ovakvo rasulo, Vlada je pozvala inostrane poslanike na Kruševac i objasnivši im stanje kod nas, tražila

mišljenje, da li se Crna Gora može nadati na pomoć saveznika kako bi izvela iz zemlje jedno 20.000 vojnika i nešto stanovništva (mislilo se na svega oko 50.000 duša). Na ovo je, kako se onda govorilo, doajen inostranih poslanika grof De Salis odgovorio da oni ne mogu na ovo ništa reći, niti da su na tako što opunomoćeni; da su na čudu što će sa srbijanskom vojskom, koja im je sada na teretu. Obećaju samo, da će oni koji ostupe imati slobodno kretanje u njihovim državama, a za ishranu da ne jamče. Nemaju ništa protiv da Crna Gora zaključi povoljan mir. Da se zaključi mir savjetovao je i ruski poslanik Obnorski.

Napomena. – U mom dnevniku od 4-og januara 1916. god. pri-bilježeno je, da je načelnik štaba Vrhovne komande đeneral-štabni pukovnik Petar Pešić savjetovao Kralja da zaključi mir s Austri-jom, tako se onda govorilo, a napomenuto je i to, da je Klemanso na tajnoj sjednici francuskog parlamenta rekao, da je Crnu Goru upropastio Pešić. Prvo je tačno – vidi br. O.9034 Vrhovne koman-de od 31. decembra 1915. g. Da li je drugo tačno, nije mi poznato.

Kraljica sa kćerima već je otputovala u inostranstvo a takođe i ministri Lazar Mijušković i Petar Plamenac. Ministri Risto Popović, Marko Radulović i Radomir Vešović ostali su u zemlji.

5. I 1916. g. – Danas u 4 1/2 časa po podne stigao je na Plavnicu Nj. Vel. Kralj i poslije kratkog vremena otputovao jednim malim parabrodom za Skadar, a odatle za inostranstvo. Niti jedno „Srećan put“, ni jedno staro „Živio“ nije ispratilo starog kralja. Ostavio je obezglavljenju zemlju, ali nije mogao drukčije ako ne, da ostane kao rob Austrije i da se ona sa njim igra, kako joj bude najzgodnije.

S kraljem je otputovao i knjaz Petar, a knjaz Mirko je ostao u zemlji.

S odlaskom Kralja iz Crne Gore prestao je i život Crne Gore kao nezavisne kraljevine. Zamijenio ga je malo zatim život okupirane zemlje, sa svim posljedicama jednog takvog stanja.

Završetak. Poslije odlaska Kraljeva, Kraljevska Vlada se držala

još neko vrijeme, pa je iona prestala da postoji. Oficiri, koji su se prilikom odlaska Kraljeva našli u Skadru ali malo kasnije onamo stigli, među kojima je bio i pisac ovih redaka, blagodareći neobaviještenosti ili lažnoj obaviještenosti od ondašnjih naših vlasti u Skadru, da se ne može preći za Medovu i dalje, jer da su Austrijanci kao i kačaci presjekli odstupnicu, vratili su se svojim kućama bilo jezerom bilo suhim. Oni pak, koji nijesu povjerovali našim vlastima i bili malo energičniji, provukli su se u pravcu Medove i nastavili svoj put za inostranstvo.

- U Skadru je bio guverner vojvoda Božo Petrović, vojni komandant brigadir Mašan Božović, a šef saobraćaja Mirko Mijušković.

7-og t. mj. i u Skadru je počela pljačka slagališta s namirnicama i dr. materijalom. haos na svim stranama.

- Podgorica kao ranije, haos. Kritikuje se Kralj, ministri druga lica. Govori se, da je Kralj prodao Lovćen, itd, da je odnio zlato iz državne kase itd.

U Vojno slagalište u Podgorici predaju oficiri sablje i drugo oružje po traženju Vlade; predaju vojnici puške, dok drugi odnose iz istog slagališta revolvere i što im se sviđa. Ispod mostova se vidi bačeno u rijeci oružje, puške, revolveri, noževi, sablje, fišeci, bajoneti...

9. I 1916. g. – Austrijska vojska već počinje ulaziti u Podgoricu. Od naše strane su još naoružani samo tzv. KRILAŠI (žandarmerija).

Oko 3 1/2 sata po podne gine poznati arbanaški prvak Iso Boljetinac sa svoja 2 sina i još šest drugih Arbanasa. Ulazeći u Novu varoš preko mosta Kraljice Milene nijesu htjeli predati oružje na zahtjev našeg žandarma, te je zbog toga nastao sukob sa pomenutim rezultatom. Ovom prilikom poginuli su dva naša žandarma i 2 građanska lica. Ovo je prouzrokovalo brzi ulazak neprijateljske vojske u Podgoricu i patroliranja kroz varoš radi održavanja reda kojom prilikom su sarađivali i neka naša vojna lica, krstareći kroz varoš na kamionu, naoružanom mitraljezom

i držeći stražu s mitraljezima, uperenim na drugu obalu Ribnice (ka Staroj Varoši), jer su se bili pronijeli glasovi, da će Arbanasi da napadnu na Podgoricu. Austrijski komandant je uzeo na sebe odgovornost za sigurnost varoši.

10. I 1916. g. – Austrijanci su naredili, da sva lica, koja nijesu iz mjesta, idu svojim kućama i da do 8 sati sjutra izjutra niko ne smije biti u varoši. Prema ovom naređenju moralo se postupiti a i dalji boravak u Podgorici nije imao smisla, ne samo u Podgorici nego i u drugim našim mjestima, u kojima je, kao i u Podgorici nastupalo stanje potpune okupacije.

Razoružana je i prestala sa svojim radom i žandarmerija.

Vlada je još u Podgorici, ako se to može Vladom nazvati.

Na Cetinju je glavna Vojna komanda, a u njoj je kao šef Štaba đeneral štabni pukovnik Gustav Hupka, bivši vojni ataše na Cetinju, o kome smo već govorili dnevniku od 29. 5. 1915. g. Ako se ne varam, komandant Korpusa je bio general Braun, a vojske protiv Crne Gore general Keveš. Za guvernera Crne Gore postao je sredinom februara general Veber Fon Veбенau, koji je komandant vojske u Boki Kotorskoj.

Postepeno su izvršene i potonje formalnosti o likvidaciji raznih nadležstava i t. sl. biv. Kraljevine Crne Gore, s čime je i njena sudbina zapečaćena.

Crna Gora ušla je potpuno nespremna u ovaj rat. Nespremna u svakom pogledu – kako materijalnom, tako i duhovnom.

Govorićemo o Lovčenskom odredu, jer je on glavni predmet ovog pregleda.

Slabo snabdjeven oružjem za pješadiju, jer su puške ruskog tipa tzv. Moskovke bile već dosta istrošene, a još slabije snabdjeven artiljerijom, u kojoj je bilo malo savremenijih oruđa. Treba samo pogledati stanje odredske artiljerije, koja je na dan glavnog neprijateljskog napada brojila na cijeloj borbenoj liniji svega 43 oruđa a 3 na barskom otsjeku, koji se u onom času mogao računati kao pozadina, pa se uvjeriti u to.

Topovi su bili raznih tipova i kalibara počev od brdskih 7.5 topova pa do zaključno teških haubica od 21 sm i mortira od 24 sm. Na borbenoj liniji bilo je, kao što gore rekosmo, svega 43 topa od kojih su 21 bili nepokretni, vezani za svoje platforme (podnožja) a 22 pokretni, ukoliko se mogu pokretnim nazvati topovi, koji nemaju svojih ni tovarnih, ni zaprežnih konja.

Prvi su bili starijeg tipa, sa lafetskim kompresorima, đe su bili potrebni. Od 22 pokretna topa 5 su bili brzometni a ostali sporometni, starijeg tipa.

Šta su nam mogli pomoći prvi prilikom ovog napada na Lovćen i Krstac? Oni su bili potpuno nesposobni za borbu protiv živih – pokretnih ciljeva a ponaosob protiv jurišnih trupa, ovom prilikom na terenu, protiv kojih ciljeva nijesu mogli ni okrenuti svoje cijevi. Protiv neprijateljskih tvrđava oni su bili nemoćni, o čemu smo se već ranije uvjerali.

Drugi pak (pokretni), osim onih 5 brzometnih, nijesu se mogli pohvaliti ni svojom brojnošću, ni brzometnošću, ni tačnošću, ni sposobnošću zrna, uopšte, ni jednom osobinom, potrebnom za uspješnu borbu protiv jurišnih jedinica jednog nadmoćnijeg protivnika.

Za neposrednu odbranu naših brdskih položaja najpotrebniji su nam bili laki brdski brzometni topovi sa dosta municije, koji bi pomagali našu pješadiju prilikom protivnapada na neprijateljsku pješadiju na položajima naših visova, đe istu nije mogla pomagati artiljerija sa utvrđenja i ratnih brodova. Takve artiljerije nijesmo imali, a i da smo imali ne bi nam za dugo vrijedela, jer uspjeh nije zavisio samo od artiljerije, već i od drugih uslova, o kojima će riječ biti kasnije.

Vojska je bila slabo snabdijevana odjećom i obućom pa donekle i hranom, što nije moglo a da se ne odazove na duh i otpornost jedne narodne vojske.

Na izgradnju odbrambenih sredstava uplivala je nemarnost, nesposobnost naše vojske i nedovoljna količina materijala. Inženjerskih trupa nije bilo.

Stručno znanje oficirskog i podoficirskog kadra nije odgovaralo duhu vremena, što se daje primijetiti i iz podataka datih u ovom dnevniku.

Zaboravimo reći nekoliko riječi i o mitralješkom naoružanju odreda. 4 mitraljeza MAKSIM, 2 GATLING i 20 KOLT (v. 17. XI 1915) to je bilo naoružanje odreda. Da ne govorimo o 2 GATLINGA sa po 10 cijevi starinskog tipa. MAKSIM su dobri mitraljezi. KOLT se nije pokazao kako se očekivalo. Izvještaji su glasili, da daju zastoj i poslije 100 metaka dobija se jako zagrijavanje i daje veliki dim. Pantljike su uske i ne drže čvrsto fiške, te se ovi lako izvuku iz ležišta i ometaju brzu paljbu.

Brojno pak stanje odreda (računajući ovdje i Kotorski odred) sa frontom od Grahova do Bara bilo je:

Oficira.....234

Nižih činova boraca 8269

Nižih činova neboraca 1027

Svega ljudi 9530

U gornji broj je računato i osoblje raznih štabova i raznih rodova oružja.

Borbena snaga jedne vojske uveliko zavisi od njene moralne snage; to je pravilo koje se ne mijenja.

Crna Gora je ušla u rat, morala je ući, što je jasno ispoljeno i u proklamaciji našeg Kralja, s kojom je objavio rat Austriji. Nekog naročitog raspoloženja za ovaj rat nije se moglo primijetiti, kao ono 1912. godine, kada smo objavili rat Turskoj carevini. Narod je osjećao neku nesigurnost pred moćnom imperijom, koja je bila prema nama, a ta se sumnja u uspjeh povećavala, kada se doznavao o srbijanskim neuspjesima. Kada se dodaju neuspjesi drugih naših saveznika na zapadu, onda je pomisao o nesigurnosti bila još opravdanija. Ona se povećavala

i nezainteresovanošću saveznika za nas, što vojska odmah osjeti, a i javljao se neki zao duh, da joj o tome nagovijesti.

Saznanje da smo siromašni, neodjeveni, neobuveni, nenaoružani i t. sl. nije ostalo bez upliva na duh naše vojske.

Nije ostalo bez upliva ni bombardovanje naših varoši od strane neprijateljskih aviona, protiv kojih nijesmo imali čime ma šta preduzeti.

Još iz ranijih doba neki zli duhovi proturali su vijesti o nekom prijateljstvu Crne Gore s Austrijom; govorilo se o nekim tajnim ugovorima između njih, prema kojim ugovorima bi Crna Gora davala mnoge povlastice Monarhiji u izvjesnim slučajevima a na štetu slovenske i srpske stvari za čem bi i ova njoj činjala neke, pa i novčane povlastice, koje bi se na Kralja odnosile. Govorilo se, da je Kralj Nikola prodao Lovćen i t. sl.

Kada su učestala bombardovanja naših varoši iz aviona, zatražilo se od Austrijske komande u Boki da pošlje svoje pregovarače sa kojima bi se pregovaralo o prekidu bombardovanja naših nezaštićenih mjesta. O tim pregovorima rečeno je u dnevniku od 23. maja 1915. g. Poslije ovih pregovora nastale su nove spletkе po Cetinju i dalje – pitalo se zašto su išli pregovarači; zašto je dolazio Hupka; zašto je išao knjaz Petar; a znalo se zašto su išli, a znala je i Vrhovna komanda na vrijeme, pak je mogla poslati i svog izaslanika, da tim pregovorima bude prisutan. Svašta je izmišljano; ali kada je naša vojska okupirala Skadar onda je pitanje konačno riješeno od strane hušaka – „Pregovarači su išli, da traže dozvolu od Austrije, da Crna Gora može okupirati Skadar, poslije čega je okupaciju i izvršila“. Razumije se, da su ovi i ovakvi glasovi prodrli tj. da se neko pobrinuo, da oni dopru i do vojske na frontu i do naroda.

Sve gorepomenute izmišljotine i laži, iznošene su sa svrhom da se što više i što prije ubije veliki ugled Kralja Nikole kod vojske, naroda i saveznika, te da se postigne ono što se kasnije postiglo, a što se moglo postići mnogo i mnogo poštenije,

dostojanstvenije, jer kralj Nikola i ako je imao mana, jer samo je Bog bez mane, bio je veliki Crnogorac – veliki Srbin. Veliki sin male Crne Gore, koju je sa svojim precima i stvorio.

Sve gorepomenute izmišljotine, koje nijesu ni do danas dokazane, a bilo je vremena za to, razumije se, da su i te kako uplivala na duh naše vojske; jer zašto da se gine, kada je to tako sve lijepo sa neprijateljem udešeno; zašto da se lome glave, kada se može bez toga. – Otuda je i došlo ono, što smo napomenuli u dnevniku od 28. XII 1915. g. U 2-oj pribilješci, da vojnici reku: „Hajte vi i knjaz naprijed, vama su čaprice plaćene“.

Odstupanje srbijanske vojske preko naših krajeva, jadne, iznurene, pokazalo je, što se ima očekivati. I to je dosta doprinijelo padu duhovne snage naše vojske.

Odmah u početku neprijateljskog napada na položaje Lovćenskog odreda jasno se ispoljilo, da neprijatelj raspolaže dovoljnom snagom i znatno većim brojem boraca, nego što je odred mogao prema njemu ostaviti, što takođe nije ostalo bez upliva na borbeni duh naših trupa.

Eto s kakvim je duševnim raspoloženjem Lovćenski odred dočekao neprijateljski napad, započet 26. XII 1915. godine. Tako pripremljen i materijalno i duševno primio je borbu bez ikakvog borbenog poleta, koja se borba shodno tome i završila i koja ni iz daleka nije ličila na naše borbe iz 1912/13. godine (Taraboš, Bardanjolt, Štoj i dr.) na borbe sa boljim junacima od ovih sa kojima smo se na Lovćenu susreli.

Ne može se reći, to niko ne može reći, da je Lovćenski odred mogao odbraniti svoje položaje, pa i da je bio bolje snabdijeven; ne bi ga mogla odbraniti nijedna druga vojska pri istim okolnostima. Lovćen se mogao braniti još dan, dva, tri, protivnapadima na jurišnu vojsku neprijatelja, kada se ona bude pojavljivala na našim istaknutim visinskim položajima – grebenima, na kojima neprijatelj nije mogao dobro potpomagati svoje jurišne čete artiljerijom iz tvrđava, a još manje sa ratnih

brodova, ali se ipak nije mogao odbraniti. Na frontu Lovćenskog odreda neprijatelj je imao nekoliko pravaca za prodiranje, imao je dovoljno vojske i prodro bi, jer ga na svim mjestima nijesmo mogli zadržati. Makar kako da su se lovćenski položaji branili, njihov pad je bio neminovan, jer je neprijatelj sa jakom snagom nadirao na čitavom našem i srbijanskom frontu, te o kakvoj konačnoj odbrani nije moglo biti ni govora.

Bilo pod pritiskom frontalnog napada, bilo zaobilaženjem i napadom iz pozadine, Lovćen je morao pasti.

Kada se nije tako uradilo i kada su nade u mogućnost nekog otpora bile izgubljene, trebalo je poraditi i organizovati jedan odred od 5–6–10 hiljada mladih boraca i sa istim ostupiti u pravcu Skadra i da kao što su ostupali i Srbijanci i pridružiti se saveznicima za produženje borbe sa opštim našim neprijateljem. To je tražila čast i ugled Crne Gore, ali je sve bilo obezglavilo. Dalekovici su to iskoristili, a kratkovici, nesposobni i neenergični, makar da su i bili na položajima sa kojih su sve mogli videti i sa kojih su dužni bili da dadnu potreban savjet i obavezan zahtjev svom starom 75-godišnjem kralju da se učini ono, što se moglo i moralo učiniti, puštili su stvari da se same razvijaju, i razvile su se.

Bezglavo se radilo, bezglavo se i završilo.

(kraj)

Priredio: **Srđa Martinović**

ZAPISANO JE (18)

Branislav Borilović

In the eighteenth issue of this column, the author has collected various interesting records on historical and other phenomena related to Montenegro in the past, using written sources that are consistently catalogued. These contributions have become a valuable archive of various data on history, nature, phenomena, people, events that can serve as education, information and a short reminder in the form of an answer to the question „did you know?“.

Razni zapisi IX

Da je Marjan Bolica (plemić iz Kotora, druga polovina 16. v. / prva polovina 17. v.) zabilježio da je u Katunskoj nahiji bilo kuća i žitelja: Na Njegušima 200, Cetinju 70 (sa Bajicama i Donjim krajem), Bjelošima 24, Bjelicama 70, Cucama 175, Ozrinićima 60. Bolica u Katunsku nahiju broji i Brajiće, Pobore i Maine koje su u tom periodu imale 230 kuća. Sveukupno, u Katunskoj nahiji postojale su 893 kuće sa 1977 žitelja.

Rovinski, Apolonović Pavle: *Etnografija Crne Gore*, tom I, Podgorica, 1998, str. 28.

Da je 15. januara 1775. godine donešena odluka na Zboru manastirskih jeromonaha da arhimandrit Danilo Joanorajevć i

jeromonarh Nikanor Bogetić pođu u Mletke, da tamo isposluju odobrenje za gradnju velike Savinske crkve. Na povratku iz Mletaka doveli su dvojicu neimara sa Korčule, Nikolu Foretića i protomajstora Đura kako bi otpočeli radove na gradnji crkve. Temelje manastira su počeli kopati 16. januara 1777. godine. Crkva je sa oltarom duga 23,5 m, široka 8,5 m a visoka 10 m. Dozvolu za gradnju velike Savinske crkve dao je mitropolit Sava Petrović Njegoš.

Spomenica manastira Savine prigodom proslave devetstogodišnjice Male Savinske crkve 1030–1930, Kotor, 1930, str. 7.

Da „Crnogorci imaju dobre odnose sa Arnautima. Na to ukazuje i podatak koji govori da nije bilo tako davno kad su Crnogorci, za nerodnih godina, slobodno odlazili na zimovnik oko Peći i Prizrena, gdje su ih gostoprимno dočekivali. Čak se i neka crnogorska plemena rado svojataju sa arbanaškim, što smo već videli. Oni imaju dosta zajedničkog i u samom načinu života.“

Rovinski, Pavle Apolonović: *Etnografija Crne Gore*, tom I, Podgorica, 1998, str. 276.

Da je Kurt Hasert (njemački geograf, 1868–1947, prim. a) boraveći više puta u Grnoj Gori primijetio da se nije mogla zadržati „čisto srpska rasa“ u Crnoj Gori imajući u vidu da su živjeli u okruženju s Albancima, Italijanima, Hercegovcima što je neminovno dovodilo do međusobnog miješanja.

Hasert, Kurt: *Crna Gora*, tom I, Podgorica – Cetinje, 1995, str. 38.

Da je Sigfrid Kaper (austrijski pisac, 1821–1879, prim. a) zabilježio legendu koja govori o tome koliko Lovćen ima izvora. Legenda kaže da je jedna đevojka zatražila od svog momka pastira sa Lovćena da izbroji sve lovćenske izvore. Pastir se trudio danima da izbroji sve izvore ali tačan broj nikada nije utvrdio. A onda se jednog dana pojavila gorska vila i kazala mu da

na Lovćenu ima 370 izvora više nego dana u godinu.

Kaper, Sigfrid: *O Crnoj Gori*, Podgorica, 1999, str. 23.

Da je Hasert boraveći u Crnoj Gori 1891. i 1892. nemalo bio iznenađen vidjevši „ponekog crnog sina“ u Baru i Ulcinju. U Baru je vidio ponekog a u Ulcinju postoji „cijela kolonija crnaca sastavljena od svih boja i plemena etiopske rase“.

Haser, Kurt: *Crna Gora*, tom I, Podgorica – Cetinje, 1995, str. 299.

Da je knjaz Nikola održao prigodan govor prilikom puštanja na slobodu zarobljenih turskih vojnika Hasana Hota i Murteza. Pošto ih je vidio kao hrabre vojnike rekao je „robove i roblje ne trpimo nego gledamo da spasavamo robove iz robstva“. Dalje je nastavio: „i ja u vama ne gledam robove nego junake koje je ratna sreća dovela do toga da se moraju predati neprijatelju koji će sa vama prijateljski postupati. Od ovoga časa vi niste robovi, jer ste došli u slobodnu zemlju. Iz te slobodne zemlje hoću da idete kao slobodni ljudi svome zavičaju“.

Cetinje, 1862. god.

Politički spisi: Petrović, Njegoš Nikola I, Cetinje – Titograd, 1989, str. 25

Da je knjaz Nikola obavijestio Muktar – pašu o pogibiji Selim – paše i zarobljavanju Osman – paše na Vučjem dolu 1876. godine. Knjaz ga u pismu obavještava da mu je žao da je među poginulim nađeno tijelo turskog generala „u kome su zarobljenici poznali Selim – pašu, kojemu sam naredio svečan pogreb sa počastima koje pripadaju njegovom činu“. Obavještava ga i o zarobljavaju Osman – paše kojega smo sproveli na Cetinje.

Cetinje, 1876. god.

Politički spisi: Petrović, Njegoš Nikola I, Cetinje – Titograd, 1989, str. 149

Da je poznata priča da je Osman-paša na Cetinju živio kao paša iako je bio zarobljenik sa Vučjeg dola. Takođe je poznato da su knjaz Nikola i Osman-paša bili prijatelji. Naime, njih dvojica su se upoznali kao pitomci na vojnoj akademiji u Francuskoj. Poslije zarobljavanja paša je sproveden na Cetinje đe je brzo ste-kao veliki broj prijtelja. Sa njima se družio, šetao, kockao i pio po cetinjskim kafanama. Čak je dobijao i platu od 1.500 talijera (bila je veće od plate koju je primao u turskoj vojsci). Jednom prilikom kada je u Kotor uplovio brod engleskog kockara Osman-paša je poželio da se sa njim upozna i oproba kockarsku sreću. Ali za to nije imao sredstava pa je kod knjaza Nikole pozajmio 2.000 dukata. Knjaz mu je pozajmio novac uprkos mišljenja mnogih da će ostati i bez dukata i Osman-paše. No, knjaz je bio drugog mišljenja, vjerovao mu je i bio je u pravu, paša se poslije nekoliko dana vratio na Cetinje. Poznata je i priča da je Osman – paša imao dvoboj s austrougarskim konzulom sa Cetinja. Do dvoboja je došlo pošto je austrougarski konzul optu-žio pašu da vara na kartama. Zanimljivo je da su Crnogorci u tom dvoboju podržavali Osman-pašu a ne austrougarskog konzula. Kada je paša jednog dana odlučio da se vrati u Stambol knjaz Nikola mu je potpisao povelju u kojoj se kaže da se „hrabro borio i da je zarobljen tek kad mu je ponestala municija“ kako bi ga spasao izvjesne smrti zbog poraza na Vučjem dolu.

Kapor, Momo: *Zelena čoja Montenegro*, Podgorica, 2018, str. 17–137.

Da je knjaz Nikola pomogao izgradnji džamije u Ulcinju. „Odobravam Vam“ kaže knjaz izgradnju nove džamije „na mje-sto koje ste Vi izabrali“ u mahali Meterize. „U znak moje vazda-nje ljubavi prema Vama, mojim vjernim podanicima i stalne želje da ste u vašoj vjeri slobodni i napredni, naredio sam da primite tri hiljade groša kao pomoć za izgradnju gorepomenute džamije“.

Cetinje, 1890. god.

Politički spisi: Petrović, Njegoš Nikola I, Cetinje – Titograd, 1989, str. 261–262.

Da je knjaz Nikola uputio protest kralju Aleksandru (Obrenović, prim. a) zbog klevetničke kampanje koja se vodi u Srbiji protiv Crne Gore. U protestu je knjaz rekao: „Odavno mi stižu zli glasovi nebratstva i neprijateljstva iz Tvoje države prema meni, mom domu i mojoj zemlji. U Tvojim prestolnici kovali su se najgadniji pamfleti, koji mi ni dijete u kolijevci ne pošteđiše. Lijepu punonadežnu mladež crnogorsku iz vašijeh škola otjeraste bez ikakve krivice. U vas se čistoj i junačkoj krvi crnogorskoj nijeka srpsko porijeklo i nameće im se drugo. Hiljadama bruka i grdila obasut sam ja i moja zemlja iz Tvoje zemlje. Ja sam ćutao i samo se molio bogu da se bratstvo naše ne razbrati, ne pripisujući Tebi sve ove bijede i sramote“. Protestno pismo završava riječima: „Ne daj da se iz Tvojih pleća napada čast i poštenje jednog bratskog naroda i gospodara njegova, jer ćeš odgovarati bogu, Srpstvu, njegovoj povesnici, Slavjanstvu i svemu izobraženom svijetu“.

Cetinje, 1899.

Politički spisi: Petrović, Njegoš Nikola I, Cetinje – Titograd, 1989, str. 305–306.

Da je knjaz Nikola održao govor poslanicima povodom godišnjice rada narodne skupštine Prvog saziva. U govoru se kaže:

„Gospodo,

Na današnji dan rodio se ustav, moje čedo, kojeg je moj narod primio i oduševljeno prigrlilo na svoje grudi kao jemstvo slobode i pravde. Neka nam je vazda u živoj uspomeni taj istorijski dan, neka nam je i u ovoj prilici osvježeno osjećanje na ovaj dan kada se pojavio ustav, mudra i sveta ograda – svakog srećnog vladara.“

Cetinje, 1906. god.

Politički spisi: Petrović, Njegoš Nikola I, Cetinje – Titograd, 1989, str. 360–361.

Da je knjaz Nikola održao prigodan govor prilikom otvaranja Narodnog pozorišta na Cetinju. U govoru je između ostalog rekao: „Današnjim svečanim otvaranjem Narodnog pozorišta polaže se još jedan kamen temeljac u grandioznu zgradu umnoga razvitka dragog mi naroda. Od danas, gospodo, naši savremenici i budući naraštaji imajuće mogućnosti da u svojoj kući vide i izuče velike tvorevine uma ljudskoga, da se upoznaju sa ljepotom i grdobom života, sa velikim smijehom i šalom, kao i sa dragičnošću čovječijeg duha.“ Dalje je nastavio: „Pravilno shvaćeno i postavljeno pozorište druga je škola u narodu, u kojoj mogu učiti najsiromašniji kao i najbogatiji, ljudi najnižeg i najvišeg društvenog staleža; ono je svagda i od sva vremena služilo hramom prosvjete i nauke“.

Cetinje, 1910. god.

Politički spisi: Petrović, Njegoš Nikola I, Cetinje – Titograd, 1989, str. 381.

Da je kralj Nikola uputio poziv Crnogorcima uoči balkanskog rata. U pozivu je istakao:

„Crnogorci,

Uz nas je pravda, a kocka je bačena, pa što bog da i sreća junaka.

Za mnom, junaci, da ruku pružimo braći u nevolji, kao i viteškoj Malesiji, koja se evo dvije godine lavovski bori, za svoje pravo, za slobodu i sjedinjenje sa Crnom Gorom. Nijesmo sami. Sa nama je bog, s nama su balkanske hrišćanske kraljevine, sa kojima smo udruženi u zajednicu, za kojom sam vazda čeznuo i koju su sve od navale azijskog osvajača željno očekivali toliki pasovi balkanskih naroda.“

Cetinje, 1912. god.

Politički spisi: Petrović, Njegoš Nikola I, Cetinje – Titograd, 1989, str. 406.

Da je kralj Nikola uputio čestitku predsjedniku Vilsonu za stupanje SAD u rat na strani antantinih trupa. U čestitki se između ostalog kaže; „Dobri ovi glas će prodrijeti i u moje gore i okrijepiće nadu u potištene raje. Gospodine Predsjedniče, čast Vi za plemenit Vaš postupak! Slava Sjedinjenim Državama za uzvišenu im ljubav k slobodi, pravednosti i civilizaciji!“

Neji kod Pariza, 1917. god.

Politički spisi: Petrović, Njegoš Nikola I, Cetinje – Titograd, 1989, str. 465.

Da je kralj Nikola uputio proglas poslanicima Crnogorcima da se ne suprostavljaju oružjem novoj vlasti. U proglasu je rekao: „Moj dragi narode,

Preklinjem ve, ostanite mirni na svoje domove! Nemojte se oružjem odupirati onijem četama koje idu za tijem da zgrabe vladu u našoj zemlji. Od strane visokih predstavnika Savezničkih država dobio sam najviše uvjerenje da će se, u vrlo brzom roku, narodu crnogorskom pružiti pogodna prilika da slobodno izjavi o tome kakva će biti buduća njegova vladavina.“

Neji kod Pariza, 1919. godine.

Politički spisi: Petrović, Njegoš Nikola I, Cetinje – Titograd, 1989, str. 487–488.

Da su Petrovići i Radonjići imali jako dobre odnose sa Austrijom pa su čak od njih dobijali i pomoć. Dokaz o primljenoj pomoći je priznanica od 16. maja 1873. godine đe su potpise stavili Jovan Radonjić i Ivan Petrović. Isto tako, Austrija, odnosno car Josif, odobrio je „crnogorskim glavarima po 2.500 dukata a crnogorskom narodu godišnje od po 1.000 dukata i to kao poklon“. S Austrijom dobre odnose imao je i arhimandrit Petar Petrović kasnije vladika Petar I Petrović Njegoš. Po pisanju autora smatralo se da su dobre odnose sa „ćesarima“ kako su

Crnogorci zvali Austrijance imali i njegovi prethodnici vladike Danilo, Sava i Vasilije a da su imali izražene antisrpske i antiruske stavove. Posebno je Petar imao dobre odnose s Austrijom u vrijeme kada je pretendovao na mjesto crnogorskog vladike. U to vrijeme crnogorski vladika je bio Arsenije Plamenac sa kojim arhimandrit Petar nije imao dobre odnose. Po pisanju pukovnika Pavlića, Petar se na mitropolita Plamencu jednom prilikom toliko ražestio da je pokupio mnoge crkvene stvari i otišao pravo u ćesarsku zemlju. Njegova namjera je bila da postane mitropolit crnogorski protivno vladiki Plamencu kojega je „izabrala cijela Crna Gora“. Petar je u Austriji dugo ostao moleći ćesare da mu izrade kod Karlovačkog mitropolita da ga zavladiči. Boraveći na austrijskoj teritoriji neđe je „slomio nogu ili ruku“ te se u Beču morao liječiti više od pola godine. U tom periodu preminuo je i mitropolit Plamenac u Brčelima 15. maja 1784. godine. Petru je time bio otvoren put ka Karlovačkoj mitropoliji i njegovoj hirotoniji. Nije ćasio ni ćas nego se obratio ćesaru s molbom da ga zavladiči mitropolit Mojsije Putnik. Uz to je priložio uvjerenje da je izabran od Crnogoraca za taj položaj iako takvo odobrenje nije imao. Car Josif II brzo mu je izašao u susret jer je po tvrdnji istorićara Vladana Đorđevića već pet godina vjerno služio Austriji. Tako je 13. oktobra 1784. godine mitropolit Mojsije Putnik zavladičio Petra I Petrovića Njegoša.

Luburić, Andrija; Perović, Špiro M.: *Porijeklo i prošlost dinastije Petrović*, Beograd, 1940, str. 135–137.

Da se u zaostavštini dr Pera Šoća (1884–1966, crnogorski krajevski ministar, doktor nauka, političar, pisac, novinar, publicista, bibliograf, slobodni zidar, prim. a) koja se nalazi u Nacionalnoj biblioteci Crne Gore „Đurđe Crnojević“ na Cetinju nalazi vjerovatno jedna od najvećih poklonjenih zbirki na ovim prostorima. Zbirka je svojevrsan izvor razne bibliografske i arhivske građe koja svakom istraživaču može biti od velike koristi. Nažalost, i

dalje je još nedovoljno istražena. (Autor ovih redova učestvovao je početkom osamdesetih godina u preuzimanju ove građe u Beogradu od Perovog sina Moma). Tako u jednom dokumentu nalazimo podatak o Obilića poljani na Cetinju. Ime toj poljani dao je lično knjaz Nikola i to u trenutku kada je ustanovljena stajaća vojska Crne Gore (2. avgust 1896, prim. a). Za potrebe te vojske podignut je Vojni stan (kasarna) koja je u tom periodu u potpunosti odgovarala potrebama crnogorske vojske. (Danas se u toj zgradi nalazi Sportski Centar Cetinja, prim. a). Pored te kasarne nalazi se velika poljana koja je korišćena kao vježbalište za vojsku. Po pisanju Šoća, tu livadu je knjaz Nikola krstio kao Obilića poljana (na planu grada Cetinja iz 1860. godine nalazila se ista poljana označena kao Velja poljana, prim. a). To ime se zadržalo do današnjih dana.

Kutija 18, fascikla 96, I–25/1.

Da se u istoj zaostavštini nalaze i podaci o knjazu/kralju Nikoli kao kulturnom posleniku. U zapisu se govori o tome koliko je kralj učestvovao u kulturnom životu svoje države. Lično je učestvovao u stvaranju i unapređivanju arhivske, bibliotečke i muzejske građe u Crnoj Gori. Njegova je ideja da se otvori Umjetnička galerija na Cetinju, zatim je pokrenuo preko slikara Pera Počeka da se prikažu prizori iz *Gorskog vijenca* na platnu, odnosno da se naslikaju. Dao je i ideju da se izradi maska Mahmut-pašine glave koja se danas čuva u muzeju kralja Nikole.

Kutija 18, fascikla 96, I–63/7.

Da je knjaz Nikola bio human čovjek najbolje govori dokument koji nalazimo u zaostavštini dr Pera Šoća, a govori o njegovom strahu da će stradati nejač prilikom zauzeća Nikšića od strane Crnogoraca. Naime, knjaz je turskom komandantu poslao poruku ističući da mu je „žao djece i nejači što će od mojih topova da postradaju. Ja smatram za humanu dužnost opomenuti vas,

da ne činite da se prolijeva krv uzalud, već predajte se i spasite se. Ja vam dajem moju Knjaževsku i vojničku riječ, da će dati Begu potpunu slobodu, da sa vojskom ide u Tursku kud hoće. Daću mu vojsku i konje, da ponese sve vojničke pokretne stvari osim topova...“.

Kutija 18, fascikla 96, I–55/4.

Da je po pisanju Šoća priča o kraljevom bogatstvu bila neutemeljena i potpuno u službi političke propagande. Toj priči težnja je bila da se kralj i njegova familija što više kompromituju. Proturane su vijesti da on pljačka državnu imovinu, da gomila bogatstvo čime državu direktno vodi u siromaštvo. Istina je bila potpuno drugačija i tu prljavu propagandu razotkrio je niko drugi nego srbijanski finansijski stručnjak kasnije i jugoslovenski Milivoje Ž. Jovanović. On je kao finansijski stručnjak (radio na reorganizaciji crnogorskih finansija) proveo u Crnoj Gori od 14. avgusta 1908. godine do 14. avgusta 1910. godine. „Jovanović je stručno i po mjerodavnim izvorima pobio sve te špekulacije i famu o knjaževom bogatstvu“. Sve to Jovanović je objavio u svojim uspomenama iz Crne Gore.

Kutija 18, fascikla 96, I–26/1.

Da do dolaska vladike Rada na vlast u Crnoj Gori nije niko nikog slušao već je činio što je kome volja. Tako je dr Petar Miljanić vidio poimanje slobode kod Crnogoraca. Poznato je bilo da su Crnogorci bili jedinstveni pri napadu neprijatelja, a da su u mirnodopsko vrijeme vodili bespoštedne međusobne obračune u narodu poznate kao krvna osveta. Tako je bilo sve do 1831. godine kada se na Cetinju pojavio Ivan Ivanović – Vuković prikazujući se kao ruski general. Ivanović je kod Njegoša brzo stekao veliko povjerenje. Odmah je otpočeo sa okrutnim metodama kažnjavanja sa kojim se nikako nije slagalo stanovništvo. Zbog toga je po mišljenju Njegoševog sekretara Medakovića on

napisao nekoliko pravila u vidu zakona kojih se grčevito pridržavao. Po tom zakonu za ubistvo čovjek je trebao biti strijeljan, a za krađu obješen. Podigao je vješala na Cetinju, na Rijeci, Krscu, Prentinoj glavici i u Crmnici. Prvi osuđenik na smrt bio je neki Jovo Đukanov iz Donjeg kraja. Po noći je obješen, a po ovom zakonu niko nije imao pravo da ga skine sa vješala dok ne istrune. Sa takvom odlukom nijesu se složili Bajice koji su smatrali da nije ljudski čovjeka vješati. Zato su potegli za svoju pravdu i na poklič svi do jednog njih oko 100 otišli su pred manastir, skinuli Jova sa vješala i sahranili uprkos naredbi Ivanovića.

Miljanić, Petar dr: *Postanak cetinjske tamnice*, Beograd, 1893, str. 1–5.

Da je prva „tamnica“ zatvor u Crnoj Gori bila Guvernadurnica. Nalazila se u Cetinjskom manastiru. Bila je vlažna, tijesna i mračna, bez i jednog prozora. Prvi čuvari zatvora bili su iz Bajica, Savo Petrov, Vuk Stanišin i Vuko Dajičin, svi Martinovići. Broj zatvorenika se u početku kretao od 30 do 50 da bi se kasnije taj broj znatno uvećavao. Čuvari nijesu imali platu, već su tamničari bili u obavezi da im isplaćuju po jedan fiorin. Godine 1881. tamničari koji su bili osuđeni preko 10 godina bili su prebačeni na ostrvo Grmožur na Skadarskom jezeru ali su poslije izvjesnog vremena vraćeni na Cetinje zbog jako loših uslova. Godine 1869. na Cetinju je izgrađen novi zatvor na prostoru između cetinjskog manastira i Medovine. Bio je to znatno uslovniji zatvor nego svi prethodni. U njemu je bilo zatvorenika koji su bili zatočeni iz različitih razloga. Interesantno je da je jedan zatvorenik zadobio kaznu zatvora zbog podmetanja požara. Pored zatvorenika muškog roda bilo je zatvorenih i žena. Takozvana gvožđa su nosili zatvorenici na jednoj ili obadvije noge. Gvožđa su zatvorenicima skidana u nekim slučajevima pa je zabilježeno da su intenzivno radili na izgradnji kolskog puta za Lovćen.

Kutija 18, fascikla p6, IV–3/10.

Da se u Šoćevoj zaostavštini nalazi i zapis o prvom poznanstvu knjaza/kralja Nikole i njegove maloljetne supruge Milene. Poznanstvo Milenino i Nikolino je napravio njegov stric, knjaz Danilo. U tekstu je opisano kako je knjaz Danilo upoznao malu Milenu u kući Steva i Petra Vukotića. Bilo je to u vrijeme kada se branio manastir Ostrog 1853. god. Tada je knjaz boravio u kući Steva i Petra Vukotića na Čevu đe je okupljao Crnogorce „koji su samo toga puta bili klonuli i s mukom se sabirali“. Tu je prvi put vidio malu Milenu od nepunih 6 godina. Mnogo mu se dopala, zvao je Đina iako joj je znao pravo ime. Po njegovom viđenju Milena je bila „krasno dijete, živa, slobodna, ljudska, u govoru umjerena, prijatna i izdvajala se od druge djece“. Sjedeći u kući Vukotića knjaz je predložio Stevu da malu Milenu povede sa sobom na Cetinje za sinovca Nikicu kako ga je zvao. Njegove riječi Steva su iznenadile ali ih je podržao i dao saglasnost da Milena može ići sa njim na Cetinje. Ideju da Milenu vjeri sa Nikolom knjaz Danilo je saopštio svom bratu velikom vojvodi Mirku. Prvo Mirkovo pitanje je bilo sa kim ga je vjerio. Danilo mu je rekao da je đevojka iz kuće Vukotića sa Čeva i da je ćerka Petra Vukotića. Kad je tako, veliki vojvoda Mirko je rekao „sa srećom da Bog da“! Milena je na Cetinju živjela u početku kod Darinke i Danila, a potom i u kući kod Nikolinih roditelja. Kada se Nikola 1858. godine vratio sa školovanja iz Francuske zatekao je i malu Milenu koja je u tom periodu imala oko 11 godina. Tako su u jednom od salona sjedeli vojvoda Mirko i Nikola. Mirko je zatražio da ih Milena posluži rakijom. Milena je poslužila budućeg svekra, a Nikolu je zaobišla. Rakiju je zatražio i Nikola, a Milena ne posluša njegove riječi. Na Mirkovo insistiranje Milena se povratila i donese Nikoli rakiju. Kako mu je donijela piće i postavila na sto Nikola poželi da je poljubi u ruku ali ona se trže i reče „makni se tamo“! Gotovo uvijek dešavalo se da se Milena i Nikola ne srijeću na Cetinju. Na Cetinju najviše je boravila u periodu kad je Nikola bio u Francuskoj na školovanje.

Kada se Nikola vratio 1860. sa školovanja upriličen je jedan njihov susret koji je imao za cilj njihovo bolje upoznavanje. Knjaz Danilo je pitao Nikolu je li već vidio Milenu. „Ne!“ reče Nikola. Danilo ga uzme za ruku i kaže „Evo, Đino, jedan mladi gospodin kom treba da učiniš poznanstvo“. Nikola joj pruži ruku a Milena zatraja dok je ona njemu pružila svoju ruku. Poslije upoznavanja Danilo je nastavio razgovor s ukućanima „ema ja znam da mu je uho bilo na nas dvoje“ kaže mladi Nikola. Tada Nikola otvori „bukvar freških pariških komplimenata“ pa reče „Gospođice kako ste podrasli, kako ste lijepi, kako mi je dugo bilo dok vas vidim“. Tako je bilo prvo pravo poznanstvo buduće kraljice I kralja Nikole. Nažalost, njihovo uživanje u poznanstvu prekinula je pogibija knjaza Danila koji je pošao sa „strinom u Boku kupanja radi, odakle se već nije vratio živ“.

Kutija 18, fascikla p6, IV/3/10.

Da je Oblasni upravitelj Budve Zenović 1914. godine poslao kralju Nikoli telegram sljedeće sadržine:

„Njegovom veličanstvu kralju – Cetinje

Na drevni grad Vaših predaka, uz svečanu manifestaciju i bruhanje zvona obiju hrišćanskih crkava, podignuta je Vaša zastava.

U gradu traju neprekidne patriotske manifestacije uz usklike Kralju Oslobodiocu i njegovom domu“.

Budva 3. avgust 1914.

Na telegram kralj Nikola je odgovorio,

„G. Oblasnom upravitelju Zenoviću – Budva

Najprijetnije sam bio ganut, kad primih Vaš telegram, kojim Mi javiste preradosnu vijest, da se barjak Crne Gore zalepršao na drevnom budvanskom gradu Mojih predaka“. Dalje je nastavio da je dočekao „ostvarenje sna Moje mladosti, ove velike dane našega oslobođenja. Neka bude crnogorski barjak na budvanskom gradu na sva vremena simbol jedinstva i ljubavi Crne Gore i Boke i vjesnik srećnijeg života našeg plemena na obalama srednjeg mora“.

Da je kongregacija vijećala na svojoj 247. sjednici, održanoj 19. jula 1638. godine i donijela odluku:

1. da se piše Frančesku de Leonardisu da dođe u Rim sa crnogorskim vladikom;
2. da se štampaju pravoslavne bogoslužbene knjige sa rimokatoličkim učenjem i pošalju episkopima i sveštenicima;
3. da se piše Bonaventuri de Palacolu da dođe u Rim i izabere sebi franjevce za novu misiju u Srbiji i Crnoj Gori;
4. ukoliko crnogorski vladika ne primi uniju, Paštrovićima odrediti rimokatoličkog episkopa.

Šekularac, Božidar: *Paštrovske isprave III, Petrovac na moru*, 1999, str. 78.

Da su 1640. godine izaslanici pravoslavnih u Paštrovićima Nikola Franov, Frano Markov i kaluđer Josif iz Praskvice, ponovo došli u Veneciju da mole da im se omogući odlazak u Rim kako bi mogli da odaju poslušnost Papi. Kada su prvi put bili u Veneciji, morali su da se vrate kući, jer se očekivao rat protiv Turske.

Šekularac, Božidar: *Paštrovske isprave III, Petrovac na moru*, 1999, str. 83.

Da je 1770. avgusta 17. crnogorski vladika Sava pisao arhimandritu Nikodimu o blagoslovu Reževićima da mogu slaviti rođenje presvete Bogorodice umjesto Uspenija svog ranijeg krsnog imena.

Šekularac, Božidar: *Paštrovske isprave III, Petrovac na moru*, 1999, str. 137.

Da su 1778. jula 1. ktitori i prokuraduri crkve Svete Petke u Dubovici obavezali igumana Teodosija da na osnovu sindelije od 1773. godine održava istu crkvu, drži u njoj kaluđera i drži spomen njihovim mrtvim. Sindeliju je izdao Crnogorski vladika Sava.

Šekularac, Božidar: *Paštrovske isprave III, Petrovac na moru*, 1999, str. 144.

Da su 1785. juna 29. tri kneza od Maina, Braića i Pobora obavijestili presvijetlog gospodara da su spremni da se bore protiv Turaka za odbranu manastira Stanjevići ali ako manastir drže Crnogorci.

Šekularac, Božidar: *Paštrovske isprave III, Petrovac na moru*, 1999, str. 160.

Da je Međa Vuka Manitoga ili Deukalionov zid „dug oko pet stotina kilometara, išao je vrhovima najviših hercegovačkih, crnogorskih i sjeveroalbanskih planina“. Po predanju zid je bio širok preko dva, a visok preko tri metra, građen je od ogromnih kamenih blokova koji čini kameni lanac od zaleđine Dubrovnika pa sve do Skadra na Bojani. Ovaj kameni lanac imao je sopstveni vodovod koji se napajao sa više stotina izvora. Vodovod je služio kako čuvarima tako i stanovništvu koje je gravitiralo međi. Neka predanja kažu da su ovaj zid podigli kolonisti iz Troje. (Ovim zidom bili su uvezani sljedeći gradovi: Igalo sa Sutornom, Herceg Novi, Risan, Kotor, Budva, Petrovac, Sutomore, Bar, Ulcinj, Tuzi, Cetinje, Podgorica, Danilovgrad, Nikšić, Kolašin, Mojkovac, Bijelo Polje, Berane, Andrijevica, Plav i Gusinje. Po nekim podacima Međa Vuka manitog je starija od Kineskog zida. Tragovi ovog zida su i danas vidljivi, prim. a).

Martinović, Miraš: *Gradovi i sudbine*, Igalo, 2023, str. 182–183.

Da je u Podgorici: „Juče svečano otvorena jedna od najvećih svjetskih radio-telegrafskih stanica“. Svečanosti su prisustvovali pored ostalih zast. min. vojnog g. Risto Popović i francuski poslanik g. Delaroš Verne. Prva depeša upućena je od strane zast. vojnog preko Ajfelove kule francuskom ministru marine.

Dnevne novine, nezavisni politički organ, Cetinje, 27. X 1914, str. 2.

Da je sultan Selim-Emitr-Kahan koji „vlada od Neba do Zemlje, od Istoka do Zapada, car svih careva“ dao na znanje „svim našim vezirima, pašama i kadijama, u Bosni, Hercegovini, Srbiji, Albaniji i Makedoniji, pokrajinama susjednim Crnoj Gori, da Crnogorci nikada nijesu bili potčinjeni našoj Visokoj Porti i da će stoga biti dobro primljeni na našim granicama, te da očekujemo recipročne akcije s našim podanicima“.

Carigrad, Sultan Selim 1798. godine.

Da je lord Alfred Tenison engleski pjesnik (1809–1892) za Crnogorce rekao: „Junački podvizi Crne Gore nadmašuju heroje sa Termopila i Maratona“.

Da je Đuzepe Garibaldi (1808–1882, italijanski revolucionar i borac za ujedinjenje i slobodu Italije, prim. a) za Crnu Goru rekao: „Crna Gora nesumnjivo zauzima mjesto među prvima, a ne znam da li to treba pripisati genijalnosti njenog suverena, ili legendarnom herojstvu njenog naroda koji čini čast čovječanstvu“.

Da je povodom proslave četiristogodišnjice Obodske štamparije 1893. godine na Cetinju bio prisutan čitav civilizovani svijet. Tim povodom, Petrogradska akademija nauka poslala je poruku u kojoj stoji: „Crna Gora je herojski odbranila svoju nacionalnost i svoju nezavisnost. Zahvaljujući tome njeni slavni ljudi su poznati širom svijeta. Crna Gora, ovaj neuništivi zid, pokazala je svoje postojanje ne samo junačkim već i civilizacijskim djelima“.

Da se istim povodom oglasio i Univerzitet u Oksfordu. U poruci se između ostalog kaže: „Ovaj herojski narod je mogao da štampa djela na svom maternjem jeziku u vrijeme kada Oksford još nije imao štampariju“.

Svi ovi podaci se nalaze u knjizi:

Čubranović, Jovan: *Najveći zločin u istoriji*, Cetinje, 2023, str. 22–23.

IZVJEŠTAJ EVROPSKE KOMISIJE O NAPRETKU CRNE GORE ZA 2023.

In the Matica periodicals we have published the European Commission Progress Reports for 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2018, 2019 and 2021. The 2022 Report was not published because the editorial office did not receive an official Montenegrin translation. As a part of the regular practice, in this issue we are publishing the 2023 Country Report.

1. UVOD

1.1. KONTEKST

Pristupni pregovori sa Crnom Gorom otvoreni su u junu 2012. godine. Do sada je otvoreno 33 poglavlja, od kojih su tri privremeno zatvorena. Crna Gora je prihvatila revidiranu metodologiju proširenja koja se fokusira na: temeljne reforme, jače političko usmjeravanje, pojačanu dinamiku i predvidivost procesa. Crna Gora je nastavila da uveliko sprovodi Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju (SSP) i sastanci zajedničkih tijela osnovanih u okviru Sporazuma su se redovno održavali.

Ukupan napredak u pristupnim pregovorima zavisi od napretka u oblasti vladavine prava, prema uslovima koji su predviđeni Pregovaračkim okvirom, kao i revidiranom metodologijom koju je Crna Gora zvanično prihvatila na Međuvladinoj

konferenciji održanoj 22. juna 2021. godine. U cjelini posmatrano, napredak ka ispunjavanju prelaznih mjerila predviđen u poglavljima 23 i 24, koja se odnose na vladavinu prava, biće ključan za postizanje daljeg napretka u pregovorima. Nijedno poglavlje nadalje neće biti privremeno zatvoreno dok ne bude postignut ovaj cilj.

Politička posvećenost crnogorskih vlasti strateškom cilju evropskih integracija dosljedno se navodi kao ključni prioritet zemlje. Međutim, napredak u sprovođenju reformi za pristupanje EU je uglavnom zastao iz razloga duboke polarizacije i političke nestabilnosti kroz koju je Crna Gora prolazila. Državom je upravljala Vlada u tehničkom mandatu, dok Skupština nije uspijevala da prikupi stabilnu većinu. Odsustvo funkcionalnog Ustavnog suda je stvorilo nesigurnost i pravne nedosljednosti, uključujući i one vezane za izborne procese. Predsjednički izbori su se održali u aprilu, a parlamentarni u junu mjesecu. Nova Skupština i nova Vlada formirane su krajem oktobra 2023. godine. Lokalni izbori održani su u 14 opština.

EU je nastavila da pruža suštinsku i ubjedljivo najveću tehničku i finansijsku podršku. U rješavanju energetske krize uzrokovane agresorskim ratom Rusije protiv Ukrajine, Crna Gora i Komisija su pripremile Paket energetske podrške EU, koji obuhvata fokusirani nacionalni akcioni plan energetike kao i program budžetske podrške po ubrzanom postupku koji obezbjeđuje 30 miliona eura bespovratne finansijske pomoći. Takođe, EU je u okviru Investicionog okvira za Zapadni Balkan obezbijedila 500 miliona eura za podršku regionu u srednjoročnom rješavanju krize.

1.2. SAŽETAK IZVJEŠTAJA¹

Kada je riječ o **političkim kriterijumima**, izvještajni period su obilježile napetosti i sukobljeni stavovi koji su doveli do blokade političkog sistema.

Političkom situacijom je dominirala Vlada u tehničkom mandatu koja nije imala povjerenje Skupštine i Skupština koja nije mogla da okupi jasnu i stabilnu većinu za sprovođenje reformi. Pored toga, bojkot velikog dijela Skupštine uticao je na njen rad.

Nije bilo efikasnog političkog dijaloga i konstruktivnog angažmana političkih stranaka u cilju jačanja parlamentarne odgovornosti i nadzora Vlade. Nedostajale su smjernice o pitanjima vezanim za pristupanje EU, naročito nakon ostavke ministarke evropskih poslova. Vlada i/ili Skupština su u nekoliko navrata odlučili da ignorišu preporuke Evropske komisije i/ili Venecijanske komisije.

Zakon o Skupštini kojim bi se uredili odnosi između Skupštine i izvršne vlasti još uvijek nije usvojen.

Održani su lokalni izbori u 14 opština (oktobar 2022. godine), predsjednički (mart/april 2023. godine) i parlamentarni izbori

¹ Ovaj izvještaj odnosi se na period između juna 2022. i juna 2023. godine. Izvještaj je zasnovan na informacijama iz različitih izvora, uključujući priloge Vlade Crne Gore, država članica EU, Evropskog parlamenta, izvještaje i informacije od različitih međunarodnih i nevladinih organizacija. To obuhvata i rezultate uporednih ocjena i indeksa koje su generisale druge zainteresovane strane, naročito u oblasti vladavine prava.

Kako bi se ocijenilo stanje stvari, izvještaj koristi sljedeću skalu ocjena: rana faza, određeni nivo pripremljenosti/spremnosti, umjereno spreman/pripremljen, dobar nivo pripremljenosti/spremnosti i veoma napredan. Kada se ocjenjuje napredak ostvaren tokom izvještajnog perioda, koristi se sljedeća skala: nazadovanje, bez napretka, ograničeni napredak, određeni napredak, dobar napredak i veoma dobar napredak. Po potrebi, korišćeni su prelazni koraci.

(jun 2023. godine). Nova Vlada i Skupština formirane su krajem oktobra 2023. godine. Izborne posmatračke misije Kancelarije za demokratske institucije i ljudska prava Organizacije za evropsku bezbjednost i saradnju pratile su predsjedničke i parlamentarne izbore. Ove misije su oba izborna procesa ocijenile kao mirne i kompetitivne uprkos nekim proceduralnim nedostacima. Mandat Skupštinskog odbora za sveobuhvatnu izbornu reformu istekao je u julu 2022. godine bez opipljivih rezultata. Pravni okvir zahtijeva sveobuhvatnu reformu i harmonizaciju izbornog zakonodavstva, prava glasanja i kandidovanja, transparentnosti, mehanizama rješavanja sporova i nadzora finansiranja kampanje i medija. Ova pitanja, zajedno sa drugim pitanjima, ostaju neriješena. Nepostojanje funkcionalnog Ustavnog suda u periodu između septembra 2022. i februara 2023. godine ozbiljno je uticalo na izborne procese.

Što se tiče **upravljanja**, Vlada je obavljala svoje dužnosti u svojstvu tehničke vlade od avgusta 2022. godine i s ograničenom odgovornošću, zbog nemogućnosti političkog sistema da sastavi novu vladu ili organizuje prijevremene izbore. Uprkos nejasnim pravilima koja uređuju nadležnosti vlade u tehničkom mandatu, Vlada je nastavila da donosi važne odluke, razrješava i imenuje ključne funkcionere. Popunjavanje ključnih pozicija nastavljeno je imenovanjem vršilaca dužnosti. Nedostatak koordinacije ministarstava ostaje razlog za zabrinutost. U februaru 2023. godine, Vlada u tehničkom mandatu je usvojila svoj godišnji program rada za 2023. godinu. U cjelini posmatrano, transparentnost upravljanja i dalje je bila problem i Vlada je često pribjegavala proceduralnoj mogućnosti donošenja odluka bez formalnog održavanja sjednice Vlade. Oba predsjednika na funkciji tokom izvještajnog perioda odbila su da potpišu zakone usvojene nakon raspuštanja Skupštine.

Uloga **civilnog društva** je prepoznata i unaprijeđena. Međutim, potrebno je da se unaprijedi sadašnji pravni i institucionalni okvir

koji uređuje saradnju između državnih institucija i civilnog društva. Političari – uključujući i one na najvišem nivou – često su omalovažavali rad organizacija civilnog društva i zabilježeni su izolovani slučajevi verbalnih napada. Savjet za saradnju organa državne uprave i nevladinih organizacija nije nastavio sa radom.

Crna Gora je umjereno spremna u oblasti **reformе javne uprave**. U cjelini posmatrano, ostvaren je ograničen napredak. Usvojen je novi program reforme upravljanja javnim finansijama i započeto je njegovo sprovođenje. Nasuprot tome, nijesu napravljene nikakve promjene kada je riječ o izmjenama i dopunama zakonodavstva o državnoj službi koje su uvele blaže uslove u pogledu kvalifikacija i široko diskreciono pravo organa imenovanja za razrješenje rukovodilaca upravnih tijela. Skupština je usvojila izmjene Zakona o lokalnoj samoupravi radi usklađivanja sa Zakonom o državnim službenicima i namještenicima, ne uvažavajući preporuku Komisije. Ublaženi uslovi su izvor stalne zabrinutosti za zapošljavanje zasnovano na zaslugama, stručnosti i nezavisnosti državnih službenika. Kontinuirane kadrovske promjene u javnoj upravi dovele su do daljeg gubitka stečenog znanja o pitanjima vezanim za proces pristupanja EU i sveukupnog usporavanja tempa reformi. Skupština tek treba da usvoji izmjene i dopune Zakona o slobodnom pristupu informacijama. Efikasne linije odgovornosti unutar administracije tek treba da se uspostave.

Crna Gora je i dalje umjereno spremna za primjenu pravne tekovine EU i evropskih standarda u oblasti **pravosuđa i osnovnih prava** ali, u cjelini posmatrano, ostvarila je ograničen napredak. Nije ostvaren napredak u oblasti pravosuđa, koje do ovog momenta ostaje najizazovnija oblast vladavine prava. Pravosudni sistem je nastavio da se suočava sa dubokom institucionalnom krizom, što je rezultiralo slabim vođstvom i upravljanjem, nedostatkom strateške vizije i lošim planiranjem, što utiče na sposobnost zemlje da isporuči pravdu. Pored toga, na

sistem i dalje utiču pitanja odgovornosti, između ostalih slabosti. Po pitanju osnovnih prava, Crna Gora je nastavila da ispunjava svoje obaveze po instrumentima i zakonodavstvu u oblasti ljudskih prava. Zakon o Sudskom savjetu i sudijama i Zakon o državnom tužilaštvu ostaju da se izmijene u skladu sa pravnom tekovinom EU i evropskim standardima. Potpuna i efikasna zaštita novinara i drugih medijskih radnika nastavlja da se poboljšava, ali opipljivi rezultati u starim slučajevima napada tek treba da se postignu.

Crna Gora je postigla određeni nivo spremnosti u **borbi protiv korupcije**. Postignut je ograničen napredak. Korupcija, uključujući korupciju na visokom nivou, ostaje pitanje koje izaziva zabrinutost i preovladava u mnogim oblastima, uključujući i državne strukture. Crna Gora nije u dovoljnoj mjeri unaprijedila svoj zakonodavni i strateški okvir za sprečavanje i borbu protiv korupcije u skladu sa pravnom tekovinom EU, evropskim i međunarodnim standardima. Pod istragom je nekoliko istaknutih slučajeva korupcije. Crna Gora tek treba da pokaže strog i nedvosmislen odgovor krivičnog pravosuđa na ovu kritičnu pojavu. Postignut je ograničen napredak u sprečavanju korupcije. Rezultati Agencije za sprečavanje korupcije su kvantitativno poboljšani. Međutim, treba dalje da se osigura njena nezavisnost, odgovornost, nepristrasnost i proaktivnost. Potrebno je da se unaprijedi Zakon o sprečavanju korupcije.

Što se tiče **borbe protiv organizovanog kriminala i korupcije na visokom nivou**, Specijalno državno tužilaštvo je odlučno postupilo u pokretanju nekoliko istraga visokog profila, koje izgleda ukazuju na duboku infiltraciju korupcije i organizovanog kriminala u državne strukture, uključujući i najviši nivo pravosuđa i organa za sprovođenje zakona. Pravosudni sistem Crne Gore treba da pokaže snažan, strog, koherentan i nedvosmislen odgovor. Crna Gora mora dodatno da poboljša rezultate u pogledu istraga, krivičnog gonjenja, pravosnažnih presuda i

konfiskacije imovine u borbi protiv organizovanog kriminala i korupcije na visokom nivou. Potrebno je da se sprovede odvraćajuća i efikasnija politika krivičnog sankcionisanja i odgovor krivičnog pravosuđa kako bi se izbjegla percepcija nekažnjivosti. Treba da se poboljša efikasna i sistematska upotreba finansijskih istraga i zapljene i konfiskacije imovine. Naponi u ovoj oblasti politike prvenstveno bi trebalo da budu usmjereni na one sektore koji su najosjetljiviji na korupciju.

U oblasti **osnovnih prava**, zakonodavni i institucionalni okvir je u velikoj mjeri uspostavljen i Crna Gora nastavlja da u velikoj mjeri ispunjava svoje međunarodne obaveze u pogledu ljudskih prava. Međutim, potrebni su dodatni naponi da bi se ovaj okvir u potpunosti sproveo. Potrebne su i izmjene postojećeg zakonodavstva, naročito u oblasti nediskriminacije. Ovaj izvještajni period, kao i prethodni, obilježile su polarizacija i podjele. Najugroženije grupe u društvu (uključujući Rome² i Egipćane, osobe s invaliditetom, LGBTIQ lica) i dalje su izložene diskriminaciji, govoru mržnje i zločinima iz mržnje. Ozbiljnu zabrinutost i dalje izaziva trend porasta broja femicida uz nedovoljno praćenje od strane vlasti i slučajevi javno izražene mizoginije, rodno zasnovanog nasilja i nasilja nad djecom. Potrebno je uložiti dodatne napore kako bi se osiguralo efikasno sprovođenje zakona, pristup pravdi i ostvarivanje prava u upravnim i sudskim postupcima, posebno za ugrožene grupe. Crna Gora mora pojačati svoje napore da sprovede efikasne, djelotvorne i nezavisne istrage u cilju rješavanja policijske torture, kršenja ovlašćenja i nezakonite upotrebe mjera prinude.

Crna Gora ima pluralističku i raznoliku medijsku scenu i dostigla je određeni nivo spremnosti u oblasti **slobode izražavanja**. U cjelini posmatrano, postignut je ograničen napredak.

² U skladu s terminologijom evropskih institucija krovni termin „Romi“ se ovdje koristi kao termin koji obuhvata mnoge raznovrsne grupe, ne poričući posebnosti ovih grupa.

U cjelini posmatrano, vlasti su pružile brze i efikasne policijske i institucionalne odgovore na nove slučajeve nasilja nad novinarima. Međutim, nije bilo efikasnog sudskog postupanja vezano za stare slučajeve. Vlada je uključila civilno društvo i medijske aktore u izradu novog medijskog zakonodavstva, ali nije uspjela da finalizuje zakonske prijedloge i da ih predstavi Skupštini. Vlasti treba da pojačaju napore da se efikasno pozabave neispunjenim preporukama *ad hoc* komisije za praćenje nasilja nad medijima, posebno u vezi sa važnim starim slučajevima. RTCG, nacionalni javni servis, nastavio je da proizvodi politički uravnotežen sadržaj, uključujući i tokom izbornih perioda. Potrebni su dalji kontinuirani naponi kako bi se ispunili najviši standardi medijskog integriteta i odgovornosti, suprotstavljanje dezinformacijama i ograničili efekti uznemiravanja i govora mržnje na internetu. Medijsko okruženje je i dalje veoma politički polarizovano, s neujednačenom primjenom novinarskog etičkog kodeksa i profesionalnih standarda. Potrebno je uspostaviti kredibilne i efikasne mehanizme samoregulacije u cilju jačanja integriteta i profesionalizma medija.

Što se tiče **ekonomskih kriterijuma**, Crna Gora je ostvarila ograničen napredak i umjereno je pripremljena za razvoj funkcionalne tržišne ekonomije. Ekonomska ekspanzija nastavljena je snažnim tempom u 2022. godini, podržana privatnom potrošnjom i snažnim rastom turizma. Inflatorni pritisci koji prate više globalne cijene robe široke potrošnje predstavljali su snažne prepreke. Zbog brzog rasta i izvoza i uvoza povećan je deficit tekućeg računa. Ekspanzivna fiskalna politika je podstakla domaću tražnju i doprinijela veoma visokom rastu neto zarada. Budžetski deficit je značajno povećan i nije razvijen sveobuhvatan srednjoročni plan konsolidacije za rješavanje rastućih fiskalnih izazova. Situacija na tržištu rada je poboljšana, ali i dalje postoje strukturni problemi, uključujući velike regionalne razlike i rodne razlike, neformalnosti i visoku

stopu nezaposlenosti mladih kao i dugotrajne nezaposlenosti. Bankarski sektor je ostao dobro kapitalizovan i likvidan. Broj novih preduzeća se povećao, ali su naponi da se poboljša poslovno okruženje i upravljanje državnim preduzećima usporeni zbog političke neizvjesnosti.

Crna Gora je ostvarila određeni napredak i umjereno je spremna da se nosi s **pritiskom konkurencije i tržišnim silama unutar EU**. Obrazovni sistem suočava se s brojnim izazovima, što pokazuju rezultati međunarodnih testova. Iako je javno finansiranje istraživanja i razvoja i dalje skromno, postignut je određeni napredak u privlačenju privatnih investitora. Napori za unapređenje zelene i digitalne tranzicije su nastavljeni, ali i dalje postoje veliki nedostaci u infrastrukturi, zato što su administrativni i finansijski kapaciteti za identifikaciju, određivanje prioriteta i realizaciju velikih javnih investicija i dalje ograničeni, što ometa korišćenje podrške EU. Uprkos određenom napretku u sektoru metalurgije i dobrom učinku turizma, potrebni su naponi da se diversifikuje uska proizvodna baza Crne Gore. Uz to, nizak nivo sofisticiranosti domaćih proizvoda, male dimenzije lokalnih preduzeća i nizak nivo učešća na eksternim tržištima predstavljaju prepreke za jačanje produktivnosti i konkurentnosti lokalnih firmi.

Crna Gora je ostvarila napredak u **statističkoj metodologiji** i prenosu podataka Eurostatu i strateškom okviru za **finansijsku kontrolu**. Crna Gora sada treba da se fokusira na usklađivanje svoje statistike s Evropskim sistemom računa i na jačanje budžetske inspekcije i upravljačke odgovornosti u javnoj upravi. Crna Gora je umjereno spremna / ima dobar nivo spremnosti u oblasti **javnih nabavki**. U 2022. godini postignut je određeni napredak u usklađivanju s pravnom tekovinom EU i daljem poboljšanju funkcionisanja sistema elektronskih nabavki. Crna Gora u narednoj godini treba da se fokusira na efikasno sprovođenje zakonodavstva o javnim nabavkama i javno-privatnom

partnerstvu. Takođe, treba da se u potpunosti uskladi s pravilima EU o javnim nabavkama u svim slučajevima, kao što je, na primjer, dodjeljivanje koncesije za upravljanje aerodromima.

U pogledu **dobrosusjedskih odnosa i regionalne saradnje**, Crna Gora je ostala posvećena unapređenju dobrih bilateralnih odnosa s drugim zemljama u procesu proširenja i susjednim državama članicama EU. U cjelini posmatrano, Crna Gora aktivno učestvuje u regionalnoj saradnji.

Što se tiče **sposobnosti Crne Gore da preuzme obaveze iz članstva**, značajne aktivnosti sprovedene su u pogledu usklađivanja i pripreme za sprovođenje pravne tekovine EU u mnogim oblastima, iako mnogo sporijim tempom nego što se očekivalo.

Klaster vezan za **unutrašnje tržište** ključan je za pripreme Crne Gore da ispuni uslove unutrašnjeg tržišta EU i izuzetno je relevantan za moguće mjere rane integracije i razvoj Zajedničkog regionalnog tržišta. Ostvaren je napredak u nadzoru tržišta, akreditaciji i standardizaciji; pravima intelektualne svojine i usvajanju nove nacionalne sveobuhvatne strategije o intelektualnoj svojini; transparentnosti državne pomoći; bankarstvu; zaštiti potrošača i zaštiti zdravlja. Crna Gora sada treba da se fokusira na: usklađivanje zakonodavnog okvira s pravnom tekovinom EU koja uređuje standardizaciju; jačanje Zavoda za zapošljavanje; nastavak usklađivanja s Direktivom o uslugama EU; sprovođenje novih pravila poštanskog tržišta; ubrzanje napretka u razvoju kvalifikacija za regulisane profesije; ubrzanje napretka u elektronskoj registraciji kompanija, kretanju kapitala i isplatama, uključujući i sticanje imovinskih prava; donošenje novog zakona o privrednim društvima i zakona o korporativnom računovodstvu; dalje usklađivanje zakonodavstva s pravnom tekovinom EU o intelektualnoj svojini; usvajanje mape puta u vezi sa završnim mjerilima u oblasti konkurencije i državne pomoći i dalji napredak u rješavanju slučajeva državne pomoći uključujući i one složene; obezbjeđivanje zaštite

potrošača i zdravstvene zaštite; i sprovođenje zakona usklađujući svoje zakonodavstvo s pravnom tekovinom EU u sektoru osiguranja i tržišta kapitala.

Klaster koji se odnosi na **konkurentnost i inkluzivni rast** ima značajne veze s Programom ekonomskih reformi Crne Gore. Ostvaren je napredak u oblasti kontrole duvana, penzijama, industrijskoj politici, operacionalizaciji Fonda za inovacije, oporezivanja i olakšavanja trgovine. U oblasti ekonomske i monetarne politike, u toku je rad na sprovođenju akcionog plana za usklađivanje s pravnom tekovinom EU. Crna Gora sada treba da se fokusira na nezavisnost medijskog sektora i usvajanje zakona o audiovizuelnim medijima; usklađivanje s pravnom tekovinom EU o porezu na dodatu vrijednost; koordinaciju rada na ekonomskim i monetarnim pitanjima; zakon o radu i zakon o zabrani diskriminacije, zaštitu na radu; procjenu industrijske politike i izradu nove politike, istraživanje i inovacije, obrazovanje i obuku i sprovođenje kompjuterizovanog tranzitnog sistema kompatibilnog sa sistemom EU.

Klaster koji se odnosi na **zelenu agendu i održivu povezanost** ima značajne veze s Programom ekonomskih reformi Crne Gore, Ekonomsko-investicionim planom Komisije i Zelenom agendom za Zapadni Balkan. Ostvaren je napredak u kreiranju energetskeg tržišta za dan unaprijed i u kontroli koju sprovodi država luke, ali napredak je bio ograničen u pogledu životne sredine i klimatskih promjena. Crna Gora sada treba da se fokusira na strategiju zelene tranzicije u energetskeg sektoru, uključujući planove pravedne tranzicije za postepeno gašenje termoelektrane u Pljevljima; donošenje i sprovođenje Zakona o željeznici; reviziju Strategije razvoja saobraćaja i značajno intenziviranje napora u oblastima upravljanja otpadom, kvaliteta vode i vazduha, zaštite prirode i klimatskih promjena, uključujući donošenje Nacionalnog energetskeg i klimatskeg plana bez daljeg odgađanja.

Klaster koji se odnosi na **resurse, poljoprivredu i koheziju** obuhvata politike vezane za strukturne fondove EU i investicione fondove i za razvijanje kapaciteta za preuzimanje odgovornosti buduće države članice EU. Napredak je ostvaren u oblastima poljoprivrede i ruralnog razvoja kroz usvajanje nove Strategije, hrane i ribarstva i akvakulture, regionalne politike i strukturnih instrumenata, finansijskih i budžetskih odredaba. Crna Gora sada treba da se fokusira na početak sprovođenja programa IPARD III, ubrzanje zakonodavnog usklađivanja u oblasti poljoprivrede i ruralnog razvoja, kao i ribarstva i akvakulture, unapređenje prehrambenih ustanova i kontrole bezbjednosti hrane, uz nastavak planova vakcinacije protiv bjesnila po potrebi; zahtjeve kohezije politike EU za izgradnju kapaciteta za rukovanje programima Instrumenta za pretpristupnu pomoć pod indirektnim upravljanjem; i na pravila upravljanja za sistem sopstvenih resursa.

U okviru klastera za **vanjske odnose**, Crna Gora je nastavila da se u potpunosti usklađuje sa svim stavovima Zajedničke vanjske i bezbjednosne politike EU (CFSP), deklaracijama i zajedničkim stavovima EU, uključujući i sankcije. Takođe je nastavila da sprovodi aktivnosti u okviru zajedničkog regionalnog tržišta na osnovu pravila EU, uključujući i kroz saradnju u okviru Centralnoevropskog sporazuma o slobodnoj trgovini (CEFTA) i Regionalnog savjeta za saradnju.

Jačanje **administrativnih kapaciteta** za primjenjivanje pravne tekovine EU ostaje važan izazov za Crnu Goru, uključujući i hitnu potrebu da se ponovo uspostavi funkcionalna pregovaračka struktura.

U oblasti **migracija**, broj zakonitih radnih migracija u Crnu Goru nastavio jeda raste. U 2022. godini izdato je 29.319 dozvola za privremeni boravak i rad, uglavnom za sezonske radnike. U 2022. godini registrovano je 8.519 migranata koji su nezakonito prešli granicu, što je dvostruko više u odnosu na 2021. godinu, što odražava regionalne trendove. Registrovano je ukupno 8.320 lica

koja su izrazila namjeru da zatraže azil, ali je samo 175 njih podnijelo zahtjev za azil, a 9 osoba je dobilo status međunarodne zaštite. Crna Gora je i dalje zemlja koja je primila najveći broj ukrajinskih državljana na Zapadnom Balkanu, kako u apsolutnim ciframa, tako i proporcionalno broju stanovnika (1%). Sporazum EU i Crne Gore o readmisiji sa državama članicama EU nastavio je da se sprovodi na zadovoljavajući način. Crna Gora i EU potpisale su novi Sporazum o statusu u maju 2023. godine, omogućavajući Evropskoj agenciji za graničnu i obalsku stražu (Frontex) raspoređivanje bilo gdje na teritoriji Crne Gore. Preduzeti su koraci na daljem usklađivanju vizne politike Crne Gore sa politikom EU, iako su u tom pogledu potrebni dalji naponi. Crna Gora mora nastaviti s naporima da se izbori sa migracionim pritiskom, razvijanjem međunarodne saradnje na readmisiji, podizanjem kapaciteta za krivično gonjenje mreža krijumčarenja migranata; i uspostavljanjem savremenog sistema prikupljanja podataka o migrantima. Šema davanja državljanstva investitorima ukinuta je krajem 2022. godine.

1.3. TRENUTNO STANJE U PRISTUPNIM PREGOVORIMA

KLASTERI	Poglavlja/oblasti	Datum otvaranja / zatvaranja prelaznim ili završnim mjerilima
Osnove <i>Sva poglavlja su otvorena</i>	23-Pravosuđe i osnovna prava 24-Pravda, sloboda, bezbjednost 5-Javne nabavke 18-Statistika 32-Finansijska kontrola Ekonomski kriterijuma Funkcionisanje demokratskih institucija RJU (Reforma javne uprave)	Decembar 2013. Decembar 2013. Decembar 2013. Decembar 2014. Jun 2014. - -

Unutrašnje tržište <i>Sva poglavlja su otvorena</i>	1-Sloboda kretanja robe 2-Sloboda kretanja radnika 3-Pravo osnivanja preduzeća i sloboda pružanja usluga 4-Sloboda kretanja kapitala 6-Privredno pravo 7-Pravo intelektualne svojine 8-Konkurencija 9-Finansijske usluge 28-Zaštita potrošača i zdravlja	Jun 2017. Decembar 2017. Decembar 2017. ... Jun 2014. Decembar 2013. Mart 2014. Jun 2020. Jun 2015. Decembar 2014.
Konkurentnost i inkluzivni rast <i>Sva poglavlja su otvorena</i> <i>Poglavlja 25 i 26 su privremeno zatvorena</i>	10-Informaciono društvo i mediji 16-Porezi 17-Ekonomska i monetarna politika 19-Socijalna politika i zapošljavanje 20-Preduzetništvo i industrijska politika 25-Nauka i istraživanje 26-Obrazovanje i kultura 29-Carinska unija	Mart 2014. Mart 2015. Jun 2018. Decembar 2016. Decembar 2013. Decembar 2012 (otvoreno i zatvoreno – nema mjerila za zatvaranje). April 2013 (otvoreno i zatvoreno – nema mjerila za zatvaranje). Decembar 2014.
Zelena agenda i održiva konektivnost <i>Sva poglavlja su otvorena</i>	14-Saobraćajna politika 15-Energetika 21-Transevropske mreže 27-Životna sredina i klimatske promjene	Decembar 2015. Decembar 2015. Jun 2015. Decembar 2018.
Resursi, poljoprivreda i kohezija <i>Sva poglavlja su otvorena</i>	11-Poljoprivredni i ruralni razvoj 12-Bezbjednost hrane, veterinarstvo, fitosanitarne usluge 13-Ribarstvo 22-Regionalna politika i koordinacija strukturnih instrumenata 33- Finansijske i budžetske odredbe	Decembar 2016. Jun 2016. Jun 2016. Jun 2017. Decembar 2014.
Vanjski odnosi <i>Oba poglavlja otvorena</i> Poglavlje 30 privremeno zatvoreno	30-Vanjski odnosi 31-Vanjska, bezbjednosna i odbrambena politika	Mart 2015 – privremeno zatvoreno u junu 2017 2014. godine

2. KLASITER 1: OSNOVE PROCESA PRISTUPANJA

2.1. FUNKCIONISANJE DEMOKRATSKIH INSTITUCIJA I REFORMA JAVNE UPRAVE

2.1.1 Demokratija

Crna Gora je pretrpjela duboku polarizaciju i podjele, što se manifestovalo u napetim suprotstavljenim pozicijama između političara koji nijesu bili spremni da okončaju politički zastoje, čak su bili spremni da eskaliraju ustavnu krizu kako bi postigli kratkoročne stranačke dobitke. To je dovelo do blokade političkog sistema. Političkom situacijom je dominirala vlada u tehničkom mandatu kojoj je nedostajao neophodan politički legitimitet i Skupština koja nije mogla da okupi dosljednu većinu za sprovođenje reformi. Nepostojanje funkcionalnog Ustavnog suda dovelo je do neizvjesnosti i pravnog neslaganja. Održani su predsjednički i parlamentarni izbori, kao i lokalni izbori u 14 opština. Izborna posmatračka misija Kancelarije za demokratske institucije i ljudska prava Organizacije za evropsku bezbjednost i saradnju (OEBS/ODIHR) pratila je predsjedničke i parlamentarne izbore. Ove misije su ocijenile oba izborna procesa kao mirne i konkurentne uprkos proceduralnim nedostacima. Mandat skupštinskog Odbora za sveobuhvatnu izbornu reformu nije dao opipljive rezultate. Bojkot velikog dijela Skupštine dodatno je uticao na njen rad.

Izbori

Održani su lokalni izbori u 14 opština (u oktobru 2022. godine), predsjednički izbori (u martu/aprilu 2023. godine) i parlamentarni izbori (u junu 2023. godine). Misija Kancelarije OEBS-a za demokratske institucije i ljudska prava (ODHIR)

pratila je predsjedničke i parlamentarne izbore i ocijenile ih kao mirne i konkurentne uprkos nekim proceduralnim nedostacima. Mandat skupštinskog Odbora za sveobuhvatnu izbornu reformu istekao je u julu 2022. godine bez opipljivih rezultata. Pravni okvir i dalje zahtijeva sveobuhvatnu reformu i harmonizaciju izbornog zakonodavstva, ograničenja glasačkih i kandidatskih prava, transparentnost, mehanizme rješavanja sporova i nadzor finansiranja kampanje i medija. Ova, zajedno s drugim pitanjima, ostaju neriješena. Nepostojanje funkcionalnog Ustavnog suda uticalo je na izborne procese. Konstituisanje nove Skupštine i nove Vlade obavljeno je krajem oktobra 2023. godine.

Mandat skupštinskog Odbora za sveobuhvatnu izbornu reformu istekao je 31. jula 2022. godine. Nije postignut napredak u ispunjavanju neispunjenih preporuka misije OEBS/ODIHR i ključnih pitanja u vezi s reformom izbornog zakonodavstva, biračkim spiskom, finansiranjem političkih subjekata i izbornih kampanja, registrima prebivališta, etičkim kodeksom izborne kampanje i predlozima za jačanje profesionalizma i transparentnosti rada Državne izborne komisije (DIK) i Agencije za borbu protiv korupcije (ASK).

U nedostatku sveobuhvatne reforme, DIK je izvršila poboljšanja u oblastima iz svoje isključive nadležnosti i povećala ukupnu transparentnost svog rada. Međutim, politizacija sprečava DIK da obavlja svoju ulogu nezavisnog organa za sprovođenje izbora. DIK je donijela pravno upitne odluke koje su predvodili njeni politički imenovani članovi, posebno uoči prvog kruga predsjedničkih izbora.

Lokalni izbori su održani 23. oktobra 2022. godine u 14 opština. Ustavni sud (US) je bio bez kvoruma tokom većeg dijela procesa lokalnih izbora; kao rezultat toga, nije bila zagarantovana puna i djelotvorna pravna zaštita prava glasa. Konačni rezultati izbora u pojedinim opštinama (Plav, Podgorica i

Pljevlja) mogli su biti objavljeni tek u martu 2023. godine, nakon što je US odbacio sve neriješene žalbe. Dvije opštine (Budva i Kolašin) su objavile konačne izborne rezultate, iako još uvijek nijesu riješeni žalbeni postupci u Ustavnom sudu.

Izbori u opštini Šavnik još nijesu završeni, jer članovi Opštinske izborne komisije (OIK) ne mogu da se dogovore o nastavku izbora na biračkom mjestu. Osnovno državno tužilaštvo u Pljevljima obrazovalo je 30 predmeta protiv 38 lica pod optužbom za ometanje izbora. Nakon istrage, Tužilaštvo je nadležnom sudu dostavilo optužnice protiv 30 lica. Tužilaštvo Pljevalja pokrenulo je početne istrage protiv 37 lica zbog krivičnog djela ovjeravanje lažnih iskaza. U opštini Tuzi, 5. marta 2023. godine, održani su lokalni izbori bez većih nepravilnosti.

Ombudsman Crne Gore je 20. juna 2023. godine izdao saopštenje u kojem podržava pritužbu Unije slijepih da većina OIK ne garantuje jednak, tajan i dostojanstven proces glasanja za osobe s invaliditetom, iako je DIK u martu 2022. godine revidirala relevantne podzakonske akte i u skladu s tim uputila u to sve opštinske izborne komisije.

Predsjednički izbori održani su u dva kruga, 19. marta 2023. godine i 2. aprila 2023. godine. Uoči prvog kruga, DIK je odbila imenovanje jednog predsjedničkog kandidata, po proceduri koja nije predviđena zakonom, navodeći kontradiktorne podatke o njegovom državljanstvu i prebivalištu. Taj kandidat je podnio tužbu protiv DIK-a zbog povrede prava glasa i diskriminatorskog postupanja. U aprilu 2023. godine, Agencija za zaštitu ličnih podataka i slobodan pristup informacijama odlučila je da je DIK postupila protivno svom mandatu i naložila joj da uništi svu dokumentaciju relevantnu za slučaj koju je dobila od DIK Srbije. Redosljed ovih događaja doveo je do nedosljedne prakse DIK-a u vezi s predsjedničkim i parlamentarnim izborima. U cjelini posmatrano, DIK je obezbijedila transparentnost, ali nije dozvolila posmatračima da verifikuju potpise, iz razloga zaštite

ličnih podataka. Tokom izbornog perioda, direktno je prenošena samo jedna sjednica DIK-a.

Ustavni sud je odbacio sedam pritužbi podnijetih prije prvog kruga predsjedničkih izbora kao nevalidne, a četiri odbio. Osnovno državno tužilaštvo u Podgorici istražuje krivične prijave više desetina građana u kojima navode da su njihovi potpisi podrške predsjedničkim kandidatima falsifikovani. Nakon prvog i drugog kruga glasanja nije bilo pritužbi.

Srpska pravoslavna crkva u Crnoj Gori javno je pozvala svoje sljedbenike da glasaju za jednu političku stranu. Ključni posmatrač izbora iz civilnog društva, nevladina organizacija (NVO) Centar za monitoring i istraživanje (CEMI), primila je prijetnje smrću. Nekoliko biračkih mjesta nije bilo dostupno za osobe s invaliditetom. Žene su bile nedovoljno zastupljene u izbornoj administraciji.

OEBS/ODIHR je angažovala međunarodnu misiju za posmatranje izbora (IEOM) uključujući posmatrače iz Parlamentarne skupštine Savjeta Evrope (PSSE) i iz Evropskog parlamenta. Za drugi krug, OEBS/ODIHR nije poslala nijednog kratkoročnog posmatrača. Dvije lokalne nevladine organizacije rasporedile su posmatrače na skoro svim biračkim mjestima širom zemlje.

Prema preliminarim zaključcima misije OSCE/ODIHR, oba kruga su bila mirna i konkurentna i poštovala se sloboda okupljanja i izražavanja. Međutim, i dalje ostaje da važi većina dugogodišnjih preporuka misije OEBS/ODIHR u vezi sa potrebom za sveobuhvatnom reformom i harmonizacijom izbornog zakonodavstva, ograničenja glasačkih i kandidatskih prava, transparentnosti, mehanizama rješavanja sporova i nadzora finansiranja kampanja političkih partija i medija.

Pravni okvir nije dovoljno uređen, na primjer kada je riječ o poništavanju izbornih rezultata od strane suda, procedurama za tabelarni prikaz rezultata i drugom krugu predsjedničkih izbora. DIK je primijenila privremena rješenja, rješavajući zakonske

praznine, i sveukupno, procesom se upravljalo na odgovarajući način. Medijska scena je bila polarizovan po političkim linijama i mediji su ostali veoma ranjivi na unutrašnje i spoljašnje uticaje korporativnih i političkih interesa.

Predsjednik Đukanović je 17. marta 2023. godine, dan nakon raspuštanja Skupštine, raspisao vanredne parlamentarne izbore za 11. jun 2023. godine. Ustavni sud je 27. juna 2023. godine jednoglasno ukinuo izmjene i dopune Zakona o predsjedniku iz decembra 2022. godine, koje su bile preduslov za raspuštanje Skupštine. Ministarstvo unutrašnjih poslova je sa zakašnjenjem objavilo birački spisak 543.599 građana.

Parlamentarni izbori u junu 2023. godine bili su konkurentni i dobro sprovedeni, uprkos tome što su se odvijali u pozadini dugotrajne institucionalne i ustavne krize. Formiranje nove Vlade obavljeno je 31. oktobra 2023. godine. Važno je da je nova Vlada posvećena i u stanju da dalje iznese reforme vezane za EU.

Posmatračka misija OEBS/ODIHR-a na parlamentarnim izborima odvijala se u sličnim okolnostima kao i misija za posmatranje predsjedničkih izbora. Dvije lokalne nevladine organizacije rasporedile su posmatrače na većinu biračkih mjesta širom zemlje. Prvi put su posmatrači Saveza slijepih sistematski pratili dostupnost i glasački materijal za osobe s invaliditetom na 505 biračkih mjesta. Njegovi nalazi su bili da većina opštinskih izbornih komisija nije obezbijedila odgovarajuću dostupnost osobama s invaliditetom. Preliminarni zaključci međunarodne izborne posmatračke misije bili su slični onima koji su objavljeni nakon predsjedničkih izbora.

Dvije političke stranke podnijele su nekoliko pritužbi različitim opštinskim izbornim komisijama na neslaganje između broja ljudi koji su iskoristili svoje pravo glasa, broja glasačkih listića i broja kontrolnih kupona. OIK Kolašina i OIK Cetinja odlučile su da ponove izbore na po jednom biračkom

mjestu. DIK je poništila odluku OIK Kolašin. Na Cetinju su 8. jula 2023. godine ponovljeni izbori.

DIK je proglasila konačne rezultate parlamentarnih izbora 14. jula, što nije u skladu sa zakonskim rokom za objavljivanje rezultata izbora (15 dana nakon izbora).

Uključenost žena u politički život i dalje je mala. U novom sazivu Skupštine biće svega 17 žena, (21%), što je najmanji procenat od uvođenja sistema kvota, po kojem jedna četvrtina izborne liste mora biti rezervisana za predstavnike manje zastupljenog pola.

Nema novih pomaka u političkom i sudskom praćenju navodne zloupotrebe javnih sredstava u partijsko-političke svrhe u aferi „Snimak“ iz 2012. godine. U vezi sa slučajem navodne izborne prevare aferi „Koverta“ iz 2016. godine, Viši sud je u avgustu 2023. godine potvrdio optužnicu protiv bivšeg gradonačelnika Podgorice Stijepovića.

Skupština

Političkom situacijom dominirala je Vlada u tehničkom mandatu kojoj je nedostajao neophodan politički legitimitet i Skupština koja nije mogla da okupi jasnu i dosljednu većinu za sprovođenje reformi. Pored toga, bojkot velikog dijela Skupštine dodatno je uticao na njen rad. Ukupna odgovornost političkog sistema narušena je nedostacima crnogorskog Ustava, kojem nedostaje jasnoća i koji ima praznine, kao i nedostatkom zakonodavnog okvira koji reguliše nadležnosti vlade u tehničkom mandatu ili raspuštene Skupštine. Ovo je doprinijelo opštem osjećaju političke i institucionalne nepredvidljivosti. Nije bilo djelotvornog političkog dijaloga i konstruktivnog angažmana političkih stranaka na jačanju parlamentarne odgovornosti i nadzora vlade. Nije bilo aktivnosti vezanih za pitanja pristupanja EU, naročito nakon ostavke ministarke evropskih poslova. Takođe, Skupština je u različitim prilikama

donosila zakone koji su bili u suprotnosti sa preporukama Evropske komisije i/ili Venecijanske komisije. Skupština je nastavila da jača svoju transparentnost uspostavljanjem određenih službi orijentisanih prema građanima.

Zakon o Skupštini kojim bi se uredili odnosi između Skupštine i izvršne vlasti još uvijek nije usvojen.

Otkako je Vladi premijera Abazovića u avgustu 2022. godine izglasano nepovjerenje, Skupština nije mogla postići potrebnu većinu za imenovanje novog premijera i Vlade. Uprkos tome, pa čak i nakon raspuštanja Skupštine u martu 2023. godine i raspisivanja vanrednih parlamentarnih izbora, Skupština je nastavila sa radom, usvajajući zakone i povremeno donoseći odluke, kao da Vlada nije djelovala u tehničkom kapacitetu. Od jeseni 2022. godine, poslanici Skupštine iz redova DPS-a i njegovih partnera bojkotovali su većinu plenarnih sjednica. Predsjednici Đukanović i Milatović odbili su da potpišu zakone koje je Skupština usvojila nakon raspuštanja.

Po završetku konsultacija o formiranju nove vlade u septembru 2022. godine, predsjednik Đukanović predložio je raspuštanje Skupštine, ali je 30. septembra 2022. godine Skupština odbila da postupi u skladu s ovim zahtjevom. Umjesto toga, sa javno deklarisanim ciljem da se olakša formiranje nove vlade u novembru, *ad hoc* većina, sastavljena od tri politička bloka, usvojila je izmjene i dopune Zakona o predsjedniku kojima se zaobilaze važeće ustavne odredbe o ovlaštenjima predsjednika. Prema tim izmjenama i dopunama, u roku od 30 dana od dana izglasavanja nepovjerenja, a nakon političkih konsultacija, predsjednik je „dužan da za mandataru predloži kandidata koji ima podršku većine od ukupnog broja poslanika“ ili kandidata sa „preovlađujućom parlamentarnom podrškom“. Ako se predsjednik ne povinuje, Skupštini se daje ovlaštenje da imenuje kandidata za predsjednika vlade prostom većinom. Koristeći se svojim

ustavnim ovlašćenjima, predsjednik Đukanović vratio je Zakon Skupštini na ponovno razmatranje.

Predsjednik Đukanović je u novembru 2022. godine uputio izmjene i dopune Venecijanskoj komisiji Savjeta Evrope na hitno mišljenje. Venecijanska komisija je ocijenila da manja skupštinska većina od propisane za ustavne revizije nije trebalo da usvoji navedene izmjene i dopune. Ipak, u decembru 2022. godine, ista većina je ponovo usvojila izmjene i dopune i dala mandat poslaniku Lekiću da formira novu Vladu. Međutim, isti politički blokovi nijesu uspjeli da postignu dogovor o formiranju nove Vlade. Zbog kontroverzi oko izmijenjenog zakona, koji je opozicija smatrala neustavnim, opozicija je bojkotovala većinu sjednica od oktobra 2022. do aprila 2023. godine. U junu 2023. godine, Ustavni sud je jednoglasno ukinuo sporne izmjene i dopune Zakona o predsjedniku.

Skupština je održala 20 sjednica (10 sjednica na redovnim zasijedanjima i 10 sjednica na vanrednim zasijedanjima). Usvojila je 133 akta (75 zakona, 56 odluka i dvije rezolucije). U decembru 2022. godine, Skupština je usvojila Zakon o budžetu za 2023. godinu.

Nakon junskih parlamentarnih izbora, nova Skupština je održala svoju prvu sjednicu 27. jula 2023. godine i verifikovala mandate novih poslanika. Novi predsjednik Skupštine izabran je 30. oktobra 2023. godine.

Što se tiče **zakonodavne uloge** Skupštine, zbog bojkota, većina zakona je usvojena prostom većinom (41), a većina poslanika opozicije nije učestvovala u raspravi. Skupština je u više navrata tražila izmjene sistemskih zakona kroz administrativne procedure i bez širih konsultacija. U raznim prilikama, Skupština je usvajala zakonodavstvo koje je bilo u suprotnosti s preporukama Evropske komisije i/ili Venecijanske komisije. Crna Gora nije usvojila neke važne zakone, kao što su Zakon o Vladi i Zakon o Skupštini, koji su potrebni za unapređenje sveukupne uprave.

Komunikacija između Skupštine i izvršne vlasti, kao i sa nezavisnim institucijama, bila je izazovna. U nekim slučajevima, Vlada nije iznijela svoje mišljenje o zakonodavnim inicijativama koje su predstavili poslanici. Posebno relevantan slučaj – zbog svog fiskalnog uticaja – bio je nacrt Zakona o obeštećenju bivših korisnika naknada po osnovu rođenja troje ili više djece. Mišljenja o glavnim zakonskim predlozima usvojena su bez rasprave, posebno od strane Odbora za privredu, finansije i budžet. Nedostajala je skupštinska aktivnost po pitanju pristupanja EU ili koordinacije s nadležnim ministarstvima. Odbor za evropske integracije održao je posljednju sjednicu u julu 2022. godine.

Nadzorna funkcija Skupštine bila je ograničena. Poslovníkom je predviđeno da se premijerski sat održava jednom mjesečno. Međutim, u izvještajnom periodu održane su samo dvije takve sjednice. Skupštinski odbori održali su 27 konsultativnih i devet kontrolnih saslušanja. U okviru svojih nadzornih aktivnosti, odbori su razmatrali brojne izvještaje koje su nezavisni organi podnosili Skupštini u skladu sa zakonom. Ne postoji jednoobrazna praksa niti pristup vođenju skupštinskih saslušanja ili razmatranju izvještaja i predloženog zakonodavstva.

Skupština je nastavila aktivnosti na promovisanju **načela otvorenosti i transparentnosti**. Javnost je podnijela 37 zahtjeva za slobodan pristup informacijama na koje je Skupština dala odgovor. Skupština je primila 99 podnesaka građana i 15 e-peticija. Od ovih e-peticija, jedna je rezultirala konsultativnim saslušanjem pred Odborom za zdravstvo, rad i socijalno staranje. Skupština je osigurala pristupačnost svog veb-sajta uvođenjem odgovarajućih funkcija, prilagođavajući sadržaj sljepim i slabovidim licima. U saradnji s Evropskim parlamentom, u novembru 2022. godine, Skupština je organizovala drugu po redu „Skupštinu građana“ kako bi poboljšala učešće javnosti u procesu donošenja odluka i kreiranja politika. Skupština je

organizovala i „Simulaciju rada parlamenta“ za srednjoškolce, kao i sjednicu Omladinskog parlamenta. Odboru za ljudska prava i slobode nije dostavljen nijedan izvještaj o kršenju etičkog kodeksa tokom izvještajnog perioda.

Skupština je nastavila sa daljim jačanjem kontrolne i nadzorne funkcije i kapaciteta službe za usklađivanje zakona. Na prijedlog Administrativnog odbora i na zahtjev Specijalnog državnog tužilaštva, Skupština je u aprilu 2023. godine donijela odluku da se protiv pet opozicionih poslanika dozvoli pokretanje krivičnog postupka zbog navodne zloupotrebe službenog položaja. Uloga skupštinskog međupartijskog Ženskog kluba i dalje je aktivna.

Upravljanje

Otkad joj je izglasano nepovjerenje u avgustu 2022. godine, Vlada je obavljala svoje dužnosti u svojstvu tehničke vlade i s ograničenom odgovornošću, zbog nemogućnosti političkog sistema da formira novu Vladu ili organizuje prijevremene izbore. Uprkos nejasnim pravila koja regulišu nadležnosti vlade u tehničkom mandatu, Vlada je nastavila da donosi važne odluke i da razrješava i postavlja ključne zvaničnike. Štaviše, u novembru 2022. godine, predsjednik Vlade u tehničkom mandatu odlučio je da razriješi ministre odbrane i vanjskih poslova u tehničkom mandatu, a Skupština je podržala njegovu odluku. U decembru 2022. godine, ministarka evropskih poslova u tehničkom mandatu je dala ostavku. Sva slobodna radna mjesta su popunjena *ad interim*. Nedostatak koordinacije između ministarstava ostaje razlog za zabrinutost. Nakon junjskih parlamentarnih izbora, nova Vlada je formirana 31. oktobra.

U oktobru 2022. godine, Vlada je razriješila vršioca dužnosti direktora Agencije za nacionalnu bezbednost (ANB) zbog navodnog nepoštovanja Zakona o ANB i imenovala novog vršioca dužnosti direktora. U martu 2023. godine, nakon hapšenja policijskih službenika za koje se sumnja da su

povezani s kriminalnim grupama, Vlada je odlučila da razriješi direktora policije na osnovu „funkcionalne odgovornosti“. Direktor policije podnio je tužbu protiv Vlade Upravnom sudu. Sud je u julu 2023. godine poništio odluku Vlade i utvrdio da je odluka o razrješenju prekršila postojeće propise. Vlada je nedugo zatim donijela novu odluku kojom je ponovo okončala mandat direktora policije, nakon čega je direktor policije podnio novu tužbu. Sud tek treba da donese odluku, ali je odbio kao neosnovan zahtjev da se izvršenje rješenja o razrješenju odgodi do donošenja pravosnažne odluke.

Trideset pet (35) diplomatskih predstavništava Crne Gore vodi 13 ambasadora i 22 otpravnika poslova. Neke od njih postavila je Vlada u tehničkom mandatu.

Vlada u tehničkom mandatu je u februaru 2023. godine usvojila Godišnji program rada za 2023. godinu. U izvještajnom periodu usvojila je 56 prijedloga zakona, od kojih je uz 37 priložen obrazac Analize procjene uticaja propisa (RIA). Donijela je 35 uredbi, od kojih 26 s popunjenim RIA obrascem za analizu procjene uticaja propisa. U novembru 2022. godine, Vlada u tehničkom mandatu je usvojila odluku o formiranju pregovaračkih radnih grupa za sva poglavlja pravne tekovine EU osim za poglavlje 12.

U cjelini posmatrano, **transparentnost upravljanja** i dalje predstavlja problem. Međutim, Vlada je preduzela neke pozitivne korake uključujući redovno, proaktivno objavljivanje informacija o svim rashodima iz državnog budžeta. Vlada je nastavila da prenosi svoje sjednice uživo. Međutim, Vlada je često pribjegavala proceduralnoj opciji donošenja odluka bez formalnog održavanja sjednice Vlade. Kada postoji potreba da se usvaja novo zakonodavstvo, mora se slijediti inkluzivni proces konsultacija. Ovaj proces bi u svim okolnostima trebalo da podržava pravne garancije protiv neprikladnog političkog uticaja na nezavisne javne i regulatorne institucije. Bilo kakve

zakonske promjene u njihovom sastavu i upravljanju treba da izbjegnu potencijalno remetilačke radnje koje bi mogle uticati na funkcionisanje upravljačkih tijela tih institucija.

Što se tiče **lokalne uprave**, nova lokalna uprava Podgorice formirana je tek u aprilu 2023. godine, šest mjeseci nakon lokalnih izbora u oktobru 2022. godine. U međuvremenu, aktuelna Skupština opštine i lokalna uprava obavljale su svoje funkcije u svojstvu privremenih organa uprave (v. odjeljak o izborima). Gradonačelnik Budve uhapšen je u aprilu 2023. godine zbog sumnje na stvaranje kriminalne organizacije i šverc droge. Da bi se riješila ova situacija i omogućilo formiranje nove lokalne uprave do finalizacije izbornih rezultata, *ad hoc* većina tri politička bloka usvojila je prostom većinom izmjene i dopune Zakona o lokalnoj samoupravi u decembru 2022. godine. Prema tim izmjenama i dopunama, ukoliko Opštinska izborna komisija u roku od 60 dana ne objavi konačne rezultate izbora, mandat lokalnog parlamenta prestao bi po sili zakona. Vrlo je upitno da li su ove izmjene i dopune kompatibilne sa Ustavom. Stoga je predsjednik Đukanović vratio Zakon u Skupštinu na razmatranje. Međutim, Skupština ga je ponovo usvojila u martu 2023. godine. Što se tiče ostalih zakona usvojenih nakon raspuštanja Skupštine, i predsjednik Đukanović i njegov sljedbenik su odbili da ih potpišu.

Krajem decembra 2022. godine, skupštinska većina u Skupštini Glavnog grada Podgorica usvojila je odluku o povećanju plata zaposlenih do 30%. Političko učešće žena i dalje je slabo na lokalnom nivou s izuzetkom Podgorice i Budve. U Podgorici, novoimenovana gradonačelnica i predsjednica Skupštine Glavnog grada su žene. U Budvi, većinu članova nove Skupštine opštine čine žene.

Civilno društvo

Uloga civilnog društva je prepoznata i unaprijeđena. Međutim, pravni i institucionalni okvir koji reguliše saradnju državnih institucija i civilnog društva treba još uvijek da se poboljša. Političari – uključujući i one na najvišem nivou – često su omalovažavali rad organizacija civilnog društva (OCD) i zabilježeni su pojedinačni slučajevi verbalnih napada, kada su, na primjer, kritikovali rad Vlade. Preporuke iz prošlogodišnjeg izveštaja ostaju uglavnom važeće.

Savjet za saradnju državnih organa i nevladinih organizacija nije nastavio sa radom. Državna finansijska podrška organizacijama civilnog društva regulisana je setom pravila koja osiguravaju transparentnost i eksternu evaluaciju. Međutim, Crna Gora treba da ojača kapacitete ministarstava za strateško planiranje, praćenje i evaluaciju podrške koja se pruža organizacijama civilnog društva.

Oснажено цивилно друштво је кључна компонента сваког демократског система и државне институције треба као таквог да га признају и третирају.

Cjelokupni pravni i institucionalni okvir za slobodu izražavanja, udruživanja i okupljanja je uspostavljen, ali nedostaju važni djelovi zakona ili ih je potrebno revidirati. Zakon o porezu daje neke podsticaje filantropiji, ali njegov pojam „javnog interesa“ je ograničeniji nego u Zakonu o NVO, pa samim tim ograničava poreske podsticaje. Crna Gora još uvijek treba da uskladi svoj pravni okvir o pristupu informacijama s pravnom tekovinom EU. Prema sadašnjem zakonu, javne institucije bi mogle ograničiti pristup organizacijama civilnog društva ključnim političkim odlukama tako što će klasifikovati ove informacije. Crna Gora ima Zakon o volonterskom radu, koji

promoviše volonterski rad za državne institucije radi sticanja profesionalnog iskustva. Međutim, potreban je širi pravni okvir za unapređenje besplatnog korišćenja vremena, znanja i vještina u korist volonterskih aktivnosti. Nacrt izmjena i dopuna se razmatra od 2019. godine, ali nije finalizovan. U toku je izrada Nacrta izmjena i dopuna Zakona o nevladinim organizacijama kako bi se unaprijedile procedure za osnivanje, registraciju i rad NVO. U radnu grupu koja razmatra nacrt izmjena i dopuna imenovani su predstavnici organizacija civilnog društva.

Strategija koja promoviše saradnju s nevladinim organizacijama za period od 2022–2026. godine usvojena je u julu 2022. godine, nakon opsežnih javnih konsultacija, i sprovodi se. Strategija potvrđuje poziciju civilnog društva kao snažnog partnera države u stvaranju javnih politika i predlaže da se poboljšaju procedure digitalne registracije organizacija civilnog društva i da se rezultati projekata OCD objave na internetu.

Uloga civilnog društva u procesu pristupanja EU je prepoznata u teoriji, ali nedovoljno u praksi. Predstavnici OCD učestvuju u radnim grupama koje raspravljaju o poglavljima pregovora o pristupanju EU. Sva ministarstva su 2022. godine imenovala predstavnike OCD u radne grupe koje su formirane za izradu zakona i nacionalnih strategija u svojim oblastima, u skladu sa Zakonom o javnoj upravi. Međutim, nijesu sva ministarstva sprovela javne konsultacije o nacrtima zakona. U izvještaju koji je Vlada usvojila u decembru 2022. godine o sprovođenju javnih konsultacija prilikom izrade nacrta zakona i strategija utvrđeno je da je značajan broj zakona usvojen bez prethodne konsultacije sa civilnim društvom.

Vlada je 22. jula 2022. godine donijela odluku o imenovanju članova Savjeta za saradnju organa državne uprave i nevladinih organizacija, tijela koje čini jednak broj državnih funkcionera i predstavnika nevladinih organizacija. Jedna od njegovih nadležnosti je da nadgleda sprovođenje strategije saradnje sa

NVO. Međutim, nije bilo dovoljno prijava predstavnika NVO da postanu članovi Savjeta u svakoj od tematskih oblasti, uprkos uzastopnim raspisivanjem šest javnih poziva. Ovo odražava uočeni nedostatak percepcije relevantnosti Savjeta među organizacijama civilnog društva. Zbog toga Savjet nije nastavio sa radom, već je njegov rad prekinut u oktobru 2021. godine. Ovo narušava dijalog između Vlade i civilnog društva i trebalo bi prioritetno riješiti situaciju održavanjem inkluzivnog dijaloga.

Pravila za javno finansiranje organizacija civilnog društva obavezuju ministarstva da sprovedu konsultacije sa OCD o svojim godišnjim prioritetima finansiranja, da objavljuju javne pozive i da dodjeljuju grantove kroz proces selekcije koji uključuje eksterne evaluatore. Uprkos ovoj obavezi, nijesu sva ministarstva raspisala pozive za podnošenje prijedloga za finansiranje projekata organizacija civilnog društva. U nekim slučajevima, pozivi za podnošenje prijedloga su bili odgođeni; kao rezultat toga, više od 1,1 milion eura opredijeljenih sredstava u budžetu za 2022. godinu nije raspodijeljeno.

U nekim slučajevima, nedostatak jasnih i pravednih kriterijuma za izbor rezultirao je odabirom organizacija civilnog društva koje su bez iskustva u određenoj oblasti ili izborom organizacija nesposobnih za rad s određenom ciljnom grupom. U oblasti trgovine ljudima, Ministarstvo unutrašnjih poslova dodijelilo je grant jednoj OCD čiji je rukovodilac optužen za vršenje nasilja nad maloljetnim žrtvama trgovine ljudima, tokom prethodnog granta Ministarstva. Dvije maloljetne žrtve podnijele su prijavu lokalnoj policiji. Dodjela državnih sredstava mora biti zasnovana na najvišim kriterijumima profesionalizma i integriteta i zaštićena kontrolnim mehanizmom.

Godišnji izvještaj o finansiranju projekata organizacija civilnog društva u 2021. godini objavljen je u decembru 2022. godine i u njemu se navodi da je potrošeno 92% izdvojenog iznosa. Ministarstvo javne uprave je kreiralo veb-sajt na kom se

centralizuju informacije za OCD, uključujući mogućnosti finansiranja. Međutim, potrebno je više napora ministarstava na koordinaciji, strateškom planiranju, praćenju i evaluaciji podrške koju pružaju organizacijama civilnog društva.

OCD imaju pristup sredstvima i na lokalnom nivou, u skladu sa Zakonom o lokalnoj samoupravi. Tokom 2022. godine, 18 opština (od 23) objavilo je pozive za podnošenje prijedloga.

2.1.2. Reforma javne uprave

Crna Gora je **umjereno spremna** u oblasti reforme javne uprave. U cjelini posmatrano, ostvaren je **ograničen napredak**. Nastavljena je implementacija strategije reforme javne uprave, a usvojen je i novi program reforme upravljanja javnim finansijama i započeto njegovo sprovođenje. Oba strateška dokumenta su povezana s budžetskim okvirom. Nasuprot tome, ostale su na snazi izmjene i dopune zakonodavstva o državnim službenicima usvojene 2021. godine, kojima se uvode blaži uslovi za kvalifikaciju i široka diskreciona ovlašćenja organa za imenovanje da razriješe rukovodioce organa uprave. Osim toga, Skupština je usvojila izmjene i dopune Zakona o lokalnoj samoupravi radi usklađivanja sa Zakonom o državnim službenicima, zanemarujući prošlogodišnju preporuku. Ublaženi zahtjevi uvedeni ovim izmjenama i dopunama su izvor stalne zabrinutosti za zapošljavanje na osnovu zasluga, kompetentnosti i nezavisnosti državnih službenika. Kontinuirane kadrovske promjene u javnoj upravi dovele su do daljeg gubitka znanja i vještina povezanih sa procesom pristupanja EU i opšteg usporavanja tempa reformi. Skupština tek treba da usvoji dugo očekivane izmjene i dopune Zakona o pristupu informacijama. Djelotvorne linije odgovornosti unutar administracije tek treba da se uspostave.

Preporuka iz 2022. godine o usvajanju i sprovođenju strateškog okvira je ispunjena, dok ostale preporuke ostaju da

važe. U narednoj godini Crna Gora naročito treba da:

→ usvoji i sprovede izmjene i dopune Zakona o pristupu informacijama u skladu sa načelima dobre javne uprave i uvede mjere za smanjenje velikog broja zahtjeva za informacije i povezanih žalbi;

→ izmijeni Zakon o državnim službenicima i namještenicima i Zakon o lokalnoj samoupravi kako bi se osiguralo da se zapošljavanje odvija po načelima zasluga, kompetentnosti i transparentnosti;

→ uspostavi jednoobrazan, sveobuhvatan i transparentan sistem za planiranje i upravljanje kapitalnim investicijama.

Strateški okvir za reformu javne uprave

U maju 2023. godine, Vlada je usvojila izvještaj o sprovođenju **Strategije za reformu javne uprave (RJU) u 2022.** godini, a koja pokriva period 2022–2026. godine. Obezbjedjivanje političke podrške za reformu javne uprave nastavljeno je kroz Savjet za reformu javne uprave, kojim predsjedava premijer. Format Savjeta je inkluzivniji: pored predstavnika državnih institucija i civilnog društva, sastav je proširen i na predstavnike sindikata. Strategija RJU i njen akcioni plan bili su povezani s budžetom za 2023. godinu.

Određivanje veličine (optimizacija) javne uprave jedan je od ciljeva Strategije RJU. U okviru toga se rade funkcionalne analize, prvenstveno u sektoru zdravstva. U isto vrijeme, broj zaposlenih i na centralnom i na lokalnom nivou je nastavio da raste, bez odgovarajuće prethodne procjene. Odlazeće vlade izvršile su mnoga imenovanja koja opterećuju državni budžet u narednih nekoliko godina.

Razvoj i koordinacija politike

Uspostavljen je **pravni okvir** za razvoj politike. U februaru 2023. godine, Vlada je usvojila svoj godišnji program rada za

2023. godinu, na osnovu srednjoročnog programa rada Vlade za period 2022–2024. godine.

Uspostavljene su **institucionalne strukture** za koherentan sistem kreiranja politike. Poboljšan je ukupan kvalitet strateških dokumenata. Generalni sekretarijat Vlade posvetio je više pažnje uključivanju pitanja rodne ravnopravnosti i životne sredine u sve politike. Ipak, potrebno je nastaviti rad kako bi ovaj proces postao djelotvorniji i praktičniji, uključujući obučavanje svih zainteresovanih strana. Pravilna kalkulacija troškova strateških dokumenata i njihova povezanost s budžetskim procesom i dalje zahtijevaju posebnu pažnju.

Kreiranje politika zasnovano na dokazima ostaje samo djelimično osigurano. Prema posljednjem dostupnom Vladinom izvještaju (2021), ministarstva ne sprovode dosljedno javne konsultacije, pri čemu se konsultacije održavaju za oko 45% zakona i strategija. U onim slučajevima gdje su sprovedene javne konsultacije, obavezni prateći dokumenti, kao što je Analiza procjene uticaja propisa (RIA), objavljeni su za manje od polovine nacrtu koji su bili predmet konsultacija (48%). Međutim, u toku je rad na poboljšanju RIA procesa, uključujući putem izrade novog obrasca.

Upravljanje javnim finansijama (PFM)

U decembru 2022. godine, Vlada je usvojila novi **program reforme upravljanja javnim finansijama** za period 2022–2026. godine sa akcionim planom za isti period. Vlada je u maju 2023. godine usvojila izvještaje o sprovođenju za 2021. i 2022. godinu. Savjet za RJU daje političke smjernice za sprovođenje programa reformi i osigurava usklađenost sa strategijom reforme javne uprave. Novi program reformi povezan je s godišnjim budžetiranjem i srednjoročnim budžetskim okvirom. Ima širi obim od prethodnog jer sada uključuje upravljanje javnim finansijama na nivou lokalne uprave. Planiranje investicija

i kapacitet upravljanja javnim investicijama od strane Vlade treba značajno da se poboljšaju. Poboljšani zakonodavni okvir za javne nabavke i internu kontrolu treba da se primijeni u praksi.

U februaru 2023. godine, Skupština je usvojila izmjene i dopune Zakona o **budžetu i fiskalnoj odgovornosti**, uglavnom radi formiranja Fiskalnog savjeta, koji je nezavisno nadzorno tijelo. Međutim, tokom pripreme zakona nije bilo redovnog procesa konsultacija među crnogorskim institucijama, kao ni javnih konsultacija niti procjena uticaja propisa. Članovi Fiskalnog savjeta još nijesu imenovani. Biće neophodna odgovarajuća politička podrška da bi Savjet mogao da doprinese sistemu upravljanja javnim finansijama kao institucija od povjerenja.

Što se tiče **digitalizacije** u oblasti upravljanja javnim finansijama, poboljšani su elektronski sistem državnog budžeta i centralizovani obračun zarada. Međutim, nijesu sve javne institucije uključene u centralizovani sistem zarada. Interoperabilnost različitih IT sistema, uključujući sistem trezora, tek treba da bude završena. Ovo odgađa napredak u oblasti upravljanja javnim finansijama po pitanjima kao što su uvođenje obračunskog računovodstva i potpuni razvoj budžetiranja prema učinku.

Po pitanju **budžetske transparentnosti**, Crna Gora je blagovremeno objavila ključne budžetske dokumente. Međutim, čitljivost budžetskih informacija nije značajno poboljšana, a nije objavljena ni mapa puta za transparentnost. Klasifikacija budžeta zasnovana na programima kontinuirano je unapređivana programskim ciljevima i indikatorima učinka, ali slabosti u praćenju i izvještavanju i dalje ograničavaju analizu djelotvornosti potrošnje i efikasnosti pružanja usluga. Predbudžetski i polugodišnji izvještaji o izvršenju budžeta objavljeni su prema ekonomskoj, organizacionoj i programskoj klasifikaciji. Pored toga, učešće javnosti u procesu budžetiranja i parlamentarni nadzor nad budžetom tek treba da se poboljšaju, uključujući objavljivanje „budžeta građana“, koji ostaje na čekanju.

Skupština je usvojila budžet za 2023. godinu u skladu s budžetskim kalendarom, ali s ograničenom kvalitativnom procjenom.

Državna služba i upravljanje ljudskim resursima

Ostale su na snazi izmjene i dopune **Zakona o državnim službenicima i namještenicima** iz 2021. godine, kojima su uvedeni blaži kvalifikacioni uslovi i velika diskreciona ovlašćenja organa za imenovanje da razriješe rukovodioce organa uprave. Skupština je u decembru 2022. godine usvojila izmjene i dopune **Zakona o lokalnoj samoupravi** kojima se ublažavaju uslovi za prijem i razrješenje lokalnih službenika, usklađujući ga s izmjenama i dopunama Zakona o državnim službenicima i namještenicima iz 2021. godine. U februaru 2023. godine, Vlada je potvrdila sporazum o javnoj upravi i pravosuđu, kojim će **zarade** oko 20.000 javnih službenika zaposlenih u javnoj upravi biti povećane u prosjeku za više od 30%, s trenutnim dejstvom.

Uprava za kadrove je radila na razvoju metodologije za praćenje **upravljanja ljudskim resursima**. Određena poboljšanja su napravljena na odgovarajućem informacionom sistemu, ali i zbog sajber napada 2022. godine, sistem još uvijek nije završen. Ipak, planovi ljudskih resursa još uvijek nijesu usklađeni s procesom budžetiranja.

Uspostavljen je pravni okvir i okvir politika za promovisanje **rodne ravnoteže** u državnoj službi, a ulažu se naponi da se rodna ravnopravnost uključi u sve aspekte reforme javne uprave. Potreban je dalji rad na prikupljanju i raščlanjivanju podataka o rodnom paritetu na svim nivoima javne uprave i pripremi predviđenog plana rodne ravnopravnosti za ministarstva.

Odgovornost uprave

Skupština tek treba da usvoji izmjene i dopune Zakona o **pri-
stupu informacijama**, iako je proces pripreme i konsultacija

već trajao godinama. Takođe je važno da se riješe aktuelni problemi u vezi s velikim brojem zahtjeva za informacije i s njima povezanim žalbama. Nakon devetomjesečne neaktivnosti, Savjet Agencije za zaštitu ličnih podataka i slobodan pristup informacijama ponovo je počeo s radom kao žalbeni organ kada su u avgustu 2022. godine popunjena dva upražnjena mjesta (uključujući i mjesto predsjedavajućeg).

Što se tiče **linije odgovornosti**, uspostavljen je zakonodavni okvir za nadzor nad radom organa državne uprave. Okvir precizira linije odgovornosti ministarstava i njihovih organa. Međutim, funkcionisanje ovog okvira treba poboljšati, uključujući proces i kvalitet izvještavanja od strane podređenih organa nadležnim ministarstvima.

Organizaciona struktura državne uprave još uvijek nije u potpunosti usklađena sa Zakonom o državnoj upravi. Vlada je u izvještajnom periodu tri puta mijenjala organizaciju državne uprave. To je rezultiralo reorganizacijom državne uprave bez odgovarajuće prethodne analize i dovelo do značajne fluktuacije kadrova jer je prestao mandat dotadašnjih rukovodilaca i imenovani su novi rukovodioci.

Postoji zakonski osnov da se građanima obezbijedi **pravo na dobru upravu** u upravnim postupcima i sudskoj reviziji i da državni organi preuzmu odgovornost u slučajevima prekršaja i osiguraju pravo građana da traže odštetu. Međutim, slučajevi upravnih sporova se ne tretiraju u razumnom roku. Upravni sud ima veoma veliki broj upravnih sporova iz oblasti pristupa informacijama i, kao posljedica toga, procijenjeno trajanje vođenja predmeta povećano je na više od tri godine. Takođe, državni organi često ne izvršavaju sudske presude dobrovoljno. Čak i ako sud donese presudu u korist građanina i uprava treba da nadoknadi štetu za svoje propuste, građanin treba da pokrene izvršni postupak, što zahtijeva dodatno vrijeme.

Pružanje usluga građanima i poslovnim subjektima

Proces modernizacije **pružanja javnih usluga** u Crnoj Gori i dalje je spor. Zakon o upravnom postupku nije dosljedno primijenjen, posebno u pogledu načela „samo jednom“ i elektronske komunikacije. Usluge generalno ostaju birokratske i nijesu prilagođene korisnicima.

U cjelini posmatrano, digitalizacija javnih usluga ostaje i dalje skromna, naročito za usluge koje se nude pojedincima. Nedavni podaci istraživanja o korišćenju e-uprave pokazuju da je u Crnoj Gori manje od 30% građana koristilo internet za interakciju sa javnom upravom u 2021. godini, dok taj prosjek u EU iznosi 58,50%. Crna Gora je postigla određeni napredak u oblasti digitalne vlade, posebno u pogledu okvira funkcionalne interoperabilnosti i aktivne elektronske razmjene podataka između različitih vladinih institucija. Ipak, Vlada treba da investira u transformaciju ovih ključnih faktora koji omogućavaju opipljive rezultate za pojedince, radeći i na strani ponude (izdavanje jednostavnijih digitalnih usluga prilagođenih korisniku i eID rješenja) i na strani potražnje (razumijevanje razloga za nedovoljno preuzimanje dostupnih digitalnih usluga i uklanjanje prepreka). Crna Gora se nije uskladila s posljednjom revizijom Evropskog okvira interoperabilnosti i Zakonom o interoperabilnosti Evrope.

2.2. VLADAVINA PRAVA I OSNOVNA PRAVA

2.2.1 Poglavlje 23: Pravosuđe i osnovna prava

Temeljne vrijednosti EU uključuju vladavinu prava i poštovanje ljudskih prava. Djelotvoran (nezavisan, kvalitetan i efikasan) sudski sistem i djelotvorna borba protiv korupcije od najvećeg su značaja, kao i poštovanje osnovnih prava u pravu i praksi.

Crna Gora ostaje **umjereno spremna** za primjenu pravne tekovine EU i evropskih standarda u ovoj oblasti i, u cjelini posmatrano, ostvarila je **ograničeni napredak**. Nije postignut napredak u reformi pravosuđa, do sada najizazovnijoj oblasti vladavine prava. Sudski sistem je nastavio da se suočava s dubokom institucionalnom krizom i ostaje pogođen pitanjima odgovornosti, pored ostalih slabosti. Kao što je navedeno u prethodnim godišnjim izvještajima, korupcija i korupcija na visokom nivou ostaju pitanja koja izazivaju zabrinutost i preovladavaju u mnogim oblastima, uključujući i državne strukture. Postignut je ograničen napredak u sprečavanju korupcije, ali zakonodavni i strateški okvir tek treba da se u potpunosti unaprijede. Nekoliko istaknutih slučajeva korupcije je pod istragom. Crna Gora treba da pokaže strog i nedvosmislen odgovor krivičnog pravosuđa. Crna Gora nastavlja da ispunjava svoje obaveze po pitanju osnovnih prava prema međunarodnim instrumentima i zakonodavstvu o ljudskim pravima. Međutim, ostaju izazovi u obezbjeđivanju djelotvorne primjene zakonodavstva, posebno kada je riječ o najugroženijima. Kontinuirani trend povećanja broja femicida, kao i slučajeva nasilja zasnovanog na rodnoj osnovi, i dalje izaziva ozbiljnu zabrinutost. Potpuna i efikasna zaštita novinara i drugih medijskih radnika nastavlja da se poboljšava, ali opipljivi rezultati u starim slučajevima napada tek treba da se postignu.

Funkcionisanje pravosuđa

Pravosudni sistem Crne Gore je umjereno spreman, bez napretka u sprovođenju ključnih reformi pravosuđa. Funkcionisanje sistema pravosuđa je nastavilo da se suočava s izazovima, uključujući imenovanja koja još uvijek nijesu izvršena i niz ključnih pozicija koje ostaju popunjene *ad interim*, izvan mandata ograničenog Ustavom ili drugim odgovarajućim zakonodavstvom. Ovo je rezultiralo slabim rukovodstvom i upravljanjem,

nedostatkom strateške vizije i lošim planiranjem, što utiče na sposobnost zemlje da isporuči pravdu i narušava legitimitet najviših pravosudnih institucija. Ovo je bilo naročito ozbiljno za Ustavni sud, koji je ostao bez kvoruma od septembra 2022. do februara 2023. godine, kada je Skupština imenovala troje sudija. Sud ima još jedno upražnjeno mesto.

Nekoliko događaja opisanih u tekstu ispod ukazuju na to da nezavisnost, nepristrasnost, odgovornost i profesionalizam pravosuđa tek treba da se unaprijede. Osiguravanje etičke i disciplinske odgovornosti sudija i tužilaca ostaje problem. Nadalje, Zakon o Sudskom savjetu i sudijama i Zakon o državnom tužilaštvu tek treba da se izmijene u skladu s evropskim standardima i pravnom tekovinom EU, u skladu s postojećim preporukama Evropske komisije i mišljenja Venecijanske komisije. Ova dva zakona su centralna za funkcionisanje pravosuđa i tužilaštva, obezbjeđujući njihovu nezavisnost i autonomiju, nepristrasnost, odgovornost i profesionalizam.

Takođe je potrebno ojačati efikasnost pravosuđa. Kadrovska, finansijska, fizička infrastruktura i IKT sistemi upravljanja zahtijevaju poboljšanja. Nova strategija o racionalizaciji sudske mreže još uvijek nije usvojena.

Ispravno funkcionisanje pravosuđa u skladu s evropskim standardima tek treba da se dokaže. Mora postojati istinska i nedvosmislena posvećenost izvršne vlasti i pravosuđa garantovanju sprovođenja reformi, kao i politički dijalog u Skupštini da bi se obezbijedila potrebna većina za sva imenovanja na višim sudskim nivoima koja još uvijek nijesu izvršena i zakonodavne akte koji još u uvijek vjek nijesu usvojeni.

Crna Gora nastavlja da ostvaruje napredak u domaćem procesuiranju ratnih zločina, uz dobru pravosudnu saradnju sa susjednim zemljama i Međunarodnim rezidualnim mehanizmom za krivične sudove.

Prošlogodišnje preporuke ostaju da važe. Crna Gora u

predstojećoj godini treba naročito da:

→ imenuje preostale članove Ustavnog suda i Sudskog savjeta, stalnog predsjednika Vrhovnog suda i stalnog Vrhovnog državnog tužioca i predsjednika Tužilačkog savjeta, na osnovu zasluga i u transparentnom postupku, kako bi se obezbijedilo pravilno funkcionisanje pravosuđa sa nezavisnošću, nepristrasnošću i integritetom nosilaca funkcija na ključnim pravosudnim pozicijama;

→ izmijeni Zakon o Sudskom savjetu i sudijama, Zakon o Državnom tužilaštvu i nedvosmisleno planira neophodne izmjene Ustava, uvažavajući sve već postojeće preporuke Evropske komisije, mišljenja Venecijanske komisije kao i preporuke Grupe država Savjeta Evrope za borbu protiv korupcije (GRECO), da ih uskladi s pravnom tekovinom EU i evropskim standardima o nezavisnosti pravosuđa i autonomiji tužilaštva, kao i njihovoj nepristrasnosti, odgovornosti i profesionalnosti;

→ usvoji novu strategiju i akcioni plan za sudsku reformu i za racionalizaciju sudske mreže; u potpunosti sprovede IKT strategiju, kako bi se poboljšala efikasnost sistema.

Strateški dokumenti

Reforma pravosuđa ostaje najizazovnija oblast vladavine prava. Nije bilo rezultata u sprovođenju Strategije za reformu pravosuđa za period od 2019–2022. godine i njenog akcionog plana za period od 2021–2022. godine. Vlada nije usvojila nijedan novi strateški dokument o reformi pravosuđa. Ministarstvo pravde nije pokazalo potreban nivo posvećenosti potpunom i blagovremenom sprovođenju svih segmenata reforme pravosuđa.

Organi upravljanja

Funkcionisanje pravosuđa se i dalje suočava s dubokom institucionalnom krizom.

Skupština je imenovala tri sudije Ustavnog suda 27. februara 2023. godine, čime je ponovo uspostavljen kvorum za odlučivanje. Time je okončana nezapamćena institucionalna blokada za Crnu Goru zbog koje je Sud bio onemogućen da funkcioniše između septembra 2022. godine i februara 2023. godine. To je uticalo na kapacitet Crne Gore da finalizira rezultate lokalnih izbora, dovelo do slučajeva političkog oportunističkog ponašanja i navelo Venecijansku komisiju da se iznimno umiješa, umjesto Suda, i na zahtjev predsjednika Crne Gore, ispita ustavnost predloženih izmjena i dopuna Zakona o predsjedniku. Skupštini i dalje predstoji imenovanje sedmog (konačnog) sudije potrebnog da bi Sud funkcionisao u potpunosti u skladu sa Ustavom.

Sposobnost Ustavnog suda da pravilno funkcioniše, njegov rad i efikasnost bili su narušeni tokom cijele 2022. godine zbog nepotpunog sastava, čak i prije nego što je izgubio kvorum u septembru nakon penzionisanja jednog sudije, čime je Sud ostao sa samo troje od sedam sudija. Uspostavljenim kvorumom u februaru 2023. godine, Ustavni sud je nastavio sa radom na veoma značajnom zaostatku od preko 3.000 ustavnih žalbi i preko 250 inicijativa za ocjenu ustavnosti zakona i drugih pravnih akata. Sud je rješavao žalbe na rezultate lokalnih izbora, koji su potvrđeni, čime je omogućeno formiranje lokalnih samouprava u pojedinim opštinama, uključujući i Podgoricu.

Sudski i Tužilački savjet su dva glavna tijela za samoupravu pravosudnog sistema, koja su odgovorna za karijeru sudija i tužilaca. Sastav, procedure imenovanja i funkcionisanje ova dva tijela i dalje su zabrinjavajuća pitanja koja u širem smislu utiču na cjelokupan sektor pravosuđa, uključujući ravnotežu između nezavisnosti i odgovornosti. Zakon o Sudskom savjetu i sudijama, kao i Zakon o državnom tužilaštvu, ostaju da se izmijene u skladu s evropskim standardima i pravnom tekovinom EU, u skladu s postojećim preporukama Evropske komisije i mišljenjima Venecijanske komisije.

Nakon dvije godine postojanja u nepotpunom sastavu, Sudski savjet sada ima svih 10 članova. Na generalnoj konferenciji sudija, 2022. godine, izabrana su četiri nova člana Savjeta. Dugotrajan nekompletan sastav Savjeta je narušio njegovo donošenje odluka, koje zahtijeva dvotrećinsku većinu, u nekoliko slučajeva, kao što je imenovanje predsjednika Vrhovnog suda (na šta se čeka od 2020. godine). Ovo je narušilo ukupno funkcionisanje sistema pravosuđa.

Sudski savjet i dalje radi s tri svoja člana koji nisu iz reda sudija na funkciji nakon formalnog isteka njihovog mandata 2018. godine, uključujući i vršioca dužnosti predsjednika. To je u suprotnosti s Ustavom koji ograničava mandat članova Savjeta na četiri godine. Međutim, zbog nepostizanja kvalifikovane većine u Skupštini za izbor novih članova koji nisu iz reda sudija, privremeni mehanizam za deblokiranje nastavlja da se primjenjuje. Ovaj mehanizam je uveden 2018. godine kako bi se osiguralo da članovi koji nisu iz reda sudija ostanu na dužnosti do imenovanja novih. Trenutno, trojica članova koji nisu iz reda sudija obavljaju funkciju deset godina. Ovo narušava demokratski legitimitet i odgovornost Savjeta.

Novi poziv za funkcije koje nisu iz reda sudija objavljen je u decembru 2022. godine i 11 kandidata je u procesu selekcije pred Skupštinskim odborom za politički sistem i pravosuđe.

Sudski savjet je, na prvoj sjednici u novom sastavu, u avgustu 2022. godine, imenovao nove članove svojih radnih odbora. Prijedlog budžeta za 2023. iznosi 2.648.609 eura. Ovo predstavlja povećanje od 20% u odnosu na 2021. godinu, uglavnom zbog planirane nabavke dozvola za rad Pravosudnog informacionog sistema. Radni prostor Savjeta i uslovi rada uopšte i dalje su neadekvatni.

Imenovanje stalnog **Vrhovnog državnog tužioca (VDT)** – koji je istovremeno i **predsjednik Tužilačkog savjeta** – čeka se od oktobra 2019. godine zbog nepostojanja međustranačkog konsenzusa u Skupštini.

Tužilački savjet je u julu 2022. godine donio odluku o produženju mandata vršioca dužnosti za još šest mjeseci, u skladu s privremenim mehanizmom deblokiranja utvrđenim Zakonom o državnom tužilaštvu. U februaru 2023. godine, Savjet je imenovao novog vršioca dužnosti VDT na mandat od šest mjeseci, kroz proces donošenja odluka koji je izazvao zabrinutost u vezi s poštovanjem odgovarajućih odredbi Zakona o državnom tužilaštvu, kao što je opisano u sljedećem odjeljku.

Tužilački savjet održao je osam sjednica tokom ovog izvještajnog perioda. Budžet Savjeta za 2023. godinu iznosi 673.205 eura (2022. godine: 548.529 eura). Tužilački savjet i dalje mora da obezbijedi proaktivniji pristup rješavanju pitanja u javnom tužilaštvu, na primjer, pitanju ocjenjivanja profesionalnog rada rukovodilaca državnih tužilaštava i samih državnih tužilaca, uključujući njihovu odgovornost i profesionalizam. U decembru 2022. godine, Savjet je usvojio svoju komunikacionu strategiju za period od 2023–2025. godine, uključujući prateći akcioni plan za 2023. godinu. Pored toga, Savjet je usvojio novu metodologiju izvještavanja.

Neophodni su dalji naponi kako bi se suštinski **unaprijedilo funkcionisanje cjelokupnog sistema pravosuđa** i vratilo povjerenje javnosti u taj sistem. Iako je transparentnost Sudskog i Tužilačkog savjeta nastavila da se poboljšava, ona tek treba da bude dodatno ojačana. Sjednice oba savjeta su otvorene za zainteresovanu javnost (mediji, nevladine organizacije), ali su potrebne dalje mjere, kao što je objavljivanje potpuno obrazloženih odluka o unapređenju, imenovanjima i disciplinskim predmetima. Operativni kapaciteti sekretarijata oba savjeta nastavljaju da se poboljšavaju, ali ih treba dalje jačati. Njihov administrativni kapaciteti tek treba da se poboljšaju, uključujući planiranje i upravljanje strateškim, budžetskim i ljudskim resursima, kao i komunikaciju s javnošću. Članovi oba savjeta treba da posvete više vremena i pokažu potpunu predanost obavljanju

svojih funkcija. U cjelini posmatrano, nivoi resursa ne odgovaraju ciljevima učinka sudstva. Ostala ključna imenovanja na visokom nivou u sudstvu još uvijek nijesu izvršena, što na kraju utiče na sposobnost Crne Gore da isporuči djelotvornu pravdu. Ovaj nedostatak imenovanja značajno otežava pravilno funkcionisanje najviših instanci i organa upravljanja pravosuđem. Sve to narušava njihov kapacitet da vrše svoja ovlašćenja, koja su ključna za obezbjeđivanje nezavisnosti sistema pravosuđa i za obezbjeđivanje strateških smjernica i vođstva u procesu reformi.

Crna Gora tek treba da sprovede ključne **ustavne amandmane** u skladu s preporukama Venecijanske komisije i GRECO-a i drugim evropskim standardima. Ovo uključuje neizvršeno usvajanje odgovarajućeg sprovedbenog zakonodavstva. Crna Gora nije u potpunosti odgovorila na preporuke Venecijanske komisije iz 2021. godine o izmjenama i dopunama Zakona o državnom tužilaštvu, uključujući i imenovanje kvalifikovanom većinom članova koji nijesu iz reda sudija u Tužilački savjet, kako bi se smanjili rizici od neprikladnog političkog uticaja na Savjet. Crna Gora tek treba da obezbijedi djelotvornu nezavisnost i profesionalizam pravosuđa, uključujući potpuno i nedvosmisleno sprovođenje odgovarajućeg ustavnog i pravnog okvira u skladu s evropskim standardima. U toku je revizija Zakona o Sudskom savjetu i sudijama; međutim, preporuke Evropske komisije i Venecijanske komisije tek treba da budu u potpunosti uvažene.

Crnoj Gori predstoji preduzimanje opipljivih mjera kako bi pokazala svoju nedvosmislenu posvećenost garantovanju pravilnog funkcionisanja pravosuđa u skladu s evropskim standardima. Izvršna i sudska vlast moraju biti istinski odlučni da podrže sprovođenje reformi. Politički dijalog u Skupštini je takođe neophodan da bi se obezbijedila potrebna većina za sva imenovanja sudija na višim pozicijama koja još uvijek nijesu izvršena i zakonodavna akta koja još uvijek nijesu usvojena.

Nezavisnost i nepristrasnost

Nakon izmjena Ustava iz 2013. godine, nezavisnost pravosuđa je ojačana povećanjem mjera zaštite od rizika neprimjerenog političkog uticaja na imenovanja. U cjelini posmatrano, pravni okvir koji garantuje nezavisnost pravosuđa je uspostavljen. Međutim, pravosuđe i tužilaštvo se i dalje smatraju podložnim političkom uticaju, a nivo povjerenja javnosti u sistem pravosuđa i dalje je nizak. Ovo je uglavnom zbog nedovoljne kulture vladavine prava u odgovarajućim institucijama i nedostataka u odgovarajućem zakonodavstvu. Istovremeno, izvršna i zakonodavna vlast moraju da izbjegavaju javnu diskreditaciju sudstva.

Pravni okvir koji garantuje nezavisnost i nepristrasnost pravosuđa se revidira. Nakon opsežnog i inkluzivnog procesa konsultacija, Ministarstvo pravde je u oktobru 2022. godine zatražilo mišljenje Venecijanske komisije o nacrtu izmjena i dopuna **Zakona o Sudskom savjetu i sudijama**. Mišljenje iz decembra 2022. godine ukazalo je na nekoliko pitanja koja treba riješiti, uključujući većinu preporuka Venecijanske komisije iz 2014. o istom zakonu. To uključuje regulisanje radnih prava sudija (uključujući njihovu starosnu granicu za odlazak u penziju i prava na penziju), ograničavanje upotrebe privremenih mehanizama za deblokiranje za ključna imenovanja samo u određenim iznimnim slučajevima, usklađivanje ocjenjivanja i disciplinskih postupaka protiv sudija sa evropskim standardima, te jačanje nezavisnosti Sudskog savjeta i zakonskih garancija za izbjegavanje neprimjerenog političkog uticaja. U februaru 2023. godine, Ministarstvo pravde je zatražilo naknadno mišljenje od Venecijanske komisije na osnovu ažurirane verzije nacrtu izmjena i dopuna, koja je u martu 2023. zaključila da nekoliko ovih važnih preporuka nije ispoštovano i da ostaju na snazi. Vlada je 1. juna 2023. godine usvojila Nacrt izmjena i dopuna Zakona o Sudskom savjetu i sudijama. Ovim izmjenama i dopunama se

unapređuju određeni tehnički aspekti važećeg Zakona, ali se suštinski ne uvažava nekoliko važnih preporuka Evropske komisije i Venecijanske komisije, uključujući i ove gore navedene. One stoga nijesu dovoljne da se zakon uskladi s pravnom tekovinom EU i evropskim standardima u pogledu nezavisnosti, nepristrasnosti, odgovornosti, integriteta i efikasnosti pravosuđa i zahtijevaju dalju reviziju.

Pored toga, preporuke Venecijanske komisije iz 2021. godine o **Zakonu o državnom tužilaštvu** tek treba da budu uvažene. Konkretno, Crna Gora nije u potpunosti uvažila preporuke koje se odnose na izbor članova Tužilačkog savjeta koji nijesu iz reda sudija i potrebu da se obezbijedi da Savjet ne bude politizovan u ovom procesu. Dodatno, Crna Gora tek treba da odgovori na zabrinutost zbog prestanka mandata članova Tužilačkog savjeta odmah nakon stupanja na snagu izmjena i dopuna, a predloženi prelazni aranžmani ne predstavljaju rješenje za ozbiljno pitanje potrebe postizanja širokog političkog konsenzusa o sljedećem VDT. Ministarstvo pravde je u februaru 2023. godine najavilo formiranje radne grupe za izmjene i dopune Zakona.

Ova dva zakona su od ključnog značaja za funkcionisanje pravosuđa i tek treba da budu u potpunosti usklađeni sa evropskim standardima i pravnom tekovinom EU.

Ministar pravde je, za razliku od svog prethodnika, aktivno učestvovao na sjednicama Sudskog savjeta kao član po službenoj dužnosti (*ex officio*). Ministar je u oktobru 2022. godine kritikovao odluku Sudskog savjeta o raspisivanju novog poziva za izbor predsjednika Vrhovnog suda Crne Gore jer smatra da to nije primjereno. U januaru 2023. godine, jedini kandidat koji se prijavio, aktuelni vršilac dužnosti predsjednika Vrhovnog suda i član Sudskog savjeta, nije dobio potrebnu većinu zbog tumačenja Zakona na Generalnoj sjednici Vrhovnog suda. Uložena je žalba Upravnom sudu, koji je ukinuo odluku i proglasio kandidaturu validnom na osnovu podrške dovoljne većine sudija

Vrhovnog suda. Nakon toga, Agencija za borbu protiv korupcije pokrenula je postupak za ispitivanje potencijalnih aspekata korupcije u procesu donošenja odluka Upravnog suda. Pored toga, Agencija za borbu protiv korupcije podnijela je zahtjev Ministarstvu pravde za sprovođenje inspeksijskog nadzora u Upravnom sudu. U julu 2023. godine, Sudski savjet nije podržao imenovanje aktuelnog vršioca dužnosti predsjednika Vrhovnog suda za predsjednika Vrhovnog suda s punim mandatom.

Na imenovanje stalnog predsjednika **Vrhovnog suda** čeka se od decembra 2020. godine; pokušaji su propali pet puta zaredom.

U aprilu 2023. godine, Sudski savjet je imenovao novog predsjednika Privrednog suda. Ustavni i pravni okvir ograničava mandat predsjednika sudova na najviše dva mandata kako bi se spriječila prevelika koncentracija vlasti, ali je Sudski savjet ponovo imenovao dva predsjednika osnovnih sudova (Osnovni sudovi u Danilovgradu i Žablaku) za treći ili više mandata između 2019. godine i 2020. godine, koji su i dalje na tim pozicijama.

Sudski savjet je nastavio dobru praksu objavljivanja imena kandidata za sudijske funkcije.

U julu 2022. godine, Tužilački savjet je donio odluku o produženju mandata vršioca dužnosti **Vrhovnog državnog tužioca (VDT)** – koji je i vršilac dužnosti predsjednika Tužilačkog savjeta – za dodatnih šest mjeseci, u skladu s privremenim mehanizmom za deblokiranje u Zakonu o državnom tužilaštvu.

U septembru 2022. godine, na osnovu pravnog mišljenja Ministarstva pravde, Tužilački savjet je donio odluku kojom je vršiocu dužnosti VDT dato pravo, koje je ostvareno u februaru 2023. godine po isteku mandata bivšeg VDT, na ostanak u Vrhovnom državnom tužilaštvu u svojstvu državnog tužioca. Ova odluka je nespojiva s postupkom za imenovanje državnih tužilaca u Vrhovno državno tužilaštvo utvrđenim Zakonom o državnom tužilaštvu.

Ni u decembru 2022. godine, Skupština nije imenovala stalnog Vrhovnog državnog tužioca koji je ujedno i predsjednik Tužilačkog savjeta.

Nakon toga, takođe u decembru 2022. godine, Tužilački savjet i Vlada u tehničkom mandatu usvojili su prijedlog izmjena i dopuna Zakona o državnom tužilaštvu, kojim se vršiocu dužnosti VDT funkcija produžava praktično beskonačno (*ad infinitum*) dok Skupština ne imenuje novog stalnog VDT. Ovo je bilo protiv preporuka Evropske komisije i Venecijanske komisije i izazvalo je zabrinutost u pogledu poštovanja vladavine prava i ključnih principa nezavisnosti i odgovornosti pravosuđa i podjele vlasti. Osim toga, važeći Zakon o državnom tužilaštvu uključuje mehanizam deblokiranja³ kojim Savjet može imenovati privremenog VDT na period od šest mjeseci, koji se može produžiti za još jedan period od šest mjeseci. Nakon negativnog mišljenja skupštinskog Odbora za pravosuđe, Vlada u tehničkom mandatu je odlučila da povuče prijedlog iz skupštinske procedure.

Dana 6. februara 2023. godine, nakon što je istekao posljednji mandat, Tužilački savjet nije imenovao novog vršioca dužnosti VDT jer nijedan od dva kandidata nije dobio potrebnu većinu.

Dva dana kasnije, Tužilački savjet je iz reda svojih članova imenovao novog vršioca dužnosti VDT, koji je podnio ostavku neposredno prije glasanja. Ovo je izazvalo zabrinutost u pogledu poštovanja odgovarajućih odredbi Zakona o državnom tužilaštvu, kojim je utvrđeno da tužilac koji je član Tužilačkog savjeta ne može biti imenovan za šefa Tužilaštva niti biti unaprijeden za vrijeme svog mandata u Savjetu. Pored toga, nijesu

³ Ovaj mehanizam uveden je 2021. godine, na osnovu mišljenja Evropske komisije i Venecijanske komisije, uz jasnu napomenu: takvo privremeno rješenje ne treba da traje predugo, kako bi se spriječilo da ustavne odredbe kojima se Skupština ovlašćuje da bira stalnog VDT i kojima se ograničava mandat VDT izgube smisao.

razmatrani potencijalni sukobi interesa u procesu donošenja odluka, jer je imenovani bio uključen kao član Savjeta u glasanje o druga dva kandidata za istu funkciju dva dana ranije. U aprilu 2023. godine, Savjet je predložio Skupštini jednog kandidata od tri kandidata za imenovanje za stalnog VDT nakon objavljivanja javnog poziva u januaru 2023. godine. Glasanje u Skupštini još uvijek nije obavljeno. U avgustu 2023. godine Savjet je produžio mandat vršiocu dužnosti VDT, koji je izabran u februaru 2023. godine, za dodatnih šest mjeseci.

Tužilački savjet treba da pokaže istinsku i nedvosmisleni posvećenost garantovanju pune nezavisnosti pravosuđa i potpunom sprovođenju reformi u pravosuđu koje se odnose na EU u skladu s evropskim standardima.

Savjet je raspisao novi javni poziv za imenovanje stalnog VDT u januaru 2023. godine, a u aprilu 2023. godine predložio je Skupštini jednog od tri kandidata.

Odgovornost

Promovisanje i sprovođenje etike i profesionalnih standarda među sudijama i tužiocima ostaje izazov. I Sudski i Tužilački savjet imaju ograničen bilans ostvarenih rezultata i nedostaje im proaktivnost. Crna Gora nije izmijenila disciplinski i etički pravni okvir za sudije i tužioce. Potrebna su dalja poboljšanja i djelotvorno sprovođenje inspeksijskog sistema pravosuđa, uključujući temeljnije i nenajavljene inspekcije.

U oktobru 2022. godine, postupajući po zahtjevu Disciplinskog tužioca, Sudski savjet je privremeno razriješio jednog sudiju Privrednog suda, u vezi s krivičnim postupkom koji je pokrenut u predmetu protiv bivše predsjednice Vrhovnog suda. Specijalno tužilaštvo je u novembru 2022. godine podiglo optužnicu pred Višim sudom u Podgorici protiv bivšeg predsjednika Privrednog suda Crne Gore za organizovani kriminal, pronevjeru i druga krivična dela. Optuženi ostaje u istražnom zatvoru.

U decembru 2022. godine, specijalni tužilac iz Kancelarije specijalnog tužilaštva uhapšen je pod optužbom za organizovani kriminal i korupciju. Određen mu je pritvor u istražnom zatvoru, a Tužilački savjet ga je suspendovao s funkcije.

Ministar pravde je u aprilu 2023. godine podnio prijedlog za razrješenje načelnika Višeg tužilaštva u Podgorici zbog sumnje da je vršio nedozvoljen uticaj na tužioca u jednom predmetu. Postupajući po prijedlogu ministra, disciplinski tužilac je podnio Tužilačkom savjetu prijedlog za njegovo razrješenje. Savjet je odbio prijedlog u junu 2023. godine.

Nije bilo napretka u jačanju odgovornosti sudija i tužilaca i demonstriranja odgovarajućeg bilansa ostvarenih rezultata. Rad etičkih komisija za sudije i tužioce ostaje uglavnom neefikasan. U izvještajnom periodu nije funkcionisala **Etička komisija Sudskog savjeta**. Pravni lijek za osporavanje odluka Komisije tek treba da bude predviđen zakonom. Sedam predmeta pred Etičkom komisijom još uvijek nije riješeno.

Nakon novog sastava Tužilačkog savjeta u avgustu 2021. godine, **Etička komisija Tužilačkog savjeta** je ponovo počela s radom tek u septembru 2022. godine, uz procesuiranje nekoliko neriješenih predmeta. U jednom slučaju, Etička komisija je utvrdila kršenje Etičkog kodeksa državnih tužilaca, dok je u četiri slučaja utvrdila da državni tužioci nijesu prekršili Kodeks. Dok je jedan predmet delegiran komisiji za razmatranje pritužbi na zakonitost rada državnih tužilaca i rukovodilaca državnih tužilaštava, preostala četiri predmeta pred Komisijom još uvijek nijesu riješena.

Pristup Etičkih komisija Sudskog i Tužilačkog savjeta u rješavanju predmeta i dalje nije dovoljno efikasan i dosljedan.

Sudije i tužioci su po zakonu obavezni da prijave svoju imovinu. Međutim, provjera imovinskih izjava od strane Agencije za borbu protiv korupcije (ASK) ograničena je na provjeru poštovanja zakonske obaveze podnošenja takvih prijava, što može

rezultirati samo upravnim i prekršajnim postupcima. Nadležnosti ASK-a u vezi s verifikacijom izjava o imovini treba da se ojačaju kako bi se obezbijedio efikasan sistem za prijavljivanje imovine. Disciplinska praksa Sudskog i Tužilačkog savjeta u sankcionisanju sudija i tužilaca zbog nepodnošenja izveštaja o imovini i prihodima Agenciji za borbu protiv korupcije nije dosljedna i dovodi u pitanje efikasnost ovog preventivnog mehanizma. Disciplinska komisija Sudskog savjeta nije sankcionisala nijednog sudiju zbog nedostavljanja imovinskih iskaza, dok je Disciplinska komisija Tužilačkog savjeta kaznila tužioce koji ne poštuju obaveze smanjenjem plate za 20%.

Nije bilo značajnijih rezultata u sprovođenju mjera za obezbjeđivanje odgovornosti nezavisnih pravnih profesija. Ministarstvo pravde je 2023. godine pokrenulo postupak za utvrđivanje disciplinske odgovornosti jednog javnog izvršitelja. Sprovođenje novih etičkih kodeksa za notare, javne izvršitelje i sudske tumače ostaje ograničeno. Nacrt novog kodeksa advokatske etike još uvijek nije usvojen od strane Advokatske komore. Samoregulatorne uloge komora i profesionalnih udruženja pravnih profesija takođe se moraju dodatno poboljšati.

Tokom prve polovine 2023. godine, pravosudni inspektori Ministarstva pravde izvršili su inspeksijski nadzor u deset sudova i šest tužilaštava, tokom kojih nijesu uočene nepravilnosti. U 2022. godini, pravosudni inspektori Ministarstva pravde izvršili su inspeksijske nadzore u 20 sudova i 16 tužilaštava. Pored toga, na zahtjev vršioca dužnosti predsjednika Vrhovnog suda, izvršen je vanredni inspeksijski nadzor u Višem sudu u Podgorici. Prilikom inspeksijskog nadzora u sudovima i tužilaštvima utvrđeno je 15 nepravilnosti (osam u radu sudova i sedam u radu tužilaštava). Pravosudni inspektori Ministarstva pravde vršili su redovne provjere zakonitosti rada 25 javnih izvršitelja i Komore javnih izvršitelja, pri čemu su uočene dvije nepravilnosti. Pored toga, pravosudni inspektori Ministarstva pravde provjerili su

zakonitost rada 38 notarskih kancelarija i Notarske komore, pri čemu je utvrđeno sedam nepravilnosti. Kapaciteti Ministarstva u ovoj oblasti i dalje zahtijevaju značajno jačanje.

Profesionalizam i stručnost

Crna Gora nastavlja da organizuje jedinstvene konkurse za sudije i tužioce za cijelu Crnu Goru. Sudski savjet je imenovao 20 novih sudija, dok je 14 sudija unaprijeđeno u višestepene sudove. Pored toga, Sudski savjet je imenovao tri predsjednika suda (Privredni sud, Upravni sud i Osnovni sud u Kotoru). Savjet je 2022. godine potvrdio prestanak sudijske funkcije za 16 sudija.

Tužilački savjet je 2022. godine imenovao novog glavnog specijalnog tužioca, načelnika Osnovnog državnog tužilaštva u Podgorici i 17 državnih tužilaca. Savjet je 2023. godine imenovao načelnika Osnovnog tužilaštva na Cetinju. Savjet je potvrdio prestanak tužilačke funkcije za 21 tužioca, među kojima je i bivši glavni specijalni tužilac.

Oba savjeta tek treba da obezbijede sistematsko sprovođenje redovnih ocjena sudija i tužilaca. Evaluacije moraju biti detaljnije. Oba savjeta treba da razviju svoje parametre ocjenjivanja s većim fokusom na odgovornost sudija, individualni učinak i kvalitet rada. U 2022. godini, u okviru redovnog postupka stručnog ocjenjivanja ocijenjeno je 29 sudija (samo oko 11% aktivnih), dok je 61 sudija i sedam državnih tužilaca ocijenjeno radi napredovanja. U 2022. godini, samo tri državna tužioca su ocjenjivana u okviru redovnog postupka stručnog ocjenjivanja, dok je 13 tužilaca ocjenjivano radi napredovanja, a 13 na isteku četvorogodišnjeg mandata. Činjenica da je svih 29 ocijenjenih tužilaca dobilo odlične ocene postavlja pitanje objektivnosti i opšte svrhe procesa evaluacije. U septembru 2022. godine, Tužilački savjet je usvojio revidirana pravila o ocjenjivanju državnih tužilaca, koja su stupila na snagu 7. oktobra 2022. godine.

Tumačenje zakonskih uslova za starosnu penziju sudija i tužilaca je sporno nakon što je Zakonom o penzijskom osiguranju iz 2020. godine smanjena opšta starosna granica za pravo na penziju, odstupajući od odredbi Opšteg zakona o radu. Upravni sud je u decembru 2022. godine poništio odluku Sudskog savjeta iz avgusta 2021. godine o prestanku mandata sudiji Vrhovnog suda zbog ispunjenosti uslova za starosnu penziju. Nakon ove odluke, Sudski savjet je obavijestio Vrhovni sud da sudija ima pravo da se vrati na posao. Sudski i Tužilački savjet je 2022. godine proglasio prestanak mandata devet sudija i deset državnih tužilaca na osnovu njihovog tumačenja ispunjenosti uslova za starosnu penziju. Postupci pred Ustavnim sudom po ovom pitanju su i dalje u toku.

Kvalitet pravosuđa

Budžet za sistem pravosuđa za 2023. godinu iznosi 42,01 milion eura. Ovo je povećanje od 11% u poređenju s prethodnom godinom (2022: 37,3 miliona eura). Sudovi i tužilaštva se smatraju posebnim budžetskim jedinicama u državnom budžetu za 2023. godinu. Dok je implementacija programskog budžetskog okvira u toku, kapaciteti pojedinačnih sudova i tužilaštava da efikasno primjenjuju procedure za planiranje budžeta, raspodjelu sredstava i izvršenje ostaju i dalje nedovoljno razvijeni.

Crna Gora je 2022. godine imala 263 sudijska radna mjesta s punim radnim vremenom (42,4 na 100.000 stanovnika), od kojih su 57% bile žene, i 103 tužilačka mjesta (16,6 na 100.000 stanovnika), od kojih su 62% bile žene. Prema podacima Evropske komisije za efikasnost pravosuđa, evropski prosjek je 22,2 sudije i 11,8 tužilaca na 100.000 stanovnika. Budžetska izdvajanja za pravosudni sistem u Crnoj Gori za 2022. godinu iznosila su oko 35.249.852 miliona eura. To iznosi oko 30 eura po stanovniku.

Vlada je 1. juna 2023. godine usvojila nacrt izmjena i dopuna **Zakona o Centru za obuku u sudstvu i državnom tužilaštvu Crne Gore**, kojim se predlaže smanjenje trajanja inicijalne

obuke za sudije i tužioce sa 18 na 12 mjeseci. Crna Gora se nije konsultovala sa Evropskom komisijom o ovim izmjenama, koje nijesu u skladu sa evropskim standardima i preporukama koje su već dostavljene Crnoj Gori.

U cjelini posmatrano, osim predloženih izmjena, funkcionisanje **Centra za obuku u sudstvu i državnom tužilaštvu (COSDT)** nastavlja da se poboljšava. Budžet centra za 2023. godinu iznosi 869.819 eura, što je u skladu sa zakonom propisanim iznosom (2% budžeta za pravosuđe i državno tužilaštvo). U 2022. godini, ukupan budžet izdvojen za inicijative za obuku u COSDT-u iznosio je 385.839 eura, što je smanjenje od 8,7% u odnosu na prethodnu godinu. COSDT je nastavio da primjenjuje novu metodologiju za procjenu potreba za obukom usvojenu 2021. godine i pripremio je sveobuhvatan izveštaj o procjeni potreba za obukom, na osnovu kojeg je razvijen program obuke za 2023. godinu. COSDT je procijenio kriterijume i procedure za izbor i evaluaciju instruktora u pravosuđu u cilju daljeg poboljšanja kvaliteta programiranja i sprovođenja obuke u pravosuđu. Što se tiče administrativnih kapaciteta Sekretarijata Centra za obuku u sudstvu i državnom tužilaštvu, od ukupno 19 planiranih radnih mjesta, trenutno je popunjeno 15.

Pozitivan trend u **alternativnom rješavanju sporova (ARS)** je nastavljen i sistem je nastavio da se širi. Centar za ARS je 2022. godine primio 10.773 predmeta za posredovanje (2021. godine: 7.297 predmeta). U periodu od 1. januara 2023. godine do 30. juna 2023. godine, Centar za ARS primio je 3.914 novih predmeta, dok 1.384 predmeta iz 2022. godine još uvijek nije riješeno. Povećanje broja slučajeva posredovanja upućenih Centru za ARS ne prati odgovarajuće povećanje budžeta i kadra Centra. Od jula do oktobra 2022. godine sprovedena je inicijativa za podizanje svijesti javnosti o radu Centra za ARS i prednostima medijacije kako bi se stvorilo okruženje u kome se medijacija

shvata i prihvata kao efikasan način za rješavanje sporova. Inicijativa je rezultirala s nekoliko pruženih aktivnosti usmjerenih na zainteresovane strane u posredovanju i širu javnost, uključujući objave na društvenim mrežama, gradske bilborde, animirane video materijale itd.

Efikasnost

U 2022. godini, pred crnogorskim sudovima bilo je neriješeno 130.881 predmeta (2021. godine: 118.568), od kojih 92.918 novih (2021. godine: 84.143). Ukupno je riješeno 78.758 predmeta (2021. godine: 80.485). Na kraju 2022. godine, pred crnogorskim sudovima je bilo 51.539 neriješenih predmeta, a broj predmeta starijih od tri godine iznosio je 4.890 (2021. godine: 3.794). Vrijeme rješavanja (prosječno vrijeme od predaje predmeta do odluke) bilo je 178 dana za predmete Osnovnog suda (2021.godine: 158), 442 dana a za predmete Privrednog suda (2021.godine: 197) i 1.158 dana za predmete Upravnog suda (2021. godine: 538). Stopa izvršenja u 2022. godini smanjena je na 86%, sa 92% iz 2021. godine.

U prvom kvartalu 2023. godine, pred crnogorskim sudovima je bilo 79.027 predmeta: 27.488 novih predmeta i 51.539 predmeta koji su bili neriješeni početkom prvog kvartala 2023. godine. U prvom kvartalu 2023. godine, riješena su 20.262 predmeta, od kojih su 1.582 predmeti stariji od tri godine. Na kraju prvog kvartala 2023. godine, pred crnogorskim sudovima je bilo 6.946 starih predmeta (starijih od 2020. godine).

Zaostatak u broju neriješenih predmeta izvršenja pred sudovima je opao. Na kraju 2022. godine, pred sudom je bilo 1.006 predmeta (150.000 u 2016.godini). Kancelarijama sudskih izvršitelja predat je 70.801 predmet tokom 2022. godine (2021. godine: 76.779), a do kraja godine 42.201 predmet (2021. godine: 47.217). Broj neriješenih predmeta izvršenja na kraju prvog kvartala 2023. godine bio je 1.560.

Od usvajanja analize o **racionalizaciji sudske mreže** u oktobru 2020. godine, više nije bilo opipljivog pomaka. Ministarstvo pravde je 2022. godine pokrenulo aktivnosti na racionalizaciji sudske mreže na osnovu prethodnih preporuka i uz podršku EU. Ministarstvo je u julu 2022. godine formiralo radnu grupu sa predstavnicima pravosudnih i tužilačkih institucija za rad na strateškom dokumentu. Ministarstvo je u martu 2023. godine, na osnovu nalaza analize za 2020. godinu o potrebama racionalizacije sudske mreže, a na dostavljene prijedloge, izradilo nacrt plana racionalizacije sudske mreže kojim su utvrđene mjere, aktivnosti, pokazatelji rezultata i uticaja, rokovi, nadležni organi i izvori finansiranja neophodnih za racionalizaciju sudske mreže. Ostao je da se usvoji novi strateški dokument o racionalizaciji sudske mreže. Reforme u ovoj oblasti treba da se oslanjaju na dostupne podatke, zaključke iz preduzetih studija i analize troškova i benefita, a uz istovremeno obezbjeđivanje boljeg ukupnog upravljanja ljudskim resursima i sudskom infrastrukturom. Na kraju, ove reforme bi trebalo da dovedu do optimizacije sudske mreže i zatvaranja malih, neodrživih sudova.

Potpuno sprovođenje uputstava za prikupljanje statističkih podataka u skladu sa smjernicama Evropske komisije za efikasnost u pravosuđu ostaje izazov.

Novi pravosudni informacioni sistem (PRIS) za dalju modernizaciju i reformu pravosudnog sistema još nije uspostavljen. Zbog toga je važno pronaći alternativna rješenja i učiniti značajne korake za unapređenje sudske statistike i dalje povećanje efikasnosti i transparentnosti pravosudnog sistema.

Efikasnost pravosuđa je otežana nedostatkom djelotvornih sistema za upravljanje ljudskim resursima i kadrovima, te finansijskih resursa, informaciono-komunikacione tehnologije, proaktivnog upravljanja predmetima i upravljanja infrastrukturom. Postoji hitna potreba za strateškim ulaganjem u infrastrukturu. Na svim nivoima pravosuđa, dodijeljeni radni prostor (naročito

za Specijalno državno tužilaštvo) i opšti uslovi rada na svim nivoima pravosuđa ostaju neadekvatni. Postoji nedostatak specijalizovanih sudija i tužilaca i nedostatak stručnosti u određenim oblastima. Nedostaje odgovarajuća informaciono-komunikaciona infrastruktura i oprema u pravosuđu. Potrebno je uložiti više napora kako bi se osigurala efikasna finansijska nezavisnost sudskog sistema.

Rješavanje predmeta ratnih zločina na nacionalnom nivou

Crna Gora je nastavila da sprovodi svoju strategiju iz 2015. godine za krivično gonjenje ratnih zločina, ali s ograničenim rezultatima. Da bi osigurala efikasno sprovođenje i praćenje strategije, Crna Gora treba da unaprijedi svoju proaktivnu istragu i krivično gonjenje ratnih zločina u skladu s međunarodnim humanitarnim pravom. Krivično zakonodavstvo se mijenja kako bi se riješile zakonske i praktične prepreke za efikasnu istragu, krivično gonjenje, suđenje i kažnjavanje ratnih zločina, u skladu s preporukama Međunarodnog rezidualnog mehanizma za krivične sudove.

Tokom 2022. i 2023. godine nije bilo novih optužnica. Pred Višim sudom u Podgorici i dalje je u toku suđenje jednom licu, protiv kojeg je podignuta optužnica u oktobru 2021. godine. U periodu od 1. januara do 28. decembra 2022. godine, Specijalno tužilaštvo (SDT) je vodilo 12 slučajeva, od kojih je devet u fazi istrage, a jedan pred sudom. Sedam slučajeva je u fazi pred-istrage. SDT je u izvještajnom periodu postupilo po tri zamolnice za pružanje međunarodne pravne pomoći koje su Tužilaštvo Bosne i Hercegovine (dvije) i Tužilaštvo Republike Srpske (jedna) uputile u 2022. godini. SDT je uputilo ukupno tri zamolnice, jednu zamolnicu Tužilaštvu za ratne zločine Republike Srbije i dvije zamolnice Tužilaštvu Bosne i Hercegovine.

Skupštinski odbor za politički sistem, pravosuđe i upravu je 16. januara 2023. organizovao raspravu o istrazi u vezi s

logorom Lora u Splitu. Ministar pravde je tokom sastanka najavio reviziju sporazuma između tužilaštava Crne Gore i Hrvatske o saradnji i procesuiranju počinilaca ratnih zločina, jer se njime preciziraju samo obaveze crnogorskih organa, prvenstveno Tužilaštva, u postupanju po zakonu na zahtjev hrvatskih istražnih organa.

Crna Gora je nastavila da aktivno učestvuje u regionalnoj Grupi za nestala lica i pomogla u sprovođenju okvirnog plana potpisanog u novembru 2018. godine. Nastavljena je saradnja sa susjednim zemljama u okviru protokola o bilateralnoj saradnji. Spisak nestalih lica koji je sačinila Komisija za nestala lica Crne Gore obuhvata evidenciju o 51 aktivnom slučaju crnogorskih državljana ili lica čije porodice borave u Crnoj Gori. Crnogorski zakonodavni okvir i dalje ne sadrži poseban zakon o nestalim licima.

Borba protiv korupcije

Crna Gora je postigla određeni nivo spremnosti u borbi protiv korupcije. Postignut je ograničen napredak. Korupcija, uključujući korupciju na visokom nivou, ostaje zabrinjavajuće pitanje i preovladava u mnogim oblastima, uključujući i državne strukture. Crna Gora nije u dovoljnoj mjeri unaprijedila svoj zakonodavni i strateški okvir za prevenciju i borbu protiv korupcije u skladu s pravnom tekovinom EU, evropskim i međunarodnim standardima, za šta je potrebna nova strategija i prateći akcioni plan. Postignut je ograničen napredak u sprečavanju korupcije, a rezultati Agencije za borbu protiv korupcije (ASK) su kvantitativno poboljšani. Međutim, potrebno je dalje osigurati nezavisnost, odgovornost, nepristrasnost i proaktivnost Agencije. Zakon o sprečavanju korupcije treba unaprijediti u skladu s postojećim preporukama ekspertske misije iz 2021. godine. Crna Gora je 2022. godine dostigla prekretnicu u istrazi i krivičnom gonjenju nekih slučajeva korupcije na visokom nivou.

Specijalno tužilaštvo (SDT) je revnosno postupalo u nekoliko istaknutih slučajeva. Čini se da ovo ukazuje na duboku infiltraciju korupcije i organizovanog kriminala u državne strukture, uključujući i najviši nivo pravosuđa i organa za sprovođenje zakona. Crnogorski sudski sistem treba da pokaže snažan, strog, koherentan i nedvosmislen odgovor krivičnog pravosuđa. Crna Gora mora dodatno poboljšati rezultate istraga, krivičnog gonjenja i pravosnažnih presuda, uključujući zaplijenu i konfiskaciju imovine, u borbi protiv korupcije, uključujući korupciju na visokom nivou. Potrebna je odvrćajuća i efikasnija politika krivičnog sankcionisanja i odgovor krivičnog pravosuđa na korupciju, uključujući korupciju na visokom nivou, kako bi se izbjegla percepcija nekažnjivosti. Efikasnu i sistematsku upotrebu finansijskih istraga i zaplijene i konfiskacije imovine treba poboljšati.

Napori u ovoj oblasti politike prvenstveno bi trebalo da budu usmjereni na one sektore koji su najpodložniji korupciji, za koje je potrebna dobra procjena rizika i posvećena akcija.

Prošlogodišnje preporuke su samo djelimično sprovedene i ostaju važeće u velikoj mjeri. U narednoj godini Crna Gora naročito treba da:

→ usvoji unaprijeđen pravni, institucionalni i strateški okvir za prevenciju i borbu protiv korupcije u skladu s pravnom tekovinom EU, evropskim i međunarodnim standardima, kroz integrisani pristup, kroz izmjene i efikasnu primjenu Zakona o sprečavanju korupcije i krivičnog zakonodavstva, i uvažavanjem svih preporuka ekspertske misije iz 2021. godine, uključujući finansijske istrage i zaplijenu i konfiskaciju imovine, kao i preporuke Grupe država za borbu protiv korupcije Savjeta Evrope (GRECO) i Organizacije za evropsku bezbjednost i saradnju (OEBS);

→ poboljša evidenciju o korupciji, uključujući korupciju na visokom nivou, hitnim jačanjem efikasne primjene postojećeg

krivičnog zakonodavstva od strane tužilaštava i sudova, izricanjem djelotvornih kazni i preduzimanjem konkretnih mjera za poboljšanje korišćenja sporazuma o priznanju krivice u izuzetnim slučajevima za više transparentan, kredibilan, odvratajući i dosljedan odgovor krivičnog pravosuđa;

→ preduzme mjere za sprovođenje preporuka ekspertske misije iz juna 2022. godine o borbi protiv organizovanog kriminala i korupcije na visokom nivou.

Crna Gora i dalje nije unaprijedila zakonske, institucionalne i strateške okvire za prevenciju i borbu protiv korupcije. Konkretno, tek joj predstoji usvajanje nove integrisane strategije i akcionog plana. Crna Gora tek treba da obezbijedi međuinstitucionalnu saradnju i koordinaciju između svih uključenih tijela, kao i koherentnost i jasan opis i razumijevanje njihovih mandata, uloga i odgovornosti.

Preporuke ekspertske misije iz 2021. godine ostaju većim dijelom neuvažene. Misija se fokusirala na procjenu zakonodavnog i institucionalnog okvira za prevenciju korupcije, kao i na poboljšanje kapaciteta, učinka, metoda rada i rezultata ASK. Da bi postigla usklađivanje s većinom preporuka stručne revizije, Crna Gora mora da revidira zakonodavni okvir, posebno Zakon o sprečavanju korupcije i prvenstveno Zakon o kontroli političkih subjekata i izbornih kampanja. Iako je ovaj proces započet, reforme još uvijek nijesu sprovedene.

Nadalje, naporu ASK da spriječi korupciju treba da budu dopunjeni ozbiljnim odgovorom organa za sprovođenje zakona, tužilaštva i krivičnog pravosuđa. Nezavisni i efikasni sudovi su ključni za obezbjeđivanje pravičnog i blagovremenog sudskog nadzora i kontrole rada ASK i tužilaca. Takođe treba podsticati međunarodnu saradnju radi jačanja nacionalnih napora u borbi protiv korupcije, bez obzira na *ad hoc* političku volju i opredijeljenost. Nezavisnost, integritet, nepristrasnost i odgovornost

ASK tek treba da se dodatno obezbijede, a njena proaktivnost i određivanje prioriteta moraju biti poboljšani, obezbjeđujući neselektivni pristup i kvalitetne odluke, kako bi se poboljšali njen bilans ostvarenih rezultata i uspjehnost.

Finansijska nezavisnost ASK tek treba da bude u potpunosti zagarantovana.

Crna Gora tek treba da sprovede sve preporuke iz izvještaja o procjeni (GRECO), uključujući četvrtu rundu evaluacije o sprečavanju korupcije u pogledu poslanika, sudija i tužilaca, i petu rundu evaluacije o sprečavanju korupcije i promovisanju integriteta u centralnoj vlasti (najviše izvršne funkcije) i agencijama za sprovođenje zakona.

Sprečavanje korupcije – pravni okvir

Crna Gora tek treba da se pozabavi ključnim nedostacima identifikovanim u pravnom okviru za sprječavanje i borbu protiv korupcije i njegovo efikasno sprovođenje, kao što je opisano u nastavku. U tom smislu, Crna Gora tek treba u potpunosti da se pozabavi preporukama ekspertskih misija EU sprovedenih 2019. i 2021. godine i evaluacionim izvještajima GRECO-a.

Zakon o sprečavanju korupcije (ZSK) nije mijenjan. Tokom izvještajnog perioda, nedostatak koordinacije i saradnje između svih zainteresovanih strana uključenih u ovu oblast politike je pogoršan. Paralelno, odvijala su se tri procesa za reviziju Zakona (ZSK). U martu 2022. godine, Vlada je pokrenula detaljnu analizu ZSK za njegovu izmjenu. Zauzvrat, ASK, uz podršku Horizontalnog instrumenta EU – Savjeta Evrope, radila je na sveobuhvatnoj analizi ZSK, koja je do sada dala tri grupe preporuka: jednu koja se tiče položaja, mandata i ovlašćenja ASK; druga koja se fokusira na izjave o imovinskom stanju, poklone i sponzorstva, i na pravne mehanizme za sprečavanje sukoba interesa; i treći sa fokusom na odredbe Zakona koje se odnose na zaštitu zviždača, integriteta i prekršaja. Konačno,

skupštinski Odbor za borbu protiv korupcije je pokrenuo inicijativu za reviziju pojedinih odredbi ZSK formiranjem radne grupe krajem 2022. godine. Radna grupa je završila rad krajem aprila 2023. godine, a Odbor za borbu protiv korupcije je usvojio nacrt ZSK, ali glasanje na plenarnoj sjednici još uvijek nije obavljeno.

Crna Gora i dalje nije unaprijedila pravni okvir koji reguliše finansiranje političkih partija, dijelom zbog nedostatka volje kod samih političkih partija zastupljenih u Skupštini. Nedostaci u postojećem pravnom okviru o finansiranju političkih partija uključuju one identifikovane u preporukama Kancelarije za demokratske institucije i ljudska prava Organizacije za evropsku bezbjednost i saradnju (OEBS-ODIHR). Sadašnji zakonski okvir ne predviđa efikasne mjere zaštite i kazne za zaobilaženje pravila, što ograničava djelotvoran nadzor. Ograničeni napredak je postignut u izmjeni pravila o obračunu i izveštavanju o donacijama u naturi, u skladu s preporukama Savjeta Evrope i usklađivanju obrasca godišnjeg finansijskog izvještavanja s najboljom računovodstvenom praksom, na šta se čeka od 2014. godine. Organizacije civilnog društva (OCD) kritikuju nedostatak napretka u reviziji zakonskog okvira za borbu protiv korupcije u finansiranju političkih partija. Konkretno, Zakon o izboru odbornika i poslanika nije mijenjan i mora biti usklađen sa Zakonom o finansiranju političkih subjekata i izbornih kampanja.

Sprečavanje korupcije – institucionalni okvir

ASK ostaje ključna crnogorska institucija za promovisanje integriteta i sprečavanje korupcije. U obavljanju svoje djelatnosti ASK sarađuje s više javnih organa, uključujući tužilaštvo i Državnu revizorsku instituciju. Rezultati istraga Agencije podliježu sudskoj reviziji.

U julu 2019. godine, predsjednik je imenovao Savjet za borbu protiv korupcije na četvorogodišnji mandat. Savjet za borbu

protiv korupcije sastoji se od pet članova i odgovoran je za donošenje odluka o ASK i za imenovanje njegovog direktora. Mandat savjeta je prestao 31. jula 2023. godine.

U novembru 2022. godine, tokom skupštinske debate o godišnjem izvještaju Agencije (ASK) za 2021. godinu, pojedini poslanici su najavili inicijativu za ASK, dovodeći u pitanje njenu nepristrasnost i optužujući je za selektivan i pristrasan pristup u slučajevima koji se odnose na prethodnu političku većinu. Nakon toga, Skupštinski odbor za borbu protiv korupcije formirao je radnu grupu koja će predložiti izmjene i dopune postojećeg ZSK-a kako bi se povećale funkcije nadzora Skupštine nad ASK i odgovornost rukovodstva ASK ako djeluje na pristrasan način. Prema postojećem zakonodavstvu, samo Savjet Agencije može razriješiti direktora Agencije. Radnu grupu, koja je počela s radom početkom 2023. godine, čine dva poslanika i dva predstavnika relevantnih organizacija civilnog društva. Predstavnici parlamentarne opozicije i direktor ASK odbili su da učestvuju u radnoj grupi. Ove paralelne inicijative sugerišu da Crna Gora tek treba da obezbijedi liderstvo i koherentan pristup izmjeni i modernizaciji zakonskog i institucionalnog okvira za sprečavanje korupcije u skladu s evropskim i međunarodnim standardima te najboljom praksom.

ASK trenutno zapošljava 53 osobe, dok je njenom sistematizacijom koja detaljno opisuje radnu snagu predviđeno ukupno 75 radnih mjesta. Nakon preporuke ekspertske misije EU za reviziju iz 2021. godine da se Agenciji dodijele dodatni ljudski resursi, Vlada je u drugoj polovini 2022. godine odlučila da zaposli još 14 osoba. Ukupno sedam procesa zapošljavanja je završeno, a ostali su u toku. Tokom izvještajnog razdoblja, ASK je nastavila svoje komunikacijske aktivnosti i saradnju s organizacijama civilnog društva održavajući sastanke, učestvujući u konsultacijama i prisustvovala na deset konferencija koje je organizovalo civilno društvo. Pored toga, 2022. godine ASK je

održala 29 obuka o borbi protiv korupcije kojima je prisustvovalo 362 polaznika.

Na osnovu Zakona o finansiranju političkih subjekata i izbornih kampanja, ASK provjerava da li su pravna lica, privredna društva, preduzetnici i povezana fizička i pravna lica koja su obavljala djelatnost od javnog interesa ili zaključila ugovor po postupku javne nabavke dala doprinose političkim subjektima dvije godine prije ili nakon isteka ugovora. Crna Gora bi mogla da ojača borbu protiv korupcije u oblasti javnih nabavki i finansiranja političkih partija kroz punu i efikasnu razmjenu kvalitetnih podataka i obezbjeđivanje interoperabilnosti između sistema e-nabavki Ministarstva finansija i elektronskog sistema Agencije.

ASK provjerava postupke javnih nabavki na osnovu prijava zviždača koje se odnose na organe vlasti, lokalne samouprave i jedinice uprave, javna preduzeća, javne ustanove i druga pravna lica čiji je većinski vlasnik ili osnivač država ili opština. U 2022. godini, ASK je pokrenula 28 postupaka na osnovu prijava zviždača (što je oko 14,2% od ukupno 188) i devet postupaka po službenoj dužnosti (*ex officio*).

Vlada u tehničkom mandatu je u julu 2022. godine odlučila da formira novi Nacionalni savjet za borbu protiv korupcije na visokom nivou, koji zamjenjuje savjet iz 2020. godine. Pored predstavnika različitih ministarstava i drugih nadležnih organa, sudija i tužilaca, Nacionalni savjet čine i predstavnici organizacija civilnog društva, kao što su NVO i Zajednica opština. Konstitutivna sjednica Savjeta održana je krajem januara 2023. godine. Glavne nadležnosti Nacionalnog savjeta su priprema, praćenje i izvještavanje o sprovođenju nove strategije za borbu protiv korupcije i srodnih akcionih planova, čemu ovo tijelo treba da posveti tematske sjednice. Dalje nadležnosti Nacionalnog savjeta su jačanje međuinstitucionalne saradnje po pitanjima koja se odnose na korupciju. Nacionalni savjet se sastao dva

puta. Od juna 2023. godine sprovodi se procjena potreba u okviru Horizontalnog instrumenta koji finansiraju EU i Savjet Evrope kako bi se analizirao institucionalni okvir i podržala izrada strategije.

U decembru 2022. godine sprovedena je ekspertska misija o funkcionisanju nezavisnih regulatornih tijela u oblasti osnovnih prava, koja je ocjenjivala **Agenciju za zaštitu ličnih podataka i slobodan pristup informacijama**. Kadrovski kapacitet Agencije treba da se poveća, naročito u oblasti slobodnog pristupa informacijama, gdje je 2022. godine samo deset zaposlenih radilo na predmetima od 8.865 žalbi (2021. godine: 5.285). Najviše žalbi podnijelo je svega nekoliko fizičkih lica, što bi moglo da ukazuje na zloupotrebu sistema radi finansijske koristi. Savjet Agencije nije radio do avgusta 2022. godine i uspio je da riješi 3.743 žalbi. Do kraja 2022. godine, zaostatak je iznosio 5.720.

Sprečavanje korupcije – evidencija uspjehnosti

Bilans ostvarenih rezultata u sprečavanju korupcije nastavljen je da se poboljšava u smislu broja obrađenih predmeta. ASK je postala nešto proaktivnija u svom radu i aktivnostima informisanja javnosti, medija i civilnog društva.

ASK je 2022. godine pokrenula ukupno 444 nova upravna postupka i završila 423 postupka (uključujući predmete iz prethodnih godina). U prvom kvartalu 2023. godine, ASK je pokrenula 28 upravnih postupaka protiv javnih funkcionera (samo prijave prihoda i imovine). U 2022. godini, ASK je pokrenula ukupno 1.556 postupaka po različitim osnovama pred prekršajnim sudovima (2021. godine: 1.164 postupka), okončana su 1.043 postupka (uključujući i one iz prethodnih godina) i izrečene su kazne u 92,6% slučajeva. Ukupan iznos novčanih kazni, uključujući direktne prekršajne naloge, iznosio je 103.590 eura (2021. godine: 149.242 eura). ASK je u prvom

kvartalu 2023. godine podnijela prekršajnim sudovima 410 zahtjeva za pokretanje prekršajnog postupka.

Ukupan broj **prijava prihoda i imovine** podnijetih ASK-u po različitim osnovama dalje je porastao u 2022. godini i dostigao 11.784 (2021. godine: 10.657). ASK je izvršila administrativne i tehničke provjere 6.168 izveštaja, provjeru tačnosti i potpunosti 1.742 izveštaja i dodatnu verifikaciju izveštaja 20 visokih javnih funkcionera, izabranih u skladu sa stepenom osjetljivosti oblasti/funkcije. Od 444 upravna postupka koja je ASK pokrenula 2022. godine, 423 su se odnosila na prihode i imovinu (2021. godine: 295). ASK je utvrdila kršenje zakona u 376 slučajeva (2021. godine: 160) i pokrenula 1.057 prekršajnih postupaka po prijavama o prihodima i imovini (2021. godine: 1.002). ASK je u prvom kvartalu 2023. godine primila 9.019 izjava o prihodima i imovini (25% više nego u istom periodu 2022. godine), koje su sve administrativno i tehnički obrađene, dok je faza dodatne verifikacije planirana za drugi kvartal 2023. godine. Agencija je u prvom kvartalu 2023. godine pokrenula 334 prekršajna postupka protiv bivših i novoimenovanih javnih funkcionera, od kojih je 267 okončano. Kazne su izrečene u više od 80 odsto slučajeva, u ukupnom iznosu od 21.945 eura.

Tokom izvještajnog perioda, ASK je nastavila s aktivnostima na informisanju i podršci zainteresovanih u vezi s obavezom podnošenja izveštaja o prijavama prihoda i imovine.

ASK je 2022. godine dala 213 mišljenja o **nespojivosti funkcija i sukobu interesa** (14,5% više nego 2021. godine: (186)), što je dovelo do ostavki 24 javna funkcionera (2021. godine: 26) i jednog prestanka radnog odnosa (2021. godine: dva). U prvom kvartalu 2023. godine izdato je još 55 mišljenja, što je dovelo do pet ostavki javnih funkcionera i jednog raskida ugovora o djelu.

ASK je 2022. godine nastavila da prati stil života javnih službenika, koristeći javno dostupne podatke i medijske izvještaje. ASK je dostavila jedan predmet Specijalnom tužilaštvu.

ASK je u posljednje tri godine pokrenula 102 upravna postupka protiv sudija i 39 protiv tužilaca zbog nepotpunog prijavljivanja imovine, odnosno netačnih podataka. U januaru 2023. godine, Upravni sud je odlučio da dostavljanje netačnih podataka u vezi s prijavama imovine i prihoda ne predstavlja nužno prekršaj. ASK je ovo osporila pred Vrhovnim sudom, a Vrhovni sud još uvijek nije dao svoje mišljenje.

U 2022. godini, ASK je izdala 213 mišljenja (2021. godine: 186) o nespojivosti funkcija i sukobu interesa, što je dovelo do ostavki 24 javna funkcionera (2021. godine: 26) i jednog prestanka radnog odnosa (2021. godine: dva).

Međutim, neophodan je dalje raditi kako bi se djelotvorno uvažile preporuke ekspertske misije EU iz 2021. godine o ulozi Agencije u borbi protiv sukoba interesa i nekompatibilnosti funkcija, izjavama o imovini i praćenju stila života javnih službenika.

Što se tiče **finansiranja političkih partija i izbornih kampanja**, ASK je nadgledala sve lokalne izbore održane 2022. godine i prvom polugodištu 2023. godine. Naknadni lokalni izbori širom Crne Gore rezultirali su neuobičajeno dugim periodom izbornih kampanja, što je povećalo rad Agencije na praćenju primjene Zakona o finansiranju političkih subjekata i izbornih kampanja. ASK je 2022. godine provjerila 55.604 izvještaja od 55.773 izvještaja koje su podnijeli politički subjekti, vlasti i pružaoci usluga medijskog oglašavanja. Agencija je za osam političkih subjekata izrekla mjere obustave prenosa budžetskih sredstava za finansiranje redovnog rada, a za još pet trajne mjere obustave. U prvom kvartalu 2023. godine, ASK je primila 19.002 izvještaja koje su podnijeli politički subjekti, vlasti i pružaoci usluga medijskog oglašavanja, od kojih je provjerila 18.856.

U 2022. godini, ASK je registrovala ukupno 117 nepravilnosti u prijavama političkih partija i pokrenula 439 prekršajnih

postupaka zbog kršenja Zakona. Od 167 pritužbi koje se odnose na izborne kampanje podnijetih u 2022. godini, ASK je donijela odluke za 89, dok su ostali postupci u toku. ASK je u prvom kvartalu 2023. godine pokrenula prekršajne postupke zbog povrede Zakona u 69 slučajeva, a okončano je 86 postupaka (takođe i iz prethodnih godina). ASK je izrekla deset mjera političkim subjektima. Organizovala je četiri sastanka sa organizacijama civilnog društva o praćenju, nadzoru i kontroli izbornih kampanja na lokalnim izborima 2022. godine. U prvom kvartalu 2023. godine organizovana su dva takva sastanka. Uprkos ukupnim ciframa, obim, a samim tim i uticaj provjera u ovoj važnoj oblasti ostaju ograničeni zbog nejasnih ili manjkavih odredbi Zakona, uglavnom u vezi s izuzećem nekih kategorija političkih subjekata od nadzora ASK. U skladu s nalazima ekspertske misije iz 2021. godine, a imajući u vidu brojne skrivene aranžmane za (nezakonito) finansiranje političkih partija, potrebni su dalji naponi da se pravila prilagode ovom nestabilnom okruženju i da se omogući djelotvorno praćenje finansiranja političkih partija od strane ASK i Državne revizorske institucije.

Državna revizorska institucija (DRI) je 2022. godine izvršila i objavila revizorske izvještaje o finansijskim revizijama i revizijama regularnosti iz 2021. godine za 12 političkih subjekata. Revizija regularnosti je dala pet kvalifikovanih, pet negativnih i dva nekvalifikovana mišljenja, dok je za finansijske revizije DRI dala devet nekvalifikovanih, dva kvalifikovana i jedno negativno mišljenje.

ASK je primila sedam zahtjeva za **zaštitu zviždača** tokom 2022. godine (2021. godine: pet), od kojih su tri još uvijek u obradi. ASK je primila 189 prijava o ugrožavanju javnog interesa (2021. godine: 142), od kojih su 94 anonimne. Agencija je završila 81 postupak i identifikovala prijetnje po javni interes u pet slučajeva (2021. godine: 15). ASK je 12 prijava

prosljedila tužilaštvu, a 34 drugim nadležnim državnim institucijama. Najveći broj postupaka pokrenutih na osnovu prijava zviždača odnosi se na radne odnose. U prvom kvartalu 2023. godine, ASK je primila 57 prijava zviždača, što je značajno povećanje u poređenju s istim periodom prethodnih godina. Ukupno 28 prijava je bilo anonimno. U jednom od 12 okončanih postupaka utvrđena je opasnost po javni interes. Nijedan postupak od strane ASK nije prosljeđen organima gonjenja, dok su tri prijave prosljeđene drugim nadležnim institucijama. Potrebni su dalji održivi rezultati, uključujući povećanje stručnosti ljudskih resursa Agencije, u skladu s preporukama ekspertske revizije iz aprila 2021. godine. Crna Gora ostaje jedina zemlja u regionu bez posebnog zakona o zviždačima; tematika ostaje obuhvaćena Zakonom o sprečavanju korupcije, što nije u potpunosti u skladu sa pravnom tekovinom EU.

Što se tiče **planova integriteta**, u 2022. godini, Agenciji su podnijeta 704 izvještaja (2021. godine: 692) o sprovođenju planova integriteta u 2021. godini. U prvom kvartalu 2023. godine, Agenciji su podnijeta 167 izvještaja o sprovođenju planova integriteta u 2022. godini od strane različitih organa. ASK je do kraja 2022. godine razvila metodologiju za procjenu primjene mjera sprječavanja korupcije u sistemu pravosuđa, uključujući i IT aplikaciju za njeno sprovođenje.

Što se tiče **lobiranja**, u 2022. godini u registru lobista je bilo devet fizičkih i jedno pravno lice. Radna grupa za izmjenu Zakona o lobiranju izradila je prvi nacrt, koji je dostavljen Evropskoj komisiji na mišljenje u junu 2022. godine. Evropska komisija je svoje preporuke podijelila sa crnogorskim vlastima. U februaru 2023. godine, Ministarstvo pravde usvojilo je novi nacrt zakona koji uvažava većinu preporuka. Radna grupa je u decembru 2022. godine završila izradu devet podzakonskih akata kojima se reguliše primjena Zakona o lobiranju. Radna grupa je prihvatila većinu preporuka eksperata EU.

Vlada je 2021. godine usvojila Etički kodeks za vršiоce najviših funkcija izvršne vlasti u obliku neobavezujućih smjernica. Kodeks ostaje neefikasan jer se ne mogu izricati disciplinske kazne dok Skupština ne usvoji Zakon o Vladi.

Borba protiv korupcije

Krivično zakonodavstvo za unapređenje borbe protiv korupcije se revidira u skladu s evropskim standardima. Postojeći pravni okvir o konfiskaciji imovine treba da se revidira i njegovo efikasno sprovođenje tek treba da bude značajno poboljšano, u skladu s pravnom tekovinom EU, evropskim standardima i najboljom praksom. Novi Nacrt zakona o konfiskaciji koji je usvojila Vlada u tehničkom mandatu i podnijela Skupštini nije uvažio sve komentare, preporuke i zabrinutost eksperata EU i Evropske komisije.

Specijalno tužilaštvo (SDT) vodi krivična gonjenja u slučajevima korupcije na visokom nivou pod rukovodstvom glavnog specijalnog tužiоca. Trenutno zapošljava 48 zaposlenih, uključujući deset specijalnih tužilaca. Od ovih specijalnih tužilaca, jedan je raspoređen u Centar za obuku sudija i tužilaca; dvojica više nijesu aktivna, ali dobijaju nadoknadu po prestanku funkcije; dva su raspoređena iz Višeg državnog tužilaštva u Podgorici; a dva su raspoređena iz Osnovnog državnog tužilaštva u Podgorici.

Ljudski resursi Specijalnog tužilaštva i dalje su itekako nedovoljni da bi se nosili s obimom posla koji iznosi do 100 predmeta po specijalnom tužiocu. Štaviše, kancelarijski uslovi su znatno ispod minimalno potrebnih evropskih standarda i sprečavaju SDT da na odgovarajući i efikasan način obavlja svoje dužnosti. Ovo takođe stvara bezbjednosne rizike. Na osnovu prethodne studije izvodljivosti koju je izradio projekat EU za rješavanje ovog ozbiljnog pitanja, Ministarstvo pravde sprovodi internu analizu, s početnim ciljem da se SDT i Specijalna jedinica policije smjeste u iste prostorije.

Viši sud u Podgorici je specijalizovani sud nadležan za predmete korupcije na visokom nivou. Trenutno Viši sud ima 34 sudije, od kojih pet radi u Posebnom odjeljenju za organizovani kriminal, korupciju, terorizam i ratne zločine.

Odvraćajuća, dosljednija i djelotvornija politika krivičnog sankcionisanja i odgovor krivičnog pravosuđa na korupciju i korupciju na visokom nivou tek treba da se sprovedu, uključujući i izbjegavanje percepcije nekažnjivosti. Upotreba **sporazuma o priznanju krivice** (PBA) u slučajevima korupcije na visokom nivou, kada je to potrebno, treba da se razjasni i poboljša u skladu s evropskim standardima i praksom kako bi se izbjegle zloupotrebe tokom krivičnog postupka. Sporazumu se mora pribjegavati s izuzetnom pažnjom, samo u vrlo specifičnim slučajevima, u prave svrhe i uz ugrađivanje svih neophodnih pravnih zaštitnih mehanizama. Kada se koristi ovaj mehanizam, pravna analiza troškova i koristi u interesu pravde treba da se sprovodi sistematski. Krivične kazne ni u kom slučaju ne bi trebalo da budu ispod zakonskog minimuma. Da bi se poboljšala efikasna upotreba Sporazuma, potrebno je izraditi smjernice za specijalizovane sudove i tužilaštva; Radna grupa je dobila zadatak da to pripremi u januaru 2023. godine. Kao mjeru predostrožnosti, SDT je u oktobru 2022. godine odlučio da privremeno obustavi upotrebu Sporazuma dok se ne usvoje smjernice i dok se ne uspostavi jednoobraznost kada je riječ o njihovoj upotrebi.

Bilans ostvarenih rezultata istraga i krivičnog gonjenja u slučajevima korupcije na visokom nivou je poboljšán, ali tek treba da bude dodatno konsolidovan. Nasuprot tome, bilans ostvarenih rezultata vezano za suđenja i pravosnažne presude u ovim slučajevima gotovo da i ne postoji.

Specijalno tužilaštvo je u decembru 2022. godine zatražilo od Skupštine da ukine imunitet petorici poslanika u okviru krivične istrage zbog sumnje da su zloupotrijebili službeni položaj u vezi

s dodjeljivanjem stanova i povoljnih stambenih kredita državnim funkcionerima, uključujući tužioce, sudije, druge poslanike ili ministre. U aprilu 2023. godine, većina u Skupštini je glasala za prijedlog da se poslanicima oduzme imunitet.

Specijalno tužilaštvo je tokom 2022. godine izdalo naloge za istragu krivičnih djela korupcije na visokom nivou u 11 predmeta protiv 76 fizičkih i pet pravnih lica (2021. godine: 15 predmeta protiv 70 fizičkih i 19 pravnih lica). Na osnovu vladinih podataka, Specijalno tužilaštvo je iste godine podiglo šest optužnica protiv osam fizičkih lica i 11 optužnica protiv 73 fizička i pet pravnih lica, što je povećanje u odnosu na 2021. godinu (tri optužnice protiv devet lica; 11 optužnica protiv 68 fizičkih i 21 pravna lica). Finansijske istrage pokrenute su u pet predmeta, protiv 43 fizička i četiri pravna lica (2021. godine: sedam predmeta protiv 40 fizičkih i četiri pravna lica).

Od 15. maja do 10. oktobra 2022. godine, Specijalnom tužilaštvu su podnijete krivične prijave protiv 438 fizičkih i 21 pravnog lica. U izvještajnom periodu riješene su krivične prijave protiv 80 ovih lica. Protiv 27 lica donijete su odluke o odbacivanju krivičnih prijava. Protiv 52 osobe su izdate naredbe za istragu, a protiv jedne osobe naredba o obustavi istrage. Prijave protiv 129 fizičkih i tri pravna lica još uvijek nijesu riješene.

Crna Gora tek treba da unaprijedi pravni pristup **finansijskim istragama i konfiskaciji imovine koja je povezana s korupcijom na visokom nivou**. Crna Gora treba hitno da se pozabavi nedostatkom stručnosti o finansijskim istragama dostupne u sistemu pravosuđa. U 2022. godini u jednom predmetu protiv okrivljenog izrečena je privremena mjera obezbjeđenja (zabrana raspolaganja nepokretnom imovinom). Viši sud u Podgorici donio je privremene mjere u dva predmeta. U dva slučaja u vezi s korupcijom, na zahtjev Specijalnog tužilaštva, privremeno su blokirana sredstva i hartije od vrijednosti u bankama. U periodu od 1. januara do 22. marta

2023. godine, Viši sud u Podgorici izrekao je privremene mjere obezbjeđivanja u tri nova predmeta.

Osnovna prava

Po pitanju osnovnih prava, Crna Gora u velikoj mjeri ima zakonodavni i institucionalni okvir i nastavlja da ispunjava obaveze predviđene u međunarodnim instrumentima i zakonodavstvu za zaštitu ljudskih prava. Međutim, potrebni su dodatni naponi da bi se ovaj okvir u potpunosti sproveo. Potrebne su i neke zakonske promjene, posebno u oblasti nediskriminacije. Kao i prethodnu godinu, izvještajni period obilježila je polarizacija i podjela. Najugroženije grupe u društvu (uključujući Rome i Egipćane, osobe s invaliditetom, LGBTIQ osobe) i dalje su bile izložene diskriminaciji, govoru mržnje i zločinima iz mržnje.

Potrebno je da se ulože dodatne naponi kako bi se osigurao pristup pravdi i ostvarivanju prava u upravnim i sudskim postupcima, posebno za ugrožene grupe.

Prošlogodišnje preporuke ostaju važeće. U narednoj godini Crna Gora naročito treba da:

- izmijeni i usvoji zakone u skladu s pravnim tekovinama EU, evropskim i međunarodnim standardima o nasilju u porodici, antidiskriminaciji, zločinima iz mržnje i govoru mržnje, harmonizaciji Zakona o istopolnom partnerstvu iz 2020. godine i zaštiti podataka;

- izmijeni krivično zakonodavstvo u skladu s pravnom tekovinom EU, evropskim i međunarodnim standardima za zaštitu osnovnih prava i procesnih prava;

- efikasnije zaštititi osnovna prava, posebno za ugrožene grupe, i obezbijedi usklađeno tumačenje sudske prakse Evropskog suda za ljudska prava i evropskih i međunarodnih standarda ljudskih prava u cijelom sistemu pravosuđa, uključujući unapređenje međuinstitucionalne saradnje.

Crna Gora nastavlja da održava redovan dijalog i saradnju s međunarodnim organizacijama i nadzornim tijelima u oblasti ljudskih prava. U cjelini posmatrano, Crna Gora ispunjava svoje obaveze prema **međunarodnim instrumentima i zakonodavstvu u oblasti ljudskih prava**. Međutim, tek treba da ratifikuje Međunarodnu konvenciju o zaštiti prava svih radnika migranata i članova njihovih porodica, potpisanu u oktobru 2006. godine; Protokol iz 2014. godine uz Konvenciju o prinudnom radu iz 1930. godine; i Okvirnu konvenciju o etici u oblasti turizma Svjetske turističke organizacije UN iz 2019. godine. Crna Gora kasni s podnošenjem izvještaja Međunarodnom paktu o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima (iz 2019. godine) i Međunarodnoj konvenciji o eliminaciji svih oblika rasne diskriminacije (iz 2021. godine). Crna Gora nije poboljšala svoje sistematske mehanizme za izvještavanje mehanizama UN za ljudska prava i praćenje njihovih preporuka kako je preporučeno tokom Univerzalnog periodičnog pregleda (UPR) za 2018. godinu. Na četvrtom zasijedanju Univerzalnog periodičnog pregleda, 8. maja 2023. godine, Crna Gora je primila 247 preporuka, od kojih je prihvatila 225, primila na znanje 15, a do oktobra će utvrditi svoj stav u vezi sa sedam preporuka. Većina preporuka odnosi se na rodno zasnovano nasilje, govor mržnje i zločine iz mržnje, druge oblike diskriminacije, trgovinu ljudima, torturu i zlostavljanje i prijetnje novinarima.

Crna Gora nastavlja da obezbjeđuje dobru saradnju sa **Evropskim sudom za ljudska prava (ESLJP)**. U junu 2023. godine, bilo je 89 neriješenih zahtjeva pred ovim Sudom. ESLJP nije donio nijednu presudu u odnosu na Crnu Goru tokom izvještajnog perioda (naspram pet u 2022. godini). U izvještajnom periodu, organu za odlučivanje dodijeljene su 292 nove prijave. Trenutno nema slučajeva pod pojačanim nadzorom Komiteta ministara.

Što se tiče **unapređenja i sprovođenja ljudskih prava**, institucionalni kapaciteti tek treba dalje da se ojačaju, uključujući i dodjeljivanje odgovarajućih finansijskih sredstava. Uloga Ustavnog suda u obezbjeđivanju pravnog lijeka za kršenje ljudskih prava je urušena, zbog nepotpunog sastava Suda, kako je objašnjeno u odjeljku o pravosuđu ovog izveštaja. Unutrašnja struktura Ministarstva za ljudska i manjinska prava trebalo bi da se unaprijedi i da se bavi svim oblastima u vezi sa osnovnim pravima, uključujući i obezbjeđivanje neophodnih ljudskih resursa. Promjene u rukovodstvu i strukturi Ministarstva uvedene u julu 2022. godine ugrozile su njegov kapacitet da unapređuje osnovna prava, sprovodi pravni okvir, izrađuje nove zakone i sprovodi i prati postojeće strategije i politike. Smijenjeno je ključno osoblje odgovorno za prava osoba s invaliditetom i borbu protiv diskriminacije.

Crna Gora tek treba da usvoji sveobuhvatan sistem praćenja i prikupljanja podataka kako bi ocijenila nivo sprovođenja zakona, politika i strategija o ljudskim pravima.

Kancelarija zaštitnika ljudskih prava i sloboda i dalje se doživljava kao jedna od institucija kojima se najviše vjeruje od strane građana Crne Gore, a njeni stavovi se često citiraju u medijima. Regulatorni i institucionalni okvir za njeno adekvatno funkcionisanje je uglavnom uspostavljen. Podkomitet za akreditaciju Globalne alijanse nacionalnih institucija za ljudska prava i dalje ga akredituje sa statusom „B“. Crna Gora treba da preduzme mjere za bolje usklađivanje ovog okvira s Pariskim principima kako bi mogao biti nadograđen na status „A“. Kapacitet Ombudsmana za rješavanje žalbi i kvalitet njegovih odluka nastavili su da se poboljšavaju. Međutim, odluke i preporuke Ombudsmana ostaju neobavezne i Crna Gora treba da poboljša njihovo sistematsko praćenje u svim javnim institucijama. Nacrt budžeta Kancelarije Ombudsmana za 2023. godinu povećan je za 17% u poređenju sa budžetom za 2022. godinu. Međutim, ovo

povećanje je djelimično posljedica odluke Vlade iz novembra 2022. godine o povećanju osnovne plate u određenim institucijama, a ne zbog povećanja operativnog budžeta. Izgleda da je kapacitet ljudskih resursa Kancelarije Ombudsmana dovoljan i ostaje na 36 zaposlenih od decembra 2022. godine.

Kancelarija je u 2022. godini obradila 1.109 pritužbi (2021. godine: 1.123), od kojih je 890 primila tokom 2022. godine, dok je 219 prebačeno iz 2021. godine. Zaključila je 979 predmeta (88,27%) (770 predmeta iz 2022. godine i 209 predmeta iz 2021. godine). Od toga, 343 predmeta su zatvorena zbog nepostojanja proceduralnih uslova i pozivanja na druge pravne lijekove (126 predmeta nije bilo u nadležnosti Kancelarije, 108 predmeta je zatvoreno zbog neprihvatljivosti, a 109 predmeta je upućeno na druge pravne lijekove). Kancelarija je sprovedla istrage u 576 slučajeva: u 94 slučaja nije utvrđeno kršenje; u 327 slučajeva utvrđeno je kršenje, pri čemu je 89 prekršaja otklonjeno u toku istrage; a u preostalim slučajevima kršenja, Kancelarija je dala mišljenja u 238 slučajeva, sa 658 preporuka. U 86 slučajeva Kancelarija je ukazala na propuste državnih organa da preduzmu preventivne mjere. U 2 slučaja Kancelarija je dala preporuke za usvajanje novih zakona ili izmjenu zakona ili propisa. Najviše slučajeva odnosilo se na povrede radnih prava i prava iz radnog odnosa, mirno uživanje imovine, zdravstvenu zaštitu, pravo na privatnost, pravo na pravni lijek i zaštitu životne sredine. Kancelarija Ombudsmana je u svom godišnjem izveštaju za 2022. našla nedostatke u reagovanju državnih institucija na pravosnažne sudske presude.

Do kraja 2022. godine pred Ustavnim sudom bilo je 2.564 neriješenih predmeta u zaostatku koji se odnose na zaštitu ljudskih prava. Crna Gora mora da obezbijedi da se trajanje postupka pred Ustavnim sudom smanji kako bi se garantovao stav ESLJP iz 2015. godine o djelotvornosti ustavne žalbe kao pravnog lijeka u zemlji.

Što se tiče **sprečavanja mučenja i zlostavljanja**, 22. juna 2023. godine, Evropski komitet za sprečavanje mučenja i nečovječnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja (CPT) pozvao je crnogorske vlasti da istraže slučajeve policijske brutalnosti i promijene „sadašnju kulturu nekažnjivosti policije“, i upozorio na loše uslove i veliku prenatrpanost istražnih zatvora u Podgorici i Bijelom Polju u svom najnovijem izvještaju objavljenom u junu 2022. godine. U maju 2023. godine, Crna Gora je dostavila svoj izvještaj o praćenju zaključnih zapažanja Komiteta UN protiv torture (CAT) iz maja 2022. godine. Crna Gora je u procesu izmjene Krivičnog zakonika i Zakonika o krivičnom postupku kako bi se uskladila sa preporukama CAT-a iz 2017. i 2022. godine koje navode da se mora uskladiti definicija torture sa Konvencijom, kazniti djela torture ili zlostavljanja kaznama srazmjernim njihovoj teškoj prirodi i ukinuti zastarjelost krivičnog djela mučenja. Vlada je 8. juna 2023. godine usvojila izmjene i dopune Zakona o besplatnoj pravnoj pomoći. Ovim izmjenama, žrtvama torture i drugih oblika zlostavljanja, kao i žrtvama krivičnih djela protiv polne slobode i djeci koja su pokrenula postupke za zaštitu prava djeteta, priznaće se kao privilegovanim pravo na korišćenje pravne pomoći. Vlada je zatražila od Evropske komisije procjenu nacрта izmjena i dopuna kako bi se obezbijedilo usklađivanje s pravnom tekovinom EU i evropskim standardima, ali nije istu sačekala. Izmjene i dopune nijesu usvojene u Skupštini.

Crna Gora mora pojačati svoje napore kako bi sprovela efikasne, djelotvorne i nezavisne istrage u cilju rješavanja policijske torture, kršenja i nezakonite upotrebe mjera prinude. Nakon što su u štampu procurili dokazi o policijskoj torturi, ministar unutrašnjih poslova suspendovao je četvoricu policajaca iz Jedinice za specijalnu operativnu podršku optuženih za iznuđivanje svjedočenja uz upotrebu teškog nasilja. Međutim, dalje aktivnosti pred sudom do sada nijesu sprovedene.

Nacionalni preventivni mehanizam (NPM) je nadgradio svoju „Metodologiju za sprovođenje dužnosti i ovlašćenja Nacionalnog preventivnog mehanizma“, ugradivši najnovije međunarodne standarde i praksu. NPM je 2022. godine odlučio u slučajevima 21 preostalog predmeta (od ukupno 27) koji se odnose na ponašanje policijskih službenika prilikom ustoličenja Mitropolije u Cetinjskom manastiru 5. septembra 2021. godine. U svim slučajevima utvrdio je prekomjernu upotrebu hemijskih sredstava i kršenje člana 3. Evropske konvencije o ljudskim pravima (zabrana torture) i člana 28. Ustava Crne Gore (dostojanstvo i nepovredivost ličnosti). Istrage su još u toku i još uvijek nema sudskih postupaka. Na policijske uniforme i zaštitne šljemove uvedene su vidljive identifikacione oznake (imena, prezimena, broj službenih bedževa i sl.) koje omogućavaju identifikaciju i efikasne istrage, ali njihova upotreba nije sistematska. NPM je utvrdio kršenje člana 3. Konvencije u jednom slučaju zlostavljanja u ženskom zatvoru u Podgorici. U šest predmeta koji se odnose na zabranu torture i surovog, nehumanog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja u radu Uprave policije, NPM je u tri slučaja utvrdio povredu prava.

Postignut je određen napredak u sprovođenju preporuka Evropskog komiteta za sprečavanje mučenja i nečovečnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja (CPT) iz 2019. godine o **zatvorskom sistemu** i uslovima pritvora. Vlada je u julu 2022. godine usvojila završni izveštaj o sprovođenju akcionog plana za sprovođenje strategije za izvršenje krivičnih sankcija za period od 2017–2021. godine. Vlada je 22. juna 2023. usvojila novu strategiju za period od 2023–2026. godine, ali njen prateći akcioni plan za period od 2023–2024. godine tek treba da bude usvojen. Uprava za izvršenje krivičnih sankcija (UIKS) pokrenula je 11 disciplinskih postupaka zbog povrede službene dužnosti, ali ne i zloupotrebe položaja ili ovlašćenja u vezi sa

mučenjem ili nečovječnim postupanjem prema licima lišenim slobode. Nastavljeno je zapošljavanje osoblja i izgradnja kapaciteta. Zatvorenici i dalje imaju pristup programima i profesionalnim aktivnostima. Djelovi postojećih zatvorskih i pritvorskih objekata su prošli adaptaciju i modernizaciju radi poboljšanja objekata. Nastavljene su pripreme za izgradnju novog zatvorskog objekta u Mojkovcu za sjever Crne Gore i četiri objekta u Spužu (specijalna zdravstvena ustanova, recepcija, multifunkcionalni objekat i zatvor otvorenog tipa). Uprava je započela aktivnosti na unapređenju kapaciteta za sprovođenje radne terapije za osuđena lica. Nekoliko nevladinih organizacija je obezbijedilo obrazovne, rekreativne i stručne aktivnosti za zatvorenike. U aprilu 2022. godine bilo je 605 osuđenih lica, od čega 19 žena, što je u skladu s raspoloživim mestima. Broj pritvorenika je 464, od čega 16 žena; 56 je smješteno u istražnom zatvoru u Bijelom Polju, a 408 u prenatrpanom istražnom zatvoru u Podgorici, koji ima samo 292 mjesta. NPM je u 2022. godini obavio 40 posjeta i izdao 81 preporuku institucijama i nadležnim ministarstvima, od kojih je 39 realizovano. NPM je primio 70 pritužbi lica lišenih slobode i u tri slučaja našao dokaze o nečovječnom i ponižavajućem postupanju, koji se odnose na loše materijalne uslove smještaja, neodgovarajuću zdravstvenu zaštitu i neefikasnu istragu navoda o zlostavljanju. Uprkos izvjesnom poboljšanju, materijalni uslovi u zatvorima, istražnim zatvorima i psihijatrijskim bolnicama i dalje su ispod međunarodnih standarda. Uslovi života u ženskom zatvoru su pristojni i higijena je zadovoljavajuća, ali u prenaseljenoj psihijatrijskoj bolnici u Dobroti uslovi života i higijena su i dalje loši.

Crna Gora i dalje mora da radi na usvajanju novog zakona o **zaštiti ličnih podataka** u skladu s pravnom tekovinom EU, Opštom uredbom o zaštiti podataka i Direktivom o sprovođenju zakona i Direktivom o sprovođenju zakona EU. Nakon toga,

oko 200 zakona i podzakonskih akata koji sadrže pravila o obradi ličnih podataka biće potrebno usaglasiti s oba nova zakona. Crna Gora još nije potpisala Protokol Savjeta Evrope iz 2018. godine o izmjenama i dopunama Konvencije o zaštiti pojedinaca u pogledu automatske obrade ličnih podataka (CETS 223). Kapacitet ljudskih resursa u Agenciji za zaštitu ličnih podataka i slobodan pristup informacijama je potrebno ojačati jer je samo 63% njenih pozicija djelotvorno popunjeno. Finansijska sredstva Agencije treba da odgovaraju njenim nadležnostima, takođe s obzirom na planirano proširenje njenih zadataka, a finansijsku nezavisnost Agencije treba garantovati. Nedostatak IT ekspertize u Agenciji (sa samo jednim supervizorom) i nepostojanje digitalnog sistema upravljanja predmetima negativno utiču na njen rad. Novi zadaci i ovlašćenja predviđena za Agenciju u novom nacrtu zakona će pogoršati pitanje nedovoljnog broja zaposlenih. Agencija je u 2022. godini izvršila 127 inspeksijskih nadzora iz oblasti zaštite ličnih podataka (13 kontrolnih, 78 po podnijetim inicijativama i 39 inspeksijskih nadzora po zahtjevima za zaštitu prava). Nakon razrješenja predsjednika Agencije i jednog člana Savjeta u decembru 2021. godine, rad Agencije je bio blokiran do imenovanja novog predsjednika i novog člana Savjeta u avgustu 2022. godine.

Država je uplatila više od 1,2 miliona eura za oko 1.000 građana koji su dobili tužbu protiv države zbog kršenja prava na privatnost i lične podatke, kao i prava na privatni i porodični život objavljivanjem imena na spisku lica koja podliježu mjerama samoizolacije COVID-19 na proljeće 2020.

U oblasti **slobode misli, savjesti i vjeroispovesti**, Ministarstvo pravde je 2022. godine za vjerske zajednice izdvojilo 610.581 eura, od čega Srpskoj pravoslavnoj crkvi 585.000 eura i svim ostalim vjerskim zajednicama 30.000 eura. U oktobru 2022. godine, kamenovane su prostorije Crnogorske

pravoslavne crkve u Podgorici. Takođe u oktobru 2022. godine, dan uoči desetog Prajda, Srpska pravoslavna crkva organizovala je vjerski obred za očuvanje svetosti braka i porodice. Osnovni državni tužilac je u novembru 2022. godine otvorio istragu o ponašanju policije tokom šestočasovnog saslušanja pokojnog mitropolita crnogorsko-primorskog Amfilohija o kršenju mjera protiv COVID-19 u junu 2020. godine. U februaru 2023. godine, Osnovni sud u Podgorici je oslobodio mitropolita crnogorsko-primorskog Joanikija i 8 nikšićkih sveštenika optužbi da su postupili suprotno naredbama Ministarstva zdravlja u cilju sprečavanja širenja opasne zarazne bolesti organizovanjem molitvene šetnje u Nikšiću 2020. godine u kojoj je učestvovalo više hiljada ljudi. Ombudsman je u februaru 2023. godine otvorio slučaj povodom obilježavanja ruskog vjerskog praznika u nekoliko škola u Podgorici, što je zakonom zabranjeno.

Sloboda izražavanja

Crna Gora ima pluralističku i raznoliku medijsku scenu i postigla je **određeni nivo spremnosti** kada je u pitanju oblast slobode izražavanja. U cjelini posmatrano, postignut je **ograničen napredak**. Generalno, vlasti su pružile brze i efikasne policijske i institucionalne odgovore na nove slučajeve nasilja nad novinarima. Međutim, nije bilo daljih aktivnosti kada je riječ o efikasnom sudskom rješavanju starih slučajeva. Uprkos hvale vrijednoj praksi intenzivnog uključivanja civilnog društva i medijskih aktera u izradu nacrtu novog medijskog zakonodavstva, Vlada nije uspjela da finalizuje zakonske prijedloge i da ih predstavi Skupštini. Ovo je sada u velikom zakašnjenju. Vlasti treba da pojačaju napore da se efikasno pozabave ispunjavanjem neispunjenih preporuka *ad hoc* komisije za praćenje nasilja nad medijima, posebno u vezi s važnim starim slučajevima. Radio Televizija Crne Gore

(RTCG), nacionalni javni servis, nastavila je da emituje politički uravnotežen sadržaj, uključujući i tokom izbornih perioda. RTCG mora da ispuni najviše standarde medijskog integriteta i odgovornosti. Potrebni su dalji kontinuirani napor u suprotstavljanju dezinformacijama i ograničavanju efekata uznemiravanja na mrežama i govora mržnje na internetu bez nesrazmjernog ograničavanja slobode izražavanja. Medijsko okruženje je i dalje visoko politički polarizovano, s neujednačenom primjenom novinarskog etičkog kodeksa i profesionalnih standarda. Tek treba da se uspostave kredibilni i efikasni mehanizmi samoregulacije kako bi se ojačao integritet i profesionalizam medija.

Prošlogodišnje preporuke su samo djelimično uvažene i ostaju uglavnom validne. U narednoj godini Crna Gora naročito treba da:

- obezbijedi novinarima brzu i efikasnu policijsku i institucionalnu zaštitu od svih oblika nasilja, uključujući dalje aktivnosti u cilju obezbjeđivanja potpunog i djelotvornog sudskog rješavanja kritičnih starih slučajeva;

- uspostavi jasne mjere zaštite od bilo kakvog oblika neprimjerenog uticaja na uređivačku, institucionalnu ili finansijsku nezavisnost javnog servisa, RTCG, koji treba da poštuje najviše standarde profesionalnog integriteta i odgovornosti;

- hitno završi reviziju i usvajanje zakonodavstva u oblasti medija u skladu s pravnom tekovinom EU i odgovarajućim evropskim standardima i osigura njihovo uvođenje u novu medijsku strategiju.

Zastrašivanje novinara

Odgovor institucija i organa za sprovođenje zakona u rješavanju novih slučajeva nasilja nad novinarima i medijskim radnicima nastavlja da se poboljšava. Tokom izvještajnog

perioda, institucije i organi za sprovođenje zakona su na nove slučajeve nasilja brzo i efikasno odgovorili. Međutim, nije bilo opipljivog pomaka u kritičnim starim slučajevima, uključujući ubistvo glavnog urednika dnevnih novina Dan 2004. godine i pucnjavu na istraživačkog novinara 2018. godine. U 2022. godini, vlasti su registrovale 22 slučaja nasilja nad novinarima, uključujući prijetnje, zastrašivanje, uznemiravanje i, u nekoliko slučajeva, fizičko nasilje. Od ukupnog broja navedenih slučajeva, organi gonjenja pokrenuli su krivični postupak u njih 13. Policija je od 1. januara do 31. maja 2023. godine evidentirala ukupno pet slučajeva nasilja nad novinarima, od kojih je jedan od strane organa gonjenja okarakterisan kao krivično djelo koje se goni po službenoj dužnosti (*ex officio*). Od 1. januara do 31. marta 2023. godine, sudovi su razmatrali 15 predmeta krivičnih djela počinjenih protiv novinara ili medijske imovine. Sudovi su donijeli presude u osam predmeta, uključujući sedam osuđujućih i jednu oslobađajuću presudu. U preostalim slučajevima, krivični postupci su u toku.

Apelacioni sud je u januaru 2023. godine oslobodio istraživačkog novinara Jova Martinovića optužbi za šverc droge. Oslobađajuća presuda uslijedila je nakon sedam godina krivičnog postupka, u kojem je Martinović dobio kaznu od godinu dana zatvora i 15 mjeseci proveo u istražnom pritvoru.

Vlada je u septembru, decembru 2022. godine i julu 2023. godine usvojila izveštaje *ad hoc* komisije za praćenje nasilja nad medijima. Komisija je izdala nove preporuke koje se odnose na dugotrajne ili neefikasne istrage o slučajevima nasilja nad novinarima, a takođe apeluje na organe gonjenja da obezbijede dodatne informacije o nekoliko slučajeva. Vlasti treba da se u potpunosti i efikasno pozabave ispunjavanjem neispunjenih preporuka komisije, posebno u vezi s kritičnim starim slučajevima napada na novinare, i da Komisiji obezbijede sva

neophodna sredstva za obavljanje svog rada. Vlada je u maju 2023. godine produžila mandat komisiji za još dvije godine.

I dalje su se dešavali slučajevi da su visoki javni zvaničnici učestvovali u oštro sročenim javnim kritikama medija. Vlasti treba da brzo reaguju i javno osude sve oblike nasilja nad medijima, a javni funkcioneri treba da se uzdrže od vršenja političkog pritiska na novinare, uključujući i javne izjave.

Zakonodavno okruženje

Radna grupa zadužena za izmjenu zakonodavstva u oblasti medija pripremila je nacрте zakona o medijima, o audiovizuelnim medijskim servisima i o nacionalnom servisu RTCG, kroz inkluzivni dijalog s medijima i civilnim društvom. Vlada je organizovala 40-dnevnu javnu raspravu o tri prijedloga zakona, koja je završena u decembru 2022. Međutim, usvajanje nacрта zakona u oblasti medija je više puta odlagano. Vlada je u oktobru 2023. godine usvojila novu medijsku strategiju za period od 2023–2027. godine.

Sprovođenje zakonodavstva/institucije

Medijsko okruženje je pluralističko, ali ostaje visoko politički polarizovano, sa generalno neefikasnim mehanizmima samoregulacije i neujednačenom primjenom novinarskog etičkog kodeksa i profesionalnih standarda. Ombudsman je 2022. godine registrovao 16 slučajeva govora mržnje i 14 slučajeva u oblasti javnog diskursa i medija, uključujući diskriminaciju na osnovu etničkog i rodnog identiteta. U oktobru 2022. godine, Savjet Agencije za elektronske medije dodijelio je nacionalnu licencu za emitovanje drugom mediju u vlasništvu Srbije. Savjet je imenovao novog direktora u decembru 2022. godine. U avgustu 2022. godine, Savjet je razriješio svog bivšeg direktora, nakon što je utvrdio da je prekršio pravila o sukobu interesa. Osnovni sud u Podgorici je

prvostepenom presudom iz maja 2023. godine poništio razrješnje kao nezakonito, na koju je Savjet uložio žalbu.

Javni servis

Javni servis, RTCG, nastavio je da vodi uravnoteženu uređivačku politiku, pružajući širokom spektru političkih aktera mogućnosti da predstavljaju različite političke stavove na svim svojim platformama, uključujući i tokom opštinskih, predsjedničkih i parlamentarnih izbora. Osnovni sud u Podgorici je u januaru 2023. godine poništio odluku Savjeta RTCG o imenovanju generalnog direktora javnog emitera kao nezakonitu. U maju 2023. godine, ovu presudu je u drugom stepenu potvrdio Viši sud u Podgorici. U junu 2023. godine, Savjet je ponovo imenovao istu osobu za generalnog direktora RTCG, što je izazvalo oštru reakciju u javnosti većeg broja organizacija civilnog društva, koje su optužile Savjet RTCG za zloupotrebu službenog položaja i nepostupanje po konačnoj i pravosnažnoj sudskoj odluci. Organi gonjenja otvorili su krivičnu istragu o ovom slučaju. Efikasan pravni lijek u slučajevima kada je Skupština razriješila članove Savjeta RTCG tek treba da se obezbijedi, bilo kroz sudsku praksu ili kroz zakon.

Ekonomski faktori

Zbog relativno male ekonomije, tržište oglašavanja u Crnoj Gori je ograničeno. To utiče na ekonomsku održivost medija, ostavljajući ih posebno izloženim političkim i korporativnim interesima, kako iz zemlje, tako i iz inostranstva. Sve komercijalne TV kanale s nacionalnim dozvolama za emitovanje kontrolišu vlasnici iz Srbije. Vlasti su nastavile da obezbjeđuju državna sredstva za sadržaje od javnog interesa u elektronskim, štampanim i onlajn medijima. Takođe su nastavili da obezbjeđuju državno finansiranje samoregulacije medija, kroz Fond za medijski pluralizam i raznolikost, uveden Zakonom o medijima iz 2020.

godine. Odredbe Zakona o medijima koje imaju za cilj da obezbijede transparentnost javnog finansiranja medija tek treba da se dosljedno i u potpunosti primjenjuju. Sektorski kolektivni ugovor za medijsku industriju, koji je odavno u zakašnjenju, tek treba da bude potpisan, kako bi se poboljšao socijalno-ekonomski položaj medijskih radnika, obezbjeđujući im dodatna prava i beneficije koje nijesu obuhvaćene opštim kolektivnim ugovorom.

Internet

Iako rijetko prisutni u mejnstrim medijima, govor mržnje, dezinformacije i lične opaske mržnje i uvredljivosti i dalje su preovlađivale u odjeljcima komentara na internet portalima vijesti i na platformama društvenih medija. Više informativnih portala na internetu, uključujući određene medijske kuće sa značajnom čitalačkom publikom, ostali su neregistrovani i nastavili su da krše važeće medijsko zakonodavstvo. Zahtjev prema važećem Zakonu o medijima za uklanjanje nelegalnih komentara trećih strana s medijskih platformi na internetu treba da bude izmijenjen na način koji ne predstavlja nepotrebno administrativno opterećenje za onlajn medije, posebno za manje servise.

Crna Gora nema strategiju za bolji internet za djecu, uključujući olakšavanje otkrivanja i odgovora na seksualno zlostavljanje djece na internetu.

Sloboda umjetničkog stvaralaštva

Sloboda umjetničkog stvaralaštva i objavljivanja umjetničkih dela, zagarantovana Ustavom, generalno je poštovana, bez ikakvih značajnih slučajeva ograničenja.

Strukovne organizacije i uslovi rada

U januaru 2023. godine, jedno od nacionalnih novinarskih udruženja uručilo je Sputnjiku-Srbija svoju godišnju nagradu za najbolji informativni portal.

Novinari i sindikati nastavili su da prijavljuju opšte loše uslove rada većine medijskih profesionalaca, uključujući niske zarade, neplaćeni prekovremeni rad, bezbjednosne rizike, autocenzuru i različite oblike pritisaka i neprimjerenog uticaja kako vlasnika medija tako i trećih strana. Zaposleni u lokalnim javnim emiterima nastavili su da rade u posebno teškim profesionalnim i socijalno-ekonomskim okolnostima, direktno izloženi uređivačkom uticaju i finansijskoj kontroli lokalnih vlasti.

Veoma slaba medijska samoregulacija i dalje je zabrinjavajuća. Rijetka postojeća samoregulatorna tijela imaju ograničen uticaj, jer čak i sami mediji i novinari imaju tendenciju da ih zaobiđu i slučajeve protiv svojih konkurenata iznesu direktno na sud.

Pravo na **slobodu okupljanja i udruživanja** i dalje se u velikoj mjeri poštuje. Od svih javnih okupljanja, 61% je održano uz odobrenje po prethodnom obavješćavanju Uprave policije. U 2022. godini, četiri javna okupljanja su rezultirala nasiljem ili neredom (2021. godine: 21), na nijednom od registrovanih okupljanja nije došlo do upotrebe policijske sile, a jedan protest je policija privremeno zabranila zbog kasnog obavješćavanja. Izmjene i dopune Zakona o javnim okupljanjima i javnim događajima, koje imaju za cilj preciznije regulisanje spontanijih okupljanja, još uvijek nijesu izvršene.

Nije bilo napretka u pogledu **imovinskih prava**. Proces restitucije imovine eksproprisane u prošlosti ostao je spor; neki predmeti restitucije već 19 godina niješu riješeni. Odluka Evropskog suda za ljudska prava iz 2020. godine u predmetu „Nešić protiv Crne Gore“ o vraćanju obalske imovine eksproprisane od strane Javnog preduzeća za upravljanje morskim dobrom Crne Gore nije sprovedena iako je Vrhovni sud Crne Gore ratifikovao u decembru 2020. godine. Crna Gora treba da obezbijedi pravičan postupak restitucije u razumnom roku i punu nezavisnost tri Regionalne komisije za restituciju (Bijelo Polje, Bar i Podgorica).

Nije bilo napretka u usvajanju novog zakona koji bi obezbijedio potpunu usklađenost nacionalnog zakonodavstva sa pravnom tekovinom EU, evropskim standardima za **borbu protiv diskriminacije** i preporukama Evropske komisije protiv rasizma i netolerancije iz 2017. godine.

Polarizacija društva, mizoginija i govor mržnje su se povećali. Ugrožene grupe, uključujući Rome i Egipćane, osobe s invaliditetom i LGBTIQ zajednicu, nastavile su da doživljavaju višestruke oblike diskriminacije i izazove u ostvarivanju svojih jednakih prava i povremeno su bile izložene govoru mržnje i zločinima iz mržnje. Postoji hitna potreba da se efikasno rješavaju svi oblici diskriminacije korišćenjem mehanizama pravne zaštite. Prihvatanje i poštovanje pluralizma u društvu treba da se stimuliše od ranog detinjstva kroz angažovanje s mladima i odraslima kako bi se unaprijedile promjene u ponašanju i tolerancija različitosti. Prema istraživanju o diskriminaciji iz decembra 2022. godine, Centra za demokratiju i ljudska prava, 67% ispitanika (2020. godine: 57%) smatra da je diskriminacija prisutna u Crnoj Gori i to uglavnom na osnovu političkih uvjerenja. Kancelarija Ombudsmana je 2022. godine primila 256 pritužbi na diskriminaciju, što je trend rasta u poređenju sa 2021. godinom (173). Ovo može značiti da raste povjerenje u rad Ombudsmana, ili da su potencijalne žrtve više ohrabrene da prijave diskriminaciju. Kao i prethodnih godina, najviše pritužbi se odnosilo na rad i zapošljavanje. Ombudsman je u 2022. godini procesuirao 16 slučajeva govora mržnje i 14 predmeta iz oblasti javnog diskursa/medija. Ombudsman je u jednom slučaju utvrdio govor mržnje na osnovu društvenog ili etničkog porijekla; na osnovu pola, promjene pola i rodnog identiteta u tri slučaja; na osnovu nacionalnosti u dva slučaja; a na osnovu političkog ili drugog mišljenja u jednom slučaju. U oblasti javnog diskursa, Ombudsman je u jednom slučaju utvrdio diskriminaciju na osnovu nacionalnosti; na osnovu

socijalnog ili etničkog porijekla u jednom slučaju; a na osnovu političkog ili drugog mišljenja u jednom slučaju. Prioritetna preporuka Evropske komisije protiv rasizma i netolerancije iz 2017. godine da se uspostavi sistem za prikupljanje raščlanjenih podataka o zločinima iz mržnje još uvijek nije sprovedena jer to zavisi od izmjena i dopuna Krivičnog zakonika koje još uvijek nijesu usvojene.

Ograničen napredak postignut je po pitanju rodne ravnopravnosti. Nastavljeno je sprovođenje nacionalne strategije za period od 2021–2025. godine. Međutim, Crna Gora mora da se pozabavi pitanjem rodno zasnovanog nasilja i nasilja u porodici kroz izmjene strategije. Zakonodavni okvir o rodnoj ravnopravnosti i dalje ima ograničen uticaj zbog nedovoljne političke volje da se ovo pitanje postavi kao prioritet u opštim mehanizmima odgovornosti vlade.

Žene su i dalje nedovoljno zastupljene u procesu donošenja odluka u oblastima politike i ekonomije. U novom sazivu Skupštine, od ukupno 81 poslanika, samo 17 su žene, što je neznatno smanjenje u odnosu na prethodni saziv koji je imao 18 poslanica. Žene čine samo četvrtinu ukupnog upravljanja u javnoj upravi, često zbog eksplicitne ili implicitne pristrasnosti u praksi zapošljavanja, obuke i unapređenja. Kampanje klevetanja, govor mržnje i upotreba rodno zasnovanog nasilja nad ženama u politici i javnom životu i dalje postoje, iako je broj slučajeva blago opao.

U pripremi je Akcioni plan za period od 2023–2024. godine nacionalne Strategije za rodnu ravnopravnost za period od 2021–2025. godine. Hitno je potrebno efikasno riješiti pitanje duboko ukorijenjenog društvenog ponašanja kojim se degradiraju i diskriminišu žene, što dovodi do slučajeva rodno zasnovanog nasilja.

Ministarstvo za ljudska i manjinska prava započelo je blisku saradnju s javnim servisom RTCG i organizovalo kurseve o

rodno zasnovanom govoru mržnje, seksizmu i mizoginiji za novinare i zaposlene u RTCG.

Rodno zasnovano nasilje, posebno nasilje u porodici, ostaje ozbiljno i trajno pitanje i najekstremnija manifestacija rodne neravnopravnosti u Crnoj Gori. Uprkos čvrstom pravnom okviru, postoji nedostatak sistemskog rodno odgovora i procedura za žrtve nasilja prilaženih ženama. Ograničena specijalizacija pravosudnih, socijalnih, zdravstvenih i policijskih profesionalaca koji se bave rodno zasnovanim nasiljem i nasiljem nad ženama ostaje izazov. Istražna i sudska praksa je ostala veoma blaga, primjenjujući samo neke zaštitne mjere u prekršajnom postupku i izričući vrlo malo mjera bezbjednosti u krivičnom postupku. Takva praksa nije u skladu s međunarodnim standardima, prije svega s praksom Evropskog suda za ljudska prava, koja zahtijeva od državnih organa da sprovedu odgovarajuću istragu u slučaju nasilja u porodici i da preduzmu mjere za odgovarajuće krivično gonjenje. U izvještajnom periodu, od svih izrečenih prekršajnih kazni, novčane kazne su činile jednu trećinu (32, odnosno 36%), a uslovne kazne petinu (21, odnosno 6%), dok se kazne zatvora i dalje rijetko izriču (10%).

Udruženja žena ostaju važan faktor u podršci žrtvama rodno zasnovanog nasilja i u organizovanju različitih obuka i kampanja za podizanje svijesti. Međutim, ove organizacije se suočavaju sa stalnim finansijskim ograničenjima.

U avgustu 2022. godine, Ministarstvo rada i socijalnog staranja formiralo je Direkciju za zaštitu od rodno zasnovanog nasilja, što je važna prekretnica u razvoju odgovarajuće institucionalne infrastrukture koja će omogućiti odgovarajuće sprovođenje Istanbulske konvencije i posvetiti dužnu pažnju praćenju i unapređenju sistema zaštite i prevencije. Međutim, Crna Gora treba da dodijeli odgovarajuća finansijska sredstva direkciji, kako bi osigurala da ona bude u potpunosti operativna,

jer trenutno nije u mogućnosti da pruži efikasnu i odgovarajuću podršku.

U decembru 2022. godine, Odbor za rodnu ravnopravnost bio je domaćin 15. sjednice Ženskog parlamenta na temu borbe protiv nasilja nad ženama, u okviru kampanje „16 dana aktivizma protiv rodno zasnovanog nasilja“.

Krizni centri i jasni protokoli za žrtve seksualnog nasilja još nijesu napravljeni.

U oblasti **prava djeteta**, zakonodavni i institucionalni okvir je u velikoj meri usklađen s međunarodnim instrumentima o ljudskim pravima, uključujući sve oblasti obuhvaćene Konvencijom UN o pravima djeteta i njenim fakultativnim protokolima. Međutim, ostaju izazovi u efikasnom sprovođenju zbog lošeg okvira odgovornosti, neodgovarajućeg i nedovoljnog kapaciteta, nedostatka sistematskog praćenja i dovoljnog finansiranja, kao i nedostatka osiguranja kvaliteta postojećih zakona, strategija i akcionih planova. Sistematsko prikupljanje pouzdanih i uporedivih podataka razvrstanih po uzrastu i polu je od suštinskog značaja za određivanje prioriteta politike zasnovane na dokazima i obezbjeđivanje efikasne zaštite djece.

Vlada je prvi put osnovala Savjet za prava djeteta na nivou predsjednika Vlade u julu 2022. godine. Međutim, inauguralna sjednica održana je tek 13. marta 2023. godine, kada je usvojen akcioni plan za period od 2023–2024. godine. Savjet je 26. maja 2023. godine usvojio konkretne mjere koje Vlada mora da primijeni u 2023. godini kako bi spriječila slučajeve nasilja među djecom, adolescentima i mladima. Crna Gora mora da pojača napore na praćenju sprovođenja nacionalne strategije o ostvarivanju prava djeteta (2019–2023. godine), ocijeni njen uticaj i pripremi četvrti periodični izvještaj Komitetu UN za prava djeteta koji treba da bude dostavljen do novembra 2023. godine.

Ombudsman je u 2022. godini primio 225 pritužbi u vezi s pravima djeteta (2021. godine: 216). Ovi slučajevi su se

pretežno odnosili na obrazovanje, socijalnu i dječiju zaštitu, zdravstvenu zaštitu, prava djece u porodičnim odnosima, vršnjačko nasilje, kao i prava djece sa smetnjama u razvoju. Pored porasta nasilja u porodici, vršnjačko nasilje u školi ostaje alarmantan trend. Pristup djece pravdi, posebno ranjivih grupa, tek treba da se poboljša, a postupci prilagođeni djeci za svu djecu koja su u kontaktu sa zakonom tek treba da budu osigurani. Ovo se odnosi kako na djecu u krivičnim postupcima (djeca prestupnici, djeca žrtve i djeca svjedoci), tako i na djecu u građanskim ili porodičnim i prekršajnim postupcima. Nije bilo napretka u pogledu praćenja preporuka nadzornih tijela UN-a i Rezolucije 1468 Parlamentarne skupštine Savjeta Evrope o izmjeni Porodičnog zakona i podizanju minimalne starosne granice za stupanje u brak na 18 godina. Praksa dogovorenih dječjih brakova, posebno među zajednicama Roma i Egipćana, i dalje je razlog za ozbiljnu zabrinutost. Istraživanje MONSTAT-a o prihodima i životnim uslovima iz 2021. godine, objavljeno u decembru 2022. godine, pokazuje da svako treće dijete u Crnoj Gori živi u riziku od siromaštva.

Ne postoji zadovoljavajući nivo zaštite djece od počinilaca seksualnih delikata i još uvijek nedostaju sistematski prikupljeni razvrstani podaci o seksualnom zlostavljanju djece i seksualnoj eksploataciji. Strategija za sprečavanje i zaštitu djece od nasilja i njen akcioni plan istekli su 2021. godine i tek treba da se ažuriraju. Važeći Krivični zakonik predviđa pooštavanje kaznene politike u vezi s krivičnim djelima seksualnog zlostavljanja djece (u skladu s preporukama Lanzarote konvencije), sastavljanje registra prestupnika i mjere nadzora prema počiniocima nakon boravka u zatvoru. Međutim, ova nova pravila se ne sprovode zbog nedostatka sprovedbenog zakonodavstva. U 2022. godini, Uprava policije je registrovala 23 krivična djela seksualnog zlostavljanja djece (tri se odnose na silovanje, pet je kvalifikovano kao zlostavljanje djece, 11 na nedozvoljene polne

radnje i četiri na dječju pornografiju). Krivični zakonik tek treba da se revidira kako bi u potpunosti bio u skladu s Konvencijom o pravima djeteta i njenim Prvim fakultativnim protokolom (o prodaji djece, dječjoj prostituciji i dječjoj pornografiji), a zakonodavstvo treba da se bavi seksualnim iskorišćavanjem djece na internetu. Nacionalna SOS linija za djecu ponovo je počela s radom u jesen 2022. godine nakon što je bila neaktivna zbog nedostatka sredstava. Međutim, njihovo radno vrijeme je skraćeno na osam radnih sati dnevno u odnosu na prethodni raspored 24/7, i to zbog nedostatka resursa, kako finansijskih tako i ljudskih. Crna Gora treba da preduzme neophodne korake kako bi osigurala da sva djeca budu sistematski upisana u matične knjige rođenih.

U decembru 2022. godine, broj djece koja žive u ustanovama je 110, nešto manje nego u februaru 2022. godine (115). Izrada nacionalne strategije o deinstitucionalizaciji je spora i organizacije osoba s invaliditetom nijesu uključene u proces.

Što se tiče **prava osoba s invaliditetom**, nije bilo pomaka. Osobe s invaliditetom u Crnoj Gori ne mogu u potpunosti da ostvare svoja prava, a i dalje se suočavaju s višestrukim oblicima diskriminacije. Ministarstvo za ljudska i manjinska prava je u julu 2022. godine ukinulo Direktorat za zaštitu i ravnopravnost osoba s invaliditetom. Crna Gora bi trebalo da ponovo uspostavi takav direktorat ili da dodijeli relevantne nadležnosti drugoj službi za nadgledanje sprovođenja strategije za zaštitu od diskriminacije osoba s invaliditetom i unapređenju ravnopravnosti za period od 2022–2027. godine i njenih akcionih planova za 2023. godinu. Crna Gora tek treba da usvoji nacrt zakona o jedinstvenom tijelu za procjenu invalidnosti, koji će biti osnova za reformu sistema kako bi se ostvario pravedniji, ravnopravniji i lakši pristup pravima, omogućavajući prelazak s medicinskog na model zasnovan na ljudskim pravima. Do usvajanja prijedloga zakona o jedinstvenom tijelu za procjenu

invalidnosti čeka se odluka o dodjeli prostorija za budući zavod za utvrđivanje invalidnosti. Crna Gora tek treba da usvoji zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba s invaliditetom, koji bi takođe regulisao lokaciju i upravljanje pripadajućim fondom. Nacionalni savjet za prava osoba s invaliditetom, subjekat zadužen za praćenje sprovođenja svih zakona i strategija za unapređenje prava i podršku boljoj koordinaciji u oblasti invalidnosti, ne funkcioniše. U maju 2023. godine, Kancelarija ombudsmana je uspostavila nezavisni mehanizam za praćenje u skladu s Konvencijom o pravima osoba s invaliditetom. Ne ispunjavaju se preporuke Komiteta UN za prava osoba s invaliditetom iz 2017. godine, posebno u pogledu neophodne reforme starateljstva i odlučivanja u ime osoba s invaliditetom. Crna Gora nije usvojila akcioni plan za sprovođenje preporuka Komiteta. Neke definicije invaliditeta u crnogorskom zakonodavstvu koriste pogrdnu terminologiju. Viši sud u Podgorici potvrdio je 7. decembra 2022. godine raniju presudu Osnovnog suda u Podgorici, kojom je utvrđeno da je jedno lice više puta diskriminisano po osnovu invaliditeta od strane centara za socijalni rad Kotor, Tivat i Budva i države Crne Gore. Ovo je prva pravosnažna presuda u Crnoj Gori u vezi sa zaštitom osoba s invaliditetom od diskriminacije u pristupu informacijama i u postupcima pred nadležnim organima.

Nije bilo napretka u pogledu zaštite prava lezbijki, homoseksualaca, biseksualnih, transrodnih, interseksualnih i kvir (LGBTIQ) osoba. Zabrinjava i to što je tokom izvještajnog perioda bilo nekoliko napada na kancelarije LGBTIQ nevladinih organizacija i privatne stanove LGBTIQ aktivista, kao i mnogi incidenti govora mržnje protiv LGBTIQ osoba, uključujući i na društvenim mrežama. Kao rezultat reorganizacije Ministarstva za ljudska i manjinska prava iz jula 2022. godine, odgovornost za unapređenje i zaštitu prava LGBTIQ osoba nije dodijeljena nijednoj posebnoj službi. Zakon o zakonskom

prepoznavanju pola tek treba da bude usvojen. Deseti podgorički Prajd održan je u oktobru 2022. godine, uz učešće više ministara i prošao je bez incidenata. Nije bilo napretka u usklađivanju relevantnog sprovođenja zakonodavstva sa Zakonom o životnom partnerstvu partnera istog pola. Ministarstvo je u 2022. godini LGBTIQ NVO-ima izdvojilo 250.000 eura, što je 43% više sredstava nego 2021. godine (174.904 eura). U 2022. godini, prekršajni sudovi su procesuirali 76 slučajeva diskriminacije ili drugih oblika napada na LGBTIQ osobe.

Izmjene i dopune Zakonika o krivičnom postupku i Krivičnog zakonika radi potpunog usklađivanja krivičnog zakonodavstva s pravnom tekovinom EU i evropskim i međunarodnim standardima o **procesnim pravima** osumnjičenih i optuženih lica u krivičnim postupcima, kao i žrtvama krivičnih djela, rade se uz podršku ekspertize EU. Cilj izmjena je da se pozabave odredbama o pravu na informisanje, pravu na prisustvo i učešće u svim fazama postupka, neopravdano produženim pritvorima, nedovoljnoj zaštiti žrtava, posebno žena i djece, kao i ukupnoj dužini postupka. Crna Gora tek treba da usvoji zakon o procesnom tretmanu djece/maloljetnika u krivičnom postupku. Nedostaju sveobuhvatni podaci o besplatnoj pravnoj pomoći jer to zavisi od razvoja novog informacionog sistema pravosuđa. Budžet izdvojen i realizovan za pravnu pomoć u 2022. godini, iznosio je 108.776 eura (2021. godine: 121.500 eura).

Izmjene i dopune Zakona o zaštiti od nasilja u porodici nijesu na snazi. Još uvijek nedostaje sistematski pristup u postupanju sa žrtvama i pružanju informacija žrtvama. Nacionalna strategija za zaštitu prava žrtava je u pripremi. Crna Gora i dalje treba da zaustavi obustavu Zakona o obeštećenju žrtava i obezbijedi dovoljno sredstava za podršku žrtvama.

Što se tiče prava pripadnika **manjina**, Crna Gora je u decembru 2022. godine podnijela šesti izvještaj o sprovođenju

Evropske povelje o regionalnim ili manjinskim jezicima i četvrti izvještaj o sprovođenju Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina. Komitet eksperata Evropske povelje o regionalnim ili manjinskim jezicima objavio je, u septembru 2023. godine, sedmi izvještaj o praćenju o Crnoj Gori, navodeći da ostaju nedostaci u adekvatnoj upotrebi i zaštiti romskog jezika u skladu s evropskim standardima i zakonodavstvom. Izvještaj o sprovođenju Akcionog plana za 2022. godinu, za sprovođenje politike strategije za manjine za period 2019–2023. godine, usvojen je u aprilu 2023. godine, dok je Akcioni plan za 2023. godinu usvojen u maju 2023. godine. U Skupštini još uvijek nema ravnopravnog tretmana manjina. Podaci o sprovođenju strategije za manjine za period od 2019–2023. godine nijesu dostupni. Ministarstvo za ljudska i manjinska prava je u julu 2022. godine formiralo novi Direktorat za unapređenje i zaštitu prava manjinskih naroda i drugih manjinskih zajednica. Ministarstvo je 2022. godine dodijelilo 150.000 eura nevladinim organizacijama koje se bave pravima pripadnika manjina. U novembru 2022. godine, Fond za zaštitu i ostvarivanje manjinskih prava izdvojio je više od milion eura za 195 organizacija i pojedinaca za unapređenje prava pripadnika manjina. U avgustu 2023. godine, Specijalno tužilaštvo otvorilo je krivičnu istragu o finansijskom upravljanju Fondom. Ombudsman je u martu 2022. godine dao mišljenje Ministarstvu o mogućim izmjenama i dopunama Zakona o manjinskim pravima i slobodama kako bi se obezbijedilo neposredno imenovanje u manjinskim savjetima na osnovu slobodno izražene volje manjinskih naroda i drugih manjinskih nacionalnih zajednica.

Romi i Egipćani su i dalje najugroženiji, a anticiganizam ostaje problem. Nije bilo pomaka u pogledu smanjenja cenzusa za političku zastupljenost Roma u Skupštini, jer nije izmijenjen Zakon o izboru odbornika i poslanika. Skupštinski Odbor za ljudska prava i slobode u saradnji s Ministarstvom za ljudska i

manjinska prava i Ombudsmanom organizovao je 6. aprila 2023. godine prvu sjednicu Romskog parlamenta. Romski savjet je bojkotovao sjednicu. Vlada je 19. oktobra 2022. godine organizovala treći ministarski sastanak Roma u Podgorici. Ministri svih zemalja zapadnog Balkana odgovorni za inkluziju Roma složili su se da postupe po obavezama preuzetim iz Poznana 2019. godine i prva dva ministarska sastanka organizovana u Tirani (2020. godine) i Sarajevu (2021. godine). Takođe su se složili da ojačaju tekući rad na integraciji Roma u oblasti stanovanja, zapošljavanja, zelene i digitalne agende i budžetiranja koje obuhvata i Rome, i da usvoje snažne sisteme praćenja i izveštavanja za mjerenje napretka u primjeni novih strategija za Rome i ciljeva Deklaracije iz Poznana uz pomoć nacionalnih zavoda za statistiku.

Vlada je 2. novembra 2022. godine imenovala svoju nacionalnu kontakt osobu za Rome (NRCP), mjesto upražnjeno od avgusta 2020. godine. NRCP dolazi iz romske zajednice i dugogodišnji je radnik Ministarstva. Međutim, NRCP nema ulogu u donošenju odluka u Ministarstvu i njeni ograničeni kapaciteti i resursi ostaju glavna slabost. Vlada je 26. maja 2023. godine usvojila Odluku o uspostavljanju koordinacionog tijela za praćenje sprovođenja obaveza iz Deklaracije iz Poznana, kojim predsjedava NRCP.

U 2022. godini, 26 organizacija civilnog društva dobilo je javna sredstva za realizaciju projekata u oblasti inkluzije Roma. Takođe, u 2022. godini, Fond za manjine je podržao 10 projekata u oblasti inkluzije Roma. Budžet koji se izdvaja za projekte koji podržavaju inkluziju Roma se povećava, ali nedostaju odgovarajuće planiranje, praćenje i finansijska kontrola.

U školskoj 2022/2023. godini, predškolsko vaspitanje i obrazovanje pohađalo je 202 romske djece (92 dječaka i 110 djevojčica), osnovnu školu 1.833 (950 dječaka i 883 djevojčice), a 214 srednju školu (122 dječaka i 92 djevojčice). Trenutno ima

14 romskih studenata. Povećava se broj romskih obrazovnih medijatora koji rade u različitim opštinama, od kojih 30 ima podršku Ministarstva prosvjete. Pravni okvir još uvijek ne podržava upis romskih studenata u visoko obrazovanje. Iako Crna Gora daje stipendije od 150 eura mjesečno, nema dodatnih podsticaja. U cjelini posmatrano, kvalitet obrazovanja romske djece ostaje oblast za koju postoji velika zabrinutost.

Ombudsman je 2022. godine sproveo terensko istraživanje u romskim naseljima u 13 opština. Preliminarni nalazi pokazuju da Romi i Egipćani žive u manje segregiranim naseljima nego prije 6 ili 7 godina, ali 42,2% Roma i dalje živi u naseljima u kojima žive samo Romi. Problem prenaseljenosti romskih domaćinstava i dalje postoji, uz neznatna poboljšanja u pogledu pristupa vodi, snabdijevanju električnom energijom i posjedovanja osnovnih uređaja.

Zemlja se još uvijek ne bavi sistematski dječjim prosjačenjem i dječjim brakovima, niti preduzima dovoljne korake da ispuni svoja obećanja za rješavanje problema apatridije, kako je preporučio Visoki komesarijat Ujedinjenih nacija za izbjeglice (UNHCR). Romski jezik se nedovoljno koristi i ne uči se u školama.

Što se tiče raseljenih i **interno raseljenih lica**, od 7. novembra 2009. godine do 1. juna 2023. godine podniet je 15.271 zahtjev za dobijanje prebivališta ili boravišta. Od toga je riješeno 15.159 zahtjeva, a 112 predmeta još uvijek nije riješeno. Stalni ili privremeni boravak do tri godine dobilo je ukupno 12.410 lica, odbijeno je 297 zahteva, a obustavljeno je 2.448 predmeta zbog nepotpunih ili dupliranih zahtjeva.

Od stupanja na snagu novog Zakona o strancima, 2018. godine, pa do marta 2023. godine, za devet osoba je utvrđeno da su apatridi, dok je za 17 u toku postupak utvrđivanja apatridije. Crna Gora tek treba da usvoji izmjene i dopune Zakona o strancima radi jačanja postupka utvrđivanja apatridije, prije svega u

pogledu procesnih garancija i pristupa pravima u postupku i po priznanju statusa apatrida. Ovo je zabrinjavajuće.

Prema podacima UNHCR-a, u Crnoj Gori trenutno postoji oko 500 osoba s rizikom od apatridije. Kroz blisku saradnju MUP-a i UNHCR-a, nova praksa registracije rođenih za ovu specifičnu grupu ljudi dala je rezultate: Ministarstvo unutrašnjih poslova je završilo registraciju sve djece bez državljanstva u Crnoj Gori poznate UNHCR-u i kontinuirano jača proceduru registracije rođenih. Završena je javna rasprava o izmjenama i dopunama Zakona o postupku utvrđivanja apatridije u Crnoj Gori. Prijedlogom MUP-a bi se dalo pravo pokretanja postupka utvrđivanja apatridije koje ima prebivalište u Crnoj Gori najmanje tri godine prije pokretanja postupka utvrđivanja apatridije, ili čiji su članovi porodice državljani Crne Gore, ili strancima sa stalnim prebivalištem / boravištem u Crnoj Gori. Prema UNHCR-u, pristup postupku utvrđivanja apatridije i dalje predstavlja ozbiljnu zabrinutost, jer ograničava pravičnost procesa i smatra se da nije u skladu s Konvencijom o apatridiji iz 1954. godine.

Što se tiče **prava na državljanstvo**, šema davanja državljanstva investitorima je istekla 31. decembra 2022. godine. Ne bi trebalo da postoji dalji plan za ovu šemu. Neriješene prijave tek treba da budu temeljno provjerene, kao i porijeklo sredstava generisanih ovom šemom, za koje nijedno crnogorsko tijelo nije preuzelo odgovornost.

2.2.2 Poglavlje 24: Pravda, sloboda i bezbjednost

EU ima zajednička pravila za graničnu kontrolu, vize, spoljne migracije i azil. Saradnja u okviru Šengenskog sporazuma sa sobom nosi ukidanje graničnih kontrola unutar EU. Države članice sa Crnom Gorom takođe imaju saradnju u oblasti borbe protiv organizovanog kriminala i terorizma kao i saradnju u oblasti pravosuđa, policije i carine, uz podršku EU agencija za pravosuđe i unutrašnje poslove.

Crna Gora je **umjereno spremna** u oblasti pravde, slobode i bezbjednosti. Zakonodavni i institucionalni okvir je u velikoj mjeri postavljen. **Ograničeni napredak** je postignut započinjanjem rješavanja kritičkog nedostatka ljudskih resursa za upravljanje granicom, preduzeli su se početni koraci za usklađivanje vizne politike s listom trećih zemalja EU za koje je potrebna viza, kao i izdvajanjem državnih sredstava za povećanje smještajnih kapaciteta za migrante. Međutim, u cjelini posmatrano, prošlogodišnje preporuke ostaju većinom da važe.

U narednoj godini Crna Gora naročito treba da:

→ ograniči upotrebu sporazuma o priznavanju krivice na izuzetne slučajeve, da bi poboljšala transparentnost i kredibilitet odgovora pravosuđa na organizovani kriminal kroz odvrćajuću i konzistentniju politiku kažnjavanja;

→ uskladi pravni i operativni pristup finansijskim istragama, zapljeni i oduzimanju imovine i borbi protiv pranja novca sa standardima EU i međunarodnim standardima i uspostavi ubjedljivi bilans rezultata u ovim oblastima;

→ dalje jača kapacitete u upravljanju granicama rješavanjem kritičnih nedostataka u opremi za nadzor granice; preduzme neophodne korake za uspostavljanje sistema za unapređenje informacija o putnicima i biometrijskog sistema registracije migranata; dalje uskladi vizne politike Crne Gore s listom zemalja EU za koje je potrebna viza, posebno u pogledu zemalja koje predstavljaju rizik od neregularne migracije ili bezbjednosti za EU; preduzme mjere za dalje rješavanje potreba za zaštitom migranata i povećanje administrativnih kapaciteta u oblasti povratka.

Borba protiv organizovanog kriminala

Crna Gora se nalazi negdje **između određenog i umjerenog nivoa spremnosti** u borbi protiv organizovanog kriminala. Postignut je **određeni napredak** u ispunjavanju prošlogodišnjih

preporuka, posebno u pogledu efikasnosti krivičnih istraga. Crna Gora je povećala broj istražitelja i eksperata u ključnim oblastima, kao što su finansijske istrage, visokotehnološki kriminal i posebne istražne mjere.

Crna Gora je sprovela ambicioznu reformu ljudskih resursa policije: otvorila je nova radna mjesta, formirala nove jedinice i zaposlila nove službenike. Uhapšeni su istaknuti članovi organizovanih kriminalnih grupa, kao i pojedini najviši zvaničnici iz institucija za sprovođenje zakona, što ukazuje na duboku infiltraciju organizovanog kriminala u državne strukture. Međutim, nije bilo pravosnažne sudske odluke o organizovanom kriminalu u oblastima šverca duvana, pranja novca, trgovine ljudima ili visokotehnološkog kriminala. Bilans ostvarenih rezultata u konačnom oduzimanju imovine ostao je veoma ograničen. Crna Gora tek treba da riješi neke sistemske nedostatke koji utiču na njen sistem krivičnog pravosuđa u cjelini, uključujući i način na koji se predmeti organizovanog kriminala vode u sudovima.

Prošlogodišnje preporuke ostaju u velikoj mjeri da važe. U narednoj godini Crna Gora naročito treba da:

- nastavi s povećanjem efikasnosti krivičnih istraga uspostavljanjem potpuno funkcionalnog interoperabilnog sistema s jedinstvenom funkcijom pretraživanja i sistemom upravljanja predmetima koji dijele tužioci i istražitelji;

- riješi pitanje dugotrajnosti suđenja i čestih odgađanja u slučajevima organizovanog kriminala; obezbijedi jače međusobno razumijevanje između sudova i tužilaštva u vezi s ključnim pravnim konceptima kao što su pranje novca i kvalitet dokaza;

- riješi pitanje rizika od korupcije i infiltracije organizovanog kriminala u organe za sprovođenje zakona i pravosuđe sprovođenjem snažne politike prevencije i pružanjem strogog odgovora pravosuđa na otkrivene slučajeve.

Institucionalna organizacija i pravno usklađivanje

Broj policajaca je pao na 3.980 u 2022. godini (sa 4.586 u 2021.godini). Penzionisano je ukupno 375 službenika, a 105 administrativnih službenika prešlo je u Ministarstvo unutrašnjih poslova. Odnos policajaca i broja stanovnika je i dalje visok, 639 policajaca na 100.000 stanovnika, u poređenju s prosjekom EU od 335,3 na 100.000 stanovnika (Eurostat, 2019–2021. godine). Međutim, za razliku od većine država članica EU, Crna Gora ubraja graničare u policijske službenike (1.540 službenika), kao i neoperativne službenike poput savjetnika i službenika bez policijskog čina.

Crna Gora je nastavila da radi na izmjenama i dopunama svog pravnog okvira za borbu protiv organizovanog kriminala, često uz ekspertsku podršku EU, kako bi ga uskladila s pravnom tekovinom EU i riješila postojeće praznine. Međutim, u većini slučajeva, zakonodavstvo još uvijek nije usvojeno, jer se još čeka usvajanje zakona. Nacrt izmjena i dopuna Krivičnog zakonika, koji su potrebni da bi se on uskladio s pravnom tekovinom EU u velikom broju oblasti, kao što su trgovina ljudima i sprečavanje pranja novca još uvijek nije usvojen.

Crna Gora tek treba da usvoji izmjene i dopune Zakona o oduzimanju imovinske koristi stečene kriminalnom djelatnošću, koje su sačinjene kako bi se otklonile zakonske prepreke za oduzimanje imovine stečene kriminalom. U februaru 2023. godine, Vlada je usvojila prvu verziju, koja nije uzela u obzir komentare Evropske komisije. Na kraju je formirana radna grupa za razmatranje nacrta.

U decembru 2022. godine, Skupština je usvojila izmjene i dopune Zakona o unutrašnjim poslovima koje se odnose na uslove penzionisanja policijskih službenika. Usvojena je i jedna izmjena postojećeg Zakona o igrama na sreću i nagradnim takmičenjima, s ograničenim ciljem uvođenja obaveznog

sistema audio-vizuelnog nadzora igara na sreću, ali bez rješavanja bilo kog drugog problema s aktuelnim zakonom.

Centralna banka Crne Gore ima centralni registar rezidentnih računa, ali još uvijek nema registar nerezidentnih računa, što je ključno sredstvo za istrage koje uključuju nerezidente. Crna Gora nije rješavala problem nepotpunog i nedovoljno digitalizovanog katastra zemljišta, što otežava sprovođenje finansijskih istraga, oduzimanje imovine i sprovođenje internih kazni. Centralizovana baza podataka o slučajevima organizovanog kriminala i korupcije, koja sadrži podatke prikupljene od svih relevantnih organa, potrebna je za potrebe izvještavanja, praćenja i kreiranja politike.

U oblasti vatrenog oružja, revidirani Zakon o oružju, koji ima za cilj usklađivanje pravila o obilježavanju vatrenog oružja i tehničkih specifikacija sa standardima EU, još uvijek nije usvojen od strane Skupštine, a na usvajanje se čeka dvije godine. Usvajanje zakona nije bilo na dnevnom redu Skupštine u izvještajnom periodu.

Kada je riječ o trgovini ljudima, neophodno je revidirati Kri-
vični zakonik kako bi se uskladio s pravnom tekovinom EU.

Crna Gora je povećala budžet za Specijalno državno tužilaštvo (SDT) za 2 miliona eura. Otvoreno je ukupno 20 novih radnih mjesta za administrativne službenike, IT i finansijske stručnjake, čime je broj radnih mjesta za pomoćne službenike porastao na 55. Zapošljavanje je u toku. Međutim, broj specijalnih tužilaca (11, uključujući Glavnog specijalnog tužioca) i dalje je nedovoljan da se nosi s velikim poslom Specijalnog državnog tužilaštva. Specijalni tužioci vode do 100 slučajeva organizovanog kriminala ili korupcije na visokom nivou. Ovo se dešava zbog veoma opsežnog opisa mandata SDT u zakonu, koji uključuje manje i jednostavnije predmete, koje bi mogle da rješavaju druga državna tužilaštva. Uvedena je određena tematska specijalizacija specijalnih tužilaca. U septembru 2022.

godine, Vlada je usvojila odluku da se Specijalno državno tužilaštvo (zajedno s Vrhovnim državnim tužiocem i Specijalnom jedinicom policije) premjesti u drugu zgradu Vlade, kako bi riješila trenutne neadekvatne kancelarijske i bezbjednosne uslove. Međutim, izmještanje Specijalnog državnog tužilaštva može se obaviti tek nakon neophodnog renoviranja.

U martu 2023. godine, usvojena je strategija razvoja policije za period od 2023–2026. godine. U 2022. godini sprovedena je ambiciozna kadrovska reforma policije. Nakon donošenja novog pravilnika o unutrašnjoj organizaciji MUP-a i policije u avgustu 2022. godine, Sektoru za borbu protiv organizovanog kriminala dodijeljeno je 239 novih radnih mjesta, bilo kroz interne transfere radnih mjesta iz drugih sektora ili kroz stvaranje novih radnih mjesta. Najveću korist od ovog povećanja imala je jedinica zadužena za specijalne istražne metode, s povećanjem broja radnih mjesta sa 72 na 121. Broj radnih mjesta u Specijalnom policijskom odjeljenju porastao je s 32 na 50. Formirana je nova jedinica zadužena za finansijske istrage i borbu protiv korupcije i privrednog kriminala. Broj radnih mjesta u grupi za borbu protiv krijumčarenja droge porastao je na 25. U oblasti vatrenog oružja formiran je specijalizovani tim s osam radnih mjesta posvećenih istraživanju krijumčarenja vatrenog oružja. Međutim, do sada je popunjeno samo 50% novih radnih mjesta. Za neka radna mjesta uvedeno je povećanje plata od 10 do 20%, kako bi se privukli i zadržali specijalizovaniji kadrovi u policiji.

Istovremeno, Vlada nije usvojila kadrovski plan, koji je obavezan Zakonom o državnoj upravi i koji je spreman za usvajanje od 2020. godine. Zbog toga je imenovanje svih pet pomoćnika direktora policije i drugih visokih funkcija blokirano. Pomoćnici direktora policije su tri godine na tim pozicijama po osnovu vršioća dužnosti.

U martu 2023. godine, uhapšen je pomoćnik direktora policije zadužen za borbu protiv organizovanog kriminala po nalogu

specijalnog državnog tužioca zbog sumnje da je sarađivao sa organizovanim kriminalnim grupama od 2018. do 2020. godine. To je dovelo do velike rekonstrukcije u policiji. Vlada je 30. marta 2023. godine razriješila direktora policije, koji je bio na funkciji od avgusta 2021. godine. Zamijenio ga je načelnik Odjeljenja bezbjednosti u Budvi. Odluka nije donijeta u skladu s pravilom o razrješenju direktora policije, koje predviđa da razrješenje direktora policije pokreće skupštinski Odbor za bezbjednost i odbranu, a ne Vlada. Bivši direktor policije uložio je žalbu na odluku Vlade Upravnom sudu Crne Gore.

Istovremeno, pokrenuta je velika rekonstrukcija načelnika odjeljenja i šefova u Sektoru kriminalističke policije. Novi direktor policije imenovao je 19 novih načelnika odjeljenja bezbjednosti i odsjeka. Odsjek za borbu protiv teških krivičnih djela je rasformirano i svi njegovi službenici su privremeno suspendovani. Oprema ovog odsjeka prebačena je u Specijalno policijsko odjeljenje. Načelnik Specijalnog policijskog odjeljenja unaprijeđen je na funkciju pomoćnika direktora policije zaduženog za borbu protiv organizovanog kriminala, umjesto uhapšenog dosadašnjeg pomoćnika direktora, ali je i dalje ostao na poziciji načelnika Specijalnog policijskog odjeljenja. Takođe je imenovan za kontakt fokalnu tačku za saradnju s Europolom. Imenovanja zasnovana na zaslugama i proceduralna zaštita od političkog uticaja treba da budu vodeći principi u reformi policije.

Procenat žena u policiji porastao je sa 9% na 13,8% u posljednjih deset godina, sa 20 žena na srednjim i nižim rukovodećim pozicijama (8,5% svih rukovodećih pozicija). Nema žena na rukovodećim pozicijama višeg nivoa.

Kapaciteti za sprovođenje i izvršenje

U 2022. godini, crnogorske agencije za sprovođenje zakona postigle su ključne uspjehe u borbi protiv kriminalnih mreža i

uhapsile 24 člana takozvane grupe Balkanskih kartela, osumnjičenih za šverc droge. Specijalno državno tužilaštvo je u 2022. godini pokrenulo 17 novih istraga o organizovanom kriminalu protiv 140 lica i pet pravnih lica (2021. godine: 13) i podiglo optužnice u 13 predmeta protiv 103 lica i šest pravnih lica.

Proaktivni pristup Specijalnog državnog tužilaštva ogledao se u neviđenom broju slučajeva visokog profila, što ukazuje na duboku infiltraciju organizovanog kriminala u državne strukture i organe za sprovođenje zakona. Slučajevi koji su trenutno pod istragom u sudovima ili su i dalje neriješeni uključuju, između ostalog, bivšeg specijalnog državnog tužioca, bivšeg predsjednika Privrednog suda, bivšu predsjednicu Vrhovnog suda, bivšeg direktora i službenika Agencije za nacionalnu bezbjednost, bivšeg direktora carine i nekoliko visokih službenika carine, bivšeg vršioca dužnosti pomoćnika direktora policije i nekoliko policajaca, bivšeg službenika Uprave za izvršenje krivičnih sankcija, gradonačelnika Budve, bivšeg tužioca Osnovnog suda, itd. Procesuiranje bivše predsjednice Vrhovnog suda Crne Gore, njenog sina, njenog bivšeg tjelohranitelja i još devet osoba dovelo je do podizanja optužnice u oktobru 2022. godine. Oni se sumnjiče za stvaranje kriminalne organizacije, šverc droge, aktivnu i pasivnu korupciju, zloupotrebu službenog položaja, nedozvoljeno držanje oružja i prikrivanje dokaza.

U novembru 2022. godine, podignuta je optužnica protiv bivšeg predsjednika Privrednog suda Crne Gore i još 12 okrivljenih (uključujući stečajne upravnike i četiri pravna lica) zbog sumnje da su stvorili kriminalnu organizaciju i zloupotrebu službenog položaja. Slučaj bivšeg specijalnog državnog tužioca vezan je za sumnju u njegovu povezanost s jednom od dvije glavne kriminalne grupe Crne Gore i sumnju na zaštitu interesa ove grupe odlukom o zatvaranju istrage uprkos dovoljnom zakonskom osnovu da se ona nastavi.

Policija Crne Gore je u martu 2023. godine bila na meti serije hapšenja. Specijalno policijsko odjeljenje podiglo je optužnice protiv 18 osoba, uključujući šest policajaca i jednog bivšeg službenika Agencije za nacionalnu bezbjednost, zbog sumnje da su umiješani u široku transatlantsku mrežu šverca kokaina. Uhapšeno je ukupno šest osumnjičenih, dok su ostali u bjekstvu ili u inostranstvu. Nedelju dana kasnije, v.d. pomoćnika direktora policije za borbu protiv organizovanog kriminala uhapšen je zbog sumnje da je umiješan u isti slučaj. Ključni protagonista u ovom slučaju, bivši policajac, još je na slobodi.

Broj sudskih presuda i osuđujućih presuda nastavio je da raste u 2022. godini, što odražava trend rasta u broju istraga od 2020. godine. Viši sud u Podgorici je vodio 79 predmeta organizovanog kriminala i korupcije na visokom nivou, protiv 606 optuženih (2021. godine: 73, odnosno 492). Djelimično je riješeno devet predmeta. Donesene su presude protiv 20 osoba, od kojih su 18 osuđujuće presude na osnovu sporazuma o priznanju krivice, a dvije oslobađajuće. Posebno odjeljenje Višeg suda u Podgorici zaduženo za organizovani kriminal i korupciju na visokom nivou trenutno ima šest sudija.

Eksterna procjena kaznene politike Crne Gore sprovedena 2021. godine zaključila je da sudovi imaju tendenciju da izriču kazne u donjoj trećini ili donjoj polovini raspona kazni. Ovaj zaključak nije doveo do revizije kaznene politike. Sve do oktobra 2022. godine, sporazumi o priznanju krivice su nastavili da se naširoko koriste u slučajevima organizovanog i teškog kriminala, kako bi se predmeti brže procesuirali potvrđivanjem krivice okrivljenog i obezbjeđivanjem oduzimanja određene imovine, što je rezultiralo kaznama, novčanim kaznama i oduzimanjem imovine koje su nesrazmjerno niske u poređenju s težinom zločina. Osnovana je radna grupa koju čine tužioci i sudije iz različitih nadležnosti kako bi pripremili smjernice za bolje regulisanje korišćenja sporazuma o priznanju krivice i

postavili zajedničke standarde za tužioce. Upotreba sporazuma o priznanju krivice privremeno je suspendovana u oktobru 2022. godine. Organizaciona pitanja i ograničenja Višeg suda (uključujući nedovoljan prostor za saslušanja) nijesu riješavana i nastavila su da dovode do čestih odlaganja i dugih suđenja. Neki predmeti stoje neriješeni pred Sudom od 2017. godine.

U 2022. godini, Crna Gora je nastavila da se aktivno uključuje u **međunarodnu policijsku saradnju**. Crna Gora je razmijenila ukupno 4.225 komunikacija preko bezbjednog kanala za komunikacije Europolove Mreže (SIENA) (2021. godine: 4.292) i 585 komunikacija sa stranim oficirima za vezu (2021. godine: 499). Aktivnom potragom targetirano je ukupno 14 bjegunaca. Povezivanje crnogorskih agencija za sprovođenje zakona – uključujući odsjek zadužen za borbu protiv organizovanog kriminala – sa mrežom SIENA poboljšalo je proaktivnost i, donekle, efikasnost istraga. Crna Gora je takođe razmijenila 36.991 komunikaciju putem Interpola 2022. godine (2021. godine: 59.162).

Na osnovu zahtjeva iz Crne Gore, u inostranstvu su uhapšena 43 člana kriminalne grupe, među kojima i vođa jedne crnogorske organizovane kriminalne grupe. Broj članova organizovanih kriminalnih grupa uhapšenih u Crnoj Gori na osnovu naloga za hapšenje stranih kancelarija Interpola i potraga za bjeguncima porastao je na 71 (sa 55 u 2021. godini), uključujući tri osobe sa FBI-eve liste najtraženijih i vođu jedne turske organizovane kriminalne grupe. U martu 2023. godine, policija je uhapsila državljanina Južne Koreje po međunarodnom nalogu za hapšenje zbog nezakonite finansijske šeme koja uključuje 40 milijardi dolara u kriptovalutama.

Crna Gora je 2022. godine učestvovala u 63 operativne akcije u okviru 13 operativnih akcionih planova (OAP) Evropske multi-disciplinarne platforme protiv opasnosti od kriminala (EMPACT) i bila je ko-lider u četiri operativne aktivnosti, kao

što su operativne aktivnosti na visokorizičnim kriminalnim mrežama i na sprečavanju, otkrivanju i suzbijanju trgovine oružjem. U 2023. godini, Crna Gora učestvuje u 54 operativne akcije u 14 OAP-a, lider je jedne i kolider u dvije operativne akcije. U policiji je formiran radni tim za Evropsku multidisciplinarnu platformu za borbu protiv kriminalnih pretnji (EMPACT) na čelu s nacionalnim koordinatorom.

Crna Gora je u oktobru 2022. godine uspješno bila domaćin do tada najvećeg okupljanja u okviru EMPACT-a (zajednički akcioni dani) organizovanog u zemlji koja nije članica EU, pod koordinacijom Španije, uz podršku Europol, Fronteksa, Eurojusta, INTERPOL-a i mnogih drugih. Crna Gora je obezbijedila materijalne i ljudske resurse za podršku operaciji.

Saradnja s Agencijom EU za osposobljavanje u oblasti sprovođenja zakona (CEPOL) zasniva se na radnom aranžmanu potpisanom u oktobru 2021. godine koji je zamijenio prethodni sporazum o saradnji. Crna Gora je nastavila da učestvuje u projektu Partnerstvo protiv kriminala i terorizma na Zapadnom Balkanu koji vodi CEPOL.

Što se tiče **saradnje između agencija za sprovođenje zakona na nacionalnom nivou**, većina institucija je povezana na tehničkom nivou preko zajedničke platforme, osim katastra i Uprave za izvršenje krivičnih sankcija, koje još nijesu ispunile tehničke uslove. U međuvremenu, SDT može pristupiti katastarskim podacima pomoću tokena. Međutim, drugi izazov je nepotpuna digitalizacija katastra, jer većina katastarskih podataka postoji samo na papiru. Istražitelji, specijalni državni tužioci i službenici Kancelarije za povraćaj imovine imaju direktan pristup nekim, ali ne svim bazama podataka. Specijalni tužioci i dalje moraju da upućuju prethodne zahtjeve nekim institucijama za dobijanje podataka, nauštrb efikasnosti i poverljivosti istrage.

Pored toga, nepostojanje digitalnog sistema upravljanja premetima koje dijele policija i tužilaštvo stvara duga odlaganja u

istragama. Povjerljivi materijal u vezi sa tekućim istragama razmjenjuje se između istražitelja i tužilaca preko vozača na papiru, USB-u ili DVD-u i prolazi kroz duge procedure registracije.

Specijalno državno tužilaštvo je 2022. godine pokrenuo deset **finansijskih istraga** protiv 96 lica (2021. godine: 26 istraga protiv 156 lica), a sve su pokrenute uporedo s prethodnom krivičnom istragom. U kontekstu povećanja broja zaposlenih u policiji, u septembru 2022. godine formirana je specijalizovana jedinica za borbu protiv korupcije i privrednog kriminala i finansijske istrage, kako bi se, paralelno s krivičnim istragama, pokrenulo više finansijskih istraga i poboljšao njihov kvalitet. Ovoj jedinici je dodijeljeno oko 60 radnih mjesta. Novim pravilnikom uvedena je mogućnost zapošljavanja bankarskih, računovodstvenih i poreskih stručnjaka bez znanja iz policijskih poslova. Kao i prethodnih godina, vršena su privremena oduzimanja pokretne i nepokretne imovine u vrijednosti od više desetina miliona eura, na osnovu obavještenja Finansijsko obavještajne jedinice ili drugih izvora. Značajni iznosi su blokirani na rezidentnim i nerezidentnim računima. Međutim, 2022. godine, donijeta je samo jedna pravosnažna sudska odluka o oduzimanju imovine, za iznos od 805 eura.

U 2022. godini, **Kancelarija za povraćaj imovine** primila je od partnera iz inostranstva 44 zahtjeva za identifikaciju imovine stečene u Crnoj Gori, a koja je stečena kriminalnom djelatnošću, koja uključuje provjere 330 fizičkih lica i 16 pravnih lica. Broj zahtjeva iz Crne Gore stranim partnerima preko Kancelarije za povraćaj imovine porastao je sa sedam na 16 u odnosu na 2021. godinu, podstaknut radom novoformirane jedinice za privredni kriminal od septembra 2022. godine. Ovim zahtjevima su provjerene 64 osobe (pripadnici organizovanih kriminalnih grupa) i 16 pravnih lica. Međutim, nepotpun katastar zemljišta ograničava obim finansijskih istraga i oduzimanja imovine.

Oduzimanje imovine ekvivalentne vrijednosti, u slučajevima kada se sama imovinska korist stečena krivičnim djelom ne

može pronaći, još uvijek treba da se unese u zakonski okvir. Crna Gora treba da značajno unaprijedi svoje kapacitete za praćenje, otkrivanje i konfiskaciju prihoda stečenih kriminalom, kako bi trajno pogodila finansijsku moć kriminalnih mreža. Kapaciteti za upravljanje zaplijenjenom imovinom i izbjegavanje gubitka njihove komercijalne vrijednosti takođe treba da budu ojačani.

U 2022. godini, početni bilans ostvarenih rezultata o istragama u **trgovini ljudima** nastavio je da se poboljšava. Jači institucionalni kapacitet se ogleda u većem broju otkrivenih slučajeva. Pokrenuto je ukupno 13 novih istraga, dok su četiri istrage pokrenute 2021. godine još uvijek u toku. Protiv 12 osoba podignuto je ukupno pet optužnica. U periodu od januara do marta 2023. godine pokrenuto je 10 novih istraga. Međutim, u 2022. godini i u prvom tromjesečju 2023. godine nije donijeta sudska presuda ni u jednom od 11 neriješenih predmeta koji se nalaze pred sudovima. U posljednje dvije i po godine, sudovi nijesu donijeli nijednu presudu u vezi s trgovinom ljudima.

Multidisciplinarni tim za identifikaciju žrtava, koji je zadužen za identifikaciju, upućivanje i inicijalnu pomoć žrtvama, identifikovao je 16 žrtava, od kojih su devet bile maloljetne djevojke (žrtve nezakonitog braka, odnosno prije navršenih 18 godina, ili prinudnih prosjačenja), četiri su bile žene (žrtve seksualne eksploatacije ili nedozvoljenog braka), a dvije su bili maloljetni dječaci (žrtve nezakonitog braka, ili prinudnog prosjačenja). Pojedinci iz romske zajednice, posebno žene i djeca, i dalje su pod visokim rizikom od trgovine ljudima. Kontinuirano se sprovodi policijska akcija za sprečavanje i suzbijanje prinudnog prosjačenja. Međutim, posljednjih godina nije otkriven nijedan slučaj velikih razmjera organizovane trgovine radi seksualne eksploatacije.

Službe inspekcije rada su u saradnji s policijom izvršile 182 pregleda radnih objekata, s fokusom na strane radnike.

Otkriveno je ukupno 516 slučajeva nezakonitog zapošljavanja stranaca, ali nijedan slučaj radne eksploatacije. Potrebno je ojačati kapacitet inspektora rada i agencija za sprovođenje zakona da otkriju, identifikuju i istraže trgovinu ljudima u svrhu radne eksploatacije.

Državne institucije blisko sarađuju i pružaju finansijsku podršku organizacijama civilnog društva, kao ključnim partnerima za zaštitu žrtava i podizanje svijesti vezano za ova pitanja. Pet nevladinih organizacija je, u 2022. godini, dobilo 40.000 eura državnih sredstava u okviru programa koji se bavi prioritetima nacionalne strategije za borbu protiv trgovine ljudima za period od 2019–2024. godine. Međutim, sklonište za žrtve trgovine ljudima, koje finansira država, a vodi nevladina organizacija, zatvoreno je u decembru 2022. godine, nakon što su dvije maloljetne žrtve smještene u skloništu podnijele prijavu lokalnoj policiji zbog nasilja koje je nad njima izvršio upravnik skloništa (koji je rukovodio i s NVO). Crna Gora trenutno nema sklonište za žrtve trgovine ljudima, kao ni specijalizovano sklonište za djecu žrtve. U 2023. godini prethodni upravnik skloništa je dobio još jedan grant od Ministarstva unutrašnjih poslova, nakon što je osnovao novu NVO. Crna Gora treba da pojača kontrolu nad raspodjelom državnih sredstava u ovoj oblasti, gdje treba da prevladaju najviši profesionalni i etički standardi.

U cjelini posmatrano, Crna Gora treba značajno da unaprijedi odgovor krivičnog pravosuđa na trgovinu ljudima, skraćivanjem sudskih postupaka i primjenom kazni koje će biti odvraćajuće. Crna Gora treba da ojača svoje kapacitete za otkrivanje trgovine ljudima u sve eksploativne svrhe i za identifikaciju žrtava u ranoj fazi, posebno u visokorizičnim oblastima i sa ciljanim djelovanjem za posebno ranjive grupe. Potrebno je da se poboljšaju usluge podrške i pomoći žrtvama trgovine ljudima, posebno žrtvama koje pripadaju ranjivim zajednicama. Otvaranje skloništa za žrtve trgovine ljudima bi trebalo da bude

prioritetno. Crna Gora tek treba da poboljša podršku žrtvama u suđenjima u vezi s trgovinom ljudima. U nedostatku specijalizovanih advokata i odgovarajućih pravnih savjeta, mnoge žrtve ne traže besplatnu pravnu pomoć na koju imaju pravo i nemaju pristup odšteti. Trebalo bi da se primijeni Zakon o naknadi štete žrtvama krivičnih djela nasilja, usvojen 2015. godine.

U oblasti **vatrenog oružja**, u 2022. godini registrovano je 246 krivičnih djela nedozvoljenog držanja oružja i eksplozivnih materija. U 2022. godini, oduzeto je ukupno 729 komada oružja (2021. godine: 556). Aplikacija „Saobraćaj“ povezuje Kontakt tačku za vatreno oružje s balističkom laboratorijom i policijskom jedinicom zaduženom za međunarodnu saradnju. Omogućava sigurnu razmjenu podataka o zaplijenjenom vatrenom oružju na nacionalnom i međunarodnom nivou. Proširen je broj korisnika aplikacije i policijski službenici su prošli obuke za korišćenje baze podataka iARMS. Ministarstvo unutrašnjih poslova takođe koristi informacioni sistem za izgubljeno, ukradeno i traženo oružje. Međutim, sistem prikupljanja podataka i izvještavanja o vatrenom oružju tek treba da bude standardizovan u Crnoj Gori. Formirana je grupa stručnjaka za pripremu akreditacije balističke laboratorije po relevantnim ISO standardima. I pored postojanja skladišta malokalibarskog, lakog naoružanja i municije u Rogamima, oduzeto oružje se do okončanja sudskog postupka čuva u zgradi Specijalnog državnog tužilaštva, u neodgovarajućim skladišnim i bezbjednosnim uslovima. Crna Gora treba da poveća napore na podizanju svijesti, informisanju i edukaciji o opasnostima i rizicima u vezi sa zloupotrebom, nedozvoljenim posjedovanjem i trgovinom vatrenim oružjem. Mjere koje imaju za cilj smanjenje nelegalnog vatrenog oružja kroz legalizaciju, dobrovoljnu predaju, deaktivaciju i uništavanje treba da budu sprovedene u skladu s akcionim planom EU o trgovini vatrenim oružjem.

Crna Gora je značajno povećala svoje kapacitete za suzbijanje **visokotehnološkog kriminala**. Broj radnih mjesta u specijalizovanoj jedinici povećan je sa pet na 18. Ovo uključuje radna mjesta otvorena za IT stručnjake bez iskustva u policijskim poslovima. Specijalno državno tužilaštvo je pokrenuo 11 preliminarnih istraga za krivična djela vezana za visokotehnološki kriminal protiv 13 osoba. Nije bilo pravosnažne presude u oblasti visokotehnološkog kriminala tokom 2022. godine. Kapacitet svih institucija u ovoj oblasti treba da se ojača, uključujući i korišćenje elektronskih dokaza u sudskim postupcima, što je ključni aspekt za rješavanje savremenih oblika komunikacije u organizovanim kriminalnim grupama. Crna Gora treba da obezbijedi efikasne, proporcionalne i odvraćajuće kazne, uključujući i za pravna lica, u skladu s relevantnom pravnom tekovinom EU. Krivična djela vezana za visokotehnološki kriminal i visokotehnološki incidenti često ostaju neprijavljeni. Trebalo bi da se sprovede više aktivnosti na podizanju svijesti o rizicima i prijetnjama, kako bi se podstakla javnost da prijavi krivična djela vezana za visokotehnološki kriminal.

Crna Gora je u maju 2022. godine potpisala Drugi dodatni protokol uz Konvenciju o računarskom kriminalu o pojačanoj saradnji i otkrivanju elektronskih dokaza. Crna Gora ostaje članica Globalne alijanse VePROTECT protiv seksualnog iskorištavanja i zlostavljanja djece. Izrađen je nacrt izmjena i dopuna Krivičnog zakonika u vezi sa visokotehnološkim-kriminalom. Jedinica za visokotehnološki kriminal nabavila je specijalizovani softverski sistem za praćenje seksualnog zlostavljanja djece na internetu.

U oblasti **pranja novca**, institucionalni kapaciteti i početni bilans ostvarenih rezultata nastavili su da se poboljšavaju, ali je broj slučajeva ostao ograničen. Broj izvještaja o sumnjivim transakcijama koje je primila Finansijsko-obavještajna jedinica

porastao je na 328 (2021. godine: 299). Finansijsko-obavještajna jedinica izdala je 18 naloga za obustavu transakcije komercijalnim bankama. Specijalno državno tužilaštvo je pokrenulo dvije istrage protiv četiri lica, čime je ukupan broj tekućih istraga o pranju novca porastao na šest. Podignute su dvije optužnice protiv tri osobe tokom 2022. godine. U 2022. godini i u prvom kvartalu 2023. godine nije pokrenuta nijedna finansijska istraga u vezi s pranjem novca. Viši sud u Podgorici je u 2022. godini vodio devet predmeta protiv 91 lica, ali uprkos povećanom broju predmeta koji su dospjeli u sud, nije izrečena nijedna pravosnažna presuda o pranju novca.

Složeni slučaj Atlas banke, koji uključuje 248 optuženih u različitim krivičnim postupcima za stvaranje kriminalne organizacije, pranje novca i utaju poreza od 2019. godine, još je u toku. Podnijet je zahtjev za izručenje jednog ključnog optuženog, koji je pobjegao iz Crne Gore u Veliku Britaniju. Od osam optužnica koje je Specijalno državno tužilaštvo podiglo u ovom slučaju, tri još čekaju potvrdu. Sudsko ročište nije počelo. Od januara 2022. godine, Komitet eksperata Savjeta Evrope za evaluaciju mjera za borbu protiv pranja novca i finansiranja terorizma (MONEYVAL) sprovodi peti krug evaluacije Crne Gore.

U oblasti **šverca duvana**, u maju 2022. godine stupila je na snagu zabrana skladištenja duvanskih proizvoda u slobodnoj zoni Luke Bar, koju je odredila Uprava carina. To je dovelo do zapljene do tada neviđenog broja cigareta, koje su vlasnici ostavili u tim skladištima. Tokom cijele godine dešavale su se i druge značajne zapljene. Procijenjena količina od 1.500 tona (ili 13 kubnih metara) cigareta je uskladištena u Baru i čeka na uništenje. Velike količine cigareta nestale su iz skladišta prije stupanja na snagu zabrane. Suspendovano je ukupno sedam carinika koji rade u slobodnoj zoni. Prevoz dva kamiona sa cigaretama do objekta za uništavanje u Nikšiću u septembru 2022. godine okončan je nestankom jednog od dva kamiona,

iako je prevoz organizovala Uprava carina i uz pratnju lokalne policije. Nestali kamion, s pošiljkom cigareta u vrijednosti od 10 miliona eura, na kraju je pronašlo Specijalno državno tužilaštvo u blizini Podgorice, a došlo je do još hapšenja carinika, uključujući i direktora Uprave prihoda i carina u decembru 2022. godine. Specijalno državno tužilaštvo je 2022. godine pokrenulo dvije nove istrage o švercu duvana protiv šest osoba. U oba slučaja pokrenute su paralelne finansijske istrage. Policija je radila i na brojnim slučajevima manjeg obima i osnovnim državnim tužilaštvima podnijela 35 prijava za šverc duvana. Međutim, nije bilo nijedne pravosnažne sudske odluke o švercu duvana tokom 2022. godine.

Crna Gora treba da uloži veće napore u rješavanju problema nezakonite trgovine cigaretama. To bi uključivalo jačanje kapaciteta svih uključenih institucija, dalje jačanje rada čitavog pravosudnog lanca, razbijanje kriminalnih mreža i poboljšanje ostvarenih rezultata u pravosnažnim presudama i oduzimanje imovinske koristi stečene kriminalom.

Što se tiče zaštite svjedoka, mjere zaštite primijenjene su na šest programa zaštite svjedoka, u predmetima iz nadležnosti Specijalnog tužilaštva. Mjere zaštite i podrške sprovedene su za 11 osoba na zahtjev Međunarodnog krivičnog suda u Hagu.

Saradnja u oblasti droga

Institucionalna organizacija i pravno usklađivanje

Strateški i regulatorni okviri Crne Gore u ovoj oblasti nijesu u potpunosti usklađeni s pravnom tekovinom EU. Nacionalni informacioni sistem o lijekovima ne ispunjava u potpunosti standarde EU. Kapacitet Direktorata za sprečavanje zloupotrebe droga i drugih psihoaktivnih supstanci u Ministarstvu zdravlja, u čijem sastavu je i Nacionalna opservatorija za droge, ojačan je otvaranjem novih radnih mjesta i zapošljavanjem novih službenika. Crna Gora je u decembru 2022. godine Evropskom

centru za praćenje droga i zavisnosti od droga dostavila nacionalni pregled situacije s drogama i informativnu mapu, izrađenu kroz inkluzivni proces koji uključuje institucije i nevladine organizacije. Nakon obustave saradnje u junu 2022. godine, došlo je do mogućnosti nastavka aktivnosti u aprilu 2023. godine, zahvaljujući unapređenju saradnje s Centrom, što bi uključilo Crnu Goru u projekat Instrumenta za pretpristupnu pomoć. Navedena obustava je bila povezana s nedovoljnim angažovanjem Nacionalne opservatorije za droge u projektnim aktivnostima u to vrijeme.

Crna Gora nema uspostavljenu strategiju o drogama otkako je prethodna strategija okončana 2020. godine. Nacionalni sistem ranog upozoravanja još uvijek nije spreman za povezivanje sa sistemom ranog upozoravanja EU, jer ima ograničene operativne kapacitete. Vlada je usvojila pravilnik o načinu uništavanja droga i vođenju evidencije o oduzetoj i uništenoj drogi. Crna Gora treba da usvoji sveobuhvatnu nacionalnu strategiju za droge, da obezbijedi funkcionisanje Nacionalne opservatorije za droge i da unaprijedi Nacionalni sistem ranog upozoravanja kako bi se omogućila njegova povezanost sa sistemom ranog upozoravanja EU.

Kapaciteti za sprovođenje i izvršenje

Crna Gora je nastavila da bude tranzitna zemlja za narkotike, kao dio balkanske rute. U 2022. godini zaplijenjeno je ukupno 2,3 tone droge u 1.395 zapljena. Među njima su marihuana (1,8 tona), heroin (3 kg), kokain (500 kg), hašiš, sintetičke droge i drugi nedozvoljeni farmaceutske proizvodi, komadići stabljika marihuane, ulje kanabisa i halucinogene pečurke. Policija je podnijela šest krivičnih prijava protiv 65 lica (od toga je 37 pripadnika organizovanih kriminalnih grupa).

Tokom 2022. godine, Specijalno tužilaštvo je u saradnji s međunarodnim partnerima sprovelo osam krivičnih istraga u vezi s

drogom. Više državno tužilaštvo vodilo je tri krivične istrage u vezi s drogom na međunarodnom i nacionalnom nivou. Ove istrage dovele su do **zapljene** droge u Crnoj Gori, Srbiji i Albaniji. Policijska jedinica zadužena za krivična djela u vezi s narkoticima sada je podijeljena u dvije grupe, jednu za borbu protiv krijumčarenja droge u vezi s organizovanim kriminalom i drugu za prevenciju zloupotrebe droga. Ukupno ima 25 službenika.

Pitanje nedovoljnog kapaciteta za skladištenje zaplijenjenih narkotika tek treba da se riješi. Crna Gora tek treba da usvoji izmjene i dopune Zakonika o krivičnom postupku koje bi omogućile da se kao dokaz za sudski postupak zadrži samo uzorak droge, a ne cijela količina kao što je sada slučaj. U međuvremenu, tone zaplijenjene droge čuvaju se u tužilaštvima i sudovima u zemlji, u neodgovarajućim zdravstvenim i bezbjednosnim uslovima, čekajući suđenja. Crna Gora mora da izmijeni pravni okvir o skladištenju i uzorkovanju droga i da ga uskladi sa zdravstvenim, bezbjednosnim i ekološkim standardima EU o skladištenju, transportu i uništavanju droga, što se smatra prioritetom.

Borba protiv terorizma

Institucionalna organizacija i pravno usklađivanje

Pravni okvir Crne Gore je u velikoj mjeri usklađen sa pravnom tekovinom EU.

U septembru 2022. godine, Skupština je usvojila Zakon o obradi podataka o putnicima u vazdušnom saobraćaju. Zakon ima za cilj sprečavanje i otkrivanje krivičnih djela terorizma i drugih teških krivičnih dela. Formirana je policijska jedinica koja će biti zadužena za obradu podataka o putnicima u vazdušnom saobraćaju i sprovođenje krivičnih istraga u ovoj oblasti. Crna Gora tek treba da stvori pravniokvir koji reguliše teroristički sadržaj na internetu. Preventivno praćenje rizičnih grupa sprovodi se na osnovu procjene rizika.

Crna Gora je nastavila da sprovodi mjere predviđene Dogovorom za sprovođenje o sprovođenju Zajedničkog akcionog plana za borbu protiv terorizma za Zapadni Balkan, koji je s EU potpisan u novembru 2019. godine, i podnijela je peti izveštaj o sprovođenju u februaru 2023. godine. U januaru 2023. godine, imenovan je novi nacionalni koordinator za borbu protiv nasilnog ekstremizma, terorizma, pranja novca i finansiranja terorizma. Prethodni nacionalni koordinator imenovan je za direktora Uprave za prihode i carine 2022. godine, a potom je uhapšen u okviru istrage o švercu duvana. Novi nacionalni koordinator je ponovo oformio Nacionalni operativni tim za koordinaciju sprovođenja dvije strategije (za borbu protiv terorizma i prevenciju nasilnog ekstremizma).

Kapaciteti za sprovođenje i izvršenje

Opasnost od terorizma i nasilnog ekstremizma ostala je relativno mala. U crnogorskim zatvorima trenutno nema lica osuđenih za krivično djelo terorizma. Međutim, razlog za zabrinutost su rastuća polarizacija duž etničkih linija, dezinformacije na internetu i izvan njega, etnonacionalizam i govor mržnje, pogoršani agresorskim ratom Rusije protiv Ukrajine.

Policija je podnijela krivičnu prijavu protiv jedne osobe u vezi s podsticanjem terorizma, nakon što je osumnjičeni na svom blogu prijetio da će izvršiti masovnu pucnjavu u školi. Od 2020. godine u toku je jedna istraga protiv devet osumnjičenih. Ponovljeno suđenje optuženima (njih 13, uključujući dva ruska državljana i osam državljana Srbije), koji su proglašeni krivima za terorizam u slučaju pokušaja državnog udara 2016. godine, počelo je u junu 2023. godine, nakon što je Apelacioni sud 2022. godine ukinuo prvostepenu presudu i predmet vratio Višem sudu na ponovno odlučivanje.

Tokom 2022. godine, praktična primjena Strategije za sprečavanje i suzbijanje nasilnog ekstremizma bila je ograničena,

najviše zbog neaktivnosti Nacionalnog operativnog tima. Mjere za jačanje kapaciteta operatera za prevenciju ekstremizma na lokalnom nivou imale su ograničen rezultat i nedostajalo im je lokalno vlasništvo. Potrebno je da se razvije i primijeni njihov lokalni alat za procjenu rizika. Crna Gora je nastavila dobru saradnju s Europolom u ovoj oblasti. U 2022. godini, broj poruka razmijenjenih sa stranim jedinicama za borbu protiv terorizma preko Europolove komunikacione veze SIENA porastao je na 342 (sa 203 u 2021. godini).

Problem stranih terorističkih boraca u Crnoj Gori je ograničen. Međutim, navodi se da je 14 stranih terorističkih boraca još uvijek u zonama sukoba, dok se deset vratilo u Crnu Goru prije 2016. godine. Trenutno, nijedno lice nije u pritvoru.

Procjena prijetnji u Crnoj Gori još uvijek treba da se sprovodi na analitičniji i inkluzivniji način, kako bi se stvorilo zajedničko razumijevanje glavnih prijetnji i rizika među zainteresovanim stranama, s posebnom pažnjom na hibridne i visoko tehnološke prijetnje. U okviru zatvorskih i probacionih službi je potrebno sprovoditi sveobuhvatne programe za procjenu rizika i deangažovanje, rehabilitaciju i reintegraciju. Crnogorske vlasti treba da poboljšaju kapacitete za pravilno rješavanje terorističkih i ekstremističkih sadržaja na internetu, povećavajući napore da se teroristički sadržaj upućuje internet kompanijama i osnažujući civilno društvo da razvije efikasne kontranarative.

Pravosudna saradnja u građanskim i krivičnim stvarima

Pravni okvir Crne Gore je u velikoj mjeri usklađen s pravnom tekovinom EU. Crna Gora je pokrenula pravne korake za pristupanje Haškoj konvenciji o priznavanju i izvršenju stranih presuda u građanskim i privrednim stvarima iz 2019. godine i Haškoj konvenciji o međunarodnoj zaštiti odraslih iz 2000. godine. Crna Gora tek treba da postane potpisnica Haškog

protokola iz 2007. godine, a koji se odnosi na Zakon koji se primjenjuje na obaveze izdržavanja.

U 2022. godini obrađeno je 958 predmeta međusobne pravne pomoći u krivičnim stvarima (2021. godine: 843) i 594 predmeta u građanskim stvarima (2021. godine: 701). Glavni partneri su ostale zemlje Zapadnog Balkana i članice EU.

Sporazum o saradnji s Eurojust-om je na snazi od 2016. godine, s tužiocem za vezu na dužnosti od decembra 2017. godine. U 2022. godini došlo je do porasta saradnje Crne Gore s Eurojust-om. U 2022. godini otvoreno je 55 slučajeva pravosudne saradnje uz podršku Eurojust-a (2021. godine: 17), uključujući 42 slučaja pokrenuta od strane Crne Gore. Ovo odražava sve veću svijest crnogorskih tužilaca o prednostima korišćenja kanala saradnje Eurojust-a. Međutim, Crna Gora do danas nije angažovala nijedan zajednički istražni tim s nekom od država članica EU. Radni aranžman s Evropskim javnim tužilaštvom potpisan je u septembru 2022.

Crna Gora treba da nastavi da povećava brzinu i efikasnost međunarodne pravosudne saradnje, većom upotrebom instrumenata pravosudne saradnje, kao što su zajednički istražni timovi, kao i češćom upotrebom direktne saradnje između relevantnih sudova.

Zakonite i nezakonite migracije

Institucionalna organizacija i pravno usklađivanje

Pravni okvir Crne Gore u oblasti zakonitih i nezakonitih migracija je u velikoj mjeri usklađen s pravnom tekovinom EU. Crna Gora se, kao posmatrač, pridružila Evropskoj mreži za migracije u septembru 2022. godine, a nacionalnog koordinatara je imenovala u oktobru 2022. godine.

Crna Gora ima 12 sporazuma o readmisiji sa zemljama koje nijesu članice EU. Međutim, nema sporazum o readmisiji ni sa jednom od glavnih zemalja porijekla migranata koji dolaze u

Crnu Goru, a koji bi bili potrebni za procesuiranje nedobrovoljnih povrataka. U novembru i decembru 2022. godine održani su sastanci s predstavnicima Pakistana, Alžira i Maroka na kojima se razgovaralo o readmisiji nezakonitih migranata u ove zemlje od strane Crne Gore. Još uvijek treba da se razviju metode saradnje kako bi se olakšala zvanična identifikacija migranata od strane njihovih ambasada (koje se nalaze u Sofiji, odnosno Beogradu). Crna Gora je takođe pokrenula diplomatske korake za pregovore o sporazumu o readmisiji s Ujedinjenim Arapskim Emiratima.

Kapaciteti za sprovođenje i izvršenje

Zakonita radna migracija u Crnu Goru je nastavila da raste. Sezonski radni migranti, uglavnom iz susjednih zemalja Zapadnog Balkana, rade prvenstveno u sektoru turizma i građevinarstva. U 2022. godini izdato je 29.319 dozvola za privremeni boravak i rad, što čini porast od 40% u odnosu na 2021. godinu. Siva ekonomija je, međutim, dala prostor za nezakonitu migraciju radne snage i rizike od eksploatacije.

Crna Gora još uvijek nema savremeni sistem identifikacije i registracije otisaka prstiju migranata povezan sa centralnom biometrijskom bazom podataka. Umjesto toga, otisci prstiju migranata se prikupljaju pomoću mastila na papiru. U bliskoj saradnji s Frontex-om, pripremljen je master plan kojim se utvrđuju tehnički uslovi za uspostavljanje savremenog sistema za registraciju migranata. Nabavka opreme i konkretno postavljanje sistema biće podržani projektom vrijednim 15 miliona eura koji se finansira iz Instrumenta za pretpristupnu pomoć.

Prema podacima Ministarstva unutrašnjih poslova, registrovano je 8.519 migranata nakon nezakonitog prelaska granice u 2022. godini, što je dvostruko više u odnosu na 2021. godinu, što odražava regionalne trendove. Državljeni Avganistana činili

su 60 odsto ukupnog broja, a slijede državljani Irana i Bangladeša. Tokom ljeta 2022. godine Vojska je ponovo pozvana da podrži graničnu policiju na granici s Albanijom. U 2022. godini spriječeno je 4.920 pokušaja nezakonitog ulaska (2021. godine: 4.018). Ovo se odnosi na situacije u kojima se nezakoniti migranti vraćaju kada vide granične patrole ili graničnu opremu. Granična policija je zbog nezakonitog ulaska privela 511 osoba (2021. godine: 239), a procesuirala njih 202 (2021. godine: 146).

Granična policija otkrila je osam slučajeva krijumčarenja migranata, zbog čega je uhapšeno devet osoba. U 2022. godini podignuto je pet optužnica u vezi s krijumčarenjem migranata u kombinaciji s organizovanim kriminalom, ali nije izrečena osuđujuća presuda. U graničnoj policiji formirana je nova jedinica za borbu protiv krijumčarenja ljudi i prekograničnog kriminala. U pritvorskom centru za strance u Spužu zadržano je oko 78 migranata (2021.godine: 83), uključujući 19 migranata iz Srbije i 12 sa Kosova*. Ovaj centar trenutno ne omogućava pristup zdravstvenim uslugama na licu mjesta; pritvorenici se u slučaju potrebe odvođe u zdravstveni centar.

Sporazum o readmisiji između EU i Crne Gore i njegovih 15 protokola za sprovođenju s državama članicama EU nastavili su da se sprovode na zadovoljavajući način.

Izrađeni su planovi reintegracije crnogorskih povratnika po povratku u Crnu Goru. Stvoren je međuresorni tim za podršku reintegraciji. Ovaj tim čine predstavnici ministarstava unutrašnjih poslova, finansija, socijalnog staranja, obrazovanja, zdravlja, zapošljavanja i rada, Međunarodne organizacije za migracije i Crvenog krsta. Ojačani su kapaciteti lokalnih timova da obezbijede readmisiju i reintegraciju. Na podgoričkom

* Ova oznaka ne dovodi u pitanje stavove o statusu i u skladu je s Rezolucijom 1244 (1999) Vijeća sigurnosti UN-a i mišljenjem Međunarodnog suda pravde o proglašenju nezavisnosti Kosova.

aerodromu stvoren je novi prihvatni prostor za crnogorske povratnike po proceduri readmisije, za obavljanje intervju a s povratnicima po dolasku.

Readmisija iz Crne Gore u susjedne zemlje pala je na 33 osobe u 2022. godini (sa 60 u 2021. godini); readmisije od partnera sa Zapadnog Balkana u Crnu Goru su takođe pale na 71 (sa 104 u 2021. godini), što odražava veću mobilnost na migracionom putu. U 2022. godini obrađeno je 37 dobrovoljnih povrataka (2021. godine: 36). Granična policija je obradila 25 povrataka u susjedne zemlje, a Međunarodna organizacija za migracije 12 povratka u zemlje porijekla.

Crna Gora mora da nastavi da ulaže napore kako bi mogla da se nosi s migracionim pritiskom, razvijanjem međunarodne saradnje na readmisiji, povećanjem kapaciteta za krivično gonjenje mreža za krijumčarenje migranata i uspostavljanjem savremenog sistema prikupljanja podataka o migrantima uključujući biometrijske podatke.

Azil

Institucionalna organizacija i pravno usklađivanje

Pravni okvir Crne Gore o azilu je u velikoj mjeri usklađen s pravnom tekovinom EU. Tokom izvještajnog perioda, kapacitet sistema azila je ojačan i značajna izdvajanja iz državnog budžeta su opredijeljena za proširenje kapaciteta za prijem. Plodotvornom saradnjom s Agencijom EU za azil (EUAA), u okviru mape puta, nastavljeno je jačanje institucionalnih kapaciteta Direktorata za azil i cjelokupnog sistema azila Crne Gore u skladu sa Zajedničkim evropskim sistemom azila. Uz podršku Agencije EU za azil, stvorena je nova jedinica koja se bavi informacijama o zemlji porijekla, razvijeni su moduli obuke i izrađeni su standardni operativni postupci za harmonizaciju i sistematizaciju procedura. Plan za vanredne situacije, razrađen uz podršku Agencije EU za azil , tek treba da

bude usvojen, kako bi se obezbijedila bolja spremnost za iznenadni priliv i vanredne situacije.

Kapaciteti za sprovođenje i izvršavanje

Podnošenje zahtjeva za azil u Crnoj Gori je postupak u dva koraka, po kojem podnosioci zahtjeva prvo registruju namjeru da traže azil u graničnoj policiji, a zatim imaju 15 dana da podnesu zahtjev za azil Direktoratu za azil.

U 2022. godini, broj registrovanih lica koja su izrazila namjeru da zatraže azil porastao je za 150% u poređenju sa 2021. godinom, pa sada taj broj lica iznosi 8.320, što odražava trend rasta nezakonitih ulazaka. Avganistanski državljani su činili 62%. Namjeru za traženje azila sada je moguće prijaviti u nekoliko opština, a ne samo u migrantskom centru Božaj, blizu albanske granice. Međutim, to još uvijek nije moguće u svim opštinama, graničnim prelazima i aerodromima. Migranti koji stignu na lokacije na kojima nije moguće izraziti namjeru da zatraže azil moraju otputovati u Božaj da prijave namjeru. Radno vrijeme granične policije u Božaju je produženo, kako bi se tokom cijelog dana omogućila prijava namjere za traženje azila.

Međutim, samo 175 lica, ili 2,1% onih koji su prijavili namjeru da zatraže azil, na kraju je podnijelo zahtjev za azil, dok su ostali pobjegli i nastavili migraciona kretanja. U 2022. godini, prvi put u historiji, ruski državljani su predstavljali najveću grupu tražilaca azila u Crnoj Gori, sa 72 podnosioca zahtjeva. Profil tražilaca azila se takođe promijenio u odnosu na 2021. godinu: 18% njih su djeca s prатnjom, a 29% žene. Tražiocima azila je na raspolaganju pravno savjetovanje koje pružaju nevladine organizacije. Direktorat za azil je 2022. godine obradio 80 zahtjeva za azil. U 2022. godini, devet tražilaca azila dobilo je status međunarodne zaštite (2021. godine:14). Glavne zemlje porijekla bile su Ruska Federacija, Kuba, Kina, Ukrajina i Avganistan.

Direktorat za azil Crne Gore je uložio napore da smanji broj neriješenih zahtjeva za azil. Dok je većina zahtjeva obrađena na prvostepenom nivou u redovnom roku od 6 mjeseci, devet predmeta je obrađeno u vanrednom roku od 21 mjeseca. Manje odluka je poništeno na drugostepenom nivou, što je odraz boljeg kvaliteta procesa odlučivanja. Direktorat za azil ima samo dva nadležna predmetna službenika i dva službenika za informacije o zemlji porijekla. Ipak, Direktorat se bavi zahtjevima za azil koji dolaze iz 24 različite zemlje i pet kontinenata, uključujući sve veći broj složenih slučajeva, gdje je podnosilac zahtjeva predmet zahtjeva za izručenje izdatog od strane njegove zemlje.

Paket pomoći osobama pod međunarodnom zaštitom uključuje finansijsku pomoć, pristup zdravstvenoj zaštiti, obrazovanju, zapošljavanju, besplatnu pravnu pomoć, kurseve jezika i psiho-socijalnu pomoć. Smještaj je obezbijeđen na dvije godine (uz podršku Agencije za izbjeglice UN). Tražioci azila i lica pod međunarodnom i privremenom zaštitom imaju pravo da otvore račun u banci. Međutim, većina crnogorskih banaka to odbija, što stvara ozbiljne poteškoće u zapošljavanju, pa čak i u dobijanju finansijske pomoći od države.

Broj migranata smještenih u prihvatnim centrima u zemlji porastao je na 6.022 u 2022. godini (sa 2.688 u 2021. godini), uglavnom za kratke boravke od jedne nedjelje. Oko 7% smještenih migranata bile su žene, a 6% djeca. Crna Gora ima dva prihvatna centra, ukupnog kapaciteta 164 ležaja, od čega je 60 ležaja u privremenom kontejnerskom naselju u Božaju. Njihova prosječna popunjenost tokom cijele godine je 30%, ali vrhunac dostiže u proleće i ljeto. Centar za djecu bez pratnje ima 25 pomoćnih ležajeva, ali nije namijenjen isključivo djeci migrantima. Crna Gora je jedina država na Zapadnom Balkanu koja iz državnog budžeta plaća tekuće troškove prihvatnih centara. Pružanje zdravstvenih usluga i psihološke pomoći u centrima je obezbijeđeno, ali je dijelom obezbijeđeno od strane

nevladinih organizacija i finansirano od strane međunarodnih donatora. U izvještajnom periodu formirana su i popunjena nova radna mjesta rukovodilaca migrantskih centara.

EU je Crnoj Gori dodijelila 400.000 eura finansijske pomoći za izgradnju u potpunosti funkcionalnog centra za migrante u Božaju, ali Crna Gora nije na vrijeme, prije roka za ugovaranje 2022. godine, pripremila tendersku dokumentaciju, pa samim tim nije došlo do izgradnje. U međuvremenu je iz državnog budžeta Crne Gore izdvojeno 645.000 eura za povećanje i renoviranje postojećih prihvatnih centara.

Crna Gora je partner na Zapadnom Balkanu koji ugošćuje najveći broj ukrajinskih državljana koji su pobjegli od ruskog agresorskog rata, kako u apsolutnim brojkama, tako i proporcionalno njenom stanovništvu (1%). Do kraja marta 2023. godine, 7.857 ukrajinskih državljana dobilo je privremenu zaštitu (od kojih su 70 odsto bile žene). Dana 15. februara 2023. godine izmijenjena je Odluka o davanju privremene zaštite licima koja bježe iz Ukrajine od marta 2022. godine kako bi se produžila privremena zaštita lica koja su izbjegla od rata do marta 2024. godine, u skladu s Odlukom Savjeta za sprovođenje. U kategorije koje ispunjavaju uslove za privremenu zaštitu u Crnoj Gori spadaju državljani Ukrajine, lica bez državljanstva sa posljednjim prebivalištem u Ukrajini i lica koja imaju međunarodnu zaštitu u Ukrajini. Izmjenama je takođe pojednostavljena procedura prijave. Međutim, privremena zaštita se nije produžavala automatski i zahtjev za produženje je morao biti podnijen prije isteka roka privremene zaštite. Ukupno 4.264 osobe su produžile svoj status, a 1.052 nove prijave su podnijete nakon isteka roka, čime je broj osoba koje koriste privremenu zaštitu, u junu 2023. godine, porastao na 5.316 (uključujući 3.226 žena). Pored toga, 2.350 Ukrajinaca zakonito boravi u Crnoj Gori po Zakonu o strancima.

Osnovano je međuresorno koordinaciono tijelo između ministarstava unutrašnjih poslova, rada, zdravlja, obrazovanja,

finansija i spoljnih poslova, Konzulata Ukrajine, Međunarodne organizacije za migracije, Agencije UN za izbjeglice i Crvenog krsta radi koordinacije mjera podrške i integracije za raseljena lica iz Ukrajine.

Crna Gora je raseljenim licima koja bježe od agresorskog rata Rusije protiv Ukrajine omogućila pristup zdravstvenim uslugama i smještaju u obimu koji prevazilazi minimalne standarde EU. Oko 104 raseljena lica iz Ukrajine dobila su besplatan smještaj u hotelima, uključujući obroke i druge usluge; 27 je bilo ugošćeno u centru za migrante. Isporučeno je oko 2.500 medicinskih usluga. Međutim, Crna Gora se pri tome u velikoj mjeri oslanjala na *ad hoc* i hitna rješenja, koja nijesu bila ugrađena u državni socijalni sistem i povremeno se suočavala s problemima u sprovođenju u praksi. Nekoliko sektorskih zakona još uvijek treba da bude usklađeno sa Zakonom o azilu kako bi se obezbijedilo da osobe pod privremenom i međunarodnom zaštitom mogu da ostvare svoja socijalna prava. Pristup obrazovanju je odobren zakonom, ali je broj ukrajinske djece upisane u crnogorske škole i dalje nizak (151 dijete od 1.114 djece školskog uzrasta). Administrativne barijere ometaju pristup zdravstvu i zapošljavanju zbog nepostojanja ličnog identifikacionog (matičnog) broja kompatibilnog s informacionim sistemima za socijalno osiguranje, zdravstveno osiguranje i zapošljavanje u državi.

Vizna politika

U cilju usklađivanja nacionalnog zakonodavstva s pravnom tekovinom EU, Crna Gora je uvela vize za stanovnike Ujedinjenih Arapskih Emirata, kao i za državljane Kube i Ekvadora (u januaru, aprilu i maju 2023. godine) koji su ranije imali koristi od bezviznog režima ulaska u Crnu Goru. Međutim, postoji 12 zemalja koje su u bezviznom režimu za Crnu Goru, ali ne i za EU, od kojih sedam uživa trajno izuzeće

od viza (Azerbejdžan, Bjelorusija, Kina, Kuvajt, Katar, Rusija, Turska), a pet ima sezonsko ukidanje viza za ulazak u Crnu Goru iz turističkih razloga između aprila i oktobra (Jermenija, Egipat, Kazahstan, Saudijska Arabija, Uzbekistan). Odluka o sezonskom ukidanju viza, koju je Vlada usvojila u aprilu 2023. godine, uključuje preventivne mjere protiv rizika od zloupotrebe bezviznog režima, kao što je obaveza da posjetioci budu dio organizovane turističke grupe, da uđu na teritoriju i izađu iz teritorije Crne Gore direktnim čarter letovima, te da imaju plaćeni turistički aranžman ili pozivno pismo crnogorske turističke agencije. Državljeni Bjelorusije i Rusije mogu da borave u Crnoj Gori bez vize do 30 dana na stalnoj osnovi, a toliko mogu da borave i državljani Kine ako su u organizovanim turističkim grupama.

Šema davanja državljanstva investitorima prekinuta je krajem 2022. godine. U periodu od januara 2019. do decembra 2022. godine podnijeto je 556 zahtjeva (556 podnosilaca zahtjeva i 1.281 član porodice). Do 15. juna 2023. godine, Vlada je donijela 954 pozitivne odluke (293 podnosioca zahtjeva i 661 član porodice). Dana 15. juna 2023. godine, 398 prijava još uvijek nije bilo riješeno. Preostale neriješene prijave treba da se propisno provjere kako bi se osiguralo da su u potpunosti u skladu sa svim restriktivnim mjerama EU. Provjeru izvora relevantnih sredstava izvršili su eksterni pružaoci usluga.

U Šestom izvještaju u okviru Mehanizma suspenzije viza⁴, usvojenom u oktobru 2023. godine, zaključeno je da je Crna Gora nastavila da preduzima aktivnosti na ispunjavanju preporuka iz izvještaja iz prethodne godine. Međutim, neophodan je dalji napredak u usklađivanju crnogorske vizne politike s listom zemalja EU za koje je potrebna viza, posebno u pogledu zemalja koje predstavljaju rizik od nezakonite migracije ili bezbjednosti za EU. U izvještaju se takođe Crnoj Gori

⁴ COM(2023) 730

preporučuje da osigura da se neriješeni zahtjevi prema nedavno ukinutoj šemi davanja državljanstva investitorima pregledaju i obrađuju u skladu s najvišim mogućim sigurnosnim standardima. S tim u vezi, Vlada je u maju 2023. godine usvojila odluku o formiranju Koordinacionog tijela za praćenje i sprovođenje neriješenih prijava u okviru ove šeme.

Šengen i spoljne granice

Institucionalna organizacija i pravno usklađivanje

Pravni okvir u Crnoj Gori u ovoj oblasti je u velikoj mjeri usklađen s pravnom tekovinom EU. Crna Gora i EU potpisale su novi Statusni sporazum 16. maja 2023. godine. Novi sporazum omogućava raspoređivanje Agencije za evropsku graničnu i obalsku stražu (Frontex) bilo gdje na teritoriji Crne Gore, na zahtjev crnogorskih vlasti. Dvije zajedničke operacije koje se sprovode na osnovu postojećeg statusnog sporazuma nastavljaju da se sprovode: raspoređivanje pripadnika Stalnog korpusa s izvršnim ovlaštenjima na Debelom Brijegu, graničnom prelazu s Hrvatskom; i zajedničku pomorsku operaciju za jačanje nadzora plavih granica na Jadranu. Pored toga, na osnovu radnog aranžmana između crnogorske granične policije i Frontexa, pripadnici Stalnog korpusa su raspoređeni sa savjetodavnom ulogom (bez izvršnih ovlaštenja) u okviru zajedničkih koordinacionih tačaka operacija. Crna Gora takođe redovno učestvuje u operativnim aktivnostima EMPACT-a, uključujući i Dane zajedničke akcije.

Dobra saradnja sa Frontex-om dodatno je ojačala kapacitete Nacionalnog koordinacionog centra Crne Gore. Elektronski nadzor mora omogućava prenos slike putem interneta u realnom vremenu u Koordinacioni centar Crne Gore i Koordinacioni centar Frontexa u Varšavi, što je ključni mehanizam za kontrolu granice u Jadranskom moru i brzo presrijetanje sumnjivih plovila. Nastavljen je razvoj unutrašnje organizacije

Koordinacionog centra Crne Gore i nabavljen je veći broj vozila i patrolnih čamaca, čime je povećan operativni kapacitet Centra. Međutim, potpuna pokrivenost kritičnih područja još nije obezbijedena. Na ovaj centar je sada priključeno ukupno 11 graničnih prelaza, dok dva tek treba da budu povezana.

U graničnoj policiji otvoreno je ukupno 168 novih radnih mjesta, čime je ukupan broj radnih mjesta porastao na 1.540 (povećanje od 14%) kako bi se počelo s ispunjavanjem zahtjeva Šengenskog akcionog plana. Međutim, potrebno je kreirati još 450 radnih mjesta. Nova radna mjesta posebno jačaju stanice lokalne granične policije. Nakon usvajanja Zakona o obradi podataka o putnicima u vazdušnom saobraćaju u septembru 2022. godine, formirana je nova jedinica u policiji koja se bavi pitanjima informisanja putnika. Funkcionalni napredni sistem informisanja putnika tek treba da se uspostavi.

Kapaciteti za sprovođenje i izvršenje

Crna Gora je 2022. godine izvršila 500 zajedničkih graničnih patrola sa susjednim zemljama (2021. godine: 437; 2020. godine: 723), uključujući 218 zajedničkih patrola na granici s Albanijom (2021. godine: 341). Povećana je aktivnost zajedničkih centara za policijsku saradnju, uz veći obim razmijenjenih informacija. Zapljenjeno je ukupno 87 falsifikovanih dokumenata.

Crna Gora je nastavila da sprovodi svoju strategiju integrisanog upravljanja granicom i svoj Šengenski akcioni plan. Oprema za upravljanje granicom nastavila je da se progresivno unapređuje u skladu sa Šengenskim akcionim planom, ali je oslanjanje na podršku EU i drugih donatora i dalje prisutno u velikoj mjeri. Graničnoj policiji još uvijek nedostaje odgovarajući IT alat za praćenje kupovine opreme, postavljanje prioriteta i izradu plana kupovine, povezan sa Šengenskim akcionim planom. Njena nedovoljna autonomija u krivičnim istragama i dalje koči razvoj njenih analitičkih kapaciteta i

obavještajnih podataka o mrežama krijumčarenja. Očekuje se da će novi program podrške budžetu sektora za integrisano upravljanje granicom od 15 miliona eura, koji se finansira iz Instrumenta za pretpristupnu pomoć, početi 2023. godine.

Crna Gora je nastavila da aktivno sarađuje s Interpolom, Europolom i državama članicama EU, posebno: (i) u okviru regionalnog Operativnog partnerstva za borbu protiv krijumčarenja između EU i Zapadnog Balkana pokrenutog u novembru 2022. godine; (ii) s Evropskim centrom za borbu protiv krijumčarenja migranata Europol; (iii) vezano za EMPACT i njegov Operativni akcioni plan za borbu protiv krijumčarenje migranata; i (iv) u Frontex-ovoj mreži za analizu rizika za Zapadni Balkan. Crna Gora je 2023. godine izrazila spremnost da učestvuje u 18 (od ukupno 28) operativnih akcija Operativnog akcionog plana EMPACT-a za 2023. godinu za borbu protiv krijumčarenja migranata.

Crna Gora je nastavila da razvija saradnju s partnerima susjedima na Zapadnom Balkanu u okviru bilateralnih sporazuma o pograničnom saobraćaju. Parlament je u oktobru 2022. godine usvojio izmjene i dopune bilateralnog sporazuma s Bosnom i Hercegovinom o graničnim prelazima za granični saobraćaj, kako bi se pojednostavile prekogranične procedure za stanovnike prekograničnih područja. Crna Gora još uvijek treba da uništi 15 alternativnih puteva za Srbiju i 13 puteva za Bosnu i Hercegovinu.

2.3. EKONOMSKI KRITERIJUMI

<i>Tabela 2.1</i> Ključni ekonomski podaci	2014–2019. prosjeak	2020.	2021.	2022.
BDP po glavi stanovnika (% EU27 u PPS standardu kupovne moći) 1)	46	45	48	50
Rast realnog BDP	3,7	-15,3	13,0	6,1
Stopa ekonomske aktivnosti za lica starosti 15-64 godine (%), ukupno	63,7	61,5	59,2	67,7
<i>žene</i>	57,0	54,7	52,9	61,4
<i>muškarci</i>	70,4	68,3	65,5	73,9
Stopa nezaposlenosti popu- lacije starosti 15–64 godine (%), ukupno	16,9	18,3	16,8	15,0
<i>žene</i>	17,0	18,8	16,1	13,1
<i>muškarci</i>	16,8	17,8	17,3	16,6
Zaposlenost populacije sta- rosti 15–64 godine (godišnji rast %)	2,9	-10,1	-2,4	17,2
Nominalne zarade (godišnji rast %)	1,1	1,3	1,4	11,2
Indeks potrošačkih cijena (godišnji rast %)	1,2	-0,8	2,5	11,9
Devizni kurs u odnosu na euro	1,0	1,0	1,0	1,0
Saldo tekućeg računa (% BDP)	-14,5	-26,1	-9,2	-13,2
Neto strana direktna ulaga- nja, SDI (% BDP)	10,2	11,2	11,7	13,5
Saldo vlade (% BDP)	-4,3	-11,1	-1,9	-5,2
Saldo vladinog duga (% BDP)	66,2	105,3	82,5	69,5

Napomene:

1) Eurostat

Izvor: nacionalni izvori

U skladu sa zaključcima Evropskog savjeta u Kopenhagenu iz juna 1993. godine, za pristupanje EU potrebno je postojanje funkcionalne tržišne ekonomije i kapacitet da se ona nosi s pritiskom konkurencije i tržišnim silama unutar Unije.

2.3.1. Postojanje funkcionalne tržišne ekonomije

Crna Gora je ostvarila **ograničen napredak i umjereno je spremna** za razvoj funkcionalne tržišne ekonomije. Ekonomska ekspanzija se nastavila snažnim tempom u 2022. godini, podržana privatnom potrošnjom i snažnim rastom turizma, djelimično zbog velikog priliva ruskih i ukrajinskih državljana zbog agresorskog rata Rusije protiv Ukrajine. Inflatorni pritisci koji prate više globalne cijene robe široke potrošnje predstavljali su snažne prepreke. Zbog brzog rasta i izvoza i uvoza povećao se deficit tekućeg računa. Ekspanzivna fiskalna politika je podstakla domaću tražnju i doprinijela veoma visokom rastu neto zarada. Budžetski deficit se značajno povećao i nije razvijen sveobuhvatan srednjoročni plan konsolidacije za rješavanje rastućih fiskalnih izazova. Situacija na tržištu rada se poboljšala, ali i dalje postoje strukturni problemi, uključujući velike regionalne i rodne razlike, kao i visoku stopu nezaposlenosti mladih i dugotrajne nezaposlenosti. Bankarski sektor je ostao dobro kapitalizovan i likvidan. Naponi da se poboljša poslovno okruženje i upravljanje državnim preduzećima usporeni su zbog političke neizvjesnosti, iako se broj novih preduzeća povećao.

Prošlogodišnje preporuke su uvažene u ograničenom obimu i uglavnom ostaju na snazi. U narednoj godini, u cilju poboljšanja funkcionisanja tržišne privrede, Crna Gora naročito treba da:

→ izradi i realizuje srednjoročni plan fiskalne konsolidacije koji ima za cilj postizanje primarnog suficita od 2025. godine i smanjenje koeficijenta javnog duga u srednjem roku;

→ sprovede Zakon o budžetu i fiskalnoj odgovornosti za formiranje fiskalnog savjeta, uz obezbjeđivanje pune transparentnosti u izboru članova savjeta;

→ pripremi analizu ekonomskog i fiskalnog uticaja tekućih poreskih izuzeća i pruži konkretne budžetske preporuke za smanjenje poreskih rashoda kao što su izuzeća, odbici, krediti i odlaganja;

→ pripremi mapu puta za reformu državnih preduzeća, pripremi okvir za praćenje i upravljanje državnim preduzećima i razvije objektivne kriterijume za izbor organa upravljanja državnim preduzećima;

→ razvije i sprovede specifične mjere za smanjenje neformalne ekonomije.

Ekonomsko upravljanje

Nestabilna politička situacija dovela je do slabe fiskalne politike i usporavanja strukturnih reformi. U avgustu 2022. godine, izglasano je nepovjerenje aktuelnoj Vladi. Vlada u tehničkom mandatu koja je uslijedila nije bila u poziciji da unaprijedi prioritetne reforme za rješavanje ekonomskih izazova. Reforme državnih preduzeća su smanjene. Vlada u tehničkom mandatu nije usvojila srednjoročnu strategiju fiskalne konsolidacije kako bi se pozabavila ranjivostima s obzirom na predstojeće otplate velikih dugova. Smanjenjem poreza na osnovne životne namirnice i goriva, Vlada je pokušala da obuzda inflatorne pritiske i zaštiti najugroženije. Vlada u tehničkom mandatu je usvojila nekoliko mjera za jačanje prihoda početkom 2023. godine i revidirala budžet za 2023. godinu u maju mjesecu. Kontroverzni program ekonomskog državljanstva, koji je podržavao javne prihode, ali je bio u

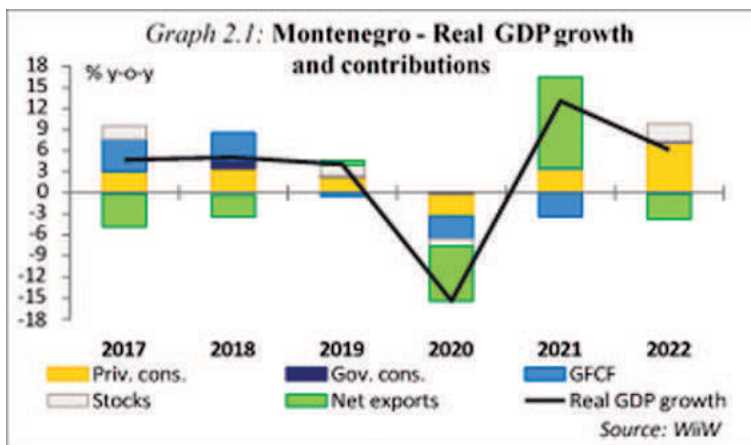
sukobu sa obavezama zemlje prema EU, istekao je krajem 2022. godine. Međutim, brojni neriješeni zahtjevi su i dalje obrađivani dobrim dijelom 2023. godine.

Smjernice politike navedene u zaključcima Ekonomskog i finansijskog dijaloga iz maja 2022. sprovedene su u ograničenoj mjeri. Ostvaren je napredak u uspostavljanju nezavisnog tijela za fiskalni nadzor i jačanje finansijske stabilnosti, ali je postignuto samo ograničeno poboljšanje u strukturnim reformama koje imaju za cilj rješavanje problema neformalnosti i poboljšanje poslovnog okruženja i situacije na tržištu rada.

Makroekonomska stabilnost

Ekonomska ekspanzija se nastavila snažnim tempom u 2022. uprkos usporavanju investicija. U cjelini posmatrano, stopa realnog rasta BDP-a iznosila je 6,1% u 2022. godini i prvom kvartalu 2023. godine, nakon oporavka od 13% u 2021. godini od duboke recesije izazvane epidemijom COVID-19. Snažan ekonomski rast u 2022. godini je uglavnom bio vođen porastom privatne potrošnje, pored povećanja raspoloživog dohotka, zaposlenosti, kreditiranja stanovništva i doznaka. Privatnu potrošnju su takođe potpomogli državljani Ukrajine i Rusije koji su se privremeno nastanili u Crnoj Gori. Iako je rast izvoza imao koristi od tekućeg oporavka u turizmu, kao i dobrih rezultata izvoza robe, snažan porast uvoza doveo je do negativnog doprinosa neto izvoza rastu. Kapitalne investicije su ostale slabe i smanjene zbog usporavanja privatnih investicija. U cjelini posmatrano, oporavak ekonomije doveo je dohodak Crne Gore po glavi stanovnika u standardima kupovne moći na 50% prosjeka EU-27 u 2022. godini (najviše na Zapadnom Balkanu), u odnosu na 45% u 2020. godini, vraćajući ga na nivo zabilježen 2019. godine.

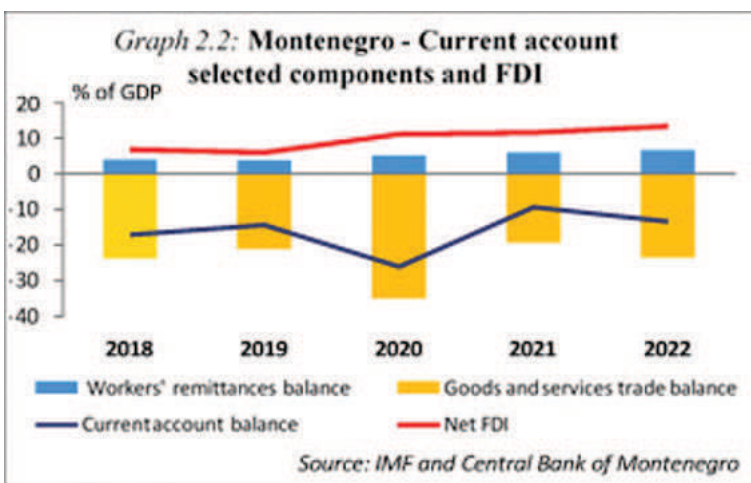
Grafikon 2.1: Crna Gora – realni rast BDP i doprinosi

Uprkos snažnom izvozu, deficit tekućeg računa se povećao u 2022. godini. Nakon rekordno niskog nivoa u 2021. godini, deficit tekućeg računa se 2022. godine ponovo povećao na 13,3% BDP-a, pošto je visok rast izvoza roba i usluga nadjačan brzim rastom uvoza zbog uticaja cijena. Podržan dobrim rezultatima u sektoru proizvodnje aluminijuma i električne energije, izvoz robe je povećan za 60% u odnosu na 2021. godinu, a uspješna turistička sezona sezona je dovela do snažnog povećanja izvoza usluga (43%). Međutim, uvoz robe, koji je znatno veći od izvoza, takođe je porastao (za 41,3%), pa je ukupan trgovinski deficit porastao na 23,4% BDP-a, u poređenju sa 19,4% u 2021. godini. Ovo je djelimično nadoknađeno viškovima na računima primarnog i sekundarnog dohotka, koji su povećani zbog većih naknada zaposlenima koji rade u inostranstvu i većih doznaka. Deficit tekućeg računa je u potpunosti finansiran od priliva neto stranih direktnih investicija (SDI), koji su na međugodišnjem nivou porasli za 34,6% i iznosili su 13,5% BDP-a, pri čemu je veliki udio utrošen na nekretnine. Početkom 2023. godine, međunarodne rezerve su

iznosile 1,9 milijardi eura, pokrivajući 4 mjeseca uvoza roba i usluga. Deficit tekućeg računa se produbio u prvom kvartalu 2023. godine na 14% BDP-a na godišnjem nivou, u poređenju s registrovanim jazom od 9,3% BDP-a godinu dana ranije. Neto SDI su blago opale na 12,2% BDP-a u poređenju sa 12,9% u istom periodu.

Grafikon 2.2: Crna Gora – Odabrane komponente tekućeg računa i Direktne strane investicije

Pod uticajem rasta cijena nastalog zbog agresorskog rata Rusije protiv Ukrajine, inflacija je dostigla vrhunac na rekordno visokom nivou 2022. godine. Podstaknuta globalnim inflatornim pritiscima, posebno na hranu i gorivo, kao i velikim povećanjem zarada izazvanim domaćom politikom, prosječna inflacija je skočila na 13 % u 2022. godini. Godišnja inflacija je dostigla vrhunac od 17,5% u novembru 2022. godine i smanjila se na 6,9% u julu 2023. godine. Vlada je usvojila brojne i ne uvijek dobro ciljane mjere podrške za domaćinstva i preduzeća kako bi uravnotežila uticaj veće inflacije, uključujući smanjenu dodatnu vrijednost poreske stope za osnovne životne namirnice i

nižu akcizu na promet bezolovnog benzina i gasnih ulja. Na osnovu redovnog i vanrednog usklađivanja sa inflacijom, Vlada je odlučila da od juna poveća penzije za 8,5 odsto.

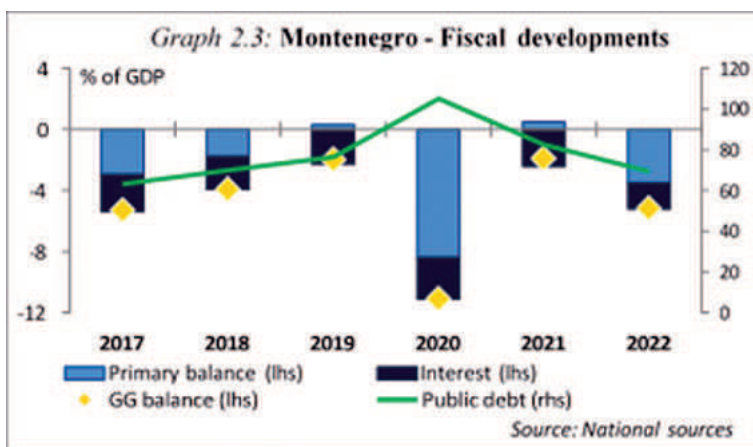
Budžetski deficit je značajno porastao u 2022. godini. Deficit salda vlade je značajno porastao, na 5,2% BDP-a, sa 1,9% u 2021. godini. Ukupni prihodi su značajno opali, za 4,5% BDP-a, uglavnom zbog Vladine poreske reforme, kojom su ukinuti doprinosi za obavezno zdravstveno osiguranje i uveden neoporezivi dio prihoda od zarade. Prihodi su oslabljeni i privremenim smanjenjem akciza na gorivo i smanjenjem stopa PDV-a na osnovne životne namirnice i pelet. Povećani su javni rashodi zbog *ad hoc* odluka o potrošnji, kao što je dodjeljivanje novih dodataka za svu djecu i za majke troje i više djece; velika povećanja minimalnih penzija; povećanje plata u javnom sektoru; i dodatno finansiranje fonda zdravstvenog osiguranja.

Ipak, ishod budžeta za 2022. godinu bio je bolji nego što je bilo predviđeno oktobarskom izmjenom Zakona o budžetu, koja je ciljala deficit od 8,3% BDP-a. Ovo je bilo zbog kombinacije prihoda koji su bili viši od projektovanih, uglavnom od PDV-a; i niže potrošnje od očekivane, uglavnom na investicije i plate, jer je bilo kašnjenja u planiranom zapošljavanju. Nominalni BDP je takođe bio veći od ranije projektovanog. Skupština Crne Gore usvojila je krajem decembra 2022. godine Zakon o budžetu za 2023. godinu sa projektovanim deficitom od 5,9% BDP-a. Međutim, u maju 2023. godine, ciljni deficit za 2023. godinu je revidiran na 3% (što bi bilo u skladu s pravilom o fiskalnoj odgovornosti) kao rezultat većih pretpostavljenih prihoda (zbog paketa energetske podrške EU, inflacije veće od očekivane i poboljšane poreske discipline) i nekih dodatnih stavki potrošnje koje se odnose na vanredne parlamentarne izbore i subvencije za zapošljavanje osoba s invaliditetom.

Koeficijent duga je zabilježio značajan pad, ali su ranjivosti i dalje visoke s obzirom na velike predstojeće potrebe za

otplatom usred pooštavanja uslova finansiranja. Stanje javnog duga značajno se smanjilo, na 69,5% BDP-a na kraju 2022. godine nakon što je dostiglo vrhunac od 105% BDP-a na kraju 2020. godine. Ovaj veliki pad je bio podstaknut snažnim rastom BDP-a u periodu od 2021–2022. godine i korišćenjem državnih depozita za otplaćivanje dospjelog duga. Kao rezultat toga, stanje državnih depozita je smanjeno na 1,9% BDP-a na kraju 2022. godine, sa 9,4% u 2021. godini. Velike otplate javnog duga, u iznosu od 11% BDP-a, dospijevaju 2025. godine i zahtijevaće značajno novo zaduživanje. S pogoršanjem globalnih uslova finansiranja, ranjivost u vezi s dugom ostaje visoka.

Grafikon 2.3: Crna Gora – Fiskalni razvoj

Iako je kombinacija makroekonomske politike Crne Gore ograničena nedostatkom autonomne monetarne politike, ekspanzivna fiskalna politika je doprinijela povećanju budžetskog deficita i deficita tekućeg računa i porastu inflacije. Kako jednostrana upotreba eura znači da Centralna banka Crne Gore ne može uticati na kamatne stope i ponudu novca, oprezna fiskalna politika ostaje ključno sredstvo za upravljanje ekonomskim ciklusom. Iako su globalne cijene roba imale značajan

uticaj, veće zarade i penzije doprinijele su brzom rastu inflacije. Iako se inflacija postepeno smanjuje, ranjivosti u vezi s dugom, uključujući otplate velikih dugova u periodu od 2024–2027. godine, zahtijevaju pažljivo fiskalno upravljanje u godinama koje dolaze. Ranjivosti u zdravstvenom sektoru zahtijevaju pažljivo praćenje.

Funkcionisanje tržišta proizvoda

Poslovno okruženje

Sve veći broj registrovanih preduzeća podržan je boljim ekonomskim izgledima i prilivom stranih državljana. Iako je elektronska registracija i dalje dostupna samo za jednočlana preduzeća s ograničenom odgovornošću, ali ne i za veća preduzeća, broj preduzeća je porastao za 11,8% na 73.358 do kraja 2022. godine. Broj novoregistrovanih preduzeća dostigao je 10.096 u 2022. godini, u poređenju sa 5.559 u 2021. godini. Oko 80% novih kompanija osnovali su strani državljani. Nakon usvajanja Programa za privlačenje digitalnih nomada u julu 2022. godine, Skupština je izmijenila Zakon o strancima, koji reguliše boravak digitalnih nomada, u sklopu znatnijih napora da se u Crnu Goru privlače strani radnici koji rade na daljinu.

Napori da se poboljša regulatorno poslovno okruženje su usporeni. Dinamičan razvoj domaćih kompanija i aktivnosti stranih investitora ometaju slabosti u regulatornom okruženju, kao što su neefikasnost i kašnjenje u poslovanju s administracijom, prekomjerna složenost pravnog okvira, kao i administrativni teret lokalnog oporezivanja i parafiskalnih naknada. Dalje prepreke se odnose na nedovoljnu transparentnost u donošenju odluka, proizvoljno tumačenje i sprovođenje zakona od strane javnih organa, kao i pristup finansijama za mala i srednja preduzeća. Sistematsko uključivanje poslovnih partnera u osmišljavanje i izradu mjera koje utiču na poslovanje ostaje u fokusu Savjeta za konkurentnost, ali je 2022. godine nivo aktivnosti

opao usljed političkog zastoja i neizvjesnosti. Zastoj u donošenju odluka u javnoj administraciji takođe je uticao na usporavanje reformi digitalne transformacije, koje su već pretrpjele niz velikih sajber napada na državnu IT infrastrukturu u drugoj polovini 2022. godine. Zbog sajber napada, jedinstveni internet-ski portal za podršku malim i srednjim preduzećima, koji pruža sve potrebne informacije i kontakte u vezi sa savjetima i podrškom preduzećima, nije u funkciji od avgusta 2022. godine i njegovo ažuriranje je u toku. Krajem 2022. godine, na portalu eUprava bila su dostupna 382 servisa, od kojih su 73 elektronska, 254 za preduzeća, 109 za građane, a ostali za javnu upravu.

Vlada tek treba da razvije konkretne reformske mjere za smanjenje neformalne ekonomije, koja predstavlja veliku prepreku konkurentnosti Crne Gore. Nedostaci u institucionalnom i regulatornom okruženju, slabosti na tržištu rada, nedovoljni sprovedbeni kapaciteti javnih organa, korupcija i nepoštovanje poreskih obaveza dovode do neformalnosti, što je posebno štetno za legalno operativna mala i srednja preduzeća i mikro preduzeća u sektoru usluga. Ministarstvo finansija je u julu 2022. godine objavilo rezultate istraživanja o neformalnosti, procjenjujući veličinu neformalne ekonomije na 20,6% BDP-a, uzimajući u obzir preduzeća i zaposlene koji rade u formalnom sektoru. Međutim, ova procjena se povećava na 37,5% BDP-a kada se uključi potpuno neformalni sektor. Vlada tek treba da reaguje na preporuke ankete. Donošenje sveobuhvatnog akcionog plana o neformalnosti ponovo je odgođeno, i to za kraj 2023. godine.

Uticaj države na tržišta proizvoda

Iako su najnovije poreske mjere imale za cilj obuzdavanje povećanja cijena, šire pitanje se odnosi na obezbjeđivanje transparentnosti i efikasnosti državne pomoći u Crnoj Gori. Vlada je smanjila akcize na prodaju bezolovnog goriva i gasnih

ulja za 50% u junu 2022. godine. Kada su se globalne cijene nafte stabilizovale, ovo smanjenje je revidirano i konačno ukinuto. Odluka o smanjenju stope PDV-a na promet i uvoz osnovnih životnih namirnica (brašno, suncokretovo ulje, so) istekla je krajem 2022. godine, dok odluka o smanjenju stope PDV-a na hljeb (na 0%) i pelet (sa 21% na 7%) važi do kraja 2023. godine. U martu 2023. godine, Vlada je pokrenula program „Stop inflaciji“ u saradnji s najvećim lancima supermarketa u zemlji, u nastojanju da riješi problem porasta cijena osnovnih namirnica i smanji inflaciona očekivanja.

Agencija za zaštitu konkurencije (AZKK) sprovela je manje istraga o državnoj pomoći u 2022. godini nego u 2021. godini. U avgustu 2022. godine, AZKK je donijela treću odluku kojom se nalaže dalji povraćaj nezakonite državne pomoći najvećem korisniku državne pomoći, Montenegro Airlines-u. Nadležno Ministarstvo za kapitalne investicije tek treba da usvoji plan i preduzme mjere za povraćaj sredstava. U januaru 2023. godine, EPCG, nacionalna elektroprivredna kompanija u državnom vlasništvu, obavijestila je AZKK o kupovini problematične Željezare Nikšić, tek nakon potpisivanja ugovora krajem 2022. godine. AZKK još nije objavila mišljenje ili odluku o tom slučaju.

Privatizacija i restrukturiranje

Napredak u reformama i privatizacija državnih preduzeća i poboljšanje njihovog upravljanja i profitabilnosti i dalje predstavljaju izazov. Vlada u tehničkom mandatu je odstupila od prethodnih planova da se formuliše državna vlasnička strategija i odredila *portfolio* ključnih kompanija koje bi trebalo da ostanu u državnom vlasništvu, da se poboljša praksa upravljanja i finansijski učinak državnih preduzeća. Pošto nije bilo političkog dogovora o pravcu i opsegu takvih reformi, Vlada je takođe odstupila od svojih planova za holding kompaniju koja bi upravljala i reformisala društvena preduzeća i ograničila opseg

svojih mjera iz 2022. godine da uspostavi malu jedinicu u Ministarstvu finansija za praćenje fiskalnih rizika u vezi s državnim preduzećima. Učinak državnih preduzeća u Crnoj Gori, uključujući ona na lokalnom nivou, mogao bi se poboljšati transformacijom upravljačkih struktura u državnim preduzećima, eliminisanjem političkog pokroviteljstva i poboljšanjem finansijskog učinka kako bi se smanjili fiskalni rizici. Privatizacija nije mnogo napredovala, jer je Vlada odlučila da poveća državni kapital u pojedinim državnim preduzećima, i predviđela 25 miliona eura rebalansom budžeta za 2022. godinu za ovu namjenu za Institut Simo Milošević u Herceg Novom, bolnicu Meljine i proizvođača vina Plantaže. Vlada je takođe povećala svoje vlasništvo u Luci Bar kako bi osigurala dvotrećinsku većinu u njegovom upravnom odboru. Vlada je u decembru 2022. godine odlučila da reintegriše bankrotiranu (privatizovanu) bolnicu Meljine u javni zdravstveni sistem do okončanja sudskog postupka koji je u toku. Vlada tek treba da odluči o restrukturiranju poreskog duga proizvođača vina Plantaže. Vlada je u februaru 2023. godine povjerila rad jedine trajektne linije koja prelazi Bokokotorski zaliv Javnom preduzeću za upravljanje morskim dobrom (Morsko dobro), čime su očigledno prekršena pravila i transparentnost javnih nabavki. Istovremeno, Vlada je poništila svoju odluku iz 2019. godine kojom je upravljanje trajektnom linijom u Bokokotorskom zalivu prepustila lokalnoj privatnoj kompaniji (Pomorski saobraćaj).

Funkcionisanje finansijskog tržišta

Finansijska stabilnost

Bankarski sistem ostaje stabilan i likvidan, ali kvalitet bilansa stanja banaka treba pažljivo pratiti u okruženju rastuće kamatne stope. Uprkos isteku mjera podrške u vezi sa pandemijom, bankarski sistem je zadržao jake rezerve kapitala i

likvidnosti, od kojih su oba premašila nivoe prije COVID-19. Međutim, ostaje da se pažljivo prate rizici, posebno imajući u vidu nedavni snažan kreditni rast i rastuće globalne kamatne stope. Koeficijent adekvatnosti kapitala iznosio je 19,3% krajem 2022. godine, što je znatno iznad zakonskog minimuma od 10%. Banke su nastavile da se finansiraju uglavnom iz domaćih depozita. Nenaplativi krediti su činili 5,7% ukupnih kredita na kraju 2022. godine, u odnosu na 6,2% u 2021. Bankarski sistem je na kraju 2022. godine zabilježio značajnu dobit od 83,3 miliona eura, u poređenju sa 27,5 miliona eura godinu dana ranije.

Pristup finansijskim sredstvima

Kreditna aktivnost je nastavila da raste, naročito podržavajući korporativni sektor. Godišnji rast kredita je blago usporen na 6,1% u 2022. godini, sa 6,6% u 2021. godini, prije nego što se oporavio na preko 10% u periodu januar-februar 2023. godine. Glavni pokretač bili su krediti privredi i stanovništvu (porast za 9%, odnosno 6,7% na godišnjem nivou) tokom čitavog perioda, dok je početkom 2023. godine došlo do naglog porasta međubankarskih kredita. Krediti javnom sektoru su u padu od početka 2022. godine. Oporavak privrede se ogledao u veoma brzom porastu depozita u bankama, čija se stopa rasta ubrzala sa 12,8% na godišnjem nivou u 2021. godini na 23,3% u 2022. godini i nastavila da raste na preko 20% na godišnjem nivou u prva 2 mjeseca 2023. godine. Nerezidentni depoziti su činili oko jednu četvrtinu svih depozita tokom ovog perioda. Troškovi pozajmljivanja su porasli sa nominalnom ponderisanom prosječnom kreditnom stopom koja je dostigla 5,3% početkom 2023. godine, u poređenju sa 4,3% na kraju 2021. godine.

Veličina nebankarskog finansijskog sektora ostaje veoma ograničena. Mikrofinansiranje je najčešće korišćeni izvor alternativnog finansiranja, pri čemu je aktiva sektora činila oko

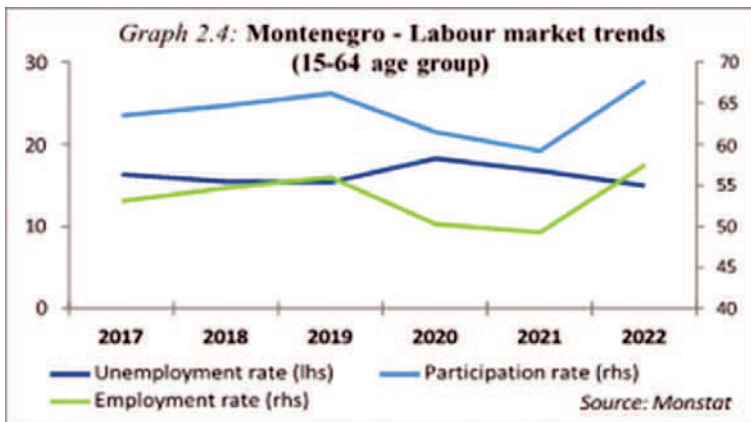
1,3% BDP-a u 2022. godini. Uloga osiguranja u lokalnoj ekonomiji je takođe ograničena jer je njihova aktiva blago opala na 1,8% BDP-a u 2022. godini.

Funkcionisanje tržišta rada

Sa ekonomskim oporavkom, pokazatelji tržišta rada su takođe nastavili da se poboljšavaju i premašili su nivoe prije krize, ali strukturni izazovi ostaju. Prema anketi o radnoj snazi (LFS), prosječna stopa nezaposlenosti je opala na 15% u 2022. godini, sa 16,8% u 2021. godini. Broj zaposlenih je porastao za 18,2%, a prosječna stopa zaposlenosti iznosila je 57,5%. Uprkos ovim poboljšanjima, rezultati ARS za 2022. godinu još jednom su potvrdili velike regionalne disparitete, pri čemu je stopa nezaposlenosti iznosila 5,6% u turističkom obalnom regionu, 9,3% u centralnom regionu i 31,6% u siromašnijem sjevernom regionu. Rodni jaz se povećao nakon pandemije, ali je stopa nezaposlenosti žena (starosna grupa od 15-64 godine) opala brže (za 2,3 procentna poena) nego kod muškaraca 2022. godine, dok je stopa aktivnosti žena (61,4%) ostala znatno ispod one kod muškaraca (73,9%). Preostali glavni strukturalni izazovi su nezaposlenost mladih, koja iznosi 29,4% za stanovništvo starosti od 15–24 godine, i dugotrajna nezaposlenost, pošto 75,6% svih nezaposlenih traži posao duže od 12 mjeseci. Uprkos tekućim reformskim naporima, kapacitet državnog biroa za zapošljavanje kada je riječ o posredovanju u zapošljavanju i dalje je slab i nedostaje mu kontinuirano praćenje aktivnih politika tržišta rada, što zauzvrat onemogućava osmišljavanje kvalitetnih, ciljanih i efikasnih mjera za aktiviranje zapošljavanja. Reforma i spremnost Zavoda za zapošljavanje Crne Gore ostaju ključni izazovi i važni su ne samo za sprovođenje Garancije za mlade, već i za obezbjeđivanje zdravog tržišta rada koje dobro funkcioniše na duži rok. Prosječna bruto zarada je nominalno porasla za 11% na

883 eura, dok je prosječna neto zarada porasla za skoro 34% na 793 eura u 2022. godini, podržana velikim padom poreskog opterećenja rada.

Grafikon 2.4: Crna Gora – trendovi na tržištu rada (starosna grupa od 15 – 64 godine)

2.3.2. Kapacitet Crne Gore da se nosi sa pritiskom konkurencije i tržišnim snagama unutar EU

Crna Gora je ostvarila **ograničen napredak i umjereno je spremna** da se nosi sa pritiskom konkurencije i tržišnim snagama u EU. Obrazovni sistem se i dalje suočava s brojnim izazovima, što pokazuju rezultati međunarodnih testova. Iako je javno finansiranje istraživanja i razvoja i dalje skromno, postignut je određeni napredak u privlačenju privatnih investitora. Npori za unapređenje zelene i digitalne tranzicije su nastavljjeni, ali i dalje postoje veliki nedostaci u infrastrukturi. Administrativni i finansijski kapaciteti za identifikaciju, određivanje prioriteta i realizaciju velikih javnih investicija i dalje su ograničeni, što ometa korišćenje podrške EU. Uprkos određenom napretku u sektoru metalurgije i dobrom učinku turizma, potrebni su dalji naponi da se diverzifikuje uska

proizvodna baza Crne Gore. Nizak nivo dodate vrijednosti domaćih proizvoda, mala veličina lokalnih preduzeća i nizak nivo njihovog učešća u izvozu predstavljaju prepreke za povećanje produktivnosti i konkurentnosti lokalnih firmi.

Preporuke iz 2022. sprovedene su u ograničenoj mjeri i uglavnom ostaju na snazi. U narednoj godini, Crna Gora naročito treba da:

- nastavi sa sprovođenjem digitalnih servisa za mikro, mala i srednja preduzeća i da prioritet razvoju i sprovođenju interaktivne platforme e-uprave za transakcione elektronske usluge;

- poboljša programe za dualno srednje stručno obrazovanje i obuku i tercijarno obrazovanje u bliskoj saradnji sa poslovnim udruženjima;

- poboljša institucionalno i regulatorno okruženje za zelenu tranziciju i poveća energetska otpornost usvajanjem nacionalnog plana za oblasti energetike i klimatskih promjena i završavanjem sprovođenja nacionalnog akcionog plana u oblasti energetike;

- sprovede preporuke za procjenu upravljanja javnim investicijama, dajući prioritet ključnim radovima na javnoj infrastrukturi u okviru raspoloživog fiskalnog prostora uz izbjegavanje izuzetaka u vezi s odabirom projekata.

Obrazovanje i inovacije

Potrebna su dodatna poboljšanja kvaliteta obrazovanja. Sveobuhvatna Analiza sektora obrazovanja (ESA) u Crnoj Gori za period 2015–2020. godine predstavljena je u novembru 2022. godine, s fokusom na rano djetinjstvo, osnovno i srednje obrazovanje. Ukazano je na nizak nivo kvaliteta obrazovanja (na osnovu rezultata Programa za međunarodno ocjenjivanje učenika i trendova u međunarodnom proučavanju matematike i nauke) kako u četvrtom razredu osnovne škole tako i u prvoj

godini višeg srednjeg obrazovanja. Dodatna zabrinutost odnosi se na distribuciju bodova, jer je u oba testa više od 40% učenika ispod nivoa međunarodnog mjerila za „nizak učinak“, odnosno ne dostižu minimalni nivo kompetencija, dok je samo zanemarljiv broj učenika imao visoka postignuća (manje od 2%, u poređenju sa oko 10% u prosjeku u zemljama OECD-a i 20% ili više u zemljama s najboljim učinkom). ESA naglašava potrebu da se obezbijedi adekvatnija školska infrastruktura (70% djece pohađa osnovne škole s nedovoljnom infrastrukturom) i poboljša nastavni plan i program, kvalifikacije nastavnika, kvalitet nastave, stope upisa i pružanje podrške najugroženijim grupama. Neusklađenost vještina ostaje značajan izazov, posebno za svršene učenike stručnog obrazovanja i obuke ili svršene studente visokog obrazovanja, uprkos nekim nedavnim naporima da se poboljša prelazak sa obrazovanja i obuke na tržište rada. Iako je nivo visokog obrazovanja i dalje niži od prosjeka EU, tržište rada ne može da apsorbuje broj diplomaca s tercijarnih studija u određenim oblastima, kao što su biznis i humanističke nauke. Izveštaj OECD-a o migraciji radne snage na Zapadnom Balkanu pokazao je da se u Crnoj Gori 28% ispitanika ne slaže s tvrdnjom da vještine stečene u obrazovnom sistemu zadovoljavaju potrebe njihovog posla, a 51% anketiranih firmi identifikuje nedostatak vještina kod kandidata kao razlog za nepopunjena slobodna radna mesta.

Javne i privatne investicije u istraživanje, razvoj i inovacije su niske. U Evropskom pregledu inovacija za 2023. godinu, Crna Gora ima zbirni indeks inovacija od 47% u odnosu na 100% u EU, što je ispod prosjeka „inovatora u nastajanju“ (50,0%). Iako se indeks zemlje poboljšava, jaz u učinku u odnosu na EU se povećao. Veze između akademske zajednice, istraživačkih instituta i biznisa su i dalje slabe. Samo 2,2% crnogorskih mikro, malih i srednjih preduzeća ulaže u istraživanje i

razvoj, u poređenju sa 22% na regionalnom nivou. Istraživačko osoblje je gotovo isključivo zaposleno u vladinom sektoru ili u sektoru visokog obrazovanja. Sa stopom od 0,36% BDP-a uloženog u istraživanje i razvoj, potrošnja Crne Gore je bila nešto više od jedne šestine prosjeka EU-28 (2,18% BDP-a) u 2019. Paralelno s jačanjem svojih kapaciteta, Fond za inovacije je nastavio da upravlja programom grantova za saradnju i programom inovacionih vaučera kako bi podstakao saradnju između privatnog sektora i istraživačkih institucija u razvoju inovativnih projekata i proizvoda. Kao rezultat toga, ulaganja privatnog sektora u inovacione projekte u 2022. godini premašila su milion eura. Inovaciono-preduzetnički centar Tehnopolis iz Nikšića nastavio je da pomaže startup kroz sedam programa podrške, a paralelno je radio na jačanju saradnje sa lokalnim univerzitetima. Izrađen je petogodišnji strateški plan za novoformirani Naučno-tehnološki park Crne Gore i u pripremi je javni poziv za zakupce.

Fizički kapital i kvalitet infrastrukture

Investicije za povećanje produktivnosti su i dalje niske. U 2022. godini udio bruto investicija u fiksni kapital u BDP-u je blago opao na 21,7%. Došlo je do usporavanja privatnih investicija, dok su javne investicije neznatno porasle na 5% BDP-a. Neto SDI porasle su na 13,5% BDP-a, sa 11,7% u 2021. godini, pri čemu je više od jedne trećine ovih priliva otišlo u nekretnine, djelimično zahvaljujući kupovinama od strane ruskih državljana.

Mali napredak je postignut u poboljšanju energetske infrastrukture. Iako je upotreba obnovljivih izvora energije visoka, nema diversifikacije obnovljivih izvora i fokus na ekološke standarde u projektima energetske infrastrukture nije dovoljan (oko 43% proizvodnje električne energije u 2020. godini dolazi iz obnovljivih izvora, uglavnom hidroenergije i

biomase). Crna Gora treba da se pozabavi brojnim izazovima vezanim za energiju, uključujući energetska efikasnost. Crna Gora treba da donese stratešku odluku o tome kako zamijeniti termoelektranu (lignit) u Pljevljima, koja trenutno proizvodi oko 50% električne energije u Crnoj Gori i koja je od vitalnog značaja za sigurnost snabdijevanja i stabilnost elektroenergetskog sistema zemlje, ali ostaje glavni zagađivač. Pronalaženje alternativnog rješenja za proizvodnju energije nije napredovalo, jer se ne očekuju bilo kakve odluke u vezi s tim sve dok Vlada ne usvoji nacionalni plan za oblast klimatskih promjena i energetike 2024. godine. Što se tiče istraživanja u podmorju i proizvodnje ugljovodonika, dva ugovora o koncesiji potpisana 2016. godine sa Eni-jem i Novatek-om raskinuti su u decembru 2022. godine, nakon negativnih rezultata istraživanja, dok je ugovor sa Energean-om iz 2017. godine istekao u julu 2022. godine.

Ulaganje u digitalnu infrastrukturu je nastavljeno, ali s izvjesnim zakašnjenjem. Iako je prethodnih godina Crna Gora stabilno napredovala u digitalizaciji, tempo reformi digitalne transformacije je usporen u 2022. godini, zbog dugotrajne političke neizvjesnosti, čestih organizacionih promjena i serije velikih sajber napada na državnu IT infrastrukturu u drugoj polovini 2022. godine, čime je prekinut vremenski okvir reformi digitalne transformacije. Ovi sajber napadi podstakli su crnogorsku vladu da fokusira jednu od novih reformi na sajber bezbjednost. Telekom operater je licitirao 5G spektar i dodijelio ga trima glavnim operaterima u decembru 2022. godine. Sva tri operatera su u obavezi da aktiviraju 5G u svakoj opštini do kraja 2024. godine, dok do 2026. godine treba da obezbijede 5G pokrivenost za 50% stanovništva.

Modernizacija saobraćajnog sektora zahtijeva opsežno djelovanje. Strateški pravac za razvoj sektora treba da se revidira, u skladu s razvojnim prioritetima EU i obavezama iz

Ugovora o transportnoj zajednici (o održivoj i pametnoj mobilnosti), i potrebno je da se udalji od trenutnog naglaska na drumski saobraćaj. Crna Gora ima veoma niske ocjene u pogledu povezanosti. Napredak u poboljšanju i modernizaciji kratkih dionica putne i željezničke mreže je spor i uglavnom zahvaljujući sredstvima EU. Prva dionica autoputa Bar-Boljare završena je u julu 2022. godine. Za završetak cjelokupnog autoputa Bar-Boljare potrebno je ažurirati zastarjelu studiju izvodljivosti, u skladu s prognoziranim obimom saobraćaja i predviđanjem multimodalnog koridora, koji obuhvata željezničku prugu, put i luku Bar. U izvještajnom periodu nastavljeni su radovi na unapređenju željezničke pruge Bar-Vrbnica, koridora osnovne mreže. Potrebne su dalje akcije kako bi se željezničko tržište otvorilo konkurenciji i da bi se završile regulatorne reforme koje su godinama bile zanemarene. Tender (trenutno suspendovan) za koncesiju za održavanje i nadogradnju dva glavna aerodroma u zemlji u Podgorici i Tivtu mogao bi pomoći u rješavanju ograničene dostupnosti zemlje vazдушnim putem.

Struktura sektora i preduzeća

Struktura privrede ostaje uglavnom nepromijenjena, iako se unutar sektora dešavaju određena prilagođavanja. Mikro, mala i srednja preduzeća čine okosnicu crnogorske privrede i obuhvataju 57,8% ukupnog broja zaposlenih u 2022. godini. I dalje dominiraju mikro preduzeća, koja čine 99% svih preduzeća. Među sektorima, distribucija zaposlenosti je ostala uglavnom stabilna u 2022. godini, pri čemu je sektor usluga apsorbovao 76,7% ukupne zaposlenosti, dok su industrija i građevinarstvo (19%), kao i poljoprivreda (4,3%) imali mnogo niže učešće. Zaposlenost u IKT sektoru porasla je za 48% na godišnjem nivou u 2022. godini, pod uticajem imigrantskih radnika iz Rusije koji registruju preduzeća u Crnoj Gori, što se

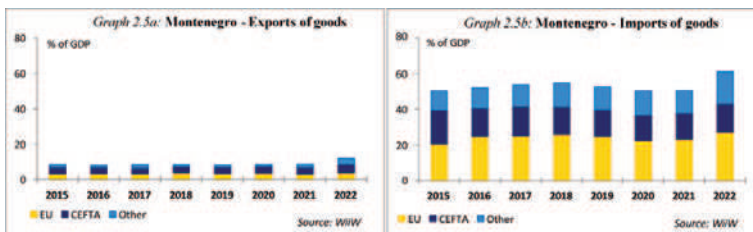
ipak poklapa s ozbiljnim padom izvoza usluga znanja. Učešće poljoprivrede u bruto dodatoj vrijednosti palo je na 6,7% u 2021. godini, u poređenju sa prosjekom od 7,6% u prethodnih 10 godina, dok je udio industrije i građevinarstva bio otprilike stabilan na nekih 10% i 5%, tim redom. U istom periodu, učešće maloprodaje i veleprodaje poraslo je na 14%, sa 12%. Metalurški sektor prolazi kroz veliku transformaciju nakon zatvaranja topionice aluminijuma KAP-a i nikšićke Željezare zbog neodrživih troškova proizvodnje. Nikšićku Željezaru je u decembru 2022. godine preuzela nacionalna elektonergetska kompanija EPCG, koja planira prenamjenu fabrike za proizvodnju solarnih panela.

Ekonomska integracija sa EU i konkurentnost cijena

Trgovina s inostranstvom dostigla je rekordan nivo u 2022. godini. Trgovina Crne Gore s inostranstvom je porasla za 43,9% na godišnjem nivou, dok je bilateralna trgovina sa EU porasla za 33,7%. U cjelini posmatrano, trgovinska otvorenost (ukupna razmjena roba i usluga kao udio u BDP-u) značajno je porasla na 128,7% BDP-a, u velikoj mjeri premašivši nivoe prije pandemije. Izvozom i dalje dominiraju usluge, koje su sa 40,6% BDP-a nadmašile izvoz robe (12,1% BDP-a) za veoma veliku maržu. EU ostaje glavni trgovinski partner Crne Gore sa 30,3% ukupnog izvoza i 44,3% ukupnog uvoza robe. Zemlje CEFTA takođe predstavljaju značajno tržište, koje čine 41,7% ukupnog crnogorskog izvoza i 26,1% ukupnog uvoza robe. EU takođe ostaje glavni izvor priliva SDI za Crnu Goru, čineći 33% ukupnih priliva SDI u 2022. godini, u poređenju sa 36,4% u 2021. godini. Ostale zemlje sa značajnim učešćem u prilivu SDI u Crnoj Gori su Rusija i Ujedinjeni Arapski Emirati, uglavnom zbog aktivnog učešća investitora u kontroverznom programu ekonomskog državljanstva. Cjenovna konkurentnost Crne Gore narušena je povećanjem razlike u inflaciji sa eurozonom.

Grafikon 2.5a: Crna Gora – Izvoz robe

Grafikon 2.5b: Crna Gora – Uvoz robe

2.4. JAVNE NABAVKE, STATISTIKA, FINANSIJSKA KONTROLA

Poglavlje 5: Javne nabavke

Pravilima EU se osigurava transparentnost nabavke robe, usluga i radova u javnom sektoru u svakoj državi članici i njihova otvorenost otvorene za sva privredna društva iz EU, bez diskriminacije i s jednakim tretmanom.

Crna Gora se nalazi između umjerenog i dobrog nivoa spremnosti u oblasti javnih nabavki. Određeni napredak je postignut 2022. godine po pitanju usklađivanja s pravnom tekovinom EU i daljeg poboljšanja funkcionisanja sistema elektronskih nabavki.

Prošlogodišnje preporuke su djelimično sprovedene. Prema tome, neke ostaju na snazi. Crna Gora u narednoj godini naročito treba da:

- se fokusira na djelotvornu primjenu zakona o javnim nabavkama i javno-privatnom partnerstvu;
- značajno smanji broj i vrijednost pregovaračkih postupaka bez prethodnog objavljivanja poziva za nadmetanje;
- u potpunosti poštuje pravila javnih nabavki u svim slučajevima.

Institucionalna organizacija i pravno usklađivanje

Pravni okvir u oblasti javnih nabavki je dobro usklađen s pravnom tekovinom EU. Izmjene i dopune Zakona o javnim nabavkama stupile su na snagu u januaru 2023. godine. Ovim izmjenama, zajedno s odgovarajućim sprovedbenim aktima, crnogorsko zakonodavstvo je dodatno usklađeno s pravnim aktima EU u ovoj oblasti. Vlada je u februaru 2023. godine usvojila Izvještaj o sprovođenju Strategije za unapređenje politike javnih nabavki i javno-privatnog partnerstva u Crnoj Gori za period od 2021–2025. godine i odgovarajući akcioni plan za 2023. godinu.

Elektronski sistem javnih nabavki (Crnogorske elektronske javne nabavke, CEJN) je u potpunosti operativan. Kroz sistem se sprovedu svi postupci javnih nabavki u zemlji. Unapređenje CEJN-a je najavljeno 2022. godine, ali je odgođeno za kraj 2023. godine. To uključuje funkcionalno povezivanje s drugim elektronskim registrima države (kaznenom evidencijom Ministarstva pravde, evidencijom o poreskim obavezama i o obaveznim doprinosima za socijalno osiguranje Uprave prihoda i carina i evidencijom Agencije za sprečavanje korupcije).

Tender za koncesiju za upravljanje preduzećem Aerodromi Crne Gore je suspendovan od 2020. godine. Da bi Crna Gora ispunila uslove ovog pregovaračkog poglavlja, neophodno je da u potpunosti poštuje pravila i standarde EU o pravičnim i transparentnim javnim nabavkama, obezbjeđujući vrijednosti za dati novac, konkurentnost i snažnu garanciju zaštite od korupcije.

Kapaciteti za sprovođenje i izvršenje

Tržište javnih nabavki Crne Gore je u 2022. godini iznosilo 8,74% BDP-a, a vrijednost svih postupaka javnih nabavki iznosila je oko 506 miliona eura. Ta vrijednost je mnogo iznad

vrijednosti ostvarenih u 2021. godini, ali znatno ispod rekordnog nivoa iz 2020. godine (13,1% BDP-a, 545 miliona eura). Korišćenje CEJN-a doprinijelo je unapređenju sprovođenja postupaka javnih nabavki u zemlji, s kraćim prosječnim trajanjem postupaka nabavki i povećanim prosječnim brojem ponuda po postupku (3,5) u odnosu na prethodne godine. Međutim, broj i vrijednost pregovaračkih postupaka bez prethodnog objavljivanja poziva za nadmetanje i dalje je veoma visok, čineći preko 11% svih nabavki u smislu vrijednosti sprovedenih preko CEJN-a. Javni organi treba da upotrebljavaju ovakve procedure samo u izuzetnim slučajevima, s obzirom na mogućnost pojave za nepravilnosti i korupcije.

U oblasti **praćenja dodjele i realizacije ugovora**, Inspekcija za javne nabavke je izvršila 266 provjera, što je za 11% manje u odnosu na 2021. godinu, zbog smanjenog broja inspektora. Većina provjera se odnosila na zaključivanje ugovora, izvršenje ugovora i sprovođenje jednostavnih nabavki.

Uspostavljen je regulatorni i institucionalni okvir o **integritetu i sukobu interesa** u javnim nabavkama.

Kapaciteti upravljanja procesima javnih nabavki su poboljšani zahvaljujući potpunom sprovođenju e-nabavke. Međutim, veliki broj malih naručilaca narušava efikasnost procesa nabavki. Konkretno, kapaciteti malih opština za sprovođenje složenijih postupaka nabavki, uključujući i projekte koje finansira EU, i dalje su ograničeni.

Administrativni kapaciteti Direktorata za politiku javnih nabavki u Ministarstvu finansija i socijalnog staranja i dalje su stabilni. Direktorat sistematski organizuje obuke o pravilima javnih nabavki i pripremne kurseve za službenike za nabavke. Direktorat takođe priprema i objavljuje tehnička uputstva i stručna uputstva o pravilima nabavke.

Efikasan sistem pravnih lijekova

Zakonodavstvo o **pravu na žalbu** je u skladu s pravnom tekovinom EU. Predmete vodi Komisija za zaštitu prava u postupcima javnih nabavki. Komisija trenutno nema dovoljno osoblja. Nije bilo značajnijih kašnjenja u obradi i rješavanju pritužbi i sistem pravnog lijeka funkcioniše efikasno.

Komisija za zaštitu prava je u 2022. godini riješila 169 pritužbi. Broj pritužbi je ostao stabilan u odnosu na prethodni period, iako je iz godine u godinu zabilježen značajan porast broja i vrijednosti postupaka nabavki. Predate su žalbe Upravnom sudu Crne Gore na oko 16% predmeta koje je Komisija riješila. Upravni sud je otprilike polovinu ovih žalbi vratio Komisiji na ponovno razmatranje.

Vrhovni sud Crne Gore je izvršio šest vanrednih preispitivanja odluka Upravnog suda o postupcima javnih nabavki i u pet predmeta odbio je tužbe kao neosnovane, dok je u jednom predmetu preinačio odluku u pogledu troškova spora.

Poglavlje18: Statistika

Pravila EU obavezuju države članice da statističke podatke proizvedu u skladu s principima profesionalne nezavisnosti, nepristrasnosti, pouzdanosti, transparentnosti i povjerljivosti. Za metodologiju, proizvodnju i distribuciju statističkih informacija predviđena su zajednička pravila.

Crna Gora je **umjereno spremna** u oblasti statistike. Postignut je **ograničen napredak** u pogledu prošlogodišnjih preporuka. Nastavljen je rad na usklađivanju statističke metodologije sa standardima EU i povećanom prenosu podataka Eurostatu. Međutim, ostaju neriješena pitanja u vezi s nedovoljnim finansijskim i ljudskim resursima Zavoda za statistiku Crne Gore (MONSTAT) i nedostatkom stručnosti u

nekim oblastima; sistemskom saradnjom i koordinacijom poslova između Ministarstva finansija, Centralne banke Crne Gore i MONSTAT-a; i prenošenjem Eurostatu nekih osnovnih skupova podataka kao što su finansijska statistika vlade, kao i finansijski računi i tabele o postupanju u slučaju prekomjernog deficita. Planirani popis stanovništva i stanova zahtijeva pažljivo rukovanje od strane vlasti, posebno kada su u pitanju osjetljiva pitanja etničke pripadnosti, vjere i jezika.

Preporuke iz izveštaja za 2022. ostaju na snazi. Crna Gora u narednoj godini treba naročito da:

→ značajno ojača kadrovske i finansijske resurse MONSTAT-a, kako bi u potpunosti ispunio svoje obaveze i zadržao stručni kadar;

→ ostvari značajan napredak u usklađivanju s Evropskim sistemom računa (ESA 2010), uključujući početak prenosa Eurostatu statističkih podataka o državnim finansijama, kao i pravilno popunjenih tabela procedura u slučaju prekomjernog deficita;

→ sprovede popis stanovništva i stanova u skladu sa zahtjevima i preporukama EU i za to izdvoji dovoljno sredstava.

Pravni okvir za **statističku infrastrukturu** je uglavnom usklađen s Kodeksom prakse evropske statistike. MONSTAT je glavni proizvođač i sveukupni koordinator statistike. Broj zaposlenih u MONSTAT-u ostaje nizak i iznosi 60% od broja radnih mjesta predviđenih organizacionom šemom. Ministarstvo finansija još uvijek nije MONSTAT-u obezbijedilo nove prostorije. Ovo je i dalje ozbiljno pitanje, s obzirom da sadašnja zgrada nije prikladna za jedan državni zavod za statistiku. MONSTAT je 2022. godine sproveo istraživanje o zadovoljstvu korisnika i rezultate objavio na svom zvaničnom sajtu.

Što se tiče **klasifikacija i registara**, postoji visoka usklađenost u pogledu primjene aktuelnih verzija klasifikacija

NACE (Nomenklatura privrednih djelatnosti), CPA (Klasifikacija proizvoda po djelatnostima), ISCO (Međunarodni standard za klasifikaciju zanimanja) i ISCED (Međunarodna standardna klasifikacija obrazovanja).

U oblasti **makroekonomskih statističkih podataka**, Crna Gora je unaprijedila prezentaciju inventara bruto nacionalnog dohotka (BND), uključujući i tabelarni prikaz procesa. Usklađenost s nacionalnim računima prema ESA 2010 je na srednjem nivou. U narednom periodu MONSTAT bi trebalo da se fokusira na poboljšanje procjena i ažuriranje i proširenje inventara BND. Što se tiče indeksa potrošačkih cijena/harmonizovanog indeksa potrošačkih cijena (HICP), završena je automatizacija procesa obrade i distribucije podataka. MONSTAT je uspješno ispravio nedosljednosti kada je riječ o agregaciji u prethodnim serijama HICP-a. Crna Gora ne proizvodi HICP postalnim porezima i radi na njegovom uvođenju, a potrebno je da poboljša proizvodnju indeksa stambenih cijena (HPI) i pošalje podatke Eurostatu. Crna Gora na kvartalnom nivou šalje Eurostatu podatke o platnom bilansu (BOP) i međunarodnoj investicionoj poziciji (IIP) prema metodologiji navedenoj u priručniku o platnom bilansu i međunarodnoj investicionoj poziciji (BPM6), ali još uvijek ne šalje mjesečnu statistiku platnog bilansa i treba da poboljša geografsku analizu podataka kada je riječ o BOP i IIP. Statistika državnih finansija (GFS) nikada nije poslata Eurostatu, a tabele procedure prekomjernog deficita (EDP) se šalju uglavnom prazne. U toku je i rad na izmjenama i dopunama Zakona o zvaničnoj statistici.

U oblasti statistike **poslovanja i trgovine**, Crna Gora je u potpunosti usklađena za sedam, djelimično za pet i neusaglašena za dva skupa podataka od 14 skupova podataka kratkoročne poslovne statistike (STS) (relevantnih od ukupno 16 STS skupova podataka). Tačnost prenijetih skupova podataka je

dobra, a razlozi za neusaglašenost su djelimična pokrivenost djelatnosti iz NACE i nedostatak prilagođavanja. Nedostaju podaci o kvartalnoj poslovnoj demografiji i cijenama proizvođača usluga. Što se tiče strukturne poslovne statistike, Eurostat je dobio neke podatke 2022. godine s referentnom 2020. godinom. Usklađenost u ovoj oblasti je na niskom nivou, ali ima napretka u odnosu na prošlu godinu. U pogledu međunarodne trgovine uslugama, Crna Gora bilježi visok nivo usklađenosti dok je u pogledu međunarodne trgovine robom ta usklađenost na srednjem nivou i potrebno je dalje raditi na tome.

U oblasti **socijalne statistike**, Skupština je usvojila Zakon o popisu stanovništva, domaćinstava i stanova u decembru 2022. godine. Vlada je odlučila da popis bude sproveden u prvoj polovini novembra 2023. godine. MONSTAT se priprema za sprovođenje popisa i po tom pitanju sarađuje s Upravom za katastar i državnu imovinu i lokalnim organima nadležnim za ažuriranje registra prostornih jedinica.

U oblasti **statistike poljoprivrede**, priprema popisa poljoprivrede u skladu s novim zakonodavnim okvirom EU je u toku, a njegovo sprovođenje je planirano za 2024. godinu. Popisom stanovništva i stanova će se provjeriti ko će morati da bude obuhvaćen popisom poljoprivrede.

U oblasti **statistike životne sredine**, smatra se da je Crna Gora dostigla potpunu usklađenost kada je riječ o statistici otpada, ali ne prijavljuje podatke o statistici voda i računima u oblasti životne sredine.

U cjelini posmatrano, **statistika energetike** je umjereno usklađena. MONSTAT je u potpunosti usklađen kada je riječ o statistici na polugodišnjem nivou ali je, kada je riječ o statistici na godišnjem nivou, potrebno ostvariti napredak posebno u pogledu kvaliteta, dok je statistika na mjesečnom nivou neusklađena.

Poglavlje 32: Finansijska kontrola

EU promovise reformu nacionalnih sistema upravljanja da bi unaprijedila upravljačka odgovornosti pravilno finansijsko upravljanje prihodima i rashodima, kao i eksternu reviziju javnih sredstava. Pravila finansijske kontrole takode štite finansijske interese EU od prevara u upravljanju sredstvima EU i euro od falsifikovanja.

Crna Gora je **umjereno spremna** u oblasti finansijske kontrole. U cjelini posmatrano, ostvaren je **ograničen napredak** u sprovođenju prošlogodišnjih preporuka. Novi program reforme upravljanja javnim finansijama usvojen je u decembru 2022. godine, što znači da je strateški okvir za unutrašnju finansijsku kontrolu u javnom sektoru sada uglavnom uspostavljen. Program reforme sadrži mjere o primjeni upravljačke odgovornosti, dopunjujući one iz strategije reforme javne uprave, iako je njihova primjena još uvijek ograničena. Što se tiče eksterne revizije, Državna revizorska institucija je unaprijedila svoje kapacitete za praćenje sprovođenja preporuka revizije i nastavila da radi na otvorenijoj i transparentnijoj komunikaciji sa Skupštinom. Ipak, potrebno je uložiti napore, posebno u pogledu daljeg jačanja finansijskog upravljanja i kompletiranju pravnog okvira za borbu protiv prevara. Prošlogodišnje preporuke ostaju da važe.

U narednoj godini, Crna Gora treba naročito da:

→ dalje operacionalizuje centralizovanu funkciju budžetske inspekcije Ministarstva finansija, obezbjeđivanjem odgovarajućih ljudskih resursa;

→ proširi primjenu upravljačke odgovornosti u javnoj upravi, uz povećano delegiranje ovlašćenja u oblasti finansijskog upravljanja i unutrašnje kontrole;

→ dodatno uskladi svoje zakonodavstvo s pravnom tekovinom EU o borbi protiv prevara počinjenih protiv

finansijskih interesa EU i dodatno ojača kapacitete za koordinaciju Nacionalne službe za koordinaciju borbe protiv prevara, uključujući usvajanje izmjena i dopuna Krivičnog zakonika i nove nacionalne strategije za borbu protiv prevara za period od 2024–2027. godine.

Unutrašnja finansijska kontrola u javnom sektoru (PIFC)

Crnogorski **strateški okvir za PIFC** je naširoko uspostavljen. Strategija reforme javne uprave (RJU) za period od 2022–2026. godine sada je praćena novim programom reforme upravljanja javnim finansijama (PFM), koji je usvojen u decembru 2022. godine. Vlada usvaja godišnje izvještaje o sprovođenju strategije javne uprave i programa reforme upravljanja javnim finansijama, kao i o upravljanju i unutrašnjoj kontroli u javnom sektoru.

Što se tiče upravljačke **odgovornosti**, novi strateški okvir pruža solidnu osnovu za dalji rad, jer i strategija reforme javne uprave i program reforme upravljanja javnim finansijama uključuju razvoj upravljačke odgovornosti kao jedan od ključnih ciljeva. Međutim, primjena upravljačke odgovornosti u javnoj upravi ostaje ograničena, posebno u pogledu delegiranja ovlašćenja u oblasti finansijskog upravljanja i interne kontrole.

Uspostavljen je zakonodavni i operativni okvir za **unutrašnju kontrolu i unutrašnju reviziju**, koji obuhvata i subjekte lokalne uprave i državna preduzeća. U pripremi je revidirani Zakon o upravljanju i unutrašnjoj kontroli. Zakonodavni okvir je u skladu s međunarodnim standardima zasnovanim na okviru Komiteta sponzorskih organizacija Tredvej komisije (COSO). Vlada je u novembru 2022. godine usvojila podzakonske akte za usklađivanje sistema unutrašnje revizije s Uredbom o organizaciji i načinu rada državne uprave.

Pravni i operativni okvir za **kontrolu finansijskog upravljanja** je uglavnom uspostavljen i u skladu s

međunarodnim standardima. Neophodni su dalji naponi kako bi se budžetiranje zasnovano na programima i izvještavanje o učinku uskladili s upravljačkom odgovornošću, kao i za unapređenje upravljanja rizikom s operativnog na strateški nivo. Centralizovanu funkciju budžetske inspekcije Ministarstva finansija potrebno je značajno ojačati.

U oblasti **unutrašnje revizije**, ne postoji odgovarajući kadar ni na centralnom ni na lokalnom nivou. Ministarstvo javne uprave je 2022. godine formiralo specijalizovanu jedinicu za internu IT reviziju koja vrši IT revizije u svim javnim institucijama. Strategija interne IT revizije je u pripremi.

Centralna jedinica za harmonizaciju (CHU) je odgovorna za razvoj i distribuciju metodoloških smjernica za PIFC, kao i za praćenje i izvještavanje o sprovođenju unutrašnje finansijske kontrole. Štaviše, CHU obezbjeđuje pregled kvaliteta finansijskog upravljanja, unutrašnje kontrole i aktivnosti interne revizije. Njeni godišnji izveštaji sadrže preporuke o tome kako poboljšati djelotvornost sistema unutrašnje kontrole u javnom sektoru

Na nivou PIFC-a, sistem za **borbu protiv korupcije** postoji, ali zahtijeva dalje unapređenje. Svi javni subjekti putem sistema prijavljivanja obavještavaju Centralnu jedinicu za harmonizaciju o sumnjama na nepravilnosti i prevare. Centralna jedinica vodi registar ovih slučajeva i prati mjere za ublažavanje i preduzete radnje. Međutim, vrlo mali broj organa je prijavio bilo kakve nepravilnosti.

Eksterna revizija

Ustav Crne Gore i postojeći pravni okvir obezbjeđuju funkcionalnu, operativnu i finansijsku nezavisnost Državne revizorske institucije (DRI), u skladu sa standardima Međunarodne organizacije vrhovnih revizorskih institucija (INTOSAI). DRI je dodatno unaprijedila svoje **institucionalne**

kapacitete u pogledu osoblja za reviziju. Većina njenih revizora (90%) su sertifikovani i imaju pristup internoj i međunarodnoj obuci. Mandat predsjednika DRI prestao je u julu 2022. godine, ali Skupština još nije imenovala novog predsjednika. Takođe, mjesto jednog od pet članova Senata DRI ostaje upražnjeno.

Što se tiče **kvaliteta revizorskog rada**, DRI usvaja i sprovodi svoj godišnji plan revizije na osnovu procjene rizika i jasno utvrđenih kriterijuma. Tokom referentnog perioda, izvršila je 38 revizija. DRI je poboljšala svoj kapacitet revizije učinka. Sada ima više sektora, može da sprovodi veći broj paralelnih revizija, a njeno revizorsko osoblje je unaprijedilo svoje vještine pohađanjem programa obuke. DRI je izvršila samoprocjenu svog rada primjenom međunarodne metodologije za mjerenje učinka, koja je bila osnova za strateški plan razvoja DRI za period 2023–2027. godine, koji je usvojen u martu 2023. godine.

DRI je nastavila da povećava **uticaj svog revizorskog rada** unapređenjem procesa praćenja sprovođenja revizorskih preporuka i jačanjem saradnje s ključnim zainteresovanim stranim. Svi izvještaji DRI su javno dostupni, a od 2022. godine DRI je počela da objavljuje i izvještaje o primjeni preporuka iz revizorskih izvještaja. U izvještajnom periodu, DRI je objavila 30 takvih izvještaja. Takođe, DRI je sačinila registar revizorskih preporuka, koji omogućava javnosti da prati status sprovođenja revizorskih preporuka. DRI je blagovremeno dostavljala sve izvještaje Skupštini, koja je razmatrala godišnji izvještaj DRI o izvršenim revizijama i aktivnostima, uključujući i reviziju završnog računa državnog budžeta. Međutim, Skupština još uvijek ne obezbjeđuje strukturisano praćenje preporuka DRI.

Revizorsko tijelo Crne Gore je povećalo svoj nadzorni kapacitet u pogledu ljudskih resursa i broja izvršenih revizija, uz unapređenje upravljanja, odgovornosti i transparentnosti u korišćenju sredstava EU. U novembru 2022. godine, Vlada je imenovala novog šefa Revizorskog tijela, ali njegovi ljudski

resursi tek treba da budu dodatno ojačani jer je 12 pozicija ostalo upražnjeno.

Zaštita finansijskih interesa EU

Što se tiče **usklađivanja s pravnom tekovinom EU**, tek treba da se usvoje izmjene i dopune Krivičnog zakonika kako bi se nacionalno zakonodavstvo u potpunosti uskladilo s Direktivom EU o borbi protiv prevara počinjenih protiv finansijskih interesa EU putem krivičnog prava. Uz podršku projekta Twinning koji finansira EU, Kancelarija za borbu protiv prevara (AFCOS) poboljšala je svoje kapacitete za borbu protiv nepravilnosti i prevara i za koordinaciju AFCOS mreže za zaštitu finansijskih interesa EU. Nova nacionalna strategija za borbu protiv prevara za period od 2024–2027. godine s odgovarajućim akcionim planom još uvijek nije izrađena.

Saradnja i razmjena informacija s Evropskom komisijom (OLAF) tokom istraga i dalje je aktivna. Sajber napad u avgustu 2022. godine negativno je uticao na direktnu komunikaciju sa OLAF-om jer je onemogućen rad sistema za upravljanje nepravilnostima (IMS). Uprkos tome, u IMS-u je prijavljeno pet novih slučajeva nepravilnosti. Crnogorske vlasti treba da nastave da uspostave bilans ostvarenih rezultata prijavljivanja nepravilnosti i saradnje s OLAF-om u istragama.

Zaštita eura od falsifikovanja

Crnogorsko **zakonodavstvo** o zaštiti eura od falsifikovanja je na snazi. Zemlja ima neophodne **strukture** za tehničku analizu i klasifikaciju falsifikovanog novca, uključujući euro novčanice i kovanice.

Od 2021. godine, Odluka Centralne banke Crne Gore (CBCG) o provjeri autentičnosti i ispravnosti i ponovnom prometu euro novčanica i kovanog novca u potpunosti je usklađena s odgovarajućom Odlukom Evropske centralne banke (ECB).

Nastavljene su **aktivnosti** na zaštiti eura od falsifikovanja u skladu s usklađenim propisima i standardima EU i ECB. CBCG je pratila standarde rada rukovaoca gotovinom i testirala uređaje za rukovanje gotovinom. Takođe je nastavljena saradnja i razmjena informacija s Upravom policije i Višim tužilaštvom. CBCG je nastavila saradnju i razmjenu informacija u okviru sporazuma potpisanih sa ECB, Evropskom komisijom i drugim međunarodnim institucijama o zaštiti eura od falsifikovanja. Crna Gora je aktivno učestvovala u programu EU *Pericles*.

3. DOBROSUSJEDSKI ODNOSI I REGIONALNA SARADNJA

Dobrosusjedski odnosi i regionalna saradnja čine suštinski dio procesa evropskih integracija Crne Gore i doprinose stabilnosti, pomirenju i atmosferi koja je pogodna za rješavanje otvorenih bilateralnih pitanja i nasljeđa iz prošlosti.

Crna Gora je zadržala svoj angažman u nizu regionalnih inicijativa, kao što su Centralnoevropski ugovor o slobodnoj trgovini (CEFTA), kojim je preuzela predsjedavanje u januaru 2023. godine, Energetska zajednica, Saobraćajna zajednica, Proces saradnje u jugo-istočnoj Evropi i Regionalni Savjet za saradnju. Od 1. jula 2022. godine do 30. juna 2023. godine, Crna Gora je predsjedavala Procesom saradnje u jugoistočnoj Evropi. Prioriteti crnogorskog predsjedavanja bili su: jačanje ekonomske i bezbjednosne saradnje i infrastrukturne povezanosti, zaštita ljudskih prava, vladavine prava, jačanje demokratskih institucija, ublažavanje i prevazilaženje zdravstvenih, ekonomskih i drugih posljedica pandemije Covid-19, zaštita životne sredine i evropske integracije zemalja regiona jugo-istočne Evrope. Crna Gora takođe aktivno učestvuje u inicijativama kao što su Centralno-evropska inicijativa (CEI) i Centar za bezbjednosnu saradnju (RACVIAC).

Samit EU-Zapadni Balkan u decembru 2022. godine održan je prvi put u regionu, u Tirani. Samit je bio fokusiran na podršku regionu u oblasti energetike i migracija, kao i na saradnju mladih, roming, unapređivanje zelenih traka i ukupan napredak u sprovođenju Ekonomskog i investicionog plana.

U avgustu 2023. godine, predsjednik Milatović je učestvovao na neformalnoj diskusiji o proširenju EU u Atini, čiji je domaćin bio grčki premijer Mitsotakis, dok je premijer Abazović učestvovao na Bledskom strateškom forumu zajedno s ostalim liderima Zapadnog Balkana.

Na **zajedničkom regionalnom tržištu**, politički iskorak je postignut na Samitu Berlinskog procesa u Berlinu u novembru 2022. godine, gdje su lideri usvojili tri sporazuma o mobilnosti. Skupština je ratifikovala sva tri sporazuma o zajedničkom regionalnom tržištu o slobodi kretanja po osnovu lične karte, o priznavanju stručnih kvalifikacija za regulisane profesije i o priznavanju akademskih kvalifikacija. Međutim, sporazume predsjednik još nije potpisao. Brojne važne odluke dogovorene na tehničkom nivou u okviru CEFTA ostaju blokirane.

Crna Gora je u maju 2023. godine bila domaćin **Samita o povezivanju**, na kojem je postignuta zajednička Deklaracija o *Unapređenju zelenih traka* koju su potpisali svi učesnici i razumijevanje na visokom nivou o indikativnim mapama transevropske transportne mreže na Zapadnom Balkanu između EU i potpisnica Ugovora o saobraćajnoj zajednici.

Crna Gora je nastavila da blisko sarađuje s Hrvatskom, Bosnom i Hercegovinom i Srbijom u okviru **procesa Sarajevske deklaracije**, koji ima za cilj pronalaženje održivih rješenja za izbjegla i raseljena lica kao rezultat oružanih sukoba u bivšoj Jugoslaviji tokom 1990-ih. U okviru **Regionalnog stambenog programa**, u Crnoj Gori je do kraja marta 2023. godine izgrađeno, kupljeno ili rekonstruisano 617 stambenih jedinica. Ove jedinice mogu da prime 2.117 ljudi. I dalje postoje

značajni izazovi u vezi s ekonomskom i socijalnom integracijom i blagostanjem mnogih porodica, neophodnim da bi se osigurala održivost povratka.

Crna Gora je nastavila da aktivno učestvuje u regionalnoj **Grupi za nestala lica** i dala doprinos sprovođenju odredbi njenog okvirnog plana. Komisija za nestala lica Crne Gore nastavila je saradnju sa susjednim zemljama u okviru protokola o bilateralnoj saradnji. Aktivan je 51 slučaj nestalih lica koji su državljani Crne Gore ili čije porodice borave u Crnoj Gori.

U cjelini posmatrano, **Crna Gora održava dobre bilateralne odnose** s drugim zemljama u procesu proširenja u regionu i sa susjednim državama članicama EU.

Odnosi s **Albanijom** ostali su dobri uz povremene bilateralne posjete na visokom nivou. U februaru 2023. godine, vlade Albanije i Crne Gore održale su drugu zajedničku sjednicu vlada u Podgorici, potvrdivši dobre i prijateljske odnose dvije zemlje. Predsjednici vlada potpisali su niz bilateralnih sporazuma/memoranduma koji imaju za cilj unapređenje saradnje u nekoliko oblasti od zajedničkog interesa koje se odnose na energetiku, ribarstvo, zaštitu bilja, rad i socijalnu zaštitu, sport, kulturu, medije, odbranu, zdravstvo i infrastrukturu. Na posljednjem je postignut dogovor za izgradnju mosta na rijeci Buni koji bi povezivao priobalna područja Ulcinja (Crna Gora) i Velipoja (Albanija) i najavljeno otvaranje granične tačke Sveti Nikola – Pulaj.

U cjelini posmatrano, odnosi s **Bosnom i Hercegovinom** ostali su dobri. Dogovorena demarkacija granice tek treba da bude fizički obilježena, a tri zajednička granična prelaza ostaju da budu otvorena. U decembru 2022. godine, Savjet ministara Bosne i Hercegovine i Vlada Crne Gore potpisali su memorandum o razumijevanju i saradnji na realizaciji infrastrukturnih projekata. Učešće crnogorskih ministara finansija i pravde 9. januara 2023. godine na svečanosti u

Banjaluci povodom proslavljanja neustavnog dana Republike Srpske izazvalo je oštre reakcije i kontroverze u Crnoj Gori i regionu. U februaru 2023. godine, ministar vanjskih poslova Bosne i Hercegovine boravio je u zvaničnoj posjeti Podgorici.

Odnosi s **Kosovom** ostali su dobri. U oktobru 2022. godine, Crna Gora i Kosovo potpisali su Memorandum o razumijevanju o saradnji na realizaciji infrastrukturnih projekata. Predsjednik Kosova posjetio je Crnu Goru u februaru 2023. godine, a premijer Crne Gore posjetio je Kosovo u aprilu 2023. godine. Održano je više sastanaka na nivou premijera i ministara vanjskih poslova na marginama međunarodnih i regionalnih događaja.

Odnosi sa **Sjevernom Makedonijom** ostali su dobri. U februaru 2023. godine, ministar vanjskih poslova Crne Gore i ministar vanjskih poslova Sjeverne Makedonije sastali su se u Skoplju da razgovaraju o razvoju bilateralnih odnosa, regionalnoj saradnji, procesu evropskih integracija i jačanju partnerstva zemalja u okviru NATO-a. U martu 2023. godine, premijeri su se sastali na marginama Svjetskog ekonomskog foruma u Davosu. Ministar vanjskih poslova Sjeverne Makedonije održao je sastanke sa predsjednikom i premijerom Crne Gore na marginama sastanka Jadranske povelje u martu 2023. godine. Dvojica premijera su se sastala na marginama Delfi ekonomskog foruma u martu 2023. Dvije zemlje su potpisale Program saradnje u oblasti kulture za period od 2023–2026. godine.

U cjelini posmatrano, odnosi sa **Srbijom** su stabilni, uz povremene međusobne optužbe. U septembru 2022. godine, predsjednik Vlade Crne Gore posjetio je Srbiju, gdje je prisustvovao sajmu vina. Polemika je pokrenuta sredinom decembra 2022. godine kada su gradonačelnici i predsjednici lokalnih skupština šest crnogorskih opština, svi predstavnici bivšeg Demokratskog fronta, prisustvovali sjednici Odbora Skupštine Srbije za dijasporu i Srbe u regionu, na kojoj se

raspravljalo o položaju i statusu etničkih Srba u Crnoj Gori. Na ministarskim sastancima, ekonomske prilike i jačanje bilateralne saradnje su bili u prvom planu, a ne bilateralna pitanja. Nakon inauguracione posjete Briselu, predsjednik Crne Gore je u julu 2023. godine boravio u prvoj zvaničnoj posjeti u inostranstvu u Beogradu da bi sa predsjednikom Srbije razgovarao o imenovanju ambasadora u svojim zemljama. Dvojica predsjednika ponovo su se sastala ubrzo nakon toga u Atini. Bivšem ambasadoru Srbije u Crnoj Gori, Vladimiru Božoviću, ukinuta je zabrana ulaska u avgustu 2023. godine.

Bilateralni odnosi s **Turskom** ostali su stabilni. Crna Gora je pružila finansijsku i humanitarnu pomoć Turskoj nakon razornog zemljotresa u februaru 2023. godine.

Odnosi s **Ukrajinom** ostali su dobri. Crna Gora je nastavila da pruža nedvosmislenu podršku Ukrajini u svijetlu ruskog agresorskog rata, uključujući humanitarnu i vojnu pomoć. U decembru 2022. godine, premijer Crne Gore i predsjednik Ukrajine potpisali su zajedničku deklaraciju o evroatlantskoj perspektivi Ukrajine.

U cjelini posmatrano, odnosi s **Republikom Moldavijom** su dobri. U februaru 2023, optužbe o umiješanosti crnogorskih i srpskih fudbalskih navijača u destabilizacione aktivnosti koje je promovisala Rusija u Moldaviji stvorile su kratkotrajne tenzije. Predsjednici Crne Gore i Moldavije sastali su se na marginama Evropske političke zajednice u Kišinjevu juna 2023. godine. Crna Gora i Moldavija takođe održavaju odnose kroz Proces saradnje u jugoistočnoj Evropi (SEECP).

U cjelini posmatrano, odnosi s **Gruzijom** su prijateljski, iako nivo angažovanja nije toliko obiman kao odnosi s drugim zemljama proširenja. U aprilu 2023. godine, predsjednica crnogorskog parlamenta se sastala sa svojim gruzijskim kolegom.

Odnosi s **Hrvatskom** ostali su dobri uz povremene tenzije koje su se javljale u vezi s neriješenim bilateralnim pitanjima i/ili

nekim istorijskim događajima. U januaru 2023. godine, premijeri su se sastali na marginama Svjetskog ekonomskog foruma u Davosu. U septembru i oktobru 2022. godine, tadašnji ministri spoljnih poslova i odbrane, zajedno sa svojim hrvatskim kolegama, postavili su spomen-ploče na hrvatskom ostrvu Vis i na logoru Morinj pod nekadašnjom kontrolom bivše Jugoslovenske narodne armije u Crnoj Gori, u znak sjećanja na događaje iz 1990-ih. Ovo je izazvalo polemiku i Osnovno državno tužilaštvo otvorilo je preliminaru istragu protiv ministara. Nije bilo napretka u vezi s demarkacijom granice između dvije zemlje. Spor između dve zemlje oko vlasništva nad jedrenjakom „Jadran” se nastavlja. Ministarstvo vanjskih poslova Hrvatske uputilo je u avgustu 2023. godine snažnu protestnu notu Crnoj Gori zbog crnogorske proslave 90. godišnjice broda.

Odnosi s **Italijom** ostali su dobri. U junu 2022. godine, ministri odbrane sastali su se u Rimu, nakon čega su uslijedili sastanci s predsjedavajućim Komiteta za odbranu u Donjem domu i predsjedavajućim Komiteta za odbranu Senata. U julu 2022. godine, ministar spoljnih poslova se sastao sa predsjednikom Predstavničkog doma Italije.

4. SPOSOBNOST PREUZIMANJA OBAVEZA IZ ČLANSTVA

KLASTER 2: UNUTRAŠNJE TRŽIŠTE

Ovaj klaster obuhvata poglavlja 1 - Sloboda kretanja robe, 2 - Sloboda kretanja radnika, 3 - Pravo osnivanja preduzeća i sloboda pružanja usluga, 4 - Sloboda kretanja kapitala, 5 - Privredno pravo, 7 - Pravo intelektualne svojine, 8 - Politika konkurencije, 9 - Finansijske usluge i 28 - Zaštita potrošača i zdravlja. Svih devet poglavlja je otvoreno, a preostaje da se ispune mjerila za

zatvaranje u svim poglavljima. Ovaj klaster ključan je za pripreme Crne Gore za ispunjavanje uslova unutrašnjeg tržišta EU i od izuzetnog je značaja za ranu integraciju i razvoj Zajedničkog regionalnog tržišta.

Postignut je napredak u različitim oblastima, npr. u tržišnom nadzoru, akreditaciji i standardizaciji; kontinuiranom usklađivanju s Direktivom o uslugama i pravnom tekovinom EU u oblasti poštanskih usluga; zakonodavstvu o računovodstvu, radu na novom zakonu o privrednim društvima, usvajanju nove nacionalne sveobuhvatne strategije o intelektualnoj svojini i pristupanju Evropskoj organizaciji za patente i Konvenciji o evropskom patentu. Transparentnost državne pomoći i jačanje administrativnih kapaciteta, usklađivanje bankarskog sektora Crne Gore s najnovijom pravnom tekovinom Evropske unije takođe je unaprijeđeno, kao i usvajanje sprovedbenog zakonodavstva u oblasti zaštite zdravlja.

Crna Gora se poziva da se u predstojećem periodu fokusira na sljedeće: usklađivanje s pravnom tekovinom EU u oblasti standardizacije; da se povećavanje napora za unapređenje institucionalne organizacije i administrativnih kapaciteta Zavoda za zapošljavanje, uspostavljanje potpuno operativne jedinstvene kontakt tačke za usluge, nastavak sprovođenja i primjene novih pravila tržišta poštanskih usluga, nastavak razvoja kvalifikacija za regulisane profesije; ubrzavanje napretka u oblasti elektronske registracije privrednih društava, usklađivanje s pravnom tekovinom u oblasti kretanja kapitala i plaćanja, uključujući oblast sticanja imovinskih prava i praćenje postepenog zaključivanje šeme davanja državljanstva investitorima; usklađivanje s Direktivom o transparentnosti; usvajanje novog zakona o privrednim društvima, finalizaciju revizije Kodeksa korporativnog upravljanja, početak sprovođenja nove strategije o intelektualnoj svojini i aktivnosti utvrđene u pratećem Akcionom planu iz 2023. godine; poboljšanje bilansa ostvarenih rezultata u oblasti

konkurencije i državne pomoći, usvajanje plana za osiguranje finansijske nezavisnosti Agencije za zaštitu konkurencije i napredak u pogledu najvažnijih slučajeva u oblasti državne pomoći; završetak usklađivanja nacionalnog zakonodavstva s pravnom tekovinom EU u oblasti zaštite potrošača i zdravlja; značajno unapređenje rada na usklađivanju zakona iz oblasti osiguranja i tržišta kapitala sa zakonima EU.

Poglavlje 1: Sloboda kretanja robe

Sloboda kretanje robe obezbjeđuje da mnogim proizvodima može slobodno da se trguje u cijeloj EU na osnovu zajedničkih pravila i procedura. Kada se proizvodi regulišu nacionalnim pravilima, princip slobodnog kretanja robe sprečava stvaranje neopravdanih prepreka za trgovinu.

Crna Gora je **umjereno spremna** u oblasti slobode kretanja robe. U cjelini posmatrano, postignut je **određeni napredak** daljim usklađivanjem nacionalnog zakonodavstva s pravnom tekovinom EU, naročito kada su u pitanju tehnički zahtjevi za proizvode i ocjenjivanje usaglašenosti, kao i standardizacija i metrologija. Crna Gora je takođe preduzela dalje korake kako bi nacionalno tijelo za standardizaciju postalo punopravni član Evropskog komiteta za standardizaciju (CEN) i Evropskog komiteta za elektrotehničku standardizaciju (CENELEC). Kada je u pitanju upravljanje hemikalijama, Crna Gora je usvojila sprovedbeno zakonodavstvo i novu strategiju za upravljanje hemikalijama za period 2024–2026. godine. Sveukupno stanje u ovom sektoru u smislu ljudskih resursa i finansiranja se poboljšalo, ali je potrebno dalje osnaživanje infrastruktura za obezbjeđivanje kvaliteta.

Stoga, neke od prošlogodišnjih preporuka i dalje ostaju da važe.

U predstojećoj godini, Crna Gora naročito treba da:

- nastavi da usklađuje svoje zakonodavstvo s pravnom tekovinom EU, kako je predviđeno u pristupnom programu Crne Gore;
- osigura sprovođenje i izvršenje crnogorskog zakonodavstva u oblasti upravljanja hemikalijama koji su u skladu s pravnom tekovinom EU;
- nastavi da osnažuje ljudske i finansijske kapacitete infrastrukture za obezbjeđivanje kvaliteta.

Opšti principi

Crna Gora je nastavila da ostvaruje napredak u oblasti usklađivanja svog zakonodavstva s pravnom tekovinom EU, kako je i predviđeno nacionalnim akcionim planom. U decembru 2022. godine, Skupština je usvojila izmjene i dopune Zakona o tehničkim zahtjevima za proizvode i ocjenjivanju usaglašenosti. Izmjenama i dopunama uvodi se ‘multilateralna klauzula’ za sve proizvode koji pripadaju neusaglašenoj oblasti. Shodno ovoj klauzuli, ovakvi proizvodi se mogu staviti na crnogorsko tržište bez dodatnih pravnih prepreka ukoliko se plasiraju na tržište EU, zemalja EFTA i Turske. Vlada je usvojila sprovedbeno zakonodavstvo u oblasti standardizacije i metrologije. U martu 2023. godine, Vlada je usvojila godišnji plan za usvajanje crnogorskih standarda i prpratne dokumente zajedno s programom rada za 2023. godinu i finansijskim planom Instituta za standardizaciju Crne Gore (ISME).

Neusaglašene oblasti

Crna Gora je nastavila da sprovodi svoj akcioni plan u skladu s članovima **34-36 Ugovora o funkcionisanju Evropske unije** (TFEU) o zabrani kvantitativnih ograničenja i s novom Regulativom EU o obavještanju o tehničkim propisima.

Usaglašena oblast: infrastruktura za obezbjeđivanje kvaliteta

Kada je u pitanju **standardizacija**, Institut za standardizaciju Crne Gore (ISME) je objavio ukupno 1952 crnogorska standarda koji su usklađeni sa standardima EU. U prvom kvartalu 2023. godine, CEN/CENELEC ocijenio je da je stopa usvajanja evropskih standarda na nacionalnom nivou od strane ISME skoro 91% (sa 89,27% za CEN standarde i 91,46% za CENELEC standarde), što predstavlja neznatno poboljšanje tokom ove godine. Nakon prijave Instituta za punopravno članstvo u CEN/CENELEC, CEN/CENELEC je realizovao ocjenjivačku posjetu, tokom koje je identifikovao osam neusaglašenosti. U januaru 2023. godine, CEN/CENELEC je poslao formalne preporuke Instituta da revidira svoj akcioni plan kako bi se osiguralo ispunjenje svih traženih kriterijuma. Neophodno je dalje osnažiti ljudske resurse Instituta za standardizaciju Crne Gore jer je popunjeno samo 77% definisanih radnih mjesta. Budžet Instituta za 2023. godinu povećao se za 62% u odnosu na 2022. godinu.

U oblasti **metrologije**, unaprijeđen je kapacitet laboratorija za temperaturu i pritisak, kao i za testiranje čestica plemenitih metala. Zavod za metrologiju zaposlio je dva nova službenika, ali je zadržao isti ukupan broj radnih mjesta (49).

Tokom izvještajnog perioda, 44 tijela za ocjenjivanje usaglašenosti akreditovano je od strane **Akreditacionog tijela Crne Gore** (ATCG) i to 26 laboratorija za ispitivanje, dvije laboratorije za kalibraciju, dvije laboratorije za medicinska testiranja, osam inspeksijskih organa, tri tijela za sertifikaciju proizvoda i tri tijela za sertifikaciju sistema upravljanja, što je u velikoj mjeri slično prethodnom izvještajnom periodu. U oktobru 2023. godine, Akreditaciono tijelo je potpisalo Multilateralni sporazum u okviru Evropske kooperacije za akreditaciju (EA).

U oblasti **tržišnog nadzora proizvoda**, izvršeno je 3487 inspeksijskih pregleda (3114 inspeksijskih pregleda u proaktivnom

nadzoru i 373 inspekcijskih pregleda u reaktivnom nadzoru) u poređenju sa 2137 inspekcija u prethodnom izvještajnom periodu. Identifikovano je ukupno 1284 vrste opasnih i neusaglašenih proizvoda (37504 stavki). Relevantne inspekcijske službe su nametnule odgovarajuće administrativne mjere. Uprava za inspekcijske poslove je zaposlila dva nova inspektora za oblast zdravlja, ali joj je i dalje potreban dodatni kadar.

Usaglašena oblast: sektorsko zakonodavstvo

Kada je u pitanju „**zakonodavstvo o proizvodima novog i globalnog pristupa**“, Crna Gora je izmijenila i dopunila sprovedbeno zakonodavstvo u oblasti građevine (prelazak na Eurokodove), energetske efikasnosti i eko-dizajna kako bi obezbijedila dalje usklađivanje s pravnom tekovinom EU. Primjena Eurokodova za proračun građevinskih konstrukcija obavezna je u Crnoj Gori od 1. januara 2023. godine.

Slično tome, kada je riječ o „**zakonodavstvu o proizvodima starog pristupa**“, Crna Gora je usvojila sprovedbeno zakonodavstvo o opasnim hemikalijama i sadržaju informacija o kozmetičkim proizvodima koji se stavljaju na tržište, kako bi se podigao nivo usklađivanja s odgovarajućom pravnom tekovinom EU. Vlada je usvojila brojne podzakonske akte za sprovođenje Zakona o hemikalijama, a nova strategija za upravljanje hemikalijama za period 2024–2026. godine usvojena je u avgustu 2023. godine.

Nacionalno zakonodavstvo još uvijek nije usklađeno s najnovijom pravnom tekovinom EU u oblasti motornih vozila, vozila na dva ili tri točka, traktora (poljoprivreda, šumarstvo), ili emisije terenske mobilne mehanizacije.

U oblasti **proceduralnih mjera**, crnogorsko zakonodavstvo je usklađeno s pravnom tekovinom EU koja se odnosi na tehničke zahtjeve za označavanje kristalnog stakla i tekstila. U izvještajnom periodu, postavljene su maksimalne cijene svih lijekova u skladu s crnogorskim pravnim okvirom i javno su istaknute.

Kada su u pitanju **mjere za sprečavanje korupcije** u ovom poglavlju, Uprava za inspekcijske poslove na godišnjem nivou usvaja plan integriteta koji određuje mjere za sprečavanje korupcije i identifikuje rizike. Pored toga, crnogorski Zakon o ljekovima sadrži odredbe koje imaju za cilj sprečavanje korupcije.

Poglavljje 2: Sloboda kretanja radnika

Građani država članica EU imaju pravo da rade u drugoj državi članici i moraju im se obezbijediti isti uslovi rada i socijalni uslovi kao drugim radnicima.

Crna Gora je postigla **određeni nivo spremnosti** u ovoj oblasti. U izvještajnom periodu, postignut je **ograničeni napredak** u pogledu daljeg zaključivanja bilateralnih sporazuma o socijalnoj sigurnosti. Crna Gora treba da ispuni dugogodišnje preporuke kako bi se unaprijedili administrativni i tehnički kapaciteti Zavoda za zapošljavanje.

U predstojećoj godini, Crna Gora naročito treba da:

→ poveća napore u cilju reformisanja institucionalnu organizaciju i unaprijedi administrativne i tehničke kapacitete Zavoda za zapošljavanje radi osiguranja relevantnih i na činjenicama zasnovanih aktivnih politika tržišta rada;

→ dalje jača strukture za sprovođenje pravne tekovine EU u ovoj oblasti;

→ nastavi da radi na zaključivanju daljih bilateralnih sporazuma o socijalnoj sigurnosti.

Kada je u pitanju **pristup tržištu rada**, nije bilo većih zakonodavnih promjena. Radna grupa za poglavljje 2 sastala se samo jednom na konstitutivnom sastanku održanom 27. marta 2023. godine tokom kojeg je potvrđena nova struktura članstva u grupi i raspravljalo se o Programu pristupanja Crne Gore za period 2023–2024. godine. Komisija primjećuje da je Akcioni plan koji se odnosi na sprovođenje pravne tekovine EU u ovoj oblasti

istekao 2022. godine. U julu 2022. godine, Skupština je usvojila izmjene i dopune Zakona o strancima kojim se definisao koncept digitalnih nomada i kojim su se uvele dozvole za privremeni boravak za pomenutu kategoriju lica. Nadalje, usvojena su tri pravilnika koja se odnose na ovaj zakon. Ove izmjene i dopune dio su većih napora za stvaranje održivih rješenja za privlačenje radnika iz inostranih kompanija koji bi radili u Crnoj Gori na daljinu. U toku su aktivnostina daljim izmjenama i dopunama Zakona o strancima za usklađivanje s brojnim direktivama EU kako bi se osiguralo da radnici migranti iz EU uživaju iste uslove rada, socijalne i poreske olakšice kao domaći radnici. U novembru 2022. godine, zbog nedostatka administrativnih i tehničkih kapaciteta, Vlada je odlučila da do pristupanja Evropskoj uniji odloži primjenu procedura za obradu zahtjeva stranaca za privremeni boravak i dozvole za sezonsko zapošljavanje kroz predstavništva Crne Gore u njihovim matičnim zemljama. Na osnovu Odluke o utvrđivanju godišnjeg broja dozvola za privremeni boravak i radnih dozvola za strance za 2023. godinu, u periodu januar – maj 2023. godine, ukupno je izdato 14185 dozvola za privremeni boravak i radnih dozvola, što je oko 30% više u odnosu na isti period prethodne godine.

Po pitanju pripreme za priključivanje **Evropskoj mreži službi za zapošljavanje (EURES)** po pristupanju EU, dešavanja su bila ograničena i to zbog kašnjenja u pokretanju projekata tehničke pomoći. Projekat Twinning za jačanje kapaciteta Zavoda za zapošljavanje započeo je u aprilu 2023. godine. Što se tiče **koordinacije sistema socijalne sigurnosti**, 24 bilateralna sporazuma su na snazi. Sporazum o socijalnoj sigurnosti je potpisan sa Albanijom u februaru 2023. godine. Skupština još uvijek nije ratifikovala sporazum. U decembru 2022. godine, Skupština je ratifikovala Sporazum o socijalnoj sigurnosti između Crne Gore i Rumunije. I dalje su u toku pregovori sa Srbijom i Bosnom i Hercegovinom. Nacrt Zakona o dobrovoljnim penzionim fondovima je u izradi

kako bi se dozvolila dodatna prava na penziju zaposlenih i samostalnih lica u kontekstu slobode kretanja radnika.

Evropska kartica zdravstvenog osiguranja priznata je po Zakonu o obaveznom zdravstvenom osiguranju, ali će biti uvedena tek nakon pristupanja Evropskoj uniji. U toku izvještajnog perioda nije ostvaren napredak u ovoj oblasti. I dalje postoji pet sporazuma s državama članicama EU o upotrebi kartice (Austrija, Njemačka, Luksemburg, Slovačka i Slovenija). U skladu s Planom zapošljavanja Fonda za zdravstveno osiguranje za 2022. godine, angažovana su tri izvršioca za poziciju samostalnog savjetnika za međunarodno zdravstveno osiguranje (regionalne jedinice: Podgorica, Bar i Herceg Novi) putem javnog poziva. Javni poziv je objavljen u martu 2023. godine za dvije slične pozicije u Pljevljima i Bijelom Polju.

Poglavlje 3: Pravo osnivanja preduzeća i sloboda pružanja usluga

Fizička i pravna lica u EU imaju pravo da se osnivaju u bilo kojoj državi članici i da pružaju usluge u drugim zemljama. Za određene regulisane profesije, postoje pravila o međusobnom priznavanju kvalifikacija. Pravila EU o poštanskim uslugama fokusiraju se na unapređenje kvaliteta univerzalne usluge, postepeno otvaranje tržišta za konkurenciju, i osnivanje nezavisnog regulatora.

Crna Gora je i dalje **umjereno spremna** u ovoj oblasti. Registrovan je **ograničeni napredak** tokom izvještajnog perioda kroz završetak usklađivanja s Regulativom o uslugama prekogranične dostave paketa shodno prošlogodišnjim preporukama, koje u velikoj mjeri ostaju da važe.

U predstojećem periodu, Crna Gora naročito treba da:

→ uspostavi u potpunosti operativnu Jedinствену kontakt tačku;

→ nastavi međuresornu saradnju i osigura odgovarajuće

praćenje usklađivanja zakonodavstva s Direktivom EU o uslugama, kao i pravnom tekovinom o međusobnom priznavanju stručnih kvalifikacija uključujući Direktivu o stručnim kvalifikacijama i Direktivu o testu proporcionalnosti, istovremeno nastavljajući sprovođenje i primjenunovih pravila tržišta poštanskih usluga;

→ ubrza usaglašavanje svih studijskih programa s Direktivom o stručnim kvalifikacijama i nastavi koordinaciju s Komisijom, naročito po pitanju usklađivanja s minimalnim zahtjevima u pogledu osposobljavanja shodno Direktivi.

U oblasti **prava osnivanja preduzeća i slobode pružanja prekograničnih usluga**, Crna Gora je nastavila da usklađuje svoje sektorsko zakonodavstvo s Direktivom EU o uslugama, kao i da ulaže napore da unaprijedi mehanizam za praćenje usklađivanja zakonodavstva u ovoj oblasti. Kao dio projekta tehničke pomoći EU, pokrenute su pripreme aktivnosti za uspostavljanje portala kao Jedinstvene kontakt tačke za usluge. Uredba o saradnji i razmjeni informacija između institucija za pristup i pružanje usluga Jedinstvene kontakt tačke usvojena je u julu 2023. godine. Crna Gora je nastavila da ulaže napore u cilju uvođenja elektronske registracije privrednih društava, iako mnogo sporijom dinamikom u odnosu na 2021. godinu.

Kada su u pitanju **poštanske usluge**, nacionalno zakonodavstvo je usklađeno s Direktivom EU o poštanskim uslugama, gdje je Crna Gora ostvarila dobar napredak tokom prethodnih godina. Rezervisano područje ukinuto je već 2013. godine, a dopunjena je podzakonskim aktima za sprovođenje evropskih standarda kvaliteta za pružanje poštanskih usluga u 2020. godini. Crna Gora je takođe završila usklađivanje s Regulativom EU o uslugama prekogranične dostave paketa u decembru 2022. godine, kada je Agencija za elektronske komunikacije i poštanske usluge usvojila izmjene i dopune pravilnika o vrsti i načinu

dostavljanja podataka od strane poštanskih operatera. Broj poštanskih operatera je trenutno 26. U aprilu 2023. godine, Vlada je usvojila Izvještaj o sprovođenju Akcionog plana Strategije razvoja poštanske djelatnosti za 2022. godinu, kao i Akcionog plana za 2023. godinu. Planira se izrada nove Strategija razvoja poštanskih usluga za period 2024–2028. godine. Crna Gora treba da nastavi da prati odgovarajuće sprovođenje i primjenu novih pravila tržišta poštanskih usluga.

Kada je u pitanju **uzajamno priznavanje stručnih kvalifikacija**, Crna Gora je dostigla zadovoljavajući nivo usklađenosti s pravnom tekovinom EU. Međutim, Crna Gora treba da nastavi da sprovodi mjere definisane u nacionalnom planu za razvoj kvalifikacija za regulisane profesije: ovo će osigurati kontinuiranu usklađenost s pravnom tekovinom EU. U aprilu 2023. godine, Skupština je usvojila Zakon o potvrđivanju Sporazuma o priznavanju stručnih kvalifikacija za doktore medicine, doktore stomatologe i arhitekte shodno Sporazumu o slobodnoj trgovini u Centralnoj Evropi koji je potpisan u okviru Berlinskog procesa. Očekuje se da predsjednik države potpiše ovaj zakon. Potrebno je uložiti više napora u cilju usklađivanja s minimalnim zahtjevima za osposobljavanje za sva sektorska zanimanja u okviru Direktive 2005/36/EK o priznavanju stručnih kvalifikacija.

Poglavlje 4: Sloboda kretanja kapitala

U EU, kapital i investicije moraju imati mogućnost da se kreću bez ograničenja i za prekogranična plaćanja postoje zajednička pravila. Banke i drugi ekonomski operatori primjenjuju određena pravila kako bi podržali borbu protiv pranja novca i finansiranja terorizma.

Crna Gora je **umjereno spremna** u ovoj oblasti. **Određeni napredak** je ostvaren u izvještajnom periodu. Zakonodavni okvir o sistemima plaćanja je dalje usklađen s pravnom tekovinom EU. Šema državljanstva investitorima je fazno zaključena

2022. godine, ali se brojni predati zahtjevi i dalje obrađuju.

Sve prethodne preporuke koje nijesu u potpunosti upućene ostaju da važe.

U narednoj godini, Crna Gora naročito treba da:

→ nastavi s usklađivanjem s pravnom tekovinom EU u oblasti kretanja kapitala i plaćanja, uključujući oblast sticanja imovinskih prava od strane građana EU;

→ jača nadzor nefinansijskog sektora za sprečavanje pranja novca, naročito u oblastima od visokog rizika, kao što su igre na sreću, izmjenom Zakona o igrama na sreću i Zakona o sprečavanju pranja novca i finansiranja terorizma;

→ nastavi da prati rizike koji se odnose na pranje novca prilikom obrade prijava za šemu državljanstva za investitore.

U oblasti **kretanja kapitala i plaćanja**, od 2017. godine, na snazi je režim slobodnog kretanja kapitala, bez ograničenja prenosa imovine, i bez kontrole deviznog kursa ili valute. Međutim, Crna Gora treba dalje da usklađuje svoj zakonodavni okvir s pravnom tekovinom EU. Crna Gora i dalje treba da sprovodi svoje obaveze shodno Sporazumu o stabilizaciji i pridruživanju u pogledu izmjene i dopune Zakona o imovinskim pravima, otklanjanju povlašćenih tretmana i osiguranju da državljani EU mogu kupovati nekretnine ili poljoprivredno zemljište pod istim uslovima kao i crnogorski državljani.

Što se tiče **platnog sistema**, Skupština je usvojila izmjene i dopune Zakona o platnim sistemima u septembru 2022. godine kako bi isti uskladila s pravnom tekovinom EU. Centralna banka Crne Gore usvojila je četiri implementaciona akta uz ovaj zakon, kako bi se uskladili regulatorni tehnički standardi u oblasti plaćanja s onima iz EU. Pored usvajanja Zakona o uporedivosti naknada povezanih s računom za plaćanje potrošača, prebacivanju računa za plaćanje potrošača i pristup računu za plaćanje s osnovnim uslugama u decembru 2021. godine,

Centralna banka je u septembru 2022. godine usojila dvije implementacione regulative koje su stupile na snagu 9. januara 2023. godine.

U oblasti **sprečavanja pranja novca i finansiranja terorizma**, Crna Gora i dalje treba da uskladi svoj zakonodavni okvir s petom Direktivom za sprečavanje pranja novca, kao i s preporukama Radne grupe za finansijsku akciju. Izmjene i dopune Zakona o igrama na sreću su pripremljene, ali još uvijek nijesu usvojene. Zakon o međunarodnim restriktivnim mjerama, akt od velikog značaja u odnosu međunarodne i EU sankcije, i dalje treba da bude usklađen sa standardima EU.

Crna Gora trenutno ima tri platne institucije. Centralna banka je nastavila da obavlja svoju supervizorsku funkciju u oblasti sprečavanja pranja novca i finansiranja terorizma. Tokom 2022. godine, obavljala je redovne terenske kontrole kod devet banaka, jedne platne institucije, dvije mikro-kreditne institucije i jednog preduzeća, kako bi provjerila usklađenost njihovih operacija sa propisima. Takođe je obavila jednu tematski ciljanu kontrolu na zahtjev Jedinice za finansijske podatke, koja funkcioniše unutar policije, i nekoliko narednih kontrola finansijskih institucija. Tokom 2022. godine, Direktor za nadzor oblasti sprečavanja pranja novca i međunarodne restriktivne mjere Ministarstva unutrašnjih poslova sproveo je 136 inspekcija izvještajnih entiteta. Izdato je 65 prekršajnih naloga, u ukupnom iznosu od 113.900 eura.

Centralna banka je organizovala obuke za 28 izvještajnih entiteta Crne Gore, kako bi unaprijedila njihovo znanje i kapacitet za sprečavanje pranja novca i finansiranje terorizma. U toku je peta runda evaluacije Komiteta eksperata za evaluaciju mjera sprečavanja pranja novca i finansiranja terorizma (MONEYVAL).

Šema ekonomskog državljanstva istekla je krajem 2022. godine. Između januara 2019. i decembra 2022. godine, predato

je 556 prijava (556 aplikacija i 1281 članova porodica). Do 15. juna 2023. godine, Vlada je izdala 954 pozitivne odluke (293 aplikanta i 661 članova porodice). Dana 15. juna 2023. godine, na čekanju je bilo 398 aplikacija (398 aplikacija i 710 članova porodice). Crna Gora treba pažljivo da prati rizike koji se odnose na pranje novca, prilikom obrade pristiglih prijava za šemu državljanstva za investitore, budući da te šeme postavljaju rizike u pogledu bezbjednosti, pranja novca, utaje poreza, finansiranja terorizma, korupcije i infiltracije putem organizovanog kriminala, i nijesu kompatibilne s pravnom tekovinom EU.

Poglavlje 6: Privredno pravo

EU ima zajednička pravila za osnivanje, registrovanje i objavljivanje zahtjeva privrednih društava, te dopunska pravila za računovodstveno i finansijsko izvještavanje i zakonsku reviziju.

Crna Gora je dostigla **dobar nivo spremnosti** u oblasti privrednog prava. **Ograničeni napredak** ostvaren je po pitanju preporuka iz 2022. godine usvajanjem implementacionog akta za Zakon o računovodstvu.

Sve prethodne preporuke koje nijesu u potpunosti upućene ostaju da važe.

Stoga, u predstojećoj godini, Crna Gora naročito treba da:

- završi, usvoji i započne sa sprovođenjem nacrtu Zakona o privrednim društvima kako bi dalje uskladila nacionalno zakonodavstvo s privrednim pravom pravne tekovine EU uključujući podsticanje dugoročnog angažovanja interesnih strana, upotrebu digitalnih instrumenata i procesa i prekogranične operacije (spajanja, dijeljenja, promjene oblika);
- okonča usklađivanje s Direktivom o transparentnosti, uključujući režim sankcionisanja;
- završi reviziju Kodeksa o korporativnom upravljanju.

U oblasti **privrednog prava**, Crna Gora priprema novi zakon o privrednim društvima kako bi dalje uskladila svoje nacionalno zakonodavstvo s pravnom tekovinom EU uključujući brojne direktive u oblastima dugoročnog angažmana interesnih strana, upotrebu digitalnih instrumenata, prekogranične operacije (spajanja, dijeljenja, promjene oblika), učešće zaposlenih u prekograničnim operacijama, kao i direktivu o rodnom balansu u korporativnim odborima. Nije registrovan napredak po pitanju reviziranja Kodeksa o korporativnom upravljanju. U budućnosti, nacionalni poslovni registar treba da bude tehnički spreman da se poveže poslovnim registrima država članica EU.

U oblasti **korporativnog izvještavanja**, Vlada je usvojila implementaciona akta za Zakon o računovodstvu, uključujući pravila o finansijskim iskazima privrednih društava. Pokrenuta je inicijativa za dalje izmjene i dopune Zakona o računovodstvu. Trenutno, sva privredna društva moraju poštovati međunarodne standarde finansijskog izvještavanja (IFRS / IFRS za mala i srednja preduzeća), dok smanjene obaveze postoje za mikro i mala preduzeća (samo bilans stanja i bilans uspjeha). Crna Gora treba da izvrši usklađivanje s Direktivom EU iz 2022. o izvještavanju o korporativnoj održivosti. U toku je izrada zakona za postizanje poptune usklađenosti s pravnom tekovinom po pitanju zahtjeva za transparentnošću za navedena privredna društva. Uprava za tržište kapitala vodi registar kao zvanično postavljeni mehanizam za centralno skladištenje regulisanih informacija. Takođe je pokrenuta inicijativa za izmjene i dopune Zakona o reviziji. Zakonske revizije se sprovode na osnovu međunarodnih standarda revizije i obavezne su za subjekte od javnog interesa. U februaru 2023. godine, Vlada je usvojila odluku o imenovanju novog saziva Savjeta za reviziju (koji se sastoji od predsjednika i četiri člana). Kapaciteti ljudskih resursa Odjeljenja za praćenje revizije osnaženi su inspektorom za obezbjeđenje kvaliteta, sa još dva dodatna radna mjesta koja su u planu. Pored toga, imenovani su

rukovodilac računovodstva i jedan samostalni savjetnik unutar odsjeka za računovodstvo.

Poglavlje 7: Pravo intelektualne svojine

EU je usaglasila pravila o pravnoj zaštiti prava intelektualne svojine, kao i pravila o pravnoj zaštiti autorskih i srodnih prava. Pravila za pravnu zaštitu prava intelektualne svojine obuhvataju, na primjer, patente i žigove, dizajn, biotehnološke izume i farmaceutske proizvode. Pravila za pravnu zaštitu autorskih i srodnih prava obuhvataju, na primjer, knjige, filmove, kompjuterske programe i emisije.

Crna Gora je dostigla **dobar nivo spremnosti** u oblasti prava intelektualne svojine. Ostvaren je **dobar napredak** u usklađivanju nacionalnog zakonodavstva s pravnom tekovinom EU u oblasti industrijske svojine, naročito usvajanjem izmjena i dopuna Zakona o patentima i žigovima, kao i usvajanjem nove strategije za intelektualnu svojinu i pristupanjem Konvenciji o evropskom patentu i Evropskoj patentnoj organizaciji. Međutim, potrebno je dalje poboljšati bilans ostvarenih rezultata po pitanju istraga, krivičnih gonjenja i daljih sudskih postupaka zbog manjka kadra.

U predstojećoj godini, Crna Gora naročito treba da:

- započne sprovođenje nove i sveobuhvatne nacionalne strategije za intelektualnu svojinu za period 2023–2026. godine i aktivnosti koje su navedene u Akcionom planu za 2023. godinu;
- dalje usklađuje svoje zakonodavstvo u oblasti autorskih i srodnih prava i ostvarivanja prava intelektualne svojine s pravnom tekovinom EU;
- unaprijedi praćenja istraga, krivičnih gonjenja i daljih sudskih postupaka, uključujući rješavanje problema manjka kadra.

Kada je riječ o **autorskim i srodnim pravima**, u januaru 2023. godine, Vlada je usvojila Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o autorskim i srodnim pravima, koji je Evropska komisija pozitivno ocijenila, koji Skupština još uvijek nije usvojila. Između ostalog, ove izmjene i dopune imaju za cilj da usklade nacionalno zakonodavstvo s tri direktive EU o određenim dozvoljenim upotrebama djela i drugih sadržaja zaštićenih autorskim i srodnim pravima u korist lica koja imaju oštećenje vida, potpuno oštećenje vida ili koja ne mogu čitati štampu, koordinaciji određenih pravila koja se tiču autorskih prava primjenjivih na satelitsko emitovanje i ponovni kablovski prenos i sprovođenje prava intelektualne svojine. Crna Gora je započela rad na predstojećim izmjenama i dopunama Zakona o autorskim i srodnim pravima, koji će imati za cilj sprovođenje Direktive o internetskom prenosu radiodifuznih organizacija i ponovnom emitovanju televizijskih i radijskih programa (SatCab II) i Direktive o autorskim i srodnim pravima na Digitalnom jedinstvenom tržištu.

Kada su u pitanju **prava industrijske svojine**, u martu 2023. godine, Crna Gora je uspješno završila testnu fazu za elektronsku predaju sistema aplikacija. Dana 1. oktobra 2022. godine, Crna Gora je postala država članica Evropske patentne organizacije i pristupila Konvenciji o evropskom patentu. U decembru 2022. godine, Skupština je usvojila Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o patentima radi usklađivanja s pravnom tekovinom EU u oblasti industrijske svojine koja se tiče sertifikata dodatne zaštite za medicinske proizvode, Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o žigovima kako bi se približno uskladili sa zakonima država članica koji se odnose na žigove, kao i Zakon o ratifikaciji Ugovora iz Singapura o Zakonu o žigovima. U martu 2023. godine, Direkcija za intelektualnu svojinu završila je prevođenje novih termina za usaglašenu bazu podataka. U junu 2023. godine, Crna Gora je pristupila Ženevskom aktu Lisabonskog sporazuma o imenima porijekla i oznakama geografskog porijekla, kojeg Skupština još uvijek nije ratifikovala.

Kada je riječ o **spровоđenju**, u martu 2023. godine, Ministarstvo ekonomskog razvoja i turizma odobrilo je Akcioni plan Radne grupe za organizovanje i sprovođenje zajedničkih akcija usmjerenih na sprečavanje i suzbijanje vršenja povreda prava intelektualne svojine za 2023. godinu. Pored toga, Ministarstvo je učestvovalo u međunarodnim zajedničkim carinskim operacijama u cilju, između ostalog, otkrivanja kršenja prava intelektualne svojine. Brojni prekršajni nalozi i vrijednost robe koju je zaplijenila Uprava za inspeksijske poslove – inspekcija tržišta pokazuju neznatan porast u poređenju s prethodnim godinama. U periodu jun 2022 – april 2023. godine, sprovedeno je 729 kontrola, a izdata su 34 prekršajna naloga, u iznosu od 34600 eura. Potrebno je uložiti više napora da se poboljša bilans ostvarenih rezultata u pogledu praćenja istraga i daljih sudskih postupaka, kao i riješiti problem nedostatka kadra u oba sektora. Jedinica za autorska i srodna prava sprovela je posebnu provjeru usklađenosti operacija svih kolektivnih organizacija sa izmjenama i dopunama Zakona o autorskim i srodnim pravima iz 2021. godine koje se odnose na kolektivno upravljanje pravima.

U julu 2023. godine, država je usvojila novu nacionalnu strategiju za oblast intelektualne svojine za period 2023–2026. godine i prateći akcioni plan za 2023. godinu. Ova sveobuhvatna strategija ima za cilj da unaprijedi efikasnost sistema registracije i sprovođenja prava intelektualne svojine, između ostalog, osnaživanjem administrativnih kapaciteta.

Poglavlje 8: Politika konkurencije

Pravila EU štite slobodnu konkurenciju. Ona obuhvataju anti-monopolska pravila protiv restriktivnih sporazuma između preduzeća, te zloupotrebu dominantnog položaja, a uključuju i pravila o koncentraciji između privrednih društava koja bi značajno narušila konkurenciju. Pravila EU takođe propisuju sistem kontrole državne pomoći. Vladama je dozvoljeno da dodjeljuju

državnu pomoć samo ako se ispune restriktivni uslovi, s ciljem da se spriječi poremećaj konkurencije.

Crna Gora je **umjereno spremna** u ovoj oblasti. **Određeni napredak** postignut je daljim rješavanjem brojnih slučajeva državne pomoći uključujući slučajeve s kompanijama Montenegro Airlines i Air Montenegro, usvajanjem podzakonskih akata u oblasti državne pomoći kroz zapošljavanje dodatnog kadra na koji način se jačaju administrativni kapaciteti. Odluke i mišljenja koje izdaje uprava za državnu pomoć pravovremeno su objavljivani u registrima državne pomoći, što dodatno povećava transparentnost. Prošlogodišnje preporuke ostaju na snazi.

U predstojećoj godini, Crna Gora naročito treba da:

→ zaključi slučaj Montenegro Airlines i nastavi sa radom na osnivanju novog nacionalnog avio-prevoznika Air Montenegro kako bi se razjasnilo pitanje državne pomoći i zakonski kontinuitet između dva prevoznika, kao i napredak po pitanju drugih krupnih tekućih istraga netransparentne državne pomoći (uključujući UNIPROM KAP, autoput Bar-Boljare) i ukoliko je neophodno, povratila odgovarajuća sredstva;

→ pored osiguranja transparentnosti svih odluka o državnoj pomoći i operativne nezavisnosti uprave za državnu pomoć, izradi zakone da osnaži Agenciju za zaštitu konkurencije da nameće kazne i usvoji plan kako bi se osigurala finansijska nezavisnost Agencije;

→ dalje unapređuje praćenje u oblastima antimonopolskih pravila/spajanja i državne pomoći tako što će nastaviti sa povećavanjem broja zaposlenih u Agenciji za zaštitu konkurencije, izgradnjom administrativnih kapaciteta Agencije i sudova, daljom promocijom upotrebe politike ublažavanja kazni i sprovođenjem detaljnijih istraga i terenskih inspekcija.

Antimonopolska pravila i spajanja

Zakonodavni okvir je široko usklađen sa pravnom tekovinom EU (članovi 101 i 102 Ugovora o funkcionisanju Evropske unije) i Aktom o stabilizaciji i pridruživanju. Mapa puta za sprovođenje mjera za postizanje mjerila za zatvaranje shodno Poglavlju 8 još uvijek nije završena; treba pojačati napore da se ponovo izradi Mapa puta u obliku akcionog plana, da se isti usvoji i započne njegovo sprovođenje. U izvještajnom periodu nijesu usvojeni zakoni u oblasti konkurencije. U junu 2023, Ministarstvo ekonomskog razvoja i turizma usvojilo je Odluku o prekidu Odluke o skupnim izuzećima.

Kada je u pitanju **institucionalni okvir**, u avgustu 2022, Agencija za zaštitu konkurencije usvojila je Pravilnik o unutrašnjoj sistematizaciji i organizaciji, što predstavlja pozitivan korak u jačanju njenih administrativnih kapaciteta. Agencija ne može nametati administrativne kazne privrednim društvima koje krše zakon o konkurenciji, dok Evropska komisija i brojne uprave za zaštitu konkurencije u državama članicama EU imaju takvo ovlašćenje. U novembru 2022. godine konačno je popunjeno upražnjeno radno mjesto direktora Agencije: direktor je imenovan na period od 5 godina. Ovim se upotpunjuje sastav Savjeta Agencije za zaštitu konkurencije i trebalo bi da se u velikoj mjeri olakša sprovođenje aktivnosti Agencije.

Kada govorimo o **kapacitetima za sprovođenje**, potrebno je osnažiti administrativne i finansijske kapacitete Agencije za zaštitu konkurencije. Popunjeno je samo 13 od planiranih 18 radnih mjesta u oblasti antimonopolskih pravila i spajanja. Agencija je dodatno osnažena imenovanjem dodatnih osam zaposlenih.

Što se tiče **implementacije**, u oblasti zabranjenih ugovora, Agencija je izdala jednu odluku, dok je drugi postupak u toku. Zatim, pokrenuto je sedam postupaka za individualno izuzeće iz zabranjenih ugovora na zahtjev strana, šest je riješeno (jedan iz

prethodnog i pet iz tekućeg perioda), dok su dva postupka u toku. Od pet slučajeva pokrenutih pred Sudom, jedan je razriješen, dok su ostala četiri u toku. Agencija je predala zahtjev za pokretanje postupaka za prekršaje pred Sudom, koji su u toku.

U izvještajnom periodu, Agencija za zaštitu konkurencije je izdala 52 odluke koje se odnose na koncentraciju. Tokom izvještajnog perioda, jedan zahtjev za istragu potencijalnog kršenja zakona o konkurenciji predat je Agenciji i u toku je.

Državna pomoć

Zakonodavni okvir je u velikoj mjeri u skladu s pravnom tekovinom EU (članovi 107 i 108 Ugovora o funkcionisanju EU). Zakon o kontroli državne pomoći iz 2018. godine definiše pojam pomoći kao i proceduralna pravila državne pomoći. Šest srodnih implementacionih akata je usvojeno tokom izvještajnog perioda. Oni između ostalog definišu instrukcije o tome kako izračunati ekvivalent subvenciji i kamatnu stopu na povraćaj. Međutim, važno je dalje izmijeniti i dopuniti Zakon o kontroli državne pomoći i srodne implementacione akte kako bi se osigurala potpuna usklađenost s pravilima EU o državnoj pomoći.

Kada je u pitanju **institucionalni okvir**, Agencija za zaštitu konkurencije je odgovorna za sprovođenje zakonskog okvira.

Kapacitet za sprovođenje Savjeta Agencije za zaštitu konkurencije treba dalje osnaživanje. On ima sedam zaposlenih za oblast državne pomoći, koliko ih je bilo i 2021. godine. Da bi se osnažila njena ekspertiza i kapacitet za sprovođenje, Agencija treba da uloži značajne napore da zaposli novi kadar i izgradi kapacitete. Sve srodne institucije treba da pomognu jačanje pozicije Agencije za zaštitu konkurencije i njenog Savjeta da bi se obezbijedio nezavisan i funkcionalan sistem kontrole državne pomoći. Oni koji dodjeljuju potencijalnu državnu pomoć u obavezi su da obavijeste Agenciju i konsultuju se s njom prije dodjele iste, uz dovoljno obavještenje. Dodjeljivači pomoći

treba Agenciju da percipiraju kao partnera – koji daje savjete o pravilima o državnoj pomoći u konkretnim slučajevima.

U oblasti **implementacije**, tokom 2022. godine, Savjet Agencije za zaštitu konkurencije usvojio je 45 odluka o dodjeli državne pomoći. Kada je u pitanju državna pomoć kompaniji Montenegro Airlines, u avgustu 2022. godine, Agencija je izdala treću odluku kojom se naređuje dalji povratak ilegalne državne pomoći. Slučaj bankrota kompanije Montenegro Airlines je u postupku rješavanja kod Privrednog suda. Agencija je takođe pokrenula postupak o mogućoj državnoj pomoći dodijeljenoj kompaniji Air Montenegro u periodu 2012–2017. U slučajevima autoputa Bar-Boljare i njegovih operacija, UNIPROM KAP i Željezare Nikšić, Agencija je započela aktivnosti koje prethode ispitivanju. Agencija je takođe započela s ispitivanjem istraga o mogućoj državnoj pomoći dodijeljenoj preduzeću Plantaže, koja je isplaćena bez odgovarajućeg obavještenja Agencije. U izvještajnom periodu, dvije odluke o povraćaju su usvojene i na njih je uložena žalba pred Upravnim sudom. Da bi dokazala čvrstu evidenciju sprovođenja, Agencija treba da ima pravovremeni pristup svim neophodnim informacijama kako bi dala mišljenja i donosila obavezujuće odluke. Agencija još uvijek nije objavila nijedno mišljenje niti odluke koje se tiču mogućih slučajeva državne pomoći u sektoru energetike. Agencija treba da nastavi praćenje sprovođenja pravila o državnoj pomoći u projektima velikog obima koji su sprovedeni u saradnji s trećim zemljama.

Crna Gora je ostvarila napredak ka osiguranju transparentnosti u pogledu odluka o državnoj pomoći, jer Agencija za zaštitu konkurencije pravovremeno objavljuje odluke i mišljenja, uključujući i svoje godišnje izvještaje, na svojoj veb stranici. Pored toga, Agencija je kreirala opšti registar slučajeva državne pomoći, što takođe može pomoći da se poveća transparentnost, zajedno sa dva specijalizovana registra (koji se odnose na COVID-19 i de minimis pomoć). Agencija treba da nastavi da zagovara

dalje jačanje svijesti o pravilima o državnoj pomoći među dodjeljivačima pomoći kako na centralnom tako na lokalnom nivou.

Liberalizacija

Zakon o zaštiti konkurencije i Zakon o kontroli državne pomoći primjenjuju se na državna preduzeća i preduzeća sa posebnim ili ekskluzivnim pravima. Ovo pravo se ne primjenjuje na slučajeve gdje bi zakoni opstruirali izvršavanje određenih zadataka službama od opšteg ekonomskog interesa koje su dodijeljene tim preduzećima, u skladu sa članom 106 Ugovora o funkcionisanju EU i Sporazumom o stabilizaciji i pridruživanju. Ne postoje dokazi o postojanju komercijalnih monopola u okviru značenja člana 37 Ugovora o funkcionisanju EU.

Poglavlje 9: Finansijske usluge

Pravila EU imaju za cilj da obezbijede pravičnu konkurenciju između finansijskih institucija, kao i stabilnost finansijskih institucija, tj. bankarskih, osiguravajućih, dopunskih penzijskih institucija, investicionih usluga i tržišta hartija od vrijednosti. Ona obuhvataju pravila o autorizaciji, radu i nadzoru tih institucija.

Crna Gora je **umjereno spremna** u oblasti finansijskih usluga. Sveukupno gledano, postignut je **određeni napredak**, sa dobrim napretkom u pogledu bankarskih i finansijskih konglomerata, određeni napredak u oblasti osiguranja; kao i ograničeni napredak u oblasti tržišta kapitala. Prošlogodišnje preporuke ostaju da važe.

U predstojećoj godini, Crna Gora treba da:

→ završi usklađivanje zakonodavstva s najnovijim revizijama zahtjeva za kapitalom i oporavka banaka i zakonodavstva za sanaciju banaka;

→ nastavi s radom na usklađivanju sa zakonodavstvom u oblasti osiguranja,

→ značajno unaprijedi rad na nacrtu Zakona o investicionim fondovima, nacrtu Zakona o alternativnim investicionim fondovima i nacrtu Zakona o penzionim fondovima, koji su usklađeni sa zakonodavstvom EU.

Zakonodavstvo je u velikoj mjeri usklađeno s pravnom tekovinom EU o **bankama i finansijskim konglomeratima**. Nastavljeno je usklađivanje s najnovijim zakonima o oporavku i sanaciji banaka, uključujući izradu izmjena i dopuna Zakona o sanaciji kreditnih institucija, kao i pripremu planova za sanaciju kreditnih institucija za 2023. godinu. U julu 2022. godine, banke su dostavile svoje prve godišnje doprinose u Fond za sanacije. U decembru 2022, Centralna banka Crne Gore usvojila je nekoliko implementacionih akata u oblasti bankarstva, uključujući i oblast adekvatnosti kapitala kreditnih institucija. Takođe je pokrenut rad na nacrtu Zakona koji reguliše oblast dodatnog nadzora finansijskih konglomerata.

Kada je riječ o **osiguranju i profesionalnim penzijama**, u drugoj polovini 2022. godine, Agencija za nadzor osiguranja je usvojila nekoliko implementacionih akata uz sadašnji Zakon o osiguranju. Nastavljen je rad na novom nacrtu Zakona o osiguranju, koji je usklađen s najnovijim pravilima EU, naročito sa Direktivom Solventnost II. Tokom 2023. godine, Agencija za nadzor osiguranja je usvojila implementacione akte o unutrašnjoj organizaciji i upravljanju u društvima za osiguranje i o predugovornim informacijama, približavajući ove aspekte standardima EU.

U pogledu **infrastrukture finansijskog tržišta**, nije bilo relevantnih dešavanja. Centralno klirinško depozitarno društvo, nad kojim nadzor vrši Komisija za tržište kapitala, depozitar je hartija od vrijednosti, vlasnik i operater sistema za poravnanje hartija od vrijednosti.

Kada je riječ o **tržištima hartija od vrijednosti i investicionim uslugama**, u drugoj polovini 2022. godine, održane su

javne konsultacije o nacrtu Zakona o alternativnim investicionim fondovima s javnom ponudom i nacrtu Zakona o penzijskim fondovima. Nastavljen je rad na finalnoj pripremi ovih zakona.

U oblasti **održivih i digitalnih finansija**, Strategija Crne Gore za održivi razvoj sadrži poglavlje o finansiranju održivog razvoja. U martu 2022. godine, Centralna banka Crne Gore usvojila je politiku za smanjenje negativnog uticaja klimatskih promjena na finansijski sistem i na ozelenjavanje finansijskog sistema.

Poglavljje 28: Zaštita potrošača i zdravlja

Propisi EU štite ekonomske interese potrošača i štite potrošače u pogledu bezbjednosti proizvoda opasnih imitacija i odgovornosti za neispravne proizvode. EU takođe obezbjeđuje visoke zajedničke standarde za kontrolu duvana, krvi, tkiva, ćelija i organa, kao i lijekova za ljudsku i veterinarsku upotrebu. EU takođe posjeduje pravila za potvrđivanje prava pacijenata u prekograničnoj zdravstvenoj zaštiti i pripremi za i rješavanju ozbiljnih prekograničnih zdravstvenih opasnosti, uključujući zarazne bolesti.

Crna Gora je **umjereno spremna** u oblasti zaštite potrošača i zdravlja. U cjelini posmatrano, ostvaren je **ograničen napredak** u odnosu na prošlogodišnje preporuke. Postignuta je određena usklađenosti s pravnom tekovinom EU u oblasti zdravstvene zaštite, odnosno usvojen je Zakon o zdravstvenoj zaštiti. Takođe, započeta je izgradnja klinike za mentalno zdravlje, a kapacitet zdravstvenih ustanova za borbu protiv virusa COVID-19 osnažen je ciljanom dodjelom finansijskih sredstava zdravstvenim institucijama. Sastav Savjeta za zaštitu potrošača, savjetodavnog vladinog tijela, izmijenjen je u cilju uključivanja predstavnika svih zainteresovanih strana u oblasti zaštite potrošača. Potrebno je jačati administrativne kapacitete i osigurati potpuno sprovođenje pravne tekovine EU. Prošlogodišnje preporuke ostaju da važe.

U predstojećoj godini, Crna Gora naročito treba da:

→ dovrši usklađivanje nacionalnog zakonodavstva s pravnom tekovinom EU u oblasti zaštite potrošača i zdravstvene zaštite koja se odnosi na supstance ljudskog porijekla, kontrolu duvana i prava pacijenata u prekograničnoj zdravstvenoj zaštiti, kako je definisano u pristupnom programu Crne Gore;

→ osnaži ulogu i djelotvornost Savjeta za zaštitu potrošača;

→ usvoji novu strategiju za razvoj sistema zdravstvene zaštite i započne njeno sprovođenje.

Zaštita potrošača

Po pitanju **zakonodavnog okvira za zaštitu potrošača**, nekoliko zakonodavnih akata još uvijek nije usvojeno: zakon o zaštiti potrošača kojim treba da se uskladi nacionalno zakonodavstvo s pravnom tekovinom EU u oblasti digitalnog sadržaja, zakon o kolektivnom djelovanju kojim treba da se uskladi nacionalno zakonodavstvo s pravnom tekovinom EU u oblasti predstavničkih tužbi za zaštitu kolektivnih interesa potrošača, zakon o kreditima potrošača kojim treba da se uskladi nacionalno zakonodavstvo s odgovarajućom pravnom tekovinom EU, zakon o turizmu i ugostiteljstvu kojim treba da se uskladi nacionalno zakonodavstvo s pravnom tekovinom EU u oblasti paketa putovanja i povezanih putnih aranžmana, i izmjene i dopune Zakona o nadzoru tržišta kojim treba da se u potpunosti uskladi nacionalno zakonodavstvo s najnovijom pravnom tekovinom EU u ovoj oblasti. Treba da se osigura dalje usklađivanje s regulativom EU o saradnji u oblasti zaštite potrošača. Određene mjere su preduzete u cilju sprovođenja akcionih planova za 2022. i 2023. godinu shodno **nacionalnom programu zaštite potrošača** (za period 2022–2024. godine). Te mjere su podrazumijevale imenovanje članova novog Savjeta za zaštitu potrošača u oktobru 2022. godine, koji je zasijedao dva puta. Tokom izvještajnog perioda, nevladina organizacija za zaštitu potrošača dobila je

kolektivnu tužbu protiv banke; sud je utvrdio da je banka prekršila Zakon o potrošačkom kreditu i kolektivnim pravima potrošača.

Nakon **ekspertske posjete predstavnika EU** koja se odnosila na zaštitu potrošača, zaključeno je da Crna Gora treba da osigura pravovremeno usklađivanje svog nacionalnog zakonodavstva i sprovođenje relevantnih zakona EU, ubrzavanje zakonodavnih procesa i proaktivniji pristup u postupcima konsultacija. Takođe je preporučeno da Crna Gora: (i) osnaži **administrativne kapacitete** organa za nadzor tržišta, u skladu sa svojom relevantnom strategijom i unutrašnjom organizacionom strukturom; i (ii) razvije odgovarajuće obrazovne programe i programe osposobljavanja i dodijeli im dodatne finansijske resurse. Ostale preporuke podrazumijevale su jačanje podrške nevladinom sektoru i mehanizmima vansudskog rješavanja sporova, kao i jačanje angažmana lokalne uprave u oblasti zaštite potrošača.

Kada je u pitanju **zaštita ekonomskih interesa potrošača**, Uprava za inspekcijske poslove je sprovedla 33.259 inspekcijskih pregleda i identifikovala 4876 nepravilnosti što je dovelo do administrativnih i kaznenih mjera.

Crnogorski pravni okvir o **bezbjednosti proizvoda** je uglavnom usklađen s pravnom tekovinom EU. Tokom izvještajnog perioda, sprovedeno je 3487 inspekcijskih pregleda, od kojih je bilo 3114 inspekcijskih pregleda u proaktivnom nadzoru i 373 u reaktivnom nadzoru. Na osnovu ovih inspekcija, pronađene su 1284 vrste opasnih i neusaglašenih proizvoda, što ukupno čini 37.504 stavke. To je dovelo do toga da se sa tržišta povuče 536 opasnih i neusaglašenih proizvoda (15.285 stavki). Privremena zabrana cirkulacije proizvoda koji nijesu predstavljali ozbiljan rizik i neusaglašenih proizvoda (do uklanjanja identifikovanih neusaglašenosti) izrečena je za 761 vrstu proizvoda (22.627 stavki).

Javno zdravlje

Nacionalno zakonodavstvo u oblasti **javnog zdravlja** djelimično je usklađeno s pravnom tekovinom EU. Sprovedbeno zakonodavstvo u oblasti medicinski asistiranе reprodukcije usvojeno je u cilju daljeg usklađivanja s pravnom tekovinom EU o supstancama ljudskog porijekla. Tokom 2022. godine, državni budžet za zdravstvo iznosio je 420 miliona eura, što predstavlja porast u odnosu na 2021. godinu. Strategija za razvoj sistema zdravstvene zaštite za period 2023–2027. godine još uvijek nije usvojena, dok je Zakon o zdravstvenoj zaštiti usvojen.

Nacionalni organi, Svjetska zdravstvena organizacija i druge institucije, sproveli su aktivnosti podizanja svijesti i obrazovanja o **antimikrobnoj rezistenciji**, uključujući u to i oblasti bakterijske rezistencije na antibiotike, racionalne upotrebe antibiotika i jačanje dijagnostičkih kapaciteta u bolnicama. Međutim, u ovoj oblasti je neophodno sprovoditi dalje aktivnosti.

Što se tiče **kontrole duvana**, nacionalno zakonodavstvo o pušenju na javnim mjestima i prodaji duvanskih proizvoda maloljetnim licima još uvijek nije u dovoljnoj mjeri sprovedeno. U maju 2023. godine, Vlada je usvojila strateški dokument Program za kontrolu upotrebe duvanskih proizvoda za period 2023–2025. godine s Akcionim planom za period 2023–2025. godine.

U toku je sprovođenje programa Vlade za **prevenciju štetne upotrebe alkohola** za period 2022–2024. godine i pratećeg akcionog plana. Međutim, ne postoji pregled stanja zbog nedostatka prikupljanja podataka o štetnim posljedicama konzumiranja alkohola. U pogledu prevencije **narkomanije** i smanjenja štete, organizacije civilnog društva nastavile su sa svojim preventivnim akcijama i uslugama, uključujući neke koje finansira Vlada. Institut za javno zdravlje organizovao je obrazovne aktivnosti o narkomaniji za 56 pružaoca usluga iz 13 zdravstvenih ustanova.

U februaru 2023. godine, Ministarstvo zdravlja objavilo je Izveštaj o sprovođenju Akcionog plana za period 2021–2023. godine Strategije za **mentalno zdravlje** za period 2019–2023. godine, prikazujući da je sprovedeno samo 16% planiranih mjera. U julu 2022. godine, započeta je izgradnja klinike za mentalno zdravlje uz finansijsku podršku Vlade. Izgradnja klinike još uvijek traje. Kada bude završena, u njoj će se nalaziti prvo psihijatrijsko odjeljenje za djecu i adolescente.

Kada je riječ o **krvi, tkivima, ćelijama i organima**, nacionalni Institut za transfuziju krvi obezbijedio je dovoljne količine bezbjedne krvi za potrebe građana. U pogledu krvi, zakonodavstvo Crne Gore je skoro u potpunosti usklađeno s pravnom tekovinom EU. Međutim, sistem za izvještavanje o negativnim efektima i reakcijama još uvijek ne postoji.

Po pitanju **prava pacijenata u prekograničnoj zdravstvenoj zaštiti**, Crna Gora treba da usvoji sprovedbeno zakonodavstvo o uslovima, sredstvima i procedurama za vršenje prekogranične zdravstvene zaštite.

Što se tiče **zaraznih bolesti**, Ministarstvo zdravlja je raspodijelilo više od 5 miliona eura za borbu protiv COVID-19 na sedam zdravstvenih institucija kako bi se unaprijedio njihov kapacitet i podigao nivo njihovih usluga zdravstvene njege. Kada je riječ o HIV-u/SIDI, Zavod za školstvo je organizovao obuke za nastavnike i edukatore, dok su organizacije civilnog društva nastavile da pružaju svoje usluge ključnim grupama stanovništva. Između septembra i decembra 2022. godine, Crna Gora je organizovala prvi program vakcinacije protiv virusa HPV. Rezultat ovog programa je bila vakcinacija devetogodišnjih djevojčica. U skladu s UNICEF-om, pokrivenost prvom dozom vakcine protiv malih boginja, zauški i rubele pala je sa 90% u 2010. godini na 18% u 2022. godini. Ova situacija je u velikoj mjeri izazvana zbog stavljanja u fokus resursa za vakcinaciju protiv COVID-19 i nevoljnosti roditelja da dovode djecu

u zdravstvene centre tokom pandemije. U februaru 2023. godine, Vlada je usvojila program za obaveznu imunizaciju stanovništva nakon određenih zaraznih bolesti i odgovarajuće sprovedbeno zakonodavstvo.

Nastavljeno je sprovođenje programa za kontrolu i prevenciju **nezaraznih bolesti**.

U oblasti **nejednakosti u oblasti zdravstva**, ranjive grupe imaju pristup zdravstvenim uslugama, s izuzetkom lica bez regulisanog pravnog statusa, uključujući Rome i Egipćane koji nemaju regulisan odgovarajući pravni status. Ljudi, naročito starija lica, koji žive u udaljenim ruralnim područjima suočavaju se s poteškoćama da dođu do objekata zdravstvene njege. Takođe, nedostatak pristupačnih objekata zdravstvene njege, odgovarajuće opreme i posebnih zdravstvenih usluga i dalje su razlog za brigu kada su u pitanju osobe s invaliditetom. U skladu s javnom anketom koju je sprovedla jedna NVO, skoro 60% ljudi koji žive u Crnoj Gori primijetili su da postoji korupcija u sektoru zdravstva. Oni se uglavnom pozivaju na neregularna plaćanja za liječenje, što obično pacijenti dobrovoljno rade.

KLASTER 3: KONKURENTNOST I INKLUZIVNI RAST

Ovim klasterom obuhvaćena su poglavlja 10 - Digitalna transformacijai mediji, 16 - Porezi, 17 - Ekonomska i monetarna politika, 19 - Socijalna politika i zapošljavanje, 20 - Industrijska politika, 25 - Nauka i istraživanje, 26 - Obrazovanje i kultura i 29 - Carine. Svih osam poglavlja je otvoreno, dok su završna mjerila definisana za svako osim za dva, odnosno za poglavlje 25 - Nauka i istraživanje i 26 - Obrazovanje i kultura – koja su privremeno zatvorena. Završna mjerila tek treba da budu ispunjena za svako od šest poglavlja. Ovaj klaster i odgovarajuće reforme u značajnoj mjeri povezani su sa Programom ekonomskih reformi Crne Gore.

Određeni napredak ostvaren je u različitim oblastima, kao što su sprovođenje Sporazuma o pridruživanju koji se odnosi na Program Digitalna Evropa, poresko zakonodavstvo i automatska razmjena informacija o bankovnim računima; kao i kada je riječ o daljem sprovođenju revidirane industrijske politike. Registrovan je spor napredak, ostvaren kada su u pitanju pripreme za pristupanje Konvenciji o zajedničkom tranzitnom postupku i sprovođenje akcionog plana za usklađivanje s pravnom tekovinom EU u oblasti ekonomske i monetarne politike.

Crna Gora se poziva da u predstojećem periodu ubrza usklađivanje zakonodavstva u oblasti elektronskih komunikacija, informacionih tehnologija i audiovizuelnih medija, te da osigura nezavisnost sektora medija; ostvari dalji napredak po pitanju oslobađanja od PDV-a i drugih izuzeća koja nijesu usklađena s pravnom tekovinom EU; osigura praktičnu saradnju među relevantnim državnim organima i razvije odgovarajući kapacitet za sačinjavanje statistike državnih finansija i fiskalnih notifikacija; prati sprovođenje Zakona o radu, pored fokusiranja na mjere aktivne politike zapošljavanja uz dalji razvoj Garancije za mlade: nastavljajući napore na unapređenju bezbjednosti na radu naročito kada je u pitanju inspekcija rada; ocijeni rezultate strategije industrijske politike za period 2019–2023. godine i izradi novu industrijsku politiku, u saradnji s odgovarajućim zainteresovanim stranama; nastavi da finansijski podržava istraživanja i inovacije naročito u pogledu pametne specijalizacije i Zelene i Digitalne agende; unapređuje kvalitet i pristupačnost obrazovanju i osposobljavanju i planira dalju reformu obrazovanja; i privede kraju sve pripreme za pristupanje Konvenciji o zajedničkom tranzitnom postupku.

Poglavlje 10: Digitalna transformacija i mediji

EU podržava dobro funkcionisanje internog tržišta za elektronske komunikacije, elektronsku trgovinu i audio-vizuelne usluge. Pravila štite potrošače i podržavaju univerzalnu dostupnost modernih servisa.

Crna Gora je i dalje **umjereno spremna** u oblasti digitalne transformacije i medija. Ostvarila je **ograničen napredak**, koji je naročito bio usmjeren ka smanjenju uticaja i rješavanju posljedica sajber napada iz avgusta 2022. godine, trudeći se da infrastrukturu Vlade za informacione tehnologije postane ponovo operativna. Crna Gora se pridružila Programu Digitalna Evropa u junu 2023. godine. Međutim, prošlogodišnje preporuke nijesu ispunjene i ostajuna snazi.

U predstojećoj godini, Crna Gora naročito treba da:

→ uskladi nacionalno zakonodavstvo s pravnom tekovinom EU u oblasti elektronskih komunikacija i informacionih tehnologija, kao i audio-vizuelnih medija, osiguravajući operativnu nezavisnost medijskih regulatora emitera javnog servisa;

→ dodijeli Agenciji za elektronske medije (AEM) ovlaštenja da nametne kompletan skup mjera, uključujući upozorenja, novčane kazne, suspenzije i povlačenja licenci omogućavajući proporcionalnost i djelotvornost;

→ uspostavi bilans ostvarenih rezultata u pogledu praćenja sprovođenja pravne tekovine EU u oblasti elektronskih komunikacija, usluga informacionog društva, otvorenih podataka, a naročito audio-vizuelnih medijskih usluga, uključujući i regulatornu nezavisnost.

Kada su u pitanju **elektronske komunikacije i informacione tehnologije**, Crna Gora treba da intenzivira napore kako bi završila usklađivanje svog nacionalnog zakonodavstva s pravnom tekovinom EU u oblasti elektronskih komunikacija i informacionih

tehnologija. Crna Gora još uvijek nije uskladila nacionalno zakonodavstvo s Evropskim kodeksom za elektronske komunikacije, Paket alata za sigurnost 5G tehnologije, Direktivom o privatnosti i elektronskim komunikacijama i Regulativom o elektronskoj identifikaciji i uslugama od povjerenja za elektronske transakcije na unutrašnjem tržištu.

U novembru 2022. godine, Ministarstvo ekonomskog razvoja i turzima osnovalo je radnu grupu za izradu Zakona o elektronskim komunikacijama. Međutim, u aprilu 2023. godine, u posebnom postupku, Skupština je usvojila izmjene i dopune Zakona o elektronskim komunikacijama u cilju razrješavanja postojećih članova Savjeta za elektronske komunikacije i poštanske usluge, kao i izvršnog direktora, prije isteka njihovog mandata. Ove izmjene i dopune su predložili brojni poslanici, bez javne rasprave i uprkos negativnom mišljenju Vlade i Agencije za elektronske komunikacije i poštanske usluge. Ovako nešto predstavlja ozbiljan rizik po nezavisnost rada Agencije.

Crna Gora je nastavila da sprovodi aktivnosti na izradi nacрта strategije za razvoj 5G mobilnih komunikacionih mreža za period 2023–2027. godine. Širokopojasna infrastruktura nastavila je da se unapređuje uz podršku EU. Na osnovu statističkih podataka Crne Gore, udio domaćinstava koja imaju pristup fiksnom internetu velike brzine (najmanje 100 Mb/s) i udio stanovništva koje ima pristup mobilnom internetu velike brzine povećao se tokom 2022. godine u poređenju sa 2021, sa 76,7% na 78,5% odnosno sa 97,2% na 97,5%. Ukupan broj fiksnih širokopojasnih internet konekcija povećan je za 4,4% u poređenju sa 2021. godinom. U oktobru 2022. godine, Agencija za elektronske komunikacije pokrenula je postupak javnog nadmetanja za dodjelu odobrenja za korišćenje radio-frekvencija iz opsega 700 MHz, 3,6 GHz i 26 GHz i nagradila tri postojeća telekomunikaciona operatera s izvorima frekvencija iz opsega 700 MHz, 3,6 GHz i 26 GHz.

Kada je u pitanju **digitalna transformacija**, Ministarstvo javne uprave treba da intenzivira napore i ubrza usklađivanje nacionalnog zakonodavstva s Direktivom o mrežnoj i informacionoj bezbjednosti (NIS 2) i s Direktivom o otvorenim podacima. Usklađivanje s Aktima o digitalnim uslugama i Aktom o digitalnim tržištima treba da se ubrza, kako bi se omogućila predvidljivost za poslovnu zajednicu. U decembru 2022. godine, Ministarstvo javne uprave je osnovalo Digitalnu akademiju –platformu na internetu za obrazovanje i razvoj digitalnih i liderskih vještina državnih službenika, učenika i ranjivih grupa. Sporazum o pridruživanju Programu Digitalna Evropa između Evropske komisije i Crne Gore potpisan je u junu 2023. godine tokom zasedanja Drugog regulatornog dijaloga za Zapadni Balkan. Sporazum o pridruživanju imaće retroaktivno dejstvo od 1. januara 2023. godine. Itekako je preporučljivo da se teži usklađivanju s novim aktuelnim zakonima (Akt o interoperabilnoj Evropi), kao i s uslugama koje se odnose na Akademiju interoperabilne Evrope. Masivni sajber napad koji se dogodio krajem avgusta 2022. godine prekinuo je rad javnih službi, preduzeća i ljudi u njima. Zvanična veb stranica gov.me, kao i svi zvanični imejl nalozi državnih službenika nijesu bili operativni nekoliko mjeseci. Kao odgovor na to, u decembru 2022, Ministarstvo javne uprave je osnovalo novi Direktorat za bezbjednost informacija poznat kao tim za odgovor na računarske incidente. Na kraju 2022. godine, broj servisa elektronske uprave bio je 403, od ukupnih 410 koliko je bilo 2021. godine, usljed unutrašnje reorganizacije i preventivnih akcija koje se odnose na sajber napad. Mali broj novih servisa je pušten u upotrebu, uključujući prijave za upis u predškolske ustanove i studentske domove.

Ministarstvo kulture i medija je odgovorno za audio-vizuelnu politiku. U oblasti **audio-vizuelne politike**, Regulatorna agencija za elektronske medije nastavila je da vrši svoj mandat na profesionalan način. U septembru 2022. godine, Agencija je

suspendovala emitovanje jutarnjeg programa televizije Pink M u Crnoj Gori, čije je sjedište u Beogradu, na period od 6 mjeseci, zbog podsticanja mržnje, netolerancije i diskriminacije protiv etničkih Crnogoraca. Agenciji i dalje nedostaju ovlaštenja i mjere da djelotvorno prati i kažnjava emitere i pravila, a njen operativni kapacitet treba i dalje osnaživati.

Zakon o audio-vizuelnim medijskim uslugama, izmjene i dopune Zakona o medijima, kao i Zakon o nacionalnom javnom emiteru još uvijek nijesu usvojeni. Crna Gora hitno treba da u potpunosti uskladi svoje zakonodavstvo s Direktivom o uslugama audio-vizuelnih medija, revidiranom 2018. godine, kao i s preporukama i pravnim mišljenjima Savjeta Evrope i Organizacije za bezbjednost i saradnju u Evropi (OEBS) unutar zahtijevanog vremena kako bi se osiguralo kontinuirano učešće države u programu Kreativna Evropa. Novi pravilnik o raspodjeli sredstava iz Fonda za medijski pluralizam stupio je na snagu u januaru 2023. godine. U oktobru 2023. godine, Crna Gora je usvojila svoju strategiju o medijima za period 2023–2027. godine zajedno sa pratećim akcionim planom koji pokriva period 2023–2024. godine.

Poglavlje 16: Oporezivanje

Pravila EU o oporezivanju obuhvataju porez na dodatu vrijednost i akcize, te aspekte oporezivanja pravnih lica. Ta se pravila takođe bave saradnjom između poreskih uprava, uključujući razmjenu informacija da bi se spriječilo izbjegavanje plaćanja poreza.

Crna Gora je **umjereno spremna** u oblasti oporezivanja. Sveukupno gledano, **ograničeni napredak** je ostvaren u odnosu na prošlogodišnje preporuke. Napredak je postignut kada je u pitanju zakon o porezu, kao i priprema automatske razmjene informacija o bankovnim računima.

U narednom periodu, Crna Gora naročito treba da:

→ dalje ukloni porez na dodatu vrijednost (PDV) i ostala poreska izuzeća koja nijesu usklađena s pravnom tekovinom EU;

→ obezbijedi odgovarajuće administrativne kapacitete i potrebnu infrastrukturu u centralnim i lokalnim poreskim kancelarijama za sprovođenje i izvršenje poreskih zakona i djelotvorno ubiranje poreza;

→ osnaži tehničke kapacitete i infrastrukturu potrebnu za primjenu informacionih sistema EU, kao što su sistem kontrole kretanja akciza i sistem razmjene informacija o PDV, kao i IT sistemi neophodni za poresku saradnju i razmjenu informacija u oblasti direktnog oporezivanja.

U oblasti **indirektnog oporezivanja**, dana 16. decembra 2022, Skupština je usvojila Zakon o porezu na dodatu vrijednost kako bi isti dalje uskladila sa pravnom tekovinom u oblasti zajedničkog sistema PDV. Dana 28. februara 2023, Skupština je usvojila izmjene i dopune Zakona o akcizama naročito da bi se postepeno povećavao posebni dio akcize na cigarete.

U oblasti **direktnog oporezivanja**, u decembru 2022, Zakon o porezu na lični dohodak je izmijenjen i dopunjen kako bi se proširio opseg oporezivog prihoda i kreiralo normativno okruženje pogodno da privuče „digitalne nomade“. Da bi se obračunala kamata na zajmove, kredite i ostale finansijske instrumente, implementacioni zakoni zahtijevaju primjenu principa *pod uobičajenim tržišnim uslovima* od 2023. godine. Kada su u pitanju pravila o cijeni prenosa transakcija, usvojeni implementacioni zakoni su zasnovani na preporukama Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD).

U toku je međunarodna procjena Uprave prihoda i carina Crne Gore kako bi se testirala spremnost države da se započne sa **predviđenom automatskom razmjenom informacija o finansijskim računima** u okviru OECD o sprečavanju erozije poreske

osnove i premještanja dobiti, koja je zakazana za septembar 2023. Crna Gora je usvojila zakonodavstvo kojim se traži od finansijskih institucija da prijavljaju takve račune.

Što se tiče **operativnih kapaciteta i kompjuterizacije**, neke aktivnosti su sprovedene kako bi se uputilo na pitanja koja su istaknuta TADAT analizom, naročito da se unaprijedi program inspekcijskog nadzora i procjene rizika za zahtjeve za povraćaj PDV-a. Među ostalim pitanjima koje treba uputiti, nalaze se i strukturisanje poreskog duga i implementacija savremenog pristupa upravljanja rizikom u skladu s poreskim propisima.

Uprava prihoda i carina i dalje treba da usvoji strategiju razvoja **ljudskih resursa** kao i plan zaposlenih i osposobljavanja.

Poglavlje 17: Ekonomska i monetarna politika

Pravilima EU propisuje se nezavisnost centralnih banaka i zabranjuje im se da direktno finansiraju javni sektor. Države članice koordiniraju svoje ekonomske politike i predmet su fiskalnog, ekonomskog i finansijskog nadzora.

Crna Gora je **umjereno spremna** u oblasti ekonomske i monetarne politike. **Ograničeni napredak** je postignut prilikom sprovođenja prošlogodišnjih preporuka, uglavnom u pogledu objavljivanja kvartalnih statističkih izvještaja koji sadrže podatke o poziciji međunarodnih investicija. Vlada je usvojila Program ekonomske reforme za 2023–2025. godinu na vrijeme. Ključne reforme Programa fokusirane su na identifikovanim ključnim izazovima za ekonomiju, ali makrofiskalni planovi ne obuhvataju srednjoročnu strategiju poreske konsolidacije. Sprovođenje reformi ostaje na slabom nivou, a prošlogodišnje preporuke ostaju da važe.

U predstojećoj godini, Crna Gora treba da:

- nastavi s implementacijom revidiranog akcionog plana za usklađivanje s pravnom tekovinom EU shodno ovom poglavlju;
- osigura da Ministarstvo finansija i socijalnog staranja,

Centralna banka Crne Gore i MONSTAT sarađuju, međusobno se koordinišu i imaju odgovarajući kapacitet da proizvode finansijske statističke podatke Vlade i poreska obavještenja u skladu s metodologijom ESA 2010.

Crna Gora nema na raspolaganju standardne instrumente **monetarne politike**, jer koristi euro kao zvaničnu valutu, stoga je fiskalna politika glavni instrument makro-ekonomske politike. Upotreba eura u Crnoj Gori zasnovana je na odluci koju su organi donijeli u posebnim okolnostima i u potpunosti je odvojena od članstva u Eurozoni.

U junu 2023, Vlada je usvojila predloge izmjena i dopuna Zakona o centralnoj banci Crne Gore (CBCG), koje je pripremila CBCG, a čiji je cilj dalje usklađivanje operacija CBCG sa pravnom tekovinom EU. U potpuno odvojenom postupku, u aprilu 2023. godine. Skupština Crne Gore je usvojila sopstvene izmjene i dopune Zakona, kojim se Skupštini dodjeljuje pravo da imenuje guvernera CBCG i članove Savjeta CBCG, na osnovu javnog konkursa. Izmjene i dopune takođe skraćuju mandat guverneru i članovima Savjeta CBCG. Međutim, predsjednik Crne Gore odbio je da potpiše novu verziju Zakona, koji je izglasala Skupština, dok nacrt koji je pripremila CBCG i usvojila Vlada treba da se pošalje Skupštini.

U oblasti **ekonomske politike**, nije bilo značajnih dešavanja na polju usklađivanja s Direktivom Savjeta 2011/85/EU o uslovima za budžetske okvire država članica, ili uvođenja standarda Evropskog sistema nacionalnih i regionalnih računa (ESA 2010). Kašnjenja u uvođenju obračunskog računovodstva i stvaranju vladine finansijske statistike na osnovu standarda ESA 2010 ostaju ključna prepreka u ovom poglavlju. Treba uložiti napore kako bi se osigurala praktična saradnja između Ministarstva finansija, Centralne banke Crne Gore i Monstata, kao i razvoj odgovarajućeg kapaciteta kako bi se

proizvela vladina finansijska statistika i fiskalna obavještenja, u skladu s pravnom tekovinom EU.

U februaru 2023. godine, Skupština je usvojila izmjene i dopune Zakona o budžetu i fiskalnoj odgovornosti kojima se omogućava uspostavljanje nezavisnog Fiskalnog savjeta. Javni poziv za tri člana Savjeta objavljen je u aprilu 2023. godine. Međutim, predsjednik Crne Gore nije potpisao izmijenjeni zakon i postupak usvajanja ostaje zaustavljen.

Dana 25. januara 2023. godine, Vlada je usvojila i predala svoj **Program ekonomskih reformi (PER)** za period 2023–2025. Ovaj program integriše planove makroekonomske, fiskalne i strukturne reforme u jedan strateški dokument. Ključne reforme shodno PER nastavljaju se iz prethodnog programa i fokusiraju se na identifikovane ključne izazove po ekonomiju. Međutim, makro-fiskalni planovi ne uključuju strategiju srednjoročne fiskalne konsolidacije. Ograničena implementacija smjernica politike za 2022. koje su zajednički dogovorene sa EU prikazuje značaj jačanja posvećenosti Vlade da sprovodi strukturne reforme.

Poglavlje 19: Socijalna politika i zapošljavanje

Pravila EU u oblasti socijalne politike obuhvataju minimalne standarde za radno pravo, jednakost, zaštitu na radu i zabranu diskriminacije. Njima se promovišu i socijalna inkluzija i socijalna zaštita, kao i socijalni dijalog na nivou Evropske unije.

Crna Gora posjeduje **određeni nivo spremnosti** u oblasti socijalne politike i zapošljavanja. **Određeni napredak** je postignut tokom izvještajnog perioda u oblasti socijalne zaštite kroz značajno povećanje rashoda za socijalna davanja. Iako su napravljeni određeni koraci, preporuke od prošle godine i dalje važe.

U predstojećoj godini, Crna Gora naročito treba da:

→ ojača kapacitete Zavoda za zapošljavanje kako bi efikasno vršio svoju funkciju kao savremena javna služba za zapošljavanje

i bio spreman za sprovođenje Garancije za mlade i buduću upotrebu Evropskog socijalnog fonda (ESF);

→ nastavi s naporima da reformiše obezbjeđivanje mjera aktivnih politika tržišta rada s akcentom na njihovoj relevantnosti za tržište rada, uključujući učenje na radnom mjestu, kao i da uspostavi mehanizam stalnog praćenja kojim će se omogućiti osmišljavanje aktivne politike tržišta rada zasnovane na dokazima;

→ na osnovu Mape puta reformi o socijalnoj pomoći i uslugama socijalne i dječije zaštite, definiše jasan vremenski raspored i finansijsko planiranje za reformu sistema socijalne i dječije zaštite i započne sa sprovođenjem reformi.

Tokom izvještanog perioda, Ministarstvo rada i socijalnog stanja suočilo se s institucionalnim i tehničkim nedostacima, zbog prethodnog ponovnog pozicioniranja unutar Vladinog sistema i sajber napada iz avgusta 2022. godine. Rekonstituisano ministarstvo nije uspjelo da usvoji sva relevantna strateška dokumenta na vrijeme. Radna grupa za poglavlje 19 ponovo je oformljena, ali nakon konstitutivnog zasijedanja 27. marta 2023. godine, nije se ponovo sastala tokom izvještajnog perioda.

Od 6. juna 2022. godine do 31. marta 2023. godine, Inspekcija rada obavila je 5.588 inspekcijskih posjeta u oblasti radnih odnosa i zapošljavanja, i pronašla 2.132 nepravilnosti, od kojih se 944 odnosilo na radne odnose, a 1.188 na bezbjednost i zdravlje na radu. Inspekcija rada otkrila je 1.024 slučaja nezakonitog zapošljavanja (koji se odnose na 516 stranaca i 508 crnogorskih državljana); po nalogu inspektora, 115 lica zasnovalo je radni odnos (34 strana i 81 crnogorski državljanin), u skladu sa zakonom.

Tokom 2022. godine, Inspekcija rada otkrila je 42 slučaja neformalnog zapošljavanja djece između 15 i 18 godina. U ovim slučajevima, inspektori su izrekli novčane kazne poslodavcima, upozorili ih na neregularnosti i tražili dokumenta neophodna za legalno zapošljavanje (medicinska uvjerenja i uvjerenja o pristanku

roditelja). Inspekcija rada nije otkrila slučajeve ozbiljnih oblika dječjeg rada u bilo kojoj privrednoj djelatnosti.

Po pitanju **zdravlja i zaštite na radu**, u decembru 2022. godine, Vlada je usvojila nacionalnu strategiju za zdravlje i zaštitu na radu (za period 2022–2027. godine) i njen akcioni plan za 2023. godinu. Nije postignut napredak u uspostavljanju fonda za zdravlje i zaštitu na radu koji je predviđen prethodnim sektorskim strategijama (za period 2010–2014. godine i 2016–2020. godine). Tokom izvještajnog perioda, inspektori su izvršili 1520 inspekcijskih pregleda u oblasti zdravlja i zaštite na radu, uključujući 14 istraga nezgoda na radu (3 nezgode sa smrtnim ishodom, 10 ozbiljnih nezgoda i 1 kolektivna nezgoda). Inspekcija rada i dalje nema dovoljno kadra, budući da ima samo 11 inspektora koji su zaduženi za oblast zdravlja i zaštite na radu.

U decembru 2022. godine, socijalni partneri potpisali su novi opšti kolektivni ugovor. U cjelini gledano, **socijalni dijalog** je i dalje slab. Uključenost tripartitnog Socijalnog savjeta u izradu relevantnih politika je mala. Tokom izvještajnog perioda, tripartitni Socijalni savjet održao je samo 2 sjednice, a njegovo predsjedništvo tri sjednice.

U oblasti **politike zapošljavanja**, 22. decembra 2022. godine, Vlada je usvojila akcioni plan za zapošljavanje za 2023. godinu. Praćenje sprovođenja akcionog plana za zapošljavanje i nacionalne strategije za zapošljavanje i dalje predstavlja izazov zbog nedostatka podataka u realnom vremenu koji su tačno raščlanjeni. Dana 22. decembra 2022. godine, Vlada je usvojila akcioni plan za interoperabilnost odabranih informacionih sistema i baza podataka koji imaju ulogu u uređivanju crnogorskog tržišta rada. U planu se navode mjere i aktivnosti koje su potrebne za obezbjeđivanje interoperabilnosti baze podataka Zavoda za zapošljavanje sa bazama podataka poreske uprave. Neophodna je i odgovarajuća razmjena sa centrima za socijalno staranje kako bi se omogućilo kvalitetno praćenje nezaposlenih lica.

Nekoliko inicijativa i aktivnosti, koje su uglavnom finansirane od strane EU, počele su da jačaju tehničke i ljudske kapacitete Zavoda za zapošljavanje. Lokalne jedinice Zavoda i dalje nemaju dovoljno kadra. Višestruke promjene u broju zaposlenih i u upravi, kao i izmjene Pravilnika o sistematizaciji usporile su postupak reformisanja Zavoda za zapošljavanje.

Radna grupa za Program garancije za mlade radi sa stručnjacima iz Međunarodne organizacije rada i Evropske fondacije za obuku o unapređenju nacrtu plana za sprovođenje Garancije za mlade. Udio mladih starosti 15–29 godina u ukupnom broju registrovanih nezaposlenih lica u maju 2023. godine bio je 19,92% (8392 lica, od koji su 5162 žene), u poređenju sa 23,83% (10.132 odnosno 13.679) u 2021. godini. Stopa mladih ljudi koji su nezaposleni, koji ne pohađaju formalno obrazovanje niti osposobljavanje tokom 2022. godine smanjio se na 23,2%, u poređenju sa 26,5% u 2021. godini.

Tržište rada se naročito oporavilo tokom 2022. godine, u poređenju sa 2021. godinom. Ukupna stopa aktivnosti porasla je sa 54,4% u četvrtom kvartalu 2021. godine na 59,9% u četvrtom kvartalu 2022. godine. Stopa zaposlenosti iznosila je 51,2% u četvrtom kvartalu 2022. godine, u poređenju sa 46,1% u četvrtom kvartalu 2021. godine. Stopa nezaposlenosti u četvrtom kvartalu 2022. godine iznosila je 14,5%, dok je u istom periodu 2021. godine iznosila 15,4%. Udio dugoročne nezaposlenosti unutar ukupne registrovane nezaposlenosti iznosio je 57,49% tokom 2022. godine, što predstavlja veliki pad u odnosu na 2021. godinu (65,6% do 63,7% između prvog i četvrtog kvartala 2021. godine). Stopa zaposlenosti mladih porasla je sa 36,3% u prvom kvartalu 2022. godine na 39,9% u četvrtom kvartalu 2022. godine, što je 5,3% više u odnosu na četvrti kvartal 2021. godine. Udio žena unutar ukupne registrovane nezaposlenosti na kraju decembra 2022. godine iznosio je 57,64%, što predstavlja smanjenje u odnosu na isti period 2021. godine, kada je ovaj udio iznosio 60,16%.

Kada je riječ o inspekciji rada, još uvijek nije uspostavljen odgovarajući zakonodavni okvir koji obuhvata dovoljno resursa i modernizovano planiranje inspeksijskih aktivnosti i bavi se pitanjima kao što je rodna dimenzija koja ima nesrazmjeran uticaj na žene. U toku je značajna fluktuacija kadra zbog odlaska u penziju znatnog broja iskusnih inspektora, čime se povećava potreba za osposobljavanjem. Nije postignut napredak u pogledu zakonodavnih i nezakonodavnih mjera usmjerenih na postizanje ravnoteže između poslovnog i privatnog života.

U pogledu pripremних aktivnosti za **Evropski socijalni fond (ESF)**, Crna Gora treba da odluči koje će institucije biti ugovorni i upravljački organi za uspostavljanje sektorskog operativnog programa u oblasti zapošljavanja i socijalne inkluzije.

Sektor **socijalne zaštite i inkluzije** i dalje se suočava sa ograničenjima u pogledu ljudskih resursa i kapaciteta. S obzirom na nedavne promjene pravnog i strateškog okvira, poreza i socijalnih davanja za djecu, cjelokupnu socijalnu politiku i sistem zapošljavanja treba detaljno procijeniti i reformisati kako bi djelotvorno odgovorili na potrebe grupa koje su u najvećem riziku i tražnju na tržištu rada. Zakon o socijalnoj zaštiti i strategija socijalne zaštite tek treba da se donesu. Ministarstvo rada i socijalnog staranja izdalo je 36 licenci službama za socijalnu i dječiju zaštitu. Međutim, potrebna je daleko veća uključenost civilnog društva, kao i podrška i saradnja s njim kako bi se postigli održivi i djelotvorni rezultati u socijalnom sektoru, kako za planiranje i praćenje socijalnih politika, tako i za njihovo sprovođenje kroz socijalne službe, uključujući na lokalnom nivou. Crna Gora je u 2022. godini usvojila dvije izmjene Zakona o dječjoj zaštiti, proširujući pravo na dječji dodatak kako bi se obuhvatila djeca do 18 godina starosti, u pokušaju da se riješi pitanje veoma visokog procenta djece koja su u riziku od siromaštva i socijalne isključenosti (45,5% djece starosti ispod 18 godina u 2021. godini). Centri za socijalni rad i dalje nemaju dovoljno zaposlenih, dok se

njihov djelokrug rada povećao jer treba da omoguće ostvarivanje novih prava. Djeca iz romskih i egipćanskih zajednica su u velikoj mjeri uključena u prosjačenje. Institutu za socijalnu i dječiju zaštitu nedostaju resursi, a njegova uloga u cjelokupnom sistemu socijalne zaštite treba da bude pojašnjena. Tokom izvještajnog perioda, sprovođenje integrisanog Informacionog sistema socijalnog staranja (*ISSS*) omogućilo je pravovremeno sprovođenje svih zakonodavnih promjena. Prema anketi MONSTAT-a o dohotku i uslovima života (podaci za decembar 2021. godine), nacionalna stopa rizika od siromaštva ili socijalne isključenosti iznosila je 38,9% (stopa EU za 2021. godinu iznosila je 21,7% populacije).

Nije bilo napretka u oblasti **deinstitucionalizacije** i prelaska na usluge koje se pružaju na nivou porodice i zajednice, naročito kada su u pitanju djeca. Strategija deinstitucionalizacije, koja je prvobitno planirana za četvrti kvartal 2022. godine, tek treba da se usvoji. Centri za socijalni rad još uvijek nemaju dovoljno kapaciteta da pruže podršku Ministarstvu rada i socijalnog staranja u sprovođenju tranzicije s institucionalnog pružanja usluga na pružanje njege unutar zajednice.

U oblasti **zabrane diskriminacije** u zapošljavanju i socijalnoj politici, Zakon o jedinstvenom vještačenju invaliditeta još uvijek nije usvojen, iako su nacrt zakona i javne konsultacije okončani u 2022. godini. Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba s invaliditetom, čije je usvajanje planirano za 2023. godinu, takođe je odgođen. Organizacije civilnog društva još uvijek nijesu dovoljno uključene u procese izrade politika. Broj osoba s invaliditetom uključenih u registar nezaposlenih lica na kraju 2022. godine iznosio je 9864, od kojih je 6755 žena odnosno 61,78% (10.970 u 2020. godini).

U oblasti **jednakosti između žena i muškaraca u zapošljavanju i socijalnoj politici**, indeks rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori iznosio je 55 u 2019. godini (od maksimalnih 100 bodova),

što je niže od prosjeka u EU koji iznosi 67,4. Prema podacima MONSTAT-a, razlika između stopa aktivnosti muškaraca i žena (populacija starosti između 20 i 64 godine) je još veća ((79,7% za muškarce i 66,8% za žene). Prema podacima Svjetske banke, udio žena u najvišim upravljačkim strukturama je samo 15%, a u vlasništvu nad preduzećima 24%. U julu 2022. godine, Vlada je usvojila izvještaj o sprovođenju akcionog plana za 2021. godinu za sprovođenje strategije za razvoj ženskog preduzetništva za period 2021–2024. godine kako bi se riješilo pitanje malog udjela žena u preduzetništvu u poređenju s muškarcima. Organi vlasti i ostale institucije kreirali su nekoliko programa i preduzeli aktivne mjere na tržištu rada kako bi povećali cjelokupne stope zaposlenosti žena i mladih. Međutim, službe za socijalnu podršku za ranjive grupe i dalje su nedovoljne i neodržive. One su u najvećoj mjeri organizovane od strane organizacija civilnog društva, bez kontinuirane podrške sa lokalnog ili nacionalnog nivoa.

Poglavlje 20: Preduzetništvo i industrijska politika

Industrijska politika EU jača konkurentnost, olakšava strukturne promjene i podstiče okruženje pogodno za stimulisanje malih i srednjih preduzeća.

Crna Gora je između **umjerenog i dobrog nivoa spremnosti** u oblasti preduzetništva i industrijske politike. **Određeni napredak** je ostvaren tokom 2022. godine po pitanju sprovođenja preduzetništva i industrijske politike. Dalje akcije Vlade treba da osiguraju konzistentnost različitih nacionalnih strategija i programa u ovoj oblasti, kao i neophodnu međuresornu saradnju.

U predstojećoj godini, Crna Gora treba da:

→ ocijeni rezultate svoje strategije industrijske politike 2019–2023. i pripremi i usvoji novu industrijsku politiku, u saradnji sa relevantnim interesnim stranama;

→ uskladi se s Direktivom EU o kasnom plaćanju usvajanjem

izmjena i dopuna Zakona o rokovima za izmirenje novčanih obaveza;

→ osigura kontinuiranu koordinaciju industrijske politike s ostalim ključnim nacionalnim strategijama.

U oblasti **principa koji se odnose na preduzeća i industrijsku politiku**, u decembru 2022, Vlada je usvojila nacionalnu strategiju cirkularne tranzicije za period do 2030. godine, s akcionim planom za 2023. i 2024. godinu. Ovom strategijom identifikovana su četiri prioriteta sektora – poljoprivreda, šumarstvo, građevinarstvo i turizam – kao i horizontalne foksne oblasti neophodne za cirkularnu transformaciju u ključnim ekonomskim sektorima. U junu 2023. godine, Vlada je usvojila novu strategiju 2023–2026. za razvoj mikro, malih i srednjih preduzeća.

Vlada je suspendovala rad na uspostavljanju Fonda za kreditne garancije, koji je trebalo da olakša pristup kreditima za mikro, mala i srednja preduzeća. U toku je analiza još jednog koncepta za obezbjeđivanje kredita. Vlada je smanjila reforme u oblasti državnih preduzeća, uprkos obavezama dogovorenim u Zajedničkim zaključcima ekonomskog i finansijskog dijaloga iz 2022. Planovi budućih reformi i dalje treba da budu redefinisani. Crna Gora treba da usvoji planirane izmjene i dopune Zakona o rokovima za izmirenje novčanih obaveza, čiji je cilj usklađivanje Zakona s pravnom tekovinom EU u oblasti suzbijanja kasnih plaćanja.

U oblasti instrumenata preduzetništva i industrijske politike, Vlada je sprovela osam finansijskih i nefinansijskih programa za razvoj preduzetništva i privatnog sektora shodno sveobuhvatnom programu iz 2022. godine za unapređenje konkurentnosti ekonomije. Ukupno 535 preduzeća je dobilo podršku u okviru ovog programa od 4 miliona eura. U martu 2023, Vlada je usvojila program za 2023. godinu za unapređenje konkurentnosti ekonomije, sa devet programskih linija, vrijednih 3 miliona

eura, gdje je podrška naročito usmjerena na mlade preduzetnike i žene. Jedinstveni onlajn portal za podršku malim i srednjim preduzećima (jedinstvena pristupna tačka) onesposobljen je zbog sajber napada u avgustu 2022, i u toku je njegovo ažuriranje.

Investiciono-razvojni fond (IRF) je 2022. godine obezbijedio sredstva u iznosu od 185 miliona eura crnogorskim preduzećima i dodatnih 66 miliona u prvih 5 mjeseci 2023. godine. U julu 2022, IRF je potpisao ugovor o zajmu u iznosu od 50 miliona eura s Evropskom investicionom bankom, što predstavlja drugu tranšu prethodno odobrenog zajma u iznosu od 150 miliona eura. Cilj ovog zajma jeste podrška klimatski orijentisanim i ekološko efikasnim investicijama lokalnih malih i srednjih preduzeća.

U aprilu 2023, Vlada je potpisala Sporazum o pridruživanju za učešće Crne Gore u Programu jedinstvenog tržišta EU. Crna Gora će učestvovati u tri stuba ovog programa (Unapređenje internog tržišta, Mala i srednja preduzeća i Potrošači).

U oblasti **sektorskih politika**, izvještaj o sprovođenju akcionog plana 2022. za implementaciju industrijske politike usvojen je u martu 2023. Od planiranih 215,4 miliona eura, uloženo je 166,6 miliona. Na početku 2023. godine, Vlada je pokrenula evaluaciju strategije industrijske politike 2019–2023.

Vlada je odlučila da finansira Fond za inovacije korišćenjem dijela računa iz kontroverznog Programa ekonomskog državljanstva bez sprovođenja bilo kakve analize o porijeklu sredstava. Fond za inovacije administrirao je dvije programske linije – program kolaborativnih grantova i vaučersku šemu za inovacije – kako bi se podstakla saradnja između privatnog sektora i istraživačkih institucija u razvoju inovativnih projekata i proizvoda. Nakon ove podrške, investicije privatnog sektora u inovacionim projektima kroz različite programske linije premašile su 1 milion eura tokom 2022. godine (takođe vidi Poglavlje 25: Nauka i istraživanje).

U januaru 2023, da bi se osigurala konzistentnost industrijske politike s ostalim nacionalnim strategijama i programima, koordinaciono tijelo je osnovano na upravljačkom nivou Ministarstva ekonomskog razvoja i turizma. Prvi test ojačane međuresorne saradnje bila bi implementacija novog razvijenog programa finansijske podrške preduzećima koja žele da unaprijede svoju energetska efikasnost upotrebom inovativnih tehnologija i obnovljive energije, koja bi trebalo da započne 2023. godine.

Poglavlje 25: Nauka i istraživanje

EU obezbjeđuje značajnu podršku istraživanju i inovacijama. Sve države članice mogu učestvovati u programima istraživanja i inovacija EU i imati koristi od njih, pogotovo kada postoje naučna izvrsnost i velika ulaganja u istraživanje i inovacije.

Crna Gora ima **dobar nivo spremnosti** u ovom sektoru. **Dobar napredak** je ostvaren po pitanju svake od preporuka iz 2022. godine, time što je nastavljeno sprovođenje strategije pametne specijalizacije 109109 i povećano učešće u programu *Horizont Evropa*. Budžet Vlade za nauku i inovacije dodatno se povećao u 2023. godini. Dvije preporuke od prošle godine i dalje važe.

U predstojećoj godini, Crna Gora naročito treba da:

- nastavi da sprovodi strategiju pametne specijalizacije;
- nastavi da jača saradnju između akademske i poslovne zajednice i da podržava prenos znanja između njih, kao i da ostvaruje prioritete iz Zelenog sporazuma ;
- kreira novu strategiju za naučno-istraživačke djelatnosti.

U oblasti **politike istraživanja i inovacija**, Crna Gora je usvojila dva sprovedbena akta čiji je cilj potpuno sprovođenje Zakona o naučno-istraživačkim djelatnostima. Ovim aktima propisuje se sljedeće: (i) uslovi i detaljniji kriterijumi za nagrade za naučna

postignuća kao i iznosi nagrada; i (ii) detaljniji uslovi za licenciranje naučno-istraživačkih institucija. Crna Gora tek treba da usvoji novu strategiju za naučno-istraživačke djelatnosti, u kojoj će se navesti instrumenti za povećanje broja istraživača.

Najnoviji dostupni statistički podaci, iz 2019. godine, ukazali su na to da je finansiranje istraživanja i razvoja bilo na nivou 0,36% BDP-a 2019. godine (0,50% u 2018. godini), pri čemu je investicioni udio privatnog sektora iznosio 0,12%. Za 2023. godinu, budžet Vlade za nauku i inovacije iznosio je 4,08 miliona eura. Ovim uvećanim budžetom podržava se ekonomski oporavak zemlje i istovremeno se rješava pitanje odliva mozgova istraživača i mladih.

Crna Gora nastavlja da uspješno sprovodi strategiju pametne specijalizacije. U junu 2022. godine, Vlada je imenovala novi saziv Savjeta za inovacije i pametnu specijalizaciju kojim predsjedava ministar nauke i tehnološkog razvoja.

U decembru 2022. godine, Savjet je usvojio Informaciju o programima inovacija Fonda za inovacije Crne Gore za 2023. godinu, na osnovu koje je Fond za inovacije pripremio plan rada za 2023. godinu, koji je Vlada usvojila u aprilu 2023. godine. Fond za inovacije objavio je poziv za dostavljanje predloga projekata shodno programu za kolaborativne grantove čiji budžet iznosi 670.000 eura. Sedam projektnih predloga je prihvaćeno za finansiranje. Fond za inovacije objavio je i poziv u okviru svog Programa vaučera za inovacije, i šest dodatnih programa je započeto u periodu maj–jun 2023. godine (vrijednost: 1,65 miliona eura). Poziv sa sufinansiranje projekata nacionalnog naučnog istraživanja sa ukupnim sredstvima od 2,3 miliona eura objavljen je u maju 2023. godine. Crna Gora treba da usvoji Program za podsticanje inovacija u funkciji energetske efikasnosti u industriji.

Saradnja s Evropskim savjetom za inovacije je dobra: šema kolaborativnih grantova za inovacije, kojom upravlja Fond za inovacije Crne Gore, zvanično je sertifikovana za „plug-in“

šemu programa *Accelerator* Evropskog savjeta za investicije. Zakon o podsticajnim mjerama za istraživanje i inovacije promovisao je investiciju od 1.934.000 eura kod 19 startup preduzeća. Saradnja s Evropskim institutom za inovacije i tehnologiju je takođe dobra.

U oblasti **okvirnih programa**, tokom prve dvije godine članstva Crne Gore u programu *Horizont Evropa*, crnogorski učesnici su već dobili 3 miliona eura (u poređenju sa 4,62 miliona eura dobijenih kroz program *Horizont 2020* koji je trajao 7 godina). Ministarstvo nauke i tehnološkog razvoja omogućilo je podršku od 230.000 eura za sufinansiranje aktivnosti inovacija u okviru nekoliko pravaca programa, između ostalog za pokrivanje učesća u Pan-evropskoj mreži za tržišno orijentisano istraživanje (EUREKA).

Poglavlje 26: Obrazovanje i kultura

EU podržava saradnju u oblasti obrazovanja i kulture kroz programe finansiranja i koordinaciju politika država članica kroz otvoreni metod koordinacije. EU i države članice takođe moraju da spriječe diskriminaciju i obezbijede kvalitetno obrazovanje za djecu radnika migranata, uključujući i one iz slabo razvijenih sredina.

Crna Gora ima **dobar nivo spremnosti** u ovoj oblasti. **Određeni napredak** je postignut tokom izvještajnog perioda iako su određeni koraci preduzeti ka postizanju inkluzivnijeg obrazovanja. Međutim, potrebno je uložiti dodatne napore kako bi se ostvario napredak po pitanju ostalih neispunjenih preporuka. Stoga, prošlogodišnje preporuke i dalje važe.

U predstojećoj godini, Crna Gora naročito treba da:

→ usvoji budžetski plan uključujući analizu ekonomskog uticaja za opsežne obrazovne reforme, uz istovremen rad na inkluzivnom obrazovanju, i poboljša pristup kvalitetnom obrazovanju na svim nivoima obrazovanja;

→ ubrza sprovođenje nove strategije o ranom i predškolskom obrazovanju za period 2021–2025. godine kako bi se povećao upis u predškolske ustanove za svu djecu;

→ završi i usvoji plan za sprovođenje nacionalne strategije stručnog obrazovanja i osposobljavanja za period 2022–2023. godine u okviru Strategije razvoja stručnog obrazovanja i osposobljavanja za period 2020–2024. godine, i uspostavi mehanizam za ocjenjivanje praktičnog učenja na nivou stručnog i visokog obrazovanja.

U oblasti **obrazovanja i osposobljavanja**, u periodu jul 2022. do kraja 2022. godine, Crna Gora je usvojila izmjene Zakona o osnovnom obrazovanju, Opšteg zakona o obrazovanju i vaspitanju, Zakona o visokom obrazovanju, kao i Zakona o stručnom osposobljavanju lica sa stečenim visokim obrazovanjem. Dana 4. aprila 2023. godine, Crna Gora je usvojila Zakon o potvrđivanju Sporazuma o priznavanju kvalifikacija iz oblasti visokog obrazovanja na Zapadnom Balkanu.

Potrošnja na obrazovanje u 2022. godini iznosila je 231,8 miliona eura (4% BDP-a), što predstavlja neznatan pad u odnosu na 2021. godinu (4,3%). Stopa upisa u predškolske ustanove iznosila je 52,99% (dječaci: 53,47% i djevojčice: 52,46%) u 2021/2022. godini. Tokom 2022/2023. godine, stopa upisa iznosila je 49,04% (dječaci: 49,74% i djevojčice 48,28%).

Crna Gora učestvuje u ostalim međunarodnim ocjenjivanjima, sprovođenjem Međunarodnog istraživanja obrazovnih postignuća u oblasti matematike i prirodnih nauka (TIMSS), studiji o napretku međunarodne čitalačke pismenosti (PIRLS), kao i pilotiranju Međunarodne studije podučavanja i učenja (TALIS). Crna Gora ne učestvuje u Studiji međunarodne kompjuterske i informatičke pismenosti (ICILS).

Crna Gora je u julu 2022. godine usvojila standarde kvaliteta za kreiranje digitalnog sadržaja kao dijela svoje digitalne strategije.

Cilj Strategije digitalizacije crnogorskog obrazovnog sistema jeste usklađivanje s Akcionim planom Digitalnog obrazovanja u EU za period 2021–2027. Ulaganje napora u cilju ostvarivanja djelotvorne, koherentne i inkluzivne digitalne transformacije crnogorskog sistema obrazovanja i osposobljavanja, uključujući kapacitet sistema za razvoj digitalnih vještina, i dalje je jedan od najvažnijih prioriteta. Crna Gora koristi alate EU za samoprocjenu, kao što je SELFIE za škole.

Kada je u pitanju zeleno obrazovanje, crnogorski obrazovni sistem sprovodi obrazovanje za održivi razvoj uključujući, u okviru svakog školskog predmeta, pitanja klimatskih promjena, zelene ekonomije, zaštite životne sredine, održivih gradova i naselja, biodiverziteta i zdravstvenog obrazovanja.

Kao dio Strategije ranog i predškolskog obrazovanja za period 2021–2025. godine, Ministarstvo prosvjete nastavilo je da ulaže napore kako bi se povećao upis djece u javne predškolske ustanove, uključujući putem kampanja za podizanje svijesti. U školskoj godini 2022/2023, skoro 25.000 djece (od kojih je približno 12.000 djevojčica i približno 13.000 dječaka) upisano je u javne i privatne predškolske ustanove, što je za 7% više u odnosu na 2021. godinu. Međutim, regionalne nejednakosti ostaju, sa slabijim učešćem na sjeveru.

Kada je u pitanju inkluzivno obrazovanje, djeca iz ranjivih kategorija koja su pripadnici romskih i egipćanskih zajednica sada imaju veće mogućnosti za rani razvoj i obrazovanje. U junu 2022. godine, 26 edukatora je pohađalo obuku za rad s porodicama Roma i Egipćana, što je rezultiralo u tome da 267 djece pohađa vrtić. U skladu s akcionim planom za period 2021–2025. godine za sprovođenje strategije socijalne inkluzije Roma i Egipćana u Crnoj Gori, obezbijedene su stipendije (približne vrijednosti 54.500 eura) učenicima srednjih škola i učenicima koji su pripadnici romske i egipćanske zajednice u periodu septembar–decembar 2022. godine. Nastavljen je angažman romskih i egipćanskih

medijatora u obrazovanju, pa je angažovano 25 medijatora u osnovnim školama. Ova praksa se pokazala veoma korisnom za uključivanje djece iz romskih i egipćanskih zajednica u obrazovni sistem, kao i za smanjivanje stope ranog napuštanja školovanja.

Uspostavljen je i program za uključivanje djece iz Ukrajine u obrazovni sistem Crne Gore.

Pored toga, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva pripremio je didaktički materijal za 520 učenika, mahom za usavršavanje nastavnog materijala, podršku za pismenost, matematiku, upravljanje emocijama i ponašanje. Održane su konsultacije s direktorima škola na temu uključivanja augmentativne i alternativne komunikacije, komunikacionog sistema putem razmjene slika, socijalnih priča i Cboard aplikacije, koja je namijenjena djeci i odraslima s govornim i jezičkim poteškoćama, koja pomaže komunikaciju pomoću simbola i mogućnosti pretvaranja teksta u govor. Uslijedila je obuka za oko 150 predstavnika iz 40 škola (IT koordinatora, profesionalnih službi, i aktivnih nastavnika teorijske i praktične nastave). Cboard aplikacija se koristi u 13 predškolskih ustanova, u 4 osnovne škole, kao i u resursnim centrima. Ukupno je dodijeljen 81 tablet, koji se koriste u radu sa oko 120 učenika.

U oblasti vještina i **stručnog obrazovanja i osposobljavanja**, Ministarstvo prosvjete je posvećeno Osnabričkoj deklaraciji i reformama usmjerenim na prevazilaženje problema nepodudarnosti između radnih vještina i potreba tržišta rada, uključujući učenje kroz rad i reforme obrazovnih programa. Crna Gora treba da izradi i usvoji svoj izvještaj o sprovođenju akcionog plana za period 2020–2022. godine koji se odnosi na Strategiju razvoja stručnog obrazovanja i osposobljavanja i novi akcioni plan za period do isteka strategije 2024. godine. Crna Gora je pružila pomoć prilikom izrade izvještaja o Torinskom procesu s akcentom na indikatorima učinka sistema i cjeloživotnom učenju.

Sprovođenje dualnog obrazovanja nastavljeno je sa oko 400 učenika raspoređenih kod više od 200 poslodavaca. Kada su u pitanju nepodudaranja radnih vještina, glavni problemi ostaju prekvalifikovanost ili rad u profesijama za koje licima nedostaju odgovarajuće obrazovanje odnosno vještine. Studija o karijernoj orijentaciji koja je urađena uz pomoć Evropske fondacije za obuku (ETF) 2022. godine obuhvata predloge za usmjeravanje učenika i odraslih lica kako bi im se pomoglo u prevazilaženju ovih nepodudaranja.

Nadalje, Crna Gora još uvijek treba da usvoji strategiju o visokom obrazovanju za period 2023–2027. godine, kao i novi zakon o visokom obrazovanju.

Crna Gora ostvaruje benefite od međunarodne dimenzije programa Erasmus+ za period 2021–2027. godine. U 2022. godini, oko 320 zaposlenih u visokom obrazovanju i 460 studenata iz Crne Gore odabrano je za program mobilnosti u nekoj od država članica EU ili trećih zemalja koje su se pridružile programu, dok se od crnogorskih ustanova visokog obrazovanja očekuje da budu domaćini za 275 zaposlenih u obrazovanju i 240 studentata iz Evrope. Crna Gora je pozvana da učestvuje u radnim grupama Evropske obrazovne oblasti za period 2021–2025. godine.

Kada je u pitanju oblast **kulture**, Crna Gora treba da usvoji nacionalnu strategiju za razvoj kulture za period 2023–2027. godine. Crna Gora učestvuje u Programu EU Kreativna Evropa. Ministarstvo kulture je nastavilo sa podizanjem svijesti o prilikama za crnogorske građane u okviru programa za period 2021–2027. godine.

Ministarstvo sporta i mladih formiralo je radnu grupu krajem avgusta 2022. za rad na izmjenama **Zakona o mladima**, kako bi se detaljnije definisali servisi za mlade i postupci za sprovođenje. Međutim, Crna Gora treba da odobri ove izmjene Zakona i usvoji novu strategiju za mlade, koja treba da zamijeni strategiju koja je istekla 2020. godine. Uz novu strategiju treba dostaviti

vremenski obavezujući plan za njeno sprovođenje. Činjenica da nova strategija još uvijek nije usvojena takođe sprečava operacionalizaciju omladinskih centara. Pored toga, potrebno je da se unaprijedi međuresorna saradnja između raznih ministarstava koja se bave pitanjima mladih.

Nacrt izmjena Zakona o sportu i Strategija razvoja sporta za period 2023–2026. godine još uvijek nijesu razmatrani.

Poglavlje 29: Carinska unija

Sve države članice Evropske unije dio su Carinske unije i poštuju ista carinska pravila i procedure. To od njih zahtijeva da usklade svoje zakonodavstvo, kao i da imaju adekvatne kapacitete za primjenu i sprovođenje i pristup zajedničkim kompjuterizovanim carinskim sistemima.

Crna Gora je **umjereno spremna** za carinsku uniju. Ostvarila je **određeni napredak**, unapređivanjem priprema za svoje pristupanje Konvenciji o zajedničkom tranzitnom postupku, i sprovođenjem mjera predviđenih strategijom trgovinskih olakšica za period 2018–2022. godine, i na taj način je djelimično obradila prošlogodišnje preporuke. Nedostatak kadra je usporio sprovođenje brojnih IT projekata. Djelimično su obrađeni izazovi koji se odnose na nezakonitu trgovinu duvanom putem Luke Bar, ali je potrebno bliže praćenje i prpratne aktivnosti.

U predstojećoj godini, Crna Gora naročito treba da:

→ sprovodi kompjuterizovani tranzitni sistem koji je kompatibilan sa sistemom EU i privede kraju pristupanje Konvenciji o zajedničkom tranzitnom postupku;

→ osigura dovoljan broj zaposlenih i finansijskih sredstava za sprovođenje i unapređenje carinskih IT sistema.

U oblasti **carinskih propisa**, u februaru 2023. godine, Crna Gora je započela sprovođenje novog Carinskog zakonika koji je usklađen sa Carinskim zakonikom EU. Zakon o pristupanju

Konvenciji o zajedničkom tranzitnom postupku i planirano zakonodavstvo za kontrolisanje proizvodnje i trgovine perkusorima droga još uvijek nijesu usvojeni. Već postoji sprovedbeno zakonodavstvo koje se odnosi na carinski status robe i nacionalni tranzitni postupak s ciljem sprovođenja novog kompjuterizovanog tranzitnog sistema i pristupanja zajedničkom tranzitnom postupku. Crna Gora primjenjuje Regionalnu konvenciju o Pan-Euro-Mediterranskim preferencijalnim pravilima o porijeklu robe i sprovodi prelazna pravila o porijeklu na osnovu revidirane Konvencije. Crna Gora treba i dalje da usklađuje zakonodavstvo u oblasti carinske bezbjednosti s pravnom tekovinom EU, kao i da usvoji sprovedbeno zakonodavstvo o kontroli izvoza kulturnih dobara. Naknade se i dalje naplaćuju kamionima na carinskim terminalima u unutrašnjosti, koji se nalaze u privatnim objektima, što nije u skladu s pravnom tekovinom EU. Sporazumi između Evropske komisije i Crne Gore o učešću u Carinskom i *Fiscalis* programima zaključeni su u novembru 2022. godine.

U oblasti **administrativnog i operativnog kapaciteta**, Uprava prihoda i carina angažovala je nekoliko novih zaposlenih u oblasti carina. Međutim, nedostatak kadra, naročito stručnjaka za informacione tehnologije, i dalje je značajan razlog za zabrinutost. Nastavljen je rad na odloženom sprovođenju novog kompjuterizovanog tranzitnog sistema, sa tekućom pilot primjenom sistema. Početak sprovođenja novog kompjuterizovanog tranzitnog sistema na nacionalnom nivou planiran je za septembar 2023. godine, čija se puna primjena ne očekuje prije druge polovine 2024. godine. Ovim se odlaže i pristupanje Zajedničkom tranzitnom postupku do druge polovine 2024. godine. U toku je nekoliko projekata koje finansiraju EU i države članice čiji je cilj nadgradnja različitih carinskih IT sistema ili jačanje kapaciteta u različitim oblastima rada carinske službe. Proces akreditacije za carinsku laboratoriju i dalje je u toku.

U 2022. godini, naplata carinskih bruto prihoda iznosila je otprilike 1 milijardu eura, što je preko 24% više u odnosu na 2021. godinu. Trend rasta je nastavljen u 2023. godini, gdje su carinski prihodi dostigli 1,22 milijarde eura do kraja juna, što je 25% više u odnosu na prvih 6 mjeseci 2022. godine.

Nakon sprovođenja odluke o zabrani skladištenja duvanskih proizvoda u slobodnoj zoni Luke Bar, Uprava prihoda i carina je zaplijenila preko 1,5 milijardi cigareta vrijednosti oko 202 miliona eura. U februaru 2023. godine, udio Vlade u Luci Bar povećan je na 78,55% nakon kupovine akcija manjinskih akcionara. Vlada namjerava da postane jedini vlasnik Luke Bar i preuzme Port of Adria, operatera slobodne zone u Luci Bar. Ovo bi moglo omogućiti uvođenje efikasnijeg nadzora i kontrole svih lučkih operacija, uključujući i svaku isporuku duvanskih proizvoda. Kako bi se prevazišli nedostaci u sadašnjim aranžmanima praćenja i pronalaženja, Crna Gora treba da obezbijedi bliže praćenje svih aktivnosti vezanih za isporuku duvana u luci, uključujući i putem sprovođenja sistema za targetiranje tovara, kojim se omogućava analiza rizika prije dolaska kontejnera u Luku Bar i elektronsko evidentiranje kontejnera.

KLASTER 4: ZELENA AGENDA I ODRŽIVA KONEKTIVNOST

U ovom klasteru nalaze se sljedeća poglavlja: 14 – transportna politika, 15 – energetika, 21 – transevropske mreže i 27 – životna sredina i klimatske promjene. Sva četiri poglavlja su otvorena, sa završnim mjerilima koja ostaju da se ispune u svakom poglavlju. Ovaj klaster i dotične reforme imaju značajne veze s Programom ekonomskih reformi Crne Gore, Ekonomskim i investicionim planom Komisije i Zelenom agendom za Zapadni Balkan koju je Crna Gora podržala.

Određeni napredak postignut je u stvaranju funkcionalnog tržišta električne energije „dan-unaprijed“. Crna Gora je uspješno pristupila Pariskom memorandumu o razumijevanju o kontroli države luke. Dobar napredak je postignut na implementaciji inteligentnih transportnih sistema u drumskom saobraćaju. Ograničen napredak ostvaren je u sprovođenju Strategije razvoja saobraćaja, a nikakav napredak u njenoj reviziji. Postignut je veoma ograničen napredak u pogledu životne sredine i klimatskih promjena.

Crna Gora se poziva da se u narednom periodu fokusira na sljedeće oblasti: kompletiranje ključnih preporučenih reformi u oblasti saobraćaja, posebno u željezničkom saobraćaju i reviziji Strategije razvoja saobraćaja; usvajanje i primjenu zakona o sigurnosti snabdijevanja naftnim derivatima i povezivanje tržišta električne energije „dan-unaprijed“ sa susjednim zemljama; jačanje administrativnih kapaciteta za pripremu za transevropske mreže u oblastima saobraćaja, telekomunikacija i energetike; značajno jačanje ambicije ka zelenoj tranziciji i jačanje napora na implementaciji i sprovođenju kako bi se postigla završna mjerila u Poglavlju 27, a posebno u upravljanju otpadom, uključujući organizovanje kampanja za podizanje svijesti o reciklaži i razdvajanju otpada i neophodnu primjenu usmjerenu na građane i lokalne vlasti; usvajanje Strategije o kvalitetu vazduha 2021–2029, bavljenje pitanjima kvaliteta vode, zaštitom prirode i usvajanje nacionalnog energetskog i klimatskog plana za postizanje dekarbonizacije do 2050. godine bez daljih odlaganja.

Poglavlje 14: Saobraćajna politika

EU ima zajednička pravila za tehničke i bezbjednosne standarde, sigurnost, socijalne standarde, državnu pomoć i liberalizaciju tržišta u drumskom saobraćaju, željeznici, saobraćaju unutrašnjim plovnim putevima, kombinovanom saobraćaju, vazdušnom i pomorskom saobraćaju.

Crna Gora je **između umjerenog i dobrog nivoa spremnosti** u oblasti saobraćajne politike. Ostvaren je **dobar napredak** u ključnim reformama, naročito u implementaciji inteligentnih transportnih sistema (ITS) u sektoru puteva i pristupanju Pariškom memorandumu o razumijevanju o kontroli države luke. Ostale preporuke iz prošlogodišnjeg izvještaja ostaju na snazi.

U narednoj godini, Crna Gora naročito treba da:

→ usvoji novi zakon o željeznici kako bi se obezbijedila operativna nezavisnost i odgovarajuća kadrovska popunjenoost željezničkog regulatornog tijela i organa za bezbjednost na željeznici;

→ postavi strateški ITS okvir za željezničku i pomorsku mrežu;

→ hitno usvoji i počne sa primjenom nove strategije bezbjednosti na putevima za 2023–2030.

U oblasti **opšteg saobraćaja**, čeka se usklađivanje nacionalne strategije saobraćaja sa Strategijom održive i pametne mobilnosti za Zapadni Balkan Transportne zajednice, koja ima za cilj da obezbijedi prelazak na zelenije vidove saobraćaja. Nastavljena je implementacija akcionih planova koje je odobrila Transportna zajednica, ali napredak je spor do umjeren. Odgovarajuće finansiranje Komisije za istraživanje nesreća u pomorskom, željezničkom i vazdušnom saobraćaju tek treba da se obezbijedi. Još uvijek nema napretka u usklađivanju nacionalnog zakonodavstva s pravnom tekovinom EU u vezi s obavezama javnih usluga, procedurama i kriterijumima za dodjelu ugovora o javnim uslugama u drumskom, željezničkom i pomorskom saobraćaju. Za veće saobraćajne aglomeracije treba razviti održive planove urbane mobilnosti koji poštuju ekološke i društvene standarde, u skladu s praksom EU.

U oblasti **drumskog saobraćaja**, Skupština je u decembru 2022. godine usvojila izmjene i dopune Zakona o putevima

kojima je omogućena naplata naknade za korišćenje puteva i putnog zemljišta. Na putu Bar–Boljare, uključujući tunel Sozina i dionicu autoputa, otvorenu 2022. godine, počela je implementacija rješenja inteligentnog saobraćajnog sistema.

Implementacija Programa bezbjednosti u drumskom saobraćaju 2020–2022 donijela je određena poboljšanja u prikupljanju i analizi podataka, ali nije dala očekivane rezultate u pogledu bezbjednosti, i nije bilo poboljšanja ili smanjenja smrtnih i teških saobraćajnih nezgoda. Nova strategija bezbjednosti u drumskom saobraćaju za period 2023–2030 još uvijek je u fazi nacrti i trebalo bi da bude usvojena što je prije moguće. Crna Gora takođe treba da uspostavi posebnu agenciju za bezbjednost saobraćaja. Ostaju izazovi u efikasnom sprovođenju međunarodnih sporazuma o drumskom prevozu opasnih materija.

Vlada je u martu 2023. usvojila Program rekonstrukcije i održavanja državnih puteva za 2023. godinu. Međutim, nije pripremljen srednjoročni program održavanja i rehabilitacije puteva.

Što se tiče zakonodavstva o **željezničkom saobraćaju**, nije bilo napretka u usklađivanju s pravnom tekovinom EU. Crna Gora je pozvana da uskladi svoje zakonodavstvo sa četvrtim željezničkim paketom kako bi osigurala potpuno otvoreno tržište za putničke i teretne usluge. Vlada je nastavila da značajno subvencionise državno preduzeće Željeznička infrastruktura Crne Gore kako bi se obezbijedilo redovno održavanje željezničke infrastrukture. Crna Gora tek treba da uvede višegodišnje ugovore o održavanju zasnovane na učinku, efektivnoj kontroli troškova, uporednoj procjeni i regulatornom nadzoru. Planove za održivu i racionalizovanu rehabilitaciju željezničke infrastrukture i višegodišnje održavanje treba hitno izraditi.

U oblasti **pomorskog saobraćaja**, Crna Gora tek treba da uskladi nacionalno zakonodavstvo s pravnom tekovinom EU o lukama i da usvoji zakonodavstvo zasnovano na Regulativi o lučkim uslugama. Nakon uspješne procjene i otklanjanja

posljednjih zakonskih prepreka, Crna Gora je 1. jula 2023. godine postala članica Pariskog memoranduma o razumijevanju o kontroli države luke, ali napredak je umjeren do spor zbog neriješenih administrativnih pitanja.

Vlada je u februaru 2023. povećala svoje vlasništvo u luci Bar na 78,55%, čime je uvela svoju većinu u upravnom odboru. Ovo daje dodatnu moć za buduće strateške odluke, uključujući potencijalno preuzimanje luke *Port of Adria*, operatera slobodne zone u luci Bar. U februaru 2023. godine, upravljanje jedine trajektne linije koja prelazi preko Bokokotorskog zaliva dodijeljeno je javnom preduzeću za upravljanje obalnim područjem. Vlada je raskinula ugovor s privatnom kompanijom koja je ranije upravljala ovom linijom. Za održivo i bezbjedno poslovanje trajektnih usluga važno je obezbijediti pravedne i transparentne procedure davanja i raskidanja koncesija.

U oblasti **saobraćaja unutrašnjim plovim putevima** u Crnoj Gori nije postignut napredak u usklađivanju nacionalnog zakonodavstva s relevantnom pravnom tekovinom EU.

Što se tiče **vazdušnog saobraćaja**, u aprilu 2023. godine, Skupština je donijela Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o potvrđivanju Sporazuma o zajedničkom evropskom vazduhoplovnom području i odgovarajući Prilog I o pravilima koja se primjenjuju na civilno vazduhoplovstvo. Međutim, Zakon nije potpisao predsjednik. Sertifikacija podgoričkog aerodroma uspješno je završena u maju 2023. godine, a za tivatski aerodrom još uvijek je u toku. Usvajanje nekoliko sprovedbenih propisa tokom 2023. godine omogućilo je dalje usklađivanje zajedničkih pravila u oblasti civilnog vazduhoplovstva, vazdušne bezbjednosti i operacija vazdušnog saobraćaja. U novembru 2022. godine, nacionalna avio-kompanija To Montenegro, dobila je sertifikat revizije operativne bezbjednosti od Međunarodnog udruženja avioprevoznika. Kompanija trenutno upravlja sa četiri aviona i polako razvija svoju mrežu veza.

Što se tiče **kombinovanog saobraćaja**, Vlada tek treba da počne implementaciju biznis plana pripremljenog u okviru studije izvodljivosti za transformaciju luke Bar u održivu multimodalnu platformu. Opet, nije bilo napretka u izradi novog zakonodavstva za kombinovani teretni saobraćaj.

Crna Gora treba da poveća napore na usklađivanju i implementaciji zakonodavstva EU o pravima putnika.

Poglavlje 15: Energetika

Energetska politika EU obuhvata snabdijevanje energijom, infrastrukturu, unutrašnje energetske tržište, potrošače, energiju iz obnovljivih izvora, energetske efikasnost, nuklearnu energiju, nuklearnu bezbjednost i zaštitu od radijacije.

Crna Gora je dostigla **dobar nivo pripremljenosti** u oblasti energetike. Postignut je **određeni napredak**, uglavnom stvaranjem energetskog tržišta za dan unaprijed i prelaskom na tržišno zasnovane šeme za proizvodnju obnovljive energije. Prošlogodišnje preporuke sprovedene su djelimično.

U narednoj godini, Crna Gora naročito treba da:

→ dovrši izradu i usvoji nacionalni energetski i klimatski plan (NECP);

→ prenese i implementira Integracioni paket električne energije i ubrza prelazak na tržišno zasnovane šeme podrške za proizvodnju obnovljive energije na osnovu pojednostavljenih procedura izdavanja dozvola i povezivanja;

→ usvoji Zakon o sigurnosti snabdijevanja naftnim derivatima i imenuje organ za skladištenje obaveznih rezervi nafte.

U oblasti **sigurnosti snabdijevanja**, Crna Gora ima strategiju razvoja energetike do 2030. godine. Vlada je u julu 2022. godine formirala Nacionalni savjet zadužen za analizu i praćenje sigurnosti snabdijevanja energijom i donijela odluku o dugoročnom energetsom bilansu Crne Gore za 2023–2025.

Vlada je u novembru 2022. godine usvojila energetske bilans Crne Gore za 2023. godinu.

Ministarstvo za kapitalne investicije pripremilo je Nacrt zakona o obaveznim strateškim rezervama nafte i naftnih derivata. Nacrt je dobio pozitivno mišljenje Sekretarijata Energetske zajednice, ali je postupak konsultacija između različitih vladinih resora još u toku. Zalihe nafte su i dalje veoma niske, a Crna Gora namjerava da obezbijedi strateške rezerve nafte uvođenjem obaveza čuvanja zaliha za uvoznike naftnih derivata, pored rezervi koje će čuvati i upravljati Uprava za ugljovodonike Crne Gore.

Rad na Nacionalnom energetske i klimatske planu (NEKP) je odložen, a očekivano usvajanje je odloženo za drugi kvartal 2024. godine. NEKP će postati novi strateški plan razvoja energetske sektora do 2030. godine, uključujući politiku i mjere u oblasti obnovljive energije i energetske efikasnosti i uskladiti energetske politiku Crne Gore sa ciljevima Energetske zajednice do 2030. godine.

Nastavljeni su radovi na Transbalkanskom elektro-energetskom koridoru, ali nije počela izgradnja elektroenergetske interkonekcije sa Srbijom. Skupa obnova termoelektrane u Pljevljima je napredovala, uprkos brojnim kontroverzama u vezi s aspektima zaštite životne sredine i državne pomoći ove investicije i međunarodnim obavezama Crne Gore u vezi s emisijama gasova staklene bašte (vidjeti takođe Poglavlje 27: *Životna sredina i klimatske promjene*).

Nakon usvajanja Paketa energetske podrške za zapadni Balkan u novembru 2023. godine, Crna Gora je dobila 27 miliona eura budžetske podrške od Evropske komisije za smanjenje neposrednog društveno-ekonomskog uticaja energetske krize na ugrožene društvene grupe i mala i srednja preduzeća. U okviru paketa, Skupština Crne Gore usvojila je nacionalni energetske akcioni plan u januaru 2023. Plan se sastoji od 13 mjera, koje

pokrivaju niz ciljeva, uključujući pripremu strateškog okvira za NEKP i implementaciju preporuka Komisije o energetici u godišnjem izvještaju do januara 2024.

Usvajanje Paketa energetske podrške podstaklo je nacionalne vlasti da ojačaju međuinstitucionalnu koordinaciju i dijalog sa više zainteresovanih strana. Ipak, administrativni kapaciteti tek treba da budu ojačani.

U pogledu **unutrašnjeg energetskog tržišta**, Integracioni paket električne energije još uvijek nije prenijet i implementiran. Crnogorska berza doo je završila pripremne aktivnosti za podršku pravnom, operativnom i tehničkom funkcionisanju tržišta za dan unaprijed. BELEN, operator Crnogorske berze ili MEPX, pokrenuo je tržište za dan unaprijed 26. aprila 2023. godine za teritoriju Crne Gore. Unutardnevno tržište još uvijek nije pokrenuto. Za učešće na veleprodajnom tržištu električne energije Crne Gore registrovano je ukupno 63 učesnika.

U oblasti **ugljovodonika**, nacionalno zakonodavstvo je usaglašeno s Direktivom o licenciranju ugljovodonika. Zakon o mjerama bezbjednosti u istraživanju na moru i proizvodnji ugljovodonika još uvijek čeka na usvajanje u Skupštini. Istekao je period istraživanja koji je odobren koncesionarima za istraživanje ugljovodonika na moru. Izgradnja crnogorske dionice Jonsko-jadranskog gasovoda nije napredovala. Napredak projekta zavisi od sposobnosti vlade da zaključi odgovarajuće javne konsultacije i postigne dogovor sa zainteresovanim opštinama o željenom usklađivanju.

U oblasti **obnovljivih izvora energije**, u 2021. godini 39,3% bruto finalne potrošnje energije dolazilo je iz obnovljivih izvora, što je premašilo cilj od 33% koji je do 2020. godine trebalo postići Nacionalnim akcionim planom Crne Gore. Pet velikih projekata obnovljive energije (jedna hidroelektrana, dvije vjetroelektrane i dvije solarne elektrane) su u pripremi i očekuje se da će se postepeno implementirati nakon usvajanja NEKP-a.

I dalje je neophodno da se svi novi projekti obnovljive energije razvijaju u skladu s pravnom tekovinom EU o koncesijama, državnoj pomoći i životnoj sredini.

U oblasti **energetske efikasnosti**, Skupština je u decembru 2022. godine usvojila izmjene i dopune Zakona o energetske efikasnosti, koje su rezultirale unaprijeđenim pravnim okvirom i boljom usklađenošću s direktivama EU o energetske efikasnosti i energetskim performansama zgrada. U toku su pripreme za uvođenje NEKP-a kao ključnog planskog dokumenta u oblasti energetske efikasnosti, umjesto postojećeg akcionog plana energetske efikasnosti. Ministarstvo za kapitalne investicije nastavilo je sa koordinacijom nekoliko programa za unapređenje energetske efikasnosti za privatna domaćinstva, kao i za javne zgrade, s fokusom na zdravstveni i obrazovni sektor. Ipak, sertifikacija energetskih karakteristika zgrada još nije sprovedena, a dugoročna strategija renoviranja zgrada tek treba da bude finalizovana i usvojena.

Kada je riječ o **nuklearnoj energiji, nuklearnoj bezbjednosti i zaštiti od zračenja**, Crna Gora nema nuklearnu industriju, istraživački reaktor ili bilo koje drugo postrojenje koje proizvodi radioaktivni materijal. Nacionalno zakonodavstvo zabranjuje izgradnju nuklearnih postrojenja. Crna Gora nastavlja da učestvuje u nekoliko regionalnih inicijativa za ranu razmjenu informacija u slučaju radiološke vanredne situacije ili opasnosti, uključujući hitnu razmjenu radioloških informacija Evropske zajednice. Crna Gora tek treba da se pridruži Evropskoj platformi za razmjenu radioloških podataka i trenutno nema namjeru da učestvuje u Kapitalnom i Savjetodavnom komitetu Agencije za snabdijevanje Euratoma.

U vezi s **nuklearnim zaštitnim mjerama**, nakon pristupanja, postojeći sistemi računovodstva i kontrole nuklearnih materijala u Crnoj Gori morali bi se izmijeniti kako bi se prilagodili zaštitnim odredbama (Poglavlje 7) Ugovora o Euratomu.

Poglavlje 21: Transevropske mreže

Evropska unija promoviše transevropske mreže u oblasti saobraćaja, telekomunikacija i energetike da bi ojačala unutrašnje tržište i doprinijela rastu i zapošljavanju.

Crna Gora je **između umjerenog i dobrog nivoa spremnosti** u transevropskim mrežama. Ostvaren je **ograničen napredak** u ovoj oblasti, uglavnom u implementaciji željezničkih projekata. Brojna kašnjenja u razvoju saobraćajne i energetske infrastrukture pokazuju slabosti u crnogorskoj izradi projekata, donošenju odluka i kapacitetima upravljanja. Prošlogodišnje preporuke ostaju važeće.

U narednoj godini, Crna Gora naročito treba da:

→ preispita strategiju razvoja saobraćaja i uskladi je sa strategijom za održivu i pametnu mobilnost na Zapadnom Balkanu, potvrđujući promjenu smjera politika ka željeznici, multimodalnosti, smanjenju emisije CO₂ i drugim uticajima na životnu sredinu;

→ razvije institucionalne politike za zapošljavanje i zadržavanje kvalifikovanog osoblja za upravljanje infrastrukturnim projektima u oblastima saobraćaja, telekomunikacija i energetike;

→ revidira institucionalne politike kako bi se poboljšalo donošenje odluka o infrastrukturnim projektima i povećao kapacitet za apsorpciju finansiranja.

U oblasti **saobraćajnih mreža**, Crna Gora je nastavila saradnju sa Sekretarijatom Transportne zajednice i implementaciju svojih šest akcionih planova, ali napredak je umjeren. Revizija strategije razvoja saobraćaja u cilju usklađivanja sa strategijom za održivu i pametnu mobilnost na Zapadnom Balkanu i okretanja zelenijim vidovima saobraćaja nije sprovedena.

U okviru predložene revizije Regulative o transevropskoj transportnoj mreži (TEN-T), Evropska komisija i Crna Gora vodile su bilateralne razgovore o prilagođavanju indikativne mape saobraćajno-infrastrukturne mreže za Crnu Goru i usaglasile dvije izmjene, dodajući crnogorski dio željezničke pruge između Podgorice i Čapljine (Bosna i Hercegovina) i aerodroma Tivat na sveobuhvatnu TEN-T mrežu. U maju 2023. godine, revidirane TEN-T mape za Zapadni Balkan dogovorene su na visokom nivou sporazuma o indikativnim mapama za TEN-T. Izmijenjene mape će postati dio revidirane TEN-T regulative.

U oblasti **saobraćajno-infrastrukturnog razvoja**, putni i željeznički projekti i investicije suočili su se sa značajnim kašnjenjima, što pokazuje da nadležni organi uprave imaju ograničen apsorpcioni i upravljački kapacitet.

Studija izvodljivosti koju finansira EU za cijeli autoput Bar-Boljare, uključujući ekološke i socijalne procjene, objavljena je u oktobru 2022. godine. Vlada Crne Gore je potvrdila opredijeljenost da nastavi projekat autoputa uz pomoć i finansiranje partnera iz EU. U decembru 2022, EU je pružila finansijsku podršku za ažuriranje studije izvodljivosti i detaljnog idejnog rješenja sljedeće prioritetne dionice. Međutim, radovi na idejnim projektima za naredne dionice autoputa (Mateševo-Andrijevice i podgorička obilaznica) kasne i ostaju nezavršeni.

Odloženi su i radovi na glavnom projektu puta Šćepan Polje–Plužine, dio TEN-T trase 2b, cjelovita mreža. Crna Gora je sa Bosnom i Hercegovinom potpisala sporazum o izgradnji međudržavnog mosta preko rijeke Tare na istoj TEN-T trasi. Radovi na idejnom projektu za obilaznicu Budve, dionicu Jadransko-jonskog magistralnog puta u dužini od 30 km, odlagani su do njegovog završetka u aprilu 2023. godine. Javna rasprava o novom prostornom planu za Crnu Goru obuhvata novo usklađivanje Jadransko-jonskog autoputa, zanemarujući

ranije usvojene studije o ovoj trasi. Novopredloženo usklađivanje nije uključeno u proširenje TEN-T-a na Zapadni Balkan.

Što se tiče željezničke mreže, nastavljen je rad na različitim željezničkim projektima uz finansiranje EU, uključujući nadogradnju željezničke pruge Bar-Vrbnica, koja je dio koridora osnovne mreže. Vlada smatra da je željeznički koridor, paralelan sa autoputem Bar-Boljare, pomoćni uz autoput. Potrebna je promjena u strateškom razmišljanju i planiranju Crne Gore ka integrisanom pristupu transportnog koridora s fokusom na smanjenju emisije CO₂ i drugih uticaja na životnu sredinu.

Završena je studija multimodalnosti za luku Bar. Studija preporučuje ulaganje u poboljšanje načina rukovanja rasutim teretom i iznalaženje za to ekološki prihvatljivih rješenja.

U oblasti **energetskih mreža** nastavljeni su radovi na međusobnom povezivanju elektroenergetskih sistema Srbije, Bosne i Hercegovine, Italije i Crne Gore. Nije bilo napretka na projektu Jonsko-jadranskog gasovoda (IAP). Napredak ovog projekta zavisi od sposobnosti vlade da završi javne konsultacije i postigne dogovor s relevantnim opštinama o željenoj trasi gasovoda.

Sve u svemu, investicije u infrastrukturu treba da budu u potpunosti u skladu sa standardima EU o javnim nabavkama, državnoj pomoći i procjeni uticaja na životnu sredinu. Nove investicije treba da se bave promjenljivim strateškim prioritetima, dekarbonizacijom, digitalizacijom i otpornošću transportnih i energetskih mreža, uključujući prethodne analize troškova i koristi sprovedene u skladu s najboljom praksom EU.

Crna Gora tek treba u potpunosti da uskladi svoje zakonodavstvo s **pravnom tekovinom EU** o TEN-T-u i transevropskoj energetske mreži.

Poglavlje 27: Životna sredina i klimatske promjene

EU promovira snažnu klimatsku akciju, održivi razvoj i zaštitu životne sredine. Pravna tekovina EU obuhvata propise koji se odnose na klimatske promjene, kvalitet voda i vazduha, upravljanje otpadom, zaštitu prirode, industrijsko zagađenje, hemikalije, buku i civilnu zaštitu.

Crna Gora je postigla **određeni nivo** spremnosti u ovoj oblasti. Postignut je **ograničen napredak** u daljem usklađivanju nacionalnog zakonodavstva s pravnom tekovinom EU o vodama, zaštiti prirode i klimatskim promjenama. Još uvijek su potrebni značajni naponi kada je riječ o implementaciji i sprovođenju, naročito na polju upravljanja otpadom, kvaliteta voda i vazduha, zaštite prirode i klimatskih promjena. Crna Gora treba znatno da pojača i ubrza svoje ambicije u pogledu zelene tranzicije.

U narednoj godini, Crna Gora bi trebalo posebno da:

→ intenzivira rad na implementaciji i sprovođenju radi postizanja završnih mjerila u Poglavlju 27, naročito u oblastima voda, zaštite prirode, kvaliteta vazduha, industrijskog zagađenja i klimatskih promjena;

→ usvoji i počne s primjenom Zakona o upravljanju otpadom i nacionalnog plana upravljanja otpadom i Strategijom upravljanja kvalitetom vazduha za period 2021–2029;

→ finalizira, usvoji i započne implementaciju nacionalnog energetskog i klimatskog plana na transparentan način, u skladu sa ciljem EU o nultoj neto emisiji do 2050. i Zelenom agendom za Zapadni Balkan.

Životna sredina

Kada je u pitanju **horizontalno zakonodavstvo**, Vlada je u junu 2023. godine usvojila četvrti polugodišnji izvještaj o sprovođenju akcionog plana za ispunjavanje završnih mjerila u

Poglavlju 27. Izvještaj je pokazao da je od 102 planirane aktivnosti realizovano samo 39 (38,23%). Najveći stepen implementacije bio je u oblasti kvaliteta vode, industrijskog zagađenja i hemikalija, a najmanji u oblasti kvaliteta vazduha, buke i klimatskih promjena. U izvještajnom periodu, Crna Gora je izvršila jednu stratešku procjenu uticaja na životnu sredinu (SEA) i 65 procjena uticaja na životnu sredinu (EIA). U oblasti ekološkog kriminala, u izvještajnom periodu, registrovano je 97 novih predmeta, a 53 predmeta su pravosnažno riješena. Crna Gora i dalje treba hitno da se pozabavi nedostatkom administrativnih kapaciteta na centralnom i lokalnom nivou, kao i u inspeksijskim organima, nedovoljnom međuinstitucionalnom koordinacijom i nedostatkom održivog finansijskog okvira. U januaru 2023. konačno je imenovan šef radne grupe za poglavlje 27. Učešće javnosti u procesu donošenja odluka se odvija, ali zahtijeva dalje unapređenje.

Što se tiče **kvaliteta vazduha**, nije bilo značajnog pomaka. Još uvijek se čeka usvajanje strategije o upravljanju kvalitetom vazduha za period 2021–2029. i odgovarajućeg akcionog plana. Početkom zime zabilježeno je povećanje zagađenja vazduha zbog grijanja na drva, konkretno u urbanom dijelu pljevaljske opštine. Tokom decembra 2022. godine, vrijednost prosječne dnevne koncentracije PM-10 čestica (PM10) premašila je granicu u nekoliko opština, posebno u Pljevljima i Podgorici.

U oblasti **upravljanja otpadom**, nacionalno zakonodavstvo ostaje djelimično usklađeno s pravnom tekovinom EU. Neophodni su značajni napor i na strateškom planiranju i investicijama da bi se sprovedla Nacionalna strategija upravljanja otpadom do 2030. godine. Novi Zakon o upravljanju otpadom je finalizovan i čeka na usvajanje u Skupštini. Između ostalog, ovaj novi zakon zabranjuje upotrebu lakih plastičnih kesa od 15 do 50 mikrona u maloprodajnim objektima i uvodi prošireni program odgovornosti proizvođača. U toku je izrada državnog

plana upravljanja otpadom za 2023–2028. Infrastruktura za odvojeno sakupljanje i reciklažu otpada postoji, ali je građani ne koriste kako treba, a nedozvoljeno i privremeno odlaganje otpada tek treba da se riješi. Potrebne su medijske kampanje za podizanje svijesti i odgovarajuće sprovođenje pravila o razdvajanju odlaganja i reciklaže otpada, usmjerenih na građane i lokalne vlasti. Baza podataka o obradi opasnog i neopasnog otpada, čiji je rad bio ometen nakon sajber napada u avgustu 2022, treba da postane operativna.

Usklađivanje nacionalnog zakonodavstva s pravnom tekovinom EU o **kvalitetu vode** ostaje ograničeno i potrebni su značajni naponi da se ubrza proces. Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede povećalo je administrativne kapacitete u ovoj oblasti zapošljavanjem novih kadrova. Vlada je 12. januara 2023. usvojila program za praćenje površinskih i podzemnih voda za 2023. godinu. Crna Gora je obezbijedila usklađenost svog pravnog okvira sa Direktivom o morskoj strategiji dovršavanjem programa monitoringa morske životne sredine i razvojem baze podataka na osnovu Geografskog informacionog sistema. U cilju daljeg usklađivanja nacionalnog zakonodavstva s pravnom tekovinom EU u oblasti urbanih otpadnih voda, završena su postrojenja za prečišćavanje otpadnih voda u Andrijevici i Petnjici, kao i kanalizaciona pumpna stanica Volujica u Baru. U toku su i radovi na postrojenjima za prečišćavanje gradskih otpadnih voda u Podgorici i Pljevljima.

U oblasti **zaštite prirode**, crnogorsko zakonodavstvo ostaje djelimično usklađeno s pravnom tekovinom EU. U izvještajnoj godini, napredak u ovoj oblasti bio je ograničen. Izrada izmjena i dopuna Zakona o zaštiti prirode još uvijek je u toku. Još nije započet rad na novoj nacionalnoj strategiji za biodiverzitet, a na čekanju su i izmjene i dopune Zakona o šumama i Zakona o divljači i lovstvu. Nastavljene su aktivnosti na identifikaciji potencijalnih područja Natura 2000. U izvještajnom periodu

usvojeno je ukupno osam planova upravljanja, tri za zaštićena područja mora: Platamuni, Stari Ulcinj i Katič i pet za nacionalne parkove: Biogradska gora, Durmitor, Lovćen, Skadarsko jezero i Prokletije. Međutim, još uvijek se čeka plan upravljanja Ulcinjskom solanom. Aktivnije učešće opštine Ulcinj i vlade je od suštinskog značaja kako bi se izbjeglo odlaganje bilo kakvih odluka i napredovalo ka završnom mjerilu. U toku su i neke aktivnosti na implementaciji preporuka Bernske konvencije u vezi sa Skadarskim jezerom.

Nije zabilježen značajan napredak u kontroli **industrijskog zagađenja i upravljanju rizikom**; Crnogorsko zakonodavstvo ostaje djelimično usklađeno s pravnom tekovinom EU. U skladu sa Zakonom o industrijskim emisijama, Agencija za zaštitu životne sredine je primila tri nova zahtjeva za dobijanje integrisane dozvole i završila dva zahtjeva za reviziju integrisane dozvole. Još uvijek se obrađuje jedan zahtjev za reviziju integrisane dozvole i jedan zahtjev za prestanak važenja integrisane dozvole. Evropska komisija napominje da se plan ekološke rekonstrukcije termoelektrane na ugalj Pljevlja neće riješiti ključne probleme. Crna Gora treba da pojača svoje napore da trajno zatvori postrojenje kako bi ispunila standarde o emisiji EU. Crna Gora treba da planira pravednu tranziciju u regionu, pružanjem ekonomskih alternativa zajednicama koje će biti najviše pogođene postupnim izbacivanjem uglja.

Što se tiče **hemikalija**, crnogorsko zakonodavstvo ostaje djelimično usklađeno s pravnom tekovinom EU. Vlada je u julu 2022. godine usvojila izvještaj o sprovođenju Akcionog plana za 2021. godinu za sprovođenje nacionalne strategije upravljanja hemikalijama za period 2019–2022. Nacionalna strategija upravljanja hemikalijama 2024–2026 usvojena je u avgustu 2023, i sada bi fokus trebalo da bude usmjeren ka njenoj primjeni kako bi se obezbijedila primjena zakona i mjera za smanjenje rizika od opasnih hemikalija radi bolje zaštite

zdravlja ljudi i životne sredine. Tokom izvještajnog perioda, Vlada je usvojila niz podzakonskih akata za sprovođenje Zakona o hemikalijama. Izmjene i dopune Zakona o biocidnim proizvodima su finalizovane i čekaju na usvajanje u Skupštini.

U oblasti **buke**, Ministarstvo ekologije, prostornog planiranja i urbanizma (MEPPU) završava izmjene i dopune Zakona o zaštiti od buke u životnoj sredini sa ciljem pojačanja inspekciskog nadzora u oblasti zaštite životne sredine od buke. Nijesu preduzete mjere za podizanje svijesti javnosti o zaštiti od buke u životnoj sredini.

U oblasti **civilne zaštite**, Crna Gora je članica Mehanizma za civilnu zaštitu Unije (UCPM) od aprila 2015. godine. Vlada je u novembru 2022. godine usvojila Nacionalni plan za spašavanje i zaštitu od radijacionih i nuklearnih nesreća. U decembru 2022. godine, Skupština je usvojila izmjene i dopune Zakona o spašavanju i zaštiti i pratećih podzakonskih akata. Neophodna komunikaciona oprema, Sigurni transevropski servisi za telematiku između uprava (sTESTA), instalirana je u Upravi policije, čime je ispunjen preduslov za povezivanje na Zajednički sistem za komunikaciju i informisanje u slučaju katastrofa (CECIS). Kao članica UCPM-a, Crna Gora treba brzo da nastavi s uspostavljanjem veze sa CECIS-om. Crna Gora je pružila pomoć Turskoj u okviru UCPM-a kao odgovor na zemljotres u februaru 2023.

Klimatske promjene

U oblasti **klimatskih promjena**, nivo usklađenosti crnogorskog nacionalnog zakonodavstva s pravnom tekovinom EU ostaje ograničen. Crna Gora ima uspostavljenu strategiju za klimatske promjene, ali mora intenzivirati svoj rad kako bi osigurala usklađenost s okvirom klimatske i energetske politike EU do 2030. godine. Crna Gora treba da ojača svoje administrativne kapacitete kako bi omogućila implementaciju i

sprovođenje pravne tekovine EU. Još uvijek je potreban značajan rad na usklađivanju nacionalnog zakonodavstva s pravnom tekovinom EU, kao što je uključivanje preostalih aspekata EU sistema za trgovinu emisijama (ETS), Regulative o podjeli napora i Regulative o upravljanju. U februaru 2023. godine, Nacionalni savjet za održivi razvoj formirao je stalnu radnu grupu za ublažavanje i prilagođavanje klimatskim promjenama. Cilj radne grupe je uspostavljanje sistema praćenja i izvještavanja o emisijama gasova staklene bašte i priprema politika i mjera za prilagođavanje i ublažavanje klimatskih promjena u skladu s pravnom tekovinom EU. Povodom sprovođenja Uredbe o djelatnostima koje emituju gasove koji izazivaju efekat staklene bašte, u februaru 2023. godine prvi put je organizovana javna aukcija za dodjelu emisisionih kredita. Prihodom od 9,2 miliona eura podstaći će se izgradnja obnovljivih izvora energije, koji štite i unapređuju životnu sredinu i podstiču inovacije. MEPPU je promovisao kupovinu automobila s niskom potrošnjom goriva i niskom emisijom CO₂ izdavanjem vodiča 2022. godine. Zajedno s Programom Ujedinjenih nacija za razvoj, MEPPU takođe priprema nacionalni plan prilagođavanja klimatskim promjenama. Nacionalni energetske i klimatski plan za postizanje dekarbonizacije do 2050. još nije uspostavljen i odložen je još godinu dana. Crna Gora treba da preduzme odlučne korake za uspostavljanje mehanizma za određivanje cijena ugljenika, usklađenog sa EU ETS, kako bi unaprijedila implementaciju pravnih tekovina EU i adekvatno se pripremila za Mehanizam EU za prekogranično prilagođavanje ugljenika koji je stupio na snagu u svojoj prelaznoj fazi 1. oktobra 2023.

KLASTER 5: RESURSI, POLJOPRIVREDA I KOHEZIJA

Ovaj klaster obuhvata sljedeće oblasti: poljoprivreda i ruralni razvoj (poglavlje 11), bezbjednost hrane, veterinarska i fitosanitarna politika (poglavlje 12), ribarstvo i akvakultura (poglavlje 13), regionalna politika i koordinacija strukturnih instrumenata (poglavlje 22) i finansijske i budžetske odredbe (poglavlje 33). Otvoreno je svih pet poglavlja, pri čemu ostaje da se u svakom od njih ispune završna mjerila. Ovaj klaster sadrži politike povezane sa strukturnim i investicionim fondovima EU, što nalaže posebne pripreme za razvoj kapaciteta za preuzimanje odgovornosti buduće države članice.

Napredak je ostvaren u različitim oblastima, npr. u poljoprivredi, prehrambenoj oblasti i ribarstvu kroz partnersku podršku za poljoprivredne objekte i ruralne prehrambene kompanije sa ciljem usaglašavanja sa standardima EU i u implementaciji IPARD II. Usvojena je i Strategija poljoprivrede i ruralnog razvoja za 2023–2028. U pogledu finansijskih i budžetskih odredbi, napredak je postignut kroz poboljšanu koordinaciju i upravljanje sopstvenim resursima. Crnoj Gori se savjetuje da u narednom periodu ubrza trošenje fondova EU u okviru IPARD II kako bi se izbjeglo poništavanje obaveza i otpočela implementacija IPARD III programa. Takođe, Crna Gora treba da ubrza zakonodavno usklađivanje u oblasti poljoprivrede (kao što su Zakon o organskoj poljoprivredi, Zakon o vinu i maslinovom ulju) i ribarstva i akvakulture (usvojiti Zakon o strukturnim mjerama i državnoj pomoći u ribarstvu i akvakulturi i Zakon o morskom ribarstvu i marikulturi), da usvoji i počne sa sprovođenjem nove strategije ribarstva i akvakulture 2023–2028; u prehrambenoj oblasti da se nastavi unapređivanje prehrambenih objekata i dalje jačanje administrativnih kapaciteta, posebno u pogledu kontrole

bezbjednosti hrane; da ažurira akcioni plan za ispunjavanje zahtjeva EU kohezione politike uz jačanje kapaciteta za upravljanje IPA programima; da dalje uskladi institucionalni okvir i pravila upravljanja za sistem sopstvenih resursa.

Poglavlje 11: Poljoprivreda i ruralni razvoj

Zajednička poljoprivredna politika EU podržava poljoprivrednike i osigurava bezbjednost hrane u Evropi. Pomaže u borbi protiv klimatskih promjena i održivog upravljanja nacionalnim resursima; održava ruralna područja i predjele širom EU; i održava ruralnu ekonomiju u životu promovišući poslove u poljoprivredi, poljoprivredno-prehrambenoj industriji i povezanim sektorima. Ovo zahtijeva jak sistem upravljanja i kontrole. Postoje i zajednička pravila EU za marketinške standarde, politiku kvaliteta i organsku poljoprivredu.

Crna Gora ostaje **umjereno spremna** u oblasti poljoprivrede i ruralnog razvoja. Ostvaren je **određeni napredak** u pogledu prošlogodišnjih preporuka, uglavnom u implementaciji programa Instrumenta za pretpristupnu pomoć za ruralni razvoj (IPARD II i III), organizovanjem daljih poziva, usvajanjem Sektorskog sporazuma za IPARD III, zahtijevanjem prolongiranja povjeravanja i dobijanjem povjeravanja za mjeru ‘Diverzifikacija gazdinstava i razvoj poslovanja’. Ojačani su kapaciteti Direktorata za IPARD plaćanja (IPARD agencije). Napredak je zabilježen i usvajanjem strategije za poljoprivredu za 2023–2028. godinu. Implementacija akcionog plana za usklađivanje sa pravnom tekovinom EU iz oblasti poljoprivrede i ruralnog razvoja bila je ograničena.

U narednoj godini, Crna Gora naročito treba da:

→ iskoristi u najvećoj mogućoj mjeri preostali budžet u okviru IPARD II, otvori prve nove pozive za prijavu u okviru IPARD III, radi na završetku povjeravanja tehničke pomoći i

dostavi nove mjere za povjeravanje;

→ dalje implementira akcioni plan za usklađivanje s pravnom tekovinom EU iz oblasti poljoprivrede i ruralnog razvoja, uključujući uspostavljanje decentralizovane filijale agencije za plaćanja;

→ značajno napreduje s uvođenjem sistema identifikacije zemljišnih parcela na cijeloj teritoriji.

Što se tiče **horizontalnih pitanja**, Strategija za poljoprivredu i ruralni razvoj za period 2023–2028 je usvojena u junu 2023. godine. Crna Gora još uvijek treba da uskladi u potpunosti svoje mjere podrške s pravnom tekovinom EU.

Napredak u uspostavljanju Integrisanog administrativnog i kontrolnog sistema (IAKS) i dalje je spor. Sistem za identifikaciju zemljišnih parcela (SIZEP) još uvijek nije uveden na cijeloj teritoriji. U toku su pripreme za obezbjeđivanje novih ortofotografija za ažuriranje sistema. Potrebno je nastaviti napore na daljem razvoju Mreže računovodstvenih podataka poljoprivrednih gazdinstava. Savjetodavne usluge na gazdinstvima još uvijek nijesu ojačane.

U oblasti **zajedničkog uređenja tržišta**, Crna Gora treba da ubrza implementaciju aktivnosti iz akcionog plana za usklađivanje s pravnom tekovinom EU. Zakon o vinu treba ažurirati u skladu s pravnom tekovinom EU. U toku je rad na izradi elektronskog registra vinograda. U januaru 2023. godine usvojen je Zakon o alkoholnim pićima u skladu s pravnom tekovinom EU.

Izmjene i dopune Zakona o maslinarstvu i maslinovom ulju, kojima se utvrđuju jasnija pravila za proizvodnju i stavljanje u promet maslinovog ulja, kao i odredbe o kontroli još uvijek nijesu usvojene u Skupštini.

Usvojen je program za poboljšanje dostupnosti hrane u okviru školske šeme za 2023. godinu. Unaprijeđene su procedure i

uslovi za administriranje preferencijalnih carinskih kvota za uvoz poljoprivrednih proizvoda.

U oblasti **ruralnog razvoja** raspisana su dva nova poziva što znači da Crna Gora sada ima ukupno 11 IPARD II poziva. Evropska komisija je u martu 2023. godine povjerila Crnoj Gori zadatke implementacije budžeta za IPARD mjeru „Diverzifikacija gazdinstava i razvoj poslovanja“, koja omogućava državi da ugovara projekte iz svog prvog poziva. Obezbijedena je procjena eksterne revizije IPARD mjere „Tehnička pomoć“ kako bi se kompletirao povjerenički paket koji je Crna Gora poslala Evropskoj komisiji u februaru 2022. godine. Drugo automatsko ukidanje sredstava izvršeno je nakon kraja finansijske 2022. godine, a postoji značajan rizik od gubitka dodatnih sredstava na kraju 2023. Posljednji poziv u okviru IPARD II programa zatvoren je u junu 2023. Činjenica da IPARD II program još uvijek traje ne bi trebalo da uspori početak implementacije IPARD III programa. Vlasti se podstiču da ulože dalje napore kako bi osigurale punu apsorpciju raspoloživih sredstava.

Evropska komisija je u junu 2022. godine odobrila crnogorski IPARD III. Nakon usvajanja od strane Vlade, Skupština Crne Gore je, u decembru 2022. godine, potvrdila program usvajanjem nacionalnog Zakona o upravljanju i implementaciji IPARD III. Implementacija instrumenta može biti pokrenuta kada se uspostavi pun regulatorni okvir. Crna Gora je nastavila da jača administrativne kapacitete Direktorata za IPARD plaćanja zapošljavanjem dodatnog kadra. Rad na uspostavljanju regionalnih kancelarija Direktorata za IPARD plaćanja je u toku, mada teče sporo.

U pogledu **politike kvaliteta**, nastavljena je registracija proizvoda u okviru Nacionalne šeme kvaliteta. Sve preporuke EU ekspertske misije od 2019. godine zahtijevaju odgovarajuće praćenje, uključujući aktivnosti za jačanje sistema kontrole.

Sektoru **organske poljoprivrede** potrebna je podrška kako bi ispunio svoj potencijal za dalji razvoj i širenje. Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede sprovodi pilot šemu za apliciranje za povjeravanje IPARD mjere 4 „Agro – životna sredina – klima i organska poljoprivreda“. Još uvijek se radi na izradi Zakona o organskoj proizvodnji, koji ima za cilj dalje usklađivanje nacionalnog zakonodavstva s pravnom tekovinom EU.

Poglavlje 12: Bezbjednost hrane, veterinarska i fitosanitarna politika

Pravila EU o higijeni za proizvodnju hrane obezbjeđuju visok nivo bezbjednosti hrane. Zdravlje i dobrobit životinja i bezbjednost hrane životinjskog porijekla zaštićeni su, kao i kvalitet sjemena, materijali za zaštitu biljaka, proizvodi za zaštitu od štetnih organizama i hrana za životinje.

Crna Gora ostaje **umjereno spremna** za ovo poglavlje. U izvještajnom periodu ostvaren je **određeni napredak**, uključujući usvajanje druge revidirane crnogorske strategije za prenošenje i implementaciju pravne tekovine EU zajedno s opštim akcionim planom i posebnim akcionim planom za kontrolu i iskorjenjivanje klasične svinjske kuge i usvajanje sprovođenja zakonodavstva radi usklađivanja s pravnom tekovinom EU u oblasti bezbjednosti hrane, veterine i fitosanitarne oblasti. Postoji potreba za jačanjem administrativnih kapaciteta i infrastrukture. Preporuke Komisije iz prošle godine ostaju na snazi.

U narednoj godini, Crna Gora naročito treba da:

→ nastavi sa sprovođenjem strategije za usklađivanje nacionalnog zakonodavstva s pravnom tekovinom EU i nastavi njeno sprovođenje;

→ dalje poveća udio prehrambenih objekata u skladu sa standardima EU;

→ nastavi da jača administrativne kapacitete i infrastrukturu,

posebno u pogledu kontrole bezbjednosti hrane i sprovodi snažan nadzor bolesti i vakcinaciju, prema potrebi.

U oblasti **opšte bezbjednosti hrane**, Vlada je u septembru 2023. godine usvojila drugu revidiranu crnogorsku strategiju za usklađivanje i sprovođenje pravne tekovine EU relevantnih za poglavlje 12, uključujući Opšti akcioni plan i Specifični akcioni plan za kontrolu i iskorjenjivanje klasične svinjske kuge. Uprava za bezbjednost hrane, veterinu i fitosanitarne poslove (UBHVFP) realizovala je Program mjera bezbjednosti i kvaliteta hrane i hrane za životinje za 2022. godinu i usvojila Program za 2023. godinu. UBHVFP je u određenoj mjeri ojačala svoje administrativne kapacitete angažovanjem jednog inspektora za hranu.

U pogledu **veterinarske politike** i dobrobiti životinja, UBHVFP je usvojila dodatno sprovedbeno zakonodavstvo kako bi se nacionalno zakonodavstvo uskladilo sa pravnom tekovinom EU. UBHVFP je sprovela program obaveznih mjera zdravstvene zaštite životinja za 2022. godinu, uprkos problemima vezanim za sajber napad u avgustu 2022. godine i kasniju blokadu elektronske baze podataka o životinjama i centralnog registra gazdinstava. UBHVFP je usvojila program za 2023. godinu kojim se predviđaju intenzivirane kampanje za podizanje svijesti, jačanje pasivnog nadzora nad prioritetnim bolestima (ptičijeg gripa, bolesti plavog jezika, afričke svinjske kuge i bjesnila) i ispunjavanje uslova za sticanje statusa za neke od bolesti (tuberkuloza goveda i bruceloza i enzootska leukoza goveda).

UBHVFP je sprovela programe nadzora nad bolestima. Crna Gora je uspješno sprovela kampanje vakcinacije protiv bjesnila u jesen 2022. i proljeće 2023. godine uz podršku EU. Svjetska organizacija za zdravlje životinja prihvatila je u novembru 2022. godine samoproglašenje Crne Gore kao zemlje u kojoj nema bjesnila. Komisija trenutno razmatra zahtjev Crne Gore za uvrštavanje na listu zemalja slobodnih od bjesnila Evropske

komisije, što bi omogućilo izuzeće od seroloških testova, čime bi se olakšali uslovi za nekomercijalno kretanje kućnih ljubimaca. U izvještajnom periodu nije bilo novih slučajeva ptičijeg gripa; na snazi su mjere za sprečavanje, otkrivanje i kontrolu bolesti.

UBHVFP je nastavila s usklađivanjem zakonodavstva i unapređenjem nacionalnog sistema za kontrolu rezidua i veterinarskih lijekova. Realizovan je program za praćenje rezidua u životinjama i proizvodima životinjskog porijekla za 2022. godinu. Takođe, uveden je novi program za praćenje zabranjenih supstanci u crijevima kao novi proizvod za praćenje. Zahtjev Crne Gore za uvrštenje na listu zemalja za koje je odobren monitoring rezidua odobrila je Evropska komisija u junu 2023.

UBHVFP je nastavila da unapređuje nacionalni regulatorni i kontrolni sistem za proizvodnju živine i živinarskih proizvoda i da ga usklađuje sa sistemima u EU. Finalizacija veterinarskog informacionog sistema je odložena zbog sajber napada u avgustu 2022. U okviru IPARD II (2014–2020) objavljena su četiri poziva, s fokusom na edukaciju o poboljšanju postojećih uslova dobrobiti životinja u objektima za smještaj životinja za proizvodnju hrane.

Što se tiče administrativnih i inspeksijskih kapaciteta, UBHVFP je angažovala dva veterinarska inspektora.

U oblasti **plasiranja na tržište hrane, hrane za životinje i nusproizvoda životinjskog porijekla**, UBHVFP je nastavila sa sprovođenjem nacionalnog programa unapređenja prehrambenih objekata. To je rezultiralo visokim procentom ustanova koje su ispunile svoje obaveze iz planova unapređenja. Broj objekata sa dozvolama za izvoz u EU ostao je isti i iznosi 19.

Neriješena pitanja u pogledu lokacije postrojenja za prerađivanje nusproizvoda životinjskog porijekla dovela su do kašnjenja u realizaciji aktivnosti vezanih za upravljanje nusproizvodima životinjskog porijekla koji nijesu namijenjeni za ishranu ljudi.

Crna Gora je nastavila sa sprovođenjem nacionalnog programa za poboljšanje kvaliteta sirovog mlijeka i postupanje sa mlijekom koji nije u skladu sa zahtjevima. Osoblje nacionalne laboratorije za mlijeko je prošlo obuku o svim modulima sistema za upravljanje informacijama u laboratoriji. Njihova veza sa veterinarskim informacionim sistemom odložena je zbog sajber napada u avgustu 2022. godine. U oblasti **pravila bezbjednosti hrane i posebnih pravila za hranu za životinje**, UBHVFP je sprovela program mjera bezbjednosti hrane i hrane za životinje za 2022. i usvojila program za 2023. godinu.

Program **fitosanitarnih mjera** za 2022. godinu realizovan je uz program kontrole proizvodnje sjemenskog i sadnog materijala. Usvojen je i program za 2023. godinu. UBHVFP je usvojila dalju implementaciju zakona u fitosanitarnoj oblasti i blagovremeno sprovela nacionalni plan za održivu upotrebu pesticida 2021–2026. Evropska komisija je 31. marta 2023. prihvatila samoproglašenje Crne Gore kao zemlje u kojoj nema bakterije *Xylella fastidiosa*. Uprava za zaštitu životne sredine je ojačala svoje administrativne kapacitete angažovanjem dva fitosanitarna inspektora i jednog konsultanta u odjeljenju za pesticide.

O **genetski modifikovanim organizmima**, UBHVFP je sprovela program za praćenje genetski modifikovane hrane i hrane za životinje 2022. godine i počela da sprovodi program za 2023. godinu.

Poglavlje 13: Ribarstvo i akvakultura

Zajednička politika u oblasti ribarstva predviđa pravila za upravljanje u ovoj oblasti, štiti žive resurse mora i ograničava uticaj ribarstva na životnu sredinu. Ova politika obuhvata kvote izlova, upravljanje kapacitetima flote, pravila za kontrolu i inspekciju, pravila za tržišta i akvakulturu i podršku ribarstvu i primorskim zajednicama. Nadalje, ona promoviše održivu akvakulturu.

Crna Gora ima **određeni nivo spremnosti** u ovoj oblasti. **Ograničen napredak** ostvaren je u oblastima jačanja administrativnih kapaciteta, unapređenja prikupljanja podataka i dobre saradnje u sklopu Generalne komisije za ribarstvo Mediterana (GFCM). Preporuke iz prethodnog izvještaja ostaju i dalje na snazi. Crna Gora je nastavila da bude pouzdan partner na međunarodnim forumima.

U narednoj godini, Crna Gora naročito treba da:

→ privede kraju izradu i usvoji novu strategiju za oblast ribarstva i akvakulture s akcionim planom za usklađivanje s pravnom tekovinom EU i njeno sprovođenje;

→ usvoji zakone o uređenju tržišta, strukturnim mjerama i državnoj pomoći u ribarstvu i akvakulturi i o upravljanju morskim ribarstvom i akvakulturom, koji su na čekanju;

→ nastavi da jača administrativne kapacitete i kapacitete za prikupljanje podataka, naučno savjetovanje, inspekciju i kontrolu.

Crna Gora još uvijek priprema novu strategiju za oblast ribarstva i akvakulture s akcionim planom za period 2023–2028. godine. Zakon o uređenju tržišta u ribarstvu i akvakulturi i Zakon o strukturnim mjerama i državnoj pomoći u ribarstvu i akvakulturi još uvijek čekaju usvajanje od strane Skupštine. U toku je rad na organizaciji misije za tehničku pomoć i razmjenu informacija u cilju revidiranja nacrtu zakona o morskom ribarstvu i marikulturi kako bi se Zakon usvojio do kraja 2023. godine. U aprilu 2023. godine, Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede (MPŠV) usvojilo je podzakonske akte o tehničkim uslovima, koji se primjenjuju na mjesto prve prodaje ribe i proizvoda iz ribarstva, i o uslovima i načinu prodaje.

Kada su u pitanju **administrativni kapaciteti**, u Ministarstvu poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede (MPŠV) zaposleno je još jedno lice u Direktoratu za ribarstvo, u Odjeljenju za

strukturne mjere, tržište i državnu pomoć. Nastavljena je studija ekološke i društvene održivosti luke u Ulcinju.

U pogledu **upravljanja resursima**, Direktorat za ribarstvo Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede (MPŠV), u saradnji s Institutom za biologiju mora, implementirao je aktivnosti definisane godišnjim programom prikupljanja podataka u ribarstvu Crne Gore za 2022. godinu, za komercijalne ulove i biološke podatke. Pomenuti program nastavljen je u 2023. godini. Razvijanje planova upravljanja demersalnim i pelagičnim resursima, kao i određenim vrstama malog obalskog ribolova (plažne mreže plivarice) je u toku. U oblasti **upravljanja flotom**, kroz prvu bespovratnu podršku za investicije u ribarske brodove, uključujući ribarsku opremu i elektronske uređaje, uspješno su pribavljena tri ribarska broda (MIDAS 2 projekat). Kao ishod drugog poziva koji je objavljen u martu 2023. godine, primljeno je devet (9) novih zahtjeva za podršku.

U vezi s **inspekcijom i kontrolom**, Direktorat za ribarstvo uspostavio je elektronski sistem za licenciranje (izdavanje dozvola) za sportsko-rekreativno ribarstvo na moru. Crna Gora trenutno radi na razvoju novih funkcionalnosti u sklopu postojećih pod-sistema Informacionog sistema za ribarstvo, koje se odnose na prikupljanje socio-ekonomskih podataka u ribarstvu. Opremanje deset pristaništa s uređajima za mjerenje i registrovanje ulova je u toku. Nastavljen je dijalog s Albanijom u cilju usaglašavanja upravljanja zajedničkim resursima evropske jegulje i kontrole nezakonitog, neprijavljenog i neregulisanog ribarstva. U februaru 2023. godine, dvije pomenute države potpisale su sporazum o zajedničkom upravljanju ribarstvom na Skadarskom jezeru i rijeci Bojani. Naredni korak u ovom procesu je formiranje zajedničke komisije i usaglašavanje zakonodavstva za upravljanje zajedničkim resursima u oblasti ribarstva. Nije bilo dešavanja u oblastima **strukturnih akcija, tržišne politike i državne pomoći**.

Crna Gora je ostala pouzdan partner u **međunarodnim forumima**. Rad na implementaciji Strategije EU za Jadransku i Jonsku regiju (EUSAIR) je nastavljen, naročito u pogledu implementacije prvog stuba EUSAIR-a koji se odnosi na plavi rast, kojim zajednički koordiniraju Crna Gora i Grčka. Crna Gora je takođe nastavila saradnju s Generalnom komisijom za ribarstvo Mediterana (GFCM). Crna Gora se ohrabruje da promoviše regionalnu saradnju s partnerskim zemljama u Jadranskoj i Jonskoj regiji Crna Gora treba da u potpunosti realizuje značajan broj preporuka Generalne komisije za ribarstvo Mediterana (GFCM), naročito u pogledu višegodišnjeg plana o malim pelagičnim vrstama na Jadranu i preporuke u odnosu na Evropsku jegulju. Pored navedenog, Crna Gora bi trebalo da radi na umanjenju usputnog ulova osjetljivih vrsta i trebalo bi da promoviše upotrebu selektivne opreme.

Poglavlje 22: Regionalna politika i koordinacija strukturnih instrumenata

Regionalna politika je glavna politika EU usmjerena na smanjivanje regionalnih razlika i investiranje u održivi i inkluzivan socio-ekonomski rast. Ona funkcioniše putem „podijeljenog upravljanja“ između Komisije i država članica EU. Implementacija programa kohezije politike zahtijeva adekvatan administrativni kapacitet na programskom i projektnom nivou, uspostavljanje sistema za stabilno finansijsko upravljanje i kontrolu, i takođe ispunjavanje ostalih elemenata pravne tekovine EU, kao što je zakonodavstvo o zaštiti okruženja ili javnim nabavkama.

Crna Gora je **umjereno spremna** u pogledu regionalne politike i koordinacije strukturnih instrumenata. U izvještajnom periodu, ostvaren je **ograničen napredak**, naročito u vezi s ključnim odlukama koje tek treba da budu donesene o institucionalnom okviru za pripremanje budućih programa kohezije

politike i o administrativnom kapacitetu, koji zahtijeva jačanje. Preporuke iz 2022. godine važe i dalje.

U narednoj godini, Crna Gora naročito treba da:

→ ažurira i ponovo započne sprovođenje akcionog plana za ispunjavanje obaveza iz kohezije politike EU;

→ zaštititi fondove Instrumenta za pretpristupnu pomoć (IPA fondove) na djelotvorniji način, tako što će povećati i konsolidovati administrativne kapacitete centralnih, regionalnih i lokalnih tijela i uspostaviti strukturu koja će upravljati administracijom budućih fondova kohezije politike; jačati kapacitete u nabavkama, upravljanju i nadgledanju kapitalnih investicija, pri čemu će takođe snažiti postojeće mehanizme za koordinaciju;

→ radi na kredibilnoj listi projekata, zajedno s okvirom za strateške sektorske orijentacije i politike, pri čemu će raditi na jačanju pripreme projekata, nabavki i implementacije u skladu s EU i međunarodnim standardima.

U vezi sa zakonodavnim okvirom, Skupština je 27. decembra 2022. godine usvojila izmjene i dopune Zakona o javnim nabavkama, koji je stupio na snagu od januara 2023. godine. Izmjene i dopune Zakona o budžetu i fiskalnoj odgovornosti usvojene su 28. februara 2023. godine.

U pogledu **institucionalnog okvira**, postignut je ograničen napredak. U skladu sa akcionim planom za Poglavlje 22, u toku je rad na Zakonu o evropskim strukturnim i investicionim fondovima, kojim treba da se formalizuje i uspostavi institucionalni okvir, dok je njegovo usvajanje planirano tek za treći kvartal 2024. godine. Ipak, Regulativom EU kojom se uspostavlja Instrument pretpristupne pomoći (IPA III) za period 2021-2027. godine, naglašen je značaj i hitnost uspostavljanja navedenog okvira. Institucionalni okvir i sistem za upravljanje IPA fondovima koji su pod indirektnim upravljanjem i dalje treba da budu prilagođeni zahtjevima IPA III. Odluke o

imenovanju tijela i institucija koje će implementirati IPA III moraju biti hitno ozvaničene, uzimajući u obzir buduću ulogu pomenutih institucija i tijela u kohezionoj politici. U martu 2023. godine, vlada je opet formirala radnu grupu za Poglavlje 22 kako bi unaprijedila rad na ispunjavanju preostalih obaveza definisanih poglavljem 22.

U pogledu **administrativnih kapaciteta**, Crna Gora mora da osnaži svoje resurse za nabavke, upravljanje ugovorima, pripremu i implementaciju ključnih strukturnih reformi. Crna Gora je nastavila s politikom zadržavanja službenika i zadržala dodatak na platu za službenike u IPA strukturi. U cilju izgradnje kapaciteta i motivisanja službenika, angažovanje i zadržavanje službenika trebalo bi da bude zasnovano na zaslugama i transparentnom procesu angažovanja, i upravljački odbori ministarstava treba da pruže jasnija strateška usmjerenja. Programi obuke i dalje su neophodni za dalji razvoj kapaciteta u IPA strukturi. Do naznačenog roka, kraja decembra 2022. godine, Crna Gora je ugovorila samo 76,41% dodijeljenih sredstava u sklopu IPA 2018 za indirektno upravljanje. Dinamika sprovođenja nabavki od strane zaduženih organa za ugovaranje i dalje ostaje na nivou koji je ispod optimalnog, sa samo 6,31% fondova u sklopu IPA 2020 ugovorenih do kraja 2022. godine. Stopa ugovaranja za IPA II indirektno upravljanje je 81,29%. Pripremne aktivnosti za isplatu fondova iz IPA 2021 teku sporo. Potrebno je jačati koordinaciju između organa za ugovaranje i resornih ministarstava. Investiranje u resurse mora biti unaprijeđeno, tako što će se osigurati da angažovanje i zadržavanje službenika bude zasnovano na kvalitetu i zaslugama, i putem obezbjeđivanja ciljanih obuka. Kapacitet struktura za indirektno upravljanje i dalje treba jačati, kako bi se osiguralo da su one kompatibilne za *ex post* kontrolno okruženje.

U oblasti **praćenja i evaluacije**, nastavljene su redovne aktivnosti u skladu s IPA procedurama. U pogledu **finansijskog**

upravljanja, kontrole i revizije, Revizorsko tijelo je imenovalo svog glavnog revizora u četvrtom kvartalu 2022. godine.

Poglavlje 33: Finansijske i budžetske odredbe

U ovom poglavlju sadržana su pravila o finansiranju budžeta EU (sistem sopstvenih sredstava). Ta sredstva uglavnom se sastoje od: (i) doprinosa iz bruto nacionalnog dohotka svake države članice; (ii) carinskih dažbina; (iii) neregistrirane plastike; i (iv) sredstava iz poreza na dodatu vrijednost. Države članice moraju da imaju odgovarajući administrativni kapacitet za adekvatnu koordinaciju i obezbjeđivanje ispravnog obračunavanja, naplate, plaćanja i kontrole sopstvenih resursa.

Crna Gora ima **određen nivo spremnosti** u pogledu finansijskih i budžetskih odredaba EU. Ostvaren je **određen napredak** u ispunjavanju preporuka od prošle godine, uglavnom u domenu usklađivanja zakonskog osnova za povezane oblasti javnih politika koje utiču na sistem sopstvenih sredstava, naročito oporezivanje, i u oblasti jačanja koordinacije i upravljanja sopstvenim sredstvima EU u Ministarstvu finansija i ostalim institucijama.

U narednoj godini, Crna Gora bi posebno trebalo da:

→ jača administrativne kapacitete Direkcije za koordinaciju i upravljanje sopstvenim sredstvima EU i u svim ostalim institucijama koje učestvuju u sistemu sopstvenih sredstava, posebno putem razvijanja organizacionih i proceduralnih veza između navedenih institucija;

→ u potpunosti implementira poboljšanja IT sistema Uprave prihoda i carina, što će omogućiti postojanje kompletnog revizorskog traga i izvještavanje o carinskim obavezama;

→ usvoji podzakonske akte o naplati dugovanja za pokretnu i nepokretnu imovinu, i procedure za otpis nenaplativog carinskog duga i da započne njihovu implementaciju.

Ostvaren je određen napredak u povezanim oblastima politika koje imaju indirektan uticaj na sistem sopstvenih resursa (*za više informacija o napretku u ovim oblastima, vidjeti poglavlja 16: Oporezivanje, 18: Statistika, 29: Carinska unija, i 32: Finansijska kontrola*).

U pogledu **tradicionalnih sopstvenih sredstava**, nastavljena je analiza računovodstvenih pravila, te ostvaren napredak u označavanju i definisanju prihoda. Organizovane su vježbe simulacije za računovodstvo i prijavu uočenih slučajeva prevare i nepravilnosti. Prijavljivanje prevara u skladu sa zahtjevima baze podataka sopstvenih sredstava (OWNRES) unaprijeđeno je pripremom više prijava oduzete robe. Uvedeno je nekoliko poboljšanja IT sistema Uprave prihoda i carina, preciznije za generisanje izvještaja u vezi sa A i B računima. Navedena poboljšanja podrazumijevala su kompletan revizorski trag počev od definisanja potraživanja do njegovog plaćanja, naknadne kontrole, administrativnih procedura i svih ostalih koraka vezanih za naplatu svih carinskih obaveza u ime Evropske komisije. Međutim, navedena poboljšanja tek treba da budu u potpunosti implementirana. Crna Gora priprema podzakonske akte za prinudnu naplatu dugovanja na pokretnoj i nepokretnoj imovini, u skladu sa Zakonom o poreskoj administraciji. Instrukcije za otpis carinskog duga u skladu s novim Carinskim zakonom, usvojenim u julu 2022. godine, treba da budu privedene kraju. Priručnik o priznavanju i otpisu nenaplativog carinskog duga, kamate i kazni čeka odobrenje, kako bi se domaće zakonodavstvo uskladilo s pravnom tekovinom EU.

Što se tiče **sredstava iz poreza na dodatu vrijednost**, usvojene su izmjene i dopune Zakona o porezu na dodatu vrijednost u decembru 2022. godine, u cilju daljeg usklađivanja PDV sistema sa pravnom tekovinom EU, naročito u pogledu uvoza energije.

Što se tiče **sredstava iz bruto nacionalnog dohotka**, BDP Crne Gore se obračunava prema metodologiji Evropskog

sistema nacionalnih i regionalnih računa (ESA) iz 2010. godine.

Što se tiče **administrativne infrastrukture**, Direkcija za koordinaciju i upravljanje sopstvenim sredstvima EU u Ministarstvu finansija nastavila je jačanje svojih kapaciteta, fokusirajući se na planiranje, koordinaciju, obračun i administrativne uslove sopstvenih sredstava. Međutim, neophodno je značajno osnažiti sve institucije koje učestvuju u sistemu sopstvenih sredstava, posebno putem razvijanja organizacionih i proceduralnih veza između navedenih institucija. Implementacija akcionog plana vlade vezanog za sopstvena sredstva je u toku.

KLASTER 6: VANJSKI ODNOSI

U ovom klasteru nalaze se dva poglavlja: Poglavlje 30 – Vanjski odnosi, koje je privremeno zatvoreno u junu 2017. godine i Poglavlje 31 – Vanjska, bezbjednosna i odbrambena politika, gdje treba da se ispuni još samo jedno mjerilo za zatvaranje (koje se odnosi na bilateralni ugovor o imunitetu sa Sjedinjenim Državama).

Crna Gora se poziva da nastavi zakonodavno usklađivanje tamo gdje je potrebno, i ohrabruje se da realizuje aktivnosti u okviru zajedničkog regionalnog tržišta na osnovu pravila EU.

Poglavlje 30: Vanjski odnosi

EU ima zajedničku trgovinsku politiku prema trećim zemljama baziranu na multilateralnim i bilateralnim sporazumima i autonomnim mjerama. Takođe postoje pravila EU u oblasti razvojne politike i humanitarne pomoć.

Crna Gora je dostigla **nivo dobre spremnosti**. Tokom izvještajnog perioda, ostvaren je **ograničen napredak**, uglavnom u oblasti regionalne saradnje. Premda je Skupština glasala o potvrđivanju sporazuma zajedničkog regionalnog tržišta o slobodi kretanja s ličnim kartama, o priznavanju stručnih kvalifikacija

za regulisana zanimanja, i o priznavanju akademskih kvalifikacija, relevantne zakone nije potpisao predsjednik. Izmjene i dopune zakonodavnog i institucionalnog okvira zemlje u oblasti razvojne politike i humanitarne pomoći tek treba usvojiti. Crna Gora treba da nastavi rad na ovom poglavlju u skladu sa svojim opštim akcionim planom o vanjskim odnosima. Preporuke od prošle godine i dalje ostaju na snazi.

U narednoj godini, Crna Gora bi posebno trebalo da:

→ nastavi da aktivno učestvuje u implementaciji mjera definisanih akcionim planom za zajedničko regionalno tržište za period 2021–2024. godine i da osigura konstruktivno učešće u pregovorima o Dodatnom protokolu 7 Centralnoevropskog ugovora o slobodnoj trgovini (CEFTA) u vezi sa rješavanjem sporova;

→ usvoji izmjene i dopune Zakona u međunarodnoj razvojnoj saradnji i međunarodnoj humanitarnoj pomoći.

U oblasti **zajedničke trgovinske politike**, Crna Gora je nastavila da usklađuje svoje stavove sa stavovima EU, uključujući i stavove u okviru Svjetske trgovinske organizacije (STO).

Crna Gora je nastavila svoje aktivno učešće u radnim grupama CEFTA, uključujući učešće u pregovorima o Dodatnom protokolu 7 CEFTA u vezi s rješavanjem trgovinskih sporova. U aprilu 2023. godine, Skupština je potvrdila tri sporazuma zajedničkog regionalnog tržišta o slobodi kretanja s ličnim kartama, o priznavanju stručnih kvalifikacija za regulisana zanimanja (ljekari, stomatolozi i arhitekte), i o priznavanju akademskih kvalifikacija. Međutim, relevantne sporazume nije potpisao predsjednik.

U maju 2023. godine, vlada je uspostavila Savjet za trgovinske olakšice, koji će biti zadužen za planiranje i koordinaciju reformi crnogorske administracije u oblasti

trgovine i trgovinskih olakšica. Savjet će nadgledati implementaciju Sporazuma o trgovinskim olakšicama STO, Dodatnog protokola 5 CEFTA i ostalih bilateralnih i multilateralnih sporazuma. On će takođe upravljati sporazumom o zajmu s Međunarodnom bankom za obnovu i razvoj, za uspostavljanje jedinstvenog prozora u prekograničnoj trgovini.

Zakonodavstvo o **robi dvostruke namjene** je na snazi i usklađeno je s pravilima EU. I dalje je u toku proces po prijavi Crne Gore za članstvo u Vasenarskom aranžmanu. Prijava za članstvo u Australijskoj grupi još uvijek je u pripremi.

Crna Gora i dalje priprema podzakonske akte na Zakon o Investiciono-razvojnom fondu, koji uređuje izdavanje i finansiranje izvoznih kredita. Podzakonski akti će urediti pitanje osiguranja izdavanja izvoznih kredita od netržišnih rizika. Investiciono-razvojni fond još uvijek nije izdavao kredite.

Crna Gora ima dvadeset-četiri (24) bilateralna investiciona ugovora trenutno na snazi, od čega je njih petnaest (15) s državama članicama EU.

U decembru 2022. godine, vlada je pokrenula pregovore s Mađarskom u vezi sa sporazumom o uzajamnoj zaštiti i promociji investicija. Crnogorski bilateralni model za investicione ugovore služi kao osnova za pomenute pregovore.

Što se tiče **bilateralnih trgovinskih ugovora**, u novembru 2022. godine, vlada je pokrenula pregovore s Ukrajinom u cilju izmjena i dopuna Sporazuma o slobodnoj trgovini, koji se odnosi na pravila porijekla i načine administrativne saradnje. U martu 2023. godine, Skupština je ratifikovala Ugovor o ekonomskoj saradnji s Južnom Korejom.

Pregovori za Ugovor o trgovini, partnerstvu i saradnji između Crne Gore i Ujedinjenog Kraljevstva Velike Britanije i Sjeverne Irske su nastavljani. U navedenim pregovorima, Crna Gora bi trebalo da izbjegava kršenja obaveza iz Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju.

U oblasti **razvojne politike i humanitarne pomoći**, Crna Gora tek treba da usvoji izmjene i dopune Zakona o međunarodnoj razvojnoj saradnji i međunarodnoj humanitarnoj pomoći, u cilju poboljšanja i nadogradnje zakonodavnog i institucionalnog okvira zemlje u tim oblastima. Ostaje da se izradi baza podataka projekata s donatorskom pomoći koja bi koristila metodologiju Komiteta za razvojnu pomoć OECD-a.

Poglavlje 31: Vanjska, bezbjednosna i odbrambena politika

Države članice moraju biti spremne da vode politički dijalog u okviru vanjske, bezbjednosne i odbrambene politike, da se usklade s izjavama EU, učestvuju u djelovanjima EU i da primjenjuju dogovorene restriktivne mjere i sankcije.

U oblasti vanjske, bezbjednosne i odbrambene politike EU, Crna Gora ima **dobar nivo spremnosti**. Ostvaren je **dobar napredak**, budući da je zemlja zadržala svoju punu usklađenost s vanjskom, bezbjednosnom i odbrambenom politikom EU (CFSP), što podrazumijeva usklađenost s EU restriktivnim mjerama nakon vojne agresije Rusije nad Ukrajinom i pružila je pomoć Ukrajini. U svojstvu članice Savjeta za ljudska prava, Crna Gora je bila aktivno angažovana na promociji i odbrani međunarodnog prava, Povelje Ujedinjenih nacija (UN) i međunarodnog poretka zasnovanom na pravilima. U skladu s Deklaracijom Samita Evropske unije i Zapadnog Balkana održanog u decembru 2022. godine, Crna Gora treba da uloži dodatne napore u zatvaranje prostora za inostrano miješanje i manipulisanje informacijama, uključujući dezinformisanje. Crna Gora je nastavila da učestvuje u misijama i operacijama EU za upravljanje krizama u okviru zajedničke bezbjednosne i odbrambene politike (CSDP).

U narednoj godini, Crna Gora bi posebno trebalo da:

→ zadrži svoju punu usklađenost s vanjskom, bezbjednosnom i odbrambenom politikom EU.

→ poboljša implementaciju i primjenu restriktivnih mjera, što podrazumijeva sprečavanje pokušaja da se njena teritorija koristi za njihovo zaoblazanje.

→ uloži dodatne napore u zatvaranje prostora za inostrano miješanje i manipulisanje informacijama, uključujući dezinformacije, i preduzme aktivnosti usmjerene na izgradnju otpornosti protiv svih vrsta hibridnih prijetnji.

Nastavljen je redovni **politički dijalog** između EU i Crne Gore o vanjskoj i bezbjednosnoj politici, između ostalog posredstvom aktivnog angažovanja Crne Gore u neformalnom dijalogu o vanjskoj, bezbjednosnoj i odbrambenoj politici (CFSP) između EU i Zapadnog Balkana na nivou političkih direktora. U martu 2023. godine, Crna Gora je učestvovala na ministarskom nivou na prvom Šumanovom forumu o bezbjednosti i odbrani, i na radnom ručku sa članovima Savjeta za vanjske poslove u maju 2023. godine. Institucionalni okvir koji omogućava ušesće Crne Gore u vanjskoj, bezbjednosnoj i odbrambenoj politici EU (CFSP) i u zajedničkoj bezbjednosnoj i odbrambenoj politici (CSDP) je pripremljen. Ministarstvo vanjskih poslova raspolaže odgovarajućim strukturama da učestvuje u **CFSP**, dok se Ministarstvo odbrane konkretnije bavi zajedničkom bezbjednosnom i odbrambenom politikom (CSDP).

Tokom izvještajnog perioda, Crna Gora je nastavila je da se **u potpunosti (100%) usklađuje sa zajedničkom vanjskom i bezbjednosnom politikom EU**, uključujući sve restriktivne mjere EU prema Rusiji i Bjelorusiji. To je snažan signal strateške posvećenosti Crne Gore njenom putu ka EU. U martu 2023. godine, Albanija, Sjeverna Makedonija, Kosovo i Crna Gora su pokrenule neformalnu platformu 'Zapadni Balkan QUAD – 100% usklađenost sa EU CFSP' koja ima za cilj omogućavanje njihove potpune usklađenosti s vanjskom, bezbjednosnom i odbrambenom politikom EU (CFSP). Crna

Gora je pružila pomoć Ukrajini i Ukrajincima koji borave u Crnoj Gori. Crna Gora se takođe uskladila sa stavom EU u Generalnoj skupštini Ujedinjenih nacija (UNGA) prilikom glasanja o rezolucijama koje se tiču ruske vojne agresije na Ukrajinu i njenom humanitarnom uticaju, i o inicijativama Savjeta za ljudska prava UN u odnosu na situaciju ljudskih prava u Kini ili Iranu.

U vezi s **implementacijom sankcija**, vlada je usvojila četiri odluke o praktičnoj implementaciji restriktivnih mjera protiv Rusije i uspostavila koordinaciono tijelo da nadgleda implementaciju međunarodnih mjera nakon ruske agresije na Ukrajinu. Ipak, implementacija i izvršenje se i dalje preklapaju, djelimično zbog ograničenih administrativnih kapaciteta i potrebe da se ažurira zakonski okvir Crne Gore. Crna Gora treba da nastavi da radi na jačanju svojih kapaciteta za implementaciju i izvršenje sankcija koje su na snazi, između ostalog putem usvajanja nacrtu Zakona o međunarodnim restriktivnim mjerama u cilju jačanja nacionalnog sistema za izvršenje.

Crna Gora je nastavila **saradnju s međunarodnim organizacijama** (UN, OEBS i Savjet Evrope) i ostaje aktivna članica NATO. Crna Gora održava svoj bilateralni sporazum o imunitetu sa Sjedinjenim Američkim Državama, čime se daje državljanima SAD izuzeće od jurisdikcije Međunarodnog krivičnog suda. Time Crna Gora nije usklađena sa zajedničkim stavovima EU po pitanju integriteta Rimskog statuta i s tim vezanim vodećim principima o bilateralnim sporazumima o imunitetu. Stoga je potrebno usklađivanje s ovim stavom EU.

U vezi sa **sprečavanjem sukoba**, tokom izvještajnog perioda, Ministarstvo vanjskih poslova je ispunilo sve svoje obaveze u skladu s Implementacionim kalendarom Centra za sprečavanje sukoba OEBS u oblasti kontrole naoružanja. U drugoj polovini 2022. godine, Crna Gora je predsjedavala Pod-regionalnom

Konsultativnom komisijom Sporazuma o pod- regionalnoj kontroli naoružanja, aneks 1-B, član IV Opšteg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini. Crna Gora je nastavila da podržava EU mjere i dokumenta o **sprečavanju sukoba**.

U pogledu **neširenja naoružanja (neproliferacija)**, Crna Gora je i dalje aktivno angažovana na implementaciji Mape puta za **malo i lako naoružanje** za Zapadni Balkan i implementirala je svoju strategiju i akcioni plan za period 2019–2025. godine za borbu protiv nezakonitog posjedovanja, zloupotrebe i trgovine malim i lakim naoružanjem. Crna Gora je država članica 29 međunarodnih sporazuma u oblasti hemijskih, bioloških, radioloških i nuklearnih (CBRN) rizika i opasnosti, i rizika i opasnosti od proliferacije (širenja naoružanja). Crna Gora je članica Sporazuma o trgovini naoružanjem, i u procesu je pridruživanja Vasenarskom aranžmanu. U vezi s pristupanjem Australijskoj grupi (AG), u toku je formalni zahtjev koji će sadržati detaljne informacije o zakonskom okviru i politici kontrole izvoza, kao i mjere implementacije koje su relevantne za ciljeve AG. Ministarstvo vanjskih poslova je koordiniralo izradu nacrtu novog strateškog dokumenta za period 2023-2028. godine, za prevenciju, otkrivanje, suzbijanje i zaštitu od hemijskih, bioloških, radioloških i nuklearnih (CBRN) rizika i opasnosti, prevenciju i suzbijanje proliferacije (širenja) naoružanja za masovno uništenje i sredstava za njihovu isporuku, i sprečavanje njihovog dospijevanja u ruke nedržavnih aktera.

U oblasti **bezbjednosti i odbrane**, Crna Gora je nastavila da realizuje Strategiju odbrane usvojenju 2019. godine i s njom povezani akcioni plan. U martu 2023. godine, Vlada je usvojila konačni izvještaj o realizaciji Akcionog plana za implementaciju Strategije odbrane za period 2019–2022. godine. U pogledu **bezbjednosnih mjera**, Crna Gora je nastavila da implementira svoj sporazum s EU o bezbjednosti informacija, u odnosu na procedure za razmjenu klasifikovanih informacija.

Crna Gora je nastavila da učestvuje u misijama i operacijama EU za upravljanje krizom u okviru zajedničke bezbjednosne i odbrambene politike, i to EU NAVFOR ATALANTA.

Crna Gora učestvuje u mjeri pomoći u sklopu Balkanske medicinske operativne grupe Instrumenta za mir u Evropi.

Što se tiče **hibridnih prijetnji**, nacrt strategije o suzbijanju hibridnih prijetnji i odgovarajući akcioni plan čekaju na usvajanje. Aktivan odgovor vlade na poboljšanje visokotehno-loške otpornosti protiv zlonamjernog ponašanja u sajber prostoru nastavljen je, nakon sajber napada koji se dogodio avgustu 2022. godine.

PRILOG I – ODNOSI IZMEĐU EU I CRNE GORE

U okviru **pregovaračkog procesa** do oktobra 2021. godine, otvoreno je svih 33 poglavlja koji su prošli analitički pregled, uključujući i poglavlja 23 i 24 o vladavini prava, a od toga su tri proglašavljala, tj. Nauka i istraživanje, Obrazovanje i kultura i Vanjski odnosi, privremeno zatvorena.

Crna Gora učestvuje u **procesu stabilizacije i pridruživanja**. U cjelini, Crna Gora je nastavila da u značajnoj mjeri ispunjava svoje obaveze po **Sporazumu o stabilizaciji i pridruživanju** (SSP). Redovni politički i ekonomski dijalog između EU i Crne Gore nastavljen je kroz strukture SSP-a. Tokom izvještajnog perioda održavani su redovni sastanci potkomiteta. Odbor za stabilizaciju i pridruživanje sastao se u januaru 2023. godine i Savjet za stabilizaciju i pridruživanje u julu 2022. godine. Sastanak Parlamentarnog odbora za stabilizaciju i pridruživanje održan je u decembru 2022. godine.

Crna Gora učestvuje u ministarskom dijalogu između ministara ekonomije i finansija država članica EU i država kandidata, koji ima za cilj da pomogne državama kandidatima da postepeno is-pune ekonomske kriterijume za pristupanje i da budu spremniji u

smislu ekonomskih reformi, konkurentnosti i otvaranja novih radnih mjesta. Najskoriji sastanak održan je 16. maja 2023. godine.

Crna Gora je nastavila da se u potpunosti usklađuje sa **zajedničkom vanjskom i bezbjednosnom politikom EU** i nastavila je da učestvuje u **misijama i operacijama EU za upravljanje krizama** u okviru zajedničke bezbjednosne i odbrambene politike (CSDP).

Vizna liberalizacija za građane Crne Gore koji putuju u Šengensku zonu na snazi je od decembra 2009. godine. Kao dio mehanizma za nadgledanje vizne liberalizacije, Komisija redovno ocjenjuje napredak koji je država ostvarila u sprovođenju reformi uvedenih kroz Mapu puta za viznu liberalizaciju. Šesti izvještaj Evropske komisije, usvojen u oktobru 2023. godine, po Mehanizmu za suspenziju viza zaključuje da Crna Gora nastavlja da preduzima aktivnosti u cilju ispunjavanja preporuka iz prošlogodišnjeg izvještaja. **Sporazum o readmisiji** između Evropske unije i Crne Gore na snazi je od 2008. godine.

Instrument za pretpristupnu pomoć 2021–2027 (IPA III)⁵ nastaviće da obezbjeđuje finansijsku podršku regionu i da finansira regionalni Ekonomsko-investicioni plan za Zapadni Balkan. **Godišnji program za 2022. godinu** usvojen je u decembru 2022. godine, s opredijeljenim iznosom od 36,72 miliona eura, kao i tri akcije koje se fokusiraju na podršku Crnoj Gori u unapređenju upravljanja granicama, reformu javne uprave i podršku daljem usklađivanju s pravnom tekovinom EU.

Na Samitu EU i Zapadnog Balkana održanom u Tirani u decembru 2022. godine, Komisija je predstavila **Paket energetske podrške** u iznosu od jednu milijardu eura za Zapadni Balkan, kako bi odgovorio na urgentne, kratkoročne i srednjoročne potrebe u regionu, u kontekstu energetske krize i ruske vojne agresije na Ukrajinu. Nakon pomenute najave, usvojen je program budžetske podrške u iznosu od 30 miliona

⁵ SL L 330, 20.9.2021.

euru za Crnu Goru, krajem 2022. godine, da ublaži povećanje cijene energije za mala i srednja preduzeća (MSP) i ranjiva domaćinstva, i da ubrza energetska diversifikaciju.

Bilateralni godišnji programi se dopunjavaju paketom programa za više zemalja i regionalnih programa, posredstvom kojih se pruža podrška sektoru zaštite životne sredine, rješavanju pitanja migracije, socijalnog stanovanja, kao i TAIEX-om i programima konkurentnosti zajedno s međunarodnim finansijskim institucijama (IFI) i međunarodnim organizacijama (IO). Crna Gora takođe koristi prednosti programa za ruralni razvoj **IPARD III** (nastavak podrške u okviru IPARD II), kojim se pruža značajan doprinos Ekonomsko-investicionom planu za Zapadni Balkan i Zelenoj agendi. Crna Gora i dalje aktivno učestvuje u prekograničnim programima saradnje sa susjednim zemljama i zemljama članicama EU (Jadranska i Dunavska – makro regionalne strategije), kao i u transnacionalnim programima saradnje i Programima Unije.

Nove aktivnosti se nadograđuju na i dopunjavaju zatvorene i nekoliko tekućih programa u okviru **IPA II (2014–2020)**, koji pružaju značajnu podršku kroz instrument za EU integraciju, Programe Unije, Instrument za civilno društvo, kao i IPARD, a imaju za cilj društveni i ekonomski razvoj zemlje i unapređenje procesa u okviru oblasti vladavine prava, osnovnih prava, reforme javne uprave, i ostalih sektora od ključnog značaja.

EU pruža podršku putem Instrumenta za vanjsku politiku i IPA u cilju jačanja otpornosti partnera Zapadnog Balkana za suočavanje s hibridnim prijetnjama, što uključuje sajber i inostrano miješanje i manipulisanje informacijama.

STATISTIČKI PODACI**(na dan 31. 08. 2023.)****Crna Gora**

Osnovni podaci	Napomena	2010	2017	2018	2019	2020	2021
Stanovništvo (u hiljadama)		619 s	622 s	622 s	622 s	622 s	621 s
Ukupna površina zemlje (km ²)		13 812w	13 812w	13 812w	:	:	:

Nacionalni računi	Napomena	2010	2017	2018	2019	2020	2021
Bruto domaći proizvod (BDP) (milioni eura)		3 125	4 299	4 633	4 951	4 186	4 955
BDP (euro po glavi stanovnika)		5 050	6 910	7 490	7 960	6 740	8 000
BDP po glavi stanovnika (u standardima kupovne moći (PPS))		10 319	13 518	14 588	15 698	13 436	15 538

BDP (u standardima kupovne moći (PPS)), u odnosu na prosjek u EU (EU-27=100)		41.4	46.1	48.2	50.1	44.7	47.8
Realna stopa rasta BDP: promjena u odnosu na prošlu godinu u obimu BDP (%)		2.7	4.7	5.1	4.1	-15.3	13.0
Rast zaposlenosti (podaci iz nacionalnih računa), u odnosu na prošlu godinu (%)		:	:	:	:	:	:
Rast produktivnosti radne snage: rast BDP (u obimu) po zaposlenome, u odnosu na prošlu godinu (%)		:	:	:	:	:	:
Jedinični rast troškova radne snage, u odnosu na prošlu godinu (%)		:	:	:	:	:	:
** promjena za tri godine (T/T-3) u nominalnom indeksu jediničnog rasta troškova radne snage (2015=100)		:	:	:	:	:	:
Produktivnost radne snage po zaposlenom: BDP (u PPS) po zaposlenom u odnosu na EU prosjek (EU-27=100)		:	:	:	:	:	:
Bruto dodatna vrijednost po glavnim sektorima							
Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo (%)		9.2	8.4	8.2	7.9	9.1	8.0
Industrija (%)		14.6	11.3	12.5	11.9	13.5	12.5
Građevinarstvo (%)		5.9	6.9	7.0	7.9	7.3	5.8
Usluge (%)		70.2 s	73.5 s	72.4 s	72.2 s	70.0 s	73.8 s
Troškovi finalne potrošnje, kao učešće u BDP-u (%)		103.9	93.2	91.9	89.2	103.8	92.7
Bruto investicije u osnovna sredstva, kao učešće u BDP-u (%)		21.6	26.9	29.2	27.3	27.9	22.1
Promjene u zalihama, kao učešće u BDP-u (%)		0.1	3.3	2.7	4.7	3.3	4.5

Izvoz roba i usluga, u odnosu na BDP (%)		37.0	41.1	42.9	43.8	26.0	42.8
Uvoz robe i usluga, u odnosu na BDP (%)		62.7	64.5	66.7	65.0	61.0	62.2
Bruto investicije opšteg sektora države u osnovna sredstva, kao procenat BDP (%)		:	:	:	:	:	:
Poslovanje	Napo mena	2010	2017	2018	2019	2020	2021
Indeks obima industrijske proizvodnje (2015 = 100)		112.8	93.0	113.7	106.6	105.8	110.3
Broj aktivnih privrednih društava (broj)		:	:	:	:	:	:
Stopa osnivanja novih preduzeća: broj osnovanih novih preduzeća u referentnom periodu (t) podijeljen sa brojem preduzeća aktivnih u t (%)		:	7.1 w	11.2 w	11.2 w	8.5 w	11.4 w
Stopa zatvorenih preduzeća: broj zatvorenih preduzeća u referentnom periodu (t) podijeljen sa brojem preduzeća aktivnih u t (%)		:	5.4 w	4.8 w	3.3 w	4.7 w	4.9 w
Lica zaposlena u MSP kao udio u broju svih zaposlenih lica (u nefinansijskoj privredi) (%)		:	:	:	:	:	:
Dodata vrijednost MSP (u nefinansijskoj privredi) (u milionima eura)		:	:	:	:	:	:
Ukupna dodata vrijednost (u nefinansijskoj privredi) (u milionima eura)	1)	1 870 w	1 780 w	2 021 w	2 205 w	1 819 w	2 164 w
Stopa inflacije i cijene stanova	Napo mena	2010	2017	2018	2019	2020	2021
Indeks potrošačkih cijena (IPC), promjena u odnosu na prethodnu godinu (%)		:	2.7 d	2.6 d	0.5 d	-0.5 d	2.5 d
** Godišnja promjena u deflacioniranom indeksu cijena stanova (2015=100)		:	:	:	:	:	:

Platni bilans	Napomena	2010	2017	2018	2019	2020	2021
Platni bilans: ukupno tekući račun (u milionima eura)		:	-692.0	-793.0	-707.0	-1 091.0	-457.0
Platni bilans tekući račun: spoljno-trgovinski bilans (u milionima eura)		:	-1 860.0	-2 050.0	-2 065.0	-1 643.0	-1 914.0
Platni bilans tekući račun: neto usluge (u milionima eura)		:	852.0	935.0	1 019.0	176.0	956.0
Platni bilans tekući račun: neto bilans primarnih prihoda (u milionima eura)		:	89.0	55.0	56.0	66.0	103.0
Platni bilans tekući račun: neto bilans sekundarnih prihoda (u milionima eura)		:	229.0	265.0	284.0	308.0	401.0
Neto bilans primarnih i sekundarnih prihoda: od čega državni transferi (u milionima eura)		:	22.0	34.0	49.0	51.0	66.0
** pokretni prosjek tekućeg računa u odnosu na BDP za prethodne 3 godine (%)		:	-14.4	-16.4	-15.8	-19.1	-16.5
** Petogodišnja promjena udjela svjetskog izvoza roba i usluga (%)		:	:	19.0	26.9	-31.4	5.2
Neto bilans (ulaznih - izlaznih) stranih direktnih investicija (SDI) (u milionima eura)		552.0 w	484.0 s	323.0 s	345.0 s	470.5 s	581.6w
Strane direktne investicije (SDI) u inostranstvu (u milionima eura)		22.1 w	10.0	92.0	67.0	-4.5 w	9.3w
od čega SDI u privredama zemalja zemalja EU-27 koje podnose izvještaje (u milionima eura)		:	-4.6 w	78.0	1.0	-2.0 w	-7.8 w
Strane direktne investicije u privredi zemlje koja podnosi izvještaj (u milionima eura)		574.2 w	494.0	415.0	412.0	466.0 w	590.9 w
od čega SDI privreda zemalja EU-27 u privredi zemlje koja podnosi izvještaj (u milionima eura)		:	161.4 w	19.0	41.0	90.9 w	172.4 w
**Neto pozicija međunarodnih investicija, u odnosu na BDP (%)		:	-170.1w	-168.5w	-166.3w	-205.9w	-168.4w
Godišnje stope promjene u bruto prilivu doznaka (u nacionalnoj valuti) od radnika migranata (%)		5.0 sw	4.7 s	4.9 s	4.8 s	6.3 s	6.8 s

Javne finansije	Napomena	2010	2017	2018	2019	2020	2021
Deficit/suficit opšteg državnog sektora, u odnosu na BDP (%)		-3.8 w	-5.7 w	-4.6 w	-2.0 w	-10.7 ew	:
Bruto dug opšteg državnog sektora u odnosu na BDP (%)	2)	40.7 w	64.2 w	70.1 ew	76.5 w	103.1 w	:
Ukupni državni prihodi, kao procenat BDP-a (%)		42.1 w	41.5 w	42.2 w	43.4 w	43.7 ew	:
Ukupni državni rashodi, kao procenat BDP-a (%)		45.8 w	46.8 w	46.2 w	45.4 w	54.4 ew	:
Finansijski indikatori	Napomena	2010	2017	2018	2019	2020	2021
Bruto spoljni dug ukupne privrede, u odnosu na BDP (%)		142.6 sw	160.6 s	164.7 s	167.4 s	221.6 s	191.5 s
Bruto spoljni dug ukupne privrede, u odnosu na ukupan izvoz (%)		389.0 w	392.2 w	381.7 w	381.8 w	852.4 w	447.0 w
Novčana masa: M1 (novčanice, novčići, prekonoćna oročenja, u milionima eura)		:	:	:	:	:	:
Novčana masa: M2 (M1 plus depoziti sa rokom dospeljeća do dvije godine, u milionima eura)		:	:	:	:	:	:
Novčana masa: M3 (M2 plus utrživi instrumenti, u milionima eura)		:	:	:	:	:	:
Ukupan zajam monetarnih finansijskih institucija građanima (konsolidovan) (u milionima eura)	3)	2166.6w	2294.1w	2528.0w	2727.3w	2841.0w	2884.2w
** Godišnja promjena u pasivi finansijskog sektora (%)		:	:	:	:	:	:
** Privatni kreditni tok, konsolidovan, u odnosu na BDP (%)		:	:	:	:	:	:

** Privatni dug, konsolidovan, u odnosu na BDP (%)		:	:	:	:	:	:
Kamatne stope: dnevna novčana stopa, godišnje (%)		:	:	:	:	:	:
Aktivna kamatna stopa (godinu dana), godišnje (%)	4)	9.63 w	6.81 w	6.36 w	6.01 w	5.84 w	5.66 w
Kamatna stopa na depozit (godinu dana), godišnje (%)	4)	3.26 w	0.69 w	0.56 w	0.41 w	0.40 w	0.35 w
Kurs eura: prosjek perioda (1 euro = ... domaća valuta)		1 w	1 w	1 w	1 w	1 w	1 w
Trgovinski ponderisani indeks efektivnog deviznog kursa, 42 zemlje (2015 = 100)		:	:	:	:	:	:
** 3-godišnja promjena (T/T-3) u trgovinski ponderisanom indeksu efektivnog deviznog kursa, 42 zemlje (2015 = 100)		:	:	:	:	:	:
Vrijednost rezervnih sredstava (uključujući zlato) (u milionima eura)		416.4 w	847.1 w	1049.8 w	1366.7 w	1738.5 w	1748.8 w
Spoljna trgovina robom	Napomena	2010	2017	2018	2019	2020	2021
Vrijednost uvoza: sva roba, svi partneri (u milionima eura)		1 657	2 304	2 554	2 601	2 105	2 504
Vrijednost izvoza: sva roba, svi partneri (u milionima eura)		330	372	400	416	366	437
Trgovinski bilans - sva roba, svi partneri (u milionima eura)		-1 327	-1 932	-2 154	-2 185	-1 739'	-2 067
Uслови trgovine (indeks izvoznih cijena / indeks uvoznih cijena*100) (broj)		99.5 sw	103.3 sw	100.7 sw	99.1 sw	102.7 sw	108.4 sw
Učešće izvoza u zemlje EU-27 u vrijednosti ukupnog izvoza (%)		55.9 s	33.3 s	43.1 s	37.0 s	37.7 s	31.1 s
Učešće uvoza iz zemalja EU-27 u vrijednosti ukupnog uvoza (%)		41.8 s	46.5 s	47.1 s	47.0 s	44.2 s	45.7 s

Demografija	Napomena	2010	2017	2018	2019	2020	2021
Gruba stopa prirodne promjene stanovništva (prirodna stopa rasta): broj rođenih minus broj umrlih (na hiljadu stanovnika)		2.9 b	1.5	1.2	1.0	-0.3	-3.4
Stopa smrtnosti kod djece mlađe od jedne godine (na hiljadu živorođenih)		6.7	1.3	1.7	2.4	2.8	1.4
Očekivani životni vijek pri rođenju: muškarci (godine)		73.6	73.9	74.5	74.0	73.2	70.8
Očekivani životni vijek pri rođenju: žene (godina)		78.5	79.2	79.3	79.5	78.8	77.0
Tržište rada	Napomena	2010	2017	2018	2019	2020	2021
Stopa ekonomske aktivnosti za lica starosti od 20 do 64 godine: procenat stanovništva od 20 do 64 godine koji je ekonomski aktivan (%)		66.5 w	69.3	70.5	71.8	67.2	64.7 w
*Stopa zaposlenosti za lica starosti od 20-64 godina: procenat stanovnika od 20 do 64 godine koji su zaposleni (%)		52.9 w	58.2	59.8	60.8	55.2	54.2 w
Stopa zaposlenosti muškaraca za lica starosti od 20 do 64 godine (%)		60.7 w	65.2	66.7	67.5	61.7	59.8 w
Stopa zaposlenosti žena za lica starosti od 20 do 64 godine (%)		45.4 w	51.4	52.9	54.2	48.8	48.7 w
Stopa zaposlenosti za lica starosti od 55 do 64 godine: procenat stanovnika od 55 do 64 godine koji su zaposleni (%)		36.2 w	43.7	46.6	50.1	44.2	41.1 w

Zapošljavanje po glavnim sektorima							
Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo (%)		:	7.9 s	8.0 s	7.1 s	7.5 s	6.4 w
Industrija (%)		:	9.5 s	9.9 s	9.5 s	10.1 s	10.2 w
Građevinarstvo (%)		:	7.6 s	9.0 s	9.9 s	8.3 s	6.7 w
Usluge (%)		:	74.1 s	72.5 s	73.1 s	73.5 s	76.7 w
Zaposleni u javnom sektoru kao udio u ukupnoj zaposlenosti, lica starosti 20-64 godine(%)	5)	34.9 w	32.6 w	31.7 w	29.3 w	30.5 w	32.7 w
Zaposleni u privatnom sektoru kao udio u ukupnoj zaposlenosti, lica starosti 20-64 godine (%)	6) 7)	48.6 w	45.7 w	63.9bw	66.5 w	65.6 w	63.7w
Stopa nezaposlenosti: procenat radne snage koja je nezaposlena (%)		19.7 w	16.1	15.2	15.2	17.9	16.6 w
Stopa nezaposlenosti za muškarce (%)		18.9 w	15.4	15.3	14.7	17.5	17.1 w
Stopa nezaposlenosti za žene (%)		20.7 w	17.0	15.1	15.7	18.4	15.9 w
Stopa nezaposlenosti mladih: procenat radne snage od 15 do 24 godine koja je nezaposlena (%)		45.5 w	31.7	29.4	25.2	36.0	37.1 w
Stopa dugoročne nezaposlenosti: procenat radne snage koja je nezaposlena 12 mjeseci i duže (%)		15.5 w	12.5	11.4	12.0	13.4	11.0 w
Stopa nezaposlenosti za lica (starosti od 25 do 64 godine) koja su završila najnižu srednju školu (nivo 0-2 Međunarodne standardne klasifikacije obrazovanja(ISCED)) (%)		24.9 w	21.7	21.0	26.9	35.2	31.0 w
Stopa nezaposlenosti za lica (starosti od 25 do 64 godine) koja su završila tercijarni nivo obrazovanja (nivo 5-8 Međunarodne standardne klasifikacije obrazovanja (ISCED)) (%)		9.9 w	10.7	10.0	11.0	12.0	11.5 w

Socijalna kohezija	Napo- mena	2010	2017	2018	2019	2020	2021
Prosječne nominalne mjesečne zarade i plate (domaća valuta)		463 w	510 w	511 w	515 w	524 w	532 w
Indeks realnih zarada i plata (indeks nominalnih zarada i plata podijeljen indeksom inflacije) (2016 = 100)		106 w	100 w	98 w	98 w	100 w	99 w
GINI koeficijent		:	37	35	34	33	33
Jaz siromaštva		:	34.0	35.3	33.1	28.2	29.5
*Rano odustajanje od obrazovanja i obuke: procenat stanovništva starosne dobi od 18 do 24 godine sa najnižim srednjim obrazovanjem koji nijesu obuhvaćeni daljim obrazovanjem ili usavršavanjem (%)		6.6 w	5.4	4.6	5.0	3.6	6.7 w
Životni standard	Napo- mena	2010	2017	2018	2019	2020	2021
Broj putničkih automobila u odnosu na broj stanovnika (broj na hiljadu stanovnika)		266.0sw	310.0	332.0	350.0	338.0	358.0
Broj pretplata za mobilne telefone u odnosu na broj stanovnika (broj na hiljadu stanovnika)		2260.3w	1636.7w	1822.8w	1849.9w	1736.8w	1804.4w
Pokrivenost mobilnim širokopojasnim pristupom (na 100 stanovnika)		5.5 w	10.5 w	8.8 w	8.0 w	7.7 w	7.7 w
Fiksna pokrivenost širokopojasnim pristupom (na 100 stanovnika)		12 w	22 w	25 w	29 w	30 w	30 w
Infrastruktura	Napo- mena	2010	2017	2018	2019	2020	2021
Gustina željezničke mreže (linije u radu na hiljadu km ²)		18.1 sw	18.0 s	18.0 s	18.0 s	18.0 s	18.0 s
Dužina autoputeva (u kilometrima)		0 zw	z	z	z	z	z

Inovacije i istraživanje	Napomena	2010	2017	2018	2019	2020	2021
Javna potrošnja za obrazovanje u odnosu na BDP (%)		:	:	:	:	:	:
*Bruto domaća potrošnja za istraživanje i razvoj u odnosu na BDP (%)		:	0.35	0.50	0.36 sw	:	:
Izdavanja iz državnog budžeta ili izdaci za istraživanje i razvoj, kao procenat BDP (%)		:	:	:	:	:	:
Procenat domaćinstava koja imaju pristup internetu kod kuće (%)		:	70.6	72.2	74.3	80.3	80.8
Životna sredina	Napomena	2010	2017	2018	2019	2020	2021
* Indeks emisije gasova sa efektom staklene bašte, ekvivalent CO ₂ (1990=100)		73.6 w	62.9 w	67.1 w	64.7 w	:	:
Energetski intenzitet privrede (kg ekvivalenta nafte po BDP 1.000 eura u stalnim cijenama za 2015. godinu)		338.0	263.3	259.5	258.2	280.3	265.0
Električna energija proizvedena iz obnovljivih izvora u odnosu na bruto potrošnju električne energije (%)		45.7	50.1	52.4	53.6	61.5	60.5
Udio drumskog saobraćaja u unutrašnjem teretnom saobraćaju (na osnovu tonskih kilometara) (%)	8)	52.5 w	39.0 w	55.7 w	45.4 w	41.8 w	65.1 w
Energetika	Napomena	2010	2017	2018	2019	2020	2021
Primarna proizvodnja svih energetskih proizvoda (u hiljadama tona ekvivalenta nafte (TEN))		826	624	728	736	726	749
Primarna proizvodnja sirove nafte (u hiljadama TEN)		0	0	0	0	0	0

Primarna proizvodnja čvrstih goriva (u hiljadama TEN)		426	335	362	396	400	371
Primarna proizvodnja gasa (u hiljadama TEN)		0	0	0	0	0	0
Neto uvoz svih energenata (u hiljadama TEN)		298 s	420 s	334 s	365 s	280 s	340 s
Bruto unutrašnja potrošnja energije (u hiljadama TEN)		1 129	1 037	1 074	1 112	1 023	1 093
Bruto proizvodnja električne energije (hiljadu GWh)		4 022	2 483	3 811	3 433	3 381	3 777
Poljoprivreda	Napo- mena	2010	2017	2018	2019	2020	2021
Indeks obima poljoprivredne proizvodnje roba i usluga (po proizvodnim cijenama) (2010 = 100)		:	:	:	:	:	:
Iskorišćena poljoprivredna površina (u hiljadama hektara)		221.3	256.4p	256.8p	257.5p	258.0p	255.6p
Broj stoke: živa goveda (u hiljadama grla, kraj perioda)		:	87.0p	83.3p	81.4p	77.9p	71.2p
Broj stoke: žive svinje (u hiljadama grla, kraj perioda)		:	25.0p	23.6p	23.0p	25.8p	24.3p
Broj stoke: žive ovce i žive koze (u hiljadama grla, kraj perioda)		:	218.0ps	216.0ps	210.8ps	204.4ps	195.0ps
Raspoloživo sirovo mlijeko na gazdinstvima (u hiljadama tona)		:	181.4p	181.5p	178.0p	:	:
Proizvodnja usjeva koji se žanju: žitarice (uključujući pirinač) (u hiljadama tona)		4.0	7.9 p	8.0 p	7.6 p	7.3 p	7.1 p
Proizvodnja usjeva koji se beru: šećerna repa (u hiljadama tona)		0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Proizvodnja usjeva koji se beru: povrće (u hiljadama tona)		31.1	41.2 p	42.3 p	40.1 p	39.4 p	40.9 p

Izvor: Eurostat i/ili nadležni organi za statistiku u Crnoj Gori

b = razvrstano u serije

d = definicija se razlikuje

e = procjena

p = privremeno

s = procjena Eurostata

w = podaci dostavljeni od strane i s odgovornošću nacionalnog organa nadležnog za statistiku i objavljeni u stanju u kakvom su dobijeni, bez bilo kakve garancije po pitanju kvaliteta ili usklađenosti sa statističkom metodologijom EU

z = nije primjenjivo i zato iznosi 0

* = indikator Evropa 2020

** = indikator za makroekonomsku neravnotežu (MIP)

Fusnote:

1) Podaci sastavljeni prema NACE Rev. 1.1.

2) Preliminarni podaci. Konačni podaci će biti dostupni do kraja marta 2021. godine.

3) Zajmovi uključuju ukupne zajmove banaka odobrene građanima izvan države monetarnih finansijskih institucija i druga potraživanja (faktoring i forfaitiranje, potraživanja po osnovu neizmirenih akceptnih mjenica, garancije i mjenice).

4) Ponderisana prosječna efektivna kamatna stopa, neplaćeni iznosi, godišnje.

5) Podaci se odnose na broj zaposlenih u javnom sektoru kao udio u ukupnom broju zaposlenih.

6) Podaci se odnose na broj zaposlenih u privatnom sektoru kao udio u ukupnom broju zaposlenih. Sadrže podatke o privatnim kompanijama ili preduzećima, preduzetnicima, privatnim gazdinstvima i nevladinim organizacijama (NVO).

7) Razdvojeno u serije, jer su ranije samo zaposleni odgovarali na ovo pitanje; od 2018. godine sva zaposlena lica odgovaraju na ovo pitanje.

8) Ukupan teretni saobraćaj (nacionalna teritorija i međunarodni prevoz).

S

7 geopolitics

7 (Hyper)globalisation paradox
Bojan Jovanović

45 terrorism

45 Academic and administrative
definitions of terrorism
Marko Kusovac

55 drugs

55 Suppression and prevention
of drug abuse
Milorad Čeranić

83 agriculture

83 Agriculture and rural development
in Montenegro
Čedomir Marović

97 history

97 The Second French Empire and
Montenegro 1852–1859
Vukota Vukotić

141 Štedimlija and the Croatian
Orthodox Church in NDH
Željko Karaula

159 Spuž after the liberation
1880–1883.
Jovan Muhadinović

169 Feuilletons of Croatian journalists
from Cetinje 1990–1996.
Ivo Mišur

185 Monasteries in the Vraneš valley
Veselin Konjević

T

Z

E

T

Z

O

C

polemic 221

Reaction to Milan Šćekić's 221
article "The old actor"

Ivan Martinović

literature 233

Duklja as a poetic motif 233
(Brković, Lompar, Martinović)

Anka Vučinić Gujić

Anthropological profile of a 247
woman in the novel "Raška
zemlja Rascija" by Ćamil Sijarić

Sofija Kalezić

linguistics 263

Towards the project of protec- 263
tion of Montenegrin dialects

Novica Vujović

architecture 277

How to save the book of Genesis (II) 277

Velizar Radonjić

In search of folk stonemasons (II) 319

Slobodan Čukić

psychology 335

Psychological types of philosophers 335

Ilija Kapičić

memoirs 379

The war journal of commander 379

Marko Milov Martinović

1914–1916 (III)

(prepared by Srđa Martinović)

S

473 archive

473 It was recorded (18)
Branislav Borilović

T

489 documents

489 Montenegro 2023 Report of the
European Commission

Z

E

T

Z

O

C
